
1817
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR

HANDELINGEN

VAN HET

VIERDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES

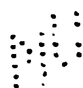
GEHOUDEN TE

UTRECHT

OP

WOENSDAG 6 EN DONDERDAG 7 APRIL 1904.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF. 1904.

HANDELINGEN

VAN HET

VIERDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES.

HANDELINGEN

VAN HET

VIERDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES

GEHOUDEN TE

UTRECHT

OP

WOENSDAG 6 EN DONDERDAG 7 APRIL 1904.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF. — 1904.

VIERDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES

gehouden te UTRECHT

OP WOENSDAG 6 EN DONDERDAG 7 APRIL 1904.

De algemeene vergaderingen en de sectie-vergaderingen werden gehouden in het Gebouw der Rijks-Universiteit.

AGENDA.

WOENSDAG.

$9^1/_2 - 10$ **Opening van het Congres** door Prof. Dr. F. J. L. KRÄMER. [1]

10 – 12 **Sectie-vergadering der Klassieke Philologie.** Voorzitter Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN.
Sprekers: de Heeren Prof. Dr. S. A. NABER; Prof. Dr. J. J. HARTMAN.

Sectie-vergadering der Germaansche en Romaansche Philologie. Voorzitter Prof. Dr. J. TE WINKEL.
Sprekers: de Heeren Prof. Dr. A. G. VAN HAMEL; Prof. Dr. J. H. KERN; Dr. P. LEENDERTZ.

$2 - 4^1/_2$ **Sectie-vergadering der Paedagogiek.** Voorzitter Prof. Dr. J. C. VOLLGRAFF.
Sprekers: de Heeren Prof. Dr. J. C. VOLLGRAFF; Dr. C. BRAKMAN JR.; Dr. J. W. BIERMA; J. C. G. GRASÉ.

---

[1]) Zie Handelingen blz. 1.

DONDERDAG.

9 – 10 **Algemeene Vergadering.**
Spreker: Prof. Dr. K. KUIPER.

10 – 12 **Sectie-vergadering der Geschiedenis en Archaeologie.** Voorzitter Mr. J. A. FEITH.
Sprekers: de Heeren Prof. Dr. G. W. KERNKAMP; Dr. H. VAN GELDER; Dr. W. A. F. BANNIER. [1]

1½ – 2 **Toelichting van de uitgestalde historisch-statistische kaarten van Nederland** door den Heer F. A. HOEFER. [2]

2 – 3½ **Sectie-vergadering der Klassieke Philologie.** Voorzitter Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN.
Sprekers: de Heeren Dr. K. H. E. DE JONG; Dr. J. VÜRTHEIM.
Sectie-vergadering der Germaansche en Romaansche Philologie. Voorzitter Prof. Dr. J. TE WINKEL.
Sprekers: de Heeren H. POL; L. P. EIJKMAN.

3½ – 4½ **Sectie-vergadering der Geschiedenis en Archaeologie.**
Spreker: Dr. C. W. VOLLGRAFF.

4½ **Sluiting van het Congres** door den Voorzitter.

---

[1]) Zie Handelingen blz. 183.
[2]) Zie Handelingen blz. 15.

Het Bureau:

Prof. Dr. F. J. L. KRÄMER, *Voorzitter.*
Dr. R. v. OPPENRAAY, *Onder-Voorzitter.*
Dr. J. VÜRTHEIM, *1ste Secretaris.*
Dr. E. BESSEM, *2de Secretaris.*
Dr. N. J. SINGELS, *Penningmeester.*
Prof. Dr. J. H. GALLÉE.
Dr. P. V. SORMANI.

ACTA.

ALGEMEENE VERGADERINGEN.

KLASSIEKE PHILOLOGIE.

GERMAANSCHE EN ROMAANSCHE PHILOLOGIE.

PAEDAGOGIEK.

GESCHIEDENIS EN ARCHAEOLOGIE.

Vierde Nederlandsche Philologencongres.

1e Algemeene Vergadering, op Woensdag 6 April 1904, des morgens te 9½ uren, in de Aula van het Academiegebouw.

De Onder-Voorzitter, Dr. R. van Oppenraaij, opent de vergadering met de volgende rede:

Dames en Heeren!

De taak zoo onverwachts van sterker schouders op de mijne afgegleden is op zichzelf ongetwijfeld, om een verplichte uitdrukking te gebruiken, even aangenaam als eervol. Van onvermengd genot mag ik echter niet spreken: meer dan ooit is hier „honos onus", „de lust een last" geworden. Ik sta hier voor u met het drukkende, pijnlijke en zelfs vernederende gevoel van iemand, die een waardigheid heeft op te houden boven zijne waarde en zich door de ironie der omstandigheden zijns ondanks plotseling verre boven zijn stand ziet verheven.

Een dubbele troost niettemin verzoet voor mij en voor U allen de afwezigheid van onzen Voorzitter. Een troost immers is het, dat onze tweede Voorzitter niet, zooals helaas de eerste, werd opgeëischt door den harden knekelslag van den bleeken koning der verschrikking, maar door een vereerende opdracht van H. M. onze geliefde en geëerbiedigde Koningin. En hij is niet heengegaan naar het donkere land, vanwaar niemand wederkeert, maar naar het zonnige Zuiden, dat hem na eenige weken jeugdiger

en, zoo mogelijk, nog opgewekter aan ons vaderland en aan onze wetenschap zal terugzenden.

Een troost ook is het geruststellende bewustzijn, dat de plaatsvervangende Voorzitter slechts herautendienst heeft te verrichten. Al mist gij op dit gestoelte de sympathieke figuur van professor Krämer, den fijnbeschaafden klank zijner stem, de sierlijke buiging van zijn aristocratischen kop; niet missen zult gij wat mannen van wetenschap op hooger prijs stellen dan dat alles, niet missen zult gij zijne gedachten en zijne woorden. Uw Voorzitter toch was vriendelijk genoeg mij zijne openingsrede geschreven achter te laten.

Moge ik dan λιγύφθογγος genoeg zijn om in deze groote zaal den weg naar aller ooren te vinden en moge, bij mijn volkomen instemming met den inhoud van prof. Krämers rede, dat accent van overtuiging niet geheel ontbreken, waarmede hij zelf zeer zeker den doortocht van de ooren naar het hart zou hebben geforceerd.

Mijne Heeren en Dames, Hooggeachte leden van het Philologencongres.

Vóór alles stel ik er prijs op u rekenschap te geven van de redenen, die mij de eer en het voorrecht hebben doen te beurt vallen van deze plaats het woord tot u te mogen richten.

Velen uwer, die het Nederlandsche philologencongres in 1902 te Groningen hebben bijgewoond, herinneren zich ongetwijfeld met hoeveel bijval op de laatste algemeene vergadering het voorstel van Prof. Kern werd begroet om het voorzitterschap van het vierde congres aan te bieden aan den hoogleeraar Van der Vliet: eene luide toejuiching maakte beraadslaging en stemming ten eenenmale overbodig. De praeses designatus was bij de vergaderingen van het congres niet tegenwoordig geweest, en wie van nabij met hem bekend waren wisten wel, dat hij, op weg naar Groningen, te Arnhem door ongesteldheid was genoodzaakt zijn plan om het congres bij te wonen op te geven. Maar

niemand vermoedde, dat boven zijn ziekbed reeds dreigend de bleeke dood zweefde. Spoedig echter, helaas, wist men te Utrecht, dat de ongesteldheid eene dier ziekten was, waarbij de hoop op herstel zoo goed als uitgesloten is. Pijnlijk was het en droevig nog een korten tijd den zieke zich te zien verheugen in een schijnbaren keer ten goede; elk uur kon een hernieuwden aanval brengen van de kwaal, en daarmede het einde. Gij weet het allen: slechts drie maanden na de sluiting van het philologencongres droegen wij Van der Vliet ten grave.

Het is hier noch de plaats noch het oogenblik den overledene te herdenken als geleerde noch als mensch. Maar ik mag toch niet verzwijgen hoe jammer het is dat hij u heden niet hier verwelkomen kan. Door allerlei oorzaken was Van der Vliet geneigd de zaken van het menschelijke leven van de donkere zijde te beschouwen, en niet zelden trof zijnen bekenden een zeker behagen in sarcasme. Maar in den grond was hij fijngevoelig en week, en zijn sarcasme was eene uiting van een aangeboren geestigheid, die zich onder andere omstandigheden evengoed had kunnen openbaren in vroolijke en gulle scherts. Hoe gaarne zou ik, ware het mogelijk, deze plaats nog voor hem inruimen. Ik weet hoeveel genoegen het hem deed tot dit voorzitterschap te zijn geroepen, en ik weet ook dat hij aan eene taak, die hem toelachte, zich met hart en ziel wijdde, dat door een arbeid, die hem aantrok, zijn geest werd geprikkeld en zijn natuurlijke zin voor humor terstond de overhand kreeg op zijne droefgeestige stemming. Zoo hij in deze dagen tot u het woord had mogen richten, zeker zou hij zijne ernstige rede nu en dan hebben gekruid door een puntigen uitval, die u zou hebben verrast door fijnheid en geest.

Het overlijden van Van der Vliet veroorzaakte voor het vierde philologencongres eene moeilijkheid, die het inderdaad in het groote gevaar bracht van nimmer te zullen worden geboren. Aan dat dreigende gevaar is het alleen ontkomen door dat de bijeenkomsten der Nederlandsche philologen het zeldzame geluk hebben te worden gehouden zonder reglement. Ik wil noch mag

zeggen, dat het dáárvan komt dat zij zoo aantrekkelijk blijken en zoo goed slagen, maar wel durf ik verklaren dat, indien eene bindende wetsbepaling het voorzitterschap onverbiddelijk had afhankelijk gemaakt van de keuze der congresleden, het philologencongres onvermijdelijk — om eene uitdrukking uit de 18de eeuw te bezigen — reglementair zou zijn te gronde gegaan.

Het is Prof. Symons geweest, de voorzitter van het congres in 1902, die zich de ongeboren spruit van 1904 heeft aangetrokken. Hij was het, die zich in betrekking heeft gesteld met de letterkundige faculteit der universiteit te Utrecht, voor het 4de congres als plaats van bijeenkomst aangewezen, om te overleggen hoe men het gerezen bezwaar zou kunnen overwinnen. Dit overleg leidde tot het besluit mij het praesidium van het aanstaande congres op te dragen.

Die opdracht, mijne Heeren en Dames, meende ik te moeten aanvaarden om mijnerzijds de loffelijke bedoeling van mijn Groningschen ambtgenoot en van mijne medeleden der faculteit in de hand te werken. Nochtans was ik mij bewust, dat ik vóór u zou verschijnen zonder daartoe op de gewone wijze gemachtigd te zijn, en zoo waag ik het thans ook alleen van den voorzitterstoel tot u te spreken in de hoop, dat gij, in het belang van uw congres, zult willen goedkeuren wat ten deze is gedaan en het voor lief nemen dat ik de plaats inneem waartoe gij mijn betreurden ambtgenoot hadt geroepen.

Eerst thans mijne Heeren en Dames, wil ik u het welkom toeroepen binnen de historische muren van deze gedenkwaardige kapittelzaal, gedenkwaardig voor Nederland, neen voor geheel Europa, door het stoute staatsstuk, dat hier den 23sten Januari 1579 werd onderteekend. In art. I van die Unie van Utrecht verklaarden de provinciën zich te verbinden bij elkander te zullen blijven alsof zij maar één provincie waren, onverminderd nochtans ieders vrijheden, rechten en wel hergebrochte costuymen. Dit beginsel — veroorlooft mij dien wensch in mijn welkomsgroet uit te spreken — dit beginsel zij ook het onze:

samenzijn en samenblijven alsof wij maar één waren, onverminderd nochtans ieders vrijheid en costuym, ieders usantie en recht, in spreken en in doen — en, bij verschil, „eene beslichting door minnelick accort."

In grooten getale zijt gij weder opgekomen, en al zijn niet allen hier, die ook te Groningen tezamen waren, wij kunnen elkander gelukwenschen, dat het getal dergenen, wier afsterven wij te betreuren hebben, niet groot is, dat sommigen, door ernstige ziekte of droevig ongeval bedreigd, zijn behouden, dat zóó velen lust en kracht blijven gevoelen om tot bevordering en aankweeking van wetenschap en onderlinge waardeering door het bezoek onzer congressen het hunne bij te dragen.

In de inrichting van het vierde philologencongres heeft het bureau gemeend het voorbeeld van het derde te moeten volgen. Op mijn verzoek namen in dat bureau de zes heeren zitting, wier namen u het programma heeft kenbaar gemaak. Dr. Van Oppenraay en Dr. Bessem, beiden aan het hoofd van eene bijzondere inrichting voor hooger onderwijs, deden mij het genoegen mijne uitnoodiging aan te nemen om als onder-voorzitter en 2de secretaris deel van het bestuur uit te maken. Het 1ste secretariaat nam tot mijne voldoening Dr. Vürtheim op zich, van wiens ervaring ik eene krachtige hulp verwachtte en ook ondervinden mocht. Dr. Singels, hoofd van het stedelijk gymnasium alhier, verklaarde zich bereid de moeite van het penningmeesterschap te aanvaarden, terwijl Dr. Sormani geen bezwaar maakte het genootschap van leeraren te vertegenwoordigen. Bovendien was Prof. Gallée zoo goed om de samenstelling van de regelingscommissie op zich te nemen, als haar voorzitter op te treden, en als zoodanig mede eene plaats in te nemen in het bureau.

Het bleek in de bijeenkomsten van het bureau alras, dat niemand in de inrichting van het congres principieele veranderingen wenschelijk achtte. Bepaaldelijk gold de overeenstemming

de indeeling van de leden in vier sectiën, zooals deze ook te Groningen was aangenomen. Noch voor vermeerdering noch voor vermindering verhief zich eene stem. Herstel eener uitsluitend linguistische afdeeling begeert, zoo ik mij niet bedrieg, ook buiten het bureau, geen enkel der congresleden, en de uitkomsten van de wederinvoering eener historische sectie in 1902 zijn, naar het mij voorkomt, bevredigend genoeg geweest om haar behoud verzekerd te mogen achten. Mijn voorganger, Dr. Symons, heeft het recht van bestaan eener historische sectie op de philologencongressen te krachtig verdedigd dan dat ik daarvoor nog eene lans zou behoeven te breken. Maar ik stel er toch prijs op ook op dit congres de meening uit te spreken, dat elke vorm van exclusivisme op deze congressen misplaatst is. Ieder beoefenaar der wetenschap vraagt zichzelf vroeger of later af welk eigenlijk het terrein is, dat hem te bearbeiden staat, en waar het gebied aanvangt der zusterwetenschappen. Zoo het pas geeft of zijn werkkring het medebrengt is het ook zijn plicht voor zijne overtuiging te dezen opzichte op te komen, maar de strijd over de grenzen der wetenschap is mij altijd even onvruchtbaar en nadeelig voor de wetenschap zelve als onverkwikkelijk voorgekomen. Trouwens meestal ontstaat die strijd dáárdoor dat jonge loten van den ouden stam wat al te fier de jeugdige kruin verheffen en het kwalijk verhelen, dat zij voor den diep gewortelden stam den tijd gekomen achten om maar af te sterven. Wanneer zulk een loot opwast tot een krachtigen tronk, dan behoeft zij niet te vreezen, dat ook hare vruchten niet zullen worden opgelegd in de voorraadschuren der wetenschap, maar het is wat veel gevorderd wanneer zij om hare toekomstige vruchten den voorrang vraagt.

Op de philologencongressen blijve in elk geval die strijd verre. Ik voor mij ik zou, wanneer de praktische bezwaren het niet onmogelijk maakten, begeeren dat er in het geheel geen afdeelingen waren, dat allen hooren konden al wat hier ter sprake gebracht wordt. Ik weet dat dit niet kan, maar dat

belet mij niet ervoor te pleiten, dat op de congressen de deuren zoo wijd mogelijk worden opengezet. Alles wat naar de philologisch-historische methode is bewerkt kan hier zijne plaats vinden, mits die methode op inderdaad wetenschappelijke wijze zij toegepast. Angstvallig vragen of het begrip van historie of philologie misschien geweld wordt aangedaan behoort hier, naar het mij voorkomt, vermeden te worden.

Voor die meening pleit nog iets anders dan de wenschelijkheid eener ruime opvatting van het arbeidsveld der congressen: ik bedoel het belang der philologie — een term, waarin ik gemakshalve de verschillende takken der historisch-philologische wetenschappen wensch samen te vatten.

Immers, ik geloof mij niet te bedriegen in de meening, dat de toekomst voor de philologie in Nederland niet veel goeds doet verwachten, en dat ernstige krachtsinspanning der philologen een eisch destijds is.

Voorzeker, onder de Philologen getuigt alles van frischheid, belangstelling, onverdroten ijver en ware toewijding: het ware hier zeker uilen naar Athene brengen wanneer ik beproeven ging de werkzaamheid te schetsen op het gebied van archaeologie historisch onderzoek, phonetiek, linguistiek en wat niet al — gesteld al dat ik er toe in staat zou zijn. Maar met dien noesten arbeid is de toekomst der philologie niet gered. Wetenschap heeft, zoo goed als kunst, de belangstelling en de waardeering noodig van het publiek, van den breeden kring dier meer ontwikkelden, die, zelf aan den wetenschappelijken arbeid vreemd, dien waardeeren en steunen. En te dezen opzichte is het in onze dagen met de philologie niet gunstig gesteld. Wij leven niet meer in het teeken der klassieke beschaving, wij leven in het teeken der natuurwetenschappen, en het laat zich niet aanzien dat de constellatie voorshands veranderen zal.

Goed bezien is dit verschijnsel niet meer dan natuurlijk. De philologie en hare zusteren zijn nu eenmaal aristocratische wetenschappen. Vermeerdering van verkeersmiddelen, verbetering van volksvoeding en volksgezondheid, verhooging van den

algemeenen welstand, deze en zoo veel andere zaken van maatschappelijk belang hebben van de philologische wetenschappen niets te verwachten, en deze vraagstukken zijn het, die bij den al moeielijker wordenden levensstrijd op den voorgrond treden. Wie de philologie niet zoekt en liefheeft om haar zelve, heeft geen grond meer om haar te eeren; zij brengt hem noch goud, noch genot, noch gemak, zij schenkt hem geenerlei stoffelijk voordeel.

Wie nu zal ontkennen dat het anders is met de natuurwetenschappen, en kan de oogen sluiten voor de klaarblijkelijke en steeds wassende ingenomenheid, die haar betoond wordt door verreweg het grootste gedeelte van het publiek?

Tot eer der philologen dient op den voorgrond gesteld, dat zij in de waardeering van de natuurwetenschappen nooit zijn te kort geschoten, en het is eene ongegronde beschuldiging wanneer men hen beticht van geringschatting te haren opzichte. Met verwondering heb ik herhaaldelijk van den academischen kansel protest hooren aanteekenen tegen Ferdinand Brunetière, omdat hij gesproken heeft van het „bankroet der wetenschap". Het is waar, dat de beroemde letterkundige de uitdrukking heeft gebruikt, maar onder welke omstandigheden en in welken zin?

Had hij inderdaad bedoeld dat de wetenschappen — en in de eerste plaats dan de natuurwetenschappen — met grootsprekende aanmatiging resultaten van wetenschappelijk onderzoek hebben aangekondigd, die bleken te moeten uitblijven, hij zou eene opzettelijke onwaarheid hebben gezegd, waartoe hij geen gegronde reden had noch hebben kon. Had hij willen te kennen geven, dat de balans van de uitkomsten der wetenschap voor het geluk der menschheid een nadeelig saldo moest aanwijzen, hij zou, tegen beter weten in, aan de wetenschap hebben verweten wat alleen op rekening mocht komen van de onberaden en onbedachtzame verbreiding harer resultaten. Maar Brunetière heeft noch het een noch het ander bedoeld. Toen in 1886 of 87 E. Zola zijn nieuwen roman La Terre had in het licht gegeven, schreef Brunetière in volle verontwaardiging — ik laat in het

midden of zij gerechtvaardigd was of niet — in volle verontwaardiging zijn Revue-artikel: „La banqueroute du naturalisme". Van dat oogenblik kwam het woord in de mode. Reeds toen schijnt men in Brunetières artikel en in den naam een aanval gezien te hebben tegen de natuurwetenschap, waartegen hij zeer zeker niet was gericht: die aanval was gemunt op de letterkundige richting, door Zola en de zijnen ingeslagen. Enkele jaren daarna kwam de term weder op het tapijt, maar het was alleen als een wapen van verweer, dat Brunetière hem gebruikte. Niet de gebrekkigheid en schaarschheid der uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek gaf hem den Revue-schrijver van 1895 nogmaals in den mond; evenmin greep hij er naar als naar een wapen ter bestrijding der natuurstudie; hij kwam op tegen de stoute voorspellingen, in de 18de en 19de eeuw telkens herhaald, en in 1892 nog eens weder luide uitgesproken, dat de wetenschap vroeger of later er in zou slagen de oplossing te geven van de wereldraadselen, dat de toekomst behoorde aan de wetenschap alleen. Dàt was het waartegen Brunetière zich verzet heeft: aan een veldtocht tegen de natuurwetenschappen heeft hij niet gedacht, en daarvan is van de zijde der philologen geen sprake.

Omgekeerd laat zich deze bewering niet uitspreken.

Met den dag bijna neemt het aantal vertoogen toe tegen de opvoeding op de voorbereidende scholen van hooger onderwijs, gegrond op het onderricht in de klassieke talen. Of laat mij liever zeggen: gegrond op het „taal- en letterkundig onderricht" in het algemeen, want het geldt niet de klassieke talen alleen. De moderne talen zijn nu eenmaal onmisbaar in de samenleving en daarom moeten zij worden geleerd; men meene niet dat daaruit eene waardeering van het taalonderwijs als hoofdbestanddeel der opvoeding is af te leiden. Sedert eenmaal het groote gebrek aan geneeskundige hulp ten platten lande naar hulpmiddelen deed omzien om daaraan te gemoet te komen, en met die bedoeling de leerlingen der Hoogere Burgerscholen werden toegelaten tot de Universiteit, heeft men niets onbeproefd gelaten om de aanstaande studenten in de natuurwetenschap-

pelijke vakken te onttrekken aan de gymnasiale opleiding, het heeft bij die pogingen allerminst ontbroken aan beoord lingen van de opvoeding op philologischen grondslag, die v zeer weinig waardeering der philologie getuigden. Wat daar te berde gebracht werd ten voordeele der moderne talen strel in den grond alleen tot krachtiger en doeltreffender bestrijdi der klassieke.

Het zou ondankbaar zijn hierbij te verzwijgen, dat nu en c uit den boezem van de beoefenaren der natuurwetenschapı krachtige stemmen opgaan ter verdediging van de gymnasi opleiding; onlangs nog brak voor haar Prof. Van Geer een la in het Vaderland, en bestrafte hij onzacht een onbevoegd aanvaller. Maar tegenover de enkelen, die zoo denken, sta helaas, velen, zeer velen, die anders meenen, en dat niet alle degenen, die van de philologie tenauwernood de ervaring h ben der „tolken Cornelii Nepotis", al hebben dezen ook vee het hoogste woord. Er zijn onmiskenbaar teekenen, die er wijzen, dat de openbare meening zich, om welke redenen c ook, allengs van de philologie afwendt en haar heil uitsluite zoekt in de studie der natuurwetenschappen. Onder die teeken meen ik in de eerste plaats te mogen noemen het sterk sp kende onderscheid tusschen de bevolkingsstaten der Gymna en der Hoogere Burgerscholen.

In 1890 bedroeg het getal gymnasiasten in Nederland 25 en dit getal veranderde weinig tot 1894 toe. Wel wijst in c jaar het totaal een cijfer aan van 2579, maar voor 't eerst z daaronder meisjes medegeteld, en wel 64. Het toenemende a tal meisjes hield nog een paar jaar het totaal op peil, ma daarna gaat dit gestadig achteruit, tot het in 1903 slechts 2 bedroeg. Rekent men in dit jaar alleen de mannelijke leerling dan ziet men eene vermindering tot 2078: sinds 1894 dus 20 De vrouwelijke gymnasiasten, van 64 tot 269 gestegen, mal het verschil in schijn minder belangrijk.

Stelt men nu tegenover die statistiek der Gymnasia die H. B. Scholen, dan ziet men het aantal van 5390 leerlingen

1890 jaarlijks aanvankelijk met 300 leerlingen, daarna met een nog grooter getal toenemen, zoodat het in 1902 reeds een totaal van 9430 aanwees, waaruit eene vermeerdering blijkt van 75 %!

Men zou de opmerking kunnen maken dat de H. B. Scholen, in tegenstelling met de Gymnasia, een zeer groot aantal jongelieden opleiden, die niet bestemd zijn voor verdere studie, maar die opmerking kan slechts ten deele gelden: immers al dadelijk zou zij zelve bewijzen dat de openbare meening voor zulke jongelieden de H. B. S. opleiding verkiest boven de gymnasiale — maar bovendien is zij niet juist, omdat hoe langer hoe meer de H. B. S., in strijd met haar oorspronkelijk doel, de opleidingsschool wordt voor inrichtingen van voortgezet onderwijs en als zoodanig met steeds sterker drang begeert erkend te worden. Misschien ook zou men kunnen aanvoeren, dat de vooruitzichten der gymnasiasten, nadat zij aan de Universiteit zijn gekomen, ongunstiger zijn geworden, maar dit wordt aanstonds teniet gedaan door de bedenking, dat de vooruitzichten der H. B. School-leerlingen als aanstaande geneeskundigen of aanstaande ingenieurs zeker niet gunstiger zijn te achten. In de laatste jaren wordt de aanvoer van aspirant-artsen en politechnici, zoo ik mij niet bedrieg, algemeen vrij onrustbarend geoordeeld.

Er is nog een ander verschijnsel, dat wijst op een verkwijnen van de liefde tot de philologie. Het is niets ongewoons, dat wetenschappelijke mannen — ik laat ter zijde degenen, die uitsluitend voor het levensonderhoud hebben gearbeid, en hun lust en aanleg niet in de eerste plaats hebben geraadpleegd — dat wetenschappelijke mannen, aan het gymnasium opgeleid, op later leeftijd weinig of geen sympathie meer gevoelen voor de philologische studie, soms zelfs zich hun opleiding met een zekere ergernis of met een soort van berouw herinneren, een enkele maal zelfs daarop smalen — ook al zijn hunne latere studiën vrij wat meer met de philologie verwant dan met de natuurwetenschap, — en ik moet erkennen mij er dikwijls over

verwonderd te hebben, wanneer ik de uren hoorde betreuren doorgebracht met Grieksch of Latijn, en daarbij met geen woor hoorde reppen van de talrijke uren, die gevorderd waren doo de wiskunde. Grieksche thema's komen voor en na op het tapij en de accenten hebben heel wat te verduren, maar de algebra sommen blijven buiten rekening, en de veelvormige haakjes e accoladen schijnen veel onschuldiger te zijn dan de acutus e circumflexus.

Onder zulke omstandigheden is het niet te verwonderen, da de faculteiten der letteren niet bloeien. Zij mogen een voldoen aantal discipelen tellen, in vergelijking met de zuster-faculteite zijn zij klein. En ook hier is niet uitsluitend de reden te zoeke in de ongunstiger vooruitzichten: allicht zijn zij voor den lite rator zoo goed als voor den medicus of den leerling der Poly technische school.

Nog zou ik het durven wagen te beweren dat onder d studenten in de letteren zelven nu en dan bedenkelijke verschijn selen te bespeuren zijn. Het is voorzeker een goed teeken, da de studenten meer dan te voren belangstelling toonen in d philosophie — de voorzitter van het 3de Philologen-Congres wee daarop terecht — maar het goede teeken zou blijken bedriegelijl te zijn, indien die belangstelling een mode was, indien zij zic bepaalde tot het philosophisch thema, dat door de een of ander oorzaak oogenblikkelijk het veel besproken onderwerp van de dag was, — en vooral zou het teleurstelling baren, indien d geestdrift voor philosophie de studenten voerde tot eene gevaar lijke voorliefde voor contemplatieve en speculatieve vakken buite den kring hunner eigenlijke studiën, ten koste van deze. Da nu de vrees voor zulke dingen zoo geheel ongegrond is zou il wagen te betwijfelen. Geringschatting van degelijke studie e gezetten arbeid tot het verkrijgen van grondige vakkennis, gaa wel eens gepaard met nadrukkelijk uitgesproken aanprijzing va zeer diepzinnige bespiegelingen.

Het is mogelijk dat dit gevaar slechts dreigt bij zeer enkelen en in elk geval stel ik er prijs op te verklaren, dat mijne her

inneringen aan de universiteit mij een groot aantal namen voor den geest brengen van jongere vakgenooten, die het mij eene eer is en blijven zal onder mijn gehoor te hebben gehad, en die door hunne ernstige en welgeslaagde studiën een sieraad zijn geworden voor de Nederlandsche philologie. Maar dit neemt niet weg, dat het aantal van zulke jonge mannen gevaar loopt aanmerkelijk te verminderen, en dat de lust tot philologische studie blijkbaar verflauwt.

Het is, naar mijne overtuiging, in zulke omstandigheden een dure plicht, dat de philologen zich afvragen of zij zelven wellicht ten deele aan de veranderde meening ten opzichte hunner wetenschap schuld zijn. Het baat weinig of in hun eigen kring de vaan wordt hoog gehouden, wanneer niet tegelijkertijd buitenaf de lust wordt geprikkeld om de gelederen aan te vullen met jeugdige vrijwilligers. En, wat mij betreft, ik wil erkennen te behooren onder diegenen, die betwijfelen of daartoe de gepaste middelen worden aangewend. Duidelijker gesproken, ik voor mij geloof dat het gymnasiaal onderwijs, waar de liefde voor, maar ook de tegenzin tegen de philologie wordt gekweekt, niet meer deugt voor onzen tijd. Ik denk er niet aan hier middelen te gaan aanprijzen tot verbetering of zelfs leemten en gebreken te gaan noemen. Er is veel, bijna te veel over geschreven, en zelf heb ik enkele jaren geleden een en ander daarover in het midden gebracht; al mag ik niet veronderstellen dat dit U allen onder de oogen is gekomen, het zou ongepast zijn hier mondeling te herhalen wat door den druk is verspreid. Maar al is het geschrevene reeds van aanzienlijken omvang, ik zou durven volhouden dat het op verre na niet genoeg is: het wordt gelezen, misschien ook wel niet gelezen, en ondergaat het lot van de meeste geschriften van den dag, het wordt vergeten. En toch roept de toestand om verandering, en toch kan men te nauwernood het ongeduld bedwingen, waarmede men de uitkomsten van den arbeid der aaneenschakelingscommissie verbeidt. De philologen hebben hierbij hun plicht te vervullen. Ieder hunner heeft er zich rekenschap van te geven of de grieven, tegen het gymna-

siaal onderwijs geopperd, gegrond zijn of niet, en behoort de middelen te onderzoeken, door anderen aangegeven ter verbetering. Het baat weinig — neen, het schaadt — wanneer deze of gene op eigen gezag een andere, soms geheel alleen staande methode gaat volgen bij het onderwijs in dit of dat vak. Het doet geen nut — het werkt veeleer nadeelig — wanneer heftige afkeuring en onvriendelijke critiek den arbeid van anderen verkleint en smaadt. Ernstig en eendrachtig onderzoek, edelmoedige opoffering van eigen meening waar het noodig blijkt, en vooral terzijde stelling van alle vooroordeel tegen personen en meeningen, terzijde stelling niet minder van zelfgenoegzaam zelfvertrouwen zijn eerste vereischten.

Daarom geen twistgeschrijf over de grenzen van vakken, over den voorrang van richtingen en wat meer van dien aard het het oog afwendt van de philologie zelve. Ieder geve wat hij heeft: zoo het waarde blijkt te hebben vindt het zijne plaats, vroeger of later.

Tot samenwerking in het belang der philologie, tot eendracht en waardeering onder de philologen kan misschien niets een krachtiger prikkel zijn dan het samenzijn en de samenspreking op de congressen, waarmede de Nederlandsche philologen vóór acht jaren een proef hebben genomen — eene proef, welker welslagen U allen bekend is en U ook nu weder hierheen voert.

Ook thans mogen dan, mijne Heeren en Dames, uwe besprekingen en uw gezellig samenzijn hunne rijpe vruchten dragen voor de studiën, die gij vertegenwoordigt.

Met dezen wensch verklaar ik het Vierde Nederlandsche Philologencongres geopend.

Vervolgens begroet de Onder-Voorzitter in het bijzonder den vertegenwoordiger van Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken den oud-hoogleeraar Dr. H. Kern, den Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht, den Burgemeester der gemeente Utrecht, den Secretaris van het College van Curatoren der Utrechtsche Universiteit, de Decani der Faculteiten dezer

Universiteit en den Inspecteur der Gymnasia. Tot hun leedwezen waren blijkens ingekomen schrijven verhinderd het Congres bij te wonen Mr. Dijckmeester, Secretaris-Generaal b/h. Dep. B. Z. en de heer Huber, Referendaris-Chef der Afd. Onderwijs.

Ten slotte deelt de Onder-Voorzitter mede:

In de sectie Geschiedenis en Archaeologie vervalt de toelichting bij en tentoonstelling van eenige historisch-statistische kaarten van Nederland door den heer F. A. Hoefer.

Onder leiding van Prof. Gallée is door de heeren Dr. C. W. Vollgraff en Dr. G. E. W. van Hille eene tentoonstelling gearrangeerd van platen en photo's betrekking hebbende op de opgravingen te Argos en Leukas, aangevuld door eene particuliere verzameling van photo's, die een kijk geven op het Grieksche landschap en het Grieksche leven.

2e Algemeene Vergadering op Donderdag 7 April, des morgens te 9 uren.

De Voorzitter opent de Vergadering.

Prof. K. Kuiper krijgt nu het woord voor zijne aangekondigde voordracht over:

„De dageraad der hellenistische renaissance te Rome".

Van deze rede, die omgewerkt als proeve van Hellenisme V in Onze Eeuw zal verschijnen, volgt hier op verzoek van den spreker slechts een uittreksel [1]):

Spreker begon zijne rede met er op te wijzen, dat de benaming „renaissance", die ons den glans der humanistische herleving van kunst en letteren in de 15de eeuw voor den geest brengt, te veelbelovend is ter kenschetsing der periode van

---

[1]) Dit uittreksel is ontleend aan de N. R. Ct. van Vrijdag 8 April 1904, Eerste Blad.

nieuwen bloei in het hellenisme, wier aanvang in de dagen van Augustus hij ging bespreken. Afgezien echter van dien te weidsch klinkenden, doch nu eenmaal gebruikelijken titel, is die herleving — ook uit algemeen literair-historisch oogpunt — hoogst belangrijk. Zij geeft ons het zeldzame schouwspel te zien van eene cultuur, herlevend op een anderen dan den vaderlandschen bodem. Intusschen was zij — zooals spreker door een vluchtig overzicht van de ontwikkeling der letterkundige en religieuze beschaving van het oude Rome in het licht stelde — langzaam maar zeker voorbereid. Op den drempel der Romeinsche literatuur ontmoeten wij het hellenisme, een hellenisme echter, dat de nationale elementen niet verstikt, doch verheft. De Grieken bestrijder Cato is in zijn arbeid een hellenist; Lucilius, doordrongen van hellenistische wetenschap, is met dat al een echt Romein.

Ook in eene latere periode, in Cicero's tijd, als bij de Romeinen de op kennis berustende belangstelling voor Hellas veel sterker is geworden, blijft die zelfstandigheid. Het hellenisme der eerste eeuw heeft in poëten als Lucretius, Catullus of Varro niet slaafsche navolgers der Grieken gekweekt, doch woordvoerders eener graeco-romeinsche literatuur, die het beste van hetgeen beide volken bezaten tot nieuw leven bracht. Van die literatuur, die in haar geheel protesteert tegen de gedachteloos herhaalde bewering, dat de Romeinsche letterkunde slechts eene imitatie van de Grieksche zou zijn, is Cicero de meest karakteristieke woordvoerder, eensdeels omdat voor hem meer dan voor een zijner tijdgenooten de kennis van Hellas' oudheid propaedeuse is geweest, anderzijds omdat hij in twee opzichten zelf in den ontwikkelingsgang van het hellenisme zelfstandig medewerkend is opgetreden. In de philosophie door zijne glasheldere interpretatie; in de eloquentie, toen hij, met woord en daad positie kiezend tusschen de Asiaansche en de Attische richting, zijne Romeinsche taal maakte tot een nooit weer geëvenaard instrument van welsprekendheid.

Cicero's arbeid scheen te voorspellen, dat weldra Rome gereed

zou zijn, het ontwakend hellenisme te ontvangen, en het was alsof de belofte door hem gegeven in vervulling ging door Augustus' principaat. Het philhellenisme van dezen laat zich in ééne daad, als in een sprekend symbool, kenschetsen: de stichting van den echt Griekschen Apollo-Tempel op den Palatijn, en de viering der door Horatius onvergetelijk geworden ludi saeculares op die plek. Toch zou het nog meer dan een eeuw duren eer van werkelijk herleven der Grieksche literatuur sprake kon zijn.

In de renaissance verwachtingen, gedurende den dageraad van dien zóó langzaam naderenden dag gekoesterd, treft ons drieërlei richting. In de kunst zien wij, ten deele reeds vóór, ten deele tijdens Augustus, een gezond en eerlijk realisme optreden, eene geestvolle — niet louter anatomische — belangstelling in het lichaam, zooals die b.v. duidelijk spreekt in den heerlijken Torso van het Belvedere. Gelouterd door reflecteerend gevoel, toont zich bovenal die kunst in het portret. Hier herleeft naast de oud-Grieksche vatbaarheid voor indrukken, eene vaardigheid het voorgeslacht waardig, zich manifesteerend in den uitnemenden arbeid van de *Ara Pacis*.

Trager is het ontwaken in de literatuur. Diodorus Siculus voelt zich wel aangegrepen door de groote ideeën der Stoa, wanneer hij zich zet tot schrijven van de geschiedenis „dier eene groote familie, wier kinderen alle de menschen zijn" en welker haard Rome is, maar hij faalt geheel in de uitvoering van zijn plan. Hetzelfde vonnis zou Dionysius van Halicarnassus verdienen, ware hij alleen historiograaf. Maar hij heeft aanspraak op onzen dank, omdat hij in zijne literaire waardeering der oud Grieksche literatuur — hoezeer verstokt klassicist, toch oorspronkelijk — de grondslagen der aesthetische kritiek heeft gelegd en den weg heeft gebaand voor den zeldzaam fijnen geest, wiens arbeid is neergelegd in den *Tractatus de Sublimi*.

In de wijsbegeerte eindelijk, al dankt de theoretische philosophie weinig of niets aan Rome, begint nieuw leven te ont waken door de ernstige, gezonde moraal der Stoici van Griek

schen zoowel als van Romeinschen stam. Hunne prediking wel levensernst door levenswaardeering. De moraal philosophiscl arbeid, in de eigenlijke wijsbegeerte ingeleid door Seneca (Epictetus, voortgezet in de rhetoriek door Dio van Prusa, in (philosophische historiografie door Plutarchus, verdient hi bijzonder de aandacht, omdat zij ons de merkwaardige inee groeiing toont der beide zusterculturen. Immers, dit is de le die reeds de dageraad dezer renaissance ons predikt: Hellas Rome zijn samen de draagsters der antieke cultuur. Noch de wetenschappelijke studie, noch in de klassieke opvoeding : men ze straffeloos kunnen scheiden.

3e Algemeene Bijeenkomst op Donderdag 7 April, 's middags te 4½ uren in het Groot-Auditorium.

De Onder-Voorzitter verklaart in eene korte toespraak dit congı schitterend geslaagd zoo goed als de voorgaande. Het is d niet, omdat het Nederlandsche Philologencongres teekenen v achteruitgang zou verraden, dat het Bestuur gemeend heeft zi de vraag te moeten stellen, of het niet verkieslijker zou zijn, een nieuwe cyclus aanvangt, de volgende bijeenkomst niet 1906 doch in 1907 te houden. De korte tijdsruimte echter, (er bij de tegenwoordige regeling gelegen is tusschen het sluitin oogenblik van het eene congres en de dagen van voorbereidi voor het volgende, het wassend aantal van verschillende co gressen, die de belangstelling der Nederlanders vragen, zijn (onder meer niet twee gewichtige factoren, die het stellen d genoemde vraag kunnen wettigen? Nu het congres bloeiende en het groote aantal leden van blijvende, ja van wassen belangstelling getuigt, nu er geen dwang tot beperking besta kan men vrijer oordeelen over het belang eener verandering, (vooral om administratieve redenen wenschelijk is. De Ond Voorzitter vraagt derhalve, wie der leden in dezen een voors wenscht te doen, opdat men vervolgens door stemming zitten en opstaan van zijn gevoelen doe blijken.

Prof. Van Leeuwen stelt thans voor het volgend congres in 1907 te houden. Na eene telling van voor- en tegenstanders verklaart Prof. Gallée, dat de meerderheid der aanwezige leden met dit voorstel medegaat. Het volgend congres zal dus worden gehouden in 1907. Voorgesteld door prof. Te Winkel, wordt Amsterdam als plaats van het volgend congres gekozen. Daarna wordt prof. H. T. Karsten aangezocht als voorzitter van het vijfde congres te willen optreden.

Prof. Karsten neemt de uitnoodiging aan.

Tevoren was een voorstel van het congresbureau aangenomen, om, mocht onverhoopt prof. Karsten verhinderd zijn als voorzitter op te treden, prof. Krämer te machtigen met de letterkundige faculteit der Amsterdamsche gemeentelijke universiteit in overleg te treden ter benoeming van een nieuwen president.

Prof. Speyer roept daarna de belangstelling der congresleden in voor het tijdschrift Museum, welks bestaan hij voorloopig verzekerd noemt en dat evengoed als de congressen een vereenigingspunt der philologen kan zijn.

Prof. Van der Wijck brengt vervolgens dank aan dr. Van Oppenraaij voor diens uitnemende leiding van het congres, waarmede de leden door handgeklap en opstaan hunne instemming te kennen geven.

Na een krachtig woord van opwekking tot blijvende belangstelling in deze bijeenkomsten gesproken door den oud-hoogleeraar Dr. H. Kern sluit de Voorzitter het Vierde Nederlandsche Philologencongres.

Sectie-vergadering der Klassieke Philologie.

Voorzitter Prof. DR. J. VAN LEEUWEN.

Woensdag 6 April.

Met een korten welkomstgroet aan de talrijke aanwezigen opent de Voorzitter deze eerste bijeenkomst, verzoekt Dr. Koch het secretariaat waar te nemen, en geeft het woord aan Prof. Dr. S. A. Naber, die daarop spreekt over:

Lysias' rede voor Mantitheus.

Nadat spreker een kort overzicht heeft gegeven der oratie voor Mantitheus, staat hij stil bij § 18, waar beweerd wordt dat men het niemand behoort euvel te duiden, zoo hij κομᾷ. Spr. toont aan dat dit woord in dezen samenhang geenen verstaanbaren zin oplevert: men behoeft daarbij niet stil te staan, want het is eenvoudig eene mislukte conjectuur van Hamaker, die men uit gebrek aan beter in den tekst heeft opgenomen. De lezing van het eenige gezag hebbende handschrift is τολμᾷ, dat volkomen onverstaanbaar is, maar waarvan men door plaatsverwisseling der consonanten licht kan maken: μελετᾷ, in den zin van *meditari* en van *zich oefenen in het spreken in het openbaar*. Dat geeft een voortreffelijken zin, want inderdaad vernamen wij uit des redenaars betoog § 20, dat hij ofschoon nog jong, toch reeds enkele malen was opgetreden om te spreken ἐν τῷ δήμῳ. Maar dan kan hij ook bezwaarlijk vreemde hulp hebben ingeroepen voor deze onbeduidende rede en moet men wel aannemen dat hij, Mantitheus, zelf de schrijver is van het stuk, dat nu onder de werken van Lysias gevonden wordt. Er is meer. De redenaar beweert § 20 dat ook zijne voorouders

nooit hebben opgehouden τὰ τῆς πόλεως πράττοντες. Men mag gissen, dat de Senator Mantitheus, wien door Dioclides bij Andocides de Myst. § 43 de eerste plaats onder de Hermoconiden gegeven was, zijn grootvader zal zijn geweest. De kleinzoon van onzen Mantitheus zal dan licht wel de gelijknamige persoon zijn, voor wien Demosthenes de oratie contra Boeotum de nomine heeft opgesteld. En deze zal dan later wel volgens de familietraditie — want ook zijn vader Mantias ἐπολιτεύσατο — getracht hebben de middelmatige redevoering contra Boeotum de dote op te stellen, waarbij hij gebruik heeft gemaakt van het werk van zijnen beroemden tijdgenoot; dat immers deze oratie niet van Demosthenes is, is herhaaldelijk, ook door Prof. Van den Es, aangetoond. De chronologie is met de dubbele onderstelling van drie Mantithei in de familiebetrekking van grootvader en kleinzoon, in volkomen overeenstemming. Spreker zal op dit onderwerp in de Mnemosyne nader terugkomen.

De Voorzitter dankt den spreker voor zijne voordracht, en geeft gelegenheid tot debat, waarvan gebruik gemaakt wordt door Prof. Dr. K. Kuiper, die de vraag stelt, wat de inleider meent omtrent de schuld of onschuld van den spreker. Z. i. moet men schuldig pleiten; Mantitheus toch heeft zich onttrokken aan de verplichting om ἱππεύς te zijn; uit zijn houding is op te maken, dat hij ἐλακώνιζε. De lezing κομᾷ is dus goed.

Dr. M. C. Valeton bestrijdt eerst de meening van Prof. Kuiper omtrent het zich onttrekken aan den ruiterdienst; het dienen bij de infanterie was veel gevaarlijker; wanneer hij dus vrijwillig als hopliet uittrekt, kan van een *zich onttrekken* geen sprake zijn. Dan vraagt hij: Is Mantitheus in 394/393 wel een jong man? In 405, dus 11 à 12 jaar vroeger, werd hij reeds uitgezonden naar Satyros (vgl. § 4).

Prof. Naber, repliceerende, weerlegt eerst de meening van Dr. Valeton omtrent den leeftijd van Mantitheus. „Mijn vader heeft mij uitgezonden" staat er, hij was dus in 405 nog een kwajongen. Wanneer dus de 1ste Mantitheus één van de oudere

Hermokopiden geweest is, kan die van 394/393 zeer goed zijn kleinzoon zijn. Omtrent de kwestie der schuld of onschuld van den defendens waagt spreker zich niet aan eene beslissing.

Prof. Dr. J. J. Hartman, die hierna het woord verkreeg, sprak over:

Beeldspraak in Latijn en Grieksch.

„De beetwortel, mijne Heeren is de reddende engel, waarop half Noord-Braband drijft". Zoo, zegt men, klonk het eens in 's lands vergaderzaal. Nu zóó verbijsterend behoeft onzin nog niet te wezen, zullen alle redelijk denkenden het er over eens zijn dát het onzin is. Ook omtrent de professorale katheder-bloem, waarmede eens de bestrijding eener nieuwe leer werd besloten: „en hiermede, mijne Heeren, valt het gansche kaartenhuis in puin," óók omtrent de versregels:

Een traan die op mijn lijk zal vloeijen
Zal mij de schoonste grafzuil zijn

óók omtrent het nederig rekestje: „ik neem de vrijheid Uw hooge vergadering mijn ontslag te vragen met het oog op mijn rug" bestaat volmaakte eenstemmigheid. Men noemt dit alles algemeen: „valsche beeldspraak". Spreek mijnentwege gerust van smakelooze, leelijke, mislukte beeldspraak; maar: „valsche" .... bestaat er een formule, of is er een te vinden, die aanwijst wat door *het wezen der beeldspraak* zelf wordt toegelaten, wat verboden? Hoogstens zou zoo eene kunnen gelden voor een bepaalden tijd en een bepaalde taal, maar voor alle talen en alle tijden? Is *Oostersche* beeldspraak niet vaak naar onzen smaak dwaas en belachelijk, is ze niet veelal voor een hedendaagsch Hollandsch geschrift ten eenenmale onbruikbaar?

Doch men behoeft nog niet naar de Oosterlingen te gaan om te leeren hoe moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk, het is aangaande beeldspraak regels van algemeene geldigheid te geven. Is dat „oog op den rug" zoo veel gekker dan Ciceroos ***aures respuunt***, waarom hij, die anders nog al aan heel wat kritiek

heeft blootgestaan, evenmin uitgelachen is als om den zin, waarin hij van een uitgejouwden, uitgefloten tijdgenoot zeide dat hij was *sibilis conscissus*?

Twee beelden dooreen halen of beeld en werkelijkheid vermengen, dat heeten grove fouten, en in 't Hollandsch zijn ze het ook. Maar zijn het zonden tegen het wezen der beeldspraak? Wat dan te denken van Aristophanes die, „letterlijk" vertaald, aldus spreekt: „ik denk aan Cratinus, hoe die eens, overvloeiend van glorie, door de vlakte stroomde, en van hun plaats rukte en met zich voortsleepte eiken, platanen en zijn vijanden met wortel en tak" en „zoo Cleon niet groot was geweest in den staat, zouden stamper en potlepel er niet zijn." Zou niet in 't Hollandsch die eerste, brutale, wilde beeldspraak moeten worden omgezet in een gladde, regelmatige vergelijking, en in het tweede voorbeeld de werkelijkheid van het eerste lid moeten worden vervangen door een beeld („als Cleon geen *opperkok in de staatskeuken* was geweest zouden stamper en potlepel er niet zijn")? Worden niet op de vermetelste wijze twee beelden ineengestrengeld in de welbekende toespraak: „uw rechterloon, o jury-leden, dat droppelen de machtige heeren je met een wolletje toe opdat ge in 't leven blijft, meer niet"? Wordt men hier niet gedwongen tegelijk te denken aan den ziekenverpleger, die een kranke lafenis op de lippen en aan den heelmeester die, om de pijn van den lijder te verlichten, olie op zijn wond druppelt?

Vertaal zulke plaatsen „letterlijk" en ge krijgt iets wat weinig op Hollandsch gelijkt, maak er „goed Hollandsch" van .... en weg is Aristophanes.

Onze hedendaagsche smaak verlangt dat men met beeldspraak spaarzaam en omzichtig te werk ga. Spaarzaam: wij vinden beeldspraak al spoedig overladen. Wij voelen een zekere verademing als een beeld behoorlijk „op zijn pooten is te recht gekomen", en zijn blij dat we nu weer een, liefst niet te korten, tijd rustig in de werkelijkheid mogen vertoeven. Met dergelijke

verlangens houdt een Lucianus niet de minste rekening. Als hij, soms bladzijden lang, met zijn lezer in de wereld der werkelijkheid heeft verkeerd, neemt hij op eens een draai en besluit met een alleronverwachtsten terugkeer naar het beeld, waarvan hij is uitgegaan. Die kunstgreep maakt een uitnemenden indruk: de tegenstander (want meestal in een twistgesprek wordt die kunstgreep aangewend) krijgt er den genadeslag mee, en, nu ja, in 't Hollandsch zou men hem ook kunnen aanwenden maar op ééne voorwaarde: dat men onze letterkunde verrijkte met een tot nog toe niet bestaanden stijl, dat men Lucianeisch-Hollandsch invoerde. Want van Lucianus' stijl is die kunstgreep wel de treffendste eigenaardigheid; in een geschrift, aan welks echtheid men twijfelt, herkent men den echten Lucianus vaak alleen dááraan.

Omzichtig: ligt een beeld niet zeer vóór de hand, dan willen wij wel gaarne even gewaarschuwd worden dat er nu beeldspraak komt. Aan dien, ons zoo billijk schijnenden, wensch stoort niemand zich minder dan Cicero. Zonder dat men op iets verdacht is, spreekt hij van een getuige als van een stroom, van een jongeling als van een boom, van een aanklager als van een wild dier, let wel: hij *vergelijkt* niet menschen met —, neen hij *maakt ze tot* boomen, stroomen, dieren. En — als 't maar goed klinkt, dan vergelijkt hij in een bestek van tien woorden een betoog met een pijl en met een getimmerte.

Aristophanes, Lucianus, Cicero, drie, op de greep gekozen, taalkunstenaars der oudheid, ze handelen-gelijk enkele, ook weer op de greep, uit een overstelpende menigte gekozen voorbeelden bewijzen, met beeldspraak zooals thans geen schrijver zou durven of zou meenen te mogen handelen. Wilde men er de geheele oude letterkunde over raadplegen, men zou boekdeelen vol kunnen schrijven. Denk eens aan de Grieksche tragici en lyrici, aan Plato, aan de Romeinsche comici en elegiaci!

Wat zullen wij nu tot deze dingen zeggen? Dat in klassiek Latijn en Grieksch goed kan zijn wat in hedendaagsch Hollandsch

niet deugt? Mij lijkt die gevolgtrekking de eenvoudigste en de meest juiste. Maar durft men die niet aanvaarden, dan heeft onze beschouwing althans twee dingen geleerd, die men niet zal kunnen tegenspreken.

Vooreerst dat men met het vaststellen van een, op het *wezen der beeldspraak* gegronde, *leer der beeldspraak* nog maar een poosje moet wachten.

Ten tweede dat al is die leer kant en klaar, zoodat men er een leervak van maken en leeraren in aanstellen kan, men zich toch niet moet verbeelden dat men er schrijvers of dichters van werkelijke beteekenis aan zal kunnen onderwerpen. Die breken toch alle banden en springen over alle heggen en hekken heen. Geen beter middel om dàt te voelen dan de lezing van eenige bladzijden van Lucianus b.v. uit het kostelijk betoog over de kunst van geschiedenis te schrijven, waar hij als een echt toovenaar de prulschrijvers, die hij hekelt, de door hem beschreven heldendaden niet verhalen, maar zelf verrichten laat (een soort van aardigheid ook bij de Latijnsche dichters geliefd; denk aan het Horatiaansche „Furius hibernas cana nive conspuit Alpes").

En het sprekendst bewijs heeft hij bij de hand, die den slag heeft van 't vervaardigen van een Latijnsch vers. Die ziet kans om van een paar goed bedoelde maar slecht geslaagde Hollandsche versregels een onberispelijk Latijnsch distichon te maken.

Bij het debat merkte Prof. Dr. J. C. Vollgraff, onder dankzegging voor de interessante voordracht, op, dat z. i. een *komikus* zich niet behoeft te houden aan een juist beeld; een onjuist of valsch beeld zal vaak een komisch effekt te weeg brengen, evenals dit bij de teekenkunst met de karikatuur het geval is. Bij een tragikus als Shakespeare en over het algemeen juist in hooge poëzie zijn dergelijke valsche beelden echter hinderlijk, en af te keuren.

Ten slotte neemt de Voorzitter nog even het woord, om te kennen te geven, dat Aristophanes *bewust* en *met opzet* gebruik maakt van een onjuist beeld, om een komisch effekt te berei-

ken, en sluit daarna, onder dankzegging aan sprekers en hoorders, deze eerste vergadering.

Den volgenden middag voerden in deze sectie het woord Dr. K. H. E. de Jong en Dr. J. Vürtheim.

Dr. K. H. E. de Jong sprak over:

Dienstweigering bij de oude Christenen.

Van de vraagstukken, die in onzen tijd en vooral in ons vaderland de aandacht trekken, is zeer zeker dat der dienstweigering niet het minst belangwekkende; een vraagstuk, dat ook met de geschiedenis van het oude Christendom ten nauwste samenhangt. En aangezien het altijd eene even aangename als vruchtbare taak is, na te gaan, hoe vraagstukken, die thans de gemoederen in beweging brengen, ook in vervlogen eeuwen de harten niet koud lieten, schijnt ook hier ter plaatste een onderzoek naar de gedragslijn der oude Christenen ten opzichte van den krijgsdienst niet ongepast. Integendeel zou wellicht de nu maar al te vaak versmade klassieke philologie door het behandelen van diergelijke onderwerpen tot nieuwen bloei herleven en, door ontrolling van het verleden, ons meteen een blik kunnen doen slaan in de toekomst.

Wij zullen bij onze overwegingen op het Nieuwe Testament zelf niet nader ingaan, èn omdat, al naar gelang men er meer of minder kritisch tegenoverstaat, het oordeel ook in dezen verschillend zou kunnen uitvallen, èn omdat de dienstweigeringsquaestie in het N. T. principiëel niet wordt besproken, zooals over 't geheel het N. T., naar de meening der meest bevoegde deskundigen (het zij hier voldoende met naar Calvijn, Institutio Christianae religionis IV, 20, 12 te verwijzen) de geloovigen niet aanspoort, staatsregelingen te maken, maar het koninkrijk der hemelen te zoeken. Overigens zullen de texten, die in dezen ter sprake gekomen zijn, in 't verder verloop dezer studie van zelf worden vermeld.

Om nu tot het onderwerp zelf over te gaan, verzoeken wij den lezer, den term „dienstweigering" hier zoo ruim mogelijk

op te vatten. Immers ofschoon bij de Romeinen van oudsher „dienstplicht" of, naar hunne uitdrukking „dienstrecht" (ius militiae) bestond, werd evenwel het (naar verhouding kleine) leger in den keizertijd voor het verreweg grootste gedeelte door vrijwilligers aangevuld, zoodat een Christen niet dan bij uitzondering (waarvan we in het vervolg een geval zullen mededeelen) in den tweestrijd tusschen dwang tot krijgsdienst en gemoedsbezwaren kon geraken. Meer moest zich het geval voordoen, dat iemand, al soldaat zijnde, tot het Christendom werd bekeerd en dientengevolge alles in 't werk stelde om zich aan den krijgsdienst, als naar zijn overtuiging onchristelijk, te onttrekken.

In de eerste twee eeuwen was de aandacht der Christenen meer op 's menschen eeuwig heil dan op zijn tijdelijke belangen gevestigd; zij verwachtten een spoedig einde dezer wereld en hun geheele denken werd (om een kenschetsend Duitsch woord te gebruiken) beheerscht door „Jenseitigkeit". Men vergelijke slechts de zg. apostolische vaders, bijv. II (Ps.) Clemens, 6: „Deze eeuw en de toekomende staan beiden vijandig tegenover elkaar. Deze predikt overspel en verleiding, en hebzucht en bedrog, gene maakt zich van die dingen los. Wij kunnen dus geen vrienden zijn van beiden, maar wij moeten ons van deze losmaken en ons aan gene verbinden". Bij zulk eene denkwijze zal de toeloop der Christenen tot den krijgsdienst niet groot zijn geweest, en wij kunnen best begrijpen, dat de bestrijder Celsus in zijn „Waar woord" (± 178) de Christenen aanspoorde „om voor den keizer te strijden en met hem te velde te trekken, als hij het eischt, en bevelhebberschappen te bekleeden." (bij Origenes, Tegen Celsus, VIII, 73). En aangezien Celsus — hoe men overigens ook over hem denken moge — een veelbereisd man van alzijdige ontwikkeling was, is zijn getuigenis op zichzelf reeds voldoende, om aan te toonen, hoe weinig de Christenen uit zijn tijd aan den krijgsdienst deelnamen.

De eerste, bij wien wij een principieel betoog over de quaestie van al of niet dienen vinden, is de afrikaansche rhetor Tertul-

lianus, boeiend evenzeer door zijn vernuft als door zijne absurditeiten, door zijne consequenties als door zijne tegenstrijdigheden. Het energiek-outreerende en toch zoo tweeslachtige van zijn aard komt ook bij dit vraagstuk sterk uit. Terwijl hij in zijn „Apologeticus" (± 200) *ἀγωνιστικῶς* van de Christenen zegt (cpt 42) dat zij met de anderen ook krijgsdienst doen, ja, (cpt 37) dat zij „de legerkampen vervullen", spreekt hij in het waarschijnlijk uit denzelfden tijd dateerende geschrift „De Idololatria" *δογματικῶς* geheel anders, cpt. 19: „Er is geen overeenstemming tusschen den eed van trouw aan God en aan de menschen, tusschen het teeken van den Christus en het teeken des Duivels, tusschen het kamp des lichts en het kamp der duisternis: één ziel kan niet aan twee heeren, aan God en den Cæsar verschuldigd zijn.... Maar hoe zal hij (de Christen) oorlog voeren, ja, hoe zelfs in tijd van vrede soldaat zijn, zonder het zwaard, dat de Heer heeft weggenomen? Want al waren de soldaten naar Johannes toegegaan en hadden een voorschrift van gedrag ontvangen, al had ook de hoofdman over honderd geloofd; naderhand heeft de Heer, door Petrus te ontwapenen, iederen soldaat ontgord."

In deze plaats wordt gezinspeeld

1) op Lucas III, 14, waar Johannes de Dooper de krijgslieden die tot hem komen, vermaant, niemand iets af te persen of te chicaneeren, maar zich met hun soldij te vergenoegen; een text, die, aangezien de soldaten er niet uitdrukkelijk in worden aangespoord, hun bedrijf op te geven, blijkbaar toen reeds evenals de volgende, werd aangehaald, om het geoorloofde van den krijgsdienst aan te toonen.

2) op Matthaeus VIII, 5—13, waar het vaste geloof van den Centurio, die zich ter genezing van zijn slaaf tot Jezus wendt, door Jezus zelf ten hoogste geprezen wordt.

3) op Johannes XVIII, 11, waar Jezus bij zijn gevangenneming Petrus gebiedt, het zwaard in de schede te steken; vgl. Matthaeus XXVI, 51 sqq., Marcus XIV, 47, Lucas XXII, 49 sqq. Dit acht de anti-militaristische kerkschrijver blijkbaar afdoende.

In zijn (van later dagteekenend) betoog „De Corona" wordt naar aanleiding van het verzet van een Christen-soldaat om, bij zekere feestelijke gelegenheid, een krans te dragen, cpt. 11 opnieuw de vraag opgeworpen „of de krijgsdienst over 't geheel wel voor de Christenen gepast is," en ten stelligste ontkend. „Zal het (den Christen) vrijstaan, het zwaard te voeren, terwijl de Heer verklaard heeft, dat door het zwaard zal omkomen, die het zwaard zal hebben gebruikt? Zal aan een gevecht deelnemen de zoon des vredes, wien het niet eens past een proces te voeren? Zal hij in boeien slaan, in den kerker werpen, pijnigen en de doodstraf voltrekken, hij, die niet eens het hemzelf aangedaane onrecht wreekt?" Soldaten die tot het Christendom overgaan „moeten (liefst) den dienst terstond verlaten, zooals het door velen gedaan is." Ook de noodzakelijkheid, waarop zich de voorstanders van den krijgsdienst ten allen tijde beroepen, laat de auteur niet gelden. „De staat des geloofs erkent geen noodzakelijkheden. Er is geen noodzakelijkheid van te zondigen voor hen, voor wie slechts ééne noodzakelijkheid bestaat, nl. niet te zondigen"

Aldus Tertullianus. Wij willen er hier slechts aan toevoegen, dat men voor zijne overdrijvingen niet genoeg op de hoede kan zijn. Al is het zeker, dat sommige krijgslieden toen ter tijd tot het Christendom werden bekeerd, en mogelijk, dat enkelen ervan den dienst verlieten — de opgave, dat de Christenen reeds tegen het einde der tweede eeuw de legerkampen vervulden, is ten eenenmale onbetrouwbaar.

Wij gaan nu van het stylistische genie over tot het denkende genie, tot Origenes, den grootsten der Oud-christelijke auteurs, die een uitvoerig geschrift tegen Celsus in 't licht heeft gegeven, waarin hij, tegen het slot, de reeds boven vermelde aansporing, door Celsus tot de Christenen gericht „om voor den keizer te strijden en met hem te velde te trekken, als hij het eischt en bevelhebberschappen te bekleeden" citeert en aldus tracht te weerleggen: „Hierop moet geantwoord, dat wij aan hen, die regeeren, op zijn tijd eene goddelijke hulp, om het

aldus uit te drukken, betoonen, doordat wij de „geheele wapenrusting Gods" aantrekken. En dit doen wij door te gehoorzamen aan het apostolische woord: „Ik vermaan U dan om in de eerste plaats smeekingen, gebeden, voorbeden en dankzeggingen te houden voor alle menschen, voor alle heerschers en alle overheden." En naar mate iemand godvreezender is, naar dien mate richt hij meer uit in het bieden van hulp aan de heerschenden boven de soldaten, die in rij en gelid uittrekken en zooveel vijanden dooden als zij maar kunnen. Vervolgens zouden wij tegen hen, die afkeerig van ons geloof zijn en van ons verlangen, dat wij ten algemeenen nutte krijgsdienst doen en menschen dooden, ook dit kunnen zeggen: „Ook de priesters bij U, die zekere afgodsbeelden verzorgen en de tempelwachters van hen, die gij als goden beschouwt, bewaren ter wille van de offers hun rechterhand onbevlekt, opdat zij met onbebloede en van moord reine handen de gebruikelijke offers brengen aan hen, die gij goden noemt. En wanneer er oorlog uitbreekt, laat gij toch zeker niet Uwe priesters mee optrekken. Indien dit nu redelijk is, hoe veel te meer is het dan redelijk, dat ook zij (de Christenen), terwijl de anderen ten strijde trekken, als priesters en dienaars van God strijden, hunne rechterhand wel is waar rein bewarende, maar kampende door middel van hunne gebeden tot God voor hen, die een rechtvaardigen oorlog voeren en hem, die rechtvaardig heerscht, opdat al wat tegengesteld en vijandig is aan wie rechtvaardig handelen, vernietigd worde! Wij, doordat we met onze gebeden alle daemonen vernietigen, die de oorlogen opwekken, de verdragen breken, den vrede verstoren, zijn voor de heerschers eene grootere hulp, dan zij, die ten oorlog schijnen te trekken. En wij werken ook mee voor 't algemeene welzijn, doordat wij in rechtvaardigheid onze voorbeden opzenden, gepaard met (geestelijke) oefeningen en beschouwingen die ons leeren de genoegens te verachten en ons niet door hen te laten leiden. Wij strijden ook veel beter voor den keizer. Wel is waar, trekken wij niet met hem ten oorlog, *ook al zou hij het eischen*, maar wij strijden voor hem, door een

eigen kamp van vroomheid op te slaan door onze gebeden tot de Godheid."

Aangezien Origenes hier niet alleen een eigen meening, maar het Christendom in 't algemeen verdedigt, moeten wij wel aannemen dat ook in zijn tijd (naar alle waarschijnlijkheid is deze apologie in 248, ter gelegenheid van het duizendjarig bestaan van 't rijk uitgegeven) de groote meerderheid der Christenen tegen den krijgsdienst was — eene gevolgtrekking, waartoe ons trouwens ook de archaeologische gegevens leiden.

Wat den indruk betreft, dien diergelijke denkbeelden op de tegenpartij maakten, daarvan kan ons wellicht Plot. Ennead., III, 2, 8 een staaltje geven. Plotinus toch, die in dit geschrift (over de Voorzienigheid) cap. 9 blijkbaar de Christenen op 't oog heeft, zegt cap. 8 met betrekking tot hen, die, zonder de noodige inspanning, welvaart en ongestoorde rust willen genieten: „Zelfs een god mag niet voor onkrijgshaftige mannen strijden. Want de (kosmische) wet zegt, dat uit oorlogen behouden moeten afkomen zij, die zich mannelijk gedragen, niet, die bidden." Neemt men nu in aanmerking, dat de Neoplatonici met de geschriften van Origenes geenszins onbekend waren, dan is daarmee ook de waarschijnlijkheid gegeven, dat Plotinus (wiens leer veel minder „weltflüchtig" was, dan men gewoonlijk aanneemt) hier op de boven aangehaalde passage uit den christelijken apologeet met onmiskenbaar sarkasme zinspeelt.

Maar wij kunnen ook een geval aanhalen, waaruit blijkt dat de aansporing van Origenes, om niet ten oorlog te trekken, ook al zou de keizer het eischen, wel eens in toepassing werd gebracht. Wij bedoelen nl. het in Ruinarts „Acta primorum Martyrum sincera et selecta" (ed. sec. auctior, 1713) p. 300—302 vermelde martyrium van Maximilianus, den dienstweigeraar bij uitnemendheid. Maximilianus toch was (blijkbaar) de zoon van een veteraan, en de zoons van veteranen waren (naar alle waarschijnlijkheid) reeds toen ter tijd (het geval dagteekent uit 295) verplicht, eveneens in den krijgsdienst te treden. De woordenwisseling tusschen hem en den proconsul Dio, die alle moeite

deed, het standvastig verzet van den jongen man te breken, is wel waard, dat we haar, schoon eenigszins verkort, weergeven.

De proconsul: Hoe heet je?

Maximilianus: Waarom wil U mijn naam weten? Ik mag niet dienen, omdat ik een Christen ben.

De proconsul, zonder op die woorden te letten, geeft bevel de maat van hem te nemen.

Maximilianus: Ik kan niet dienen; ik kan niet kwaad doen. Ik ben een Christen.

De proconsul, desondanks, laat de maat van hem nemen en gelast daarna hem het teeken te geven. Een soldaat toch werd o. m. een looden knop (bulla) met de beeltenis van den keizer om den hals gehangen.

Maximilianus (tegenspartelende): Ik doe het niet; ik kan niet dienen.

De proconsul: Dien, anders kost het je leven.

Maximilianus: Ik dien niet. Laat me 't hoofd afhakken; ik dien niet der wereld, maar ik dien mijn God.

De proconsul: Wie heeft je dat in je hoofd gepraat?

Maximilianus: Mijn ziel, en Hij, die mij geroepen heeft.

De proconsul spoort nu den vader van Maximilianus aan, om zijn zoon een goeden raad te geven. De vader echter meent, dat zijn zoon zelf weet, wat voor hem dienstig is.

De proconsul: Dien, en neem het teeken aan.

Maximilianus: Ik neem het teeken niet aan. Ik heb reeds het teeken van Christus, mijn God.

De proconsul: Zoo meteen stuur ik je naar je Christus.

Maximilianus: Ik wou maar dat U het deed. Want daar stel ik eer in.

De proconsul geeft bevel, hem het teeken om te hangen.

Maximilianus (tegenspartelende): Ik neem het teeken dezer wereld niet aan, en als U 't mij geeft, breek ik het stuk. Ik ben een Christen, ik mag geen lood aan mijn hals dragen; ik draag al het heilbrengende teeken van mijn Heer, Jezus Christus, den Zoon des levenden Gods, dien gij niet kent, die

geleden heeft voor ons behoud, dien God voor onze zonden heeft overgeleverd. Hem dienen wij allen, die Christenen zijn, Hem volgen wij als den Vorst des Levens, als den Bewerker van ons heil.

De proconsul: Dien, en neem het teeken aan, anders kom je ellendig om.

Maximilianus: Ik kom niet om. Mijn naam is reeds bij mijn Heer. Ik kan niet dienen.

De proconsul: Denk om je jeugd, en dien. Dat past immers een jong mensch.

Maximilianus: Mijn krijgsdienst is bij mijn Heer. Ik kan geen krijgdienst doen voor de wereld. Ik heb het reeds gezegd, ik ben een Christen.

De proconsul: In de omgeving van onze keizers, Diocletianus, Maximianus, Constantius en Maximus zijn Christelijke soldaten en dienen.

Maximilianus: Zij weten zelf wat hun dienstig is. Maar ik ben een Christen en kan geen kwaad doen.

De proconsul: Zij, die dienen, wat doen ze voor kwaad?

Maximilianus: U weet heel goed, wat zij doen.

De proconsul: Dien; anders, als je den dienst blijft weigeren, zal je ellendig aan je einde komen.

Maximilianus: Ik kom niet om, en als ik deze wereld zal hebben verlaten, leeft mijn ziel met Christus, mijn Heer.

De proconsul, ten langen laatste verbitterd, liet (ofschoon de Romeinsche wet een zachtere bestraffing gedoogde) Maximilianus, „omdat hij, oneerbiedig jegens de wet, den soldateneed had geweigerd" onthoofden; de jeugdige martelaar, die, als Afrikaan (de gebeurtenis vond te Teveste in Numidië plaats) waarschijnlijk onder den invloed van Tertullianus' denkbeelden had gehandeld, onderging zijn lot met kalme heldhaftigheid en wordt in de acta een heilige (sanctus) genoemd.

Met dat al kon de proconsul er terecht op wijzen, dat de overtuiging van Maximilianus geenzins door al zijne geloofsgenoten werd gedeeld; de toenemende verwereldlijking der

Christenen had ook het aantal Christen-soldaten doen toenemen. Toch vormden zij in het leger nog maar eene zeer kleine minderheid; anders zou keizer Galerius, korten tijd voor de in 303 uitgebarstene vervolging van Diocletianus, niet een poging hebben gedaan, hen uit de gelederen te verwijderen. Zulks toch zou vrijwel ondoenlijk zijn geweest, wanneer de Christenen ook maar een derde deel ervan hadden uitgemaakt.

De zegepraal van Constantijn is een keerpunt ook in het door ons behandelde vraagstuk. Immers reeds 314 besloot het Concilie te Arles in canon 3 dat zij, die in den vrede de wapenen neerwierpen, van de communie zouden worden buitengesloten (de his qui arma projiciunt in pace, placuit abstineri eos de communione), eene bepaling, die, ofschoon vrij zonderling gesteld, gewoonlijk woidt opgevat als op dienstweigering te slaan.

De groote meerderheid der Christenen bleef evenwel van den krijgsdienst afkeerig: wie zijn officiersgordel neerlei, om zich geheel aan het geloof te wijden, had de onverdeelde sympathie van allen; enkelen deinsden ook toen nog voor dienstweigering niet terug. Alle gegevens wijzen er op, dat ten tijde van Julianus (361—363) en nog jaren daarna de legers in overwegende mate uit niet-Christenen waren samengesteld.

Nog in de vijfde eeuw moest Augustinus het verwijt beantwoorden dat de leer van Christus in geen enkel opzicht voor den staat voordeelig is, aangezien zij het voorschrift geeft, „geen kwaad met kwaad te vergelden en hem, die ons op de rechter wang slaat, ook de linker aan te bieden." Hij doet dit (in zijn 138sten brief, aan Marcellinus, een man van rang en aanzien in Afrika) door te betoogen, dat de text in quaestie (Matth. V, 39) niet letterlijk kan worden opgevat, daar immers een slag met de rechterhand uitgedeeld, eerder op de linker wang neerkomt (t. p. II, 12) en verwijst verder naar Luc. III, 14, reeds boven door ons aangehaald.

Ook in zijn 189sten brief, aan den veldheer Bonifacius, wien de krijgsdienst allerlei gemoedsbezwaren maakte, heeft hij de

vraag uitvoerig behandeld. Hij zegt t. p. 4. uitdrukkelijk: „Wees niet van meening, dat niemand aan God behagen kan, die krijgsdienst verricht," haalt de reeds boven vermelde texten, Luc. III, 14, Matth. VIII, 5—13 en nog Handelingen X, 4 aan, en besluit t. p. 5 met de volgende uiterst kenschetsende woorden: „Wel is waar staan zij in hooger aanzien bij God, die, na aan al die wereldsche handelingen vaarwel te hebben gezegd, ook met de grootste ingetogenheid van kuischheid Hem dienen. Maar ieder, zooals de apostel zegt (I Cor. VII, 7) heeft zijn eigenaardige gave van God, de een zoo, de ander zoo. Anderen derhalve door voor U te bidden, strijden tegen de onzichtbare vijanden; gij (krijgslieden) werkt voor hen door te strijden tegen de zichtbare barbaren."

En hiermede heeft, naar de geschiedenis ons aantoont, de invloedrijkste der kerkvaders de Christelijke gemoederen te dien opzichte voor eeuwen gerustgesteld.

Nadat de Voorzitter den spreker dank gezegd heeft, betoogt bij het nu volgend debat Dr. J. A. H. G. Jansen, in aansluiting aan het bekende boek van P. Allard, le Christianisme et L'Empire Romain, en met verwijzing naar de Acta Martyrum, dat het verzet tegen den krijgsdienst bij de Christenen zeer beperkt geweest is. Tertullianus is volgens hem onbetrouwbaar; ook moet men bij dezen schrijver onderscheiden tusschen zijn rechtzinnige periode en die van zijn rigorisme (waarin deze uitspraken vallen).

Dr. De Jong merkt op, dat de Apologeticus en de „de Idololatria" uit denzelfden tijd zijn, dat men dus hier niet kan onderscheiden; overigens geeft spreker toe, dat Tertullianus dikwijls meer zegt, dan hij verantwoorden kan.

Dr. Jansen wijst nu nog even op de geschiedenis van het Thebaansche legioen, die hij in hoofdzaak betrouwbaar acht, en waaruit zou blijken, dat een groot gedeelte van dat legioen Christen was, en dus het aantal Christenen in het leger niet zoo gering was als men wel eens aanneemt.

Dr. C. Wilde meent, dat de Christenen wegens de *zedelijke*

gevaren, die met het krijgs- en kazerneleven verbonden zijn, het leger zullen gemeden hebben. Ook zal hieruit het gedrag van Maximilianus te verklaren zijn. Immers, het Christelijk beginsel verzet zich niet tegen den krijgsdienst. Maximilianus redeneert dus niet juist, tenzij de zedelijke gevaren bijzonder groot waren.

In zijn repliek wijst de inleider er op, dat de geschiedenis van het Thebaansche legioen te onbetrouwbaar is overgeleverd, dan dat men daaruit een conclusie zou kunnen trekken ten opzichte van het aantal soldaten, die Christenen waren; in elk geval schrijven we dan reeds 285. Wat betreft de tegenwerping van Dr. Wilde merkt spreker op, dat in onze oogen bijkomende omstandigheden zouden kunnen gelden, dat echter de oude Christenen, zooals immers uit de passage van Origenes blijkt, den krijgsdienst juist daarom zullen geweigerd hebben, omdat ze hun handen wenschten vrij te houden van bloed.

Hierna krijgt Dr. J. J. G. Vürtheim het woord voor zijne rede:

Orestes te Athene.

Er is een tijd geweest, dat Friedrich Welcker niet zonder zijdelingschen blik op enkelen zijner tijdgenooten op de wetenschappelijke *Beschränktheit* van Aristarchus meende te moeten wijzen, wijl de verdienstelijke Alexandrijn onderzoekingen naar den oorsprong der mythen geen noodzakelijk deel van de verklaring eener tragedie zou hebben geacht te zijn.

De vraag zou mogen geuit worden, of niet veeleer een streven naar *Beschränkung* aan Aristarchus' opvatting ten grondslag lag, voortspruitende, deels uit juist besef van wat naar zin en aanleg *zijn* arbeidsveld moest blijven, deels uit onverholen afkeer van de allegorische wanproducten der hem bestrijdende Pergameensche school.

Wellicht zou dan ook Welcker, die in zijne klare nog lang niet verouderde geschriften aan de studie der mythologie den juisten weg wees, nimmer van Aristarchus' bekrompenheid hebben gerept, indien hij het afschrikwekkende der allegorische

richting met eigen oogen in zijn tijd had aanschouwd, met eigen pen in eenig tijdgenoot had moeten bestrijden. Indien hij bijvoorbeeld een Crates tot ambtgenoot had gehad. Ja, hij zelf zou uitgeroepen hebben: „dan maar liever enkel tekstcritischen arbeid", zoo hij had moeten ervaren, hoe de zoo krachtig verdedigde natuurreligie als grondslag van een groot deel der antieke mythen, ontaard en tot een mystiek onding vervormd ware, als in onze dagen geschied is in het geprezen artikel van Theodoor Zielinski „die Orestessage und die Rechtfertigungsidee" [1]).

Het zou mij dan ook niet verwonderen als het lezen of aanhooren van Zielinski's verklaring der Agamemnon-tragedie niet weinig er toe bijdroeg hèn onder de philologen in hunne meening te sterken, die rondweg vertellen, dat zij ook *zonder* dergelijke diepzinnige bespiegelingen de kunstwerken der Ouden voldoende kunnen en wenschen te blijven genieten. En toch zou dit niet recht zijn. Aldus zou het kwaad niet zich zelf straffen. Kunst en geloof zijn bij de Ouden één. Het kunstproduct wortelt in religieusen bodem. Die bodem bracht eerst de mythe voort, daaruit wies de tragedie op. Wie de plant wil kennen kan niet volstaan met de *bloem* fraai of welriekend te vinden; den *stam*, den *wortel* moet hij zoeken en de aarde doorwroeten, die haar levenssappen toevoerde. En als het werkelijk waar is, gelijk wij gelooven, dat de bodem waaruit Hellas' flora ontsprong, ook gewassen van onzen tijd kan doen gedijen, dan moet die bodem in zijne bestanddeelen worden gekend en kunnen wij niet volstaan den bloemenschat van Griekenland te bewonderen als Odysseus den tuin van Alcinous. Vader Homerus was een wijs man: alvorens hij de gasten de handen laat uitsteken naar de ὀνείαθ' ἕτοιμα προκείμενα, vertelt hij uitvoerig, hoe de spijs werd bereid. Noemen wij nu de Helleensche tragedie kruimkens van Homerus' disch, dan maant ons de stem van den goddelijken bard, hoe hij wil, dat wij aan zijn tafel te gast zullen gaan. Gastronoom zijn aan dit maal is veroorloofd, doch vooraf naar

[1]) Neue Jahrb. f. klass. Alt. 1899. Roschers Lexicon s. v. Orestes.

den haard, waar de spijs werd bereid. Blijkt dan de moderne keukenmeester geen echte kok te zijn, al draagt hij het mes, zouden wij daarom de keuken smalen?

Zoo schets ik U dan onvervaard voor de gevolgen in korte woorden Zielinski's hypothese en geef U daarna mijne beschouwing over Orestes. Of wij beiden al falen, het brandend vuur lokt dra een beteren kok.

Volgens den Petersburger geleerde is de grondgedachte van Agamemnons moord en Orestes' wraak deze:

„Eens leefde de mensch in rust door de Aarde gedekt en gevoed. Doch zijn rustelooze geest dreef hem haar open te rijten met de ploeg. Zoo kwam hij met de Aarde in strijd. Zijne overwinning, die van de transcendente wereldziel over de immanente, was het begin van 's menschen ontwikkeling.

De Grieken nu noemden dezen menschlijken geest Zeus, of liever, zij hebben den alouden hemelgod, den eeuwigen gemaal der Aarde, met 's menschen geest vereenzelvigd. Zoo had dus Zeús de Aarde overwonnen. Doch de Aarde morde. Zij wist toch, dat de macht van haren gemaal niet altijd zou duren, dat op den *zomer* der menschlijke kultuur, wijl deze eenmaal een aanvang had genomen, een einde volgen zou. En wijl zij dat wist „peinsde zij op het werk, dat haar roem zou brengen" (*Κλυται-μήστρα*), een werk van verraad en moord op haar eens zegerijken, doch thans „iets verschrikkelijks wachtenden" gemaal (*Ἀγα-μέμνων*). Om dit werk ten uitvoer te brengen kweekte zij een monster (*Αἴγισ-θος*), het symbool der verderflijke aardkrachten, hetwelk Zeus ten val bracht. Nu trad winter in voor het leven der menschen. Doch de zoon van den gedoode, de zonneheld Orestes, overwon den draak en nieuwe zomer brak voor het menschdom aan."

Ziehier Zielinski's even hoog verheven als diepzinnige mystiek honoris causa in Roschers standaardwerk vermeld: is het niet als hoordet ge de *λόγια* van Bakis? [1]) Zonder nu in te gaan op

---

[1]) Wie denkt hier niet aan Arist. Equ. vs. 197 vgg.?

de etymologie van *Agamemnon* = ὁ μέγα τι μένων [1]); zonder rekenschap te vragen van Orestes' solaire beteekenis, noch van *Aegisthos*' drakenherkomst [2]), wil ik slechts den vinger leggen bij de *hoofdrol*, die Clytaemestra hier speelt; voorzeker het zwakste punt in Zielinski's betoog. Men denke slechts aan de ondergeschikte beteekenis van Clytaemestra in de oudste deelen van het epos. In de Telemachie is zij slechts het willoos object waarom de strijd tusschen twee helden gaat. Het *voorwerp* is zij, dat na beslisten strijd de prijs van den overwinnaar wordt. Waar toch twee machten met elkander in conflict komen, stelt de mythenvormende dichter het gewoonlijk voor, dat er gestreden wordt om eenig kostbaar voorwerp, dat nu eens een gouden schat, dan een koninkrijk, dan weer eene vrouw is. Het bovenmenschlijke toch wordt met menschlijken maatstaf gemeten. Wij allen nu weten, dat Clytaemestra in de Telemachie geenszins de machtige figuur is, de lady Macbeth, waartoe Aeschylus, wellicht reeds Stesichorus, haar heeft gemaakt. In de Nekyia is zij op weg die figuur te worden, doch eerst de tragische dichter heeft het grootsche beeld gezien, in kloeken vorm belichaamd en midden in de handeling getrokken. Zeker is het dan ook, dat Orestes oorspronkelijk geen moedermoord beging, dat integendeel zijn manslag op Aegisthus hem *roem*, geen *schande*, bracht. Eene mytheverklaring derhalve, die met Clytaemestra als *bewuste* hoofdfiguur der verwikkeling opereert, die in *haàr* willen het springpunt der handeling legt, houdt geen rekening met de werkelijke literaire overlevering en is als zoodanig als *kritiekblooze* arbeid veroordeeld.

Zoo laat ik dan bij mijne beschouwing van de personen, die tot Orestes' kring behooren, die zijn wezen helpen verklaren, Clytaemestra op den achtergrond.

Het is mij toch om Orestes te doen. Ik zou wenschen te weten,

---

[1]) Aan Prof. J. S. Speyer dank ik de verwijzing naar eene wetenschappelijke afleiding van „Agamemnon" door de Saussure gepubliceerd in de Mémoires de la Société de Linguistique IV, 432 (1881).

[2]) Ὁ δράκων δὲ πρὸς τί; kan Zielinski een ander antwoord geven dan in het genre van Equ. vs. 208?

wiè deze heros is; wat hij eigenlijk te Athene te maken heeft; of Aeschylus, die hem *na de voltrokken reiniging te Delphi* slechts ter verheerlijking van de Areopagus naar Athene liet gaan, in éénige religieuse overlevering der Atthis de Orestes' figuur op Attischen bodem aanwezig vond. Al aanstonds zou daarvoor pleiten de traditie van den Aresheuvel, die van een godentwaalftal sprak aldaar gezeten om recht te spreken over Ares, Daedalus en Orestes [1]). Doch afgescheiden daarvan, de vraag of Orestes niet feitelijk burgerrecht te Athene heeft, moet ieder uwer zich wel eens gesteld hebben bij het lezen van Odyssee γ 307:

ἤλυθε δῖος Ὀρέστης
ἂψ ἀπ' Ἀθηνάων, κατὰ δ' ἔκτανε πατροφονῆα,

waar de held derhalve, volwassen geworden, om zijn vader te wreken *uit Athene* terugkeert. Dat Zenodotus hier las: ἀπὸ Φωκήων in overeenstemming met de tragici doet aan de serieuse overlevering ἀπ' Ἀθηνάων niets af. De passage moge wat jonger zijn, geen zuivere *willekeur* kon Orestes zoo maar zonder eenigen grond uit *Athene* laten komen.

Nu staat U aanstonds voor den geest de rol, die Orestes speelt op het zeer oude Anthesteriënfeest te Athene, doch daarnaast leert de letterkundige overlevering, dat Orestes' reiniging (*waarvan* zullen wij straks zien, doch aanvankelijk *niet* van moord op zijne moeder) niet alleen plaats heeft gehad te Delphi, doch ook te Troezen [2]), ook in Arcadië te Orestheion en bij Megalopolis [3]), ook te Gythium [4]) in Laconië. Hierbij komt, dat hij te Tegea begraven heette, doch op Euboea als heros eponymos werd vereerd [5]); dat een Molottische stam zich naar hem noemde [6]), doch zijn naam tevens in Achaeische geslachtsregisters vastzit [7]); dat hij

---

1) Aristid. Panath. p. 108, 7. Hellanic. fr. 82.
2) Paus. II, 31. 11. 12.
3) Pherecyd. fr. 97. Paus. VIII, 34. 2.
4) Paus. III, 22. 1.
5) Steph. Byz. 495[7]; Hesych. i. v.; Bursian G. Gr. II 438.
6) Strabo VII p. 326 vdr. Ὀρεστικὸν Ἄργος.
7) Paus. VII, 1. 7.

bij Pindarus een Laconiër, bij Aeschylus een Argiver heet, terwijl de Eupatriden te Athene zich waarschijnlijk om zijnentwille aan de offeranden die den Semnai gebracht werden, onttrokken [1]; dat hij geëerd werd van Zuid-Italië [2] tot op de Thracische kust, terwijl zijne nakomelingen op Lesbos heetten te wonen [3]. Al trekken wij nu van deze lijst af zijn Laconiërschap, dat eenvoudig op Laconische geschiedvervalsching berust, wijl zij door de Atriden tot Spartanen te maken een rechtstitel verleenden aan hunne aanspraken op Argos; al trekken wij er ook af zijne vereering op de Thracische kust als gevolg van zijne vereeniging met Iphigenia, er blijven per slot van rekening genoeg gegevens over om te mogen besluiten, dat die Orestes-figuur over een groot deel van Midden- en Zuid-Griekenland verbreid was. Dit geeft hem reeds iets van een god.

Vragen wij echter eerst, wie de figuren zijn in wier omgeving hij gewoonlijk voorkomt. Het ware wezen van deze kan ons wellicht voorbereiden op de werkelijkheid, die achter Orestes' masker schuil gaat. Wie zijn dan Agamemnon, Cassandra, Iphigenia, Pylades?

Te Aulis op de plek waar eens Agamemnons tent stond, lag een **οὐδὸς χαλκοῦ**, een koperen drempel, en daarbij vond men de plataan en de bron U bekend uit het teeken van de slang en de vogels [4].

Wijst reeds de „*koperen drempel*" op een *ingang* naar de onderwereld — ik herinner U slechts aan Ilias Θ 15, waar het van den Tartaros heet:

ἔνθα σιδήρειαί τε πύλαι καὶ χάλκεος οὐδός.

of aan Hesiod. Theog. 811, ook van de onderwereld:

ἔνθα δὲ μαρμάρεαί τε πύλαι καὶ χάλκεος οὐδός,

of aan de *χαλκόπους ὁδός* uit den Oedipus Coloneus [5], de ketelvormige diepte waarin de held plotseling verdwijnt, waardoor

---

[1] Schol. Soph. O. C. 489. Wilam. Kydath. 119. Cf. Apoll. Rhod. I 570

[2] Zie o. a. Serv. ad Verg. Aen. II, 116.

[3] Hellanic. F.H.G. I 60, 114.

[4] Paus. IX, 19. 7. B 305 sqq.

[5] Soph. Oed. Col. 1590 sqq. cf. vs. 57.

ook Theseus eens en Pirithous het schimmenrijk betraden — ook de *wilde boom* en de *bron* hebben chthonische beteekenis. Om enkele voorbeelden te noemen: een bron en een wilde boom stonden op de plek te Eleusis, waar Pluto met Kore verdween [1]; op de plek te Gortyn, waarheen Zeus Europa ontvoerde [2]; aan den Hades-ingang te Delphi [3]; aan den Hades-ingang in het Laconische Leuktra [4]; bij het hol van den Lernaeischen draak [5]; aan de *χαλκόπους ὀδός* van Colonos [6].

Dit doet reeds in Agamemnon een chthonisch wezen vermoeden, welke gedachte versterkt wordt door het feit, dat de Delphische plataan aan den Hades-ingang door *Agamemnon* geplant heette [7]; dat *Agamemnon* een daemon van warme bronnen was [8]. Op de plaats dan ook, waar Agamemnon de Grieksche krijgsvorsten tot een raad heette verzameld te hebben, te Aegium in Achaia, waar nog in later eeuwen eene *συνέδριον τῶν Ἀχαίων* bijeenkwam, stond een beeld van *Ζεὺς Ὁμάγυριος* [9]; de scepter van den krijgsvorst werd te Chaeronea met offers geëerd, offertafels met vleesch en koeken beladen werden voor den slanken boom neergezet, die gewijd was aan *Ζεὺς-Ἀγαμέμνων χθόνιος*. En het is niet bij loutere gissing, dat ik dezen titel hem geef. *ὁ Λακεδαίμων*, zegt een oud zegsman, *Ἀγαμέμνονα Δία σέβει*, en nog duidelijker: *Λάπερσαι* (een *δῆμος* van Laconië) *ἔνθα Διὸς Ἀγαμέμνονος ἱερον ἐστίν*: waar een heiligdom staat van Zeus Agamemnon [10].

---

[1]) Paus. I, 38, 5.
[2]) Theophr. H. Pl. I, 9, 5.
[3]) Athen. XV, 62 p. 701 C.
[4]) Paus. III, 26, 6.
[5]) Paus. II, 37, 4.
[6]) l. l.
[7]) Theophr. H. Pl. IV, 13, 2. Zie ook St. B. *Ἀργύννιον* 114. 8.
[8]) F.H.G. I 364, 9 *Ἀγαμεμνόνεια φρέατα*. Zie vooral Hesych. i. v.
[9]) Paus. VII, 24, 2.
[10]) Athenag. Leg. I. Schol. Lycophr. 1369. Cf *Ἀγαμέμνων· Ἅιδης* lex. Voor den staf te Chaeronea cf. de lans van Caeneus den Lapith bij den schol. op Apoll. Rhod. A 264, vg. Paus. IX, 40. 6; II. 31, 10

Alles wel beschouwd, geloof ik te mogen aannemen, dat de vader van Orestes van oorsprong een chthonische Zeus was, dien latere tijden tot een heros en koning maakten; wiens mummie dan ook weinig kans loopt gevonden te worden [1].

Eene waardige plaats neemt naast den onderaardschen oppervorst Cassandra in. Nog Euripides noemt haar eene *Φοιβάς*:

ἡ Φοιβὰς ἣν καλοῦσι Κασσάνδραν Φρύγες [2],

dus eene priesteres van Phoebe de aardgodin, de Titanische, die vóór Apollo te Delphi zetelde [3]) en hem later den troon wellicht ook den naam gaf. Lezen wij nu, hoe in Laconië Cassandra of Alexandra zèlf als *godin* werd vereerd [4]), naast Agamemnon, dan hebben wij recht in haar de vrouwelijke partner van *Ζεὺς καταχθόνιος* te zien.

Iphigenia, even eng met Orestes verbonden in den cultus als Cassandra met Agamemnon, heette te Hermione [5]) voluit Artemis Iphigenia. Homerus noemt haar met den Kosenamen „vorstin Iphis" *Ϝιφι-Ϝανάσσα*. De Megarische vrouwen riepen haar aan als Iphinoë. Zij is eene *λέαινα γυναιξίν*, gevaarlijk vooral voor kraamvrouwen, wier kleederen zij na het overlijden krijgt. Te Sparta kreeg zij als Artemis Orthosia een hertenoffer en werden bij haar altaar de knapen gegeeseld, overblijfsel van aloude menschenoffers [6]). In Attica paarde men haar in historischen tijd aan den vegetatiegod Dionysos, den stier-daemon, en het lijkt mij waarschijnlijk, dat haar zoo raadselachtige naam

---

[1]) Wie de verhouding wil omkeeren en in Zeus-Agamemnon een god geworden koning zien, een' divum Agamemnonem, die probeere dit ook eens met Zeus-Trophonius, Zeus-Laphystius naast Artemis-Laphria en herleze bij Zeus-Adrastus nog eens de Adrastus-episode, Herod. I, 35 vgg. Ook Menelaus wordt door Gruppe Griech. myth. I, p. 621 als Totengott beschouwd. Men zie Paus. VIII, 23, 4 over den plataan *Μενελαΐς* bij Kaphyai.

[2]) Hecuba vs. 827.

[3]) Aesch. Eum. vs. 6.

[4]) Paus. III, 26, 5; II, 16, 6.

[5]) Paus. II, 35, 1.

[6]) Pollux III, 38. Dédoublures dezer Iphigenia-Artemis zijn hare zusters Chryso-themis en Lao-dike.

Tauropolos dáarop terug wijst, zoodat wij dezen zouden moeten vertalen: de den stier (Dionysos) dienende, begeleidende: *ἡ τοῦ ταύρου ἀμφίπολος*. Zoo heette dan ook eens eene dochter van de hoog-heilige Cretensische godin Ariadne of Ari-agne en Dionysos: Tauropolis [1]). Later werd Iphigenia op het fabelachtige eiland Leukè gemalin van Achilleus en droeg den naam van Orsi-locheia, een euphemistischen naam voor de den kraamvrouwen zoo gevaarlijke chthonische vorstin [2]).

Ten slotte Pylades. In de bestaande literatuur, van Pindarus af, speelt hij een onbeduidende rol: hij is metgezel van Orestes, meer niet. Slechts eenmaal bij Aeschylus in de Choephoroi spreekt hij een gewichtig woord. Wanneer toch Clytaemestra haar boezem toonend Orestes toevoegt: „heb eerbied voor de borst die u zoogde, voor het hart waaraan ge hebt gerust", als dan Orestes in vertwijfeling uitroept: „Pylades wat moet ik doen, mag ik mijne moeder sparen?" dan klinkt diens gewichtig doch ontzettend woord: „breek alle banden, doch blijf de godheid trouw!" [3]).

Ik mag dezen Pylades, wijl Homerus hem niet noemt en ik dus voor den hoogen ouderdom dezer figuur geen direct bewijs kan aanbrengen, geenszins ter zijde laten; daarvoor is zijne figuur te nauw aan die van Orestes verbonden. Ik verheel niet, dat de verleiding nabij is Pylades als eene uit Apollo-zelf ontwikkelde persoon te beschouwen; wat dan ook door Ottfried Müller en Wilamowitz gedaan is. Hij zou de heros eponymos der Thermopylae zijn. Evenwel, in de vrij uitgebreide lijst van bijnamen, die Apollo draagt, komt er bij mijn weten geen voor,

---

[1]) Schol. Apoll. Rhod. III, 997.

[2]) De naam Orsilochos Ar. Lys. vs. 725 is nog niet verklaard. Kan het zijn, dat het eene comische zinspeling is op de kraamgodin Orsilocheia? De vrouwen ontvluchten de Acropolis om tot haar *mannen* te gaan. De oorzaak en het doel van dit streven wordt te kennen gegeven door twee dingen: zij vlieden op musschen — animalia salacia — en zij trachten de burcht der kuische Athene te verruilen met den tempel van den door onzen dichter geschapen manlijken god Orsilochos, in wiens naam *λέχος* wordt gehoord en die gecreëerd kon worden wijl Orsiloche bestond.

[3]) Cf. Ev. Luc. XVIII, 29.

die op Pylae wijst, noch een die den naam des vaders Strophios verklaart. Vragen wij echter, wie ὁ πυληδόκος, wie ὁ στροφαῖος, wie een immer reisvaardige, geleidende, god is, dan antwoordt elk lezer van Homerus' derden hymnus en vooral van Aristophanes' Plutus aanstonds: Hermes [1]). *Deze* is het, die als Pylades, Orestes naar Argos geleidt. Aeschylus heeft in de Eumeniden de mystificatie opgeheven. Als toch Apollo Orestes naar Athene zendt, dan klinkt het bevel: „σύ δ' Ἑρμῆ φύλασσε, πομπαῖος ἴσθι!"

Derhalve beschouw ik Orestes' metgezel als Hermes, den herder- en vegetatiegod.

Komen wij thans tot Orestes zelf.

Hetgeen ons aanstonds in hem treft is:

1°. dat hij, gelijk wij zagen, staat in het midden van een kring aarddaemonen, vruchtbaarheidswezens.

2°. dat hij over een groot deel van Midden- en Zuid-Griekenland bekend is.

3°. dat hij eng met Artemis-Iphigenia, de Tauropolos, gezellin van Dionysos is verbonden.

4°. dat hij het meest als de μαινόμενος 'Ορέστης bekend is.

5°. dat hij te Athene in het midden van het Anthesteriënfeest staat.

Om met sub 5°. te beginnen: Op den tweeden feestdag, het Choën- of Kannenfeest, heette hij naar Athene te zijn gekomen. Op den dag dus, waarop de stad Athene in de persoon der basilissa een mystiek huwelijk met Dionysos sloot, waarop men als bacchanten rondging en alle tempels, behalve die van Dionysos, gesloten waren. In welken toestand kwam Orestes te Athene? *Μαινόμενος* en om aanraking met hem te vermijden zou het gebod zijn uitgevaardigd, dat *niet* uit een *gemeenschappelijk* mengvat door allen zou worden gedronken. Dit is eene rationalistische verklaring [2]). De zaak was deze: ieder dronk op

---

[1]) H. Merc. vs. 15; Ar. Plut. vs. 1153; Poll. VIII, 72.

Feitelijk is het strijden om een naam ook hier rixa de lana caprina. Waar is de grens tusschen Apollo Agyieus en Hermes Hodios?

[2]) Ook Miss Harrison, Prolegomena to the study of Greek religion, oordeelt:

dezen Dionysosdag bij den *drinkerswedstrijd* natuurlijk uit een eigen kan. Zooveel drinkers zooveel kannen, dàn eerst kon men zien *ὃς ἂν ἔκπιοι πρώτιστος*. Hoe zou er bij een rondgaanden beker wedstrijd kunnen zijn? De bevlekking van Orestes doet hierbij niets ter zake. Laten wij haar even weg, dan houden wij over: dat op den aan *Dionysos* gewijden dag te midden van de *Bacchusvierende* Atheners Orestes was verschenen, Orestes *ὁ μαινόμενος*. De kransen hooren wij verder, die in de *tegenwoordigheid* van dezen *μαινόμενον* gedragen waren door de Bacchusdienaars, moesten en mochten nergens elders worden opgehangen dan in den *Dionysos*tempel *ἐν Λίμναις* [1]).

Doch door wat voor *μανία* was dan toch die Orestes bevangen? Gelooft Ge niet met mij door dezelfde, waaraan ook de feestvierenden leden, door de dionysische, ecstatische mania? En begint dan Orestes' verschijning op dezen dag, in deze omgeving, onder dergelijke gebruiken niet sterk te gelijken op eene *ἐπιφάνεια τοῦ Διονύσου?*

Doch, hoor ik zeggen: „Orestes werd toch steeds gedacht als

„the whole account is transparently aetiological" (pag. 41). Trouwens wie oordeelt anders? Overigens hoop ik nog eens op Harrisons geheele beschouwing van de Anthesteriën terug te komen: ik weet niet of de door haar van Verrall (J. H. S. XX 115) overgenomen etymologie *ἀνθεστήρια* van *ἀναθέσσασθαι* „to pray up" op het vasteland zelfs maar een hond van den haard zal lokken.

[1]) Men vergelijke 't verhaal van Xenocrates den wijsgeer bij Athenaeus X c. 10 (437 B), die zijn *στέφανον χρυσοῦν* aan het Hermesbeeld hing *ᾧπερ εἰώθει καὶ τοὺς ἀνθινοὺς ἐπιτιθέναι στεφάνους ἑσπέρας ἀπαλλασσόμενος*. Hij doet dit op het *Choën*feest, terwijl men toch anders op *dit* feest offert aan *Dionysos* en eerst den volgenden dag aan Hermes, op de *Χύτροι*. Hoe zit dit in elkaar? Wellicht aldus: volgens eene opmerking van Didymus bewaard in Schol. Arist. Acharn. 1076: *ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ ἄγονται οἵ τε Χύτροι καὶ οἱ Χόες . . . ., ἐν ᾗ θύουσι μόνῳ τῷ Διονύσῳ καὶ Ἑρμῇ*. Dit nu kan slechts waar zijn zoo wij aannemen, dat de drie feestdagen der Anthesteriën op den vooravond van den elfden dag begonnen en dan van avond tot avond, niet van middernacht tot middernacht, liepen. 's Avonds van den 12den eindigden dus de *Χόες*, doch begonnen tevens de *Χύτροι*, zoodat *beide* feesten op den 12den dag vielen Wie nu 's avonds laat heenging offerde zijn krans aan den god van den derden feestdag: Hermes. Miss Harrison heeft deze plaats, ni fallor, over het hoofd gezien.

door *de Furiën* vervolgd. Hoe rijmt gij dit, die in den heros niemand anders dan een [1]) Dionysos zelf wilt zien?"

Wie zijn de Furiën, de Erinyen? Dienaressen der Aardmoeder; of liever spiegelbeelden van éene Erinys, die de Aardmoeder zelve is. Of doemt als Meleagers moeder de aardgodin te hulp roept, niet op *de* *ἠεροφοῖτις ἐρινύς ἀμείλιχον ἦτορ ἔχουσα*? De Aardmoeder nu brengt en beneemt *μανία*. Deze *μανία* kan wel die van den ontzinden moordenaar zijn — en eene zoodanige kwam er over den Orestes der *latere* sage —, doch het kan ook de *μανία* zijn, die Dionysos' aanhangers bevangt. *Τὰ μητρῷα κοινωνεῖ τοῖς βακχικοῖς*! Ja, heeft de *Μητήρ* in de sage ook niet Dionysos zelf tot razernij gebracht? [2]) En wie trekt de grens tusschen de *μητρόληπτοι* en de *βεβακχευμένοι*? Orestes' razernij is van oorsprong de bacchische mania, of om het Euripides zelf te laten zeggen:

ἐκβεβάκχευται μανίαις, Ἀγαμεμνόνιος παῖς [3]).

In dat verband heeft het dan ook diepe beteekenis, als wij lezen, hoe Orestes te Troezen gereinigd heette met water uit de Hengstenbron [4]), het water opgeweld onder den hoefslag van het Ros der Aardmoeder, het water dat straks over een ander weer goddelijke, dichterlijke, mania brengen zal. Qui bibit inde, furit. Thans echter geneest het den razende. De macht die slaat kan ook heelen: *ὁ τρώσας ἰάσεται*!

Doch laat ik U mijne veronderstelling, dat de Orestes van het Atheensche Anthesteriënfeest feitelijk een Dionysos is, nog aannemelijker maken.

Orestes zagen wij is heros eponymos op Euboea, het eiland welks cultus één is met dien van Oost-Boëotië. Wie is de hoofd-

---

[1]) „Een" d. w. z. een locale epiclesis van Dionysos was *ὁ ὀρέστης* (zie pag. 49). Dat men in de oudheid gesproken heeft van *οἱ Διόνυσοι* bewijst Ins. gr. Inscr. 164 *ἱερέως τῶν Διονύσων*; Cf. *αἱ Θέμιδες* Paus. II, 31, 8; Strabo IX p. 438: *Ἀφροδῖται, ἡ γὰρ θεὸς οὐ μία.*

[2]) Schol. Z 131.

[3]) Orest. 835 sqq.

[4]) Paus. II 31, 11, 12.

god dier gansche streek? Ieder antwoordt: de regenbrengende vruchtbaarheidsdaemon van Hyriё, Dionysos. Wij hoorden ook, dat Orestes ten nauwste vereend is met vegetatiegodin Iphigenia-Artemis. Stelt nu nevens elkaar Orestes, die Iphigenia schaakt, Dionysos, die Ariadne [1]) ontvoert en den boksgod Knageus [2]) uit de Cretensische fabel, die eene Artemispriesteres rooft. Is hier niet overeenstemming, die tot nadenken spoort?

't Is U bekend, dat door Chalcis de sagen van Oost-Boeotiё en Euboea zijn overgedragen naar Oost en West, o. a. naar Aetoliё [3]). Welnu op den Aetolischen berg Chalcis [4]) — die toch zeker aan Euboea herinnert — werd Artemis aangebeden, doch tevens vereerde men daar Orestes als zoon van den stroomgod Acheloos [5]), dien stroomgod, welke evenals Dionysos als stier werd voorgesteld *met gebaarden menschenkop*, het vaststaand type van Dionysos op Campanische munten. De Acheloosgod met zijn Amalthea-hoorn [6]), waaruit bij voortduring regen stroomt en de Hyrische

---

[1]) Ariadne, de Cretensische Aphrodite; in ieder geval vruchtbaarheidsgodin. „Ariadne, zegt Preller-Robert I[4] 680, ist eine der Aphrodite nahe verwandte Göttin". 't Kan zijn, doch Keramos, de patroon van den Kerameikos, heet de zoon van Dionysos en Ariadne (Paus. II, 23, 8). Nu is het duidelijk waarom „de Pottenbakker" zoon van den Wijngod moet zijn, doch waarom van de uitheemsche Ariadne? Mij dunkt, wijl Ariadne in de fabel de plaats inneemt van de machtige vorstin, die, hoe lang al, in den Kerameikos haar heiligdom had: Artemis Orthia (Schol. Pind. Ol. III 54 cf. Hesychius s. v. *Καλλίστη: ἡ ἐν Κεραμεικῷ ἱδρυμένη Ἑκάτη, ἣν ἔνιοι Ἄρτεμιν λέγουσιν*). Ook in Sparta in het gebied Limnai waren Dionysos en Artemis bijeen. Haar beeld aldaar, op welks aanblik Alopekos en Astrabakos *ontzind* werden (Herod. VI, 69) heette door Orestes uit Tauris ontvoerd te zijn. Dat Dionysos en Artemis Orthia (die menschenoffers kreeg). Orestes (de ontzinde) en Iphigenia-Artemis, Alopekos, Astrabakos en de Spartaansche Orthosia, in denzelfden kring behooren, kan toch niet worden geloochend. — Artemis *ἁγνή*, de Kore Hagne van Andania, Ari-agne van Creta, Aphrodite op *Unterweltsvasen* (Dietrich Nekyia 81 [2]): wie zal hier scheidingslijnen kunnen trekken? Artemis als vegetatiegodheid, zie Robert Arch. Märch. p. 158.

[2]) Zie S. Wide Lak. Kulte. s. v. Paus. III, 18, 3.

[3]) Zie hierover Gruppe Griech. Myth I p. 342.

[4]) Schol. Apollon. Rhod. I 419.

[5]) Apollod. I, 7, 3.

[6]) Stat. Theb. VI vs. 432.

Dionysos, de regengod, zijn in de voorstelling éen en dezelfde. Zoo is derhalve de Aetolische Orestes een vruchtbaarheidsgod.

Te Troezen, eene plaats, die eveneens haren cultus aan Oost-Boeotië ontleende, lag tegenover den Artemistempel „de tent van Orestes". Jaarlijks kwamen daar negen mannen bijeen om plechtig Orestes' reiniging te vieren. Wien zouden zij dáar, tegenover Artemis-heiligdom, op eene plek aan aardsche machten gewijd, bedoeld hebben met den ieder jaar wederom gereinigden razenden god? Wien anders dan Dionysos? [1])

En nu de naam. Wat beduidt Orestes' naam?

Gelijk *ἀγρότης* tot *ἀγρότερος* staat *Ὀρέστης* tot *ὀρέστερος*. Is *ἀγρότης* „de landman", dan kan *ὀρέστης* niet veel anders zijn dan de „bergbewoner". Artemis en hare gezellinnen, trouwe begeleidsters van Dionysos, heeten dan ook *νύμφαι ὀρεστίαδες* [2]). Zoo wekt Orestes de herinnering aan Dionysos *ὀρειφοίτης* [3]).

In Phocis, Locris, Aetolië, Arcadië sprak men van een daemon Orestheus. Deze *Ὀρεσθεύς* of *Ὀρεσθένης*, „de machtige van het gebergte", had een hond, die een stuk hout ter wereld bracht, waaruit in het voorjaar een wijnstok opbloeide [4]). De wonderbare hond is natuurlijk Sirius, het door zomergloed den wijnstok stovende hondsgesternte; Orestheus zèlf is Dionysos. Vandaar dat hij grootvader van Oineus heet.

In Aetolië nu hebben wij reeds *Orestes* aangetroffen; naast hem verschijnt thans met naamsvariant *Orestheus* [5]). Zij ver-

---

[1]) Een prachtig analogon is het verhaal van de komst van Dionysos-Aesymnetes in Achaia. Paus. VII, 19. Hij komt er gedurende een offerfeest (cf. Anthesteriënfeest te Athene); wie hem aanschouwde werd *ἔκφρων*; degeen, die hem brengt heet Eury*pylos* (cf. Pylades); negen mannen en negen vrouwen dienen hem op zijn jaarlijksch feest; Artemis en Cassandra zijn in den mythe betrokken. Zeer duidelijk is hier, dat het Dionysosfeest een alouden chthonischen dienst met menschenoffers half had verdrongen, half verzacht. Dat dit ook bij het Anthesteriënfeest het geval is geweest leert o. a. de benaming *μιαραὶ ἡμέραι*.

[2]) Schol. Soph. Trach. 212, Cf. Z 420.

[3]) Photius: *Ὀρέστης· ὁ ἐν ὄρεσι διαιτώμενος.*

[4]) Paus. X, 38, 1. Preller-Rob. p. 667.

[5]) Athen. II, 1, 35b.

4

tegenwoordigen denzelfden god. Gelijk wij verwachten, biedt dan ook de literaire overlevering eene plaats, waar beide namen ineengesmolten zijn, te weten Arcadië. Nabij Phigaleia, de door Demeterdienst zoo vermaarde plek, lag Orestheion, natuurlijk genoemd naar Orestheus. Doch reeds Pherecydes liet *Orestes* naar Orestheion vluchten en Euripides legde hem aldaar eene ballingschap van een jaar op, alvorens hij naar Athene mocht gaan [1]). Hier heeft zich de oudste naam, Orestheus, met den later binnengedrongen Orestes gedekt. Volgens het 97ste fragment van Pherecydes heeft „de godin Artemis den smeekeling Orestes tegen het geweld der Furiën te Orestheion beschermd." Zoo leerde ook later het 15de fragment van Asclepiades, naar hetwelk Orestes zijn leven in Arcadië eindigde door een slangenbeet. Eigen vinding van Euripides schijnt hier slechts het éénjarig verblijf te Orestheion [2]).

Opmerkelijk voorzeker is, dat wij ook hier wederom in dit geheimzinnig gebied, dat zoo trouw de aloude cultusvormen bewaarde, Orestes en Artemis naast elkaar aantreffen; opmerkelijk, dat hier Orestes woont naast het heiligdom der Aardmoeder, der Phigaleïsche Demeter. Hier moet hij zich wel thuis hebben gevoeld.

Twee godheden heeft eens Tiresias gezegd in Euripides' Bacchen zijn *τὰ πρῶτα ἐν ἀνθρώποισιν*: „Demeter, de Aardmoeder, of hoe ge haar wilt noemen en Dionysos haar zoon." Beiden kunnen waanzin geven en benemen: het is de *ὀλιχρόνιος μανία*. Ook Dionysos zelf raast, machtig werkt de Almoeder in hem.

Toch keert na een tijd van ecstatisch razen door den wil derzelfde moeder de rust in den god terug. Dan zwijgen de bruisende natuurkrachten en neigt weer tot de aarde terug, wat straks opbloeide. En deze, die zèlf den vegetatiegod voortzweepte, neemt hem thans weder in vrede tot zich. Want zij is *εὐμένης*. De kalme hand der machtige Eumenide daalt dan op

---

1) Eur. Or. 1645 vgg. met Schol.

2) Herod. IX, 11 Stein; Paus. VIII, 3, 2.

de kloppende slapen van den gejaagden berggod, op het hoofd van Orestes τὸν μαινόμενον.

Ik ben mij volkomen bewust, dat hetgeen ik U hier heb voorgelegd, slechts hypothetische waarde kan hebben. Doch, ik voeg het er aanstonds bij, het is eene hypothese op de basis van soliede literaire overleveringen. Heb ik gefaald dan ligt de fout in het combineeren van en concludeeren uit deze gegevens. In ieder geval kon en moest de proef worden genomen, wijl ook op dit terrein van het philologisch gebied naar het woord van niemand minder dan Gottfried Hermann „het hariolari beter is dan het stupere."

Bij het debat, dat op deze voordracht volgde, gaf Prof. Dr. K. Kuiper zijn instemming te kennen met het gehoorde; ook hij meende Orestes als een chthonische godheid te moeten beschouwen. Hij vraagt spreker, wat diens meening is omtrent den bij Aristophanes genoemden Orestes, die nachtelijke wandelaars berooft.

De inleider geeft te kennen, dat hij deze plaatsen (Acharn. 1167, Aves 712 en 1482 sq.) met opzet buiten beschouwing gelaten heeft, omdat zij geen besliste oplossing geven. Misschien is de opvatting van Prof. Van Leeuwen juist, dat μαινόμενος Ὀρέστης de bijnaam is van den een of anderen losbol, die van nachtelijk straatrumoer hield; hij wenscht echter hierin niet te beslissen.

Met een woord van dank aan den spreker voor zijn suggestieve voordracht over een onderwerp, waarover stellig nog niet het laatste woord gezegd is, sluit de Voorzitter de sectievergadering der klassieke philologie.

VERGADERING DER SECTIËN.

Sectie der Germanistiek en Romanistiek.

Voorzitter: Prof. Dr. J. te Winkel, Secretarissen: Dr. H. A. J. van Swaay en R. Borggreve. De Vergadering wordt Woensdag 6 April, 's morgens te 10 uur, door den Voorzitter geopend met de volgende toespraak:

Geachte Vergadering,

Het zij mij vergund, aan den welkomstgroet, dien ik U bij den aanvang onzer sectievergadering toeroep, een enkel woord toe te voegen ter inleiding van onze verdere besprekingen, en wel naar aanleiding van het feit, dat wij ons van vele onzer medephilologen afscheiden en in een afzonderlijk vertrek, als het ware „onder ons" vergaderen.

Is dan niet de philologie eene in al hare vertakkingen nauw aaneengesloten wetenschap, die in al hare onderdeelen dezelfde methode toepast en hetzelfde doel beoogt, zoodat de beoefening van haar in haar vollen omvang aan ieder philoloog als een ideaal voor den geest moet staan, ook al is dat ideaal door de beperktheid van de menschelijke werkkracht voor verwezenlijking niet vatbaar? Zóó beperkt echter is het bevattingsvermogen van onzen geest niet, dat wij niet in staat zouden zijn met belangstelling in ons op te nemen, wat ons volgens de duidelijke en logische wijze, die zeker voor ons vak niet minder dan voor eenig ander vak van wetenschap wordt vereischt, werd medegedeeld over een ander onderdeel der philologie, dan het juist door ons zelf beoefende.

Men wijze mij niet op de economische wet der arbeidsver-

deeling, die zoowel bij de beoefening der wetenschap zelf als bij het houden van een congres als het onze op practische gronden een vergaderen in sectiën aanbeveelt, want gij zoudt het mij zeker niet ten goede houden, indien ik hier Uwe besprekingen ook maar voor een oogenblik ophield, om U te betoogen, waarom de eischen der practijk tot een vergaderen in verschillende afdeelingen verplichten. Hoogstens zoudt gij dan daarbij van mij eene klacht kunnen verwachten, dat wij tot zulk eene splitsing genoodzaakt zijn, en zulk eene klacht aan te heffen ligt nu juist niet in mijne bedoeling. Veeleer wensch ik eene poging aan te wenden, om U en mij zelf te verzoenen met de noodzakelijkheid dezer splitsing door ditmaal eens meer licht te doen vallen op hetgeen de vakken onzer sectie van die der andere sectiën onderscheidt, dan op hetgeen zij als onderdeelen van hetzelfde groote geheel met elkaar gemeen hebben.

En om niet te veel van Uwe aandacht te vorderen, zal ik over de afdeelingen der geschiedenis en der paedagogiek niet spreken, daar immers aan niemand het onderscheid tusschen den geschiedvorscher en den taalbeoefenaar ontgaat en het veeleer noodig zou zijn de gronden aan te voeren, waarop men wel degelijk het recht heeft, de geschiedenis bij de philologie in te lijven.

Nauwer schijnen paedagogiek en taalwetenschap verwant, ware het ook slechts hierdoor, dat bijna ieder taalbeoefenaar bij ons tevens verplicht is als paedagoog op te treden; maar eene algemeen erkende waarheid is het toch, dat een taalgeleerde ongeschikt zou zijn voor zijne taak als paedagoog, indien hij zijne leerlingen zou willen inwijden in de diepste geheimen zijner wetenschap en hun al de ontdekkingen zou willen mededeelen, waarop zijne scherpzinnigste medearbeiders zich mogen beroemen. Het doel van den taalbeoefenaar — als man van wetenschap — is iets anders dan de taak van den paedagoog, en wie het een is zoowel als het ander, mag zich in de practijk van zijn dubbelwezen wel steeds bewust blijven.

Stellen wij daarentegen de vraag, waarom de eigenlijke taalbeoefenaars onder onze philologen zich scheiden in twee afdee-

lingen: die der classieke taal en letteren en die der Germanistiek en Romanistiek, dan ligt het antwoord, dunkt mij, nog niet dadelijk zóó voor de hand, dat ik zou behoeven te aarzelen daarvoor gedurende eenige oogenblikken uwe aandacht te vragen.

Zeker wordt die scheiding niet gerechtvaardigd door het feit, dat in de eene afdeeling andere talen worden behandeld, dan in de andere, want welken zin zou het dan hebben, in onze afdeeling Germanistiek en Romanistiek broederlijk te vereenigen? Bovendien, voor den Romanist is kennis van de classieke talen, en wel bepaaldelijk van het Latijn, onmisbaar, en een wetenschappelijk Germanist, die geen Latijn kent, is ondenkbaar, een linguist, die van beide talen niet op de hoogte is, onmogelijk. En onze classieke philologen zou ik ongetwijfeld beleedigen, indien ik van hen durfde veronderstellen, dat zij nog op het vroegere standpunt stonden, waarop de classieke talen de eenig ware en de moderne talen der wetenschappelijke beoefening onwaardig geacht werden. Zelfs zullen velen onder hen het mij gaarne gewonnen geven, dat door Latinist en Graecist ook voor hun eigen wetenschap veel kan geleerd worden van de algemeene taalwetenschap en zelfs van die onderdeelen er van, die zich met bepaalde moderne talen bezighouden. Of zou het niet van belang zijn te weten, hoe eene taal leeft, om allerlei verschijnselen te verklaren in talen, die nu wel doode talen heeten, maar in de periode, waaruit wij ze kennen, toch even levend waren als de moderne beschaafde spreektalen en schrijftalen? Zelfs moet men het in de classieke philologen van de laatste dertig jaar hooglijk waardeeren, dat zij niet meer uitsluitend hunne aandacht wijden aan de taal der voornaamste schrijvers, vooral uit de zoogenaamde gouden eeuwen der Grieksche en Latijnsche litteratuur, maar dat zij vooral ook belangstelling hebben gekregen voor de taal der in aantal nog steeds toenemende opschriften, die overal in de grootste dialectische verscheidenheid worden gevonden, met dit gevolg, dat men weldra niet meer zal kunnen spreken van eene Grieksche en eene Latijnsche taal, maar van talrijke Grieksche en Latijnsche (of

Italische) talen of dialecten, waarvan geene enkele van wetenschappelijk standpunt minder belangrijk mag geacht worden dan eene andere.

Juist deze dialectstudie van den laatsten tijd verplicht den classieken philoloog onzer dagen er toe, min of meer linguist te worden: hij moet, om eenheid te brengen in de veelheid der dialecten, opklimmen tot een Oer-Italisch en Oer-Grieksch, hetgeen weer niet mogelijk is zonder eenig inzicht in het wezen van het Oer-Indogermaansch, op welk gebied hij den Germanist ontmoet, die alreeds van de tijden van Jacob Grimm af de linguistiek als een onmisbaar onderdeel van zijn vak heeft beschouwd. Gaarne echter erken ik, dat de linguistiek, als jonge, overmoedige wetenschap, zich wat al te veel op den voorgrond heeft gedrongen en dat men, ook zonder linguist te zijn, een degelijk taalbeoefenaar kan wezen, doch dan niet slechts als Graecist of Latinist, maar ook als Germanist of Romanist. Aan één eisch der wetenschap echter kan geen taalbeoefenaar zich meer onttrekken: hij moet de taal, die hij bestudeert, gedurende alle perioden van haar leven beschouwen als de voortdurend wisselende uiting van den spraakzin der opeenvolgende geslachten: hij moet de taal bestudeeren in hare historische ontwikkeling en verandering tot op het oogenblik van haar ondergang, haar dood.

Haar dood? Maar de classieke talen zijn geene doode talen: zij leven nog altijd voort. Het Vulgaarlatijn is slechts de jongere vorm van Rome's wereldtaal geweest, en in de Romaansche talen heeft zij zich vermenigvuldigd. Noemen wij ze dochtertalen van het Latijn (of liever van het Italisch), dan zullen wij ook wel niet willen ontkennen, dat de geest der moeder in die dochters is blijven voortleven en dat wij in het gelaat der kinderen de wezenstrekken der moeder kunnen herkennen. Welnu, wat ons duister is in het slechts onvolledig overgeleverde beeld van de moeder kunnen wij aanvullen uit het ons levendig voor den geest staande beeld der dochters, en de Latinist kan voor zijne wetenschap de hulp van den Romanist niet ontberen.

Van het Grieksch geldt natuurlijk hetzelfde als van het Latijn. Ook het Grieksch is niet dood, maar leefde de geheele middeleeuwen door een krachtig leven. Trok het zich daarna in een duister hoekje terug, in 1880 is het herleefd, en dat Nieuwgrieksch heeft reeds overal tal van wetenschappelijke beoefenaars gevonden, en daaronder ook zeer verdienstelijke in ons eigen land. Tot welke sectie van ons congres zouden zij meenen te behooren? Zouden zij zich rekenen tot de classieke afdeeling, om daar te getuigen van de onsterfelijkheid der Graeciteit? Of zouden zij zich willen afscheiden, zooals de Romanisten, en het ons kwalijk nemen, dat wij naast de Romanisten ook niet de Neograecisten tot onze afdeeling hebben uitgenoodigd?

Maar ik beloofde, u te zullen betoogen, welke redenen er voor ons zijn, om in eene andere afdeeling te vergaderen dan onze classieke mede-philologen, en als van zelf, nolens volens, heb ik moeten getuigen van de eenheid der beide vakken. Ik beken schuld, maar zal nu trachten die schuld goed te maken.

De scheiding van classieke en moderne philologie, die in theorie niet bestaat en misschien eenmaal ook in werkelijkheid zal ophouden te bestaan, is het product der geleidelijke ontwikkeling van beide vakken. Ik zal u niet vermoeien met de geschiedenis er van na te gaan, maar alleen opmerken, dat die scheiding, langs natuurlijken weg ontstaan, op het oogenblik niet anders dan willekeurig kan gehandhaafd worden; en hierin bestaat die willekeur, dat de classicus met het jaar 500 n. Chr. ongeveer ophoudt, de ontwikkeling zijner talen na te gaan, en dat de Romanist begint, waar de classicus eindigt, terwijl de Germanist — indien hij zich althans niet tot eene enkele Germaansche taal beperkt — opklimt tot het nevelachtig verleden zijner taalgroep, zonder nochtans het tegenwoordige van zijn onderzoek uit te sluiten.

Integendeel, evenals de Romanist, heeft hij neiging, van het heden, dat hij beter kent, dan iets anders, uit te gaan, als van een stevigen grondslag, waar alles met oogen te zien, met ooren te hooren is, en waarbij hij nooit het slachtoffer behoeft te zijn

eener uit den aard der zaak altijd min of meer onbetrouwbare overlevering. De leden onzer sectie kunnen de talen hooren, die zij beoefenen; zij kunnen zelfs meer, zij kunnen, dank zij de phonograaf, de klanken aflezen van den cylinder, wanneer zij aan de nauwkeurigheid van hun gehoor mochten twijfelen. Zelfs de nog eerst zoo kort geleden ontdekte Röntgenstralen kunnen zij tot hun dienst verplichten. In de nog jeugdige wetenschap der phonetiek heeft de philoloog der moderne talen een uitgestrekt en belangrijk arbeidsveld, dat de classicus hem mag benijden.

Van hoeveel dienst zijn hem bovendien die gehoorde klanken om de waarde der letterteekens voor de klanken derzelfde talen in eene oudere periode bij benadering vast te stellen! De classicus, die dat hulpmiddel mist, zal, indien hij althans niet bij den Romanist of Neograecist ter markt wil gaan, voor de interpretatie der oude letterteekens allicht eene eenigzins andere methode moeten volgen, die minder zekerheid geeft, zoodat dan ook de classieke philologie zich bij ons maar zelden met dergelijke studiën heeft beziggehouden.

Het gemis aan contrôlemiddel in de hoorbare taal doet zich bij den classieken philoloog allengs meer gevoelen naarmate de epigrafiek aan hem hoogere eischen is gaan stellen voor de verklaring der oude letterteekens van de zoo sterk van elkaar afwijkende en ten deele nog zoo weinig gedocumenteerde oude tongvallen, terwijl de dialectstudie der moderne talen over een bijeenverzameld materiaal beschikt, dat — door de herleefde belangstelling — jaar op jaar in omvang toeneemt en reeds nu buitengewone werkkracht vereischt, van wie zou willen trachten het ook maar voor eene enkele taalgroep te beheerschen.

Dringen dus voor den modernen philoloog phonetiek en dialectstudie zich op den voorgrond, de classieke philoloog moet elders zijne kracht zoeken. De talen, die hij bestudeert, zijn hem het meest en het best bekend uit de geschriften van mannen, die als dichters of prozaschrijvers een hoogen trap van volkomenheid hadden bereikt, en voor hem is het dus in de eerste plaats belangwekkend, na te gaan, hoe deze mannen zich van hunne

gesproken taal eene nauwkeurig bestudeerde, diep gevoelde, fijn geschakeerde kunsttaal hebben gemaakt. Voor hem is taalstudie en stijlstudie één, wat het voor den modernen philoloog niet behoeft te zijn. 't Is waar, ook de Romaansche en Germaansche wereld heeft groote woordkunstenaars opgeleverd, wier taalfijnheden te doorgronden ook voor den modernen philoloog een wellust kan zijn; maar zonderen wij den rhythmus uit, die bij Shakespeare en Chrestien de Troie, bij Schiller en Vondel, zoo geheel anders klinkt, dan bij Sophocles en Vergilius, en bepalen wij ons tot het taalgebruik, dan moet men het wel erkennen, dat het den modernen philoloog moeielijk valt daarop onafhankelijk van anderen den scepter te zwaaien; dáár heeft hij op zijne beurt de hulp van den classicus noodig, omdat *zijne* groote mannen zoo goed als allen op de schouders der classieken staan en, sedert de renaissance althans, hunne taal als doordrenkt is van classicisme. En klimt men op tot vóór de renaissance, ook dan stuit men telkens op Latijnschen invloed, zoodat men bijna geneigd zou zijn, te zeggen: de Germaansche en Romaansche letteren zijn als klimopplanten, zich naar boven slingerend om den eikeboom der classieke litteratuur, en met die letteren ook de kunsttaal, waarin zij ons zijn overgeleverd van den oudsten tijd af, waarin met interlineaire vertalingen de Germaan de eerste zwakke schreden zette op het gebied van het stileeren. In het klankgamma, door de Latijnsche letterteekens vastgesteld, wrong hij zijne, dikwijls balsturige, klanken, en naar de Latijnsche syntaxis vervormde hij zinbouw en zinverband zijner eigene taal. Dat was eene geheel andere kunst dan die van een Plato of Cicero, en met welk een ander oog heeft dus de Graecist de meesterwerken zijner kunstenaars te bezien, dan wij de dichtwerken onzer middeleeuwsche schrijvers!

Dat moet van zelf bij den classicus leiden tot een boven alles aesthetische beschouwing der oude talen, tegenover de meer cultuurhistorische, waartoe de Germanist of Romanist meestal pleegt over te hellen. Vandaar dan ook, dat de beoefenaars der nieuwere litteratuurgeschiedenis bij voorkeur de his-

torische richting volgen, daar zij over zooveel meer historische feiten kunnen beschikken dan de classicus, en dat zij in de vergelijkende litteratuurgeschiedenis een zoo dankbaar studievak hebben gevonden, dat bij den classicus alleen op vergelijking van de Latijnsche met de Grieksche letteren neerkomt.

En nu bepaal ik mij nog slechts tot de taal- en letterkundige zijde der philologie. De historicus echter weet ons te vertellen, hoe groot verschil er bestaat tusschen de beoefeningswijze der oude en der nieuwe geschiedenis, al ware het slechts dat bij de nieuwe het zwaartepunt gelegen is in archiefstudie en kennis van oorkonden, waarvan bij de oude geschiedenis ternauwernood sprake kan zijn. En beproeft de classieke geschiedschrijver een beeld te schetsen van het leven in de oude wereld, welk eene geheel andere maatschappij doet hij in dat geval voor onze verbeelding verrijzen, dan de geschiedschrijver der Christelijke middeleeuwen, wiens wereld op de puinhoopen van dat oude Olympische of Quiritische heidendom is opgebouwd.

Tegenover de domkerken en abdijen, die middeleeuwen of renaissance ons grootendeels ongeschonden bewaarden, heeft de classieke philoloog de verminkte overblijfsels der oude wereld uit den grond op te delven, tot een geheel met tallooze gapingen samen te voegen en in gedachte aan te vullen; en is het ook zijne taak de beteekenis der beeldwerken te verklaren, omdat alleen hij daartoe de noodige kennis bezit, terwijl de moderne philoloog het ophelderen en restaureeren der oude beeld- en bouwwerken en der overwitte muurschilderingen aan den kunsthistoricus kan overlaten, die van den modernen taalgeleerde meestal mijlen ver verwijderd staat, hoezeer ook zijne werkzaamheid tot die der philologie in ruimen zin mag gerekend worden.

Daar de classicus bijna altijd, en veel meer dan de beoefenaar der nieuwere philologie, te maken heeft met gebrekkige overlevering, omdat het onderwerp zijner studie uit den verren voortijd dagteekent, is critische behandeling van zijn materiaal ook veel noodiger, en zoo is geen classiek philoloog denkbaar,

die niet bij het lezen zijner teksten zelfstandig zal moeten kiezen tusschen de talrijke varianten, en die niet zoo nu en dan door het vernuft zijner voorgangers wordt opgewekt, om ook zelf eens zijne krachten aan tekstverbetering te beproeven. De moderne philoloog daarentegen kan een leven van vruchtbare werkzaamheid aan zijn vak hebben besteed, zonder ooit eene enkele emendatie op eenigen tekst te hebben voorgeslagen, wat trouwens ook voor de taalmonumenten na de uitvinding der boekdrukkunst nauwelijks meer noodig is. 't Is waar, aan conjecturen op onze Middelnederlandsche en andere Oudgermaansche teksten heeft het evenmin ontbroken als aan verbeteringen der overgeleverde redacties van Romaansche dicht- en prozawerken; maar hoe zelden doet zich daarbij de gelegenheid tot het voorslaan eener waarlijk vernuftige gissing voor, vergeleken bij de raadsels, die de Grieksche en Latijnsche handschriften ons zoo dikwijls voorleggen. Hoe gering ook is het aantal handschriften, dat er gewoonlijk te vergelijken valt, bij die, waarmee de classieken zich bezighouden! En hoe veel gemakkelijker zijn de middeleeuwsche perkamentbladen meestal te ontcijferen dan de Aegyptische papyrusstrooken!

Heeft de classicus hier dus een dankbaar — zij het tegenwoordig ook gedeeltelijk reeds tamelijk afgemaaid — arbeidsveld, de moderne philoloog heeft een terrein, waarop hij tegenwoordig – ook als paedogoog — met voldoening kan arbeiden, terwijl de classicus daar meer en meer van zijn terrein heeft verloren. Ik bedoel: het terrein der practische taalkunde. Eens was er een tijd, dat sierlijk Latijn schrijven grooten roem verschafte, en goed Latijn schrijven voor den geleerde noodzakelijk was. Toen had de classicus uit te maken, wat onder goed Latijn moest worden verstaan en volgens welke methode dat het best was aan te leeren. Die tijden zijn nu voorbij, schijnen zelfs voorgoed voorbij te zijn.

De moderne talen zijn nu het voertuig der wetenschap geworden, maar ook der coquette populaire wetenschap en der kunst. Om door het woord invloed te oefenen moet men die talen

machtig zijn in al haar rijkdom, hare fijnheid, hare kracht. En de kennis dier talen voor het gebruik in de maatschappij, die kennis heeft de moderne philoloog te onderwijzen. Niet bij het verleden alleen mag zijne aandacht zich bepalen, hij moet zich ook bezighouden met het heden en is in zekeren zin verantwoordelijk voor de toekomst.

Gemakkelijk is die taak zeker niet in een tijd als de onze, waarin het individualisme bij het taalgebruik zoo zeer het hoofd heeft opgestoken, dat de taalleeraar zich soms wel eens in wanhoop zal afvragen, of hij niet een overbodige antiquiteit is geworden als docent, daar immers ieder vogeltje het mooist heet te zingen, zooals het gebekt is. Doch als eenmaal dat buitensporig overdreven individualisme, verklaarbaar als nu zeker verouderde reactie tegen voormaligen schoolschen taaldwang, tot zijne behoorlijke afmetingen zal teruggebracht zijn, zal de moderne philoloog weer met voldoening zijne ernstige studie kunnen wijden aan het oplossen van de vraag, hoe de taal, die hij beoefent, het best kan geschreven en gesproken worden, hoe men zijne leerlingen, en zijne medemenschen in het algemeen, in de gelegenheid zal kunnen stellen hunne taal in vollen omvang te leeren kennen en van de normaaltaal alles te maken wat kunst en vernuft er van maken kan om haar te doen dienen tot hetgeen, waartoe zij den mensch is geschonken: nl. duidelijk en nauwkeurig zijne gedachten en gevoelens mede te deelen aan zijne medemenschen, hen te overtuigen of mee te sleepen, te roeren, te treffen, te bezielen. Daarin onderwijs te mogen geven is het voorrecht van den modernen philoloog boven den classicus, die in dat opzicht zijn gulden tijd heeft gehad.

Er is dus, zooals wij zagen, wel eenig verschil tusschen de beoefenaars der beide philologieën: de oude en de nieuwe; en om die reden kan ik er vrede mee hebben, dat wij ten deele ook afgezonderd van de classieke philologen vergaderen, zoodat ik met de beste verwachting van de belangrijkheid onzer Germanistische en Romanistische besprekingen de eerste vergadering onzer sectie open.

Vervolgens geeft de Voorzitter het woord aan Prof. Dr. A. G. van Hamel, die een

„Bijdrage tot de vergelijking van Tristan en Cligès"

levert, welke, in haar geheel, verschenen is in *Taal en Letteren*, Mei-afl. 1904. Hier volgt een overzicht van het stuk. — De stof der *Tristan* romans heeft, in het midden der twaalfde eeuw, toen zij door Fransche dichters werd behandeld, niet enkel bewondering gewekt; zij heeft ook aanstoot gegeven. Een monument van die stemming is de *Cligès* van Chrétien de Troyes. In dezen roman heeft de dichter blijkbaar de bedoeling gehad tegen *Tristan* te protesteeren, wat den algemeenen inhoud, hem te korrigeeren, wat allerlei bijzonderheden betreft. Het eerste protest geldt het „partage" tusschen man en minnaar, waartoe Iseut zichzelf had veroordeeld. Fenice, Chrétien's heldin, wil daarvan niets weten; zij bewaart, ook in het huwelijk, haar lijf voor den man die haar hart bezit. Dit resultaat wordt bereikt door een tooverdrank, die beter werk doet dan de minnedrank van *Tristan*. Is Fenice een gewild kontrast van Iseut, keizer Alis is een gewild kontrast van koning Mark; de woordbreker is, in *Cligès*, niet de neef, zooals in *Tristan*, maar de oom. Cligès zelf wordt ook voorgesteld als een kontrast van Tristan, bovenal door zijn afkomst; hij is de neef van Artur, dat ideaal van den „rede en recht" handhavenden koning. — Zoo wordt de zedelijke atmosfeer waarin Chrétien zijn verliefd paar laat leven een geheel andere dan die waarin de liefdesgeschiedenis van Tristan en Iseut zich afspeelt. Dat Chrétien zijn heldin heeft willen doen optreden als de vertegenwoordigster zijner eigen zedelijke preferenties en niet enkel (zooals Gaston Paris het voorstelt) als de woordvoerster van 't fatsoenlijkheidsgevoel van eenige dames, blijkt uit haar eerste konsult met Thessala, haar voedster. Wat zij deze dringend verzoekt te voorkomen, is: vooreerst de schande van het „partage", vervolgens, de woordbreuk van keizer Alis, eindelijk, de onterving, als rechtmatig troonopvolger, van Cligès. — Bij het protest van den *moralist* komt, verder, dat van den *psy-*

choloog. Chrétien stelt tegenover het ontstaan der liefde door een minnedrank, het komen der liefde „door het oog in het hart". Aan de ontwikkeling van dit protest is het eerste gedeelte van den roman gewijd. Ziet men in dit gedeelte bovendien een middel om stemming te maken voor het Artur-karakter van den roman, dan moet men erkennen dat het veel meer is dan (zooals Gaston Paris meent) een overbodig verlengstuk, door het parallelisme van *Tristan* geboden. Ook Cligès' moeder, Soredamors, en zijn vader, Alexander, treden op als (psychologische) tegenhangers van Iseut en Tristan; zelfs de naam dier prinses schijnt een pendant te moeten zijn van „Iseut la blonde". — Een derde protest van Chrétien's roman gaat uit van den *artiest*; het betreft allerlei bijzonderheden uit de *Tristan*-romans, met name uit dien van Thomas van Bretagne.

De voornaamste dier bijzonderheden zijn: vooreerst „le cheveu d'or", door Chrétien op een andere manier gebruikt; verder, de ontknooping: Fenice en Cligès verlaten het paleis van den keizer geheel anders dan Tristan en Iseut Tintagel hadden verlaten; hun weg leidt door een graf. In deze slotepisode van zijn roman heeft Chrétien de *Tristan*-dichters, met name Thomas, willen kopiëeren en korrigeeren. Het onderaardsch gewelf in den toren van Jehan is, blijkbaar, een pendant van de beroemde grot uit *Tristan*, en tevens van de „salle des images", die enkel bij Thomas voorkomt. Dit blijkt o. a. uit wat verteld wordt van Tristan's bezoeken aan die zaal, vergeleken met Cligès' bezoeken aan de woning van Jehan. Aan het bosch en de bekende „loge" beantwoordt, in *Cligès*, de boomgaard die Jehan's woning omgeeft. — Fenice's schijndood, eindelijk, schijnt de beteekenis te moeten hebben van een radikaal middel om het probleem, in *Cligès* gesteld, zóó op te lossen dat niet het minste verwijt Fenice's gedrag kan treffen: het is een vernieuwde, een herboren Fenice die haar minnaar het volle bezit gunt van haar persoon. Ofschoon Chrétien dit denkbeeld nergens uitspreekt, schijnt het toch niet gezocht het hem toe te schrijven. Want zelf leidt hij den naam zijner heldin af van den zeldzamen vogel Fenix; en

de Fenix verrijst immers uit zijn asch! Die schijndood-geschiedenis is een door Chrétien voor zijn doel gewijzigde lezing van het verhaal van den gewaanden dood van de vrouw van Salomo, dat Chrétien heeft gekend zooals het in *Marques de Rome* is bewaard gebleven. — De *Cligès* is dus wel degelijk een „Anti-Tristan", bovenal gericht tegen het gedicht van Thomas van Bretagne, en waarin de moralist, de psycholoog, de kunstenaar, protesteerend, kritiseerend, korrigeerend optreedt.

Deze conclusie komt in strijd met twee gegevens. Vooreerst: Chrétien heeft immers in zijn *Conte de la Charrete* de echtbreukliefde verheerlijkt! Ten andere: heeft hij niet zelf een *Tristan* geschreven? Het eerste bezwaar verdwijnt, als men de proloog van dit gedicht zóó opvat dat Chrétien niet alleen de eer, maar ook de verantwoordelijkheid van het werk van zich afschuift op de gravin Champagne, die hem dit werk had opgedragen. Wat het tweede betreft, niemand heeft ooit dit gedicht gezien, en uit den titel door Chrétien zelf er aan gegeven, mag men afleiden dat hij daarin het huwelijk van Iseut heeft verhaald en den edelmoedigen koning Mark daarin heeft verheerlijkt. Zijn gedicht „del roi Marc et d'Iseut la blonde" kan men dus houden voor een voorlooper van *Cligès*, in denzelfden geest geschreven. — Zeker is *Cligès* niet het meest artistieke werk van Chrétien. Het standpunt door hem ingenomen tegenover de *Tristan*-verhalen pleit zelfs niet voor zijn smaak en zijn poëtischen zin. Maar voor onze kennis van zijn persoon en zijn werkmethode is *Cligès* de beste bron.

De Voorzitter dankt den spreker voor diens belangrijke bijdrage op het gebied der vergelijkende-literatuurgeschiedenis: de dichters te verklaren in en uit hun werk moet het streven zijn, en het is hem een groot genoegen te kunnen constateeren, dat Prof. Van Hamel heden weer een bewijs heeft geleverd voor de waarheid van die stelling.

Voor het debat meldt zich niemand aan. De heer L. P. H. Eijkman vraagt slechts het woord om in 't algemeen den wensch

uit te spreken, dat de leden, die aan een debat deelnemen, later de drukproef van het verslag ter inzage zullen krijgen; waarop Prof. Van Hamel antwoordt, dat dit de vorige maal (het Congres te Groningen) reeds gebeurd is.

Wegens het vergevorderde uur splitst zich de vergadering in 2 groepen, waardoor het mogelijk wordt, dat de heeren Prof. Dr. J. H. Kern en Dr. P. Leendertz tegelijkertijd hun voordracht houden.

De eerste handelt: „*Over de maat in Shakespeare's stukken.*"

Dames en Heren!

Het ligt voor de hand dat een onderwerp zo rijk als „de maat in Shakespeare's stukken" niet in een half uur is af te handelen, zelfs al wordt het beperkt tot de maat strikt genomen, en het ritme buiten beschouwing gelaten. Dit laatste moet trouwens vanzelf geschieden, omdat het ritme niet rijp is voor behandeling zolang de maat, die de werktuigelike voorwaarde voor de ritmiese beweging is, niet vaststaat; en ook al stond hij vast, dan zou toch de behandeling eigenaardige moeilikheden inhebben waar het geldt werken die eeuwen geleden zijn geschreven, en die in zo gebrekkige vorm tot ons zijn gekomen. In al geval zijn wetenschappelike onderzoekingen aangaande het ritme voorlopig niet raadzaam, en is hetgeen daarover, vooral door enige Engelsen, geschreven is, voorbarig.

Het ritme blijft hier dus buiten sprake, en bovendien zal ik mij bepalen tot de *heroic line* en tot het *blank verse*, dat trouwens niets anders is dan het eerste zonder rijm, „English Heroic Verse without Rime", zoals Milton het uitdrukt.

Over de maat van Shakespeare's *blank verse* en *heroic line* hebben ruim een eeuw lang zonderlinge denkbeelden geheerst, even zonderling als over de maat bij Chaucer. Daar echter de hulpmiddelen om de tekst van Chaucer vast te stellen veel deugdeliker zijn, en daar het gevaar om de levende uitspraak op Chaucer toe te passen minder groot is, is men er eerder in

geslaagd Chaucer zijn verzen te skanderen dan die van Shakespeare, en staat de maat van Chaucer over 't algemeen vast; terwijl bij Shakespeare de inzichten nog altijd zeer ver uiteenloopen, ofschoon men ook over de maat bij hem al een paar eeuwen doende is, en de literatuur over het onderwerp een onrustbarende uitgebreidheid heeft gekregen.

Het eerste werk dat eenigszins een nieuwe richting gaf aan de inzichten, was de *Shakespearian Grammar*, van Dr. Abbott (1871), die daarin ook uitvoerig de maat behandelde en verscheiden uitkomsten bereikte, die ten dele van meer waarde zijn dan wat anderen later ervoor in de plaats meenden te mogen stellen. Er is in de maat van Shakespeare op schromelike wijze geliefhebberd. Veelal gaven degenen die er zich mee bezighielden, zich niet eens de moeite behoorlik studie te maken van de oude drukken. Het is waar dat met name de quarto's vroeger moeilik toegankelik waren; maar deze verontschuldiging heeft tans al tientallen van jaren uitgediend, en iedereen kan nu weten dat geen enkele zogenaamde kritiese uitgaaf voor metries onderzoek bruikbaar is. Tot wat voor vreemde uitkomsten men kan komen, toonde in 1838 Guest, die het Engelse *blank verse* uit klassieke maten wilde afleiden; en waartoe een verkeerd begrip van het *blank verse* kan leiden, bewijzen de verzen van Tennyson.

Een keurig artikel van Arnold Schröer in de vierde jaargang van het tijdschrift *Anglia*, over „die anfänge des blank verses in England", bracht in menig opzicht nieuw licht; maar Schipper's behandeling in zijn *Englische Metrik* (II, 287 ff.) stichtte meer verwarring dan orde, en de beschouwingen van de voortreffelike Ellis in zijn werk *On Early English Pronunciation* hadden getoond dat hij dit onderwerp niet voldoende had bestudeerd, te veel bevangen was in de vooroordelen van een negentiende-eeuws Engelsman en geen inzicht had in metriek. Het dichtste bij een juist begrip na Schröer kwam wellicht Gustav König: zijn boek *Der vers in Shaksperes dramen*, verschenen te Straatsburg in 1888, was tot voor korte tijd het beste werk over het

onderwerp. Maar ook hij bracht het niet tot een bevredigende oplossing van het ware karakter van Shakespeare's *heroic line* en *blank verse*; want doordat hij niet inzag dat ook in de oude drukken de tekst er heel anders uitzag, dan de schrijver bedoeld had, kwam hij ertoe Shakespeare onregelmatigheden toe te schrijven die in werkelikheid niet bestonden, en b. v. regels voor te kort te houden die het niet waren. Een treffend voorbeeld van het laatste geval is dat König als staaltje van een regel met twee klemtonen noemt *Julius Caesar* III, 1, 76:

Cas. *Speake hánds for mé.*

Ongelukkig behoort bij die regel nog een stuk met drie klemtonen, en het volledig *blank verse* luidt:

Cas. *Speake hánds for mé.*
Caes. *Et Tú, Brute? Thén fall Cáesar.*

Tal van anderen die op even wrakke grondslagen hebben gebouwd, al mag men niets afdingen op hun verdienste van een groot aantal regels te hebben hersteld, zal ik hier niet noemen. De grote eer echter van met forse mokerslagen 't hele luchtkasteel van de onregelmatigheden in de *heroic line* en het *blank verse* bij Shakespeare en zijn tijdgenoten omver te hebben geworpen, komt toe aan onze landgenoot, de Dr. med. B. A. P. van Dam, in den Haag. Hij deed het met zijn boek *William Shakespeare Prosody and Text*, geschreven met behulp van onze eerste anglist Dr. C. Stoffel en verschenen bij Brill in 1900, een werk dat twee jaar later gevolgd en aangevuld werd door *Chapters on English Printing, Prosody and Pronunciation*, geschreven door de twee geleerden gezamenlik, en verschenen in Hoop's *Anglistische Forschungen*; alsook door een artikel van hun beiden over *The Fifth Act of Thomas Heywood's Queen Elizabeth: Second Part*, in het *Shakespeare-Jahrbuch* voor 1902 (jaargang XXXVIII).

De *Prosody and Text* is een hoogst opmerkelik boek, waarmee voortaan iedereen die de werken van Engelse dichters uit de zestiende of zeventiende eeuw bestudeert, rekening zal hebben te houden. Eén van de schrijver zijn grote verdiensten be-

staat hierin dat hij, met onuitputtelik geduld, uit een zee van drukken en uit tal van spraakkunsten van die tijd alle feitelike gegevens heeft bijeengegaard die licht kunnen werpen op de metriese eigenaardigheden van de taal van die dagen, en uit zijn verzamelingen een groot deel heeft meegedeeld in zijn boek. Hij is niet de eerste die zulke gegevens heeft bijeengebracht, maar niemand heeft hun overwegend belang zo goed ingezien als hij, niemand heeft er zovéél verzameld, en niemand heeft er zo'n scherpzinnig en logies gebruik van gemaakt. Laat mij een voorbeeld geven.

Taming of the Shrew III, 2, 186 zegt Petruchio:

Gentlemen & friends, I thank you for your pains, enz.

Reeds anderen hadden begrepen dat in zo'n geval het woord *Gentlemen* als tweelettergrepig moet worden beschouwd. De Engelsen plegen het verschijnsel, dat al bij Chaucer voorkomt (b. v. *máncìple*, *cónstable* tweelettergrepig), aan te duiden met de kunstterm *slurring over*, de Duitsers met *verschleifung*. Dr. van Dam toonde aan dat die termen de ware toedracht bemantelen, en dat eenvoudig de uitspraak hier *gentmen* (of *genmen*) was: bij Ben Jonson en in Udall's *Ralph Roister Doister* komen voor de spellingen *gent'man*, *gentmanly*, *gent'nesse*, waarbij ik nog zou kunnen voegen dat in dezelfde *Roister Doister* tweemaal *jentman* en eens *jenman* voorkomt (ed. Cooper p. 40, 52, 88). Walker had al gezien dat men *Tempest* I, 2, 165 aldus moet lezen:

Which since haue steeded much, so of his gent'nesse,

en ook bij andere schrijvers vindt men dergelike gissingen; maar Dr. v. Dam verkondigde voor 't eerst de leer dat we in al zulke gevallen stelselmatig termen als *slurring over* of *poetical license* moeten vermijden, daar we eenvoudig hebben te doen met werkelike vormen, die in de levende taal naast de anderen bestonden; getuige o. a. dat ze ook in proza herhaaldelik worden gedrukt. Inderdaad geloof ik dat hier de vinger op de wond is gelegd. En zo gelukte het Dr. van Dam tal van schijnbaar onregelmatige regels zeer eenvoudig te verklaren.

Dat men, vooral in Engeland, er niet licht toe over zal gaan,

deze teorie te aanvaarden, is voornamelik hieraan te wijten, dat het een ieder, en vooral de inboorling, moeilik valt om zich los te maken van de spelling, en misschien nog meer om van een uitspraak die nu plat of dialekties wordt geacht, aan te nemen dat die in de tijd van Shakespeare in poëzie zou zijn gebruikt. Wie met leedwezen mannen van de betekenis van een Furness zich in allerlei bochten heeft zien wringen om aan de tweelettergrepige uitspraak *Jaquës* of *yeaër* te ontsnappen, zal van de juistheid van mijn opmerking overtuigd zijn. Het materiaal van Dr. v. Dam spreekt evenwel zozeer voor zichzelf, dat men wel blind moet willen zijn om zich in deze niet gewonnen te geven.

Het was verder een verdienste van de schrijver, in verband met het vorige aan te tonen (ook in zijn tweede boek), dat de uitgevers en drukkers in de 16de en 17de eeuw op de meest willekeurige en onverantwoordelike manier omsprongen met hun kopij, en er geen been in zagen om de vormen die door de maat werden vereist te vervangen door anderen, de regels naar welgevallen te verkorten of verlengen, stukken in te lassen of uit te laten, — hetzij omdat ze de maat in de kopij niet begrepen, hetzij omdat een andere vorm of een ander woord hun beter aanstond, hetzij omdat ze er hun hoofd niet bijhadden.

Een spelling als *Gentlemen* op de aangehaalde plaats wijt Dr. v. Dam dus aan de drukker of uitgever. Ik geloof dat hij zich door zijn gerechtigde ergernis te ver heeft laten leiden, en dat een groot deel van de spellingen die hij aan die tussenpersonen toeschrijft, op rekening komen van de schrijvers zelf. We hebben geen enkele reden om te geloven dat Shakespeare, die zijn eigen naam op verschillende manieren tekende, bizonder keurig was op zijn spelling; trouwens, hoeveel waren er dat in die dagen behalve Ben Jonson? Daarom staat het bij mij geenszins vast dat de spelling *Gentlemen* in het onderhavige geval niet van de dichter zelf afkomstig is; al geef ik grif toe dat hij het woord wilde uitgesproken hebben als *gen(t)men*. Ook zijn interpunktie zal wel gebrekkig zijn geweest.

Aan de andere kant is verkeerde afdeling van versregels natuurlik aan de drukkers of uitgevers te wijten; evenals verkeerde woorden, inlassingen, uitlatingen, enz. Dr. van Dam heeft overtuigend bewezen dat Shakespeare nooit een proef van een van zijn stukken heeft nagezien, en dat de drukkers zeer veel op hun geweten hebben; en zijn ontdekkingen leidden tot hoogst belangrijke uitkomsten voor de tekst van Shakespeare en voor de beoordeeling van de verhouding tussen de quarto's en de folio's, uitkomsten die ik hier echter met stilzwijgen moet voorbijgaan.

De gevolgtrekking waartoe Dr. van Dam, door Dr. Stoffel bijgestaan, op grond van een histories onderzoek aangaande de bouw van de *heroic line* en het *blank verse* geraakte, kwam hierop neer: dat beide regels onveranderlik bestaan uit 10 of 11 lettergrepen; dat er al of niet een of meer rusten in die regels voorkomen; dat de even lettergrepen telkens meer klemtoon hebben dan de voorafgaande onevene, en dat na een rust, dus met name aan 't begin van een versregel, de lettergreep met zwakke en met sterke klemtoon van plaats mogen verwisselen, met uitzondering van de negende en de tiende lettergreep. Die wetten waren alle volmaakt bekend, maar men geloofde over 't algemeen dat de dichters er vaak en vrij willekeurig van afweken. Dr. v. Dam toonde m. i. afdoende aan, dat noch Shakespeare, noch Marlowe, noch later Milton ooit iets anders hebben bedoeld dan zuiver tien- of elflettergrepige regels, en dat alle ogenschijnlike afwijkingen zijn te verklaren uit verkeerde of gebrekkige spelling of, zover de beide eersten betreft, uit foutieve afdeling van de regels in de oude drukken. Hij was zo verstandig in te zien dat het schermen met termen die geschikt zijn voor klassieke maten, onnoemelik veel kwaad heeft gesticht, en nog sticht, zodra ze op Engelse maten werden of worden toegepast, en onthield zich wijselik van het gebruik van alle benamingen als jamben, trocheeën, spondeeën, dactyli, pyrrhici, caesuur, voeten, enz.

Het is mijn stellige overtuiging dat de teorie van Dr. van Dam

juist is wat betreft de bouw van de *heroic line* en het gewone *blank verse*, d. w. z. dat met vijf klemtonen.

Het boek heeft natuurlijk ook zijn gebreken. De doorlopende fout is dat de schrijver geen máát heeft weten te houden, en, het oog op één punt gericht, is voortgesneld, met veronachtzaming en minachting van wat anderen hadden gevonden vóór hem, en met woeste omverwerping van al wat hem hinderde.

In de eerste plaats is de rangschikking van het materiaal in hoge mate onwetenschappelik en onvoldoende. Ik geloof niet mis te tasten als ik gis dat Dr. v. Dam dit had kunnen voorkomen door de raad te volgen van de uitnemende geleerde die we hier zo node missen; ik maak dat b. v. op uit zijn eigen herhaalde verzekeringen dat hij wel weet dat vele gevallen van wat hij apokope noemt, niets met apokope te maken hebben, b. v. *cónstance* naast *cónstancý*, *thánkful* naast *thánkfullý*, maar dat het er voor zijn doel niet toe doet. Nu doet het er wel degelik toe, want voor we b. v. geloven dat *-es*, *-as* enz. aan 't eind van een woord naar welbehagen kunnen worden afgekapt, moeten we zien dat apokope van die uitgangen voorkomt; en het is dus geenszins een onverschillige zaak dat in de hele statige lijsten op blz. 114 vv. geen enkel onloochenbaar voorbeeld van apokope van *-es* enz. te vinden is. Vooral niet beter staat het met de lijst van de zogenaamde apokope van *-y*, *-by*, *-ly* enz., op blz. 93 vv., en van *-o(w)*, op blz. 92. Dat het er wel degelik op aankomt, blijkt als Dr. van Dam, op grond van de bekende vormen *shade* naast *shadow*, *mead* naast *meadow*, en enige anderen als *Prosper* naast *Prospero*, ook een vorm *elb'* naast *elbow* fabriekt (blz. 354). Nog erger is het b. v. gesteld met de lijsten van zogenaamde apokope van *-ment* op blz. 122 v. (*manage* en *management* enz.), waar zonder de minste twijfel geen enkel geval van apokope bij is. Was Dr. van Dam hier uitgegaan van de historiese verklaring van de vormen, en had hij de gevallen behoorlik gescheiden, dan zouden zijn uitkomsten betrouwbaarder en belangrijker zijn geweest, dan nu hij rijp en groen dooreen heeft geroerd.

Mijn tweede aanmerking geldt de heftige en overmoedige toon die in het boek wordt aangeslagen ten aanzien van onderzoekers die in metriese dingen vaak mogen hebben misgetast, maar dan toch op ander gebied groote verdiensten hebben; het nagenoeg volledig gemis aan waardering voor wat anderen op het gebied van de metriek hebben ontdekt. Honderden dingen waren vóór 1900 door anderen gezegd; maar wie daarvan onkundig dit boek las, zou de indruk krijgen dat alles erin splinternieuw is: dat nog nooit iemand een verstandig woord over de geschiedenis van het *blank verse* had geschreven (ik noem hier vooral Schröer), dat nooit iemand de verschillende vormen van sommige woorden bij Shakespeare had opgemerkt, dat zelden iemand de maat van een versregel van de dichter in orde had gebracht. In de *Chapters* is de toon bezadigder en waardiger, en er wordt meer aandacht gewijd aan 't werk van anderen. Dat het gemodder van de meeste uitgevers van Shakespeare met de maat Dr. v. Dam heeft verdroten, is begrijpelik; maar dit gaf nog niet het recht om neer te schrijven wat op de beide laatste bladzijden van *Prosody and Text* te lezen staat.

Een leemte is het dat de *heroic line* van Chaucer geheel buiten beschouwing is gelaten. Mag men werkelik ten aanzien van deze maat niet een zekere kontinuiteit aannemen tussen de Middeleeuwen en Surrey? En hiermee neem ik afscheid van de *heroic line*.

Mijn laatste aanmerking betreft de oneerbiedige en louter mechaniese manier waarop de tekst is mishandeld; en hierover wil ik voornamelik spreken. Dr. v. Dam zelf zegt (blz. 271): „The old texts of Shakespeare's plays may with complete justice be described as the veriest Augean stables of printed literature." Ik kan me voorstellen dat iemand ondanks deze verzuchting, in de vreugde zijns harten over de gewaande ontdekking van het tovermiddel om die stallen te reinigen, een ogenblik de illuzie koestert dat hij Shakespeare's tekst overal met vrij grote waarschijnlikheid („a very great amount of certainty", zoals de schrijver het blz. 353 noemt) zal kunnen

herstellen, en ik voel voor het idealisme dat uit die illuzie spreekt; maar ik betreur het — wat moet ik zeggen: dat Dr. van Dam's overtuiging niet is veranderd, of dat die hem blind heeft gemaakt voor de niet mechaniese kant van de zaak? Eén van beiden: óf het is met die Augias-stal zo erg niet, óf we moeten bij onze veranderingen heel omzichtig te werk gaan. Mét Dr. van Dam geloof ik dat het wél heel erg is, maar juist daarom moet men zich m. i. van ingrijpende veranderingen onthouden zodra er een kink in de kabel komt. De schrijver laat zich door niets terughouden: het *blank verse* móet hersteld worden, en daarvoor moet alles wijken, geen behandeling is te ruw om tot dat doel te geraken.

Uit de schrijver zijn eigen onderzoek weten we dat de drukkers en uitgevers dikwijls eigenmachtig veranderden. Vaak kunnen wij ze daarop betrappen, maar de grootste menselike scherpzinnigheid is niet in staat om dat in alle gevallen te doen. Zijn er b.v. een regel of tien niet in orde, dan heeft men zoveel kansen om mis te raden, dat, tenzij de verandering zeer eenvoudig is, onthouding is aan te bevelen. Dr. v. Dam waarschuwt te recht tegen subjektiviteit, maar wat is het anders, de volgende regels in de *Tempest* (I, 2, 234 v.), die, ik erken het, zeer wel een fout kunnen beyatten:

And áre vpón the Medíterránian Flóte
Bound sádly hóme for Náples,

te veranderen in:

And áre o' th' Térrene [1]) *Flóte, bound sádly hóme?*

De schrijver heeft zich zelfs niet ontzien hele passages die als proza zijn bewaard en, met een paar uitzonderingen, zeer waarschijnlik nooit anders zijn bedoeld, in *blank verse* over te brengen. Het is jammer van de tijd die eraan besteed is: we

[1]) Dr. v. D. schrijft blz. 32 *Terran*, maar ik twijfel of dit juist is. De gewone spelling, bij Marlowe b. v., is *Terrene* of *Terren*. Zou dit niet eerder *mare Tyrrhenum* zijn, altans oorspronkelik?

winnen er niets bij en krijgen eenige stellen m. i. afschuwelike verzen in plaats van goed proza. Eén voorbeeld. Het toneel tussen Falstaff, Shallow e. a. in 2. Henry 4. V. 3 wordt gedeeltelik overgezet in *blank verse*. Nu spreken al deze heren het hele stuk door (met uitzondering van de woorden van Falstaff tot de koning in V, 5) nooit anders dan proza, behalve Pistol, die zich scherp onderscheidt door zijn hoogdravende verzen, en daarmee te duideliker aanwijst dat de overigen proza spreken. De zaak is, dat ieder stuk proza in *blank verse* is te veranderen als men zich bedient van de verschillende vormen die Dr. v. Dam heeft bewezen dat Shakespeare tot zijn beschikking had; en hoe langer een stuk is, op hoeveel meer manieren men het doen kan. De omstandigheid dat een stuk proza of een aantal in de war geraakte regels zich in *blank verse* laat overzetten, is dus nog volstrekt geen waarborg dat ze oorspronkelik *blank verse* zijn geweest of dat ze zó zijn afgedeeld geweest, en niet anders. Als voorbeeld neem ik een willekeurig kort stukje uit *Nicholas Nickleby* (Househ. Ed. p. 265), waarin geen woord is toegevoegd of uitgelaten:

„Things come 'bout véry strángе[ly]!" thought Nícholás,
Ás he walk'd hóme." I né'r contémplatéd
Ánything óf this kínd; ne'r dréamed óf
The póssibílitý of ít. To knów
Sómething o' th' lífe of óne in whóm I félt
Such ínterést; to sée her ín the stréet,
To páss the hoúse in whích she lív'd, to méet
Her sómetimes ín her wálks, t' hópe that a dáy
Might cóme when Í might bé in á condítion
To téll her óf my lóve, thís was the útmost
'Stént of my thóughts. Nów, howe'r – Bút I shóuld
B'a fóol indéed t'repíne at m'ówn good fórtune!"

Mijn grote grief is dat Dr. v. Dam niet de minste rekening heeft gehouden met het onderscheid in stijl; zowel tussen verschillende personen en onder verschillende omstandigheden in

een stuk, als in de verschillende tijdperken in de ontwikkeling van de dichter. Het dunkt mij waarschijnlik dat bij een zorgvuldige schifting in die richting belangrijke bizonderheden aan 't licht zouden zijn te brengen. Het is bekend dat men grote verschillen heeft opgemerkt tussen stukken uit Shakespeare's vroege en late tijd — in de verdeling van poëzie en proza, in het gebruik van rijm, in het enjambement, enz.; en er is alle reden om te onderstellen dat men dergelike verschillen zal aantreffen ten aanzien van de behandeling van het *blank verse*. En wat de verschillen tussen de personen en omstandigheden betreft, het zal wellicht blijken dat zekere vormen voornamelik door de hogere wereld en bij plechtige gelegenheden, andere door personen van lagere stand en in huiselik of gezellig verkeer worden gebezigd.

Hoe dit zij, zoveel is zeker dat een rekonstruktie verdacht wordt zodra het blijkt dat een persoon die zich in een goed bewaard gedeelte van een zekere soort van vormen bedient, in een gerekonstrueerde passage onder dezelfde omstandigheden een gans andere taal spreekt. M. a. w., indien er een wanverhouding blijkt te bestaan tussen de vormen van een bestaande en die van een analoge gerekonstrueerde passage, is de waarschijnlikheid groot dat de rekonstruktie niet deugt, en de oude drukken fouten bevatten die ons niet vergunnen de oorspronkelike vorm te herstellen.

Laat mij een voorbeeld noemen. In de bekende rede van Antonius in *Julius Caesar*, die 135 regels lang is, komen op zijn hoogst 25 afwijkingen voor van de normale vormen, nl. verl. deelwoord *enterred*, *The noble*, *ambítióus* 5 maal, *generall*, *euening*, *vtterance*, *seuerall*, *honourable*, *heere's*, *'tis* 2 maal, *'twas*, *o're-shot*, *euen*, *seuenty*, *enuious*, *do it*, *they are*, *power*, *Antony* (of *Antony*), *spirits*. Ik zeg „op zijn hoogst", want bij verscheiden is de hier gebruikte vorm meer gewoon of even gewoon als de andere, b. v. *heere's*, *'tis*, *euen*. Stel nu dat in *Julius Caesar* nóg een even lange rede van Antonius voorkwam waarvan de tekst in de war was, en het bleek dat in de rekonstruktie de afwijkingen 100 in getal waren, dan zou deze de naam „hoogst onwaarschijnlik verdienen, nietwaar?

Kunnen nu Dr. van Dam zijn rekonstrukties deze toets doorstaan? Ik vrees voor een groot deel van neen. Op blz. 353 vv. beproeft hij in poëzie over te zetten het als proza bewaard gesprek tussen de twee moordenaars van Clarence, hun onderhoud met Brakenbury, en het begin van dat met de prins zelf, uit *Richard III*. Het aandeel van de twee moordenaars samen bedraagt in de rekonstruktie 54 regels. Na de door Dr. v. Dam meegedeelde passage volgt het verdere gesprek van de moordenaars met Clarence en hun afscheid; waarin hun aandeel 45 regels bedraagt, en dat in de quarto's geheel, in de folio's bijna geheel als poëzie is gedrukt. Welnu, in deze 45 regels komen, als men in hoofdzaak de eerste quarto volgt (in de folio-lezing niet méér) 9 van de bedoelde afwijkingen voor (d. i. 1 op de 5 regels), waarvan alleen *as snow* en *haruest* vermelding verdienen, terwijl in de door Dr. v. Dam „herstelde" versregels het getal afwijkingen bedraagt 70, dus bijna $1^1/_3$ per regel, of naar verhouding 6 tot 7-maal zoveel als in de eersten, daargelaten nog de 4 veranderingen die tegen de gezamenlike lezing van Q. en F. worden aangebracht, ter wille van de maat. En onder die afwijkingen zijn zeer ongewone, b. v. tweemaal *cónsciénce* midden in de regel, terwijl zulke vormen, niet alleen bij Shakespeare, maar b. v. ook bij Marlowe, gewoonlijk aan 't eind van een regel worden gevonden, en de vormen *neighb's* en *elb'*, die zover ik weet nergens anders zijn aangetroffen. Is het denkbaar dat iemand die hierop opmerkzaam wordt gemaakt, aan Dr. v. Dam zijn rekonstruktie geloof zal schenken? Het is nodig deze sijfers aan te halen om anderen te overtuigen, maar ik wil er toch bijvoegen dat het voor mij onbegrijpelik is, hoe Dr. v. Dam geen verschil in ritme en stijl heeft gevoeld tussen deze beide passages, door twee kameraden in eenzelfde toneel uitgesproken:

(v. Dam, p. 354, r. 120 ff.) *I'll nót*
Méll with it; 't 's a dáng'rous thíng; it mákes
A mán a ców'rd. A mán can 't stéal but ít
Accúseth hím; a cán 't swear, bút it chécks him,

A cán 't lie wi' 's neighb' 's wífe, but ít detéc(t)s him;
It ís a blúshing shámefac'd spríte that mútines
Ín a man 's bósom; 't fílls one fúll of óbstac's;
'Tmade m'ónce restore a púrse of góld I fóund.
'T béggars an' mán that kéeps it; 't ís turn'd óut
'F áll towns and cíties fór a dáng'rous thíng.
And év'ry mán that méans t' live wéll, endeavours
To trúst to hímself ánd to líve withóut it.

en (eind van *Richard* 3. I, 2, F. verbeterd naar de Q.):

So dó not Í: go Cóward ás thou árt.
Now múst I híde his bódy ín some hóle,
Úntil the Dúke take órder fór his búriall.
And whén I háue my Méed, I múst awáy,
For thís will óut, and hére I múst not stáy.

Is het twijfelachtig welke verzen van Shakespeare zijn, en welke van v. Dam? Maar het ritme laat ik verder ter zijde, omdat bij de beoordeling daarvan zoveel subjektiefs komt.

Hetzelfde geldt van het gesprek tussen Gloucester en Kent in 't begin van *King Lear*. Volgens de rekonstruktie van Dr. van Dam komen in de woorden van Gloucester 24 afwijkingen voor in 22 regels. In 15 regels van dezelfde persoon in een gesprek met Edmund (*K. Lear* II, 1) vinden we er maar 7, en in een later gesprek met de verklede Edgar (ald. IV, 6) in 29 regels maar 11.

Nu staan alle afwijkingen niet op éne lijn. Sommigen waren ook in Shakespeare's tijd plat, en ik geloof niet, zoals Dr. van Dam blijkbaar doet, dat het toeval is als een vorm als *I'se* = *I shall*, die maar tweemaal gedrukt voorkomt in de oude Shakespeare-teksten, één keer wordt toegeschreven aan Edgar als hij voor een boer wil doorgaan (*Ice K. Lear* IV, 6, 246) en de andere keer aan Lady Capulet, die tegen de *nurse* spreekt (*thou'se* in het vroege stuk *Romeo and Juliet* I, 3, 9), terwijl van de drie voorbeelden bij andere schrijvers twee in *Gammer Gurton's Needle* staan. Daarom zou ik menen dat men aan die

voorbeelden niet het recht ontlenen mag om in *Hamlet* IV, 1, 31 de koning deze bevallige regel in de mond te leggen (blz. 147):

And thís vile déed wese, wi' áll our máj'sty' and skíll.

Het is volstrekt niet overschillig, of een eigenaardige vorm voorkomt b.v. in *Gammer Gurton's Needle* of in de *Faerie Queene*. Alle synaloephe's b.v. die behandeld worden op blz. 126 vv., mag men gerust aannemen op alle mogelike plaatsen in Shakespeare waar ze de maat herstellen, maar een vorm als *sil'er (: pillar)* bij Still klonk ook Shakespeare zeker plat, evengoed als *himsele* (*Hamlet* V, 1, 18 F., doodgraver), *huswye Henry* 5. V, 1, 85 (Pistol) en *God sa' me* ald. III, 2, 118 (Macmorris), terwijl daarentegen *o'*, *o' th'* weer overal geoorloofd waren. Omgekeerd gingen andere vormen zeker voor deftig door, waarschijnlijk b. v. vormen als *júdgĕmént*, *cónsciénce*, bij Spenser zo geliefd, en het is de vraag of deze bij platte sprekers op hun plaats zijn.

Laten we toch niet vergeten dat Shakespeare een van de grootste metristen van de wereld is geweest, en dat het ondenkbaar is dat hij in eenzelfde stuk en onder gelijke omstandigheden hele reeksen van verzen zou hebben gemaakt die onderling geheel verschillen in stijl. Het was een ernstige fout van Dr. v. Dam dat voorbij te zien, niet in te zien dat een opeenstapeling van laten we zeggen ongewone vormen zijn bepaalde reden moet hebben, en niet maar voetstoots op een willekeurige plaats in een stuk van Shakespeare of enig ander dichter van betekenis mag worden aangenomen. Dr. v. Dam heeft de verzen van Shakespeare behandeld als levenloze voorwerpen waarmee men naar hartelust mag sollen en proeven nemen, en dáár zijn toch zelfs de gebrekkige drukken die we bezitten te goed voor.

De grondslag is nu gelegd; we hopen dat Dr. v. Dam zijn nuttige verzamelingen zal voortzetten en ze ons in een tweede druk of elders vermeerderd voorzetten, maar dan behoorlik geschift naar historiese en taalkundige, maar vooral ook, voorzover doenlik, naar stilistiese en estetiese beginselen. Dan zal

het wellicht blijken dat er nóg meer zit in Shakespeare's kunst dan we hadden vermoed, dat hij, die alle roerselen van het menselik gemoed vermocht weer te geven, ook in de techniek van zijn verzen psychologiese en maatschappelike verschillen wist uit te drukken.

Het werk van Dr. van Dam heeft ook bij verscheiden Engelsen en Duitsers waardering ondervonden; ik hoop hartelik dat zijn gezonde en in menig opzicht aannemelike verklaring van de maat in Shakespeare's stukken geen schade zal lijden, en misschien worden geminacht, omdat de schrijver „*has ore-shot himself.*" Mag de hulp van zijn vriend hem spoedig weer geworden, zodat het werk dat hij zich als een ideaal heeft voorgesteld, wezenlik mag worden verricht, en we van hun beiden werkelik een *prosody* van Shakespeare ontvangen, die zich bepaalt tot het bereikbare, en niet, uit zucht om alles te willen verklaren, veel nog duisterder maakt dan het ons vroeger toescheen, en daardoor twijfel wekt aan de juistheid van hun eigen teorie.

De waarnemende Voorzitter, Prof. Van Hamel, dankt den spreker voor de hoogst interessante bijdrage en opent het debat.

De heer Dr. B. A. P. van Dam, de schrijver van het boek, zooeven door Prof. Kern in zijn voordracht aan een nadere beschouwing onderworpen, vraagt het woord:

hij brengt hulde aan Prof. Kern voor zijn duidelijke en heldere voordracht. Van eigenlijk debat meent spreker te moeten afzien, maar de geboden gelegenheid wil hij gaarne benutten om een paar opmerkingen te maken.

Kunnen stijlverschillen ons leeren of wij met werkelijk proza of met als proza gedrukt *blank verse* te doen hebben? Het uitgebreidst onderzoek naar deze vraag is gepubliceerd door Janssen (*Die Prosa in Shakspere's Dramen*, *Strassburg*, 1897). Hij komt tot het resultaat, dat het onderscheid tusschen *blank verse* en proza in twijfelachtige gevallen wel degelijk kenbaar is, en hij meent den maatstaf ter beoordeeling gevonden te hebben in de „*Stimmung*", hetzij „*gehoben*" hetzij „*nüchtern*", waarin een pas-

sage geschreven is. De *Stimmung* kan echter nooit een objectieve maatstaf zijn, omdat zij te zeer afhankelijk is van subjectieve opvatting. Bedenkt men tevens, dat Janssen uitdrukkelijk mededeelt, dat het door hem gevonden kenmerk alleen opgaat in de stukken, die Shakespeare ongeveer na 1598 geschreven heeft, dan meent spreker gerust bij zijn oude meening te mogen blijven, dat stijlverschillen in dit opzicht voor de tekstkritiek van geen belang zijn. Immers ook is het voldoende bekend, dat reeds Capell groote stukken *blank verse* heeft hersteld, niettegenstaande de stijl van die als proza gedrukte gedeelten bij niemand de gedachte aan den versvorm zou doen opkomen, wel het tegendeel; denkt slechts aan de weinig gekuischte taal van de *nurse* in *Romeo and Juliet.*

Prof. Kern acht het bewijsmateriaal voor de contractie *I'se* (= *I shall*) onvoldoende. Spreker acht het volkomen voldoende, hij heeft er meer over gepubliceerd, dan prof. Kern heeft aangehaald. En sedert 1900 heeft spreker steeds meer bewijsmateriaal voor dergelijke bekortingen kunnen verzamelen, o. a. is het hem ook met zekerheid gebleken, dat *must* met de persoonlijke voornaamwoorden eenlettergrepige coalities aangaat: *I'st*, *thou'st* enz. Deze en dergelijke bekortingen zijn volstrekt geen gewestelijke of vulgaire taalvormen, maar zij moeten beschouwd worden als de eigenaardigheden van de gewone spreektaal. Nog onlangs viel spreker's aandacht op een belangrijke plaats in het groot Fransch Engelsch en Engelsch-Fransch Woordenboek van Guy Miege, uitgekomen in 1688. Miege onderscheidt daar vier verschillende wijzen van uitspraak van het Engelsch „*la Prononciation Universelle & Particuliere, la Familiere & la Grave.*" Wat hij met de eerste bedoelt is niet heel duidelijk, de tweede is de gewestelijke uitspraak. Op de derde en vierde wijze van uitspraak komt het hier aan. Van de „*prononciation grave*" zegt Miege, dat zij zich het minst verwijdert van de schrijfwijze, terwijl daarentegen de „*prononciation familiere*" gewoonlijk snel is en „*fait d'etranges ecarts*". Welnu, die vreemde afwijkingen bij snelle uitspraak kunnen niet anders zijn dan de

door spreker beschrevene bekortingen. De opeenhooping van gevallen van aphaeresis, syncope, coalitie, enz. *kan* dus *overal* voorkomen, waar een gewoon gesprek wordt gevoerd; daarentegen zal men slechts weinig bekortingen vinden b. v. in de ernstige taal van prinsen en koningen. Zeer zeker gaat dit in 't algemeen bij Shakespeare op, maar het past nog veel mooier, wanneer wij b. v. eens Ben Jonson's *Catiline* bij zijn *Alchimist* vergelijken. Het eerste is een buitengewoon deftig tooneelspel, dat in het klassieke Rome speelt, en waarin zelfs groote stukken van bijna letterlijk vertaalde gedeelten uit Cicero's redevoeringen voorkomen. Het geheele drama is zeer gemakkelijk te scandeeren, de bekortingen in de uitspraak zijn zeer weinig in aantal, de uitspraak verwijdert zich zeer weinig van de wijze, waarop het gedrukt is. Daarentegen speelt de *Alchimist* te Londen in een milieu van bedriegers, die tot den bediendenstand behooren en die zeer gemeenzaam met elkander omgaan. In dit stuk zijn zeer vele regels heel moeilijk te scandeeren, de bekortingen zijn ongemeen talrijk, vaak komen er regels voor van dertien, veertien en zelfs vijftien lettergrepen, terwijl er toch maar tien of elf mogen worden uitgesproken.

Ten slotte dankt spreker Prof. Kern, dat hij dit onderwerp ter sprake heeft gebracht, waardoor hij hoopt dat er in wijder kring belangstelling voor is gewekt.

Prof. Kern antwoordt, dat hij met genoegen verneemt dat Dr. van Dam nu rekening houdt met het verschil in stijl [1]), en dat is het juist, waarop hij heeft aangedrongen: hij verheugt zich daarover en ziet met te meer genoegen Dr. v. Dam's verdere studiën tegemoet.

Dr. Edw. B. Koster maakt even opmerkzaam op de meening van Hudson, die in V, 1 van Macbeth het proza beschouwt als een middel om de stemming te verheffen.

Prof. van Hamel zou gaarne, als er tijd geweest was, aan het

[1]) Dr. van Dam heeft op het congres deze opmerking van Prof. Kern niet verstaan en verzoekt daarom in deze noot te mogen mededeelen, dat hij vroeger precies evenveel rekening heeft gehouden met het verschil in stijl; zie *Prosody & Text*, bladz. 23, 254 en elders.

debat hebben deelgenomen, nu ziet hij daarvan af; hij eindigt met eenige hartelijke woorden te richten tot Jhr. Prof. Van der Wijck, dien hij onder het auditorium heeft opgemerkt.

In een andere zaal hield Dr. P. Leendertz zijn voordracht over:

„Wereldlijk en Kerkelijk tooneel in de Middeleeuwen.

Hij sprak in hoofdzaak het volgende:

Over den oorsprong en de ontwikkeling van het middeleeuwsch tooneel zijn de geleerden het nog lang niet eens. Het aantal theorieën is vrij groot, maar tegen elk van deze zijn meer of minder bezwaren.

De meening, dat het ernstige wereldlijke drama uit de tweespraken der sprooksprekers zou zijn voortgekomen, mist elk positief bewijs. Dat het mogelijk is, is aangetoond, maar het is nog niet waarschijnlijk gemaakt.

Daarentegen is de opvatting, dat het door tusschenkomst van de moraliteit uit het kerkelijk drama zou zijn ontstaan, vrij wel onhoudbaar gebleken.

Ook de theorie, dat het onmiddellijk uit het kerkelijk drama, en wel uit het mirakelspel, zou zijn voortgekomen, staat niet zoo vast. De kerkelijke drama's toch met wereldlijke invoegsels, die het krachtigste argument voor deze theorie zijn, kunnen evengoed als wereldlijke stukken met kerkelijke invoegsels beschouwd worden.

Wat het ontstaan der klucht uit de tweespraken of uit de komische tusschenspelen in de misteriën en mirakelspelen betreft, geldt hetzelfde wat voor de ernstige spelen gezegd is. De meening daarentegen, dat de klucht uit de vastenavondspelen, stomme vertooningen enz. zou zijn voortgekomen, heeft wel veel waarschijnlijks, maar staat, zooals zij gewoonlijk gegeven wordt, te veel op zich zelf en houdt te weinig verband met de andere drama's.

Zelfs tegen de vrij algemeen aangenomen ontwikkeling van het kerkelijk drama uit de liturgie zijn groote principieele bezwaren. De liturgie toch is wel symbolisch, maar dat is nog iets anders dan dramatisch.

Bij het onderzoek naar de geschiedenis van het drama heeft men meermalen nieuwere en oudere begrippen door elkander gehaald, en b.v. voor de middeleeuwen onderscheidingen gemaakt, waar men in dien tijd niet van wist. Daardoor is gescheiden, wat bij elkander behoorde. Ook is het onderzoek niet breed genoeg opgevat, en is b. v. niet genoeg de aandacht gevestigd op de geschiedenis der vertelling, de folklore enz. Zoo zijn wel een aantal bijzonderheden aan het licht gebracht, maar de geschiedenis van den oorsprong en de eerste ontwikkeling van het drama moet nog geschreven worden. Die geschiedenis zal waarschijnlijk het volgende beeld geven.

De oorsprong van het drama is niet te zoeken op eene bepaalde plaats of in een bepaalden tijd. Overal, waar menschen zijn, die anderen iets trachten duidelijk te maken door eene persoonlijke handeling, daar kan het drama ontstaan. Maar deze *plasticiteit* is nog geen drama. Daaronder toch moeten wij verstaan het bewust nabootsen van menschen of menschelijk gedachtewezens, om daardoor anderen te behagen of althans een indruk van schoonheid te geven, m. a. w. kunst door actie.

Deze kunst nu is alleen uit te oefenen, waar een aantal menschen bij elkaar zijn. Dat was in ouden tijd vooral bij offerfeesten enz. Zoo werden dus al spoedig de dramatische vertooningen overal in den eeredienst opgenomen. *Maar nergens is het drama uit den eeredienst voortgekomen.* Na de invoering van het Christendom onder de Germanen voerde de kerk een hevigen strijd tegen alles wat uit het heidendom was voortgekomen of er mede samenhing, dus ook tegen de dramatische vertooningen. Maar deze hadden te zeer de liefde van het volk, dan dat zij door de strengste verbodsbepalingen konden uitgeroeid worden. Daarom deed men hiermede, wat met zooveel heidensche gebruiken gedaan werd: zij werden gechristianiseerd. *In* de kerk nam de geestelijkheid de leiding, zelfs de uitvoering op zich, terwijl de bijbel en de heiligenlevens de stof leverden. *Buiten* de kerk vierde men echter den spotlust en de dartelheid den vrijen teugel in mommerijen en ommegangen op Driekoningen,

Vastenavond enz. Zoo kreeg men een kerkelijk en een wereldlijk drama, die echter steeds met elkander voeling bleven houden en in geregelde wisselwerking te zamen opgroeiden.

Maar na de groote beweging in het begin der 16de eeuw, die niet alleen eene scheuring, maar ook eene diepgaande hervorming in de kerk bracht, moest het kerkelijk tooneel wel ondergaan. Alleen op enkele afgelegen plaatsen leidde het nog een kwijnend bestaan. Doch het wereldlijk tooneel bleef krachtig voortleven ondanks den tegenstand der kerk.

De Voorzitter dankt den spreker voor diens belangwekkende Voordracht. Hij heeft met groot genoegen geluisterd naar de gelukkige grepen, die de spreker uit zijn rijke stof gedaan heeft. Één punt heeft hem persoonlijk getroffen, n.l. de mogelijkheid van het tegenovergestelde der algemeen heerschende meening, dat het wereldlijk drama zich uit het kerkelijk drama zou hebben ontwikkeld. Hij gelooft, dat de spreker niet ver van de waarheid is. Het kerkelijk drama is ontstaan uit liefhebberij, uit den vollen grond des harten ter eere van den godsdienst, — het wereldlijk drama, om er geld mee te verdienen. Wie hebben het eerst hunne stukken vertoond: de sprooksprekers de wereldlijke of de geestelijken de kerkelijke drama's? De wereldlijke drama's zijn misschien wel vertaald uit het Fransch. De eerste Fransche tooneelstukken en de spelers er van, staan wat geest en trant betreft, veel dichter bij de minstreelen dan bij de vereerders van den godsdienst: „Le jeu de Robin et Marion" b.v. staat ver van de kerk; we kunnen dat een gedramatiseerde pastourelle noemen; „Le jeu de Saint-Nicolas" is niet een mirakelspel maar een dramatische variant van een conte dévot, evenals men de Abele Spelen kan beschouwen als gedramatiseerde ridderromans. De oorspronkelijke stof is dus geleverd door de minstreelen en later is het genre overgenomen door de geestelijken.

Voor het debat meldt zich alleen aan Dr. J. J. Salverda de Grave, die zegt, met zeer veel genoegen naar de woorden van den spreker en van den Voorzitter geluisterd te hebben.

Hij vindt in de manier, waarop beide heeren de zaken voorstellen, veel aantrekkelijks maar gelooft toch, dat ze wel wat weinig rekening houden met de chronologie. Het oudste Fransche drama is b.v. „Le Drame d'Adam", dat toch een zuiver liturgisch drama is. Dat is zeer zeker niet door de minstreelen gemaakt. Hij gelooft, dat het laatste woord over deze kwestie nog niet is gesproken.

Vergadering op Donderdag 7 April, 's middags te 2 uur.

De Voorzitter opent de bijeenkomst en geeft het woord aan den heer H. Pol, die spreekt over:

„Bildungs- und Erziehungswert von Schillers philosophischen Gedichten."

Wenn ich den überkühnen Vorsatz hege, Ihnen in karg bemessener Zeit den Bildungs- und Erziehungswert der Gedankenlyrik Schillers wenigstens im Umrisz vorzuführen, so müssen Sie mir, die Forderung deutscher Gründlichkeit erlassen. Mit Ihnen einen Spaziergang zu machen in weit entlegene Zeiten, um die Veränderungen auszukundschaften, die das Bildungsideal und -ziel von den Uranfängen historischer Entwicklung bis zu unsrem hochgebildeten 20ten Jahrhundert erfahren hat, oder von dem Wesen des Menschen aus a priori ein Bildungsideal zu konstruieren, und dann endlich nach dem gefundenen Maszstab zu bestimmen, inwiefern Schillers Ideendichtung fördernd auf diese Bildung einwirken könne, dazu fehlen mir Zeit und Kräfte.

Ich nehme an, dasz ein jeder von uns sich eine Vorstellung von dem, was er Bildung nennen würde, gemacht hat und ich irre mich gewisz nicht in der Annahme, dasz wir, obschon bis zu einem gewissen Grade „ein einig Volk von Brüdern" in dieser Vorstellung oft sehr weit auseinandergehen und zwar nach Maszgabe unsrer Eigenart, unsrer Erziehung, sowie des Umfangs

und der Tiefe unseres Wissens. Namentlich aber die Stellung, die ein jeder seiner eignen Bildung gegenüber einnimmt, ist entscheidend für die Beurteilung des Bildungsideals eines andern. Nur Personen, die sich und ihren eignen Gedankenschatz sub specie aeternitatis zu betrachten wissen und die sich der Relativität der Dinge, namentlich aber ihres Bildungsideals deutlich bewuszt sind, eignen sich dazu, von wahrer Bildung zu reden.

Das alles ist für mich ein Grund, mich darüber nicht näher zu verbreiten.

Einig werden wir darin sein, dasz, um den Bildungswert von Gedichten abschätzen zü können, wir mit dem Gedankengehalt derselben vertraut sein müssen. Wenn es mir nun auch fern liegt, Ihnen ein schön geordnetes, fein aufgebautes System von Schillers phils. Anschauungen zu entwerfen, — dazu könnten wir seine Prosaschriften nicht entbehren —, so möchte ich doch versuchen, Ihnen eine oberflächliche Vorstellung zu geben von den Hauptideen in Schillers philosophischer Lyrik, und gelingt es mir, Sie instandzusetzen, die Frage, ob nun Schillers Ideendichtung bildende und erziehende Kraft, namentlich für die Schuljugend besitzt, selbst mit ja oder nein zu beantworten, so habe ich der mir gestellten Aufgabe entsprochen.

Und noch eins möchte ich vorausschicken.

Nicht alle Gedichte gedanklichen Inhalts liefern den Stoff für das Folgende; wie mächtig die Gedankenarbeit schon des jungen Schiller ist, seine Jugendlyrik steht doch zu sehr unter dem Einflusz unklarer Phantastik und theosophischer Träumerei, als dasz von einem dauernden Bildungsgehalt derselben die Rede sein könnte. Erst später nach eingehenden historischen und philosophischen Studien ist der schäumende, gärende Most der Schillerschen Gedankendichtung soweit abgeklärt, dasz er für Magen, die wenigstens dem geistigen Spiritus nicht abhold sind, ein wirkungskräftiges, gesundes Getränk bildet.

So beschränke ich mich im Folgenden auf die Gedichte, welche den Jahren 1795—1805 ihr Entstehen verdanken, wobei

ich gern zugebe, dasz auch wohl frühere Gedichte, namentlich „Die Künstler", eine gewisse Reife offenbaren.

Nun ist es für eine kurze Betrachtung, wie die unsrige, unbedingt notwendig, die zahlreichen Gedichte dieser Jahre ihrem Inhalt nach um gewisse Hauptideen zu gruppieren, sollen wir nicht Gefahr laufen, den Faden zu verlieren und den Wald vor lauter Bäumen nicht zu sehen.

In seinen z. T. recht ausführlichen prosaischen Arbeiten wie in seinen Gedichten hat Schiller sich am eingehendsten mit zwei Fragen befaszt, an welche sich die andern von selbst anlehnen, oder ohne allzu grosze Willkür anschlieszen lassen.

Die erste lautet etwa folgendermaszen: Was ist der Mensch als Individuum? Ist er etwas Einfaches oder Kompliziertes? Ist er ohne Entwicklung oder kann resp. soll jeder in sich selbst eine Entwicklung zu einem bestimmten Ziel durchmachen?

Die zweite von Schiller eingehend erörterte Frage lautet ungefähr: Was ist die menschliche Gesellschaft? Was heiszt Geschichte? Hat auch diese eine Entwicklung und ein Ziel? Oder haben wir in der Geschichte nur mit einer zweck- und ziellosen Kontinuität von Ursachen und Folgen zu tun?

Der, wenn auch wohl mehr äuszerliche, Ausgangspunkt Schillers bei all seinem Philosophieren ist der Dualismus. Dieser ist für ihn gleichsam ein philosophisches Axiom. Es führte ihn dazu seine persönliche Eigenart, die stark antithetisch veranlagt war, der Einflusz seiner frühen Studien und in reiferem Mannesalter die von ihm gründlich betriebene kantische Philosophie. Nach dieser dualistischen Anschauung besteht der Mensch aus zwei ihrem Wesen nach unvereinbaren Prinzipien: er ist zusammengesetzt einerseits aus Natur, Trieb, Neigung, Instinkt, Sinnlichkeit und anderseits aus Geist, Idee, Vernunft, Sittlichkeit. Diese beiden Bestandteile stehen sich im Menschen feindlich gegenüber und in der Erfahrung d. h. in dem menschlichen Einzelwesen scheint ihre Kluft unüberbrückbar. In dem eben zum Bewusztsein erwachten Menschen tritt nun ein Bruch ein, ein Zwiespalt, ein Kampf. Seine Sinnlichkeit sowohl wie das Sittengesetz in

ihm verlangt nach Befriedigung; erstere sucht und strebt nach Glückseligkeit, die aber durch das Sittengebot mit seinem unerbittlichen „Du sollst" nicht erreicht wird, wenigstens dann nicht, wenn der Mensch mit dem besseren Teil seines Ich, d. h. mit seiner sittlichen Freiheit dem Verlangen seiner sinnlichen Natur ein energisches Halt zuruft. Doch kraft seiner Sinnlichkeit wird er stets wider den Stachel löcken und dem kategorischen Imperativ nicht immer folgen. Dies ruft in ihm ein Gefühl der Nichtbefriedigung hervor, das Bewusztsein der vollständigen Unzulänglichkeit seiner sittlichen Kräfte „bei der Schranken peinlichem Gefühl" (*Ideal und Leben*) und stürzt ihn bei lebhaftem Pflichtgefühl in Verzweiflung.

„Wenn ihr in der Menschheit traurger Blösze
Steht vor des Gesetzes Grösze,
Wenn dem Heiligen die Schuld sich naht,
Da erblasse vor der Wahrheit Strahle
Eure Tugend, vor dem Ideale
Fliehe mutlos die beschämte That.
Kein Erschaffner hat dies Ziel erflogen,
Über diesen grauenvollen Schlund
Trägt kein Nachen, keiner Brücke Bogen,
Und kein Anker findet Grund."

(*Ideal und Leben*).

Höchstens gestattet ihm dieses Gefühl wehmutsvolle Entsagung durch Ertötung eines Teils seines Ich. „Zwischen Sinnenglück und Seelenfrieden bleibt dem Menschen nur die bange Wahl" (*Ideal und Leben*).

Wenn Sch. nun aber als philosophischer Kopf scheidet, zergliedert, überhaupt das verstandesmäszige scharfe Messer der Analyse handhabt, so tritt doch auch in seiner zwiespältigen Natur dem Philosophen der Dichter entgegen, der mit seinen leiblichen Augen alles einheitlich sieht und, wo jener auflöst und zergliedert, zur Synthese greift und wahres Genüge nur

findet in einer einheitlichen monistischen Weltanschauung. Sagte ich vorhin, Dualismus ist der Ausgangspunkt des Schillerschen Philosophierens, wobei ihm Kant die Schärfe der Formel hergiebt, hier kann ich mit ebenso viel Recht behaupten, Monismus ist das Ziel Sch's, d. h. in diesem Fall: das Streben musz sein in diesem zwiespältigen menschlichen Wesen die Einheit herzustellen, Harmonie und Gleichgewicht zu bringen in seine Wesensbestandteile.

Wie, wo und wann kann dies aber erreicht werden?

Schiller antwortet:

„Aber flüchtet aus der Sinne Schranken
In die Freiheit der Gedanken
Und die Furchterscheinung ist entflohn,
Und der ewge Abgrund wird sich füllen"
(*Ideal und Leben*).

Nach der Schillerschen Terminologie dieser Jahre weist er uns mit dem Ausdruck „die Freiheit der Gedanken" in das ästhetische Gebiet. In seinem tiefsinnigsten philosophischen Gedichte „Das Ideal und das Leben" wie in seinen „ästhetischen Briefen" verkündet er die Lehre, dasz es dem Menschen nur für die Augenblicke gegeben ist, den Widerstreit zwischen Sinnlichkeit und Sittlichkeit in sich zu schlichten, wo er sich in dem Zustande des ästhetischen Empfindens, des echten Kunstgenusses befindet.

„In den heitern Regionen, wo die reinen Formen wohnen, rauscht des Jammers trüber Sturm nicht mehr" (*Ideal und Leben*). Hier legt die Sinnlichkeit ihren häszlichsten Teil, das Begehren ab, der Mensch sucht nicht mehr mit Gier die sinnlich angeschauten Gegenstände „in sein Wesen zu reiszen", er begnügt sich mit sinnlicher Anschauung „ohne alles Interesse". Andererseits steht des Sittengesetz im Zustande ästhetischer Empfindung dem Menschen nicht als drohendes Gespenst gegenüber. Das Unbedingte, Absolute, Göttliche in uns herrscht frei, wir haben „die Gottheit in unsern Willen aufgenommen"; unsere niedere Sinnlichkeit lähmt das Sittliche in uns nicht mehr. Dies

ist der für kürzere oder längere Zeit mögliche Zustand innerer Harmonie, wo „schweigt das Wehen banger Erdgefühle". Es ist, wenn ich einen Ausdruck der Mystiker gebrauchen darf, der Zustand der „Vergottung", und wir stoszen hier bei Sch. auf ein mystisches Element, ohne welches eine metaphysische Philosophie überhaupt undenkbar ist.

Wenn ich nun versucht habe, in dürren, nüchternen Worten die Grundidee Schillers über die Wirkung und Rolle der Kunst im Leben des Menschen Ihnen vorzuführen, eine Grundidee, die man mit dem Namen „ästhetischer Idealismus" bezeichnet hat, so erheben sich bei uns verschiedene Fragen, deren Lösung erst versucht werden müszte, wenn man mit sich selbst über ihre bildende und erziehende Kraft einig werden will.

Dasz eine so erhabene Auffassung dêr Kunst, wie Sch. sie hegt, von mächtigem, sittlich wirkendem Einflusz auf ein sich bildendes Gemüt werden kann, wird jeder gern einräumen, auch, dasz dabei Stoff und Form, Inhalt und Idee nicht zu kurz kommen, sondern vielmehr beiden Seiten jedes Kunstgebildes ihr Recht widerfährt. Aber schwer könnte der Einwurf wiegen, ob eine solche ästhetische Erziehung nicht grade andere Folgen für den Menschen hat, als Sch. sie voraussetzt, ob sie nicht grade dazu beiträgt, die strengen an den Menschen zu stellenden ethischen Anforderungen zu ermäszigen oder zu verwässern. Sch. selbst war sich der Gefahr einer einseitigen ästhetischen Bildung klar bewuszt und hat in einer Abhandlung „Über die Gefahr ästhetischer Sitten" nachdrücklich davor gewarnt. Nach ihm darf auch da, wo durch die Kunst eine zeitweilige Einigung der menschlichen Doppelseitigkeit erzielt wird, nie aus dem Auge verloren werden, dasz das Sittengesetz stets in absoluter Strenge bestehen bleibt, und, wo irgend ein Schwanken zwischen Sinnlichkeit und Sittlichkeit zu entstehen droht, unbedingt zu gebieten hat.

„Wo das tückische Herz den hellen Verstand trübt, wo der verschlagene Witz des Gewissens Einfalt bestrickt wo das ewige Steuer wankt", (*Der Genius*) da gilt immer und immer wieder

das strenge Gesetz. Wem es nicht gelingt, sich selbst zur „schönen Seele" heranzubilden, d. h. das Sittengebot zu einem integrierenden Bestandteil seines Wesens zu machen, wer nicht immer aus Neigung, Instinkt sittlich ist, wer nicht schön handeln kann, wer den schwersten der Kämpfe zu führen hat, „wenn sich Verstand und Herz, Sinn und Gedanken entzwein", „wer des Führers im eignen Busen nicht sicher ist", (Vgl. *Einem jungen Freund.*) der vertraue sich der Führung des Gesetzes in ihm an.

„Kannst du nicht schön empfinden, dir bleibt doch vernünftig zu wollen, und als ein Geist zu thun, was du als Mensch nicht vermagst". (*Die moralische Kraft*).

Und diese Warnung vor nur „ästhetischen Sitten" darf in unserer Zeit gewisz kräftig erschallen. Wo die moderne Kunst die feinsten, minutiösesten Gefühlsabtönungen, zugleich aber die unbedeutendsten albernsten Hirngespinste, und die rohesten, perversesten Gefühlsausbrüche in ihren Gebilden darstellt, — und sie hat von ihrem Standpunkt aus dazu das volle Recht —, da ist die Frage, ob denn die Kunst überhaupt sittlich bildend wirkt, höchst berechtigt. Ein sich erst entwickelndes Gemüt, das bei ästhetischen Kunstwerken sich noch mehr an dem Stoff als an der Form erbaut, musz schon fest stehen, um nicht in einen Strudel sittlicher und unsittlicher Gefühle hineingerissen zu werden.

In Erwägung dieser Gefahren der Kunst, die Sch. in der Geschichte bestätigt fand, hat er sogar zwei Arten von Schönheit unterschieden, eine „schmelzende", etwa mit dem Namen „Anmut" zu bezeichnen, und eine „energische", die erhabene Schönheit. Kann erstere da, wo im Menschen sich eins seiner Bestandteille, das Sinnliche oder das Sittliche, auf Kosten des andern hervordrängen sollte, aussöhnend wirken und den Menschen in seiner harmonischen Totalität wieder herstellen, — denn es ist des Gottes, nicht des Menschen, die Sinnlichkeit in sich nicht anzuerkennen —, so tritt dagegen die energische Schönheit auf, wo die Vernunft der Materie zu unterliegen droht und

weist den Menschen auf das Erhabene in ihm, giebt ihm seine Würde zurück, — denn es ist des Tieres, nicht des Menschen, sich von seiner Sinnlichkeit lenken zu lassen —. „Der Mensch ist das Wesen, welches will."

Die Kunst, welche beides vermag, ist ihrem ganzen Wesen, ihrer doppelten Seite nach, etwas echt Menschliches, sie eignet nur dem Menschen: „Die Kunst, o Mensch, hast du allein."

Mit Nachdruck verdient nun aber hervorgehoben zu werden, dasz Schiller schlieszlich doch mehr zugiebt, alsdasz es dem einzelnen Menschen nur dann möglich sei, ganz Mensch zu sein, wenn er unter dem Einflusz des Schönen steht. Die nähere Bekanntschaft mit Goethe, dessen menschliche und dichterische Grösze ihn überwältigte, hat zwar nicht die Erkenntnis in Schiller hervorgerufen, aber doch gekräftigt und zur Reife gebracht, dasz es vom Glück begünstigte Götterlieblinge giebt, hochbegnadete Wesen, die, ohne erst den vorhin besprochenen Kampf in sich bestanden zu haben, sicher und leicht den schmalen Pfad der Pflicht beschreiten, blosz deshalb, weil sie echte Natur sind; bei ihnen besteht der innere Konflikt nicht, die einen anderen von der Kultur beleckten und von des Gedankens Blässe angekränkelten Menschen in zwei Hälften zerreiszt.

Solche Menschen sind das Genie, die Frau und das Kind. „Mit dem Genius steht die Natur in ewigem Bunde" (*Columbus*). Für ihn gilt nicht

„Jenes Gesetz, das mit eisernem Stab den Sträubenden lenket.
Was er tut, was ihm gefällt, ist Gesetz;
Was er mit heiliger Hand bildet, mit heiligem Mund
Redet, wird die Herzen der Menschen allmächtig bewegen,
Er nur merkt nicht den Gott, der ihm im Busen gebeut."
(*Der Genius*).

Der Genius ist der Glückliche, dem schon vor des Kampfes Beginn die Schläfe bekränzt sind.

„Eh er die Mühe bestand, hat er die Charis erlangt."
„Grosz zwar nenn ich den Mann, der sein eigner Bildner [und Schöpfer

Durch der Tugend Gewalt selber die Parce bezwingt,
Aber nicht bezwingt er das Glück und was ihm die Charis
Neidisch geweigert, erringt nimmer der strebende Mut.
Vor Unwürdigem kann dich der Wille, der ernste bewahren,
Alles Höchste, es kommt frei von den Göttern herab."

(*Das Glück.*)

Diese dem glücklichen Künstler eignenden Merkmale des Genialen, Intuitiven, Instinktmäszigen, Halbunbewuszten treten auch an der Frau und an dem Kinde hervor.

Das gedankenreiche, auf der Schillerschen Grundidee fuszende von den Romantikern verspottete und parodierte und auch jetzt noch oft belächelte Gedicht „*Würde der Frauen*" drückt dies so aus: Sie „die treuen Töchter der frommen Natur"

„Lehren die Kräfte, die feindlich sich hassen, sich in der lieblichen Form zu umfassen und vereinen, was ewig sich flieht."

Der Mann bezwingt die Schönheit nur ertötend, auf seiner Stirne thront die Pflicht, ihm bürgt nur der ewge Kampf für des Sieges Sicherheit, durch ein ewig streitend Wissen klimmt er zum Ideal. Doch „der Notwendigkeit heilige Macht, hütet im Busen des Weibes die Güte" und „in kindlich unschuldiger Hülle birgt sich der hohe geläuterte Wille in des Weibes verklärter Gestalt. Aus der bezaubernden Einfalt der Züge, leuchtet der Menschheit Vollendung und Wiege."

Ähnlich das noch unentwickelte Kind. „Sicher im Dämmerschein wandelt die Kindheit dahin." (*Einem jungen Freund.*) „Dem spielenden Kind glückt, was dem Weisen miszlingt" (*Genius*). „Gern erwählen die Götter der Einfalt kindliche Seele, in das bescheidne Gefäsz schlieszen sie Göttliches ein" (*Das Glück*).

Die zweite wichtige Gruppe der Gedankenlyrik Schillers, die sogenannten kulturhistorischen Gedichte, beschäftigt sich mit dem gesellig lebenden Menschen, dem Mitglied einer sozialen oder politischen Gemeinschaft und mit dieser Gemeinschaft selbst. Die Betrachtungsweise Schillers läuft dabei der soeben

dargestellten nahezu parallel: auch hier schreitet er von der Antithese zur Synthese vor. Den Vorstellungen Rousseaus entsprechend, nimmt er als Ausgangspunkt für seine geschichtsphilosophische Betrachtung einen, allerdings etwas nebelhaften, unschuldigen Urzustand der Menschheit an, der Zustand der Natur, in dem von einer Disharmonie, einem Bruch noch keine Rede ist. Das ist die Zeit, „da das Heilige noch in der Menschheit gewandelt, da jungfräulich und keusch noch der Instinkt sich bewahrt." „Da der Notwendigkeit stilles Gesetz, das stätige gleiche, auch der menschlichen Brust freiere Wellen bewegt." „Gleich verständlich für jegliches Herz war die ewige Regel, gleich verborgen der Quell, dem sie belebend entflosz." (*Genius*).

Das ist eine Art Paradies, „wo die Völker sich jugendlich freuten." „Da lebten die Hirten, ein harmlos Geschlecht, und brauchten für gar nichts zu sorgen". (*Die vier Weltalter.*)

Dieses glückliche Volk der Gefilde lebt noch nachbarlich mit dem Acker zusammen und teilt mit seiner Flur fröhlich das enge Gesetz. (Vgl. *Der Spaziergang.*)

Doch dieser Zustand ist im Grunde genommen des Menschen unwürdig, denn jetzt ist er noch nicht zur Freiheit erwacht, und diese sittliche Freiheit bildet eben sein Wesen und seine Würde. Vom Moment an, wo das Gefühl der Freiheit im menschlichen Geschlecht zum Durchbruch kommt, ist der glückliche Urzustand zunächst aufgehoben, die Kultur löst die Natur ab, und diese stehen sich, von Standpunkt der Menschheitsentwicklung aus betrachtet, als Feinde gegenüber. Nun ist die glückliche Zeit nicht mehr: „Vermessene Willkür hat der getreuen Natur göttlichen Einklang entweiht" (*Genius*). Mit Recht ruft die Vernunft nach Freiheit, „Vor dem wundernden Blick zerrinnt der Nebel des Wahnes, und die Gebilde der Nacht weichen dem tagenden Licht" (*Spaziergang*), — mit Unrecht die Begierde: „Zerrisse der Mensch mit den Fesseln der Furcht nur nicht den Zügel der Scham". Lüstern ringt die Menschheit sich los von der heilgen Natur, deren köstlichste Stimmen entweiht werden, so verwirkt sie die liebende Warnung des frommen Instinkts

und das Orakel verschwindet aus dem wilden Geräuseh der Sinne. In diesem Streit der Empfindungen bedarf der Mensch eines Richters, das Sittengesetz in ihm. „Nur der Quell im Schacht des reinen Verstandes, rieselt fern von der Leidenschaft Spur, silbern und kühl." (*Genius.*) Dem beschwörenden Forscher musz die Weisheit die verlorne Natur ersetzen. Und das ist der Weg und zugleich das Ziel der Menschheit: von dem Naturzustande, dem freiheitslosen, durch die freiheitliche Kultur, die oft aber zu einer Afterkultur ausartet in einen Zustand hinüberzutreten, wo Kultur und Natur ausgesöhnt sind, das ist das Ideal der Menschheitsgeschichte. Solange dieses Ideal aber nog nicht erreicht ist, wird die Kultur Gegenstand menschlicher Trauer, die Natur Gegenstand menschlicher Sehnsucht. Nachdrücklich aber warnt Schiller davor, dasz diese Sehnsucht leicht auf falsche Fährte gerät, sie soll den Menschen nicht nach Arkadien zurück, sie musz uns nach Elysium vorwärts führen. Der alte idyllische Zustand ist unhaltbar und musz, wenn auch mit Wehmut, vom Menschen aufgegeben werden. Nicht kampflose, müszige, entwicklungslose Ruhe ist des Menschen Aufgabe, er erreicht sein Ziel nur durch rastlosen Eifer. In den höheren Kulturformen musz die Freiheit des Menschen sich behaupten, um die Verwandlung des Naturstaates d. h. des von dem menschlichen Bedürfnis regierten, zu einem Vernunftstaat d. h. einem von der Freiheit regierten, zu ermöglichen. „Die Geschichte ist der Prozesz von der Natur zur Freiheit", (*Windelband*, *Geschichte der neueren Philosophie,* Band 2) und von deren Versöhnung.

Mag nun auch die Annahme eines paradiesischen Urzustands abzulehnen sein, für den Bildungswert dieser Gedichte kommt auch nur die Frage in Betracht, ob wir im geschichtlichen Geschehen, wie in dem der Natur, nichts weiter erkennen können als ein sich nach Kausalgesetzen abspinnendes zweck- und zielloses Aneinanderreihen geschichtlicher Thatsachen, oder ob der geschichtlichen Entwicklung ein Ziel gesteckt ist. Schiller beantwortet letztere Frage unbedingt mit Ja.

Und wie in der Entwicklung des Einzelmenschen, ist auch für die der Menschheit die Kunst und der Künstler ein unentbehrliches Moment, ohne sie würde die innige Verschmelzung auch der Kultur und der Natur nicht zustandekommen, ebensowenig wie im Individuum die von Sinnlichkeit und Sittlichkeit. So erklärt sich die fast erhabene Stellung, die Schiller der Kunst und ihren Trägern, den Künstlern, zuweist.

Denn „die Kunst ist Himmelsgabe, borgt sie gleich von irdscher Glut" (*Punschlied*). „So rafft von jeder eitlen Bürde, wenn des Gesanges Ruf erschallt, der Mensch sich auf zur Geisterwürde und tritt in heilige Gewalt" (*Macht des Gesanges*).

Der Strom des erhabenen Gesanges, der begeisternde Takt, die Masz im Spiele zeigen, lehren uns auch Masz in Handeln. „Es ist des Wohllauts mächtige Gottheit, die zum geselligen Tanz ordnet den tobenden Sprung, die .... an des Rhythmus goldenem Zügel lenkt die brausende Lust und die verwilderte zähmt." (*Der Tanz*). Und von diesem Bewusztsein durchdrungen kann Schiller in seinem Epigramm „*An die Muse*" sagen: „Was ich ohne dich wäre, ich weisz es nicht, aber mir grauet, seh' ich, was ohne dich hundert' und tausende sind."

„Der Dichtung heilige Magie dient einem weisen Weltenplane", (*Die Künstler.*), und die Dichter, wie die Künstler überhaupt, denen die Götter das reine Gemüt gegeben haben, wo die ewige Welt sich spiegelt, die in der Götter urältestem Rat gesessen und der Dinge geheimste Saat behorcht haben, sollen die Würde der Menschheit bewahren.

Nicht die absolute Wahrheit, die in dieser ganzen Betrachtungsweise Schillers liegen könnte, ist das Fördernde und Bildende seiner Gedichte, sondern der dabei eingenommene erhabene Standpunkt selbst. Es gehört mit zu Schillers hervorragenden Eigenschaften, nichts Halbes und Unklares in und um sich zu dulden und im Gespräch, wie im Philosophieren nicht zu ruhen, als bis er für sich eine zutreffende, ihn befriedigende und beruhigende Lösung eines Rätsels gefunden hatte, die ihm gestattete, seinen Lebensweg mit kräftigem Mut beseelt nun wieder

fortzuschreiten. Und dieser hohe Standpunkt Schillers mit seiner stählenden Kraft musz sich auf den übertragen, der sich dem Reiz und der Erhabenheit des Schillerschen Gedankenfluges ohne pedantische Tadelsucht nähert, musz aber speziell die Jugend bedeutend anregen, die oft empfänglicher für metaphy-physischen Idealismus ist, als das mehr skeptische und materialistische Alter.

Wir haben also gesehen, wie die Kunst bei Schillers Betrachtung der Entwicklung des Menschen und der Menschheit eine zentrale Stellung einnimmt und wie daran sich eine Fülle von Ideen leicht gruppenweise anlehnen lassen; wichtig für die Frage ihres Bildungswerts ist aber auch der Umstand, dasz in Schillers Ideendichtung fast alle groszen Fragen berührt werden, die unser Interesse auch jetzt noch in Anspruch nehmen, dasz wir von ihr Ausblicke gewinnen auf einfluszreiche, der Geschichte angehörende Personen und Ereignisse, lehren sie gleichsam vom Vogelflug aus zu beschauen und nach ihrer Wesensberechtigung einzuordnen. Für die Menschheitsentwicklung hochbedeutsame Personen, wie Rousseau mit seinem Rufe nach Rückkehr zur Natur, wie Kant mit seinem ethischen Rigorismus, wie Goethe mit seinem harmonischen Charakter, die mächtigsten geschichtlichen Kulturzustände und Ereignisse, wie die der griechischen antiken Welt und der französischen Revolution laden den sinnigen Leser zum Verweilen ein und sind dem Lehrer so viele reiche und fruchtbare Stoffe für eine Besprechung mit dem Schüler.

Das französische „ancien régime" und dessen Folge, die Revolution, die für Schiller selbst den mächtigsten Anstosz für die Ausarbeitung seines ästhetischen Idealismus gegeben hat, sind ihm ein Beispiel falscher Afterkultur, die sich wieder in Unkultur hinabstürzt, da ja den französischen Bürgern die notwendige Vorbedingung eines freien Vernunfstaates mangelt, harmonisches Gleichgewicht ihrer Kräfte. Die Antike, welche in Schillers Gedanken eine ähnliche Stellung in der Geschichte einnimmt, wie das Genie, die Frau und das Kind unter den

Menschen, wird deshalb von Schiller als Muster der Vollendung betrachtet. Sie ist eine für den nordischen Barbaren fast unbegreiflicher Zustand innerer Harmonie, wie von Sinnlichkeit und Sittlichkeit im Einzelwesen, so von Natur und Kultur in der Gemeinschaft.

„Es gab schönre Zeiten, als die unsren — das ist nicht zu streiten! Und ein edler Volk hat einst gelebt. Könnte die Geschichte davon schweigen, tausend Steine würden redend zeugen, die man aus dem Schosz der Erde gräbt". (*An die Freunde.*)

Der deutsche Künstler musz selbst den Schöszling von auszen sich holen, borgen aus Rom und Athen Sonne und Luft. (Vgl. *Deutsche Kunst.*)

Bevor ich schliesze, möchte ich erst noch eine Anklage gegen Schillers Grundanschauungen entkräften, die, wäre sie berechtigt, seine Stellung als Erzieher entschieden in Frage stellen würde. Schillers Philosophie, sagt man, sei zu idealistisch und zu weltfremd. Sie führe die Jugend in eine unreale Welt und nach Bekanntschaft mit der realen trete dann leicht eine völlige Entfremdung der Jugend von idealer Gesinnung ein, die man ihr mit Schillers Gedankenlyrik habe einimpfen wollen. Schiller sei in dieser realpolitischen Zeit unmodern, denn der Wirklichkeitssein gehe ihm völlig ab. Hat eine Einführung in Schillers Ideenlyrik tatsächlich diese Folgen, was ich keineswegs bestreite, so liegt das an ungenügender Kenntnis und mangelhafter Behandlung von seiten des Lehrers.

In Wirklichkeit ist der Idealismus Schillers nichts weniger als weltfremd, verstiegen und verschroben; dazu ist er zu sehr Dichter und Realist, steht er mit seinen Füszen zu sehr „auf der wohlgegründeten dauernden Erde." Er kennt den Unterschied zwischen Philosoph und Schwärmer gar wohl: „Jener steht auf der Erde, doch schauet das Auge zum Himmel, dieser die Augen im Koth, recket die Beine hinauf" (*Philosoph und Schwärmer*). Drum musz der gute Mensch, will er nicht durch die Kleinheit und Enge der Welt gegen sein volles Herz ein leeres eintauschen und sich stolz und kalt gegen die Liebe

verschlieszen, „zu seinem schönsten Glück mit Schwärmers Ernst des Weltmanns Blick paaren". (*Schwärmer und Weltmann.*)

Als Philosoph, als Dichter und als Mensch, im Groszen, wie im Kleinen, ist Schiller sowohl Realist als Idealist, nur sucht er für beide die Grenzen genau zu bestimmen und echte und falsche Ideale zu unterscheiden. Die Ideale, oder besser Illusionen, die einst das trunkne Herz geschwellt haben, zerrinnen. So lange der Mensch Schatten zu haschen sucht, wie die goldne Zeit, Glück oder Ruhm, ist ihm des Lebens Frucht verscherzt: „Solang er glaubt an die goldne Zeit, wo das Rechte, das Gute wird siegen, solang er glaubt, dasz das buhlende Glück sich dem Edeln vereinigen werde." (*Worte des Wahns.*) Denn „in des Herzens heilig stille Räume, muszt du fliehen aus des Lebens Drang, Freiheit ist nur in dem Reich der Träume und das Schöne blüht nur im Gesang". (*Der Antritt des neuen Jahrhunderts*).

Hier hören wir eher die Stimme des welterfahrenen kühlen Skeptizisten, als den weltfremden unklaren Schwärmer, es ist der desillusionierte Dichter und Philosoph, der aber seine echten Ideale deshalb nicht aufgiebt.

Ebensowenig stichhaltig ist die Anschuldigung, Schillers Idealismus führe zur Tatenlosigkeit und Erschlaffung. Nicht der Idealismus Schillers, höchstens der eines Erklärers oder eines unreifen Backfisches.

Schiller ist sogar einer der begeistertsten Verkünder nicht nur der Freiheit, sondern auch der Kraft des Willens. Aller Idealismus ohne diese Kraft ist ihm wertlos, ja gefährlich, er führt dann leicht zum beschaulichen Leben, was realistisch veranlagte Geister dazu bringt, den Wert allen und jeden Idealismus anzuzweifeln. Lieber eine tatenreiche realistische, als eine tatenarme idealistische Richtung des Willens.

„Wie du auch handelst, es berühre den Himmel der Wille, durch die Achse der Welt gehe die Richtung der That." (*Zenith und Nadir.*)

Der ins Leben gestellte Mensch soll sich nicht müszig nur beschaulicher Betrachtung hingeben, nicht als Fremder den

Weltwirren gegenüberstehen, nicht voll Hingabe und Entsagung sich ausschlieszlich dem Ewigen widmen. Gegen diese Gefahr aller mystisch fühlenden Seelen war Schiller durch seine Natur gefeit, die alles Irdische mit kräftiger, bisweilen sogar gewaltsamer Weise nach seinem Willen lenkte. Keine Spur von Quietismus in Schillers Leben und Werken. Die Gelassenheit des Willens, die Stille des Gemüts hat für ihn nur Wert den Dingen gegenüber, die den Menschen, als ein endliches Naturwesen bedrängen, unvermeidliche irdische Übel, Krankheit und Tod. Dann glühte er von dem Glauben, der „sich geduldig schmiegt".

„Gelassen hingestützt auf Grazien und Musen, empfängt er das Geschosz, das ihn bedräut, mit freundlich dargebotnem Busen, vom sanften Bogen der Notwendigkeit." (*Die Künstler.*)

Tritt aber Mensch mit Mensch in Berührung, so gilt es „sich kühn hervorzudrängen". Kampfbereite Tatkraft und rastlose Arbeit ist dann die Losung: „Rastlos muszt du vorwärts streben, nie ermüdet stille stehn, willst du die Vollendung sehn. Nur Beharrung führt zum Ziel." (*Spruch des Confucius*).

Der Starke zwingt das Schicksal, der Schwächling sinkt unter. Der Born der Wahrheit rauscht nur dem, den keine Mühe abschreckt, der harte spröde Marmor erweicht sich nur dem schweren Schlag des Hammers. (Vgl. *Ideal und Leben*).

„Wer etwas Treffliches leisten will, hätt' gerne was Groszes geboren, der sammle still und unerschlafft im kleinsten Punkte die höchste Kraft" (*Breite und Tiefe*).

Wer das tut, erreicht das höchste Ziel, denn „nur die gesättigte Kraft kehret zur Anmut zurück." (*Die Geschlechter.*) Oder wie Kant es ausdrückte: Erst nach bezwungenen Ungeheuern wird Hercules Musaget.

Manchem dürfte sich bei dieser ganzen Darstellung die Frage aufgedrängt haben, ob denn nicht die Gedichte Goethes als des gröszeren, des gedankenreicheren Dichters für den Zweck, die Schüler höherer Lehranstalten mit einem philosophischen Gedankensystem vertraut zu machen, mehr zu empfehlen seien. Ich antworte bestimmt mit nein und zwar aus zwei Gründen.

Mit Schiller verglichen war Goethe in dem Sinn ein weniger philosophischer Kopf, als er nicht so sehr das Bedürfnis empfand und das Streben offenbarte, seinen Gedankenreichtum gleichsam in ein System einzuzwängen. Wie vorteilhaft seine Art des Denkens auch für eine vorurteilslose Betrachtung der Erscheinungen der Natur und des Geistes sein mag, für eine zusammenhängende fruchtbare Behandlung mit Schülern ist sie weniger geeignet als die Schillers. Wie vorhin betont ist, lassen sich die Hauptideen Schillers, soweit sie erziehende Kraft besitzen, ungezwungen aus einigen Grundvorstellungen ableiten oder zu ihnen in Beziehung bringen. Für einen jungen Menschen weitaus fruchtbarer, als wenn er mit einer verwirrenden Fülle von tiefsinnigen, langjähriger Lebenserfahrung entsprieszenden Gedanken zu tun hat, die wohl Ausflusz einer einheitlichen Weltanschauung sind, deren Einheitlichkeit ihm aber seiner geistigen Reife nach entgehen musz. Es bleiben ihm disjecta membra, wahrscheinlich nicht entkeimende Samenkörner in seinem Innern, wenn er nicht ausnahmsweise von intellektueller Genialität ist. Die Schule hat es mit dem Mittelmasz zu tun und musz als Lehrstoff vorzugsweise zu dem greifen, was möglichst leicht im Gedächtnis haftet und das wird um so mehr der Fall sein, je kräftiger der einen Zusammenhang bemerkende Verstand das Gedächtnis unterstützt.

Aus diesem Grunde kann Schillers Gedankenschatz vom Schüler leichter verdaut werden, als der Goethes.

Der zweite Grund, warum Schillers philosophische Gedichte als Art philosophischer Propädeutik den Vorzug vor denen Goethes verdienen, liegt in der Art, wie Schiller und Goethe als Dichter konzipieren und die Folgen davon für die innere Form ihrer dichterischen Erzeugnisse. Goethe ist das Urbild eines symbolischen Dichters, insofern bei ihm das Einzelne, Konkrete das Sinnbild wird für ein Allgemeines, Abstraktes und zwar nicht mit bewusztem Wollen, sondern mit intuitiver Genialität. Sein gegenständliches Denken geht von klaren und deutlichen Einzelanschauungen aus, die aber nicht sofort für jeden ihr tieferes Geheimnis enträtseln. Dem jungen Menschen bleibt

der Stoff bloszer Stoff und höchstens nach eingehender Erklärung von seiten des Lehrers wird ihm in dem Stoff die geistige Welt aufgehen.

Darin macht Schiller es dem jungen Menschen leichter, er dichtet mehr bewuszt, wie Goethe einmal mit leisem Tadel bemerkt, gewaltsamer. Der Nachteil des Dichters ist der Vorteil des systematischen Philosophen. Schillers dichterische Konzeption nimmt oft, – später sucht sich Schiller scheinbar an die Goethische Art anzulehnen, — ihren Ausgangspunkt von der Idee. Diese wird mit Fleisch und Blut umkleidet, das hier nur eine Hülle ist für die vorher erfaszte Idee und letztere läszt unter ihrer Hülle die Linien schärfer hervortreten. Aus der Schale, der äuszeren Form eines Goethischen Gedichtes, den Kern, das Gleichnis oder die Idee herauszuschälen, ist nicht so leicht, als den umhüllenden Mantel von einem Schillerschen Gedichte abzuheben.

Dazu kommt noch die so oft in Schiller miszbilligte rhetorische Ader. Wie ablehnend man sich theoretisch der Rhetorik in der Poesie gegenüber verhalten mag, das ist nicht zu leugnen, wo sie mit tiefem Inhalt verbunden erscheint, ja der Ausflusz ist eines von echter, hehrer Begeisterung für das Ideal beseelten Gemüts, da wird sie auch Begeisterung in der nach Ideen lechzenden Seele erwecken und ein so entstandenes rhetorisches Gedicht wirkt kräftiger und anhaltender auf die junge Seele, als eins, wo die Ideen in einer einfachen, innigen, anmutigen Form halb versteckt liegen. Auch dies ist ein Grund, warum Schiller dem Knaben- und Mädchenalter näher liegt als Goethe. Von einem höhern Standpunkt aus ist das auch nicht einmal zu bedauern, denn es ist in der Natur und Entwicklung des menschlichen Geistes begründet.

Der Vorwurf, Schiller überstürze sich selbst und betäube den Leser mit sich häufenden und verdrängenden, obendrein noch unklaren Bildern hat für die hier in Betracht kommenden Gedichte keine Berechtigung. Eingehende geschichtliche und philosophische Studien, die Versenkung in die griechische Litteratur

in den ersten 90er Jahren, der Einflusz Goethes wirkten auch abklärend auf Schillers Stil und namentlich bei der in Distichen geschriebenen Gedankenlyrik herrscht ein schönes Gleichgewicht von gesunder Kraft und schönem Masz des Ausdrucks. Auch nach der formellen Seite sind Schillers Gedichte der dritten Periode also eine in jeder Hinsicht zu empfehlende Jugend-und Schullektüre.

Ich bin am Schlusz und fasse zusammen. Ist Sittlichkeit ein integrierender Bestandteil aller Bildung, hat die Zucht des Willens als Grundlage aller Sittlichkeit zu gelten und ist es richtig, dasz in dichterische Form gekleidete Lehre wirksamer ist, als nüchtern, prosaisch vorgestellte Didaktik, so ist Schiller in seiner Ideenlyrik ein sittlicher Zuchtmeister allerersten Ranges. Daneben beruht ihr Bildungs- und Erziehungswert auf ihrem Reichtum an Gedanken, die von einigen Grundvorstellungen leicht zusammengehalten werden, dem erhabenen Standpunkt derselben, der zugleich einen weiten Ausblick auf berühmte geschichtliche Personen und Begebenheiten eröffnet, und nicht am wenigsten in der mit überzeugungskräftigem Pathos und verführerischer Begeisterung verkündeten Lehre der sittlichen Freiheit des Menschen. Ob letztere sich durch irgend eine philosophische Methode erweisen lasse, darf, ja musz dabei auf sich beruhen. Für jede Erziehung, die Verantwortung fordert, ist die Annahme der Willensfreiheit ein notwendiges Postulat.

De Voorzitter bedankt den spreker: deze heeft een lastig onderwerp op duidelijke wijze behandeld. Schiller te begrijpen is onmogelijk zonder door te dringen in zijn philosophische beginselen, maar 't is moeilijk een philosoof als Schiller duidelijk te interpreteeren en elke poging daartoe is te loven.

Vervolgens zegt Prof. Van Hamel, dat het zijn streven is de philosophie te brengen in de Gymnasia en de Hoogere Burgerscholen, en hij vindt het te betreuren, dat dit nog niet is gebeurd. Nu ligt het op den weg van de leeraren in de moderne

talen hunnen leerlingen een philosophische propaedeuse bij te brengen; en daarom verheugt hij er zich over, dat een man als de heer Pol als lector is opgetreden: deze zal zeker het philosophische gedeelte tot zijn recht doen komen bij de toekomstige leeraren in het Hoogduitsch, die voor het grootste gedeelte wel zijn leerlingen zullen zijn.

Daar er zich geen personen voor het debat aanmelden, geeft de Voorzitter het woord aan den heer L. P. H. Eijkman, die, aan de hand van een serie teekeningen en photographieën, een voordracht houdt over:

„De Röntgenstralen in dienst der phonetiek".

Mijn broeder, de Geneesheer-Directeur van de Physiatrische Inrichting te Scheveningen, stelde mij in de gelegenheid door middel van Röntgenstralen een onderzoek te doen naar de bewegingen van het strottenhoofd en zijn onderdeelen bij het voortbrengen van spraakklanken. Het zij mij vergund U de voorloopige uitkomsten van dit onderzoek in het kort mede te deelen en belangstellenden voor bijzonderheden te verwijzen naar mijn uitvoerig artikel, dat binnenkort in het tijdschrift „Fortschritte auf dem Gebiete der Röntgenstrahlen" zal verschijnen[1]. Proefpersoon was ik zelf. Het technisch gedeelte van mijn onderzoek was zeer eenvoudig. Ik zat schrijlings op een bankje; het hoofd werd stilgehouden door een neksteun, ongeveer zooals photographen dien gebruiken, en de neus rustte op een met gutta-percha omkleed ijzeren plaatje. Aan het bankje was een electrisch contact aangebracht, dat mij in staat stelde de Röntgenbuis te laten lichten, wanneer en zoo lang ik verkoos. Om het lichaam voor de onaangename gewaarwording van een aanraking met de lichtende buis te vrijwaren, werd een dunne looden plaat om den schouder gelegd, en een dun plankje tusschen de buis en het hoofd gestoken, maar zoodanig dat de hals vrij bleef.

---

[1]) Band VII, Heft 5 & 6.

Aan de linkerzijde van mijn hoofd was de Röntgenbuis, aan de rechter een raampje, waarin de gevoelige plaat werd gestoken. Aan den binnenkant van dit raampje was een kruis van koperdraad bevestigd, om mij een voldoende aantal vaste punten te geven bij de onderlinge vergelijking van de photographieën.

Van de drie Seriën opnamen, op verschillende tijden gedaan, heb ik geen nadeelige gevolgen ondervonden; alleen vertoonde zich na de derde Serie aan de linkerwang een lichte ontsteking, gepaard met het verdwijnen van de haarwortels, die gelukkig geen enkel spoor heeft nagelaten.

Ieder van deze Seriën werd in één zitting genomen. De eerste bestaat uit 9 verschillende standen, n. l. één, die de normale houding van de larynx-organen afbeeldt, en acht, die achtereenvolgens de verschillende standen aangeven bij het met gesloten mond neuriën van het oktaaf *G*--*g* (sol_1 tot sol_2). Door middel van een stemfluitje stelde ik telkens den toon vast. De tweede Serie is uitgebreider en bestaat uit 12 opnamen, voorstellende de normale houding der organen en achtereenvolgens de verschillende standen bij het met gesloten mond neuriën van de toonschaal *G*—*c'* (sol_1 tot ut_2).

De derde serie, bestaande uit 24 beelden, bevat, behalve de normale houding, drie groepen:

1°. het uitspreken van mijn Nederlandschen klinker *a*: (als in **aap**) op de noten van het octaaf *G*—*g*;

2°. het uitspreken van mijn Nederlandsche klinkers *u:*, *o:*, *ɔ*, *ɑ*, *a:*, *ε*, *e:*, *i:* [1]) op *G*.

3°. het fluisteren (stemloos spreken) van dezelfde klinkers.

Door middel van het kruis van koperdraad, dat ik straks noemde, was het gemakkelijk, de verschillende standen van de larynxorganen op iedere photo eener Serie of Groep onderling en met die van de normale houdingsphotographie daarvan te vergelijken. De resultaten van mijn onderzoek zijn als volgt:

---

[1]) Deze klinkers hoort men achtereenvolgens in **boek**, **boot**, **pot**, **bak**, **aap**, **bed**, **beet**, **biet**.

1⁰. Bij het met stem spreken en fluisteren van klinkers heeft een geringe kanteling om de gewrichtsas, in sommige gevallen voorover, in andere achterover, van het geheele strottenhoofd plaats. Zij is afhankelijk van den aard van den klinker en niet van den toon, waarop hij gesproken wordt De kanteling voorover is bij *u:* het grootst en wordt in de volgorde *o:*, *ɔ*, *a* minder; bij *a:* heeft zij een weinig achterover plaats, maar bij *ɛ*, *e:* *i:* gaat zij weder geleidelijk in een voorwaartsche over.

2⁰. De stembanden worden bij de tonen [1]), die onder de normale houding gevormd worden (de lage tonen), verkort en verdikt, en de spanning er van geschiedt door hun eigen spieren en de arytenoiden.

Bij de tonen, die boven de normale houding gevormd worden (de hoogere tonen), wordt het rekken der stembanden veroorzaakt, of althans bevorderd, door een geleidelijke verplaatsing in achterwaartsche richting, hetzij door draaiing of verschuiving, van het ringkraakbeen.

Afgescheiden van de toonhoogte heeft iedere klinker een afzonderlijken stand van het ringkraakbeen. De *distantia thyreocricoidea* [2]) wordt in de volgorde *u:*, *o:*, *ɔ*, *a* grooter en van *a:*, *ɛ*, *e:*, *i:* weder kleiner.

3⁰. De voorkant van het tongbeen stijgt nooit boven de normale houding. De nederwaartsche beweging, voorzoover zij niet een gevolg is van de daling van het geheele strottenhoofd, dient tot verplaatsing van de strotklep.

4⁰. Het *ligamentum thyreo-hyoideum* draait zoowel naar voren als naar achteren in nederwaartsche richting. Daardoor wordt de ingang tot den pharynx verwijd en vernauwd. Bij het voortbrengen van stemtonen beneden de normale houding heeft een kleine verwijding plaats, die constant is, terwijl zij bij tonen boven de normale houding regelmatig toeneemt. De aard van

---

[1]) De uiterste grenzen van mijn stem zijn volgens het stemfluitje *D* en *c'*. Bij de tonen *D* tot *c* staat het strottenhoofd beneden, bij de tonen *d* tot *c'* boven de normale houding.

[2]) Afstand van den Adamsappel tot den achterrand van het ringkraakbeen.

den klinker is in zooverre van invloed, dat de wijdte in de volgorde *u:*, *o:*, *ɔ*, *a* vermindert en van *a:*, *ɛ*, *e:*, *i:* weder toeneemt, zoodat zij bij klinkers op een lagen toon gesproken en ook bij fluisterklinkers zelfs nauwer kan worden dan in de normale houding.

5°. Het geheele strottenhoofd, met de restrictie, die onder 3° gemaakt is, kan zoowel stijgen als dalen. Voor mijn stem daalt het bij den laagsten toon tot ongeveer 1 cM. beneden de normale houding en stijgt dan geleidelijk, tot het bij *d* een weinig daarboven komt, en dan verder stijgt, totdat bij *c'* de grens van ongeveer 1 cM. boven de normale houding bereikt wordt.

De vertikale beweging van het strottenhoofd wordt gewijzigd door den aard van den klinker, die op een bepaalden toon gesproken wordt. De *u:* bewerkt een daling, die verder bij *o:*, *ɔ* minder wordt en bij *a* en *a:* ongeveer ophoudt, en dan in de volgorde *ɛ*, *e:*, *i:* weder langzamerhand toeneemt, doch niet in die mate als bij de klinkers der eerste rij (*u:*, *o:*, *ɔ*, *a*).

De bewegingsgrenzen bij fluisterklinker zijn minder ver vaneen gelegen.

6°. Het strottenhoofd maakt een geleidelijke voorwaartsche beweging bij de stemtonen (*d—c'*), die boven de normale houding gevormd worden.

De aard van den klinker bewerkt een horizontale achterwaartsche beweging van het strottenhoofd. Zijn invloed neemt af in de volgorde *u:*, *o:*, *ɔ*, *a* en vermeerdert weder in die van *a:*, *ɛ*, *e:*, *i:*, doch in geringere mate, zoodat de eerste rij achter de tweede gevormd wordt. Bij de fluisterklinkers is de volgorde dezelfde, maar de klinkers der 1ste rij staan vóór die der 2de.

7°. De horizontale beweging van het strottenhoofd houdt geen verband met de beweging van de tong in den mond.

8°. De breedte vau het lumen der larynxholte (van voren naar achteren gemeten) staat eenigszins onder den invloed van de horizontale en vertikale beweging van het geheele strottenhoofd, maar hangt hoofdzakelijk af van de verplaatsing van de strotklep. Bij het voortbrengen van stemtonen ondergaat

deze breedte geen merkbare wijziging, alleen is zij bij de hoogere octaaf misschien iets kleiner dan bij de lagere. De verkleining en vergrooting van het resonnancekanaal zijn derhalve afhankelijk van de stijging en daling van het geheele strottenhoofd.

Het uitspreken van een klinker op een willekeurigen toon heeft invloed op deze breedte. Zij vermindert in de volgorde *u:*, *o:*, *ɔ*, *a*, en neemt toe in die van *a:*, *ɛ*, *e:*, *i:*.

Beneden is het lumen steeds smaller dan in de normale houding; boven is het bij *u:*, *e:* en *i:* belangrijk breeder. Bij fluisterklinkers is het iets smaller dan bij de gelijknamige met stem gesproken klinkers.

9°. De larynx zet zich bij het spreken en fluisteren in een richting evenwijdig aan het frontale vlak een weinig uit in de volgorde *u:*, *o:*, *ɔ*, *a* en keert in die van *a:*, *ɛ*, *e:*, *i:* langzamerhand tot zijn normalen toestand terug. De toon, waarop een klinker gesproken wordt, oefent daarbij geen invloed.

10°. Wanneer men het horizontale vlak, dat men zich in de normale houding door het tongbeen getrokken kan denken, als grens van de larynxholte aanneemt, dan staat de vergrooting van deze holte bij met stem gesproken en gefluisterde klinkers in omgekeerde reden tot die van de mondholte.

Of men een en denzelfden klinker met grootere of kleinere kaakwijdte uitspreekt, schijnt geen invloed op de grootte van de larynxholte te hebben.

De Voorzitter dankt den heer Eijkman voor diens bijzonder belangwekkende voordracht: hij heeft de resultaten medegedeeld van merkwaardige proefnemingen, waardoor onze phonetische kennis wederom is uitgebreid.

Debat wordt er niet gevoerd. De Voorzitter sluit de sectievergadering onder dankbetuiging aan het auditorium voor de getoonde belangstelling.

VERGADERING DER SECTIËN.

C. Sectie der Paedagogiek.

De Voorzitter, Prof. Dr. J. C. Vollgraff, opent de vergadering op Woensdag 2 uren des middags en houdt, na Dr. Bessem verzocht te hebben het secretariaat in deze sectie waar te nemen, de navolgende rede:

Met ingenomenheid heb ik aan het vereerend verzoek van het hoofdbestuur gevolg gegeven om als voorzitter der paedagogische sectie van dit congres op te treden.

Overtuigd van het groote belang dat tusschen Academie en Gymnasium, tusschen Hooger en voorbereidend Hooger Onderwijs steeds die eendrachtige samenwerking besta, zonder welke het hoogste en beste voor beiden onbereikbaar blijft, heb ik, toen mij, na negen jaren als praeceptor en conrector in Nederland werkzaam te zijn geweest, eene benoeming aan de brusselsche Universiteit ten deel viel, gemeend niet beter te kunnen doen dan mij zoo spoedig mogelijk op de hoogte te stellen van de inrichting der mij natuurlijk geheel onbekende belgische athenaea.

De aanleiding daartoe lag te meer voor de hand, daar in België voor juristen nog steeds propaedeutische studiën in wijsbegeerte, letteren en geschiedenis aan de rechtsgeleerde moeten voorafgaan — eene inderdaad voortreffelijke instelling, hier te lande helaas! in 1876 afgeschaft, doch van welker nut men zich in Zuid-Nederland overtuigd blijft houden.

Over het algemeen genomen kennen en begrijpen Noord- en Zuid-Nederland elkander weinig. En terwijl men in België —

enkele specialiteiten uitgezonderd — hoegenaamd niet op de hoogte is van de inrichting onzer gymnasia en universiteiten, is mij meermalen gebleken dat het in Holland met de kennis der belgische onderwijstoestanden al niet veel beter is gesteld.

Vergunt M. H. mij die bijna twintig jaren in België ben werkzaam geweest, U een en ander aangaande de belgische athenaea mede te deelen. Ik wil trachten U die inrichtingen te beschrijven zooals zij werkelijk zijn.

U bezig te houden met den strijd sinds jaren in nieuwsbladen en vlugschriften gevoerd over het al of niet wenschelijke om een grondige studie der klassieke talen voor allen, die voornemens zijn zich later aan academische examens te onderwerpen, verplichtend te blijven stellen of over het min of meer noodzakelijke om die studiën ten profijte van andere zaken te besnoeien, waar men, volgens de geijkte uitdrukking, in zijn latere leven meer aan heeft, of over het al of niet verstandige om voortaan met latijn en grieksch liefst zoo laat mogelijk te beginnen om er na hoogstens drie jaren definitief mede op te houden [1).... ik zie er weinig heil in.

---

1) Met al het vuur der jeugd pleitte voor zoodanige hervorming een der jongste hoogleeraren der brusselsche hoogeschool: Prof. G. Dvelshauwers (in de Revue de l'Université de Bruxelles van 1900 p. 442).

„La préparation qu'il faudrait donner aux jeunes gens, avant 15 ans, permettrait de concevoir un plan d'études greco-latines attrayant. Déclinaisons et conjugaisons seraient comprises et retenues plus aisément par des élèves qui posséderaient bien leur langue maternelle et une ou deux langues étrangères. Ils saisiraient plus vite aussi la structure de la phrase, si on les avait bien habitués a raisonner les phrases, à les comprendre par une analyse personnelle, et la syntaxe se constaterait plutôt qu'elle ne s'enseignerait....

Je suis convaincu qu'au bout de deux ans les jeunes gens liraient à vue un prosateur latin classique et un auteur grec facile, et exprimeraient eux-mêmes correctement en latin des choses simples."

De weinig bevredigende resultaten te Haarlem en in den Haag vóór de invoering der nieuwe wet op het H. O. verkregen met den vierjarigen gymnasialen cursus aansluitende aan het tweede studiejaar der Hoogere Burgerschool, doen mij sterk twijfelen aan de mogelijkheid dat de schitterende idealen van mijn voormaligen ambtgenoot zouden kunnen verwezenlijkt worden.

De argumenten pro en contra verschillen weinig of niet van die, waarvan men zich hier te lande in soortgelijk debat pleegt te bedienen. Ook hierin zult ge mij gaarne op mijn woord gelooven, wanneer ik u zeg dat er in België *tout comme chez nous* zoo wel welsprekende en vurige verdedigers van conservatieven aard zijn, pal staande voor het behoud der bestaande toestanden als — in scherpe tegenstelling met deze — redenrijke malcontenten, die van oordeel zijn dat van het bestaande nagenoeg niets deugt.

Hier echter vlei ik mij te mogen aannemen dat dat „jeune Belgique" — *la jeune Belgique du dernier bateau* — hetwelk meent, dat met betrekking tot geen enkel gebied het schip van staat in onzen tijd verstandig gestuurd wordt, maar alles naar zijn wijzer inzicht radicaal veranderd moet worden, in ons goede Nederland zijn wedergade niet vindt.

Voorbereidend Hooger Onderwijs wordt in de eerste plaats van staatswege gegeven in Koninklijke Athenaea. Zulke Athenaea vindt men in alle steden van eenig aanbelang. Zelf te Hoei en te Tongeren.

De positie der leeraars, rechtstreeks benoemd door de Regeering, is ongeveer gelijk aan die van leeraren aan Rijks Hoogere Burgerscholen in Nederland. De leden van het Curatorium (le bureau administratif) worden gewoonlijk gekozen uit de bekwaamste en hoogstgeplaatste ingezetenen van iedere stad.

Aan het hoofd van elk Athenaeum staat een prefect *(préfet des études)*, die ongeveer dezelfde taak heeft als een rector bij ons; met dit verschil, dat een prefect niet gehouden is te doceeren en niet een *primus inter pares*, maar het algemeen erkende hoofd der school is: de tegenover de Regeering verantwoordelijke persoon. Inzonderheid in de grootste gemeenten: te Brussel, in Elzene (Ixelles) eene der voornaamste voorsteden van Brussel, te Antwerpen, te Gent, te Luik is de inrichting der gebouwen voortreffelijk en laten de leermiddelen, de laboratoria enz. niets te wenschen over. Daar is geen sterker contrast denkbaar dan b.v. tusschen het Kon. Athenaeum van

Brussel of dat van Antwerpen en de oude amsterdamsche school uit de dagen van Dr. Kappeyne of het tegenwoordige haagsche gymnasium.

De leeraren genieten behalve rijkstractement nog hun evenredig aandeel in de *minervalia*, welke geheel ten goede komen aan het onderwijzend personeel. Het schoolgeld is echter veel lager gesteld dan in Nederland. Het bedraagt per jaar slechts fr. 120. En zoo een of meer leerlingen tot een zelfde gezin behooren, kan op aanvrage nog eenige reductie worden verkregen. In sommige gevallen kan bovendien vrijstelling van schoolgeld worden verleend. Zonen van docenten zijn *per se* vrij van betaling.

Het leerplan en de lijst der leerboeken wordt tegen het eind van ieder schooljaar voor den volgenden cursus opgemaakt door de vergadering van leeraren onder voorzitterschap van den prefect en daarop aan den Ministerie van Binnenlandsche Zaken en Openbaar Onderwijs ter goedkeuring toegezonden.

De leerboeken moeten echter steeds gekozen worden uit de lijst van werken, welke door een permanente staatscommissie, het *conseil de perfection* (raad van volmaking) zijn goedgekeurd. De taak van dit conseil, dat voor het meerendeel uit hoogleeraren, leden der Koninklijke Academie van Wetenschappen, en inspecteurs is samengesteld, is toe te zien: 1°. dat niet dan deugdelijke leerboeken en geschikte auteurs aan de jeugd in handen worden gegeven; 2°. dat geen denkbeelden op de school worden gebracht, welke geacht moeten worden te strijden tegen godsdienst en Kerk (in casu de *Katholieke Kerk*).

Elk Koninklijk Athenaeum is in drie afdeelingen gesplitst. Dienaangaande zal ik u eenvoudig van het reglement den franschen tekst voorlezen; de uit het fransch in het vlaamsch vertaalde zou u misschien te wonderlijk in de ooren klinken.

A. La section des humanités *grecques-latines* prépare les jeunes gens à toutes les carrières dites *libérales*: la magistrature, le barreau, le notariat, la médecine, la pharmacie, le professorat

des lettres et des sciences et à toutes les carrières scientifiques [1].

B. La section des humanités *latines* a pour but de préparer les élèves à l'enseignement supérieur des mathématiques et des sciences: aux écoles spéciales, telle que l'école militaire, l'école des mines, l'école du génie civil, l'école polytechnique, l'école des ponts et chaussées. Dans cette section l'étude du grec est remplacée par une étude plus approfondie des mathématiques [2].

C. La section de *humanités modernes*. Over deze sectie zal ik kortheidshalve niet uitweiden: ze heeft zekere overeenkomst met onze H. Burgerschool en is doorgaans zoowat driemaal zoo sterk bezet als Afd. A. Wie deze sectie heeft doorloopen, kan student worden na eindexamen in de beide klassieke talen.

Wij spreken thans uitsluitend over Afdeeling A.

Splitsing van talrijk bezette klassen — een maatregel, die bij ons te lande zoo voortreffelijk werkt, wordt door de belgische wet op het H. O. niet voorgeschreven en heeft niet plaats dan bij hooge noodzakelijkheid. Naar men mij onlangs mededeelde, telt in Brussel de *Rhetorica*, de hoogste klasse, dit jaar 47 leerlingen. Nog meer leerlingen tellen dikwijls de lagere klassen. Wat zou het zijn, indien daarbij nog, gelijk thans in sommige van onze grootere steden, zich gansche scharen van jonge dames gingen voegen! Vrouwelijke leerlingen echter worden op de Athenaea niet aangenomen. Dames, die universitaire graden willen behalen, nemen òf privaatlessen òf bezoeken eerst scholen overeenkomende met onze burgerscholen voor meisjes en daarna nog een specialen cursus in oude talen en wiskunde. De stad Brussel o. a. heeft zulk een cursus ingericht, welke talrijke leerlingen telt.

De docenten worden in hun taak bijgestaan door zoogenaamde *surveillants*, veelal — niet uitsluitend — jonge menschen pas

---

[1]) Alleen deze afdeeling komt met ons nederlandsch gymnasium overeen.

[2]) Deze afdeeling (= deutsche Realschule mit latein) wordt soms ook door aanstaande studenten gevolgd, die dan echter later tot een suppletoir examen in grieksch gehouden zijn, dat niet zeer zwaar is.

van de academie gekomen, die niet slechts, zooals men geneigd zou wezen uit hun naam af te leiden, orde en tucht helpen handhaven, maar ook bij de correctie van het schriftelijk werk der leerlingen behulpzaam zijn en bij ontstentenis van leeraren of ook wel onder hun toezicht tot eigen oefening met het geven van enkele lessen belast worden. Men heeft als surveillant een uitmuntende gelegenheid om zich tot een goed paedagoog en goed docent te vormen, een gelegenheid, die helaas tot nog toe voor onze jonge literatoren niet is opengesteld.

Er zijn *zeven* klassen. De laagste heet de *zevende*; de klasse, welke op eene na de hoogste is, de *tweede (seconde)* wordt gemeenlijk *poësis* genaamd; de hoogste klasse heet *rhetorica* (*être en rhétorique*: *un rhétoricien*). Om tot de laagste klasse te worden toegelaten moet de leerling minstens 11 jaar oud zijn. Het admissie-examen is zeer eenvoudig: behoorlijk lezen en schrijven; de gronden der fransche en nederlandsche (of hoogduitsche) spraakkunst; woordontleding; de vier hoofdregelen der rekenkunde, de tiendeelige breuken; het tientallig stelsel van maten en gewichten; de aardrijkskunde van België in groote trekken. Geschiedenis wordt nog niet gevraagd.

Aan overgangsexamens van een lagere klasse tot een hoogere worden alleen die leerlingen onderworpen, die bij de twee laatste repetities (compositions) voor hun werk minder punten hebben gekregen dan de helft van het maximum. Een eindexamen (*graduat*), ongeveer overeenkomende met het bij ons te lande bestaande, kent men in België niet. Wel is nog onlangs in de Kamer van Volksvertegenwoordigers op de instelling daarvan aangedrongen. De prefect en de leeraren van de klasse van rhetorica reiken den abiturient een certificaat uit, hetwelk, na door een speciale staatscommissie gehomologeerd te zijn, hem het recht verschaft zich te laten inschrijven tot het afleggen van academische examina. Het „*examen de sortie*" is te vergelijken met het vroegere eindexamen onze latijnsche scholen ten overstaan van Curatoren; het is niet veel meer dan een vorm.

Hoofd (klassenleeraar) van iedere klasse is *suo jure* de docent,

die in die klasse het grootste aantal lesuren heeft, d. w. z. de leeraar, die er onderwijs in latijn, grieksch en fransch (óf nederlandsch) geeft. Want het onderwijs in de classieke talen en in de moedertaal is bijna zonder uitzondering in iedere klasse aan één en denzelfden leeraar toevertrouwd.

„Chaque classe a pour directeur le professeur qui donne le plus grand nombre de leçons."

Deze leeraar geeft wekelijks ongeveer 16 uur onderwijs. Hij is tegenover den prefect verantwoordelijk voor den goeden gang van het onderwijs en in het algemeen voor alles wat in de klasse geschiedt.

De lessen worden op weinige uitzonderingen na op bijna alle athenaea in het fransch gegeven. Het onderricht in het nederlandsch en de nederlandsche letterkunde, voor zoover het niet voor Walen bestemd is, natuurlijk in het nederlandsch. Verder worden, zoo mogelijk ook duitsch en engelsch in het nederlandsch gegeven, benevens zeer enkele lessen in geschiedenis en aardrijkskunde. Te Gent heeft men vóór eenige jaren gemeend de nederlandsche taal ook tot voertuig van een aantal andere vakken te moeten maken. Maar het gevolg is geweest dat een menigte leerlingen de school verwisseld hebben voor eene bijzondere inrichting, het Institut Rachez, waar de fransche taal gebruikt werd.

De resultaten der lessen in nederlandsch en nederlandsche letterkunde zijn doorgaans niet schitterend. Het ligt ten deele misschien aan de docenten, ten deele zeer zeker aan het feit dat in zoo weinig vlaamsche families van den beschaafden stand als hoofdtaal nederlandsch gesproken wordt. Hoe het wezen moge, een veeljarige ervaring heeft mij geleerd dat het getal Belgen in staat in zuiver nederlandsch te spreken en te schrijven over wetenschap en kunst uiterst beperkt is.

Naast het Openbaar Voorbereidend Hooger Onderwijs (*enseignement moyen*) staat het Bijzonder Onderwijs. Ook dit heeft, naast kleinere scholen, verscheidene grootere, meest roomsch-katholieke,

instituten op soortgelijke wijze ingericht als de athenaea. Deze kunnen, voor zoover zij staatstoezicht toelaten, van staatswege gesubsidieerd worden en, voor zooverre het onderwijs er op degelijke leest geschoeid is, ook certificaten uitreiken, tegen welker homologatie de staatscommissie geen bezwaar zal maken.

Buiten bespreking laat ik de *Collèges communaux* en de bijzondere colleges die met progymnasia te vergelijken zouden zijn.

Ik zal u nu zeggen M. H., waarin m. i. de belgische athenaea bij onze nederlandsche gymnasia achterstaan.

1. De scherpe concurrentie tusschen het openbaar en bijzonder onderwijs werkt dáárom schadelijk, omdat de docenten, van wier inkomsten de minervalia een niet onaanzienlijk deel uitmaken, er rechtstreeks belang bij hebben dat hunne school zooveel mogelijk leerlingen zal tellen. Men ontmoedigt niet gaarne zwakke of trage discipelen. De bijzondere scholen nemen hen, zoo ze het athenaeum verlaten, gewoonlijk volgaarne dadelijk op. En bijna even gemakkelijk laten de athenaea toe hen, die op de bijzondere scholen met hunne studiën sukkelen. Bijna niemand, die nu eenmaal plan gemaakt heeft advocaat of iets dergelijks te worden, laat zich van zijn voornemen afbrengen. Is nu een brekebeen toch vast besloten met de *humaniora* door te gaan — het zou immers dwaasheid zijn liever de *boutique d'en face* er het voordeel van te laten trekken dan er zelf van te profiteeren.

Dientengevolge is dikwijls het peil der klassen lager dan anders noodig zou zijn.

2. Het ontbreken van een ernstig abiturienten examen brengt menig leerling in de hoogere klassen in verzoeking zich met de oude talen en de wiskunde enz. niet al te veel te vermoeien. Menigeen vindt sport of politiek of de nieuwste voortbrengselen der fransche letterkunde allicht vrij wat aantrekkelijker. En zoo min in België als in ons dierbaar vaderland zijn de ouders altijd wijzer dan de kinderen.

„Qui nous délivrera des Grecs et des Romains?"

3. De studie van het Grieksch laat, niettegenstaande er een behoorlijk aantal uren op het leerplan voor is uitgetrokken, veel te wenschen over. Dit ligt voor een deel zeker aan de docenten — iets wat ik nochtans van het brusselsche athenaeum niet zou willen beweren — voor een groot deel echter aan de meening dat men aan Grieksch immers later toch niets heeft en dat men het er toch nooit vèr in brengt, omdat het te moeilijk is.

Daarbij komt dat aan de academie, bij het propaedeutisch, grieksch geen verplicht examenvak is.

Het latijn daarentegen wordt op vele athenaea en geestelijke scholen grondig onderwezen. Er wordt — evenals op onze ouderwetsche latijnsche scholen — heel wat latijn van buiten geleerd. In de lagere klassen sententiae: in de hoogere schoone plaatsen van dichters; nu en dan afgewisseld door een stuk proza.

4. Wat het gebruik der moedertaal betreft — ik heb hier bepaaldelijk het fransch op het oog — terwijl ik in Nederland soms heb hooren klagen dat zelfs de knappere onder de abiturienten hun gedachten zoowel schriftelijk als mondeling in den regel vrij onduidelijk en gebrekkig uitdrukken, valt het gemakkelijk te constateeren dat de wel onderlegde aanstaande belgische student het in de kunst van spreken en schrijven — ook in het voorlezen en het voordragen — doorgaans verder heeft gebracht.

En wat eindelijk de vrucht van het classiek onderwijs aangaat, het heeft mij meermalen getroffen hoe goed de docenten zorgden dat hun leerlingen niet slechts de behandelde stukken nauwkeurig vertaalden, maar ook hiervoor dat een duidelijk, niet licht meer te vergeten beeld van het geheel werd verkregen: een *κτῆμα ἐς ἀεί.*

Hoe het nu hiermede tegenwoordig op *onze* gymnasia gesteld is — daarover vermeet ik mij geen oordeel. Maar vroeger — een kleine vijf en twintig jaar geleden — heb ik niet zelden zeer intelligente ex-gymnasiasten ontmoet die b. v. het zesde of het negende of het vier en twintigste boek van de Ilias hadden gelezen of eenige oden en satiren en brieven van Horatius of de Medea van Euripides, maar die van den literarischen inhoud van

die lectuur een paar jaar later zich zoo goed als niets meer wisten te herinneren.

Het groote aantal leerlingen maakt strenge tucht noodzakelijk. Met weerbarstige leerlingen worden gewoonlijk korte wetten gemaakt. Evenals in Duitschland zijn de leerlingen aan het gezag van den prefect, van de leeraren en van de surveillanten zoowel *buiten* als binnen de school onderworpen.

Het reglement zegt: „Les élèves sont soumis à l'autorité du Préfet des études, des professeurs et des surveillants *au dehors* comme à l'intérieur de l'établissement." Het reglement verbiedt tevens nadrukkelijk het bezoek van koffiehuizen en soortgelijke inrichtingen. De meest gewone straf is *schoolblijven*; hoogstens drie uren lang onder toezicht van een surveillant. Bij grove insubordinatie, inzonderheid bij insubordinatie gedurende den straftijd, wordt de schuldige tijdelijk hetzij uit een bepaalde les, hetzij van de school verwijderd; in ernstige gevallen volgt *consilium abeundi.*

Het bijwonen van het godsdienstonderwijs (door R.-Katholieke geestelijken gegeven) is krachtens de wet van 18 Juni 1850 *verplicht.* Ouders en voogden hebben echter het recht hiervan voor hun kinderen of pupillen vóór den aanvang van ieder leerjaar *schriftelijk* vrijstelling te vorderen.

Van het nut van teekenonderwijs op alle klassen, iets wat indertijd bestond op het gymnasium te Haarlem, maar thans op ons leerplan ten eenen male ontbreekt, houdt men zich in België algemeen overtuigd. Ook elementair muziekonderwijs, zingen, oefening in koorgezang, wordt gegeven evenals op de duitsche gymnasia.

Voor de lagere klassen zijn op het leerplan een paar uren voor „*studie*" bestemd. De docenten kunnen die uren naar welgevallen tot nut of genoegen der leerlingen besteden.

In de laatste maanden van den cursus wordt aan klassen, die zich door ijver en goed gedrag onderscheiden, nu en dan een geheele of een halve dag vrijaf gegeven om onder leiding van een leeraar een groote buitenwandeling te maken, om te gaan herboriseeren, een of ander museum te gaan bezichtigen enz.

Aan het einde van iederen cursus heeft een openbare prijsuitdeeling plaats. In alle vakken — gymnastiek, teekenen, schoonschrijven, zingen incluis — worden prijzen toegewezen aan de leerlingen, die bij de drie jaarlijksche repetities minstens $^{3}/_{5}$ der te behalen punten hebben verkregen. Het belgische gouvernement stelt tot dit doel jaarlijks een zeer aanzienlijke som beschikbaar. Er worden doorgaans in overeenstemming met den leeftijd en den smaak der leerlingen amusante of degelijke, steeds fraai gebonden boekwerken gegeven. Zulk een prijsuitdeeling is een aardig feest. Ik voor mij ben een voorstander van prijsuitdeelingen. Van harte zou ik wenschen dat ook in Nederland nog gelijk in vroeger tijd het ieerjaar van iedere school besloten werd met een prijsuitdeeling.

De schooluren zijn van 8—12 en van 2—4. 's Morgens na 10 uur wordt ongeveer 10 minuten pauze gehouden.

Alle klassen hebben den Donderdagnamiddag vrij. De lagere bovendien den Dinsdagmiddag.

Tegen het vroege morgenuur van achten heeft in België niemand bezwaar.

Ook op de universiteiten beginnen winter en zomer een aantal colleges — zelf voor de juristen — om 8 uur en deze zijn even goed bezocht als alle andere.

Bij bestudeering van het leerplan zal men opmerken dat aan het Latijn in de laagste klasse wekelijks *zes* uren besteed worden; in de tweede en derde klasse *zeven* uren; in de vier hoogste klassen *acht* uren: totaal 52 uren.

Aan het Grieksch te beginnen met de *derde* klasse wekelijks altijd vijf uur: totaal 25 uren.

Aan Nederlandsch zoowel als aan Fransch in de beide laagste klassen wekelijks *zes* uren: in de hoogere klassen *drie* uren.

Aan Engelsch zoowel als aan Duitsch te beginnen met de *vierde* klasse wekelijks twee uren.

Aan Geschiedenis in elke klasse *twee* uren; aan Aardrijkskunde één uur.

Aan Wiskunde in iedere klasse *drie* uren.

Het aantal wekelijksche schooluren in de drie laagste klassen 32 uren, in de vier hoogste 34 uren lijkt buitensporig hoog; men moet echter in het oog houden dat deze uren het godsdienstonderwijs, het teekenen en de gymnastiek insluiten.

Na de voordracht van Prof. Vollgraff geeft deze het woord aan Dr. Brakman:

Iets over verklaring van Realia en Aanschouwingsonderwijs op het Gymnasium.

Het is ongeveer eene eeuw geleden, dat Niebuhr aan een student in de klassieke letteren de volgende woorden schreef:

„De oudheid is te vergelijken bij een onmetelijk veld van ruïnen, waarvan niet eens een plan bestaat, terwijl toch ieder philoloog daarin zijn weg moet vinden en het grondig dient te leeren kennen, nl. het geheel uit te deelen, de deelen door ze nauwkeurig te bestudeeren, te vergelijken en hun verhouding tot 't geheel te bepalen."

Het komt mij voor, dat inderdaad in onze dagen de eisch gesteld mag worden, dat ieder docent aan 't gymnasium, die belast is met 't onderwijs in de talen en geschiedenis der oudheid, van dat door Niebuhr bedoeld veld van ruïnen eene redelijke voorstelling hebben moet. Men wil immers, dat ook de aanstaande academieburger van de wereld, die vijf of zes jaar lang zooveel uren zijn gedachten in beslag nam, een beeld bezit, hetwelk, althans wat de hoofdlijnen aangaat, waar en blijvend is. De Griek, de Romein, de antieke mensch zal voor den gymnasiast eene gestalte moeten worden van vleesch en bloed, en de onschatbare hulpmiddelen om dit resultaat te bereiken zullen altijd blijven de literaire monumenten, de geschriften, in welker inhoud men daartoe noodzakelijk diep zal moeten doordringen. Dit nu is niet mogelijk zonder degelijke taalkennis; daarom stel ik uitdrukkelijk voorop: kennis der taal van Hellas en Latium acht ik het hoogste, ook voor den leerling, opdat hij den geest

der oudheid begrijpe, opdat hij in Homerus, Sophocles, Herodotus, Plato, Plutarchus — Horatius, Vergilius, Tacitus, Livius, Cicero vereerde meesters en vrienden zie, opdat hij, kan het zijn, eenige overeenkomst met dezen in denken en gevoelen verwerve. Grammatische en lexicalische kennis echter zonder meer zijn niet voldoende om te komen tot een behoorlijk verstaan van die schrijvers, dewijl zij ons vaak eene wereld schilderen, die in vele opzichten sterk afwijkt van de onze. Waar zich een dergelijk geval voordoet, daar dient de verklaring der realia in te grijpen: opgehelderd moet worden de behandeling van een wetsvoorstel, van een proces; een andermaal vraagt de plechtigheid van eene begrafenis, 't sluiten van een huwelijk, 't brengen van een offer, de wijze, waarop de Ouden zich amuseerden, toelichting. Zoo moet door de verklaring der realia de brug geslagen worden, die van het heden in de oudheid voert. De verklaring der realia vat ik dus op als dienares der lectuur: de lectuur zelve is 't middelpunt van 't onderwijs in de klassieke talen; de verklaring der realia is voor mij een πάρεργον, dat ik, gedachtig aan 't woord van Agathon, niet tot een ἔργον maken wil.

Aan den anderen kant evenwel beteekent πάρεργον niet...... asschepoester en niet zelden, helaas! worden de realia verlaagd tot die rol. Bij onze gymnasiasten, die rijp verklaard zullen worden voor de universiteit, omvat de zaakkennis doorgaans een excerpt van een Manuel du droit public romain, zoover het voor 't eindexamen noodig is. Treurig is het, dat bij 't examen in Romeinsche antiquiteiten zoo dikwijls nog niet begrepen kost wordt opgedischt, gezwegen van 't feit, dat de examinandus heendanst over allerlei moeilijke problemen, die voor hem soms langs mnemotechnischen weg pasklaar zijn gemaakt. Tien tegen één, dat in Juni zeker 75 % van de Nederlandsche gymnasiasten der zesde klasse gememoriseerd zullen hebben: lex Villia annalis 180 a. C., lex Calpurnia de ambitu 67, lex Tullia 63, lex Domitia 104 a. C.

Maar vraag nu eens: welke strekking had de lex Villia annalis

en hoe laat zich die afleiden uit de tijdsomstandigheden? Onderzoek, of de candidaat de genoemde leges de ambitu weet in verband te brengen met de uitstooting van 64 leden uit den senaat door de censoren van 70 a. C., voor de verklaring van welk feit men o. a. moet terug gaan tot den slavenoorlog. Ga eindelijk na, of hij, die niet een van buiten geleerd lesje mag opzeggen, de vermindering van 't aanzien der nobiles bijv. door den Jugurthijnschen oorlog en de stijgende macht der populares als oorzaken weet te noemen voor de lex Domitia, welke de coöptatie voor de pontifices en augures afschafte. En is uwe bevinding negatief, blijkt het, dat aan die Romeinsche antiquiteiten niet eene uitvoerige behandeling der geschiedenis is ten grondslag gelegd, dan moet men toch bekennen, dat men bij ons met dit deel der realia niet op den waren weg is. Door de leerlingen de dorre feiten te laten van buiten leeren, is niet de minste ontwikkeling van den geest verkregen, non vitae sed scholae didicerunt.

Nu ja, zegt gij, er zijn toch gedeelten in die Romeinsche antiquiteiten, welke niet direct in verband staan met de politieke geschiedenis. Wat weten onze jongelui niet aardig te vertellen van een triumphator, van den flamen Dialis, de augures, de virgines Vestales, de toga praetexta, de tresviri monetales! Dat is ongetwijfeld zeer loffelijk, maar is ter zake van den triumphus op Huelsen's Wandkaart de weg aangewezen, dien de stoet door 't hartje van Rome placht te volgen? Zagen de leerlingen eene afbeelding van 't welbekende relief van den boog van Titus? Toonde men eene afbeelding van een flamen met den apex, van de flaminica met 't flammeum, van den augur met de toga praetexta en den lituus?

Is nagelaten, toen de Virgines Vestales ter sprake kwamen op eene reconstructie van 't Forum den tempel van Vesta aan te wijzen, over den ronden vorm te spreken, heeft men wel eene enkele photographie van een standbeeld eener Vestaalsche maagd laten zien? Dit is toch even interessant als de vermelding der lex Papia 65 a. C., niet waar?

Sprak men bij de tresviri monetales en bij de muntwetten wel duidelijk over munten zelve door te toonen, hetzij een origineel, hetzij een afgietsel, hetzij althans een afbeelding?

Ik meen, dat de opgenoemde punten niet tot hun recht komen, wanneer de hulpmiddelen, die de wetenschap en de techniek aanbieden, ten eenenmale verwaarloosd worden. Ergo kan over datgene, wat er behandeld wordt uit 't rijke gebied der realia, zelfs geen optimist tevreden zijn, maar er zijn bovendien belangrijke onderwerpen, die in sommige Nederlandsche handboeken en daarom op sommige Nederlandsche gymnasia eenvoudig voorbijgegaan worden.

Prof. Tiele hoorde ik eens zeggen: Men wil in Nederland bij 't eindexamen staatsregeling en nog eens staatsregeling, alsof onze leerlingen er 158 schrijven moeten gelijk Aristoteles. Hier zij tevens herinnerd aan een woord van Allard Pierson (Hellas pg. 201):

„De concentratie van Thukydides: de beperking van 't rijke leven zijner stad tot haar staatkundig leven, heeft zijn werk geschaad. Hij heeft 't ongeluk gehad zich te hechten aan 't meest vergankelijk deel, de politiek; en het eenig onvergankelijke, dat er in lag, niet bespeurd."

Welnu, het is jammer, dat bij ons vaak alles wijken moet voor de zoogenaamde pars publica der antiquitates Romanae. Toch verdienen Forum Romanum, Capitolinus, Palatinus, Sacra via, Campus Martius evenzeer eene bespreking als de leges, betreffende de patrum auctoritas, te meer daar enkele bouwwerken en kunstproducten nog heden bestaan, die toch niet geheel doodgezwegen mogen worden! Acht men soms tijd, besteed aan eene behandeling van tempels en hunne stijlen, toegelicht met teekening en photographie, of van huizen, zooals Pompeji die toont, verloren? Is af te keuren eene beschrijving, die, waar 't mogelijk is, evenzeer de voorstelling in beeld te baat neemt, van de kleederdracht, van 't huisraad, de leefwijze der menschen, van de ludi in den circus, van de gladiatorenspelen in 't Colosseum?

Ik concludeer: niet alleen verandering, ook aanvulling is noodig bij de behandeling der Realia op ons gymnasium.

Hoe komen wij tot hervorming? Geen verbetering is mogelijk, wanneer men niet in 't bezit is van eenige leermiddelen. Een minimum is wel: de Wandkaart van Rome van Huelsen, eene Reconstrutie van 't Forum Romanum, Capitolium met omliggende gebouwen bijv. van Gatteschi, de Tabulae (zoo niet alle, dan toch de belangrijkste) van Cybulski, de 50 platen van Furtwängler en Urlichs, Bilderatlas zur Ilias und Odyssee van Engelmann; eenige speciale photographieën van Athene, Rome en Pompeji.

De leerling zij voorzien van: Denkmäler antiker Kunst von H. Steuding, of van Abbildungen zur alten Geschichte von H. Luckenbach.

Zijn dan de meest elementaire leermiddelen aangeschaft, zoo kan men m. i. langs tweeërlei weg tot verbetering geraken.

I Bij de lectuur der schrijvers gunne men aan de realia de hun toekomende plaats, d. w. z. in dit geval den hun toekomenden tijd van bespreking. In navolging van Prof. Kubik, die voor enkele Latijnsche auteurs de realia behandelde, neem ik eenige groepen van realia aan en wel vijf.

a. De eerste groep heeft betrekking op 't krijgswezen; ik noem deze 't eerst, niet omdat ik ze 't belangrijkst acht, maar omdat er van deze soort realia 't eerst te spreken valt. Ik beschouw het als eene gelukkige omstandigheid, dat de eerste auteurs, die gelezen worden, Caesar en Xenophon, in hoofdzaak slechts ééne bepaalde reeks realia bieden. De Nederlandsche uitgaven hebben geen afbeeldingen, wij moeten dus onze toevlucht nemen tot Cybulski. Zijn de realia militaria — als ik mij zoo eens uitdrukken mag — in 't eerste lectuurjaar goed en aanschouwelijk behandeld, dan is het raadzaam aan 't eind van den cursus 't behandelde te herhalen, opdat de verworven kennis aan de lezing van Sallustius, Livius, Tacitus van Herodotus, Thukydides en de dichters ten goede zal komen.

a. Tot de tweede rubriek breng ik de realia, die betrekking

hebben op 't tooneel, waar 't leven der Grieken en Romeinen zich voornamelijk afspeelde, op Athene en Rome; deze zijn dus van topographischen aard. Wanneer wij in 't begin der Fasti van Ovidius lezen, dat 't verguld brons van 't dak van Juppiters tempel de vlam van 't offer, op 1 Januari gebracht, weerkaatst, dan zullen wij doen, wat vers 79 ons zegt:

„Tarpeias itur in arces".

Voor den dag gehaald dus de reconstructie, geteekend of getoond 't plan van 't heiligdom der Capitolijnsche trias. Doen wij het nu niet, dan krijgen wij nog eene vermaning daartoe Fast. VI: 18, waar we lezen van Juno

„haec erat (agnovi), quae stat in arce Iovis".

In beide gevallen is er gereede aanleiding eene photographie te toonen van 't saxum Tarpeium.

Fast. I: 582 brengt ons:

„hic ubi pars urbis de bove nomen habet".

Van 't Forum Boarium komen wij op 't Forum Romanum (vers 706) en wel in de

„Ledaeis templa dicata deis".

Gij zult moeten vermelden, dat er nog 3 fraaie Corinthische zuilen van dezen tempel van Castor en Pollux aanwezig zijn; terwijl een tiental meters ten O. hiervan bij de jongste opgravingen gevonden is, wat vermeld is in vers 708

„Iuturnae .... lacus".

In gedachten gaan wij naar Athene: wel kunnen wij niet meer Plato's Phaedrus lezen onder de platanen van den Ilissus, maar Xenophon noodigt ons wellicht uit binnen te treden in 't thans gerestaureerde Stadion, in de buurt gelegen, Aristophanes wil met ons 't theater bezoeken, Lysias den Areopagus: Herodotus wenscht ons (bij 't later opgerichte Erechtheion) den

olijfboom te wijzen, dien Xerxes niet kon uitroeien, Thukydides in den Kerameikos de plek, waar Hippias den optocht der Panathenaia organiseerde, toen Hipparchos vermoord werd, Sophokles den Kolonos Hippios, waarheen Antigone Oedipus geleidde, Demosthenes 't *βῆμα* op de Pnyx.

c. De derde groep vormen voor mij de realia, welke betrekking hebben op 't openbare leven. Wederom gaan wij uit van Ovidius, die door Kubik niet is behandeld. Fast I: 81 zij 't eerste voorbeeld:

„iamque novi praeeunt fasces, nova purpura fulget
et nova conspicuum pondera sentit ebur".

Is dit distichon verklaard en vertaald, gewezen op de bijzondere alliteratie, op de kracht van 't woord „novus" driemaal herhaald, dan acht ik 't gewenscht (zoo 't vroeger nog niet geschied is) eene afbeelding te laten zien, waarop voorgesteld is een lictor, die de fasces draagt, eene munt met de sella curulis, een magistraat of priester met de toga praetexta.

Livius doet mij Hula (Römische Altertümer) ter hand nemen, als ik eene afbeelding van de Rostra toonen moet. Luckenbach helpt mij, als naar aanleiding van eene biographie van Nepos of Plutarchus de ostrakismus ter sprake komt, immers het geeft pg. 19 een *ὄστρακον* van Themistokles.

Lezen wij bij Lysias of Demosthenes van een *χορηγός*, dan willen wij in Luckenbach 't monument van Lysikrates opslaan, 't oudste bouwwerk in Corinthischen stijl.

Hebben eindelijk niet velen onzer een paar echte Grieksche of Romeinsche munten, waarmee zij, als de lectuur 't eischt, de aanschouwelijkheid van hun onderwijs verhoogen kunnen?

d. Ik kom tot de vierde groep; wij kunnen haar noemen de pars sacra. De meeste Grieksche en Romeinsche auteurs spreken van offers: leggen zij ons daarmee niet de verplichting op ten minste ééne aanschouwelijke voorstelling van een offer onder

de oogen onzer leerlingen te brengen? Kies dan bijv. 't bekende relief, waarop wij Marcus Aurelius een dankoffer zien brengen (Hula pag. 57). Als met 't offer, zoo gaat het althans bij de Romeinsche schrijvers met den Lar: wij mogen dus niet vergeten, hetzij in Steuding op plaat 66 fig. 3 op te zoeken, hetzij eene afbeelding te toonen van 't Lararium in 't huis der Vettii te Pompeji. (Hula pag. 62).

De term „divus" bij Tacitus vindt o. a. eene plastische opheldering in de gemma Augustea, afgebeeld bij Steuding op plaat 61.

Is de Metamorphose van Niobe behandeld, dan komt men er wel van zelf toe iets van de Niobidengroep — van dat epos in marmer — bijv. in de collectie van Furtwängler en Urlichs nader te bezichtigen.

Mij zou het niet verwonderen, dat een leerling, die de Laocoön-episode bij Vergilius vertaalde, vroeg, of de dichter eene getrouwe schildering gaf van 't Rhodisch meesterwerk; 't zou dan toch plicht zijn aan te toonen, hoezeer de dichter afwijkt van de voorstelling der kunstenaars.

Homerus levert mij 't laatste voorbeeld, dat ik onder dit hoofd bespreken wil; zijne beschrijving van de Chimaira

πρόσθε λέων, ὄπιθεν δὲ δράκων, μέσση δὲ χίμαιρα noopt mij den leerlingen eene photographie van 't beroemde bronzen beeld uit Arezzo voor te leggen.

e. **Tot** de vijfde of laatste groep reken ik de realia, die verband houden met 't particuliere leven der Grieken en Romeinen, d. i. de pars privata der antiquitates Romanae. Misschien gaf reeds de lectuur van Ovidius Metam. I: 171.

> .... dextra laevaque deorum
> atria nobilium valvis celebrantur apertis;

aanleiding tot de bespreking van 't Romeinsche huis; geschieden moet het, Vergilius, Horatius en Plinius dwingen zelfs er wat dieper op in te gaan, als wij lezen van triclinium, lacunar, humida stagna, oecus etc.

Wanneer men niet de hand wil lichten met de lectuur van Homerus, dan zal men toch voor den dag moeten komen met een platten grond van den burcht van Tiryns, om bij den leerling eene heldere voorstelling aan te brengen van πρόθυρον, πρόδομος, μέγαρον etc.

Verdient het niet de scherpste afkeuring, dat vaak palla, paludamentum, sagum, lacerna, toga, laena, carbasus eenvoudig met „mantel" vertaald worden, zonder dat er ooit aan gedacht wordt eene afbeelding van die kleedingsstukken te toonen. Haal desnoods Uw linnen zakdoek voor den dag — en vouw dien op de wijze van een peplos, dan zien de gymnasiasten ten minste den vorm van dit herhaaldelijk genoemd kleed.

Behalve de lyrische dichters vraagt Lucianus met zijn zevenden dialoog der goden om een woord over en een beeld van een muziekinstrument.

Ziedaar in 't kort aangegeven de vijf hoofdklassen van realia waarop ik zou wenschen, dat bij de lectuur van alle schrijvers nauwkeurig gelet werd. Nu zou het mij niet verwonderen, dat de opmerking gemaakt werd: welk nut heeft toch eigenlijk die verklaring van realia? Vandaag biedt U een tempel, morgen een relief, overmorgen een munt, de volgende week een portret, later een muziekinstrument, eindelijk eene ruïne stof tot behandeling. Hoe onpaedagogisch is dat alles, samenhang bestaat er niet!

Ongetwijfeld zou daardoor vluchtigheid, oppervlakkigheid kunnen ontstaan — zooals ook spoorwegen aanleiding geven tot ongelukken; worden evenwel de realia niet maar terloops, maar even degelijk behandeld als de tekst zelf en de grammatica, dan zal integendeel de lectuur steeds belangrijker worden. Dagelijks krijgt dan de fantasie van den leerling meer voedsel, uitgaande van zooveel reëele gegevens zal hij zich reconstrueeren een beeld van de oudheid, dat al juister en juister omtrekken aanneemt en van dag tot dag zal klimmen zijne belangstelling voor alle zijden der Grieksche en Romeinsche maatschappij.

II. Maar de samenhang? Ook die kan er komen en hiermee ben ik genaderd tot 't tweede middel, waardoor wij 't onderwijs in realia kunnen opheffen tot den rang, dien 't verdient in te nemen.

In de vierde klasse van 't gymnasium zijn drie, in de vijfde is één uur bestemd voor 't onderwijs in de oude geschiedenis; men kan wenschen, dat in de zesde één uur evenzeer tot dit doel wordt aangewezen, maar hoe dit zij: er is gelegenheid de oude geschiedenis vrij uitvoerig te behandelen. Welnu bij eene breede behandeling van de historie, welke zooveel mogelijk in den geest van beschavingsgeschiedenis worde opgevat, zullen de voornaamste realia, die reeds bij de lectuur ter sprake kwamen, of nog zullen komen, in samenhang en de meeste zelfs vrij uitgebreid object van aanschouwelijke verklaring worden. Wij hebben daar te verhalen van de cultuur, die de opgravingen van Troje, Orchomenos, Mycene, Tiryns en Creta ons leerden kennen; niet te reppen van de grootsche ontdekkingen op archaeologisch en historisch gebied ware een onderwijs in natuurkunde, dat geen rekening hield met de Marconi-telegraaf bijv. Laat dan eens, zoo 't mogelijk is galvanoplastische Nachbildungen van Myceensche kunstvoorwerpen zien aan de leerlingen (een masker, beker, dolk, ring), zij zullen die bijna met geestdrift beschouwen en er met te meer liefde hun Homerus om ter hand nemen.

Niet ontbreekt bij dat uitvoerig onderwijs in Grieksche en Romeinsche geschiedenis een topographisch overzicht van de centra der oude beschaving, van Rome en Athene, van Olympia. Wordt de ontwikkeling der staatsinstellingen geschetst in verband met de staatkundige geschiedenis, wij vergeten niet de hoofdpunten van den godsdienst en de mythologie, 't gewichtigste uit 't particuliere leven der burgers, de pars sacra et privata, samenhangend uiteen te zetten. Zoo vinden de verschillende realia, die occasioneel voorkwamen bij de lectuur, hun centrale punt, hun harmonischen overgang in 't geschiedenisonderwijs.

Over 't aanschouwings-onderwijs zelf wensch ik nog een paar opmerkingen te maken ook in verband met de kunst, waarover ik in 't voorafgaande met opzet weinig in 't midden heb gebracht, om mijn standpunt later uiteen te zetten.

Dat ik onderschrijf, wat tien jaar geleden Prof. Polaschek verklaarde: „Het belang der philologie roept formeel om aanschouwingensonderwijs", behoef ik thans wel niet meer uitdrukkelijk te kennen te geven. Nu bid ik evenwel, dat men geen caricatuur gaat maken en zeggen: gij verlangt een soort geïllustreerd onderwijs. Ik herinner, aan wat ik in den aanvang zei en thans vollediger herhaal: waar de tekstverklaring of 't historisch onderwijs het vordert, roep ik de hulp in van 't aanschouwingsonderwijs: ik maak er geen jacht op, het is niet doel, maar middel; wat ik beoog, is, dat er in de ziel der leerlingen duidelijke voorstellingen ontstaan van belangrijke dingen, die karakteristiek zijn voor de oudheid. Zoodoende wordt 't aanschouwingsonderwijs dus een organisch deel van 't onderricht in de klassieke talen en de historie.

Trouwens onze armoede aan leermiddelen maakt 't gevaar van 't „te veel", althans bij deze categorie van objecten, vrij wel denkbeeldig.

Laten wij eindelijk overwegen, wat 't gymnasium te doen heeft met betrekking tot de Grieksche en Romeinsche kunst. Waar het ons streven is, aan de jeugd eenig begrip te geven van 't antieke leven, daar moet ook de kunst, die zoo nauw samenhangt met dit leven, in den kring van 't onderwijs getrokken worden. Gij valt mij in de rede: Ik zie in, dat een overzicht van de geschiedenis der kunst gegeven wordt bij 't onderwijs in de historie, maar wilt gij aan leerlingen van 16, 17 jaar meesterwerken der sculptuur volkomen leeren begrijpen met gipsafgietsel of photographie en hun daardoor kunstgenot verschaffen?

Neen, dat is de bedoeling niet: aangenomen, dat de docent zelf aan de hoogste eischen, die men kon stellen, voldeed, zoo

zou hij er niet in slagen jongelui van dien leeftijd een kunstgewrocht volkomen te doen verstaan en hem aesthetisch genot te doen ondervinden. Dat is natuurlijk psychologisch onmogelijk. Maar onze gymnasiasten verstaan en genieten Homerus, Sophocles, Tacitus en Vergilius evenmin volkomen en toch worden deze literaire meesterwerken behandeld. Wat willen wij dan bereiken?

Het hoogste, wat men verlangen kan, is, dat de gymnasiast goed nauwkeurig leert zien, dat zijn oog flink geoefend wordt in 't bezichtigen van kunstwerken. Doorgaans weet men niet, hoe ongelooflijk moeilijk de kunst van zien is. Laat den eersten, den besten jongen der vierde klasse eene afbeelding zien van den Satyr naar Praxiteles en noodig hem daarna uit bij U te komen en leunend tegen tafel of lessenaar dezelfde houding aan te nemen. Bijna zeker is het, dat hij zich zal vergissen.

Het overkomt oudere menschen ook wel. In de St.-Pieterskerk te Rome leest men op den fries van den koepel op gouden grond in blauwe letters (die 2 Meters hoog zijn): „Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam et tibi dabo claves regni caelorum." Dikwijls vraagt men aan stipendiaten, die voor 't eerst St.-Pieter bezochten, bij wijze van proef: zijn de letters, of is de achtergrond blauw en in de meeste gevallen is ook hun antwoord onjuist; vroeger stond het ook verkeerd in Baedeker.

Onze plicht is dus 't oog van den gymnasiast bovenal te oefenen in 't methodisch beschouwen van een kunstwerk. Dit moet gebeuren, niet doordat de docent alles wijst en meedeelt, neen doordat de leerling zoekt en vindt; de eerste moet vooral vragen, de laatste zooveel mogelijk beschrijven: vóór alles worde hier de heuristische leervorm toegepast. Eene handleiding biedt Luckenbach (Programm 1901) bijv.

Bekijk den Satyr nog eens.

Wat is Standbein? Wat is Spielbein? Hoe is de houding van 't lichaam? Wat volgt hieruit voor de linkerheup? Maakt de boomstam een organisch deel uit van de compositie? — Gij begrijpt het niet? — Wat zou gebeuren, als ik den boomstam

wegnam? Wat houdt de Satyr in de rechterhand? Waarmee heeft hij zich dus kort te voren waarschijnlijk beziggehouden? Is hij door de muziek niet in eene stemming gekomen, die op zijn gezicht ligt uitgedrukt? Beschrijf 't hoofd nu eens nader. Let op de ooren, 't haar; ziet gij ook iets bijzonders in den hals? Door deze drie kenmerken (spitse ooren, ruw borstelig haar en de wratten in den hals) heeft de kunstenaar eene bijzondere eigenschap van den Satyr willen tot uitdrukking brengen. Welke? Enz.

Eene grondige bespreking van kunstwerken met behulp van afgietsel of afbeelding kan natuurlijk in 't algemeen slechts plaats vinden op de uren voor 't geschiedenisonderwijs bestemd, en de beperkte tijd, ons toegemeten, is oorzaak, dat wij niet meer kunnen behandelen dan een of twee meesterstukken van Myro, Phidias, Polykletus, Praxiteles, Skopas, Lysippus en eenige opera selecta (Apollo van Belvedere, Laocoön, een paar Attische grafreliefs, sarkophaag van Alexander etc.). Nauwelijks kunnen in de 4de en 5de klasse alle nummers der collectie Furtwängler en Urlichs eene beurt krijgen. Dit is evenwel geen nadeel, beter te weinig dan te veel: dit onderwijs moet niet meegaan met onzen tijd, welke niet staat in 't teeken van rustige, grondige observatie. Wij mogen niet navolgen die bezoekers der residentie, die vóór 12 uur 't Museum Mesdag en 't Mauritshuis „afdoen", welke om 10 uur hunne deuren openen.

Heeft daarentegen de leerling op 't gymnasium goed, nauwkeurig leeren zien, dan zal hij, als de Muzen hem niet alle gaven onthielden, in eene periode van verdere ontwikkeling snel 't idee leeren vatten, dat de kunstenaar in zijn werk heeft gelegd, misschien zelfs waar kunstgenot smaken. Op 't gymnasium echter vermogen wij slechts te sturen in de richting, welke daarheen leidt.

Ten slotte: welken naam zullen wij geven aan dit onderwijs, hetwelk aldus op sobere wijze iets van de antieke kunst aan de leerlingen wil doen begrijpen? Niet dien van kunstonderwijs, ook niet dien van Schularchaeologie, maar uit waarheidsliefde

dien van aanschouwingsonderwijs. Die naam klinkt eenvoudig — maar eenvoud was ook een van de kenmerken van Phidias' kunst; te streven naar eenvoud is wel kenmerk van alle gezonde paedagogiek: voor ons, docenten, vooral geldt 't woord van den wijzen koning van Israël: „Tracht niet naar hooge dingen, maar voegt U tot de nederige."

Na de voordracht van Dr. Brakman dankte Prof. Vollgraff dezen voor zijn behartigenswaardige wenken. Dr. Koch vertelt, dat hij zelf aan zijn leerlingen platen heeft laten zien en hun verteld heeft van de dingen, welke hij in den vacantiecursus van Prof. Holwerda te Leiden had gehoord. 't Is hem moeilijk gebleken dergelijke dingen in de les te behandelen, en een extra cursusje bleek noodzakelijk, waartoe hij zijn leerlingen uitnoodigde. Dit cursusje heeft bestaan uit een 5 à 6 uren met 10 à 14 leerlingen, en was gewijd aan de bespreking van Grieksche tempels. Daar circuleerden platen enz., wat in een gewone les natuurlijk bezwaarlijk was. Een volgend jaar gaf hij een volledigen cursus over bouwkunst, vazen en sculpturen. Ter beschikking had hij het vazenboek van Lau, Baumeister en vele platen. Toen waren 't 7 leerlingen, die hem volgden. De behandeling der sculptuur werd zeer gesteund door 80 platen, welke hij zelf uit Italië had meegebracht. Dit duurde van November tot half Maart. 't Volgende jaar is hij hiermee niet doorgegaan, maar dit jaar is hij weer begonnen met de behandeling van de bouwkunst alleen, en wel voor de Kerstvacantie de Grieksche, na de Kerstvacantie de Romeinsche bouwkunst, een wandeling door Rome, een door Pompei en een behandeling van 't Romeinsche huis naar aanleiding van Mau's Pompei.

Dr. Bierma heeft er bezwaar tegen 't geven van zulk onderwijs voor alle docenten verplicht te stellen, er zijn docenten die deze richting niet uitgaan. Men moet zich daarin hebben ingewerkt, wil men 't goed doen. Maar men moet 't anderen niet kwalijk nemen, wanneer ze het niet doen.

Dr. Van Gils zegt de zaak wat hooger te willen opvatten,

hij wil den docent een kijkje in loco doen nemen. Hij is zelf 8 maanden te Rome geweest en heeft Athene en de kust van Klein-Azië bezocht, en gebruikt bij zijn lessen eenvoudige middelen, als platen enz. Hij wil jongelui met een bepaald plan naar de landen zelf doen gaan, en zou gaarne zien, dat ook het uitgewerkte resultaat dier reizen als dissertatie kon worden gebruikt.

Prof. Vollgraff is 't met Dr. Bierma eens, toch vindt hij 't een euvel, dat zoovele docenten van deze dingen niet op de hoogte zijn — men kan als student hierin al verbetering brengen door een jaar in Leiden archaeologie te gaan volgen. Ook de studenten moeten meer in deze richting doen, en de docenten moeten trachten de bij hen bestaande leemten hunner kennis aan te vullen.

Dr. Brakman zegt, dat wat door de verschillende sprekers is opgemerkt, aanvulling zijner woorden is, of ermee parallel loopt. Vazen zou hij van het Gymnasium verwijderd willen houden, gelijk men dat ook in Oostenrijk doet, waar van andere zaken meestal modellen aanwezig zijn, maar van vazen niet. Hij zelf heeft ook de plaatsen zelf bezocht, en zou willen zien, dat zij die te Rome en Athene zijn geweest, belast werden met 't onderwijs in de richting zooals hij die heeft aangewezen.

Thans krijgt het woord Dr. Bierma, wiens rede in uittreksel hier volgt:

Eenige veranderingen in de Nederlandsche uitspraak van het Latijn.

In verschillende landen blijkt men met de heerschende Latijnsche uitspraak ontevreden te zijn. In Engeland, Frankrijk, Duitschland en Zwitserland zijn, zooals bekend is, bij verschillende gelegenheden onder mannen van het onderwijs verschillende veranderingen ter sprake gebracht.

Ik wil nu drie veranderingen aan uw oordeel onderwerpen. Ik heb juist deze drie punten gekozen, omdat er met volkomen

zekerheid de uitspraak van den klassieken tijd van valf vast te stellen en omdat ze zonder noemenswaarde moeilijkheden voor de praktijk bij het onderwijs kunnen worden ingevoerd.

Ik stel namelijk voor:

1°. Om *c* altijd als k uit te spreken, dus ,kertus', ,kito' even goed als ,konari'.

2°. Om *ti* altijd als tie uit te spreken, dus ,optieo', ,divitieae'.

3°. Om *u* als oe uit te spreken, behalve in die gevallen, waar de u met i wisselt, dus ,koerroes', ,Noema', maar ,lubet', ,optumoes'.

Ongetwijfeld sluiten we ons hiermee aan bij de Hooglatijnsche uitspraak van den klassieken tijd. (De term Hooglatijn moet dienen als tegenstelling met vulgair Latijn; de Hooglatijnsche uitspraak is dus de uitspraak van de beschaafde standen, die op school werd geleerd, officieel door de ambtenaren werd gebruikt).

I. Dat de c in de oudste tijden als k uitgesproken is, blijkt uit het feit, dat hij de k, oorspronkelijk niet vreemd aan het Latijnsche alphabeth, bijna geheel verdrongen heeft; blijkt niet minder uit de Grieksche transscriptie met k. Maar deze beide feiten hebben alleen bewijskracht voor de oudste tijden. Immers verandering in schrijfwijze treedt meestal geruimen tijd na de verandering van uitspraak in. Even goed als in het Ital. de c het teeken is gebleven èn voor den velaren èn voor den geassibileerden klank, is het op zich zelf mogelijk, dat in het Latijn, toen de k eenmaal verdrongen was, de c voor den velaren en geassibileerden klank heeft gediend.

De alliteratieverschijnsels geven het recht tot het voortduren van de uitspraak k tot veel later te besluiten. Evenals in het Nederlandsch wordt in het Latijn alliteratie gevonden in een aantal schilderachtige, vaste wendingen van de spreektaal. De oudste dichters hebben deze eigenaardigheid van de levende taal als hulpmiddel aangewend om er bepaalde klankeffecten mee

te bereiken. De voorbeelden er van zijn voor het grijpen in alle stukken van Plautus. Nu vindt men bij hem ook alliteratie tusschen lettergrepen beginnende met *c* gevolgd door *e* of *i* en lettergrepen beginnende met c gevolgd door een andere vocaal. Een zeker voorbeeld, om zijn dubbele alliteratie, is Poenul. 530

vínceretis céruom cursu vél gralatorém gradu.

Deze zelfde alliteratie laat zich door de literatuur heen vervolgen tot Vergilius. Men zie b.v. van de vele plaatsen

Aen. V 451 It clamor coelo primusque accurrit Acestes
ib. XII 76 Haud placitura refer: cum primum crastina caelo.

Hiermee komt overeen dat Cicero eens in een woordspel heeft gebezigd coce in de dubbele van vocations van cocus en adv. quoque. (Quint. VI, 3, 47).

Als we deze feiten ter interpretatie van Quint. I, VII, 10, waar hij zegt: „Want *k* moet volgens mijn meening nergers gebruikt worden dan daar, waar hij zijn beteekenis behoudt, ook als hij alleen wordt gebruikt. Ik heb met een enkel woord hierover gesproken, omdat sommigen meenen, dat men *k* moet schrijven, zoo dikwijls als een *a* volgt, terwijl er toch de letter *c* is, die zijn kracht op alle vocalen overbrengt" willen gebruiken dan kunnen we de laatste woorden moeillijk anders opvatten, dan dat ze zeggen, dat de c nagenoeg gelijk werd uitgesproken voor alle vocalen.

Een beschouwing der verschijnselen, die op een verandering in de uitspraak wijzen, kan dienen ter afronding van het betoog, dat men in den klassieken tijd — en ook nog lang daarna — k heeft uitgesproken.

Degene, die de verandering van uitspraak het vroegst stelt is Michel Bréal, die in twee artikels de stelling van Seelmann dat c in de uitspraak tot 't ontstaan der Rom. talen steeds k gebleven is, heeft trachten te weerleggen. Hij neemt natuurlijk

voor de klassieke periode niet de uitspraak aan van de Ital. c voor e en i (ts^j), maar stelt zich voor, dat de uitspraak in het Latijn langs verschillende trappen van k veranderd is tot ts^j, en hij beroept zich tot staving op de andere Italische talen.

Dit beroep is hoogst ongelukkig. Want deze talen hebben al de s uitspraak in den tijd van Plautus, waarin dit voor 't Lat. onmogelijk is. Er kan dus geen sprake van zijn, dat we met een geheel-Italisch verschijnsel hebben te doen. Trouwens de redeneering is in zijn geheel onjuist. De Latijnsche taal had de k uitspraak bewaard van Indo-Germaanschen tijd tot de historische periode in tegenstelling met verschillende andere talen. Er is niet de minste reden om aan te nemen, waarom deze taal die uitspraak dan nog niet een zestal eeuwen langer heeft kunnen handhaven.

Immers juist aan het begin der historische periode treedt een faktor op, die uiterst conservatief moet hebben gewerkt. Rome wordt overheerscheres en geeft haar taal aan onderworpen stammen: en hierdoor wordt de tegenstelling geschapen tusschen zuivere en onzuivere uitspraak. Een dergelijke taal, die overgenomen wordt door stammen, die haar min of meer verhaspelen, zal zich uit den aard der zaak schrap zetten tegen verandering.

Bij een dergelijken stand van zaken kan men verwachten, dat veranderingen van uitspraak optreden in het lokaal Latijn en òf onder de invloed van de schooltaal weer verdwijnen, òf meer veld winnen en dan ten slotte, waar de omstandigheden gunstig worden, ook in de beschaafde taal dringen.

Hiermee komen de feiten overeen. De eerste inscripties, die doordat de lettergrepen ci en ti verwisseld worden, bewijs geven van de geassibileerde uitspraak, komen van af 't midden der 2e eeuw n. Chr. sporadisch voor. Doordat zij nu eens hier dan daar opduiken, doen ze denken aan bewoners van een bepaalde, niet groote streek in Italië, die nu eens in dit dan in dat deel van 't rijk hebben bewezen, dat de heerschende uitspraak niet de hunne was. Maar van de 4e eeuw af worden

de voorbeelden in en om Gallie zoo talrijk, dat men er uit moet opmaken, dat hier nu de heerschende uitspraak en de heerschende orthographie strijden.

Deze uitspraak moet zich, zooals uit de Romaansche talen blijkt, verspreid hebben over het heele rijk, voordat de samenhang tusschen de deelen geheel was verbroken.

Evenwel is de officieele uitspraak van 't Latijn, de school-uitspraak waarschijnlijk tot na den val van 't West-Rom. rijk k gebleven. Immers daarop wijzen de Gothische oorkonden van Arezzo en Ravenna, die wel de geassibileerde uitspraak van ti aangeven door de schrijfwijze ζι [1]), maar c steeds weergeven door κ.

II. De bewijzen, dat ti als tie werd uitgesproken, ook voor vocaal, zijn niet zoo gemakkelijke te vinden als die voor de k-uitspraak van e voor e en i, daarentegen bestaan er meer direkte getuigenissen voor de veranderde uitspraak.

Dat in 't oudste Latijn de door vocaal gevolgde i zuiver als vocaal werd uitgesproken, blijkt hieruit, dat er geen verbinding tot één klankeenheid met de voorafgaande consonnant is ontstaan. Men vergelijke slechts μεσος en ἀλλος met medius en alius.

Dat dit in historischen tijd nog onveranderd is, blijkt uit metrische feiten. Want als de heerschende uitspraak de j naderde, dan zou men verwachten, dat de oudste dichters, die, omdat er nog geen bepaalde conventie bestond, hun versleer moesten vormen naar het gehoor, het gebruik van i in de positie conson. + i + vocaal met de waarde van één korte syllabe zouden hebben vermeden. Wat we bij de oudste dactylische dichters vinden, is evenzeer daarmee in strijd als wat uit Plautus volgt. Plautus gebruikt in de laatste voet van een jambischen senaar, in de voorlaatste van een versus quadratus, in de laatste van een cretischen tetrameter de i in bovengenoemde positie als korte. En de dactylische dichters vermijden in geenen deele in den

---

[1]) Deze oorkonden zijn met Grieksche letters geschreven.

vijfden voet i in bovengenoemde positie als korte te gebruiken.

Dat dit nog het geval is bij Lucretius en Vergilius heeft minder sterke bewijskracht voor de uitspraak van hun tijd, maar het heeft toch wel eenige waarde. Beide immers hebben zich in de metriek niet aan de overgeleverde procédé's gehouden. Vergilius gebruikt zelfs in twee gevallen de verbinding cons. + i als dubbele conson. (abjes, parjes); dat hij het bij deze woorden gelaten heeft, bewijst, naar het mij toeschijnt, dat de conso-uitspraak beperkt was tot enkele gevallen.

In de eerste eeuw v. Chr. dus werd i, voorafgegaan door consonant en gevolgd door vocaal, in het beschaafd Latijn nog maar zelden als j uitgesproken. Dus was ook in de verbinding d i en t i, gevolgd door vocaal, het stadium dj en tj, dat aan de geassibileerde uitspraak moet voorafgaan, nog niet bereikt.

Dat in den tijd van keizer Claudius de geassibileerde uitspraak nog niet werd gevolgd, blijkt uit het getuigenis van het Kymrisch. De daarin overgenomen Latijnsche elementen immers hebben nog d en t in deze verbinding. In den tijd, dat dit volk voor het eerst met de Romeinen in aanraking en woorden van hen kon overnemen, had het Latijn dus nog niet de uitspraak d en t voor i + vocaal verloren.

Bewijzen van de veranderde uitspraak zijn de inscripties, waarin *ti* + vocaal verward is met *ci* + vocaal. Boven zei ik reeds, dat deze sporadisch voorkomen van af 't midden ongeveer der 2e eeuw n. Chr.

De Grammatici van 't laatst der IV^{de} en 't begin der V^{de} eeuw n. Chr. kennen slechts de geassibileerde uitspraak; b. v. Servius, commentaar op Donatus (Kal Gramm. Lat. IV, 445, 6 sqq.), Papirius de Orthographia (ib. VII, 216, 8).

Toch wijzen hun getuigenissen er op, dat de taalbeweging nog niet is afgesloten. Ze kennen immers nog slechts de geassibileerde uitspraak in 't midden der woorden en blijkens de Romaansche talen is di aan 't begin van een woord (ti komt daar in Lat. woorden niet voor) evenzeer aangetast; b. v. diurnus, giorno, jour.

Dit maakt ook, dat we het algemeen worden van dit taalverschijnsel niet te vroeg mogen stellen.

Zoekt men een tijd, welke het geschikst was om een traditioneele uitspraak van 't beschaafd Latijn te doen breken door een uitspraak-gewoonte, die zich ontwikkeld had in 't lokaal Latijn van sommige streken, dan schijnt 't wel 't waarschijnlijkst de verandering te stellen in de rumoerige tijden, welke volgden na 't einde der dynastie der Antonini, waarin allerlei vreemde invloeden Italië binnendringen.

III. Dat u in 't Latijn gewoonlijk als oe werd uitgesproken, is een algemeen aangenomen feit, waarvoor de bewijzen te over zijn.

Maar naast de gewone u kennen de grammatici een andere, die het midden hield tusschen u en i (Quint. Inst. or. I, IV, 8). Deze bepaling is niet scherp, omdat het Latijn zoowel de gesloten als de open i heeft gekend en we dus volgens de bepaling van Quintilianus kunnen weifelen tusschen u (in uur) en i (in ons ik). Als men de lijst nagaat van de Latijnsche woorden, waar de „u media" voorkomt, dan is het zelfs waarschijnlijk, dat zoowel ü als gesloten ĭ daarin vertegenwoordigd is. (Vgl. Velius Longus bij Keil Gr. Lat. VII 75 sq.)

Bovendien lijkt het me zeer waarschijnlijk, dat onder deze woorden phonetische doubletten zijn. Bij simillis naast semel, simul en simulo schijnt mij dit b. v. zeer goed mogelijk.

Voor de praktijk vond ik het beter bij al deze onzekerheden één bepaalden regel te geven.

De invoering van deze wijzigingen zal ons van de onaangename noodzakelijkheid ontheffen eenige dingen anders te onderwijzen dan wij weten, dat ze onderwezen moeten worden.

Ook zal op verschillende taalverschijnsels een beter licht vallen. Zoo zullen verschillende gevallen van alliteratie beter in het oog vallen. Verschillende meer of minder sterk gevoelde moeilijkheden bij de elisie zullen wegvallen; en men zal niet meer hebben uit te spreken ekse (ecce), ekkum (eccum), eks'illum (eccum illum).

Eindelijk zal men het aanleeren der uitspraak vooral voor de beginners eenvoudiger maken. In het eerste jaar heeft men op de beide eerste der behandelde punten nog telkens fouten te verbeteren. Het is dan ook tamelijk ingewikkeld: rectus met k, maar centum met c, cito met c, maar scio met k, en weer piscis met c. Evenzoo is altijd tie te spreken gemakkelijker dan uit te spreken: nuntsius (nuntius), maar ostium, Tietsii (Titii) maar totieus (totius) en Boeotia.

Geen der grammatica's, die ik heb ingezien, geeft dan de regels ook maar eenigszins juist, noch Woltjer noch Stegmann-Beversen noch Mendes da Costa. En op 't éène Gymnasium wordt weer anders gesproken dan op 't ander.

Eenigszins moeilijker zal het zijn de leerlingen te gewennen aan het teeken u de waarde oe toe te kennen, maar veel last kan het niet geven, omdat de woorden waarin ū moet gesproken worden in het eerste cursusjaar in zoo gering aantal zullen voorkomen, dat zij van buiten kunnen worden gekend.

Ik wil eindigen met er op te wijzen, dat men de drie door mij voorgestelde veranderingen aannemende, de inconsekwentie zal afleggen de geassibileerde uitspraak toe te passen voor t i en c i en na te laten voor d i en g i. Sprak men in 't eerste geval met scherpe en in 't laatste met zachte sibilans uit, dan zou men nog kunnen zeggen, dat men de uitspraak had van een latere taalperiode. Nu men ook dat niet doet, moet men erkennen, een willekeurige constructie, een produkt van sleur en gemakzucht, in strijd met de wetenschap, tegen het belang van de praktijk, in 't leven te houden.

Na de voordracht van Dr. Bierma prijst Prof. Vollgraff diens doorwrochte studie, maar hij zou het debat beperkt wenschen te zien tot de opportuniteit van Dr. Bierma's voorstellen voor de praktijk.

Prof. Speyer wenscht uitgemaakt te zien, of het nuttig is te veranderen of niet, doch dit heeft Dr. Bierma niet gedaan, deze wil alleen, door loffelijke waarheidsliefde gedreven, ver-

anderingen in de uitspraak aanbrengen. Hij wenscht de beslissing in deze zaak tot een volgend Congres uit te stellen, men kan dan nog eens over de zaak nadenken. Ten opzichte van de argumenten door Dr. Bierma aangevoerd voor de uitspraak van c als k, wil hij er nog bijvoegen, dat in de Germaansche talen allerlei Latijnsche woorden zijn overgenomen, als kist, kers enz., en dat de uitspraak der Latijnsche grammatici in dezelfde richting gaat, die allen de uitspraak k geven. Bréal heeft beweerd, dat c door een palatale klinker gevolgd een meer palatale uitspraak krijgt.

Door opstaan wordt thans uitgemaakt, dat beslissing in deze zaak tot een volgend Congres zal wachten, dan zal er nader op worden ingegaan.

Het woord krijgt thans de heer J. C. G. Grasé voor een rede getiteld:

„Iets over Direkte Methode."

Gedachtenwisseling over de waarde van een methode van onderwijs heeft alleen dan nut, wanneer er eenstemmigheid bestaat omtrent het doel. Daarom zij het mij vergund, dit met enkele worden te formuleeren.

Men leert een vreemde taal om denkbeelden te ontvangen en om van gedachten te wisselen. Als het alleen om het eerste te doen was, dan zou voor de meeste menschen een vertaling voldoende zijn. Er moet nog iets meer kunnen worden bereikt, anders is het geen vraag meer, of het aanleeren van een vreemde taal de moeite en den tijd wel loont. Voor moderne talen is dit zeker in het tweede te vinden. — Behalve dit utiliteits-motief pleit voor het aanleeren eener taal, dat het leert opmerken, vergelijken, regels opsporen en toepassen; waaruit volgt, dat de kwestie, hoe een methode in te richten, door heel wat meer wordt beheerscht dan door de vraag: Moeten onze leerlingen een vreemde taal kunnen spreken?

De Duitsche Minister van Onderwijs gaf in 1891, als hoofd-

doel van het onderwijs in de levende talen, aan: het praktisch schriftelijke en mondelinge gebruik; en de Fransche Minister sloot in 1902 „culture litteraire et gymnastique intellectuelle" nadrukkelijk uit. Hieruit spreekt een zekere geringschatting, waartegen ik dadelijk wensch op te komen. Dit wil ik niet aannemen als doel van onderwijs op H. B. S. of Gymn. En als men mij straks zou toegeven dat de methode die ik voorsta, alleen dàt doel kan bereiken, dan zou ik zulk prijzen beschouwen als „damning praise".

Zulke ministerieele besluiten zijn het gevolg van een reaktie tegen den geest, die het taalonderwijs in de school te lang heeft bezield. Prof. Muller heeft het hier in Utrecht twee jaar geleden zoo juist gezegd: „De philologie, die zich met haar „etymologie en vormenleer zoo gemakkelijk als zuiver weten-„schappelijk voordoet, erkent rondweg, dat de letterkunde van „het heden nog geen voorwerp van historisch onderzoek kan „zijn. De kennis van land en menschen om ons heen bestaat „voor haar niet, of komt nauwelijks als doel in aanmerking. „Deze geest heeft zich meester gemaakt van het taal-onderwijs „op de scholen."

Als de taal gansch het volk is, dan kan de studie van een nieuwe zoowel als van een oude taal, ons de geestelijke en materieele cultuur van een vreemd volk van nabij leeren kennen, en de beteekenis van het onderwijs vermindert er niet om, wanneer dit volk toevallig nog tot de levenden behoort. Genoemde besluiten leggen àlle nadruk op een deel van de taak van het onderwijs, en dragen veel de schuld van een verkeerden indruk, die ontstaan is van het wezenlijk streven van de Direkte Methode. — Gelukkig is voor 2 jaar de lectuur in Duitschland in eere hersteld.

De taak dan, van den leeraar eener vreemde taal zou ik zóó willen omschrijven: Hij moet den leerling een middel verschaffen, waardoor deze in aanraking komt, en begint vertrouwd te geraken met het verstands- en gevoelsleven van een vreemde cultuursfeer, met het beste daarin, — beter en op intiemer

wijze dan vreemdelingen elkaar door vertalen kunnen verstaan; — en dit geschiede op ontwikkelende wijze door stelselmatig het taaleigen te bestudeeren en de spraakkunst te boefenen.

Gaan wij even het verloop van den methoden-strijd na.

Vóór de 14de eeuw bestonden er geen leerboeken voor vreemde talen. Aan dezen paradijstoestand kwam een einde in Engeland, toen behoefte werd gevoeld, in plaats van het Normandisch Fransch, de taal van Parijs te leeren kennen. De oudste handschriften en boeken bevatten gesprekken over de jaargetijden, feesten, vragen naar en inlichtingen omtrent den weg, een onderhoud met leugenaars en bedriegers; verder, woorden die in het Fransch en Engelsch hetzelfde zijn; enz. De klank werd niet veronachtzaamd, de *a* wordt in de borst uitgesproken, de *e* in de keel, de *i* tusschen de wangen. — Voorts, opmerkingen over lijdende en bedrijvende vormen, pers. en onpers. werkwoorden; de grammaire dus. Een dier boeken eindigt met een appendix: De kunst van langzame dansen te leeren dansen naar Fransch gebruik, hieraan toegevoegd ter belooning van den vlijtigen leerling.

Die phonetische verklaringen, dat gebruik van in de twee talen gelijkvormige woorden, die realia, die gesprekken over alledaagsche onderwerpen, dat verbinden aan het einde van het aangename met het nuttige, — klinkt dit alles niet als de inhoudsopgave van een boek volgens de allernieuwste methode?

Tegen het einde der 18de eeuw kwam Meidinger. Waar tot nog toe in de leerboeken aan het vertalen uit de vreemde taal het terug vertalen was vastgekoppeld, komt nu dit laatste op den voorgrond; maar blijft niet een terugvertalen: het overzetten in de vreemde taal wordt een oefening, een kunst op zich zelf. Een brokstuk grammaire, een lijst van woordjes; — en met de noodige aanwijzigingen er bij, gaat de leerling de taal, die hij wenscht te leeren, zelf maken. Hij gaat zijn eigen potje koken. — En waar Meidinger anecdoten en verhaaltjes gaf om te vertalen, verbeterde Ollendorf de methode

nog, door deze in losse zinnen te veranderen. Van samenhangenden tekst geen sprake.

Wat blijft er bij zulk een methode over van ons streven bij het werk in de school, om belangstelling bij den leerling op te wekken en hem pleizier in zijn werk te doen krijgen? Terecht treft de mannen van deze methodes het verwijt van fouten in denken, naast dat van gebrek aan gevoel. De eigenlijke onderwijzer is zoo het papieren boek; de man voor de klas een doode pop. Dit is niet het bijbrengen van kennis van de taal, maar van de theorie van taal. De leerling, die met toepassing der geleerde grammaire-regels en met behulp van een woordenboek een bladzijde Nederlandsch in een vreemde taal kan weergeven, en omgekeerd, is het beste prodrukt, dat deze methode oplevert.

Enkele der redenen, waarom men zich keerde tegen de overheersching van dit vreugdelooze vertalen, zijn wel: Bij dit werk wordt de inhoud van den zin gedacht in de moedertaal; dan komt het vertalen, wat dus louter formalisme is. Onder het in elkaar zetten van de legkaart wordt het geheel niet overzien. Het is een opzettelijke belemmering van het schrijven en spreken, want het belet het ontstaan van synthetisch taalgevoel, daar de leerling telkens door een Nederlandsch woord uit de atmosfeer der vreemde taal wordt weggerukt. De spraakkunstige juistheid blijft het resultaat van bewuste toepassing der geleerde regels.

Een verdere tegenwerping tegen dit werk in de school is, dat de resultaten misschien wel grammatisch korrekt kunnen worden, nooit idiomatisch. Sommige uitdrukkingen zijn niet voor vertalen geschikt, voor andere heeft de vreemde taal minder gebruikelijke vormen. Het beoordeelen hiervan kan niet door den leerling geschieden; goed vertalen verlangt een even groote beheersching van het vreemde als van het eigen idioom. Het gedurig vergelijken der twee talen kan gevaarlijk worden voor de zuiverheid van beide. — En bij dit alles de ernstige grief, dat de inhoud geheel op den achtergrond geraakt.

Wanneer nu echter de beeldstormende hervormer alle ver-

talen in de vreemde taal wil laten vervallen, dan werpt hij het kind met het badwater weg. De leerling, die geleerd heeft met toepassing der grammaire regels en met behulp eener dictionaire, eene bladzijde te vertalen, heeft wel degelijk iets geleerd, en veel ook. — Uit de opgesomde bezwaren volgt slechts: dat het vertaal-onderwijs alléén niet het door mij gestelde doel kan bereiken; dat daarnaast een ander onderwijs moet staan; — en verder, dat deze hersen-gymnastiek binnen bepaalde grenzen moet worden gehouden. Alleen het kenmerk van verveling kan er misschien niet aan ontnomen worden. Als het in het belang van den leerling is, mag het ook wel eens vervelend zijn. — Dezelfde ijveraar ziet over het hoofd dat het schrappen der vertaling hem een uitnemend hulpmiddel doet ontberen om de spraakkunst te verwerken en vast te leggen Als hij meent, dat het geheel vervangen kan worden door het vervoegen en omzetten van zinnen in alle personen en tal van vormen, dan vervalt hij evenzeer in een uiterste als de man van de vertaalmethode. Wordt bij het vertalen, alleen in de moedertaal gedacht, er is alle kans, dat bij zulk vervoegen in het geheel niet wordt gedacht.

Wat nu aan de nieuwe beweging ten grondslag ligt, zijn enkele zeer gezonde beginselen.

Reeds van den aanvang af ligt het zwaartepunt in den inhoud en in het verwerken daarvan. De stof moet passen in den gedachtengang van den leerling; de onderwijzer moet zich daarin inleven. Boekentaal is dus in het begin niet te gebruiken; het materiaal zal hoofdzakelijk moeten worden gevonden in de omgangstaal, zoowel in verhalenden als beschrijvenden spreektrant, van ongeveer hetzelfde gehalte (gekuischt) als wat onze kinderen op 10, 12-jarigen leeftijd spreken en lezen in hun moedertaal; en bij voorgezet onderwijs, al zeer spoedig, in de beschaafde taal van ouderen.

En daar inhoud, en vorm, en toon, een onafscheidelijk geheel vormen, dient de klank van den beginne af tot zijn recht te komen. — Zóó kunnen, reeds van den aanvang af, de taal-

vormen uit klank en schrift worden geleerd; zóó krijgt de leerling een vrij groote vertrouwdheid met de voornaamste woord- en zinsvormen. Zóó ontwikkelt zich analytisch, wat synthetisch niet te verkrijgen is, een zéker, zich gaandeweg ontwikkelend taalgevoel. De spraakkunstige korrektheid zal hoofdzakelijk dus hiervan het gevolg zijn, en niet van de bewuste toepassing der regels. Alleen zoo zal het verband tusschen beeld en woord instinktief ontstaan, onmiddellijk worden. Willen wij ooit iets van dit onmiddellijke effekt bereiken, dan dienen van den beginne af, storende invloeden vermeden; en dient de vreemde taal door middel der vreemde taal tot den leerling te komen, door zijn oor en oog; — waaruit volgt de belangrijkheid van het gesproken woord, het gedachtenvoertuig bij uitnemendheid, bij ons taalonderwijs. Waar de oudere methodes langs den weg van spraakkunst en vertalen indirekt hun doel willen bereiken, trachten wij dit, door en van de vreemde taal uit, direkt, zonder de moedertaal, te doen. (En daarom terloops opgemerkt, gebruik ik liever den naam „direkt", dan die van aanschouwings-, analytische, nieuwe, nieuwere, reform-, normale, natuurlijke, verstandige, waarmee tal van ontwerpers hun waar aanprijzen, anderen voor abnormaal, onnatuurlijk, onverstandig, uitmakend). Tusschen twee haakjes: al is er naast het gebied der medicijnen geen ander, waar kwakzalvers zoo welig tieren, er schijnt toch wel iets verbeterd te kunnen worden.

Waar nu mijn omschrijving van de taak van het onderwijs het vertalen uitsluit, behalve als ondergeschikt hulpmiddel, is een der kenmerken der Direkte Methode, dat in plaats daarvan, de woordverklaring in de vreemde taal op den voorgrond treedt; met dit voorbehoud, dat men in enkele gevallen terecht van de moedertaal gebruik zal maken. Behalve voor enkele soortnamen worden deze gevallen echter langzamerhand zeldzamer. Reeds in de eerste lessen kan de woordenkeus zóó zijn, dat de leerling zonder vertalen begrijpt: een naam, een handeling, een gedachte; want èn aanschouwing, èn uitdrukking, èn geste, èn klank-

overeenkomst, èn verband der woorden, èn een herinnering aan een plaats, waar het woord reeds is voorgekomen (en hiervoor dient de leeraar zich nauwkeurig bewust te zijn van wat hij heeft onderwezen), deze allen kunnen direkt tot den leerling spreken. Hoogst voorzichtig moet men hier te werk gaan om niet in een papagaaien methode te vervallen. Geen vreemdeling zal dit naar behooren kunnen doen; alleen de man die beide talen kent, die volkomen vertrouwd is met het dagelijksch leven der leerlingen zal dit gevaar kunnen vermijden. En hoe gemakkelijk is deze methode in de praktijk, wanneer de leeraar zich nog jong tracht te gevoelen en met hen mee te leven. Het verband is direkt. De vreemde taal schept bij hen de voorstellingen en gevoelens onmiddellijk: zij denken zich in in de taal. Omgekeerd roepen de voorstellingen en gevoelens bij hen de woorden der vreemde taal op: zij denken in die taal.

Dit wordt door de tegenstanders der D. M. niet toegegeven. Hun tegenwerpingen ontleenen veel kracht aan het overdrevene der beweringen van de voorstanders. — Zoo loopt, als een roode draad, door al Gouin's betoogingen deze gedachte: In 6 maanden, hoogstens 12, leert een kind spreken en denken. Onze leerlingen behoeven alleen te leeren spreken. Zij kunnen dus in dien tijd een taal leeren, als wij de manier, die onze moeders zoo goed toepassen, slechts volgen. — Maar lang vóór het kind begint woorden te spreken, knoopt het al voorstellingen logisch aan elkaar vast; en elke voorstelling bij onze leerlingen is zoo saamgegroeid met het woord der moedertaal, dat het nieuwe, vreemde woord hun in de eerste plaats als het equivalent daarvan voorkomt. Dus vertalen zij, zeggen de tegenstanders, en de vertaal-methode schept niet dien omweg, dien de leerling volgt, — die is er, altijd! — Gedeeltelijk juist. Zij vergissen zich als zij meenen, dat het zoo blijft; ze zien over het hoofd, dat juist de D. M. den weg aangeeft om dit zoo spoedig mogelijk te wijzigen. In tegenstelling met de indirecte, die het bewustzijn der moedertaal zoo lang mogelijk levendig houdt, slaagt de onderwijzer der D. M. reeds vrij spoedig er in dien omweg te

vermijden. Maar dan zal hij, geen enkel hulpmiddel versmadend, zooals ik reeds aangaf, met de meest pakkende woorden en handelingen moeten beginnen, zich veel moeite moeten geven om dit aanvangsonderwijs in elkaar te zetten; en dan zal hij gevoelen, hoeveel waars er is in Storm's gezegde: Het eerste jaar is voor de volgende beslissend.

De leerling ziet en hoort zijn leeraar op de vingers tellen, hoort de namen van maanden en dagen, de landen en hoofdsteden van Europa, ziet hem een punt aan een potlood slijpen, een inktvlek verwijderen, — die leerling neemt van zulke zaken het woord, het idioom, direct van de lippen van zijn leeraar over. Als deze tot 5 of 6 is gekomen, dan telt de leerling in de vreemde taal mee. Hier, die scherpe punt prikt! Hij voelt het. — Kijk, het papier scheurt! — De jongen, die bij zijn directeur werd geroepen en op de vraag of die ruiten onder de „Engelsche les waren gebroken, antwoordde No, Sir, — die jongen vertaalde niet.

Het is gemakkelijk en goedkoop deze manier van aanvangsonderwijs belachelijk voor te stellen. Maar hoe loonend, hoe opwekkend blijkt de praktijk te zijn; wat voelt de leeraar zijn vrijheid, wat een gelegenheid voor initiatief! Wie met woorden als: papagaaien methode, enz. dit onderwijs bij ontwikkelden in minachting trachten te brengen, bewijzen hierdoor, hoe weinig zij werkelijk op de hoogte zijn van dit levende onderwijs eener taal, door mannen als Jespersen en Vietor voorgestaan; — ze bewijzen tevens, dat zij niet kunnen beoordeelen, van hoe groote beteekenis het verstaan van het gesproken woord en de kennis van de omgangstaal is, om zich in de litteratuur en cultuur van een vreemd volk wezenlijk te kunnen inleven.

Allerlei dwaasheden worden op rekening der D. M. gesteld, doordat elk ontwerper van een nieuw systeem voor een echte vertolker van haar beginselen wordt aangezien. Wijzen de voorstanders op het geestdoodende van de thema-zinnetjes, ten onrechte meenen de tegenstanders dat geen D. M. kan bestaan zonder smakelooze serie-lessen of onbenullige gesprekjes en vra-

gen. — Eenzijdigheid als die van den Franschen minister doet veel kwaad. — Voor sommigen is de D. M. synoniem met Berlitz, die in 3 maanden tolken en kelners vormt; alsof wij de H. B.-Scholen en Gymnasia tot vakscholen in die richting wilden verlagen. — Vooral het gebruik van het gesproken woord brengt de D. M. bij menigeen in diskrediet. Wij zullen zien, ten onrechte.

Toen het Latijn niet langer als gesproken taal werd onderwezen, trad de spraakkunst-behandeling bij de oude talen op den voorgrond. Deze verkreeg bovendien nog bijzondere beteekenis, omdat daarin een uitnemend middel tot verkrijging van algemeene ontwikkeling werd gezien. En nu werd dezelfde indirekte methode toegepast, toen men begon onderwijs te geven in de levende talen. Deze troffen het wel ongelukkig. Er was gebrek aan ontwikkelde mannen, die ook het gesproken woord machtig waren. Zoo heeft men van den nood een deugd gemaakt, en kwam aan het spreken bij het onderwijs in de moderne talen een parlir-luchtje.

Even goed als men tracht op de lagere school de moedertaal zuiver te leeren spreken, doen wij dit met de vreemde taal. Slordigheid in één onderdeel van het onderwijs bevordert die bij een ander. Er is iets laks' in dat willen laten passeeren van verkeerde klanken, een gebrek aan appreciatie van het æsthetische, rhythmische der taal, daarvan even onafscheidelijk als van muziek, iets wat wij onzen leerlingen niet opzettelijk mogen onthouden.

Wanneer in het complex, dat taal heet, een der onderdeelen: inhoud, vorm, toon, minderwaardig is, dan lijdt hieronder het geheel.

De phonetiek geeft ons gelukkig tal van tijdbesparende middelen om een uitspraak te verkrijgen, die de moeite loont. Het kleine pillendoosje met een hagelkorreltje er in van Zündt Burguet, tegen het strottenhoofd gedrukt om stemhebbende van stemlooze klanken te onderscheiden; — de breinaald van Klinghardt achter de boventanden geplaatst, waardoor de leerling: Ngeentje ngeerde Ngotje ngopen, enz. vlug leert verbeteren, en het eigen-

aardige der neusklanken leert voelen; — de tongoefeningen, die den leerling het lispelend sjoep afleeren; — al onze spraakorganen-gymnastiek komt ten goede aan de uitspraak der moedertaal. De beheersching der spraakorganen leert nauwgezet uitvoeren van een gezette taak. — Beoogt schrijfonderwijs niet meer dan leesbaarheid?

En wanneer bij het leeren der Engelsche klanken verband wordt aangetoond tusschen de slap artikuleerende lippen en tong met de weinig bewegelijke onderkaak van den spreker, en den aard van den Engelschman om de dingen schijnbaar gemakkelijk op te nemen, zonder onnoodige bewegingen, -- en wij wijzen op het kontrast bij den Franschman, — dan brengen wij ook met dit deel van ons onderwijs den leerling iets nader tot den vreemdeling, dan wanneer wij dit achterwege laten.

Een zeer ernstige beschuldiging tegen de D. M. is, dat zij de spraakkunst zou verwaarloozen. Wij, voorstanders, onderschatten evenmin de waarde van het grammaire-onderwijs der oudere methodes, als wij kunnen toelaten dat iemand de waarde der mondelinge beheersching onderschat. De spraakkunstige zuiverheid is voor ons van even groot gewicht als voor de mannen der Indirekte Methode. Reeds in de eerste lessen wordt op de grammatische verschijnselen gewezen, de voorbeelden in 't geheugen teruggeroepen en gerangschikt, de regels er van afgeleid; inductief wordt aldus het begrip van vorm en regel aangebracht. Het onderwijs verliest hier iets door, het vervelende! Maar het karakter van den leerling verliest er niet bij, als hij zelf kan meewerken en moet zoeken. Stelselmatig worden de verschijnselen van de meest voor de hand liggende tot de meer ingewikkelde beoefend, alnaarmate zij voorkomen in zorgvuldig saamgestelde, daarom nog niet houterige of onnatuurlijke stof; niet stelselmatig volgens de indeeling der rededeelen. Wel worden zij in het cahier onder die hoofden door den leerling zelf gerangschikt. Eerst in de hoogere klassen komt de behandeling van de rededeelen afzonderlijk. Aldus begonnen, dringt de spraakkunst zich niet op den voorgrond, en alleen

hierdoor hebben wij ons het onverdiende verwijt op den hals gehaald, dat wij de spraakkunst zouden verwaarloozen.

Laten wij toch bij het grammaire-onderwijs niet vergeten hoeveel moeite het ons soms kost om een ingewikkelden regel werkelijk te begrijpen, als de voorbeelden er niet bijstaan. Ik beken, dat het mij wel eens overkomt met de regels in schoolboeken. Hoe moeilijk is het voor ons om een regel volkomen helder te formuleeren. — Voor te schrijven, dat de leerlingen alle regels inductief moeten leeren, is „principienreiterei."

Bij het grammaticaal onderwijs sluit zich aan, het vertalen in de vreemde taal, al naar de gelegenheid zich voordoet; maar eerst dan, wanneer een zeker onderdeel der spraakkunst inductief is opgenomen. De opgaven moeten zoo zijn gesteld, dat de leerling met een redelijk geheugen zich de te voren behandelde regels onmiddellijk voor den geest kan roepen. Geen vocabulaire moeilijkheden in spraakkunstige oefeningen! Dit laatste is ook in den aanvang bij vertaalmethodes te vermijden; maar na eenigen tijd weet menig schrijver van themaboeken, evenmin als de leeraar zelf, welke woorden zijn leerling kent. En vaak zondigt hij er geducht op los. Dan neemt de moeilijkheid van het vertalen toe buiten alle evenredigheid tot het nut er van. Verwarring en kregeligheid krijgen den boventoon; en in zulk werk rekent elk woord, dat niet wil te binnenschieten, voor een fout, een domheid. En dat is het niet? Soms kennen wij een woord, begrijpen zeer goed de vreemde uitdrukking, maar wij kunnen ze niet vertalen. Het begrijpen van een tekst en het vertalen er van, zijn twee heel verschillende dingen; ook daar wil de D. M. den nadruk op gelegd hebben.

Het zij mij thans vergund na mijn hoofdzakelijk verwerend betoog, nog iets mee te deelen over de praktijk der D. M., en voor nog twee zaken uw aandacht te vragen, n.l. voor het klankschrift en vooral voor het zich inlezen in de taal.

In mijn toepassing der methode worden de eerste lessen gebruikt

voor het bijbrengen van den zuiveren enkel-klank; een eenvoudige verklaring van stemband-trillingen en de vorming der hoofdklanken en enkele medeklinkers, — van kaak- en tongstand; de *ie* hoog, de *aa* laag, de *ee* daartusschen; waardoor het den leerling tevens duidelijk wordt, waarom de *i* en de *j* in de schrijftaal soms met elkaar afwisselen. Dan neem ik dadelijk oor en aandacht van de leerlingen in beslag met tellen, en dergelijke oefeningen, als ik reeds heb genoemd. Dat alles in groepen, in koor geleerd, wordt afgewisseld met en verwerkt door vragen en omzettingen. Al heel spoedig bewijst mij hier een grooten dienst Gouin's idee: laat bij de opeenvolgende handelingen het werkwoord telkens het houvast voor den leerling zijn om zijn korte zinnen te reproduceeren; de geheele rij der werkwoorden, het skelet van zijn gedachtengang. Vergelijking tusschen afmetingen van al wat voor de hand ligt, of wat door klank-verwante woorden kan worden begrepen, geeft aanleiding tot het bespreken van de trappen van vergelijking. Kleuren, vormen van letters, de vacantie-tijden, het muntstelsel, de hemelstreken, geboorte, datums en leeftijden geven den leerlingen gelegenheid elkaar vragen te stellen.

En evenals wij trachten woordenschat en idioom direkt, zonder tusschenkomst der moedertaal te geven, zoo tracht ik dit ook te doen voor den klank zonder tusschenkomst van de spelling. Om de gesproken taal weer te geven is voor sommige talen het klankschrift een uitnemend hulpmiddel, vooral bij het Engelsch, waar de spelling een nationale, volgens Vietor een internationale ramp is. Het klankschrift bespaart den leerling moeite bij het begin van het onderwijs, geeft hem een houvast, waar de conventioneele spelling slechts stoornis brengt, en draagt bij om zekerheid van toon te behouden. „Overlading", hoor ik fluisteren. Dit klinkt verschrikkelijk. Passy heeft hierop een afdoend antwoord gegeven: Een man heeft steenen te kruien; hij neemt een wagen. Nu heeft hij steenen èn kar voort te bewegen, ja, maar het gaat gemakkelijker! — „Het maakt later het aanleeren der spelling moeilijker". De uitspraak-

fout schijnt iets onbeteekenends, de spelfout iets vreeselijks te zijn. (Ik verbeter gemakkelijker de laatste, dan de eerste). Ik heb een statistiek gemaakt van de fouten, door het klankschrift veroorzaakt; en de ondervinding heeft mij, evenals allen, die er een proef mee hebben genomen, geleerd, dat de spelling er niet onder lijdt. Prof. Sweet o. a. verklaart, dat de ervaring in Engeland heeft geleerd, dat kinderen, die op de school volgens phonetische methode leeren lezen, beide: phonetische en gebruikelijke spelling vlugger leeren, dan andere leerlingen alleen het gewone schrift leeren lezen.

Het is mij een genoegen ook in Nederland een voorstander aan mijn zijde te vinden, op wiens verdiensten het niet aan mij staat de aandacht te vestigen, waar Prof. Van Hamel dit reeds heeft gedaan. — Gepaard met heldere, logische toelichtingen geeft Dr. Hoogvliet het klankschrift tot steun bij zijn mondeling onderwijs. Voor het vastleggen van toon en rhythmus acht hij het onontbeerlijk. — En een eenvoudig schrift moet dat zijn; niet dat van de Association Phonétique, voor de school onbruikbaar door zijn wel wetenschappelijk nauwkeurig, maar geheel onnoodig aantal vreemde figuren. En vooral hierbij geen afbeelding van het sterk afgeslepen woord van de gemeenzame omgangstaal, zooals die alleen in het snelle spreken wordt gehoord, wat helaas, onze woordenboeken wel eens geven. Als ooit het vloeiend spreken komt, dan komt die uitspraak van zelf. — Zulk een afbeelding geeft een schijn van grond aan de bewering, dat de taal waarmede de D. M. begint, niet beschaafd is.

Jammer nu, dat Hoogvliet geen rekening heeft gehouden met een schrift, dat hier te lande reeds burgerrecht heeft gekregen met zijn ± 6 nieuwe teekens, o. a., in nog wel te vereenvoudigen vorm in ten Bruggencate's woordenboek gebruikt; — en dat hij niet eerst een paar lessen bij het begin geeft aan klankvorming en klankafbeelding, waardoor de leerling aan beide gewend raakt. Dan kon hij hen ook gezonder begrippen omtrent klank geven, dan waar hij nu, na eenige weken onderwijs, sprekende over de „zoogenaamde" stemspleet, ver-

telt dat: de *ie* een piepklank, de *aa* een galmklank, en de *ee* een galmpiepklank is, door vermenging van *aa* met *ie* verkregen, — en dat tusschen de *oe* en de *ie* de toetpiepklank *uu* zou liggen. Jammer ook, dat hij zich niet streng houdt aan: Klank vóór Schrift, en onder meer redeneert: Kijk nu eens goed naar dat teeken met dat kruisje er op in dat woord; dat wordt zóó uitgesproken.

Klank vóór schrift te laten gaan, heeft alleen dan het meeste nut, wanneer wij de conventioneele spelling eerst eenigen tijd later geven. Langer dan een maand of drie zou ik het begin er mee niet willen uitstellen. Wij hebben dan de moeilijkheid van de spelling verschoven naar een tijdstip, waarop de leerling deze zonder gevaar voor de beheersching van den klank, thuis kan overwinnen.

Is de leerling nu zoo ver gekomen, dat hij eenvoudig, bevattelijk proza, met verklaringen kan verstaan, dan grijp ik elk hulpmiddel aan, dat anderen proefhoudend is gebleken; b.v. in die landen als Frankrijk, waar de Regeering een kleine Hollandschsprekende minderheid in het Noorden wil dwingen de landstaal te leeren, o. a. door rekenen. Voorts meetkunde, aardrijkskunde, charades, tooneelstukjes, en de bespreking van dagelijksche bezigheden, waarvoor de D. M. genoeg bekend is. Het leerboek is echter nog niet leesboek geworden in dien zin, dat de inhoud eerst gelezen, dan, na verklaring, verwerkt wordt. Dit komt eerst later. Want bij dit alles, ook bij de inductieve behandeling der spraakkunst, is het boek gesloten en gaat pas open tegen het einde van de les.

En nu wensch ik er hier met nadruk op te wijzen, dat de D. M. door met klank te beginnen, aan het lezen geen minder belangrijke plaats toekent, dan het in de beste der oudere methodes heeft. Want lezen past bijzonder goed in haar programma. Wanneer zij, het constructieve spreken zooveel mogelijk belettend in het eerste stadium, den leerling kan leeren zich in te hooren in de taal, dan dient zij spoedig op dezelfde manier te probeeren hem te leeren zich er in in te lezen. Een methode

die alleen de spraakkunst langs inductieven weg wil leeren, zou kunnen volstaan, met in het meest ouderwetsche themaboek de voorbeelden boven de regels te plaatsen. De D. M. wil niet alleen letterlijk den zin die iets zegt, op den voorgrond plaatsen, zij wil van den aanvang af den leerling een tekst geven, waarvan de inhoud op zich zelf waarde bezit.

Evenals men niet iets behoeft te kunnen vertalen, om het te kunnen begrijpen, even zoo kan men tal van grammaireverschijnselen onbewust passeeren, en toch met voordeel lezen. En welk een groot gedeelte van de spraakkunst voor het lezen van geen belang is, daarvan kan men zich spoedig overtuigen door de eerste de beste grammaire open te slaan, b. v. bij het hoofdstuk Syntaxis. — Daar bij den voor leerstof te gebruiken tekst in den regel bij elk spraakkunstig verschijnsel dient te worden stilgestaan, zal onderwijs alleen gegeven op de manier door mij beschreven, de lectuur vrij langen tijd op den achtergrond houden, vooral bij die talen, waar bij bijna elk woord kan worden stilgestaan. Wil de D. M. dit vermijden, dan dient zij den leerling gelegenheid te geven tot lezen, met stilzwijgend voorbijgaan van genoemde grammatische verschijnselen.

Aan den Duitschen Graaf von Pfeil komt de eer toe dit beginsel te hebben uitgewerkt; — jammer dat zijn werk dreigt in het vergeetboek te geraken. Op tweeërlei wijzen, redeneert hij, kan een woord ons bekend zijn. Wij zien of denken aan een voorwerp, en verbinden er het woord aan, of omgekeerd: het woord roept de voorstelling bij ons op. Pfeil definieert deze wijzen van weten: kunnen en kennen; productief en receptief weten. Dit slaat zoowel op de vocabulaire als op de grammatica van een taal. Met het receptieve gedeelte nu, zijn wij bij het zich inhooren begonnen; onder het receptieve gedeelte behoort ook het zich inlezen: de lectuur. Dit gedeelte, dat een grooten woordenschat eischt, verruimt het geestes en zieleleven van den leerling, en is dus van hoogere beteekenis dan het productieve, dat echter grooter intensiteit van kennis verlangt, en moeilijk te bereiken is.

Waar het nu onzen leerlingen niet in hoofdzaak om het lezen van een brief, of het verstaan van de omgangstaal van den vreemdeling te doen is, maar wel om het lezen van vreemde schrijvers, om de geheele litteratuur, heeft dus de receptieve beheersching voor ons de grootste waarde en verkrijgt dit hulpmiddel van zich intelezen voor de D. M. een verhoogde beteekenis. Pfeil wil het onderwijs beginnen met lezen; ik zou dit niet willen, en kunnen doen, voordat de leerling met de orthographische spelling eenigszins op streek is.

Draagt het leerboek voor klasse-onderwijs het karakter van langzaam voortschrijden, dit lezen moet cursorisch zijn, en veelal thuis gebeuren. Het spreekt vanzelf dat in geen enkele taal een boek bestaat, daarvoor geschikt. Geen enkel jongens- of meisjesboek in een vreemde taal is geschreven met één oog gericht op onze kinderen; geen van die boeken vermijdt de opeenhooping van grammatische en lexicographische moeilijkheden. Wil men zoo'n boek onzen leerlingen in handen geven, dan moeten vooral de eerste hoofdstukken omgewerkt, en dient gaandeweg minder, de tekst herzien en van afbeeldingen en verklaringen in de vreemde taal voorzien, en dienen de woorden zóó in den tekst te pas gebracht, dat zij zoo veel mogelijk zichzelf verklaren. Immers, een zeer belangrijke faktor in het leeren kennen van woorden, is hun groepeering, en de herhaling er van.

Een woord slechts éénmaal verklaard, wordt lang niet altijd ons eigendom. Herinnering aan een plaats, waar het reeds voorkwam, is beter dan verwijzing naar een woordenboek. Dus wil Pfeil een woord, dat er voor in de termen valt, bij herhaald voorkomen verklaren door verwijzing naar een vorige bladzijde en regel, wat vlugger gaat dan het opzoeken in een dictionaire. — Van de berekenaars der logarithmen-tafels heeft men gezegd: Zij verkortten hun leven om dat van anderen te verlengen. Een paar boeken zóó van aanteekeningen te voorzien, dat de lezer aan het eind er van zich vrij wel in de taal heeft ingelezen, en met genoegen onze vele uitnemende geannoteerde boeken kan

gebruiken, lijkt mij wel een omvangrijk werk, — loonend is het zeker. Niet slechts maakt alléén het zich inlezen de konsekwent doorgevoerde toepassing van de beginselen der D. M. mogelijk, dit cursorisch lezen brengt den leerling, zonder dat hij te zeer gevoelt, welk een oefening hij doormaakt, nut voor spraakkunst, spelling, vaardigheid, dus voor de productieve beheersching. Zoo wordt de lectuur doel en tevens middel van onderwijs.

In de klasse ontwikkelt zich nu het onderwijs tot lezen en voordragen met verdeelde rollen, declameeren van goede schrijvers, hoofdzakelijk van modern proza; zelfs poëzie wordt soms genoten. Van zelf spreekt: dit alles aangevuld door voordrachten en opmerkingen van den leeraar; niet uitsluitend voor litterair-aesthetische doeleinden, maar ook om kennis te maken met zeden en gewoonten van het vreemde volk. En verder, het houden van korte, eigengemaakte voordrachten door den leerling. In den aanvang moet de stof hiervoor uit tekst in de vreemde taal worden genomen, en eischt het heel wat verbetering vóór de leerling zoo ver is, dat hij geen brokstukken overschrijft, maar na zorgvuldig lezen en herlezen en aanteekeningen maken, zijn opstel schrijft zonder hulp van den tekst, dat dan gedeeltelijk memoriseert om het daarna met enkele punten vóór zich voor te dragen. Later kan hem de vrijheid worden gegeven zijn onderwerpen te kiezen uit eigen liefhebberijen en ondervinding. De meest uiteenloopende zaken worden behandeld; allerlei vakken van het school-programma leveren bijdragen. De een spreekt over Gezichtsbedrog, een ander over de Opleiding van een brandweerman, een derde over Toynbee-werk, over Radium, Korfbal of Voetbal, de Trans-Siberische Spoorweg, Macbeth, de strijd tusschen Plant en Dier, enz.

Zoolang de leerling zijn onderwerpen aan een vreemden tekst moet ontleenen, bieden boeken en maandbladen hem stof in overvloed, en is een leestafel met tijdschriften in verschillende talen hun een welkom hulpmiddel. Als de school niet alles kan bekostigen, brengen de leerlingen zelf wel wat mee; een oud-

leerling der H. B. S., thans boekverkooper, stelt zelfs gratis een circuleerende portefeuille ter beschikking.

Nog één punt ter loops ter sprake gebracht. — Enkele leerlingen vinden tijd voor correspondentie met jeugdige buitenlanders. Sommige buitenlandsche jongens- en meisjesbladen nemen graag een bijdrage op, met een paar pennekrassen of een prentbriefkaart toegelicht, over de Paalbewoners van Amsterdam, polders, en andere eigenaardigheden van ons land en zijn bewoners. De onvermoeide W. T. Stead moedigt die internationale vredesbeweging op kleine schaal aan, door jaarlijks een 100 boeken aan de ijverigste correspondenten in Fransch, Duitsch of Engelsch sprekende landen cadeau te geven; waarvan er ook wel eens een naar hier is gekomen. — Een enkele maal komt persoonlijke kennismaking uit deze correspondenties voort; na het eindexamen is het heerlijk eens uit logeeren te gaan.

En waar nu de vrije productie zich zoo gemakkelijk ontwikkelt, (en het altijd sterke beenen zijn, die de weelde kunnen dragen) komt hier de gedwongen produktie, het vertalen, om den leerling het werkelijk moeilijke en zware van het aanleeren eener vreemde taal te doen gevoelen. Hier wordt hem nu woord voor woord voorgeschreven, wat te zeggen of te schrijven; maar zijn kennis van de taal is nu van dien aard geworden, dat het vreemde idioom hem dadelijk voor den geest of in het oor komt. Voor de toepassing van zijn kennis komt het hier niet op den inhoud van het te vertalen stuk aan; — de losse zin kan hier uitnemend dienst doen.

Kunnen wij met een soortgelijke methode bereiken, wat de oudere bereikt; kunnen wij met onze methode den leerling leeren gevoelen, dat de vreemde taal niet tusschen de omslagen van een boek zit, maar ergens leeft daar ginds in dat vreemde land, waar menschen wonen, net als wij, — dan is zij gerechtvaardigd. Zeker is zóó het onderwijs los te maken uit de sleur van formalisme; zóó kan de onderwijzer zich vrij maken

van het slaafsche volgen van het handboek. Maar zoo leert hij ook gevoelen, dat het evenzeer op den persoon van den leeraar als op zijn methode aankomt, en zal hij beide ernstig trachten te herzien. — En hij zal ook bemerken dat, als de vorderingen van zijn leerlingen hem meer bevredigen, dit in verband staat met de zwaardere eischen, die hij zich zelf heeft gesteld. Leerling en leeraar werken intensiever, maar ook opgewekter; en de intensiteit zal des te vruchtdragender zijn, als we ooit nog eens voor het eerste jaar van elke taal één les per dag krijgen, — b.v. door verlenging van de tusschenruimten tusschen de aanvangstijden van elke nieuw aan te leeren taal, door een kleine verschuiving van het taalonderwijs naar boven, waarmee kan samengaan het vervallen van onderwijs in een vreemde taal aan kinderen van 8/9 jaar. Dit zal den onderwijzer der lagere school ontlasten van een taak, die te zwaar moet zijn voor zijn schouders, waar ze aan leeraren der H. B. S. en Gymn. reeds zware eischen stelt. — Onzen leerlingen gun ik graag het vrije uurtje dat van een intensiever regeling van het aanvangsonderwijs het gevolg kan zijn, voor lichaamsbeweging in de open lucht. Voor den toekomstigen leeraar hoop ik, dat de Regeering hem gedurende zijn opleiding, faciliteiten zal geven om dàt gemakkelijk gebruik van de vreemde taal te verkrijgen, waardoor alleen zijn dagelijksch werk, zijn lust en zijn leven kan zijn; opdat wij niet den voorsprong verliezen, dien wij ten opzichte van de beheersching der taal op onze oostelijke naburen vóór hebben. — Wij, onderwijzers hebben het recht in 't belang van onzen arbeid, de Regeering dringend te verzoeken dit in het oog te houden bij de aanhangige regeling.

Onze Regeering laat ons vrij in het kiezen van onze methodes; niets belet ons van die vrijheid gebruik te maken. Sedert Prof. Wendt een jaar of vijf geleden zijn stellingen toelichtte, hebben tal van Duitsche collega's er een proef mee genomen, om over de voor- en nadeelen te kunnen oordeelen. Wie een methode wil beoordeelen, moet ze eerst in de praktijk toepassen. —

Na de rede van den Heer J. C. G. Grasé bedankt Prof. Vollgraff.

De Heer Tijmstra vindt, dat als er gesproken wordt van directe methode, men te veel ageert tegen een gefingeerd tegenstander, een spook, dat zich daartegen kon verzetten, hij heeft zoo iemand, een zoo verstokt tegenstander, nooit ontmoet, en verklaart, dat er volgens hem niet zoo heel veel verschil tusschen het verstandige toepassen van beide methoden bestaat. Zijn eigen ervaringen met de directe methode waren niet gunstig.

De Heer Eykman critiseert 't feit, dat de Heer Tijmstra met eigen ervaringen aankomt, z. i. moet het principe boven komen, daarover moet worden gedebatteerd. Al heeft de Heer Tijmstra geen succes gehad met de directe methode, hij zelf wel.

De Heer Roorda spreekt een protest uit tegen de directe methode, immers 't Hollandsch is van de voorstelling van 't kind niet los te maken. Kan men bijv. een voorstelling van de zee krijgen zonder haar gezien te hebben? Al die indrukken, t zien, hooren, proeven zelfs van de zee vormen de voorstelling: zee. De directe methode onttrekt aan het kind datgene wat zijn eigendom is, volgens spreker is dan ook het Hollandsch van het taalonderwijs niet te scheiden.

De Heer Grasé beantwoordt vooral den laatsten spreker, dat het juist de opeenvolging van tal van indrukken en mededeelingen is, die bij ons een steeds meer gedetailleerde voorstelling van een zaak doet ontstaan, — en daardoor de beteekenis van het woord voor ons doet groeien. Ook doet hij duidelijk uitkomen, dat hij de grammatica als zeer belangrijk beschouwt, maar alleen bij het begin van 't onderwijs wil hij haar tot het allernoodigste beperken. Aan 't einde komen beide methoden naar elkaar toe.

Wegens het vergevorderd uur sluit Prof. Vollgraff de Vergadering.

VERGADERING DER SECTIËN.

Sectie voor Geschiedenis en Archaeologie.

Donderdag-ochtend 7 April.

De Voorzitter, Mr. J. A. Feith, opent de vergadering en stelt voor tot Secretarissen te benoemen Dr. M. G. de Boer en Dr. H. A. Weststrate.

Daarna verleent hij het woord aan Prof. Dr. G. W. Kernkamp te Utrecht, die een voordracht houdt over de

„Histoire socialiste" van Jean Jaurès.

Aangezien deze voordracht gepubliceerd is in de *Vragen des Tijds* van Juni 1904, volgt hier een uittreksel [1]).

Spreker begon met mede te deelen, dat onder den titel *„Histoire Socialiste"* sinds eenige jaren een zeer uitvoerig geschiedwerk verschijnt, dat het tijdvak 1789 tot heden, uit socialistisch oogpunt bezien, zal beschrijven. Jaurès alleen had ruim 3000 dicht bedrukte bladzijden noodig voor zijn verhaal der Fransche revolutie van 1789 tot aan den val van Robespierre. Om de plaats aan te geven, die dit werk in de historiographie der Fransche revolutie inneemt, gaf spreker eene korte karakteristiek van de geschiedwerken van Thiers, Michelet, Louis Blanc, Von Sybel en Taine. Tegenover den lofzang op de revolutie van de drie eerstgenoemden stelden de beide laatsten eene kritische beschouwing; vooral Taine heeft bijna alleen oog voor het weerzinwekkende in de

---

[1]) Ontleend aan de N. R. Ct. van Vrijdag 8 April 1904. Eerste Blad B

revolutie. Het door Gambetta opgerichte dagblad. „*La république française*" dat Louis Combes, Georges Avenel en Marcellin Pellet onder zijne medewerkers telde, deed den eeredienst der revolutie herleven. Vooral F. A. Aulard, die sinds 1886 den door den gemeenteraad van Parijs ingestelden leerstoel voor de geschiedenis der Fransche revolutie inneemt, trachtte het gewelddadige karakter van de revolutie hoofdzakelijk te verklaren uit de tegenwerking van hare vijanden en de inmenging van het buitenland. Zijne geschriften hebben onze kennis van het revolutietijdvak zeer verrijkt; maar onpartijdig is hij niet; ook blijft zijne studie te veel bij den uiterlijken kant der dingen, bij het zuiver formalistische. Met al zijne voorgangers heeft hij gemeen, dat vooral de politieke geschiedenis zijne belangstelling trekt.

Jaurès, wiens voorstelling van de politieke geschiedenis niet noemenswaardig verschilt van die van Aulard (behalve in zijne opvatting van Robespierre), beschrijft vooral de maatschappelijke gebeurtenissen: de veranderingen in het grondbezit, de crisis van den arbeid, de ontwikkeling der industrie, het ontstaan van sociale theorieën. Zijne uitvoerige uiteenzetting van de wijze, waarop het feodaal systeem in Frankrijk niet plotseling werd afgeschaft, volgens de traditioneele voorstelling, maar geleidelijk is uitgeroeid, is een der glanspunten van zijn werk. Ook wie herhaaldelijk met Jaurès van oordeel zullen verschillen, hebben eerbied te betuigen voor zijne breedheid van opvatting, zijn meesterlijken stijl, zijn flair als historicus, blijkende uit allerlei gelukkige vondsten. Historisch-materialistisch, volgens de streng dogmatische opvatting, is het werk van Jaurès niet; hij zelf stelt het onder de schuts van Marx, Michelet en Plutarchus!

Ten slotte wees spreker op een gelukkig resultaat van de onderzoekingen van Jaurès. Het strekt hem tot eer, dat hij zich bewust is geworden van de leemten onzer kennis van het revolutietijdvak, en dat hij voorbarige conclusiën heeft vermeden. Op zijn voorstel besloot de Fransche Kamer van afgevaardigden

in November 1903 tot de instelling van eene commissie, die documenten voor de economische geschiedenis der Fransche revolutie zal verzamelen en uitgeven. Van den arbeid dezer commissie, die Jaurès tot president heeft en waarin bekende historici zitting hebben, mogen belangrijke resultaten verwacht worden.

Na afloop van deze rede richt de heer N. D. Doedes (Utrecht) een paar vragen tot den spreker:

Is het wel billijk, dat Prof. Kernkamp in zijne inleiding, — al kon hij daarin gewis niet alle vroegere schrijvers over de Fransche omwenteling noemen, — waar hij Thiers en Michelet wel noemde, geen gewag heeft gemaakt van Carlyle, wiens boek weliswaar uit wetenschappelijk oogpunt niet meer voldoende is, maar toch duizenden onder den indruk heeft gebracht van de machtige beteekenis der Fransche revolutie?

Is het ook wel billijk, dat Prof. Kernkamp Mignet niet heeft genoemd, wiens vermaard boek over de Fransche omwenteling zulk een helder logisch beredeneerd overzicht van dat tijdperk bevat?

En is het billijk Aulard voor te stellen als vrijwel alleen politiek beschrijver van de Fransche omwenteling? Al heeft hij een politieke geschiedenis van dat tijdvak gegeven, hij heeft toch ook, in zijn tijdschrift *La révolution française* en elders, studiën gepubliceerd, waarin eveneens de economische zijde van het vraagstuk ter sprake kwam.

Prof. Kernkamp antwoordt hierop, dat naar zijn oordeel het boek van Carlyle wel een mooi boek is, maar dat hij de wetenschappelijke waarde te laag stelt om het werk in dit verband te noemen. Ook het werk van Mignet heeft hij opzettelijk niet genoemd, omdat hij het niet van blijvende waarde acht. Wat Aulard betreft, noemt hij verschillende geschriften van dien auteur, maar verklaart geen economisch-historische werken van hem te kennen.

De heer Doedes houdt vol, dat Aulard toch ook wel econo-

misch-historische kwesties behandeld heeft en herinnert aan Aulard's voorstelling van Robespierre's val, dien hij heeft willen verklaren uit economische oorzaken, nl. uit den te Parijs heerschenden hongersnood. Zijns inziens heeft Aulard hierbij veeleer eenigszins overdreven door de politieke oorzaken geheel te vervangen door de economische, maar er blijkt toch wel uit, dat hij niet geheel tot de zuiver politieke geschiedschrijvers mag worden gerekend.

Na dupliek van Prof. Kernkamp, die betoogt, dat ook Aulard het einde van de Terreur het noodzakelijk gevolg noemt van den minder hachelijken toestand van Frankrijk in den zomer van 1794 en voorstelt bij gelegenheid elders nog eens van gedachten over deze kwestie te wisselen, werd nog een enkele vraag gedaan door Mej. J. M. Wolfson (Rotterdam). Was reeds bekend, of is door het werk van Jaurès bekend geworden, in hoever de nog niet afgekochte feodale verplichtingen in de periode van 4 Aug. 1789 tot einde Augustus 1792, toen de Ligéslative den eisch tot schadeloosstelling voor deze rechten introk, door de boeren zijn nagekomen? Prof. Kernkamp antwoordt hierop, dat in sommige streken de diensten gepresteerd zijn, maar dat in de meeste het verzet der boeren het den landheeren onmogelijk maakte hen tot nakoming dier plichten te dwingen.

Na een opmerking van den Heer L. M. Baale, die er de aandacht op vestigde, dat ook in de Charte van 1814 de onaantastbaarheid der nationale goederen werd verzekerd, brengt de voorzitter aan Prof. Kernkamp den dank der vergadering voor zijn belangwekkende improvisatie en geeft daarna het woord aan Dr. H. van Gelder, die eene voordracht houdt over

De Dispositie van Schillers Weltgeschichte.

Hermann Schillers Weltgeschichte verscheen tusschen 1900 en 1902. Het is een vierdeelig werk van plus minus 3000 bladzijden, ongeveer de maat, die mijns bedunkens eene „Algemeene Geschiedenis voor den beschaafden leek" mag bereiken. De

schrijver, die een half jaar na de uitgave overleed, had zich reeds lang voor dien als historicus en als paedagoog een grooten naam verworven. Zijne verdiensten op laatstgenoemd gebied worden misschien meer in zijn vaderland dan bij ons gewaardeerd: wij gloeien nog niet bepaald voor de wetenschappelijke beoefening der paedagogiek. Toch zijn zij onmiskenbaar. Zijn Handbuch der praktischen Pädagogik für höhere Lehranstalten is een standaardwerk; en niemand, die er mede heeft kennis gemaakt, zal de waarde kunnen loochenen van de vijf deelen der Sammlung von Abhandlungen auf dem Gebiete der pädagogischen Psychologie und Physiologie, die onder zijne leiding zijn verschenen en onder die van Theodor Ziehen, een tijdlang een gevierd hoogleeraar te dezer plaatse. Schillers verdere werken op dit terrein ga ik stilzwijgend voorbij. Als beoefenaar der geschiedenis huldigt ieder classicus in hem den schrijver der „Geschichte der Römischen Kaiserzeit". Het is wellicht eene hulde met een „maar" verbonden, de herinnering aan eene noot met eene zoete kern, doch taai en onverkwikkelijk van bast. Maar niettemin, ondanks die min sympathieke inkleeding, ook thans nog, meer dan twintig jaar na haar verschijnen, blijft Schillers Kaisergeschichte het werk, waarnaar ieder deskundige in de allereerste plaats grijpt, indien hij zich over eenig onderdeel dier uitgebreide en gewichtige periode wil op de hoogte stellen. Hetzelfde geldt van zijne uitvoerige „Geschichte des Römischen Kaiserreiches unter der Regierung des Nero", hetzelfde van zijne „Römische Staats- und Rechtsalterthümer". Het zijn boeken, die ons in onbewaakte oogenblikken wel eens korzelig en ondankbaar stemmen, maar tot welke men altijd weer terugkeert krachtens hunne methodische bewerking en hunne lang niet alledaagsche degelijkheid.

Het spreekt vanzelf, dat, als een man met dat verleden op bijna zeventigjarigen leeftijd eene Algemeene Geschiedenis voor breeder kring uitgeeft, een werk bovendien waarvan hij getuigt dat hij het jarenlang in manuscript heeft laten liggen, wij reeds a priori aan mogen nemen, dat wij iets goeds en iets belang-

rijks te lezen zullen krijgen. Die verwachting wordt niet be schaamd, het is een werk, uitblinkende door dien allereersten eisch voor ieder geschiedboek, onverschillig welk: grondigheid, degelijkheid, accuratesse. Maar andererzijds ontbreken ook de schaduwzijden niet: het is menschenwerk wat hier wordt geboden, en wel menschenwerk, eene populaire Algemeene Geschiedenis, dat uitteraard zeer onvolmaakt en zeer gebrekkig moet zijn. Ik wil hier uitsluitend over die schaduwzijden spreken. Nadrukkelijk wijs ik er echter op, dat niet die schaduwzijden de hoofdzaak zijn aan het boek, dat ik misschien, als ik ze maar altemaal kende, zou willen instemmen met dien beoordeelaar, die Schillers Weltgeschichte de beste Algemeene Geschiedenis voor groot publiek noemt, die in de laatste vijf en twintig jaren is verschenen; maar dat, als ik opzettelijk de schaduwzijden er van naar buiten keer, ik dat doe, om daaraan een uitgangspunt te vinden ter bespreking van enkele eischen der indeeling eener Algemeene Geschiedenis welke ook. Men leert van een man als Schiller, ook waar men van zijne opvattingen meent te mogen en te moeten verschillen.

Ik heb dan vijfderlei aanmerking op het boek. In de eerste plaats laat het zich niet prettig lezen, het is niet schooner van voorstelling en stijl dan de Kaisergeschichte en Schillers verdere wetenschappelijke werken. Voor mij persoonlijk is deze aanmerking de ernstigste van alle; ik ga er echter niet op in, want zij heeft met de dispositie niets te maken. Als tweede aanmerking (en hier kom ik tot de dispositie) lijkt mij de stof in Deel III en IV te uitgebreid behandeld in vergelijking met Deel I en II. Ten derde bestaat er te groote uitvoerigheid in het verhalen van al wat Duitschland, speciaal Pruisen, aanbelangt. Ten vierde is er veel te streng en te eenvormig gesystematiseerd, één zelfde schema van bewerking moet dienst doen voor de meest verschillende volkeren en tijdperken. Dat heeft zeker wel het meest bijgedragen, om de indeeling van het boek op vele plaatsen te bederven. Mijne laatste aanmerking betreft de behandeling der Culturgeschichte, voornamelijk der kunst. Deze is zoo mat

en kroniekachtig, zoo geheel zonder samenhang met de rest, dat men een valsch beeld verkrijgt van beteekenis en wezen dier Culturgeschichte, en daardoor van hare verhouding tot de overige onderdeelen der geschiedenis.

Nog wil ik even opmerken, dat Deel I zorgvuldiger bewerkt is dan Deel II, Deel II zorgvuldiger dan Deel III, en dat dan weer Deel IV door nauwkeurigheid boven zijnen voorganger uitmunt. Onwillekeurig stammen dus de meeste voorbeelden ter staving mijner bezwaren uit Deel III.

Om nu tot de behandeling van punt I te komen, het werk was oorspronkelijk, blijkens de Algemeene Inleiding, op drie deelen berekend, alle ongeveer gelijk van omvang. Het eerste deel zou loopen tot den dood van Justinianus, een zeer aannemelijk einde der Oude Geschiedenis, het tweede tot den Westphaalschen Vrede, den definitieven val van het Middeleeuwsche Imperium Romanum en van de alleenheerschappij van zijnen godsdienst, het derde zou tot heden loopen. Tegen die eindpunten zou ik geen bezwaar hebben gehad zoomin als tegen de onderlinge verhouding van den omvang dier drie deelen. Eenig verzet teeken ik echter aan tegen wat in werkelijkheid tot stand is gekomen. Deel II eindigt reeds bij de Kerkhervorming, Deel III loopt van 1517 tot 1786, een extra Deel IV van 1786 tot 1900. Het lijkt mij onevenredig, dat aan de geschiedenis van ± 3000 v. Chr. tot 1517 evenveel, eigenlijk nog iets minder ruimte is besteed dan aan den tijd van 1517 tot heden. Schiller brengt drie argumenten in het vuur, die mij gelijkelijk hun doel schijnen voorbij te schieten. Ten eerste, zegt hij, wordt de geschiedenis der laatste vier eeuwen het uitvoerigst op de scholen onderwezen, is zij daarom bij het groote publiek het best bekend, en wordt zij dienovereenkomstig in de meeste Algemeene Geschiedenissen het uitgebreidst behandeld. Dat alles is waar, maar bewijst niets voor het voortreffelijke dier bestaande gewoonten. Mij dunkt, bewezen had moeten worden, dat de vier laatstverloopen eeuwen, op zich zelf, afgescheiden van alle bij-consideraties, voor den beschaafden volwassene ter kennismaking even

belangrijk zijn als al de daaraan voorafgaande vijf en twintig vroegere. Uiteengezet had bijv. moeten worden, dat de strijd om het Europeesche evenwicht in de 16de en 17de eeuw, eerst tegen Spanje, later tegen Frankrijk, om zijne innerlijke waarde voor de menschheid gewichtiger is dan de Middeleeuwsche strijd tusschen Paus en Keizer, waaraan in Algemeene Geschiedenissen veel minder plaats pleegt te worden gegund; dat men, om redenen in de zaak zelve gelegen, de sociale en politieke omwentelingen te Rome en te Athene zooveel stiefmoederlijker pleegt te behandelen dan de Fransche Revolutie, de oorlogen van Caesar en Alexander zooveel minder uitvoerig dan die van Napoleon of Frederik den Groote, de beschaving van het Byzantijnsche Rijk of van de Arabieren zooveel schetsmatiger dan die van een West-Europeesch volk der allerlaatste eeuwen; enz. enz. Natuurlijk is de periode van Luther tot heden doorgaand hoogst belangrijk; gelukkiger lijkt het mij evenwel, om voor haar ongeveer een derde dan wel de helft van eene Algemeene Geschiedenis in te ruimen. Dat lijkt mij meer overeenkomstig haar werkelijk innerlijk gehalte. Met het tweede argument van Schiller kan ik mij nog minder vereenigen. De Nieuwe Geschiedenis, zegt hij, is zooveel nauwkeuriger bekend dan alles wat daaraan voorafgaat, dat men onwillekeurig en ongemerkt tot steeds grooter uitvoerigheid vervalt. Een scherpe prikkel, zoude *ik* meenen, om zich al schrijvende gestadig te controleeren en zich voor die verleiding tot wanverhouding der deelen ten sterkste in acht te nemen! Of heeft ruimer vloeien der bronnen iets met de belangrijkheid van het daarin verhandelde te maken? Zijn derde argument zou, dunkt mij, het gansche pleit te zijnen gunste keeren, als ik mij maar met de toepassing er van kon vereenigen. De geschiedenis sedert de Hervorming, zegt hij, is de ware inleiding tot het heden; zij is eene leerschool veel meer dan eenig ander deel der geschiedenis. Daarom moet zij fijner worden uitgeplozen. Van het practisch nut der geschiedenis en hare geschiktheid als leerschool ben ik slechts matigjes overtuigd; geheel weggecijferd kan echter die practische toepas-

selijkheid niet worden. Werkelijk kan, in een *populair* geschiedwerk ten minste, de periode, die onmiddellijk leidt tot juist verstaan van het heden, aanspraak maken op uitgebreider behandeling dan de rest. Slechts ontken ik, dat die periode aanvangt in 1517; zij begint volgens mij in 1848. Wat daaraan voorafgaat, de 16de, de 17de, de 18de eeuw, ja zelfs de eerste helft der 19de eeuw staat grootendeels reeds geducht ver af van ons voelen en denken; het heeft bijna geen ander dan wetenschappelijk belang. Ook kan het niet bijster moeilijk vallen, om hier en daar uit de geschiedenis der Grieken en Romeinen, vooral der Grieken, ja zelfs uit de Middeleeuwen analoga en stroomingen bij te brengen, die dichter dan die pas vervlogen eeuwen naderen tot ons tegenwoordig geestesleven. Aan de hoofdzaak verandert echter ook dat niets. Al die vele eeuwen, al stuiten wij menigmaal op overeenkomst, zijn voor ons tempi passati; *onze* tijd begint met 1848. Indien dan ook Schiller, buigende voor dit zijn derde argument, zijn derde deel van 1517 tot 1848 hadde ingericht, en daarna breed in een vierde de wording van onzen tijd beschreven, ik zou er mij gaarne bij hebben neergelegd. Nu echter behandelt hij juist de eerste helft der 19de eeuw uitvoeriger dan de laatste, en zwelgt reeds in de 17de, maar vooral in de 18de in den rijkdom zijner bouwstoffen. Dat dunkt mij een zondigen tegen de juiste verhoudingen van zijn werk.

Mijn tweede bezwaar tegen de dispositie van zijn boek is dit, dat hij te veel ruimte wijdt aan de behandeling der Duitsche, speciaal der Pruisische geschiedenis. De schrijver noemt dat geen fout, maar eer eene deugd: hij heeft het met opzet gedaan. Men hoore hem slechts in zijn Vorwort. „Dass der Löwenanteil meines Werkes der *deutschen Geschichte* zufällt, ohne dass dabei der Standpunkt der Weltgeschichte aufgegeben wird, bedarf vor deutschen Lesern nach dem Jahre 1870 keiner weiteren Rechtfertigung". Toen ik dat las, wilde ik waarachtig een klein oogenblikje, dat ik zulk een deutscher Leser was; dan voelde ik misschien iets voor het goed recht van zulk een stand-

punt. Nu lijkt het mij als outsider dwaasheid in folio, eene vaderlandsliefde van geheel averechtsche soort. Edoch, over het theoretische recht dezer opvatting wil ik niet twisten: in naam der vaderlandsliefde hoor ik wel eens meer eischen stellen, waar mijn verstand niet bij kan. Ik wil alleen maar opmerken, dat deze opvatting practisch de juiste verhoudingen van Schillers Weltgeschichte tientallen van malen verstoort, en den kijk op de dingen bederft. De voorbeelden liggen voor het grijpen. Zoo is de scheiding tusschen deel III en IV het jaar 1786. Wien is het ooit in zijn hoofd gekomen, om, als hij in die buurt eenen grenssteen moet leggen, met iets anders te eindigen dan met het begin der Fransche Revolutie? Wien dan den heer Hermann Schiller, die in den grooten Frits *zijn* grootsten koning huldigt, en in diens dood een feit der feiten erkent? Of echter iemand die nieuwigheid zal navolgen? Iets anders. Aan Lodewijk XIV en zijnen regeertrant worden tien bladzijden gewijd, mooie, lezenswaardige bladzijden. Oogenblikkelijk daarop volgt eene niet minder geslaagde schets van de regeering van den Grooten Keurvorst; het zijn dertien bladzijden. Denkt U den ondenkbaren lezer, die noch van Lodewijk XIV noch van den Grooten Keurvorst ooit iets gehoord heeft; hij zal hier den indruk krijgen, dat deze beide personages voor de wereldgeschiedenis van ongeveer gelijke beduidenis zijn geweest. Weer iets anders. De geschiedenis tusschen ± 1750 en ± 1770 wordt gegroepeerd om Pruisen. Wat is het gevolg? Dat Pruisen in dat tijdvak zoowat de hoofdmacht van Europa schijnt te zijn. Men moet ergens om heen groepeeren, dat laat zich hier wel hooren; maar beslist gelukkiger greep hadde Schiller gedaan, als hij Frankrijk daarvoor hadde gekozen, Frankrijk, dat ondanks beginnend verval toch nog altijd in velen de lakens uitdeelde. Pruisen treedt èn door zijnen voorspoed èn door de liefde van den auteur voor Frederik den Groote reeds genoegzaam op den voorgrond; kunstmatig relief door de voorstelling hadde aan Frankrijk moeten zijn bijgebracht, of aan Engeland, het tweede hoofdland, welks schittering echter niet van dien aard is, dat zij geweldig in het

oog springt. Nog iets ingrijpenders dan dit alles. Schiller verdeelt zijne stof aldus, dat hij periode voor periode eerst de staatkundige geschiedenis behandelt, dan de economische, dan de cultuurgeschiedenis. De economische en de cultuurgeschiedenis worden dan weer onderverdeeld in een eerste hoofdstuk over Duitschland en een tweede over de Europeesche landen buiten Duitschland. Tegen deze geheele indeeling wensch ik zoo dadelijk meer dan één bezwaar te doen hooren; maar hier vraag ik slechts, welk eene schromelijke wanverhouding men verkrijgt, als men steeds een (redelijk uitvoerig) hoofdstuk over Duitschlands innerlijke ontwikkeling laat volgen door een (uit den aard der zaak gedrongen) omtrent de innerlijke ontwikkeling van de rest van Europa. Is het dan Vaderlandsche Geschiedenis hier of is het Algemeene? Haast koddig wordt dat in de periode van 1517 tot 1648. Dáár valt aan de Duitsche zijde natuurlijk bijna niets dan verval te constateeren (Schiller zet het eerlijk en keurig uiteen), aan de andere zijde bijna overal niets dan rijke bloei. Wat baat het, of hij al uitvoerig bij Duitschland stilstaat en daardoor uiterlijk het verschil in omvang tusschen de beide deelen eenigszins wegneemt? Het belachelijke der indeeling komt er des te scherper door uit. Ik wijs slechts op één enkel gevolg, een dat ons dicht bij honk doet blijven. Twee bladzijden worden aan de Duitsche poëzie dier dagen gewijd, 17, zegge 17 dichters worden opgesomd, „sämtlich nicht sehr bedeutend"; „nicht wenige", heet het een oogenblikje verder, „sind von der überlegenen damaligen holländischen Poesie abhängig". Wij komen dan te zijner tijd bij die überlegene holländische Poesie, en.... vinden in elf regels Marnix, Hooft, Bredero, Vondel, Cats en Huigens besproken. Niets teekenachtigs over hen, niets dan het allervaagste en het alleralgemeenste. O ja, toch één detail: „Opitz und seine Zeitgenossen haben sich an diesen Dichtern begeistert". Dat, zou men dank zij de deutschfreundliche methode van Schiller moeten concludeeren, is dus het merkwaardigste aan den dichter van Lucifer en zijne medestanders.

Om met nog ééne opmerking over dit punt te eindigen, het

is zeer mogelijk, dat iemand zich sterk aangetrokken gevoelt door den Grooten Keurvorst, een ander door Friedrich Wilhelm I, weer iemand door Frederik den Groote, nog iemand door Friedrich Wilhelm IV. Zij hadden alle vier scherp belijnde, veelal sympathieke eigenaardigheden. Maar tot op de lectuur van Schiller heb ik niet geweten, dat iemand met alle vier die koningen te gelijk kan dwepen; daarvoor, dunkt mij, loopen hunne karakters, hunne opvattingen te zeer uiteen. Het is de sanctus amor patriae, die hier over alles heen helpt. Het ontaardt niet in chauvinisme, niet in bepaalde partijdigheid; o neen, Schiller weet u de schaduwzijden zijner heroën te ontvouwen, rustig, zaakrijk, objectief, volkomen zooals het behoort. Maar die schaduwzijden hebben geen vat op hem, hij kent ze, maar zij temperen niets aan zijne warme liefde. Hij beschouwt zijne Pruisische koningen, gelijk ons lager onderwijs het zich als ideaal stelt, dat onze kinderen onze stadhouders en zeehelden zullen beschouwen. Dat is een nobele trek in dien Pruis, maar toch een gevaarlijke. Beter ware het voor zijne Algemeene Geschiedenis geweest, als zijn hart hier minder mee hadde gesproken, als hij ook hier dezelfde koele klaarheid had weten te bewaren, die hem zulk een juisten blik doet slaan op de religieuse troebelen der 16de, 17de en 18de eeuw. Het is bewonderenswaardig, zooals hij èn aan de verschillende nuances van Protestantisme èn van Catholicisme èn van Libertinisme het hare weet te geven. Hoe vaak is dat nog anders, zelfs bij overigens te recht gevierde historici! Ik verwijs slechts naar het jongste op dit gebied, naar de pas verschenen overeenkomstige deelen van Helmolts Weltgeschichte, waarlijk toch ook geen werk waarin men à priori papenvreterij zou hebben verwacht! Maar Schiller, die zijne religieuse verkeurdheden zoo zorgvuldig buiten zijn geschiedboek heeft weten te houden, heeft dat niet willen en kunnen doen met zijn Deutschtum.

Ook nog in een ander opzicht gluurt er de Duitscher in om den hoek: het boek is zeer, zeer systematisch. Dat is de derde aanmerking, die ik tegen de dispositie er van heb. Wat, zegt

gij, eene aanmerking? Is niet een schema goud waard bij een boek van grooten omvang? Ongetwijfeld; maar Schiller bezit in rijke mate les défauts de sa qualité. Zijne methode is kort gezegd deze. Hij deelt de wereldgeschiedenis in perioden in. Dan vraagt hij zich af, welke in elk dier perioden de hoofdvolken zijn, en om die hoofdvolken groepeert hij de minder belangrijke. Daarna maakt hij drie scheidingen: eerst wordt de staatkundige geschiedenis afgehandeld, dan de economische, dan de cultuurgeschiedenis. Dat ziet er theoretisch niet onaannemelijk uit; maar de toepassing onthult de gebreken. De lezing van Schillers Weltgeschichte heeft mij al weer versterkt in mijne meening, dat alle theorie hier zonder onderscheid uit den booze is, dat het hier geldt: Leve de anarchie! De eischen, die de eene periode aan den behandelenden auteur stelt, zijn zoo hemelsbreed verscheiden van die der andere, de eischen van de verschillende volkeren wijken onderling zoozeer af, dat van het opstellen van vaste regels, hoe rekbaar ook, geen heil is te verwachten. Bovendien is de scheiding tusschen hoofd- en minder belangrijke volkeren gevaarlijke willekeur; en erger nog is, dat er zoo geducht veel verschijnselen zijn, waarbij men zich afvraagt: Hooren die nu bij de staatkundige, de economische of de cultuurgeschiedenis? Daarom lijkt het mij het beste, om alle etiketteering van hoofd- en minder belangrijke volkeren naar de rommelkamer te verwijzen, om, zoo het eenigszins aangaat, zelfs niet de geschiedenis van afzonderlijke volkeren, maar van volkengroepen in hare onderlinge wisselwerking te geven, en om de scheidswanden tusschen staatkundige, economische en cultuurgeschiedenis toch vooral zoo doorzichtig mogelijk te maken, liefst ze geheel te laten vervallen. Wat ik wil, men vindt het bijv. in de Geschichte des Alterthums van Eduard Meyer. In dat meesterwerk zijn alle zijden van het leven der Mittelmeervölker tot één groot geheel ineengestrengeld; noch Staaten-, noch Verfassungs-, noch Wirthschafts-, noch Kunstgeschichte dringen zich afzonderlijk naar voren, ook niet de volkeren een voor een; scherpe grenzen zijn weggedoezeld, en als uitkomst bereiken

wij het beeld van het waarachtige, volle leven, zoogoed als wij menschen dat kunnen bereiken, veel beter althans, dan toen die volheid in de hokjes van een systeem werd gesorteerd. Uit die richting wenkt onze toekomst. Ik erken de groote moeilijkheden, die op dien weg liggen; en gaarne geloof ik, dat zij nog grooter zijn bij de korte overzichten, die eene Algemeene Geschiedenis vergt, dan bij de meerdere uitvoerigheid eener speciale; maar in allen geval, Schiller is van dat ideaal nog zeer ver af. Hij zet alles angstvallig in het kooitje, waar het systeem het wil. Ik kies ter verduidelijking een paar voorbeelden uit het derde deel. Daar komen natuurlijk al heel gauw de oorlogen van Karel V ter sprake. Eerst worden zij onder Duitschland bekeken van den Duitschen kant; dan, dertig bladzijden verder, van den Franschen, eindelijk, nog weer een honderd bladzijden later, van den Turkschen kant. Per slot van rekening is er driemalen over gehandeld en kennen wij nog slechts uiterlijkheden zonder veel verband. Spoedig daarop komt de geloofsverdeeldheid ter sprake tusschen de Luthersche en de Calvinistische Duitsche Protestanten. Hoogst interessant is de behandeling van dit punt; er ontbreekt maar één zeer gewichtig ding aan: dat namelijk het Calvinisme en zijn wezen eerst dertig bladzijden later worden behandeld. De lezer (hij behoeft natuurlijk niet juist een Nederlander van den jare 1904 te zijn) weet dus nog niet, wat precies dat Calvinisme is, waarover hij het heeft. En zoo gaat het slag op slag. De Duitsche, Fransche en Engelsche Renaissance worden behandeld vóór de Italiaansche, de oorlogen der Romeinen in Midden- en Zuid-Italië vóór de instelling van het volkstribunaat en den strijd tusschen Patriciërs en Plebejers, de Cluniacensers worden herhaaldelijk genoemd, voor het eindelijk tot eene schets van hunne streng kerkelijke richting komt, de eclectische schilders van Bologna worden vermeld vóór Correggio, de physiocraten en de verdere geestelijke leiders van het Frankrijk der 18de eeuw, vóór wij ook maar eene syllabe over de philosofen en prozaschrijvers van het toenmalige Engeland hebben gehoord. Dit euvel wordt

nog onnoodig en aanzienlijk verergerd door de omvangrijke perioden, waarin Schiller zijne stof verdeelt. Er zijn perioden van meer dan 250, er zijn er van meer dan 300, ja er zijn er zelfs twee van meer dan 400 bladzijden· Dat zijn de perioden van 1517 tot 1648 en van 1648 tot 1786. In al die perioden worden mechanisch na elkander Duitschland, Frankrijk, Engeland, de Scandinavische Rijken, de Slavische Rijken, de Mohammedaansche Rijken en Spanje behandeld, eerst staatkundige, dan economische, dan cultuurgeschiedenis. Het kan nu gebeuren — en gebeurt —, dat een verschijnsel der Duitsche of Fransche cultuurgeschiedenis onmiddellijk samenhangt met en zijn licht ontvangt van feiten der Duitsche of Fransche politieke geschiedenis. Van welken onkundigen of half kundigen lezer (voor zulke schrijft men toch populaire Algemeene Geschiedenissen) is nu te vergen, dat hij na ± 400 bladzijden zich die staatkundige geschiedenis nog precies herinnert? Òf met de geheele strenge systematiseering hadde moeten zijn gebroken, òf, zoo dat naar het oordeel van Schiller weer te veel andere kwade gevolgen na zich zou hebben gesleept, hadden ten minste de perioden der geschiedenis aanzienlijk moeten zijn ingekort.

In het voorbijgaan merk ik op, dat, al systematiseert men ook nog zoo hecht en solide, er toch altijd nog „wilde" verschijnselen blijven, die eigenlijk nergens bij behooren. Bij welk land bijv. behooren de verschillende kruistochten? De eerste wordt onder Frankrijk behandeld; goed. De derde onder Duitschland; desnoods ook goed. Maar waarom in vredesnaam wordt de tweede slechts gememoreerd als eene episode in de regeering van keizer Manuel Comnenus? En waarom is de vierde niet liever een stuk Byzantijnsche dan een stuk Venetiaansche geschiedenis? Iets zoo lastig internationaals is ook de Poolsche Successieoorlog na den dood van Frederik Augustus den Sterke. Hij wordt onder Oostenrijk ondergebracht; ja, dat kan, maar het hoeft toch volstrekt niet. En waarom wordt onze Nederlandsche geschiedenis als eene lange, trouwens zeer goed bewerkte episode van de Spaansche behandeld? Ja, maar wat dan wèl met die Nederlanders aan te vangen? Hier wreekt

het zich, dat het malle syteem verbood, om hen zelfs in de 17de eeuw tot een hoofdvolk te stempelen.

Het systeem, als zijnde eenvormigheid, leidt tot willekeur. Maar het is niet eens een in alle opzichten mooi doordacht systeem. Het brengt bijv. mede, om na Timoers woeste tochten de volkeren buiten Europa voor geestelijk dood te verklaren, en alleen verderop hunne staatkundige lotgevallen te behandelen, niet meer hunne economische en hunne cultuurgeschiedenis. Eene reden voor deze handelwijs wordt nergens opgegeven. Nu is het ontegenzeggelijk, dat men in vele Algemeene Geschiedenissen eigenlijk heelemaal te vergeefs zoekt naar de moderne Mohammedaansche en verdere rijken van het Oosten; prijselijk is het zeker, dat Schiller ons (en wel redelijk uitvoerig) verhaalt van Turkije, Egypte, de Barbarijsche staten, Perzië, Voor-Indië, Birma, Cambodja, China en Japan. Maar juist omdat hij ons iets geeft, prikkelt hij onze nieuwsgierigheid. Want wat wij, ontwikkelde, volwassen Algemeene Geschiedenislezers van deze terra incognita bovenal wenschen te weten, dat zijn niet de troonswisselingen en de oorlogsgeschiedenis, maar dat is zeer beslist de geschiedenis der cultuur. Wij zouden tien bladzijden Turksche feitengeschiedenis willen missen, om te vernemen, waardoor in de 16de eeuw handel en nijverheid aldaar bloeiden, waarom de Grieken het eigenlijk nog zoo kwaad niet hadden onder de Ongeloovigen, om te hooren van de eigenaardige, goede inrichting van staat, leger, financiën, enz., en hoe en waarom dat alles reeds omstreeks 1600 begon te vervallen. Wij zouden in de eeuwen van Europeesche godsdienstoorlogen willen hooren van de tolerantie van eenen Akbar, van die van meer dan één Turksch en Perzisch despoot, van de intolerantie van anderen, kortom van de godsdienstontwikkeling ook in de landen van het Oosten. Wij zouden boven alles iets willen hooren van de zestiende- en zeventiendeeeuwsche Muzelmansche kunst. Maar niets daarvan. In een boek, dat — om nu maar bij één onderdeel, bij de bouwkunst te blijven — gelegenheid vindt, om bijv. te vermelden het stadhuis te Amsterdam, den dom van Passau,

dien van Salzburg, de Theatijnerkerk te München, de abdij te Melk, het klooster van Admont en andere toekomstlooze wegstervingen der Renaissance, is het meer dan bevreemdend, om met geen woord gerept te vinden van de moskee van Adrianopel, van die van Soeleiman te Constantinopel, erger nog van de sprookjesachtige heerlijkheid van het Isfahan van Schach Abbas en van het Delhi en Agra van Schach Djahan. Schiller heeft zich moedwillig de gelegenheid laten ontgaan, om tegenover de cultuur van het Europa der 16de en 17de eeuw als tegenhanger die van het Oosten te houden.

Van één land missen wij daarentegen in die eeuwen juist de afzonderlijke staatkundige geschiedenis en vinden wij slechts cultuurgeschiedenis. Het is Italië. Met deze wijze van doen kan men volkomen vrede hebben; de teleurstelling begon voor mij pas, toen ik las, wat mij als Italiaansche Culturgeschichte tusschen 1517 en 1648 werd aangeboden. Let wel, de heer Schiller begint zijne periode bij de Hervorming, bij 1517. De bloei der Renaissance, van het humanisme was toen reeds geweest, het Italië, dat in den loop van het verhaal wordt geschetst, is het Italië der Habsburgers en der Contra-Reformatie. Maar de cultuurgeschiedenis wijdt zeven achtsten van hare beschikbare ruimte aan Rafael en Bramante, aan Macchiavelli en Ariosto, aan Pulci en Correggio, aan Lionardo en Michel Angelo, aan mannen, die nu ja grootendeels nog niet dood waren in 1517, maar wier tijd toen toch geweest was, althans ten einde nijgde. Tasso, Caracci, Galilei, Sarpi, de namen die men hier verwachtte, komen dan schuchter achteraan. Schiller schijnt het niet gevoeld te hebben, dat Correggio en Ariosto in eene geheel andere ideeënwereld hebben geleefd dan in die der Reformatie en der Contra-Reformatie, dat hij hen in een vorig tijdperk had moeten behandelen. En hier nu kom ik tot het laatste groote bezwaar, dat ik tegen zijn boek heb: hij schijnt mij de waarde der kunst slechts met de lippen te belijden. Hij behandelt haar aan het einde van iedere periode; steeds komt er dan eene afdeeling Culturgeschichte, die voor een zeer groot

deel Kunstgeschiedenis is. Oppervlakkig zal men misschien zeggen: dat is mooi gezien; Schiller beschouwt de wetenschap en de kunst als de bekroning van het geheel, als de essence van alle geschiedenis, als de apotheose van het menschelijk streven naar volmaking; hij geeft haar daarom de eereplaats aan het einde. En ik durf natuurlijk niet ontkennen, dat dat wellicht in theorie zijne bedoeling is geweest. Doch dan is in allen gevalle die bedoeling jammerlijk mislukt. Zijne culturgeschichtliche hoofdstukken maken op den onbevangen lezer allerminst den indruk van eene bekroning en eene apotheose; de val is groot na de doorgaans goede behandeling der staatkundige, de doorgaans zeer goede en zeer intelligente der economische geschiedenis; de kleur- en gloedlooze opeenpropping van namen en feiten doet denken aan een saai en vrijwel overbodig aanhangsel, aan een vijfde rad aan een wagen. En dat noem ik eene fout in den aanleg van het boek. Want niets belette Schiller, om al deze hoofdstukken weg te laten; er zijn en worden volkomen bruikbare Algemeene Geschiedenissen geschreven, waarin over deze dingen geen woord voor komt; als God het hem ontzegd heeft, om voor kunst warm te voelen, dan ware dat de aangewezen weg geweest. Maar men verschuift de ware verhoudingen der geschiedenis, men vervalscht den waren indruk, als men over de kunst, het onderdeel waar juist het hart, het subjectieve voelen het meest mee moet spreken, duf en dor en dommelig gaat handelen, slechts boeken van anderen naschrijft (natuurlijk niet zonder dan juist op dit teere terrein flaters te maken), als men door zijne kroniekachtige behandeling het nauwe verband, dat er tusschen de staatkundige, de economische en de kunst ontwikkeling bestaat, feitelijk geheel doet wegvallen. Dan kom er eene caricatuur tot stand, en de kunst wordt de Asschepoetser in plaats van een der lichtende glansen der geschiedenis.

Ik ben natuurlijk gehouden, om uit het boek van Schiller mijne bewering te staven, dat hij blijkbaar niets voor kunst gevoelt. Voldoende bewijzen kan dat eigenlijk alleen lectuur der kapittels in kwestie; er zijn echter ook sprekende feiten te

noemen. Zoo is er een schilder geweest, die Rafael Santi heette. Wil men Schiller gelooven, dan bevindt zich Rafaels Sposalizio niet in de Brera te Milaan, maar in het Vaticaan; een oogenblik later vernemen wij, dat de Heilige Caecilia zich ook al in het Vaticaan bevindt. Rembrandts Staalmeesters bevinden zich te Antwerpen. Dat loopt slechts over uiterlijkheden, slechts over stukjes onnutte kennis; maar wie dat soort van onnutte kennis niet bezit, die moest toch liever vermijden, om over Rafael of Rembrandt te schrijven. Er zijn dingen, die nog sterker opvallen. Bij eene opsomming van zestien Fransche kerken in gotischen stijl worden ongeloofelijker wijze de kathedralen van Reims en Amiens vergeten, bij eene dito van Venetiaansche schilders der 16de eeuw de namen van Giorgione en Palma. Een en twintig „berühmte Musiker unseres Zeitalters" worden opgeteld (ik wist heusch niet, dat wij zoo rijk waren); daaronder ontbreken Bruckner en Sinding. Aan de toekomst onzer hedendaagsche bouwkunst behoeft niet te worden gewanhoopt. Gij denkt aan Cuypers of aan Haubenrisser; die worden zelfs niet gememoreerd; neen, Paul Wallot, der Schöpfer unseres Reichstagsgebaüdes, hat eine Befreiung der Baukunst errungen". De hemel beware ons voor meer zulke vrijmakingen! Op gelijk peil van beoordeeling staat de „ausserordentliche Klangschönheit" van Donizetti's Lucia di Lammermoor. Het langschip der heerlijke kathedraal van Doornik is gotisch in plaats van romaansch geworden; de kerk te Assisi wordt zelfs niet genoemd, waar van het binnendringen der gotiek in Italië sprake is. De dramatische poëzie in Italië der 16de eeuw wordt nota bene totaal veronachtzaamd, evenzoo het gelijktijdige herdersdicht in Spanje en Italië; dat wordt dan plotseling vermeld in zijnen nabloei in Frankrijk. Op Mozart, het muzikaal aangelegde genie par excellence, wordt de volgende dithyrambus aangeheven: „Damals erklangen zuerst die herz- und gemütgewinnenden Weisen des jungen Mozart". Dat is alles wat wij van hem vernemen. En zoo kan ik nog lang voortgaan, om u te betoogen, dat Schiller op geen terrein meer onjuistheden en meer banaliteiten

verkoopt. Ik sluit echter liever de lijst, nog alleen aanstippende, dat Tintoretto en Robusti worden uitgegeven voor twee verschillende schilders; de ausgleichende historische Gerechtigkeit heeft dan gewild, dat daartegenover de Spaansche dichter Garcilaso de la Vega met den meer dan eene halve eeuw later levenden Lope de Vega Carpio tot één persoon is samengekrompen.

Errare humanum est, praecipue in rebus scribendis. Na dezen vloed van aanmerkingen is het mijn strenge plicht, er u nogmaals op te wijzen, dat het mijn opzet was, om hier bezwaren in te brengen, maar dat het boek niettemin goed is. Ik zou trouwens eene vergadering als deze niet anders dan met een goed boek hebben durven bezighouden. De lectuur er van heeft echter vragen bij mij weder aan de orde gesteld, die ik ook voor uw forum wilde brengen: Of wij wel, Algemeene Geschiedenissen schrijvende en lezende, er genoeg van zijn doordrongen, dat alleen de innerlijke belangrijkheid van een verschijnsel of van een tijdperk de uitvoerigheid der behandeling dient te bepalen, niet de nabijheid bij onzen tijd, de mate van bekendheid er mee bij het algemeen of de rijkelijkheid onzer bronnen; of wij verder wel ernstig genoeg ons trachten te emancipeeren van onzen landaard en ons ras, en steeds tot in hart en nieren overtuigd zijn, dat een belangrijk verschijnsel in Perzië recht heeft op volkomen gelijke behandeling als een dito belangrijk in ons lieve vaderland; en eindelijk, of wij wel steeds eerbied genoeg hebben voor de schoonheid der historie, die zich in millioenderlei vormen en verwordingen aan ons openbaart, dat wij haar niet dan in allerhoogsten nood in het keurslijf van een systeem willen wringen. Ieder nieuw verschijnsel, ieder nieuw tijdperk moet behandeld worden naar zijnen aard; men scheppe geen algemeene regels, waar van nature zulk eene neiging tot weelderige differentieering bestaat. Ik heb gezegd.

Na dankbetuiging aan den spreker, geeft de Voorzitter het woord aan Dr. W. W. van der Meulen, die, hoewel hij zich niet geïndisponeerd gevoelt door sprekers oordeel over Schiller's

arbeid, toch enkele opmerkingen, die eenigszins tot rehabilitatie van dezen auteur kunnen strekken, te berde meent te moeten brengen. De heer Van Gelder heeft, volgens hem, bij zijn critiek te veel uit het oog verloren, dat hij met een boek te doen had, dat, weliswaar onlangs verschenen, desniettemin tot den arbeid van een vorige generatie mag gerekend worden, alleen reeds wegens den leeftijd van den schrijver.

De generatie, waarvoor Schiller schreef, stelde andere eischen dan de onze. Zij stelde zich met rangschikken der historische verschijnselen volkomen tevreden. Niet alleen in de botanie, maar ook elders vraagt men thans meer. Het systematiseeren is tegenwoordig niet meer voldoende, men vraagt studie der biologische processen. Voor de juiste karakteristiek van Schiller moet men dit niet uit het oog verliezen. Overigens stemt spreker van harte in met verscheidene van de inzichten, door den heer Van Gelder ontwikkeld.

Eenzelfde strekking heeft voor een deel een tweede opmerking van Dr. van der Meulen. Hij acht het namelijk bijna ondenkbaar, dat een Duitsch schrijver, die de gebeurtenissen van vóór en na 1870 beleefd heeft, aan de fouten kan ontkomen, die de heer Van Gelder heeft gesignaleerd. Voor zoo iemand moet het Duitsche rijk het middelpunt zijn van de zichtbaar waarneembare wereld. Zelfs een Lamprecht kan in dezen zin zijn noodlot niet ontgaan; ten bewijze diene, dat hij in zijn jongst verschenen Ergänzungsband de „Ruhmestitel" van het Duitsche volk gaat opsommen.

Dr. Van Gelder kan niet toegeven, dat de heer Schiller blijkens zijne werken tot eene vorige generatie behoort. Op economisch en menig ander gebied blijkt het, dat hij uitnemend met zijnen tijd mede wist te gaan. Daardoor mocht men verwachten, dat hij ook voor zulk dor en zielloos systematiseeren en voor averechtsche vaderlandsliefde zich zou hebben moeten in acht te nemen.

In zijn dupliek, doet Dr. van der Meulen nogmaals uitkomen, dat z. i. de heer Van Gelder te veel als fouten van het exemplaar had voorgesteld, wat hij als fouten van de soort had moeten aanmerken.

Wegens den gevorderden tijd vervalt de voordracht van Dr. W. A. F. Bannier over de wording van Nederlandsch Limburg; deze verklaart zich echter op verzoek van den Voorzitter bereid haar voor de Handelingen van het Congres af te staan [1]).

In de middag-vergadering der sectie houdt Dr. C. W. Vollgraff een voordracht over de opgravingen te Argos, welke toegelicht wordt door tal van teekeningen en photographieën.

Spreker geeft een beknopt overzicht over de resultaten van de opgravingen te Argos in 1902 en 1903 [2]) en behandelt meer uitvoerig de volgende punten:

1°. de cultuur van de vóórmyceensche nederzetting op de Aspis.

2°. een geval van lijkverbranding in het myceensche tijdperk in een myceensch rotsgraf aan den voet van de Aspis.

3°. de topographie van het marktplein van de historische stad Argos volgens Pausanias.

De Voorzitter der sectie wenscht Dr. Vollgraff geluk met zijn benijdenswaardigen arbeid en spreekt den wensch uit, dat hij op een volgend Congres andermaal mededeelingen zal kunnen doen over nieuwe resultaten. Hij geeft daarna het woord aan Dr. J. H. Bierma (Leiden), die terugkomt op de inscriptie te Argos gevonden, waarop sprake is van zekeren Pactus, procurator van Achaia en op de daaraan vastgeknoopte opmerking, dat men tot nog toe alleen wist van een proconsulair bestuur van Achaia. Onder toegeven van de mogelijkheid, dat hij zich vergist, wijst Dr. Bierma er op, dat een procurator in de meeste gevallen een fiscus-beambte was, die gestuurd werd zoöwel naar de provincies van den senaat als naar die van den princeps. Het schijnt hem dus niet vreemd toe en niet in strijd met hetgeen men tot dusver geloofd had, dat een procurator werd gevonden in een proconsulaire provincie.

In zijn repliek geeft Dr. Vollgraff toe, dat de meeste procu-

---

[1]) Deze voordracht volgt hieronder achter het verslag der Sectievergadering.

[2]) Zie: *Museum*, Nov. 1902, Febr. 1904, *Handelingen van de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging*, Maart 1904.

ratoren fiscus-beambten waren, maar het voorkomen van den provincie-naam direkt achter den beambte-naam scheen hem er op te wijzen, dat men hier met een anderen procurator te doen heeft. Daarentegen merkt Dr. Bierma op, dat hij op dit oogenblik niet voldoende in de kwestie thuis is, maar dat hij voorshands de meening van den spreker niet kan deelen.

Naar aanleiding van de aarzeling van den spreker om de door hem ontdekte groote inscriptie in de derde eeuw v. Chr. te zetten, aangezien daarin naast den Dorischen vorm der praepositie *ποτί* ook de algemeen Grieksche *πρός* voorkomt, vestigt Dr. Van Gelder (Utrecht) zijn aandacht op het feit, dat in opschriften uit Rhodus, een kolonie van Argos, waar men een zeer verwant dialect sprak, de vormen *ποτί* en *πρός* reeds omstreeks 300 v. Chr. naast elkaar voorkomen. Daar is men in de gelukkige omstandigheid een paar van die opschriften met voldoende zekerheid te kunnen dateeren.

Daarentegen komt Dr. Van Gelder op tegen een andere conclusie van Dr. Vollgraff. Uit het feit, dat de Vóór-Myceensche kunst zoo ver van de Myceensche afstaat, leidt deze af, dat gelijktijdig de Vóór-Helleensche, speciaal Carische bevolking door een zuiver Myceensche verdrongen moet zijn. Dit kan waar geweest zijn, waar behoeft het volstrekt niet te zijn. Verandering van kunst en kunstnijverheid behoeft niet samen te gaan met verandering van bevolking. Dr. Van Gelder vestigt hiervoor de aandacht op een paar voorbeelden uit de geschiedenis van Italië. De kunst der Italiaansche renaissance verschilt ten sterkste van die der Gothiek; toch weten wij, dat de bevolking van Italië zelden stabieler is geweest dan in de 14de en 15de eeuw, toen die verandering plaatsgreep. Daar tegenover werd in de 5de en 6de eeuw Italië door Germaansche volkeren, Herulers, Goten, Langobarden overstroomd, die er zelfs de heerschappij aan zich trokken. Toch is de kunst de directe, ongestoorde continuatie der Romeinsch-Christelijke; de talrijke monumenten van Theoderik den Oostgoot wortelen zelfs geheel in de kunst der oude bevolking.

Dr. Vollgraff merkt hiertegen op, dat men bij de oudste bewoners van Griekenland minder van kunst dan wel van een onontwikkelde kunst-nijverheid kan spreken, die bij een volk niet zoo plotseling veranderen kan; hier nu zien we, dat eenvoudig huisraad, b.v. potten uit een boerenwoning, een geheel ander voorkomen krijgen.

Daar tegenover betoogt Dr. Van Gelder, dat ook de kunstnijverheid der Renaissance een geheel andere is dan die der Gotiek en dat ook de voorwerpen van dagelijksch gebruik ingrijpende veranderingen hebben ondergaan, toen de Gotiek werd verdrongen. Verder wijst hij er op, dat de veronderstelling, dat de Vóór Myceensche periode plotseling in de Myceensche overging volkomen willekeurig is. Van stelselmatige chronologie kan in het Griekenland van vóór 1000 geen sprake zijn, en niets belet, om dien overgang van Vóór-Myceensch in Myceensch over een tijdperk van eeuwen te verdeelen.

Hierop wordt de vergadering gesloten.

De wording van Nederlandsch Limburg.

Bijdrage van Dr. W. A. F. Bannier. [1])

Dames en Heeren! Waar het in de bedoeling ligt van het Bureau van dit 4de Nederlandsch Philologencongres in de sectie der Archaeologie en Geschiedenis — voor zoover de tweede genoemde wetenschap betreft — bij voorkeur om U bekende redenen onderwerpen met de zgn. Algemeene Geschiedenis verband houdende te behandelen, daar meen ik met een enkel woord te moeten duidelijk maken, waarom ik gedacht heb door het aankondigen van het onderwerp „de wording van Nederlandsch Limburg" niet al te zeer tegen die bedoeling te hebben gezondigd. Dat het verre van mij is de schoone elfde zuster in Neêrlands dochterenrij als een vreemde te beschouwen, behoef ik natuurlijk niet te bevestigen, maar aan den anderen kant is er toch ook geen ander Nederlandsch gewest aan te wijzen,

[1]) Zie blz. 183.

waarvan de wording betrekkelijk zoo weinig en dan pas zoo laat samenhangt met wat wij gewoon zijn de Vaderlandsche Geschiedenis te noemen en welks lotgevallen daarentegen zoo nauw verbonden zijn aan de geschiedenis van aangrenzende streken, die uit een ethnologisch, geographisch en politisch oogpunt wel in hoofdzaak deel van de Nederlanden niet van Nederland in engeren zin uitmaakten. Doch ik weet het: het zijn slechts verzachtende omstandigheden, die ik pleit; mijn schuld kan ik niet ontkennen.

Het is mijn bedoeling in groote trekken, met het oog op den beperkten tijd mij thans toegestaan, U aan te toonen, hoe in den loop der tijden zich uit de zeer ingewikkelde territoriale toestanden in de streken aan de Beneden- en Midden-Maas de tegenwoordige staatkundige formatie heeft ontwikkeld, een ontwikkeling, die om verschillende redenen, die ik nu niet nader kan toelichten, een geheel andere is geweest als die de overige Nederlandsche leenstaten, later gewesten, heeft voortgebracht.

Vooraf twee waarschuwingen: ten eerste is het niet de vrucht van nieuwe onderzoekingen, die U geboden wordt. In hoofdzaak was het meeste materiaal, waarmede ik bouwde, reeds van elders bekend; de samenvoeging tot één geheel had, naar ik meen, tot nu toe niet plaats, zonder dat ik daarbij de lijvige „Mémoire historique sur les anciennes limites et circonscriptions de la province de Limbourg" wil ter zijde schuiven, die in 1857 de Chevalier Guill. Jos. de Corswarem voor de Belgische Commission Centrale de Statistique opstelde, van welken arbeid ik meermalen dankbaar gebruik maakte, evenals ik in deze reeds eenigermate een voorbeeld had in het korte overzicht dezer quaestie in het 1ste deel van de „Geschiedenis van het bisdom Roermond" van den vroegeren Limburgschen rijksarchivaris Habets. En tweedens mag ik U niet verzwijgen, dat mijn stof, die uit den aard der zaak weinig smakelijk is, geen aanleiding kan geven tot algemeene en diepgaande beschouwingen, als waarop de andere sprekers in deze sectie U hebben vergast. Ik

wil dan ook slechts trachten bij U eenige belangstelling op te wekken voor wat ik met de woorden van den Brusselschen hoogleeraar Léon Vanderkindere de geschiedenis van de „formation territoriale" van de jongste der Nederlandsche provinciën wil noemen.

Beschouwingen omtrent den volken- en staatkundigen toestand der streken langs de Maas van Eisden tot Mook gedurende den oud Germaanschen tijd en later zult gij wel niet van mij verwachten. Het zou te ver voeren en bovendien op een gebied, waar zekerheid van weten vrijwel uitgesloten is.

Slechts met een enkel woord wil ik U ook verder er aan herinneren, hoe bij de rijksverdeeling van 843 genoemde landen langs de Maas tot het deel van Lodewijks oudsten zoon, Lotharius, kwamen te behooren, hoe bij de spoliatie van diens kleinzoons in 870 door hunne ooms, Karel en Lodewijk, het latere Limburg tusschen Oost- en West-francië werd verdeeld. De bewoordingen van die zgn. rijksverdeeling van Meersen [1]), zooals Hincmar van Reims ons die mededeelt, maken het immers duidelijk, dat sedert dien voor korten tijd de grens tusschen de rijken van Hludowicus en Karolus in deze streken van het noorden uit tot Luik de Maas volgde om daarna in hoofdzaak met den loop der Ourthe samen te vallen. Doch deze delimitatie zou niet als de Scheldegrens in het westen van Lotharingia van vèrstrekkend historisch belang worden, daar immers reeds bij den dood van Lodewijk den Stamelaar (den zoon van Karel den Kalen) in 879 zijn zonen Lodewijk III en Karloman niet erkend werden en Gozlenus, de abt van St. Denis en kanselier, en Chuonradus, de graaf van Parijs, den koning van Francia Oriëntalis, Lodewijk den Jongeren, uitnoodigden zich van het West-frankische rijk te komen meester maken. Wel had deze uitnoodiging geen verder gevolg, dan dat de Duitscher zich daarop in het bezit stelde van het geheele westelijke deel van Lotharingia, zooals

[1]) Eigenlijk is zij halverwege tusschen Herstal en Meersen tot stand gekomen.

dat in 870 aan Karel den Kalen was toebedeeld, maar toch was die in 880 bij het verdrag van Ribemont bekrachtigde inbezitneming voor deze streken van het grootste belang, aangezien zij sedert dat tijdstip voor lang deel zouden blijven uitmaken van het Duitsche rijk. Aan deze „Zugehörigkeit" heeft natuurlijk het kortstondig bestaan van Zwentibolds koninkrijk Lotharingen (895—900) en het bezit van dit deel des Frankischen rijks door Karel den Eenvoudigen in de jaren tusschen 911 en 925 niet anders dan in het voorbijgaan afbreuk gedaan. Wel hebben enkele latere West-frankische Karolingers (als Lodewijk IV en diens zoon Lotharius) nog pogingen gedaan om Lotharingia te herwinnen, maar het was al tevergeefs.

Sedert het begin der 10de eeuw was Lotharingia geassimileerd aan de herleefde Duitsche stamhertogdommen Saksen, Franken, Zwaben en Beieren, wanneer wij in 903 (24 Juni) gesproken zien van een „dux regni quod a multis Hlotarii dicitur", welke waardigheid toen door Lodewijk het Kind werd opgedragen aan Gebhard van Frankenland en diens broeder Koenraad. Sedert de splitsing in 959 van dit hertogdom in Opper- en Neder-Lotharingen behoorden de streken, die op dit oogenblik het punt onzer bespreking uitmaken, tot het laatste, waarover sedert 1106, toen keizer Hendrik V den titel van hertog van Neder-Lotharingen opdroeg aan Godfried van Leuven, van wien de latere hertogen van Brabant afstammen, deze laatsten de voortaan vrijwel denkbeeldige heerschappij voerden tot aan de inlijving van het grootste deel van dit gebied bij dat der Bourgondische Valois. Op deze dynastieke volgorde van Leuvensch-Brabrantsche hertogen van Neder-Lotharingen maken een uitzondering de jaren 1128—1139, toen Walram van Limburg, wiens vader Hendrik reeds vóór Godfried van Leuven de hertogelijke waardigheid had bekleed, die uit de handen van Lotharius van Süpplingenburg bezat. Deze kortstondige verheffing tot hooge waardigheid heeft in het huis der graven van Limburg sedert de hertogstitel bewaard doen blijven.

In deze streken, in den aanvang heen en weer geslingerd

tusschen Oost- en West-frankenland en daarna lange jaren ten prooi aan groote verwarring, waarbij het rijksgezag zich slechts zelden krachtig deed gevoelen, was de gelegenheid voor de ontwikkeling tot zelfstandigheid van locale dynastieën meer nog dan elders bijzonder gunstig. Wanneer wij mogen aannemen, dat de grondslag van die verbrokkeling van groote territoriën in kleine leenstaten mag gezocht worden in de oude administratieve indeeling uit den tijd der latere Merowingers en eerste Karolingers, dan is het met het oog op ons doel niet ondienstig na te gaan, welke die indeeling is geweest voor dat deel van Neder-Lotharingen, dat thans onze provincie Limburg vormt. De zoo straks reeds genoemde Belgische schrijver neemt dan ook in het 2de deel van zijn „Formation territoriale des Principautés Belges au Moyen-Age" aan, dat wij uit de bewoordingen van het tractaat van Meersen de indeeling van het daar besproken gebied in „comitatus", dus in administratieve, en niet in „pagi" of geographische onderdeelen kunnen reconstrueeren. Gaan wij met deze redeneering mede, en mijns inziens pleit daar veel voor, dan was dus op het einde der 9de eeuw en sedert tot den overgang van die administratieve componenten van het Frankische rijk tot feodale machtsgebieden het territoir van onze provincie als volgt verdeeld over de toenmalige comitatus:

1°. In het noorden der provincie tusschen Maas en Rijn, begrensd in het westen door de comitatus Masau subterior, in het noord-oosten en oosten door Tubalgo en Westfalen, in de lengte doorsneden door de Niers, lag het graafschap Hattuaria. In dezen pagus Hattuariensis lag o. a. Geldern, dat in de eerste helft der 11de eeuw aan de uit Vlaanderenland gekomen heeren van Wassenberg kwam, dus aan de latere graven van Gelre, in wier gebied het Nederlandsch deel van Hattuaria in vervolg van tijd grootendeels opging.

2°. Het geheele Maasdal van Visé tot Grave op den linker- en tot Hattuaria op den rechteroever der rivier omvatte de comitatus Masau superior en Masau subterior, die door de

Roer en de Neer van elkander zullen gescheiden zijn. Naar het westen, naar den kant van Toxandria, moeten de venen van de Peel ongeveer de grens uitgemaakt hebben. Het in het oudste Cartularium van het sticht Utrecht genoemde Moïla, waarin Roermond, Linne, Vlodrop en Melik geplaatst worden, is volgens Vanderkindere een oude pagus, opgegaan in het graafschap Masau inferior. Na de feodale verbrokkeling van dit gebied vinden wij er in de 12de eeuw op den linkermaasoever de heerlijkheden, sommige met den graventitel versierd, van Hoorne (pas in 1450 een graafschap), Kessel en Kuyk, op den rechteroever Valkenberg, Heinsberg en Wassenberg. Het kasteel Wassenberg kwam, zooals zooeven werd opgemerkt, door schenking van keizer Hendrik II aan een zekeren Gerardus uit de buurt van Antoing aan de Schelde, waardoor de pagus Moïla, waarin ook Wassenberg gelegen was, aan het door de afstammelingen van dezen Gerard gevormde graafschap Gelre kwam te behooren. De heeren van Heinsberg op den linkeroever van de Roer, voortgesproten uit het huis Wassenberg, werden de stamvaders van die van Valkenberg, over welk geslacht, evenals over dat der graven van Kessel aanstonds meer.

3°. Bezuiden de Geul lag de Luihgau, waarin Epen, Vaals en Valkenberg genoemd worden, en die tot zuidgrens de Ourthe en de Amblève had. Het is in deze comitatus, dat in 1064 Eudo van Arlon, de schoonzoon van Frederik van Luxemburg, hertog van Neder-Lotharingen, aan de oevers van de Vèsdre het kasteel Limburg bouwde, dat de bakermat zou worden van de graven, later hertogen van Limburg, wier gebied met zoo weinig recht zijn naam over zulk een groot territoir heeft zien uitbreiden.

4°. In hoever een zij het ook klein deel van Nederlandsch Limburg ooit heeft behoord tot één der „quatuor comitatus", waarin de pagus Hasbaniensis werd verdeeld, is niet geheel zeker. Maastricht, de abdij van St. Servaas, wordt nu eens geplaatst in genoemden pagus, dan weer in den pagus ook wel de comitatus Maselant, waarin men met weinig recht een afzonderlijk graafschap in

Masau subterior links van de Maas met Maastricht als middelpunt heeft gezien. Het meest juist is misschien een opgave van 13 Mei 898, die spreekt van „in pago Hasbaniensi et in comitatu Maselant", wanneer men daarbij aanneemt, dat de comitatus Masau of Maselant, wier kern oorspronkelijk rechts van de Maas lag, zich heeft uitgebreid links van de rivier in Hasbania, zooals dat ook onder dezelfde omstandigheden met de Luihgau is geschied.

Wat betreft het in het verdrag van Meersen genoemde „districtum Trectis", de reeds meer aangehaalde Belgische geleerde ziet daarin een district Maastricht, een soort ondergraafschap, speciaal georganiseerd met het oog op de ligging daarin op den rechtermaasoever van den palts van Meersen en zoekt hier overeenstemming met de soortgelijke districten van Aken en Nijmegen, hoewel anderen als Ernst in zijn „Histoire de Limbourg" met het oog op het ongewone van den naam Trectis voor Traiectum Tectis zouden willen lezen en er het in 898 door Zwentibold van Lotharingen aan Luik geschonken Theux tusschen Amblève en Vèsdre in zien. Ik wil hierin niet beslissen; toch lijkt mij de stelling van Vanderkindere eenigszins gewaagd: de naam Trectis komt nooit elders voor en waarom zou het district van dien palts naar het òver de Maas liggende Maastricht en niet naar Meersen genoemd zijn?

5°. Hoewel in het algemeen de Peel, zooals gezegd is, als de grens tusschen Masau en Toxandria kan worden beschouwd, is het opmerkelijk, dat in 1062 Weert als liggende in het laatste wordt genoemd, zoodat dus ook een klein deel van westelijk Limburg in de comitatus Toxandria kan gelegen hebben.

Thans wensch ik met U na te gaan, welke de feodale indeeling van ons Limburg is geweest, toen sedert de 11de en 12de eeuw de oude administratieve verdeeling dezer landen voor de kleine leengebieden moest plaats maken. Ik zal daarbij van het zuiden naar het noorden de verschillende leenstaten opsommen, wier gebied in meerdere of mindere mate met dat van onze provincie samenviel.

L i m b u r g. Het is merkwaardig, dat het oude hertogdom, dat zijn naam aan het Nederlandsche gewest heeft gegeven, slechts voor een uiterst gering deel daarmeê samenvalt. Trouwens voor de Belgische provincie van dien naam geldt dit nog in erger mate, daar zij niet het geringste stukje oud-Limburgsch territoir bevat. Voor zoover bekend is, hebben slechts de twee om hun natuurschoon bekende in het uiterste zuiden van ons land gelegen plaatsjes Epen en Mechelen, bestanddeelen van de latere rijksheerlijkheid Wittem, eens deel van het oude hertogdom Limburg uitgemaakt. Laat ik hier nog bijvoegen, dat bij het grenstractaat tusschen België en Nederland van 1843 deelen van de Belgische gemeenten Gemmenich en Sippenaken bij de Nederlandsche gemeenten Vaals en Wittem werden gevoegd en dat Gemmenich en Sippenaken eens tot oud-Limburg hebben behoord, dan heb ik reeds alles gezegd, wat hierover te zeggen viel[1]). Sedert den bekenden ondergang van een zelfstandig Limburg in 1288 na den slag bij Woeringen werd dus dit gebied Brabantsch.

Maar in het zuiden van onze provincie lagen ook eens feodale gebieden, die geheel of gedeeltelijk leenen van het hertogdom Limburg waren en oudtijds en later gerekend werden daarmede één geheel uit te maken, en in dit verband wordt de naam van ons gewest meer verklaarbaar. Ik bedoel de bekende landen van Daelhem, Valkenberg en 's Hertogenrade.

D a e l h e m. Van een graafschap Daelhem, genoemd naar het stadje van dien naam aan de Berwine, zuid-oostwaarts van Visé, wordt het eerst in 1108 gesproken, wanneer een Willelmus de Daleheim als getuige onder een Luiksche oorkonde voorkomt. Het lag in het zuiden van Masau superior en in het noorden van den Luihgau.

Op Nederlandsch gebied hebben oudtijds tot Daelhem behoord de dorpen Meer, Noorbeek, Oost en Kadier. De graven van Daelhem bezaten hun gebied gedeeltelijk als een leen van

[1]) Volgens de welwillende mededeeling van den Limburgschen rijksarchivaris den Heer A. J. Flament.

Limburg. Sedert het midden der 12de eeuw komt Daelhem in het bezit van de graven van Hochstade aan de Erft. Een der heeren uit dit huis zag zich in 1229 gedwongen het kasteel van Daelhem aan hertog Hendrik I van Brabant af te staan en hoewel zijn opvolger trachtte het terug te verkrijgen moest hij vijftien jaren later (1243) berusten in een verdrag, gesloten onder bemiddeling van Keulen, Gelre en Sayn, waarbij hij zijn bezittingen in Daelhem, voor zoover zij allodia waren voor 100 mark Keulsch jaarlijks en 2000 ineens aan Brabant afstond. En sedert in 1257 Walram van Limburg aan Hendrik III van Brabant zijn bezittingen in Daelhem, zooals de graaf van Hochstade die van Limburg in leen bezeten had, overgaf, was het graafschap Daelhem van dat van Hochstade gescheiden en met de Brabantsche leenen vereenigd.

Valkenberg. Het middendeel van Masau superior werd de heerlijkheid Falconis Mons, Fauquemont, Valkenberg, gelegen tusschen het graafschap Daelhem en Gulik, van Maastricht tot Aken. Alles wat eens tot deze heerlijkheid, die haar oorsprong heeft in de oude voogdij van het praedium van den palts te Meersen, heeft behoord, ligt thans zonder uitzondering op Nederlandsch gebied en vormde vrijwel een samenhangend geheel. Einde elfde eeuw of begin twaalfde eeuw komen reeds heeren van Valkenberg voor, uit het huis Wassenberg, die tevens heeren van Heinsberg waren. In het begin der 13de eeuw ving met Hendrik van Limburg en Wassenberg, (zoon van den hertog van Limburg) een nieuwe dynastie van heeren van Valkenberg aan, de Limburgsche. Na zijn dood toch kwam Limburg aan zijn broeder en Valkenberg aan diens zoon Walram, die van den Luikschen bisschop Sittard verwierf (1235). Deze heerlijkheid schijnt later weer van Valkenberg gescheiden en aan een jongeren tak gekomen te zijn. Immers toen in 1352 de Limburgsche tak der heeren van Valkenberg was uitgestorven, verkocht de zuster van den laatsten heer, Philipotte, de vrouw van Hendrik van Vlaanderen, heer van Ninove, de heerlijkheid aan Reinoud van Schoonvorst, die in het volgende jaar er door keizer Karel IV

mede beleend werd. Hiertegen kwam nu protest van den zooeven genoemden jongeren tak, die der heeren van Sittard, wat den heer van Schoonvorst aanleiding gaf zijn rechten te verkoopen aan hertog Willem I van Gulik, voor wien de keizer Valkenberg tot een graafschap verhief. Het protest van Walram van Sittard had ten gevolge, dat de keizer weer omdraaide, diens rechten op Valkenberg erkende, mits hij Philipotte geldelijk schadeloos stelde. Toen hij dit echter naliet, verkocht Philipotte in 1364 Valkenberg en al wat daartoe behoorde aan hertogin Johanna van Brabant en haar gemaal en mederegent Wenzel van Luxemburg, 's keizers broeder. Deze machtigen der aarde wisten zich in al dit geharrewar te doen gelden; de Guliker berustte en deed afstand, de rechten van de heeren van Sittard werden afgekocht en sedert 1381 was Brabant, welks machtssfeer zoodoende over de Maas nog meer werd uitgebreid, in het volle bezit van Valkenberg. Over Sittard verder meer.

'sHertogenrade. Tusschen het land van Valkenberg en dat van Gulik langs de Worm lag de heerlijkheid Rode. De Limburgsche dorpen Kerkrade, Simpelveld, Ubach-over-Worms, Gulpen, Margraten, Holz, Vijlen, Vaals, Bocholz en Spekholzerheide hebben er toe behoord. In de 11de en 12de eeuw was deze heerlijkheid in het bezit der graven van Saffenberg, die tot de oudste weldoeners der beroemde abdij Kloosterrade hebben behoord. Door huwelijk kwam in de eerste helft der laatstgenoemde eeuw Rode in het huis der hertogen van Limburg, die er reeds vóór dien tijd een deel van schijnen bezeten te hebben. Sedert kreeg het den naam van 's Hertogenrode-rade, Rode-le-Duc. Omstreeks 1154 is Rolduc, met uitzondering van de abdij, aan Luik gekomen, maar zeer zeker weer door de Limburgers in leen terug verworven, die er immers later steeds in het bezit van gebleven zijn, totdat na 1288 Rolduc met het overige Limburgsche gebied aan Brabant is gekomen.

Hertogin Johanna, de weduwe van den in 1383 gestorven Wenzel, die, zooals wij zagen, Valkenberg verwierf, vereenigde dit in 1396 met de reeds vroeger aan Brabant gekomen heer-

lijkheden Daelhem en Rode en het hertogdom Limburg tot één provincie, „les pays d'Outre-Meuse", doch geregeerd volgens hunne eigen usantiën en costumen met eigen stenden. In hetzelfde jaar schonk Johanna de souvereiniteit over de vier landen en over Brabant aan den met haar nicht en erfgename gehuwden hertog van Bourgondië, Philippe le Hardi, en zoo gingen deze landen over in het roemrijke huis Bourgogne-Valois, al bleven zij sedert 1404 nog een afzonderlijk complex onder Philips tweeden zoon Antonie, met wiens zonen Jan IV en Philips van St. Pol deze tak uitstierf, waarop in 1430 met Brabant dit geheele Overmaassche bezit in handen der oudere tak overging en wel in die van Philips den Goeden en sedert deel van de in wording zijnde monarchie der Nederlandsche gewesten uitmaakte. Hoewel de hertogen van Brabant bij hunne inhuldiging moesten zweren de landen van Overmaze niet te zullen vervreemden, maakte Karel V in 1543 de heerlijkheid Rolduc van de landen van Overmaze los en schonk haar aan Willem van Gulik en Kleef tegen diens pretenties op Gelre en Zutphen. Maar na het openvallen van de bekende Gulik-Kleefsche successie in 1609 kwam Rolduc als leen van Brabant aan den koning van Spanje terug en werd weer vereenigd met de landen van Overmaze.

Bij en na Oranje's inval in 1568 deden deze streken een bescheiden poging om zich van den koning van Spanje los te maken, maar na den slag van Gemblours moesten de steden Limburg, Valkenberg en Daelhem zich weêr spoedig overgeven. Hoewel sedert het tooneel van den oorlog wel in hoofdzaak elders lag, hadden toch de landen van Overmaze veel te lijden van inkwartiering en brandschatting en toen na het einde van het Bestand gevreesd werd, dat dit euvel zich weêr zou herhalen, zochten de Staten van Overmaze aansluiting bij de Staten-Generaal, zonden gedeputeerden naar Den Haag om te onderhandelen over een tractaat van contributie, waarbij zij tegen betaling van *f* 2000 's maands de sauvegarde Hunner Hoog Mogenden zouden genieten. Hoewel dit tractaat in werking trad, werden de ongelukkige landen over de Maas sedert dubbel

belast, daar ook schatting aan den koning moest worden betaald en de inlegering met diens troepen niet ophield. Echter sedert 1632 veranderde de toestand. In dat jaar gaven zich Venloo en Stralen, Roermond, Maaseyk, Sittard, eindelijk ook Maastricht en daarna Limburg, Daelhem, Valkenberg en 's Hertogenrade aan de Staatschen over. De vier laatsten werden wel in 1635 heroverd, maar op Limburg na, in 1644 wederom door het garnizoen van Maastricht bezet. Hoewel de inbezitneming der tot die plaatsjes behoorende landen van Spaansche zijde niet werd erkend, kwamen deze toch bij den Munsterschen vrede op grond van het „uti possidetis" aan de Republiek. Limburg bleef Spaansch.

De in artikel 22 van dat tractaat gestipuleerde chambre-mipartie zou hier werk genoeg krijgen, want met betrekking tot den afstand der landen van Overmaze werden van Spaansche zijde groote moeilijkheden opgeworpen en van beide kanten werden op elkanders gebied feitelijkheden gepleegd. Ik zal U de lijdensgeschiedenis der tweeledige Kamer, die trouwens bekend genoeg is, besparen en slechts aanstippen, hoe het Overmaassche geschil in 1657 aan dat lichaam werd onttrokken en ter beslissing opgedragen aan een commissie uit de Staten-Generaal en den Raad van State, die met den Spaanschen gezant in overleg zou treden. Zoo raakte men tot het voorstel der „partage", waarbij ieder der partijen de „gerechte helfte" der betwiste landen zou verwerven. Maar over de vraag: verdeeling dan wel smaldeeling der landen, ontstond weer opnieuw geschil, waarop het interim van 13 Dec. 1659 deze aangelegenheid voorloopig regelde, totdat ten langen leste het tractaat van partage van 26 Dec. 1661 hier een toestand schiep, die tot het einde der Republiek ongeveer onveranderd is blijven bestaan. De groote moeilijkheid was vooral hierin gelegen geweest, dat de edelen en de kloosters uit den aard der zaak aan den koning hadden willen verblijven.

Volgens dit in 1662 geratificeerde en het volgende jaar ten uitvoer gelegde tractaat kwamen van het geheel op thans Nederlandsch grondgebied gelegen land van Valkenberg aan

de Staten-Generaal: vooreerst de stad en het kasteel van Valkenberg, voorts de banken, vrijheerlijkheden en dorpen van Meersen, Houtem, Borgharen, Geul, Ulestraten, Bunde, Ambij, Itteren, Klimmen, Ekkelrade voor zoover het niet tot het rijksgraafschap Gronsveld behoorde, Hulsberg, Schimmert, Eisden, Herkenraad, Beek, Neerbeek, Terblijt, Heerlen en de banken van St. Servaas en O. L. V. van Maastricht Berg en Bemelen. Staatsch Eisden en Spaansch Breust waren onuitwarbaar door elkander gemengd. Aan den koning werden toebedeeld de heerlijkheden en dorpen van Nut, Vaasrade, Oud-Valkenberg, Strucht, Schinnen, Schin-op-Geul, het huis Oost-op-Geul, Wijnandsrade, Geleen, Spaubeek, Oorsbeek, Jabeek, Brunsum, Schinveld, Hoensbroek, Schaesberg, en het klooster St. Gerlach binnen de muren, benevens eenige buitenlandsche leenen van het kasteel van Valkenberg.

Over de vroegere vrije rijksheerlijkheid Elsloo, waarop de Staten-Generaal aanspraak maakten als roerende van Valkenberg, ontstonden jarenlange geschillen, daar de keurvorst van de Palts het als een leen van Gulik beschouwde. Het partagetractaat liet deze aangelegenheid onbeslist, totdat het verdrag van Fontainebleau van 1785 Elsloo aan de Republiek toewees.

In het land van Daelhem verwierven de Staten de stad en het kasteel van dien naam en de banken en heerlijkheden Trembleur, Olne, Bombay, Fenneur, Kadier en Keer en Oost, die gedeeltelijk banken van St. Servaas waren, met alle buitenleenen van het kasteel Daelhem. Van dit deel liggen thans alleen Kadier, Keer en Oost op Nederlandsch gebied. Aan den koning kwamen hier Fouron-le-Comte, Meer, Noorbeek, Warsage, Mouland, Cheratte, Fouron-St. Martin, Aubel, Neufchâteau, Mortier, Housse, Richelle en de abdij van Valdieu. Alleen Meer en Noorbeek liggen hiervan thans in Nederland.

In het land van 's Hertogenrade verkreeg de koning het kasteel met al zijn buitenleenen en de banken en heerlijkheden van Merkstein, Kerkrade, Ubach, Wels, Simpelveld en Roerdorp, waarvan thans op Nederlandsch gebied gelegen Kerkrade en

Simpelveld, terwijl aan de Staten werden toegewezen de banken, heerlijkheden en dorpen van Gulpen, Margraten, Holz, Vaals en Vijlen, alle thans Nederlandsch.

De eenige verandering, die in dit gebied van Staatsch-Limburg vóór 1795 plaats greep, was de ruiling die tot stand kwam bij het tractaat van Fontainebleau van 8 Nov. 1785, toen Jozef II ons het zuidelijk deel van Oostenrijksch Valkenberg afstond nl. Oud-Valkenberg, Schin-op-Geul en Strucht, benevens Schaesberg alsmede de tot Oostenrijksch Gelder behoord hebbende dorpen Obbicht en Papenhoven aan de Maas, waartegenover geheel Staatsch-Daelhem met uitzondering van Keer en Oost aan Oostenrijk vervielen, alsmede de bij de partage onbeslist gelaten bank van St. Servaas Berneau en de redemptiedorpen Fallais, Hermalle en Argenteau, waarover later meer.

Maastricht. Geen deel uitmakende van de Limburgsche bezittingen van Brabant, hoewel later wel aan dit gewest onderhoorig, was Maastricht, het oude Trajectum superius in het land der Tungri. Sedert het laatst der 4[de] eeuw (384) een bisschopszetel, toen St. Servaas het in plaats van het onveilige Tongeren als woonplaats verkoos, bleef het dit tot in 722 bisschop Hubertus het dorpje Luik tot hoofdplaats zijner diocees verhief.

Nog afgezien van het feit, dat in 908 Lodewijk het Kind aan den Luikschen bisschop Etienne regalia te Maastricht schonk, kan de latere souvereiniteit, die Luik mede over Maastricht bezat, voldoende verklaard worden uit de rechtsmacht, die de bisschoppen te Maastricht over de familia hunner kerk bezeten hadden en die zij tegenovet den keizerlijken voogd bleven handhaven, toen zij deze stad voor Luik verlieten.

Krachtens het recht ook van den kant van den keizer op Maastricht was het, dat Philips van Zwaben in 1204 aan hertog Hendrik I van Brabant de stad Maastricht met haar jurisdictie en al haar dependenties en de kerk van St. Servaas met al haar rechten en privileges schonk, waarbij natuurlijk verstaan moet worden: met voorbehoud van de rechten van den Luikschen kerkvorst, die dan ook tegen die schenking niet geprotesteerd

blijkt te hebben en het condominium met Brabant aanvaardde. In principe was sedert Maastricht naar zijn twee parochies onder de beide souvereinen verdeeld. De parochianen van St. Servaas waren onderdanen van den hertog, die nu voortaan den voogd over Maastricht aanstelde, en die van O. L. V. gehoorzaamden aan Luik. De moeilijkheden, voortspruitende uit een dergelijke tweeheerigheid waren uit den aard der zaak legio en hielden ook niet op, nadat in 1283 ten gevolge van een arbitrale uitspraak de wederzijdsche rechten en verplichtingen in de zgn. „Oude Caerte", de grondwet van Maastricht, maar een later telkens weer verbroken en herstelde grondwet, waren neergelegd.

Door de gouden bul van 1530 maakte Karel V Maastricht met de kerk van St. Servaas van alle onderdanigheid aan het Rijk los en schonk hij het als een allodiaal goed aan Brabant en hoewel deze schenking twee jaar later door een acte van non-praejudice voor den Luikschen bisschop werd gevolgd, wekte 's keizers handeling aan die zijde veel misnoegen, dat eerst werd weggenomen door de overeenkomsten van 1537 en 1545 tusschen den bisschop en den keizer als hertog van Brabant, waarbij het appèl in rechtszaken werd geregeld, dat berusten zou bij de vier jaarlijks, sedert 1644 om de twee jaar, door de beide souvereinen naar de stad te zenden commissarissen-deciseurs, aan wie sedert 1580 ook het veranderen van den magistraat was opgedragen en die tot den Franschen tijd toe hebben bestaan.

Na van 1578 tot het volgende jaar aan den kant der partij van de Pacificatie gestaan te hebben, werd Maastricht in 1632 door Frederik Hendrik voorgoed bij het Staatsch gebied gevoegd. [1]) Sedert dat jaar treden de Staten-Generaal in alle rechten van den hertog van Brabant, maar de tweeheerigheid met Luik blijft bestaan.

Behalve Maastricht was nog ander Limburgsch gebied aan Luik onderhoorig nl. St. Pieter, door de Jeker van Maastricht

---

[1]) Afgezien van de jaren 1673—1678, toen het in het bezit van den Franschen koning was.

gescheiden, dat het vaderlijk erfdeel van Lambertus, den voorlaatsten bisschop van Maastricht, was geweest en door hem aan zijn opvolgers overgedragen.

Ook Breust, thans een deel van de gemeente Eisden, was een bezitting van het kapittel van St.-Maarten te Luik, hoewel de heeren van Breust beweerden rijksonmiddelbaar te zijn. Het dorp Bemelen was van oudsher een bank van het kapittel van O. L. V. te Maastricht, het middelpunt der Luiksche macht aldaar, en werd tijdens de Republiek als zoodanig als Luiksch gebied gepretendeerd. Verder noordwaarts zullen wij aanstonds nog eenig Luiksch gebied ontmoeten.

De zooeven genoemde Brabantsche later Staatsche commissarissen-deciseurs hadden, geheel buiten samenwerking met Luik, ook bevoegdheid in het Maastrichtsch gebied buiten de muren der stad en wel in de eerste plaats in het oorspronkelijk op gebied van de graven van Looz gelegen territoir van het graafschap Vroenhove, omvattende de heerlijkheid Lincule, waarvan later een deel bij Maastricht werd ingelijfd, en de dorpen Heukelom, Montenaken en Wilre, het laatste nog op Nederlandsch gebied gelegen. In 1204 behoorde het tot de appendenties, waarmede Maastricht aan Brabant kwam en waarop de graaf van Looz twee jaren later zijn rechten opgaf. Tot aan den Franschen tijd deelt dit gebied de lotgevallen van Maastricht.

Tot het gebied van den schepenbank van den Vroenhof of van Lincule behoorden ook acht heerlijkheden, alle thans in België gelegen, in verschillende tijden op gebied van Looz in het bezit van Maastricht en dus later in dat van Brabant gekomen. Het waren Houppertingen, Fologne of Volne, Mopertingen, Russon of Rutten, Nederhem en Paifve, Hermalle met Argenteau en Fallais.

Na de verovering van Maastricht in 1632 maakten de Staten-Generaal aanspraak op het bezit van die heerlijkheden en behielden ze ook ingevolge art. 3 van het Munstersche tractaat. In 1673 beloofden de Staten-Generaal het hun reeds in den zomer van dat jaar ontnomen Maastricht, het graafschap Vroenhove

en genoemde heerlijkheden aan Spanje te zullen afstaan, als zij ze terug verkregen. Bij art. 8 echter van het vredesverdrag van Nijmegen gaf Lodewijk XIV Maastricht aan de Staten-Generaal terug en niet aan Spanje. Tegenover den Spaanschen koning, die de uitvoering van het verdrag van 1673 vorderde, begonnen toen de Staten te chicaneeren en beweerden, dat met de teruggave aan hen van Maastricht ook implicite de dependenties van die stad begrepen waren en bleven die behouden, hoewel het Duitsche Rijk beweerde, dat Maastricht geen dependenties bezat.

Sedert het begin der discussies hierover hadden die dorpen voor een vast bedrag aan beide mogendheden de verplichting afgekocht in eenige andere belasting aangeslagen te worden, vandaar de gangbare naam van redemptiedorpen.

Bij het reeds genoemde verdrag van Fontainebleau van 1785 deed Jozef II tegen grof geld afstand van de aanspraken, die hij krachtens het verdrag van 1673, als opvolger van de Spaansche koningen in de Zuidelijke Nederlanden op Maastricht had doen gelden, maar moesten de Staten-Generaal de redemptiedorpen Fallais, Hermalle en Argenteau aan hem afstaan.

De elf banken van het stift van St. Servaas nl. Tweebergen, grootendeels geënclaveerd in Maastricht, Vlijtingen, Heeze, Mechelen-op-de-Maas, Zepperen, Groot-Looz, Coninxheim, Sluze, Heer en Keer, Berg en Berneau, waarvan slechts Heer en Keer benevens Berg op Nederlandsch grondgebied liggen, waren met het stift, dat met de tweeheerigheid van Maastricht niets te maken had, rijksonmiddelbaar. De Staten maakten na 1632 ook op dit gebied aanspraak, omdat het stift onder speciale bescherming van den hertog van Brabant had gestaan alsmede op grond van een bepaling van Philips II van 1574, waarbij appèl van de gerichten in deze banken op den Raad van Brabant en de commissarissen-deciseurs mogelijk werd gemaakt, waartegenover de stiftsheeren aanvoerden, dat dit op hun eigen verzoek geschied was ter bespoediging van afdoening van rechtszaken, daar men anders te Aken of te Weenen in appèl moest

gaan, zoodat dus deze regeling met de souvereiniteit niets te maken zou gehad hebben. De Staten-Generaal hadden echter zoo al niet het recht, dan toch de macht aan hunne zijde en bleven over deze banken een zij het dan ook beperkte souvereiniteit uitoefenen.

In 1785 deed Jozef II onder meer ook afstand van de rechten des Rijks op deze banken tegen betaling van $9^1/_2$ millioen en afstand van de bank van Berneau, die in het nu aan Oostenrijk overgaande Staatsch-Daelhem was geënclaveerd geweest.

Rijksgebied. Behalve het stift van St. Servaas was er nog meer gebied op den bodem van het huidige Limburg, dat zich met meer of minder recht als rijksonmiddelbaar beschouwde en wel in hoofdzaak als leden van den Westfaalschen kreits. Slechts over die rijksheerlijkheden, wier rechten vrijwel vaststonden, een enkel woord.

Zuidwaarts van Maastricht lag de heerlijkheid Gronsveld, bestaande uit het dorp van dien naam, uit Heugem en het gehucht Hontem. In het begin der 12de eeuw komen reeds heeren van Gronsveld voor, wier bezittingen in de 16de eeuw door huwelijk overgingen in het geslacht der Bronkhorsten, heeren van Batenburg en Anholt, voor wie de heerlijkheid door keizer Rudolf II tot een rijksgraafschap werd verheven. In 1719 kwam dit in het bezit der familie Tôrring-Jettenbach, die in 1802 tegen schadeloosstelling in Beieren het graafschap Gronsveld aan Frankrijk afstond. Aan het geslacht Gronsveld heeft ook behoord de heerlijkheid Rimburg [1]) op de uiterste oostelijke grenzen van Limburg, dat hoewel later een Brabantsch leen, een tijdlang een vrije heerlijkheid is geweest.

Een zoogenaamd zonneleen was Rijkholt zuidwaarts van Gronsveld. [2])

Geheel in het zuiden van Limburg lag de heerlijkheid Mesch,

---

[1]) In de gemeente Ubach-over-Worms opgegaan.

[2]) In de 14de en 15de eeuw geheel of gedeeltelijk aan het kapittel van St. Maarten te Luik.

die aan het Mariënstift te Aken behoorde, hoewel de Staten het als een buitenleen van Valkenberg beschouwden maar tevergeefs getracht hebben zich in het bezit der souvereiniteit te stellen.

In het z. o. van Limburg lagen verder de rijksheerlijkheden van Wijlre, Kartiels, de sedert de 18de eeuw in handen van het geslacht Plettenberg vereenigde kleine rijksheerlijkheden Eis en Slenaken en de grootere Wittem, Waalwijlre, Epen en Mechelen omvattende heerlijkheid Wittem. Deze, aanvankelijk een Brabantsch leen, kwam in 1466 in het bezit van het geslacht Pallandt, te welks behoef het door Karel V tot een rijksheerlijkheid werd verklaard. Met de andere geconfisceerde goederen van den bekenden graaf van Culemborg uit de eerste dagen van den opstand verviel Wittem aan den koning, doch in 1604 schonken Ferdinand en Isabella Wittem aan een der Pallands Culemborg terug, na wiens dood de heerlijkheid aan het huis Waldeck kwam. In 1689 deed Brabant afstand van alle leenrechten op Wittem, dat in de 18de eeuw, insgelijks aan de Plettenbergs gekomen, een rijksgraafschap werd te zamen met Eis en Slenaken. Stein, noordwaarts van Maastricht aan de Maas, een buitenleen van Looz, was insgelijks een oude rijksheerlijkheid.

Van de rijksheerlijkheid Kessenich, die op Belgisch grondgebied gelegen is, lag toch een stuk, de parochie Hunsel, ingesloten in het land van Thorn en dus in Nederlandsch Limburg.

Dit land van Thorn bestond behalve uit Thorn uit de dorpen Gratem, Baaksem, Stamprooi, Ittervoort, Winkel, El en Haler, het gebied van de abdis-vorstin der in het laatst der 10de eeuw door Hereswit van Strijen, de vrouw van den lateren bisschop Ansfried van Utrecht in haar allodium te Thorn gestichte beroemde abdij, waarover de voogdij eerst in handen kwam der graven van Gelre, daarna in die der graven van Hoorne; doch onder bescherming des keizers handhaafde de abdis haar rijksonmiddelbaarheid tot het einde der 18de eeuw tegen de prinsbisschoppen van Luik, die als erfgenamen van de rechten der Hoornes, en tegen de Staten-Generaal, die, als getreden in de rechten der graven van Gelre, de voogdij voor zich opeischten.

Gulik. Een deel van het Limburgsch grondgebied is ook eens Guliksch geweest en wel de stadjes Sittard en Susteren met Munstergeleen en Broeksittard, het ambt Borne, bestaande uit Holtum, Buchten, Urmond en Grevenbicht, een gedeelte der heerlijkheid Ter Heyden, Melik, Herkenbosch en Tegelen.

Nu eens een Limburgsch allodium, dan weer een Luiksch leen of een Brabantsch in handen der heeren van Valkenberg, vereenigd sedert 1320 in handen der laatsten met de heerlijkheid Born, eindelijk in het bezit der graven van Salm, werden de steden, burchten en landen van Born, Sittard en Susteren in 1400 voor 70,000 goudguldens aan Willem, hertog van Gulik en Gelre verkocht. Deze streken zijn sedert met Gulik vereenigd gebleven, totdat na het scheidingstractaat, dat voorloopig een einde moest maken aan den sedert 1609 ontbranden Gulik-Kleefschen successiestrijd en in 1624 te Düsseldorf werd gesloten, Gulik aan den paltsgraaf van Neuburg kwam, wiens nakomelingen achtereenvolgens in den Keurpalts en in Beieren opvolgden, waardoor in het eind der 18de eeuw de Guliksche ambten van Sittard en Born Beiersch gebied waren geworden.

Van de Guliksche heerlijkheid Ter Heyden bij Aken hebben de Nederlandsche dorpen Eigelshoven en Waubach en het gehucht Blijerheide onder Kerkrade deel uitgemaakt. Melik en Herkenbosch waren Guliksch als een oude bezitting der heeren van Heinsberg.

Hoe Tegelen aan Gulik is gekomen, is onbekend.

Luik. Behalve het bovengenoemde Luiksch gebied van St. Pieter, Breust en Bemelen lag naar het noorden nog meer gebied, dat hetzij aan de kerk van Luik, hetzij aan de bisschoppen als graven van Looz behoorde. Heel en Neeritter, tusschen het land van Thorn en dat van Kessenich gelegen, waren vrijdorpen van de domkerk van St. Lambert te Luik en zijn dat tot het einde der 18de eeuw gebleven. Maar ook in het graafschap Hoorne of Horn hebben tot dien tijd de Luiksche kerkvorsten de souvereiniteit uitgeoefend. De tegenwoordige Belgische provincie Limburg, vroeger een deel van het wereldlijk gebied van

den prins-bisschop van Luik, omvatte in hoofdzaak het oude graafschap Looz, een Luiksch leen. De dynastie der graven van Looz stierf in 1336 met Lodewijk V uit, waarop in 1365 de Luiksche prelaten zich met geweld in het bezit van het opengevallen leen stelden. In den loop der elfde eeuw werd in het noorden van het graafschap ter wille van een jongeren zoon uit het huis Looz een heerlijkheid Hoorne losgemaakt, die in 1450 door keizer Frederik III tot een graafschap werd verheven. Bij het uitsterven van het huis der graven van Hoorne verviel het graafschap met de andere heerlijkheden, die de graven bezeten hadden, aan den stiefzoon van den laatsten Hoorne, aan den welbekenden Philips van Montmorency, na wiens tragisch uiteinde in 1568 het graafschap aan den leenheer, den bisschop van Luik, als graaf van Looz, terugviel, aan wien het sedert tot aan den Franschen tijd gebleven is. Het graafschap Hoorne bestond zoo goed als geheel uit Nederlandsch gebied en wel uit: Neer, Nunhem, Halen, Buggenum, Roggel, Heithuizen, Horn en Beegden. Ophoven en Geystingen thans Belgisch waren door het land van Thorn en dat van Kessenich van het overige bezit gescheiden.

Tot de bezittingen der Hoorne's hadden ook behoord Weert, Nederweert en Wessem, vroeger vrije rijksheerlijkheden, die na den dood van Montmorency door den koning als opperleenheer in zijn hoedanigheid van hertog van Gelre bij het Overkwartier werden gevoegd.

Kleef. Alvorens nu te spreken over het overige deel van Limburg, dat geheel Geldersch geweest is, wil ik nog even erop wijzen, dat tot op het einde der 18[de] eeuw in het uiterste noorden der provincie Gennep met Ottersum en Heiden benevens, gescheiden daarvan door het Geldersche Middelaar, het dorp Mook, Kleefsch gebied zijn geweest. De eerste heerlijkheid, oorspronkelijk een leen van Gelre, is in de 15[de] eeuw aan Kleef gekomen. Wanneer Mook van Geldersch Kleefsch is geworden is onbekend. Tot de heerlijkheid Gennep behoorden ook Beugen en Oeffelt op den linkermaasoever, dus thans in Noord-Brabant.

Gelre. De rest van het huidige Limburgsche grondgebied

heeft eens deel uitgemaakt van het hertogdom Gelre en wel van het door het Kleefsche gebied van Gennep en Mook van het overige Gelre gescheiden Overkwartier, dat weer uit het oude graafschap van dien naam benevens een aantal nieuwe verwervingen uit later tijd bestond, zooals de graafschappen en heerlijkheden van Kessel, Montfort, Kriekenbeek, Dalenbroek e. a. Dit Overkwartier of kwartier van Roermond omvatte behalve zijn hoofdstad, de steden Geldern, Venloo, Wachtendonk, Stralen, Montfort, Nieuwstad, Erkelens en Echt, dat hoewel geen stad meer, toch stem in de kwartierstaten had behouden, van welke steden de grootste helft thans nog op ons grondgebied gelegen is. Verder zijn in Limburg oud-Geldersch gebied het geheele vroegere ambt Kessel, het ambt Montfort, een deel der vroegere heerlijkheid Dalenbroek, het schout-ambt Wel, Bergen en Aaien en de heerlijkheden Afferden, Middelaar, Obbicht, Meiel en de zooeven genoemde Weert, Nederweert en Wessem.

Het graafschap, later het Geldersche ambt, Kessel lag tusschen de Maas, de grenzen van Brabant en die van Hoorne en omvatte de achttien schepenbanken van Kessel, Geisteren, Blitterswijk, Horst, Sevenum, Wansum met Oorloo, Baarloo, Blerik, Venraai, Grubbenvorst, Maasbree, Broekhuizen, Broekhuizervorst, Meerloo met Tienraai, Helden, Lottum, Zwolgen en Ooien. Met de heerlijkheid Kriekenbeek, waarvan op Nederlandsch grondgebied rechts van de Maas Arcen, Velden en Lom gelegen zijn, had het dezelfde graven, die in de tweede helft der 13de eeuw hun gebied aan die van Gelre hebben moeten afstaan.

Het ambt van Montfort, een oude eveneens in de 13de eeuw aan Gelre gekomen heerlijkheid, omvatte behalve de genoemde drie steden Echt, Montfort en Nieuwstad de dorpen Zwalmen, Asselt, Ohé en Laak, Berkelaar, St.-Joost, Maasbracht, Pei, Roosteren, Illikhoven, Vlodrop, Posterholt, Linne, St. Odiliënberg, Lierop en, later door het Oostenrijksch gebied van Roermond van de rest gescheiden, noordwaarts aan de Maas Beezel en

Belfeld. Behalve het nu Pruisische dorp Elmpt, is het geheele ambt thans Nederlandsch.

Montfort was sedert 1652 krachtens art. 24 van het Munstersche vredestractaat een bezitting van de Oranje's, onder souvereiniteit van Spanje, afgestaan als schadeloosstelling voor vroeger geconfisceerde goederen. Het barrière-tractaat wees de souvereiniteit over Montfort echter aan de Staten-Generaal toe. Bij de deeling van de nalatenschap van Willem III in 1732 kwam Montfort aan den koning van Pruisen, van wien Willem V het in 1769 voor *f* 275.000 terugkocht.

De heerlijkheid Dalenbroek, bestaande uit het kasteel van dien naam, dat geënclaveerd lag in het Guliksche Herkenbosch, en de dorpen Maasniel, Herten, Leeuwen, Ool en Merum, was tot 1711 een twistappel tusschen Gulik en Gelre, totdat in dat jaar de souvereiniteit aan dit laatste gewest werd toegewezen.

Het geheele Overkwartier van Gelre was in 1648, sedert het hernemen van Venloo elf jaar te voren door den kardinaal-infant, in Spaansche handen en bleef dus aan den koning tegen een aequivalent, dat dezerzijds nooit is verkregen.

De vrede van Utrecht bracht in de territoriale toestanden in Opper-Gelre een algeheele verandering. De Spaansche Nederlanden kwamen wel aan den keizer, doch wat diens bondgenoot, de koning van Pruisen, op dat oogenblik in Gelre bezat mocht hij behouden, waardoor $^{7}/_{10}$ van het oude kwartier van Roermond Pruisisch werd, en wel Geldern, Stralen, Wachtendonk, Middelaar, Walbeek, Arcen, Afferden, Wel, Aaien en Klein-Kevelaar, verder de ambten Kriekenbeek en Kessel, zoodat al het Geldersch gebied ten noorden van Venloo Pruisisch werd. Bij het barrière-tractaat van 15 Nov. 1715 stond bovendien de keizer aan de Republiek het sedert zoo genoemde Staatsch Opper-Gelre af en wel de stad Venloo en het fort St.-Michiel daartegenover op den linkermaasoever met zooveel terrein van Blerik in het Pruisische land van Kessel als noodig zou zijn om de vestingwerken van het fort uit te breiden, verder Stevensweert en de souvereiniteit over het ambt Montfort met Nieuwstad behalve Zwalmen,

Kruchten en Elmpt, zoodat de keizer van het geheel Opper-Gelre behalve die drie plaatsen niets voor zich behield dan Roermond en de heerlijkheid Dalenbroek, voorts Weert, Nederweert, Meiel, Wessem en Obbicht en Papenhoven, welke twee laatste heerlijkheden in 1785 ook nog weer aan de Staten zijn afgestaan.

Op het einde der 18de eeuw waren dus de territoriale toestanden in de landen langs de Maas tusschen Eisden en Mook al wel aan het vereenvoudigen, maar toch zou de smeltkroes van den Franschen tijd noodig zijn om te komen tot de tegenwoordige, trouwens geheel onhistorische, indeeling. Een kort overzicht van de veranderingen, die het grondgebied van de besproken provincie gedurende dien tijd heeft ondergaan, tot besluit.

De inval van Dumouriez in 1793 had het Staatsche gebied aan de Maas nog ongemoeid gelaten, maar toen na Fleurus de krijgskans weer ten gunste der Fransche legers gekeerd was, ging op 3 Nov. 1794 Maastricht verloren en eenigen tijd later Venloo. Al het land tusschen Maas en Rijn ging vervolgens in het bezit dier legers over en werd bij de Fransche Republiek ingelijfd. [1]) Bij het Haagsche verdrag van 16 Mei 1795 stond de Bataafsche Republiek al het voormalig Staatsche gebied bezuiden Venloo, die stad er bij gerekend, aan Frankrijk af. Bij art. 5 van het tractaat van Bazel van 5 April 1795 berustte Pruisen erin, dat de Fransche troepen het gebied van den koning op den linkerrijnoever, dus ook Pruisisch Gelre en het weinige Limburgsch-Kleefsche gebied, zouden blijven bezetten tot den algemeenen vrede en toen die algemeene vrede in 1801 te Lunéville tot stand kwam, stond de keizer qua talis den geheelen linkerrijnoever van het Rijk aan Frankrijk af, nadat Pruisen reeds 14 Febr. 1798 van zijn bezittingen aldaar had afgezien. Bij den vrede van Campo-Formio had de keizer reeds van zijn rechten op de Zuidelijke Nederlanden

---

[1]) 9 Vend. IV (1 Oct. 1795).

afstand gedaan dus ook van Oostenrijksch Gelre. Wat op thans Nederlandsch gebied Luiksch was geweest, ging mede bij het verdrag van Lunéville over en eerst na dien vrede deed de keurvorst van Beieren op 24 Aug. 1801 formeel afstand van zijn Guliksch gebied, dus ook van wat thans mede Limburg helpt vormen.

Reeds dadelijk na de bezetting van de Oostenrijksche Nederlanden en van het land tusschen Maas en Rijn was er voor dit laatste een voorloopige administratieve indeeling vastgesteld, die te Aken haar hoofzetel had, en op het laatst van Aug. 1795 (14 Fructidor III) stelde het Comité du salut public een indeeling van het Belgische gebied, het land van Luik en aangrenzende streken in negen departementen vast, waarvan het vijfde, dat van de Meuse Inférieure met Maastricht tot hoofdstad onder meer al het Limburgsche gebied bezuiden Venloo omvatte. Van de 30 cantons, waarin het verdeeld werd, [1]) lagen er 14 geheel of gedeeltelijk op Nederlandsch gebied. Dit departement van de Neder-Maas omvatte: een deel van het oude bisdom Luik, het graafschap Looż met uitzondering van enkele gemeenten, het graafschap Hoorne, de stad Maastricht, het graafschap Vroenhove, de redemptiedorpen, 10 van de 11 banken van St. Servaas (Berneau lag met het vroegere Staatsch-Daelhem in het département de l'Ourthe), deelen van Opper-Gelre en de landen van Overmaze, zoowel Staatsch als Oostenrijksch, verscheidene vrije rijksheerlijkheden zooals het land van Thorn en ten slotte de voormalige Brabantsche gemeente Haelen en het gehucht Waelhoven. In hoofdzaak waren zijn grenzen in het oosten en zuidoosten die van het tegenwoordige Limburg.

Van het noordelijke deel van het aan Frankrijk gekomen gebied tusschen Maas en Rijn was op 2 Ventôse VI (20 Februari 1798) het département de la Roer gevormd en wel uit het geheele hertogdom Gulik, een deel (links van den Rijn) van dat van Kleef, uit Pruisisch Gelre en op den linkermaasoever uit het graafschap Kessel.

---

[1]) Na een wijziging dier indeeling op 9 Frim. IV (30 Nov. 1795).

De eerste vrede van Parijs (30 Mei 1814) scheidde België van Frankrijk, maar het département de la Meuse inférieure werd voorloopig ingelijfd in het generaal-gouvernement van den Beneden-Rijn, dat door de mogendheden bij de conventie van Bazel van 12 Jan. van hetzelfde jaar 1814 was ingesteld. Pruisische ambtenaren voerden hier namens de bondgenooten het bestuur met uitzondering van in de vroeger Staatsche deelen van het departement, waar dit door Nederlandsche commissarissen geschiedde.

De 8 art. van Londen (20 Juni 1814) vereenigden het herstelde Nederland met België en het Weener tractaat van 9 Juni 1815 vormde uit het département de la Meuse inférieure en door de bepaling, dat de Pruisische grens overal minstens 800 Rijnlandsche roeden van de Maas moest verwijderd zijn, dus ook uit een deel van het département de la Roer, één der 17 Nederlandsche gewesten, de provincie Limburg. Een naam, die hierin zijn oorsprong vond, dat er in die provincie eenige heerlijkheden gevonden werden, die tot het oude hertogdom Limburg hadden behoord en men de herinnering aan den ouden naam van een der Nederlanden wilde bewaren.

Geheel gelijk aan het departement van de Beneden-Maas was dit Limburg bezuiden Venloo echter niet. Bij het tractaat van Weenen reeds waren het kanton Neder-Kruchten en van het Kanton Rolduc de gemeenten Rolduc, Alsdorf, Merkstein, Roerdorf, Ubach-Parochie en Welz aan Pruisen toebedeeld, maar, zooals reeds gezegd, werd van het departement van de Roer het volgende aan de provincie Limburg toegevoegd en wel als voormalig Guliksch gebied: Sittard, Susteren, Urmond, Munstergeleen, Broeksittard, Born en Limbricht, Berg, Guttekoven, Holtum, Buchten, Grevenbicht, Tegelen, Melik en Herkenbosch; van het vroegere ambt van Montfort Posterholt; van Pruisisch Gelre Arcen, Velden, Wel, Afferden en Middelaar; van voormalig Kleefsch gebied Gennep, Ottersum, Heien en Mook.

De oostgrens van Limburg werd nog nader vastgesteld in het grenstractaat tusschen Nederland en Pruisen, dat 26 Juni

1816 te Aken gesloten werd en waarvan de artikelen 18—26 de grenzen tusschen Vaals en Mook omschrijven [1]).

Het scheidingstractaat van 19 April 1839 tusschen Nederland en België trad niet in bijzonderheden over de te trekken demarcatielijn in de in een Belgische provincie en een Nederlandsch hertogdom te verdeelen provincie Limburg, maar eerst in het in 1843 te Maastricht gesloten grensverdrag werden die limieten tusschen Belgisch en Nederlandsch Limburg nader geregeld [2]). Met uitzondering van Maastricht en het rayon dier vesting groot 1200 vademen (welke bepaling zoo werd uitgevoerd, dat de gemeente St. Pieter, het gehucht Wilre, dat van de Belgische gemeente Vroenhoven werd gescheiden, en enkele stukken van de gemeenten Lenaken en Veldwezelt aan Nederland kwamen) werd al het Limburgsche gebied links van de Maas tot even benoorden Stevensweert Belgisch. Vandaar werd een rechte lijn naar de zuidelijkste punt van Noord-Brabant getrokken, terwijl in het zuiden de grenslijn tusschen de voormalige departementen van de Neder-Maas en de Ourthe in hoofdzaak als grens werd aangenomen. Zoo was het Nederlandsche Limburg ontstaan, welks vrij ingewikkelde wordingsgeschiedenis ik U in groote trekken heb trachten te schetsen.

---

[1]) 11 Dec. 1868 op geringe punten gewijzigd.

[2]) Gewijzigd in 1864 met betrekking tot een paar eilandjes in de Maas, naar aanleiding van de verlegging van den „thalweg" van die rivier.

Vierde Nederlandsch Philologencongres.

LIJST DER GENOODIGDEN.

De Minister van Binnenlandsche Zaken, Zijne Excellentie Dr. A. Kuyper, vertegenwoordigd door den Oud-hoogleeraar Dr. H. Kern.

De Commissaris der Koningin in de provincie Utrecht, Zijne Excellentie A. Baron Schimmelpenninck van der Oye van de Poll en Nijenbeek.

Mr. H. J. Dijckmeester, Secretaris-Generaal a. h. Departement van Binnenlandsche Zaken.

De Heer A. P. Huber, Referendaris a. d. afdeeling Onderwijs.

Curatoren en Secretaris van Curatoren der Rijksuniversiteit te Utrecht.

Burgemeester en Wethouders der Gemeente Utrecht.

Rector Magnificus en Decani der Faculteiten van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Dr. C. J. Eggink, Inspecteur der Gymnasia.

Dr. J. Campert, Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs.

De Heer K. ten Bruggencate, Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs.

Als vertegenwoordiger van het Genootschap van Leeraren der Gymnasia, het Bestuurslid Dr. P. V. Sormani.

LIJST DER LEDEN.

Namen.	Woonplaats.
B. P. Aalberse	Voorhout.
Dr. F. L. Abresch	Amsterdam.
J. D. Aengenent.	Voorhout.
Dr. C. Albers	Zutphen.
Dr. J. Alblas	Utrecht.
Dr. L. Alma	Utrecht.
N. P. van Regteren Altena	Nijmegen.

Namen.	Woonplaats.
Dr. J. F. P. van Anrooy	Maastricht.
L. M. Baale	Amsterdam.
Mej. Dr. M. J. Baale	Keulen.
H. G. Baints	Helder.
Dr. W. H. van de Sande Bakhuyzen	Utrecht.
Mej. E. J. R. Bakhuyzen v. d. Brink	Rotterdam.
G. Bakker	Rotterdam.
Dr. W. A. F. Bannier	Utrecht.
Dr. A. J. Barnouw	's-Gravenhage.
W. A. F. Bastiaanse	Utrecht.
Dr. A. Beets	Leiden.
Dr. D. H. G. Bellaard	's Hertogenbosch.
J. F. Bense	Arnhem.
Mej. A. Ch. van den Bergh	Groningen.
Dr. G. van den Bergh v. Eysinga	Oss.
Dr. J. Bergsma	Groningen.
Dr. J. Berlage	Gorinchem.
H. J. van Berlo	Katwijk.
Mej. M. Bernhardt	Doorn.
Dr. E. Bessem	Utrecht.
G. Ch. C. Bethe	Groningen.
P. van Beurden	Utrecht.
Dr. N. J. Beversen	Zwolle.
Dr. J. W. Bierma	Leiden.
J. van Binsbergen	Utrecht.
Prof. Dr. P. J. Blok	Leiden.
Dr. J. F. D. Blöte	Tilburg.
M. Boas	Amsterdam.
Dr. J. Koopmans v. Boekeren	Groningen.
Dr. M. G. de Boer	Hilversum.
Dr. T. J. de Boer	's Gravenhage.
Dr. Z. C. de Boer	Tiel.
Dr. A. H. C. Boissevain	Winschoten.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain	Groningen.
Mr. A. C. Bondam	's Hertogenbosch.
Dr. L. Boosten	's Hertogenbosch.
Dr. A. Borgeld	Amsterdam.

NAMEN.	WOONPLAATS.
R. Borggreve.	Middelburg.
E. Th. Borlé	Rotterdam.
A. Bourquin	Amsterdam.
M. ten Bouwhuys	Utrecht.
R. P. J. M. Bouwman.	Amsterdam.
Dr. C. Brakman	's Gravenhage.
J. van Breukelen	Amsterdam.
H. H. Breuning	Leiden.
Mej. H. C. Breyer	Utrecht.
C. Brom	Rijsenburg.
E. Brom	Amsterdam.
Dr. G. Brom	Utrecht.
G. B. Brom	Utrecht.
Dr. W. L. C. Bronsveld	Hoorn.
Prof. Dr. H. Brugmans	Amsterdam.
J. C. de Bruin	Winterswijk.
Dr. D. Bruins	Zutphen.
L. A. Bruins	Amersfoort.
Dr. M. Bruyel	Haarlem.
Dr. C. P. Burger Jr.	Amsterdam.
Dr. A. C. Dornheck Busscher	Zwolle.
Dr. W. Caland	Utrecht.
Dr. H. Cannegieter	's Gravenhage.
Dr. H. J. de Dompierre de Chauffepié .	's Gravenhage.
Dr. J. K. de Cock	Maastricht.
Dr. H. T. Colenbrander	's Gravenhage.
Dr. E. Cordewener	's Hertogenbosch.
Dr. R. Corten.	Rolduc.
Dr. B. A. P. van Dam	's Gravenhage.
Prof. Dr. P. H. Damsté	Utrecht.
G. R. Deelman	Utrecht.
Dr. Chr. Deknatel	Haarlem.
J. A. Delhez	Dordrecht.
N. D. Doedes.	Utrecht.
Dr. Th. Dokkum	Sneek.
A. Dolk	Zutphen.
Mej. C. van Doorninck.	's Gravenhage.

NAMEN.	WOONPLAATS.
Dr. A. Drost Jr., ...	Tiel.
R. v. Duinen	Hoorn.
Dr. B. Dijksterhuis	Tilburg.
H. F. Eelsingh	Utrecht.
Dr. A. J. Egelie	Nijmegen.
Mej. J. Elias	Utrecht.
Mej. E. Engelbrecht.	Deventer.
A. v. d. Ent	Zalt-Bommel.
Prof. Dr. A. H. G. P. v. d. Es . . .	Amsterdam.
Dr. J. J. Esser	Kampen.
W. H. C. van Esveld	Utrecht.
M. van Everdingen.	Katwijk.
L. P. H. Eijkman	Amsterdam.
Mr. J. A. Feith	Groningen.
L. B. Fikkert.	Baarn.
P. J. Fortanier	Utrecht.
Dr. J. M. Fraenkel.	Utrecht.
Dr. J. J. A. A. Frantzen.	Amsterdam.
P. Fijn van Draat	Utrecht.
Dr. W. van der Gaaf	Amsterdam.
K. R. Gallas	Alkmaar.
Prof. Dr. J. H. Gallée.	Utrecht.
Dr. A. H. Garrer	Haarlem.
Dr. A. W. van Geer	Groningen.
Dr. H. van Gelder	Utrecht.
Mevr. van Gelder – van de Water. . .	Utrecht.
P. J. H. v. Geleuken	Helder.
H. Gentil	Wageningen.
A. H. Geurts.	Rolduc.
Dr. P. J. M. van Gils.	Rolduc.
Mej. M. A. S. E. S. de Goeje	Rotterdam.
L. J. C. van Gorkom	Utrecht.
Dr. F. Goslings	Arnhem.
Mej. Dr. C. C. van de Graft.	Utrecht.
J. C. G. Grasé	Amsterdam.
Dr. J. J. Salverda de Grave.	Leiden.
Dr. C. A. A. J. Greebe	's Gravenhage.

NAMEN.	WOONPLAATS.
J. Griss. . . . . , . .	Rotterdam.
P. G. Groenen	Voorhout.
Dr. J. W. Le Grom . ·	Gouda.
C. Grondhout.	Amsterdam.
Prof. J. V. de Groot	Amsterdam.
A. A. P. M. Guilonard.	Voorhout.
Dr. J. H. Gunning Wz., ...	Amsterdam.
J. H. A. Gunther	Amsterdam.
Dr. B. ter Haar.	Zwolle.
Dr. H. M. B. ter Haar Romeny . . .	Haarlem.
J. W. G. van Haarst	Groningen.
Dr. Chr. F. Haje	Haarlem.
Prof. Dr. A. G. van Hamel.	Groningen.
Dr. E. Hamer.	Amsterdam.
Dr. J. Hartelust.	Utrecht.
Prof. Dr. J. J. Hartman	Leiden.
J. W. van Heeswijk	Voorhout.
Th. Hendriks.	Utrecht.
Mej. Ch. van Herwerden.	Utrecht.
Prof. Dr. H. van Herwerden	Utrecht.
Dr. D. C. Hesseling	Leiden.
J. N. Hessling Ez.	Dordrecht.
A. Heyboer	Middelburg.
C. Heijman	Haarlem.
Dr. G. E. W. van Hille	Zwolle.
F. A. Hoefer	Hattem.
Dr. P. Hoekstra.	Breda.
Dr. J. W. A. de Hoest	Utrecht.
A. Hollenberg.	Voorhout.
Prof. Dr. A. E. J. Holwerda	Leiden.
Dr. S. S. Hoogstra.	Gouda.
G. van Hoorn	Amsterdam.
Dr. J. Hooykaas.	Zutphen.
Prof. Dr. M. Th. Houtsma	Utrecht.
Prof. E. van Hinsbergh	Rijzenburg.
G. Jans.	Utrecht.
Dr. J. A. H. G. Jansen	Bunnik.

NAMEN.	WOONPLAATS.
J. J. van Noorle Jansen	Utrecht.
Dr. N. Japikse	's Gravenhage.
W. Jaspar	Rolduc.
Dr. K. H. E. de Jong	's Gravenhage.
J. Joosten	Utrecht.
J. de Josseling de Jong	Leiden.
Dr H. F. Jonkman	Utrecht.
Dr. W. Julius	Utrecht.
Prof. Dr. H. T. Karsten	Amsterdam.
J. Kamerbeek Jr.	Rotterdam.
Prof. Dr. H. Kern	Utrecht.
Prof. Dr. J. H. Kern Hz.	Groningen.
Prof. Dr. G. W. Kernkamp	Utrecht.
Dr. L. A. Kesper	Gouda.
Dr. A. Kluyver	Leiden.
A. M. C. Knottnerus	Utrecht.
Dr. W. C. G. Th. Koch	Tiel.
Dr. W. J. Th. van Konijnenburg . . .	Nijmegen.
J. C. Koopman	Utrecht.
Mr. C. L. Kooiman	Utrecht.
Dr. E. F. Kossmann	's Gravenhage.
Dr. Edw. B. Koster	's Gravenhage.
Prof. Dr. F. J. L. Krämer	's Gravenhage.
Jhr. J. R. Th. Krayenhoff	Utrecht.
Dr. E. Kruisinga	Winterswijk.
Dr. E. T. Kuiper	Amsterdam.
Prof. Dr. K. Kuiper	Amsterdam.
Mej. N. Kuiper	Dordrecht.
J. C. Kuylaars	Tiel.
J. J. H. Lambermon	Rotterdam.
Mej. J. C. Landré	Dordrecht.
L. W. A. M. Lasonder	Utrecht.
Dr. K. Later	Utrecht.
Dr. P. Leendertz	Amsterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen	Leiden.
Mej. G. Lely	Amsterdam.
Dr. J. W. Lely	Voorschoten.

NAMEN.	WOONPLAATS.
Dr. J. H. Leopold	Rotterdam.
Dr. F. Leviticus	Amsterdam.
Mr. J. A. Levy	Amsterdam.
Dr. R. Leyds	Groningen.
F. G. de Liefde	Middelburg.
A. Lievegoed	Amsterdam.
Dr. J. L. Liezenberg	Schiedam.
Mej. E. Loke	's Gravenhage.
G. Lunter	Katwijk.
Mej. Maronier	Arnhem.
I. Mauritz	Amsterdam.
J. J. Meder	Utrecht.
L. A. van Melle	Utrecht.
Dr. I. Mendels	Groningen.
A. J. van der Meulen	Utrecht.
Dr. W. W. van der Meulen	's Gravenhage.
J. A. Meursinge	Veendam.
D. E. Meyer	Rotterdam.
Dr. H. P. Meyer	Amsterdam.
Mej. L. Miedema	Utrecht.
M. Mieras	Amsterdam.
P. H. van Moerkerken Jr.	Hilversum
A. Molkenboer	Amsterdam.
Dr. L. J. Morell	Utrecht.
Mej. Dr. H. C. H. Moquette	Rotterdam.
N. E. bar[sse] Mulert	Hilversum.
F. Muller Jz.	Groningen.
Prof. Dr. J. W. Muller	Utrecht.
Prof. Dr. P. L. Muller	Leiden.
Mr. S. Muller Fz.	Utrecht.
Prof. Mr. J. C. Naber	Utrecht.
Prof. Dr. S. A. Naber	Amsterdam.
M. G. van Neck	Utrecht.
Jkv[re] E. E. A. M. de Negri	Utrecht.
Th. Nolen	Rotterdam.
Mej. Dr. J. A. Nijland	Amsterdam.
H. G. A. Obreen	Gent.

Namen.	Woonplaats.
Dr. R. van Oppenraay	Amsterdam.
Dr. P. H. Peyrot	Amersfoort.
H. Pol	Groningen.
Prof. Dr. H. J. Polak	Groningen.
J. H. G. van Poppel	Rolduc.
A. Postma.	Amsterdam.
S. Postmus	Amsterdam.
Dr. A. Poutsma.	Amsterdam.
Dr. J. Prinsen J.Lz., ...	Nijmegen.
Dr. K. H. de Raaf	Rotterdam.
E. H. Renkema	Utrecht.
J. J. van Rennes	Enschedé.
Dr. R. T. F. Reudler	Rotterdam.
E. Ribbergh	Rolduc.
Dr. H. F. T. Ringnalda	Leeuwarden.
Mej. J. M. E. van de Rivière	Deventer.
P. Roorda	Groningen.
C. Roovers	Zutphen.
A. Rutgers	Utrecht.
J. A. M. Rijk.	Amsterdam.
C. Schaink.	Zetten.
Dr. M. A. Schepers.	Groningen.
A. L. Schmidt	's-Gravenhage.
Dr. M. Schoengen	Leeuwarden.
Dr. W. Schothorst	Brielle.
Dr. M. J. Schräder	Utrecht.
Dr. K. G. P. Schwartz	Doetinchem.
Mej. L. Sethe.	Amsterdam.
Dr. L. J. Sicking	's Hertogenbosch.
Dr. N. J. Singels	Utrecht.
Prof. Dr. Jhr. J. Six	Amsterdam.
J. C. P. Smits	Amsterdam.
Mej. M. Sodenkamp.	Amsterdam.
J. F. van Someren.	Utrecht.
Dr. P. V. Sormani	Nijmegen.
Prof. Dr. J. S. Speyer.	Leiden.
G. M. Spitzen.	Wageningen.

NAMEN.	WOONPLAATS.
F. H. Sterken	Bergen-op-Zoom.
K. C. Sterken	Hoogeveen.
Dr. W. J. M. van Stockum	Dordrecht.
Dr. K. E. W. Strootman	Sneek.
J. H. W. Strijd	Utrecht.
J. Stuyt	Amsterdam.
A. Sunier	's Gravenhage.
Dr. H. A. J. van Swaay	Tilburg.
J. C. Swets	Utrecht.
Prof. Dr. B. Symons	Groningen.
J. G. Talen	Zwolle.
H. Taskin	Voorhout.
Mr. A. Telting	's Gravenhage.
Dr. W. Meerum Terwogt Jr.	's Gravenhage.
F. Tijmstra	's Gravenhage.
W. Uges	Breda.
F. C. Unger	Utrecht.
Prof. Dr. I. M. J. Valeton	Amsterdam.
Dr. M. C. Valeton	Arnhem.
Dr. J. van der Valk	Rotterdam.
H. v. d. Velden	Leiden.
Mej. G. v. d. Ven	Doorn.
Prof. Dr. J. Vercoullie	Gent.
N. L. Verlint	Utrecht.
Dr. H. Vermaat	Nijmegen.
Mej. M. J. Verstege	Groningen.
J. Verwer	Leiden.
Dr. J. M. J. van Vessem	Amsterdam.
Dr. C. J. Vinkesteyn	Schiedam.
F. P. Visser	Utrecht.
R. Volbeda	Rotterdam.
Dr. C. W. Vollgraff	Utrecht.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff	Utrecht.
J. A. Vor der Hake	Loenen a/d. Vecht.
Prof. Dr. W. de Vreese	Gent.
H. de Vries	Nigtevegt.
Dr. S. G. de Vries	Leiden.

NAMEN.	WOONPLAATS.
Mej. W. R. Ott de Vries	Nunspeet.
Dr. J. J. G. Vürtheim.	Utrecht.
Mej. J. D. van der Waals	Amsterdam.
Prof. Dr. J. van Wageningen	Groningen.
Dr. W. G. C. Wagner.	Utrecht.
Dr. S. J. Warren	Rotterdam.
G. Wesseldijk.	Haarlem.
Dr. H. A. Weststrate	Zetten.
Dr. C. Wilde	Mariëndaal bij Grave.
Mej. C. J. de Wilde.	Amsterdam.
Prof. Dr. J. te Winkel	Amsterdam.
Dr. L. Wirth	Kampen.
J. H. Wismans	Rolduc.
J. J. Wissenburgh	Utrecht.
Mej. J. Wolfson	Rotterdam.
W. F. Wolters	Bergen-op-Zoom.
J. L. Wouters	Voorhout.
C H. Ebbinge Wubben	's-Gravenhage.
Prof. Dr. Jhr. B. H. C. K. van der Wyck	Utrecht.
Dr. N. van Wijk.	Goes.
Mej. W. Wijthoff.	Utrecht.
Dr. A. van IJzendijk	Gouda.
Dr. J. van IJzeren Hz.	Rotterdam.
A. Zeller	Amsterdam.
S. A. Waller Zeper.	Utrecht.
Prof. Dr. H. Zwaardemaker	Utrecht.

HANDELINGEN

VAN HET

VIJFDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES

GEHOUDEN TE

AMSTERDAM

OP

WOENSDAG 3 EN DONDERDAG 4 APRIL 1907.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF's UITG.-Mij. — 1907.

HANDELINGEN

VAN HET

VIJFDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES.

HANDELINGEN

VAN HET

VIJFDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES

GEHOUDEN TE

AMSTERDAM

OP

WOENSDAG 3 EN DONDERDAG 4 APRIL 1907.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF's UITG.-M[IJ]. — 1907.

COMMISSIE VAN ONTVANGST.

Dr. IJ. H. ROGGE, Voorzitter.
Dr. A. BORGELD.
Dr. I. H. GOSSES.
C. GRONDHOUD.
J. M. MÜLLER.
C. A. VENING MEINESZ, Rector van het Amsterdamsch Studentencorps.

COMMISSARISSEN VAN ORDE.

J. C. BRUIJN.
A. VAN DOKKUM.
W. VAN EEDEN.
S. ERINGA.
D. FULDAUER.
C. P. GUNNING.
PH. G. GUNNING.
A. G. VAN HAMEL.
A. O. HEESTERMAN.
F. H. HOLTZMÜLLER.
G. VAN HOORN.
W. E. J. KUIPER.

VIJFDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES

gehouden te AMSTERDAM

op WOENSDAG 3 en DONDERDAG 4 APRIL 1907.

De algemeene vergaderingen en die der afdeelingen werden gehouden in het Gebouw der Gemeentelijke Universiteit.

BESTUUR.

Prof. Dr. H. T. KARSTEN, Voorzitter.
Prof. Dr. A. G. VAN HAMEL, Onder-Voorzitter.
Dr. P. LEENDERTZ Jr., 1e Secretaris.
Dr. H. J. FLIPSE, 2e Secretaris.
Mej. J. M. PROOT, Penningmeesteres.
Dr. IJ. H. ROGGE, Voorzitter der Commissie van Ontvangst.
Dr. F. L. ABRESCH, Voorzitter van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasia.

—

VOORZITTERS DER AFDEELINGEN.

Klassieke Philologie: Prof. Dr. K. KUIPER.
Germaansche en Romaansche Philologie: Dr. A. KLUYVER.
Geschiedenis en Archaeologie: Prof. Dr. U. Ph. BOSSEVAIN.
Paedagogiek: Dr. R. VAN OPPENRAAIJ, S. J.

Regeling der Werkzaamheden.

WOENSDAG.

9 – 10 **Opening van het Congres** door den Voorzitter.

10 – 12

Vergadering van de Afdeeling der Klassieke Philologie.
Sprekers: Prof. Dr. J. VAN WAGENINGEN, Dr. M. A. SCHEPERS.

Vergadering van de Afdeeling der Germaansche en Romaansche Philologie.
Sprekers: Dr. N. VAN WIJK, Dr. A. BORGELD, Dr. K. SNEYDERS DE VOGEL.

Vergadering van de Afdeeling der Geschiedenis en Archaeologie.
Sprekers: Dr. P. J. M. VAN GILS, Dr. G. E. W. VAN HILLE, Prof. Dr. T. J. DE BOER.

2 – 3 **Algemeene Vergadering.**
Spreker: Prof. Dr. G. W. KERNKAMP.

3 – 5 **Vergadering van de Afdeeling der Paedagogiek.**
Sprekers: Mej. Dr. M. J. BAALE, Dr. A. POUTSMA, Prof. Dr. A. G. VAN HAMEL.

DONDERDAG.

9½ – 11½	**Vergadering van de Afdeeling der Klassieke Philologie.** Sprekers: Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN, Dr. J. VAN DER VALK. **Vergadering van de Afdeeling der Germaansche en Romaansche Philologie.** Sprekers: Dr. C. G. N. DE VOOYS, Dr. W. VAN DER GAAF. **Vergadering van de Afdeeling der Geschiedenis en Archaeologie.** Sprekers: Prof. Dr. K. H. Th. BUSSEMAKER, Dr. H. T. COLENBRANDER, Dr. C. W. VOLLGRAFF.[1]
11½ – 12½	**Vergadering van de Afdeeling der Paedagogiek.** Spreker: Dr. J. H. GUNNING Wzn.
2½ – 4½	**Vergadering van de Afdeeling der Paedagogiek.** Sprekers: Prof. Dr. I. VAN DIJK, Dr. J. W. BIERMA, Dr. A. A. FOKKER.[2])
4½	**Algemeene Vergadering.** Sluiting van het Congres.

---

[1]) Zie bladz. 128 en 178.
[2]) Zie bladz. 179 en 282.

HANDELINGEN.

ALGEMEENE VERGADERINGEN.

KLASSIEKE PHILOLOGIE.

GERMAANSCHE en ROMAANSCHE PHILOLOGIE.

GESCHIEDENIS en ARCHAEOLOGIE.

PAEDAGOGIEK.

Vijfde Nederlandsche Philologencongres.

1e Algemeene Vergadering, op Woensdag 3 April 1907, des morgens om 9 uur, in de Aula van het Universiteitsgebouw.

De Voorzitter, Prof. Dr. H. T. Karsten, opent het congres met de volgende rede:

Dames en Heeren!

Ik heet U allen hartelijk welkom op dit Vijfde Nederlandsche Philologencongres.

Gelukkig zijt Gij weder in ruimen getale bijeengekomen, al ontbreken er ook velen, die wij hier hadden mogen verwachten. Hopen wij, dat zij spijt zullen hebben van hun afwezigheid, als zij hooren, hoe het hier geweest is. Hoewel ons Congres nationaal Nederlandsch is, — of mag ik zeggen, *omdat* het nationaal Nederlandsch is? — hebben wij ook onze Zuidnederlandsche collega's tot deelneming uitgenoodigd, en wij stellen het op hoogen prijs, dat zij hier door een zestal illustre philologen vertegenwoordigd zijn, onder wie Prof. Dr. J. Vercouillie als afgevaardigde van den Belgischen Bond van Hoogleeraren en Leeraren in de Levende Talen.

Niet minder vereerend is voor ons de aanwezigheid van den Burgemeester, Mr. W. F. van Leeuwen en de Wethouders, de heeren L. Serrurier en C. W. de Sauvage Nolting. Evenzeer zijn wij gevleid door de tegenwoordigheid van HH. Curatoren der

Amsterdamsche Universiteit en van haren Rector Magnificus met zijnen Secretaris, alsook door die van den Secretaris der Vrije Universiteit, terwijl wij ook de tegenwoordigheid van den Inspecteur der Gymnasiën, Dr. C. J. Eggink op hoogen prijs stellen. Eén man missen wij hier noode, den Nestor onzer linguisten, die, als zijn gezondheid het veroorloofde, zeker in ons midden zou zijn, even zeker als ons getrouwste medelid en eerste voorzitter, Prof. Naber. Onze hulde aan beiden. Zij behooren niet tot hen, die in isolement hun kracht zoeken. Zeker: „Es bildet ein Talent sich in der Stille", zegt de dichter, maar hij voegt er bij: „doch ein Charakter in dem Strom der Welt", en met allen eerbied voor talenten, vaart de maatschappij het best bij dezulken, die tevens karakters zijn in dien zin, dat zij hun in stilte verworven wetenschap en overtuigingen op nobele wijze propageeren tot heil der gemeenschap, iets waartoe een ernstig Congres als het onze, de beste gelegenheid aanbiedt. Wat hier *viva voce* verkondigd wordt, in voordracht of debat, blijft bij en werkt vaak meer na, dan geschreven vertoogen.

In ons program zal U aangenaam verrast hebben de verschijning van ons Damesmedelid, mej. Proot, die wij dank zeggen voor hare bereidvaardigheid en ijverige medehulp.

Als voorzitter der paedagogische afdeeling was aanvankelijk opgetreden Dr. Corten uit Rolduc; toen deze verhindering kreeg, heeft Dr. van Oppenraaij welwillend zijn plaats ingenomen, hetgeen Gij mét mij op hoogen prijs zult stellen.

Wat U in de verschillende afdeelingen geboden zal worden, is weder niet gering in omvang en belangrijkheid en brengt het gewone bezwaar mede van alle congressen, l'embarras du choix. Gelukkig staat het ieder vrij te hospiteeren en zal niemand zich ergeren aan hem, die buiten zijn eigenlijke sectie „sich über Ziele und Methode der fremden Fächer zu orientieren verlangt."

Ik ontleen deze zinsnede aan een artikel van Prof. P. Wendland over de Philologenversammlung te Hamburg in 1905,

waarvan hij tweede voorzitter was, dat veel belangrijke opmerkingen en voorstellen bevat om die bijeenkomsten beter aan hun doel te doen beantwoorden, en met de eischen des tijds meer rekening te houden bij de onderwerpen, die daar ter sprake worden gebracht. Veel in die beschouwingen is ook voor ons van belang. Het „made in Germany" moge u niet afschrikken en zal dat te minder doen, als Gij bemerkt dat menige verbetering, ginds eerst nu voorgesteld, bij ons reeds lang in zwang is gekomen. Zoo, bijvoorbeeld, de eisch om de paedagogische sectiën met geen andere te doen samenvallen, opdat die door alle leden kunnen worden bijgewoond; verder, dat de voordrachten kort moeten zijn, om ruimte te laten voor gedachtewisseling, wat, zegt Wendland, het hoofddoel aller Congressen is; eindelijk ook, dat men voortaan één, hoogstens twee mannen van naam moet uitnoodigen om over belangrijke onderwerpen, die ieder interesseeren, een voordracht te houden.

Ook de onderwerpen door dien spreker ter behandeling aanbevolen, verdienen onze aandacht; alvorens ik echter daartoe overga, moet ik eerst even stil staan bij een toekomstprogram voor philologische Congressen, dat, naar aanleiding van Wendlands beschouwingen, is samengesteld door vier Hoogleeraren te Gieszen, en dat een merkwaardig licht werpt op den geest, die tegenwoordig onze oostelijke vakgenooten bezielt, en op hun streven om uit de enge kluisters van het eigen vak naar buiten, en met alle maatschappelijke sfeeren en belangen in verbinding te treden.

Reeds terstond blijkt dit uit hun voorstel, om begaafde sprekers over de zooeven vermelde onderwerpen van algemeen belang, niet alleen uit eigen kring te kiezen, maar die eeretaak te zijner tijd ook op te dragen aan natuuronderzoekers, theologen, kunsthistorici, kunstenaars en sociologen.

Niet minder teekenend voor die moderne denkwijze is dit voorschrift van de Gieszener Heeren: Zonder aanzien des persoons (rücksichtslos) voor de sectiën elk onderwerp af te wijzen, dat zich niet leent voor een levendige voordracht. Uitnemende mannen, zeggen zij, hebben menigmaal mededeelingen

gedaan, die uit den aard der zaak niemand volgen of waardeeren kon. Dit voorschrift ziet op vorm en inhoud beide. Hoever staan wij hier van den tijd, toen een overigens uitnemend leeraar in het Duitsch ons beval van drie zinnen er één te maken, „sonst wäre es kein Deutsch". Overigens schuilt in beide voorstellen wellicht eenige overdrijving. Wij zullen althans voorloopig nog wel geen hoofdrol op onze Congressen geven aan een natuuronderzoeker, theoloog of socioloog, tenzij om zeer bijzondere redenen. En wat den tweeden eisch betreft, allicht staan er op ons program onderwerpen, die daarmede niet volkomen te rijmen zijn, en wier behandeling wij toch met belangstelling te gemoet zien.

Onder de principieele overwegingen, die het toekomstprogram vooropstelt, is de volgende wel niet nieuw, maar toch nog altijd juist en behartigenswaardig. Zij luidt aldus:

Voor de wetenschap is het noodzakelijk om met de school en aldus met de eischen van het moderne leven in aanraking te blijven; maar niet minder is het voor de gezonde ontwikkeling van het schoolonderwijs een volstrekt vereischte, dat de leeraren zich voortdurend door de steeds voorwaarts schrijdende wetenschap laten inspireeren en nieuwe stof aan haar ontleenen. Kort gezegd dus dit: Gij, professoren, weest niet eenzijdig en let op nieuwe eischen, welke de school telkens stelt aan haar leeraren, wier opleiding U is toevertrouwd. En gij, leeraren, blijft in contact met de voortgaande wetenschap om U te bewaren voor routine.

De Congressen nu, zoo hooren wij verder, bieden een voorbehoedmiddel tegen beide gevaren en dit is gelegen in referaten over onderdeelen der philologische wetenschap, ter orienteering nopens hetgeen op elk gebied gaande is. Die referaten worden dan in twee groepen verdeeld.

De eerste omvat: vondsten, opgravingen, papyri, inscripties e. d. m. Deze eisch is kort en duidelijk en ten onzent reeds vroeger gehuldigd, gelijk wij hopen, dat ook nu weder het geval zal zijn.

De tweede groep van referaten zal moeten zijn: Over den tegenwoordigen stand van het wetenschappelijk onderzoek.

Dit klinkt bijzonder kort en eenvoudig, maar van welk een duizelingwekkenden omvang is deze groep!

De taak is moeielijk, zeggen de heeren, en dan noemen zij „auf Glück" ruim een dozijn onderwerpen bont dooreen, die daaronder ressorteeren, en uit welke ik deze aanhaal:

Oorsprong en ontwikkeling van het heldenlied, een thema, zoo lezen wij, dat aanleiding kan geven tot een interessant debat van classici, romanisten en germanisten. — Volkstaal en kunsttaal. Hellenisme en Christendom. — Grieken en Voorgrieken. — Invloed der Oostersche culturen op het oudste Griekenland, en evenzeer op het Hellenisme. — Byzantijnsche cultuur. — Sociologische vragen geschiedkundig behandeld, als: akkerbouw en industrie, slaven en vrije arbeiders, communisme, feminisme.

Men ziet, het jonge Duitschland, voorzoover althans Gieszen geacht mag worden dat te vertegenwoordigen, staat geheel in het teeken van „die Cultur der Gegenwart" in verband beschouwd met onze geestelijke voorouders in het verre Oosten en in Griekenland, en tevens met de sociale ontwikkeling, die de geheele geschiedenis tot op onzen tijd vertoont. De philoloog in engeren zin, met name de klassieke, raakt hier in het gedrang en is geneigd te vragen, waar zijn vak blijft; als Graecus komt hij er nog tamelijk goed af, maar de Latinist gaat met ledige handen heen.

Toch meen ik, dat ieder onzer iets, wellicht zeer veel voelt voor deze onderwerpen en erkennen zal, dat zij waard zijn en geschikt om in de sectiën besproken te worden, waarbij dan de historische sectie haar hoogsten triomf zou vieren. Ik ga zelfs een stap verder en meen in het karakter dezer onderwerpen een heugelijk teeken des tijds te zien, wijzende naar een frissche en breede opvatting der philologische wetenschap, welke opvatting menigeen, wiens horizon op dit gebied onder de eentonigheid van den alledaagschen arbeid te eng dreigde te

worden en wiens ambitie voor het vak gevaar liep te verflauwen, met nieuwe liefde en arbeidslust kan bezielen. Deze overweging, D. en H., leidt mij er toe om een gewichtige vraag, die op de twee vorige congressen door de beide voorzitters in tegengestelden zin beantwoord is, nog eens onder de oogen te zien: namelijk, hoe het ten onzent gesteld is met de ambitie voor de philologie.

In de Groningsche openingsrede van 1902 lees ik dit (blz. 2 en 3):

„Gelukkig staan ook in onzen kring jongeren gereed om de fakkels over te nemen van hun voormannen", en dan iets verder: „Bedrieg ik mij niet, wanneer ik, met name in de aloude klassieke philologie, een frisschen luchtstroom meen waar te nemen, wanneer ik in proefschriften en andere geschriften der jongeren heuglijke kenteekenen meen te bespeuren van een verruiming ook ten onzent van het begrip en de grenzen dier wetenschap."

Tegenover deze bemoedigende woorden lezen wij in de Utrechtsche openingsrede, voorgedragen, niet geschreven, door den vicevoorzitter, deze uitingen (blz. 7, 9, 12, 13):

„Ik geloof mij niet te bedriegen in de meening, dat de toekomst voor de philologie in Nederland niet veel goeds doet verwachten en dat ernstige krachtsinspanning der philologen een eisch des tijds is." Dan verder: „Wetenschap heeft zoo goed als kunst de belangstelling en de waardeering noodig van het publiek, van den breeden kring dier meer ontwikkelden, die, zelf aan wetenschappelijken arbeid vreemd, dien waardeeren en steunen. En te dezen opzichte is het in onze dagen met de philologie niet gunstig gesteld. Wij leven in het teeken der natuurwetenschappen en het laat zich niet aanzien, dat de constellatie voorshands veranderen zal." Elders wordt gewaagd van „een verkwijnen van de liefde tot de philologie", ook bij oudgymnasiasten, „die soms zelfs zich hun opleiding met zekere ergernis of met een soort van berouw herinneren." „Onder zulke omstandigheden", zeide de spreker, „is het niet te verwonderen, dat de faculteiten der letteren niet bloeien. Zij mogen een

voldoend aantal discipelen tellen, in vergelijking met de zusterfaculteiten zijn zij klein." Ronduit wordt ons gezegd: „dat de lust tot philologische studie blijkbaar verflauwt", wat dan zijn oorsprong zou vinden in de Gymnasia zelf: „Ik voor mij geloof dat het Gymnasiaal onderwijs, waar de liefde voor, maar ook de tegenzin tegen de philologie wordt gekweekt, niet meer deugt voor onzen tijd." Eindelijk tot slot dit: „De toestand roept om verandering, en men kan ternauwernood het ongeduld bedwingen, waarmede men de uitkomsten van den arbeid der aaneenschakelingscommissie verbeidt."

Deze zwartgallige beschouwing over de „toekomst der philologie in Nederland" geldt blijkbaar alleen het *klassieke* deel van haar, dat in nauw verband staat met het onderwijs op de Gymnasia; men zou ook moeielijk kunnen ontkennen, dat de andere groepen der philologische faculteit, nieuwe taal- en letterkunde, historie, wijsbegeerte en kunst zich in den besten bloei en de meest gewenschte belangstelling van professionals zoowel als van amateurs mogen verheugen. Wat nu de klassieke afdeeling betreft, zoo erkende de spreker, dat zij een voldoend aantal leerlingen heeft. Welnu, méér is niet alleen onnoodig, maar zou voor dat surplus zelf in hooge mate bedenkelijk zijn. Maar, zoo vernamen wij, „de lust tot philologische (zegge: tot klassieke) studie verflauwt" en het Gymnasium kweekt naast liefde ook „tegenzin" tegen deze studie.

Dit laatste is, dunkt mij, onvolledig en daardoor onjuist geformuleerd; men zou daar nog dit bij moeten voegen: „tegenzin wordt gekweekt bij die oudere leerlingen, wien die studie op het Gymnasium wordt opgedrongen deels op verkeerde wijze, deels als zij, met het oog op hun toekomstig vak, reeds aan een andere opleiding behoefte voelen." Met het oog op *deze* bezwaren, zien ook wij de voorstellen der bedoelde Commissie met belangstelling te gemoet. Dat de zin voor klassieke studie ook nu nog op het Gymnasium wordt gekweekt bij hen, die daartoe van nature zijn aangelegd, bewijzen de litteratoren, die zich jaarlijks in voldoenden getale aan de Universiteiten daar-

voor aanmelden. Maar het groote publiek? Nu ja, dat dát meer opheeft met de natuurwetenschappen, waarvan het de practische resultaten ziet en geniet, dan met de schoone onbekende van wie het zich nauwelijks een voorstelling kan vormen, is menschelijker wijze niet anders mogelijk. Ook wij kennen wel menigeen onder de oud-studenten, die liever wat minder Grieksch en wat meer historie of natuurkunde zoude geleerd willen hebben, en denken er toch niet over zulks vreemd of verontrustend te vinden. Klassieke studie slaat, na den knapenleeftijd, slechts aan bij hen, wier geestesrichting dat medebrengt, evenals de behoefte aan haar zich somwijlen op later leeftijd nog openbaart bij mannen van zaken, aan wie zij geheel vreemd was, en die ook dán nog met noeste vlijt zich aan haar wijden; ook dezulken kennen wij. En wat de academische jeugd in het algemeen betreft, de ondervinding leert dat mannen van talent en zeggingskracht, sprekende over Grieksche letteren en kunst, ook thans nog hoorders uit alle faculteiten weten te trekken, die hun vertolking en toelichting der beste teksten jaar op jaar met aandacht volgen.

Mijn indrukken komen dus meer overeen met die van den Groningschen redenaar, die een „frisschen luchtstroom" ook in de klassieke philologie meende waar te nemen, als gevolg van de „verruiming van het begrip en de grenzen der philologische wetenschap".

De Philologie is gelukkig niet meer louter een geleerdheid verzamelend, vernuft scherpend, het gemoed met aesthetischen wellust vervullend tijdverdrijf van enkelingen of kleine groepen uitgelezenen, maar ze is aangeland in het *saeculum historicum*, zooals men het genoemd heeft, waarin haar naast en met de historie de taak is beschoren, om het verleden aller volken te verklaren, zoover het zich in monumenten van litteratuur en kunst nog openbaart, en wel door vergelijking van gelijksoortige verschijnselen op elk gebied van het geestelijk leven in ouden en ook in nieuwen tijd.

Slechts aan uitverkorenen als Theod. Mommsen, Gaston Boissier

en enkele anderen, is het gegeven aan die taak in ruimeren omvang te kunnen arbeiden. Maar voor elken philoloog, die dit als ideaal voor oogen houdt, zal het verhooging van energie ten gevolge hebben, een naar tijd en krachten uitgebreidere lectuur en dientengevolge een verruiming van geestelijken horizon, en een juister inzicht van zijn taak ook op paedagogisch gebied; hij zal inzien, wat het essentieele en wat van bijkomstigen aard is of zelfs onnutte ballast moet geacht worden. Een groote vooruitgang en een heerlijk hulpmiddel voor de klassieke philologen zijn in dit opzicht de meer en meer in zwang komende goed voorbereide pelgrimstochten naar het Mecca en Medina der philologen aan gene zijde van Alpen en Balkan, vanwaar zij terugkeeren door eigen aanschouwing vol van veelzijdige indrukken en heerlijken geestdrift, die ook hun onderwijs levenslang verfrisschen en veredelen zal. Mocht de gelegenheid daartoe steeds ruimer aangeboden worden!

Thans u terugvoerende tot de bovenvermelde referaten van het Duitsche toekomstprogram, die te beschouwen zijn als voorbeelden voor groote vermeerdering vatbaar, zult Gij met mij erkennen, dat zij werkelijk een frisschen geest ademen en wel in staat zijn om de bezoekers der Congressen „neue Anregung und neuen Stoff" voor eigen arbeid en onderwijs beide te verstrekken.

Op paedagogisch gebied hebben de Gieszener heeren geen onderwerpen aanbevolen, maar des te meer de voorzitter van het Hamburgsche congres, die een aantal vraagpunten opgeeft, wel niet zoo gloednieuw, dat ze ons verbazen, maar toch in meer dan één opzicht meldenswaardig.

Eerste vraag: In hoever moet de linguistiek en de historische ontwikkeling der taal zich doen gelden in de schoolgrammatica's en bij het onderwijs?

Tweede: Eenheid van terminologie. Derde: Passende keus uit de Latijnsche auteurs. Hoe lastig deze vraag te beantwoorden is, kan de uitspraak van Fr. Leo bewijzen, die van Vergilius sprekende zegt (C. D. G. I 8 p. 319): „Jetzt lebt er in der

„Schule fort, für die er zu schwer ist, wie leider alle groszen „Erzeugnisse der römischen Litteratur". Vierde: Moet werkelijk het Latijn spreken „verpönt" zijn? Vijfde: Moeten tot aanvulling der lectuur vertalingen der klassieken worden aangewend? Zesde: Moeten de uren voor Latijn en Grieksch zich richten naar de beteekenis van beide voor „die Cultur der Gegenwart"? Wat wel dit beteekenen zal: moeten de klassieke uren verminderd worden ten bate van meer moderne vakken? Zevende en ons aangenaam verrassende vraag: Hoe kan men de hellenistische en keizersperiode den leerling nader brengen?

Naast deze speciale punten, volgen „allgemeine Fragen" die evenzeer opmerking verdienen.

Eerste vraag: Wat te denken van de pogingen om het onderwijs in de hoogere klassen een vrijeren vorm (freiere Gestaltung) te geven, ten einde te gemoet te komen aan individueele neigingen der leerlingen? Tweede: Hoe kan de uit liefhebberij (Lieblingsneigungen) voortspruitende eigen werkzaamheid der leerlingen door de leeraren bevorderd worden?

Deze merkwaardige vragen hangen nauw samen met een andere, die er aan vooraf gaat, van dezen ernstigen inhoud:

Wat kunnen school en universiteit doen, om de ongetwijfeld verminderde geschiktheid der jonge lieden (zweifelsohne gesunkene Fähigkeit) voor zelfstandigen arbeid te verhoogen? Ik weet niet, of deze klacht voor heel Duitschland geldt, maar dat zij in zoo positieven vorm en bij een officieele gelegenheid geuit werd, geeft te denken. Het vermoeden ligt voor de hand, dat deze ongunstige ervaring er niet weinig toe heeft bijgedragen om de ruimere opvatting van taak en roeping der philologie, zooeven door mij besproken, ook tot de school te doen doordringen, en met de leerstof en de leerwijze tevens ook de verminderde „Fähigkeit". ik zou hier echter liever spreken van verminderde spontane belangstelling der jonge lieden, een verjongingskuur te doen ondergaan. Men zoekt aan gene zijde van den Rijn het geneesmiddel blijkbaar niet in een betere regeling of aaneensluiting van het onderwijs, die toch ook de meer

innerlijke gebreken weinig zal kunnen verhelpen, maar daarin, dat studie en onderwijs van Hoogere zoowel als Lagere leeraren en leerlingen, in verband gebracht worden met „die Cultur der Gegenwart", d. w. z. met de eischen en behoeften op stoffelijk en geestelijk gebied der geheele samenleving, verwachtende dat, wanneer zoowel de leeraar als de oudere leerling voelt en inziet, dat de hem opgelegde taak met de samenleving, waarvan hij lid is of spoedig worden zal, in innig verband staat, zulks zijn arbeidslust en kracht zeer ten goede zal komen. Men zal dit natuurlijk met voorzichtigheid moeten toepassen, maar het beginsel lijkt mij juist en heilrijk.

Uit gelijksoortige overwegingen is ook nog deze vraag, door den voorzitter opgegeven: Hoe kan de kunstzin op de school aangekweekt worden en welken leeraar wordt dat het best toevertrouwd?

Eindelijk is de laatste vraag er eene, die door ons reeds te Groningen ernstig onder de oogen is gezien: Moet wijsgeerige propaedeuse een leervak zijn, of zijn er vakken, die gelegenheid geven om de leerlingen in wijsgeerige problemen in te leiden?

Toen ik eenigen tijd geleden de Duitsche opstellen in handen kreeg, schenen zij mij een geschikte materie op te leveren voor het inleidend woord, dat van den voorzitter onzer Congressen pleegt verlangd te worden.

Dat woord moet kort zijn om geen tijd te ontrooven aan onze eigenlijke bezigheden: ziedaar de reden, waarom ik, D. en H., slechts vluchtige mededeelingen gaf en daaraan geen doorwrochte kritiek, maar enkele losse opmerkingen vastknoopte. In de tweede plaats dient de openingsrede ons in de philologisch paedagogische stemming te brengen, die hier thuis behoort, en aan de denkbeelden, die ieder onzer van huis medebracht, er, zoo mogelijk, een paar toe te voegen, die bij de aanstaande debatten wellicht te pas kunnen komen. Dat ik daarbij over de grenzen keek, zult Gij mij wel niet euvel duiden, gedachtig aan het spreekwoord: zacht spiegelt zich, wie zich aan een ander spiegelt. Bovendien hebben wij daardoor deze geruststelling

verkregen, dat zekere onderwijstoestanden, die ten onzent menigeen in verlegenheid brengen, ook in het klassieke land van scholen en geleerdheid bezorgdheid wekken, waaruit wij mogen opmaken, dat zij niet te wijten zijn aan onze achterlijkheid, maar aan den geest des tijds, die angstvalligen schrik aanjaagt, doch kloekmoedigen opwekt, om, na rijp overleg, de bakens te verzetten naar eisch van veranderden stroom en getij. Ook nog in zóóverre zullen mijn mededeelingen U niet onwelkom geweest zijn, als de daarin vermelde verbeteringen en vraagpunten van over den Rijn, ten deele reeds door ons bleken overwogen en in praktijk gebracht te zijn, en anderzijds ons tot spoorslag kunnen strekken, en een richting kunnen aanwijzen, waarin onze bijeenkomsten zich hebben te bewegen om voor studie en onderwijs de beste vruchten af te werpen.

En hiermede verklaar ik het vijfde Nederlandsche philologencongres geopend.

Aleer wij uitééngaan heb ik u nog mede te deelen, dat wegens bijzondere omstandigheden heden namiddag Prof. van Hamel zal optreden vóór Dr. Poutsma, en terstond na Mej. Baale.

Verder mag ik niet nalaten onzen dank uit te spreken aan de firma Sijthoff, die zoo bereidvaardig is geweest om de prachtcollectie harer Gr. en Lat. Codices hier ter inzage te leggen, die wij aan voorzichtige behandeling aanbevelen, en niet minder aan Dr. Boekenoogen, die op ons verzoek bereid werd bevonden hetzelfde te doen met zijn merkwaardige collectie kinderprenten. De Codices vindt gij in een benedenzaal, de prenten boven.

2e Algemeene Vergadering op Woensdag 8 April, des namiddags om 2 uur.

De Voorzitter opent de Vergadering en geeft het woord aan Prof. Dr. G. W. Kernkamp voor zijn rede over:

„Bakhuizen van den Brink als historicus". [1])

Spr. vangt zijn betoog aan met het bestrijden van de meening alsof Bakhuizen van den Brink eerst historicus is geworden in de jaren zijner ballingschap: die meening spruit voort uit het wanbegrip, dat de studie van litteratuur en kunst niet tot het eigenlijk terrein der geschiedenis behoort. Bakhuizen van den Brink was reeds historicus in den tijd, toen hij zich een der schuldigste medewerkers aan de redactie van „De Gids" mocht noemen, toen zijne studiën over Vondel met Roskam en Rommelpot en de Warenar-uitgave van De Vries en zijne beoordeeling van Potgieter's Liedekens van Bontekoe verschenen. Niet een doctrinair aestheticus, maar een historicus was in die studiën aan het woord: het innig verband tusschen volksleven en litteratuur werd door hem daarin aangetoond. Voor Bakhuizen van den Brink waren onze oude blijspelen en kluchten geen cadavers, waarin de taalkundige het mes zet voor geleerde nasporingen, maar zij leefden voor hem: zij zullen blijven leven, verklaarde hij, zoolang van de torentjes onzer Doelens het smalle vergulde vaantje wappert en Amsterdam's Oude Zijde overeind staat. Hoe kende hij ook onze taal! hoe waren zijne oogen geopend voor hare aanschouwelijke, materieele beeldrijkheid! Vóór Albert Verwey het deed in zijne Inleiding tot Vondel, heeft Bakhuizen van den Brink als karakter onzer taal aangegeven, dat haar beelden ontleend zijn aan scherp afgeteekende en zeer practische voorwerpen, aan wat in ons huis is of ons dagelijks omgeeft. Zijn eigen stijl heeft hij verrijkt door bij Vondel en Hooft te school te gaan.

---

[1]) Deze rede is in haar geheel afgedrukt in Vragen des Tijds, Juni—Aug. 1907.

In 1843 moest Bakhuizen van den Brink voor zijne schuldeischers naar den vreemde vluchten. De tijd zijner ballingschap begon, een harde tijd voor wie zijn land en volk zoo hartstochtelijk liefhad als hij. Maar toen het wicht van het ongeluk het zwaarst op hem drukte, beurde de trouw zijner beste vrienden hem op; zijne liefde voor een jonge vrouw uit Luik leerde hem de deugden van kuischheid en matigheid, leerde hem ook werken voor den broode. Een studie, tot tijdverdrijf te Luik aangevangen en voortgezet in de archieven van Weenen en Brussel bracht Bakhuizen van den Brink op het terrein, waar hij zijn levenstent zou opslaan: de geschiedenis van onzen opstand tegen Spanje. In zijne studiën over Hendrik van Brederode, over de rol van den adel in de jaren, die aan 1568 vooraf gingen, over den tienden penning, over de eerste Statenvergadering van Holland en over het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen heeft hij de resultaten nedergelegd van een onderzoek, dat hem jarenlang bezighield.

Bij elken geschiedschrijver, hoe onpartijdig hij ook genoemd worde, vindt men in het beste gedeelte van zijn werk den weerslag zijner overtuiging. Bakhuizen van den Brink was zichzelf ten volle bewust, dat hij bij zijne historische studiën de denkbeelden, die hem sinds zijne jeugd waren ingeprent, niet kon verloochenen. Met tal van voorbeelden toont spr. aan, hoe uit de historische geschriften van Bakhuizen van den Brink blijkt, dat hij was: een Loevesteiner, een liberaal met neiging tot radicalisme, een lid van de maatschappelijke middelklasse, een vurig Nederlander en een geweldig moffenhater.

Niet alleen de politieke overtuigingen, ook de individueele eigenschappen van den mensch en kunstenaar vindt men natuurlijk in zijn historischen arbeid terug: zijn hartstochtelijke liefde voor de wetenschap, zijn hartgrondigen afkeer van alle schoolmeesterij, zijn beeldend talent en zijn kunstenaarsblik; ook hiervan noemt spr. een aantal bewijzen.

Teruggekeerd uit zijn ballingschap, kreeg Bakhuizen van den Brink een betrekking aan het rijksarchief, werd in 1854 archi-

varis des Rijks. In een brief aan Bake schreef hij in 1851: „geraak ik eenmaal aan het archief, dan moet ik vrijheid hebben daar revolutie te maken." Die vrijheid is hem gegeven en hij heeft er volop gebruik van gemaakt. Alleen een geniaal man als hij kon den ganschen rijkdom dezer reusachtige verzameling overzien en een plan van indeeling ontwerpen, dat rekening hield met wat in de toekomst nog uit andere bewaarplaatsen naar het Rijksarchief te 's-Gravenhage moest worden overgebracht. Aan hem ook is het te danken dat dit archief, wat toegankelijkheid betreft voor wetenschappelijke nasporingen, niet langer bij buitenlandsche archieven achterstond.

In de voorrede van het eerste deel zijner Studiën en Schetsen verklaart Bakhuizen van den Brink zich veeleer der schuwheid dan der zucht om te schrijven bewust. Van zijne vele plannen tot het schrijven van groote werken of uitgeven van omvangrijke bronnenpublicatiën is dan ook niets gekomen. Wat hij heeft nagelaten, is gering van omvang, maar heeft meer innerlijke waarde dan planken vol boeken van ijverige middelmatigheden. Met Danton — aan wien hij ook herinnert door zijne breede gestalte en leeuwenmanen — heeft hij dit gemeen, dat zijne wilskracht alleen inzette in den aanvang, maar spoedig verflauwde; hij gaf denkbeelden aan, maar werkte ze niet uit, begon ondernemingen, maar voltooide ze niet: hij miste dien ernst in zijn karakter, zonder welken ook en vooral op wetenschappelijk gebied geen groote dingen worden tot stand gebracht. Toch was hij rijker begaafd dan eenig ander Nederlandsch historicus; Fruin, die jarenlang in vriendschappelijken omgang met hem verkeerde, verklaart dat hij zijns gelijke nooit heeft ontmoet.

8e Algemeene Vergadering op Donderdag 4 April, om half vijf.

De Voorzitter wijst er op, dat dit Congres uitstekend geslaagd mag heeten. Het getal deelnemers is grooter dan op een der vorige congressen. Vooral ook acht hij het een verblijdend

verschijnsel, dat er zoovele dames zijn opgekomen. Er zijn 270 uitnoodigingen tot deelneming naar België gezonden. Daarop zijn 9 Zuidnederlandsche philologen lid geworden. Wel is dat een betrekkelijk klein aantal, maar het is een groote vooruitgang bij de vorige keeren en het geeft vertrouwen voor de toekomst. Mogen deze kwartiermakers op het zesde congres door een groot aantal leden gevolgd worden.

De termijn van drie jaren is gebleken voor het welslagen van het Congres eer voor- dan nadeelig te zijn. Daarom stelt het Bestuur voor het volgende congres over drie jaren te Leiden te houden, onder voorzitterschap van prof. dr. J. van Leeuwen Jr.

De vergadering geeft door luide toejuichingen hare ingenomenheid hiermede te kennen.

Prof. Van Leeuwen verklaart zich bereid het voorzitterschap te aanvaarden.

De Voorzitter spreekt nu zijnen dank uit aan allen, die zoozeer tot het welslagen van dit Congres hebben bijgedragen, aan de voorzitters en secretarissen der afdeelingen, aan de Commissie van Ontvangst en in het bijzonder aan haren voorzitter, Dr. Y. H. Rogge, aan de commissarissen van orde, aan de sprekers, aan B. en W. van Amsterdam en den Rector-Magnificus der Universiteit, die het gebruik van het Universiteitsgebouw vergund hebben, en ten slotte aan den pedel en allen, die hem ter zijde gestaan hebben (*Toejuichingen*).

Spreker herdenkt het ongeval aan Prof. Van Hamel overkomen en spreekt de hoop uit, dat deze spoedig volkomen hersteld zal zijn. (*Toejuichingen*).

In één opzicht zal waarschijnlijk in de regeling der volgende congressen eene wijziging moeten worden gebracht. Door velen wordt het zeer wenschelijk geacht, dat al de gehouden voordrachten *in extenso* in de Handelingen worden opgenomen.

Ook is gebleken, dat het Bestuur de zorg voor aangename afwisseling tusschen den degelijken arbeid niet uit het oog mag verliezen. Om aan beide eischen te kunnen voldoen, is echter de bijdrage van *f* 3.— te laag. Tenzij dus uit de vergadering

een krachtig verzet mocht komen, zal dit bestuur aan het volgende in overweging geven, de bijdrage voor elk lid tot *f* 4.— te verhoogen.

Niemand der aanwezigen verklaart zich hiertegen.

Prof. Naber vraagt het woord om eene kleine leemte in de toespraak van den Voorzitter aan te vullen. Aan allen toch is dank gebracht, behalve aan het Bestuur. Dit Bestuur is gecentraliseerd in den Voorzitter en daarom brengt spreker, onder luide toejuichingen, hulde en dank aan den Voorzitter voor zijne uitstekende leiding.

Hierop wordt door den Voorzitter het Congres gesloten.

Afdeeling der Klassieke Philologie.

Vergadering op Woensdag, 3 April.

De Voorzitter, Prof. Dr. K. Kuiper, opent de vergadering met een woord van welkom aan de talrijke aanwezigen, en deelt mede, dat op zijn verzoek Dr. A. J. Egelie zich heeft bereid verklaard het secretariaat op zich te nemen. Hij geeft het woord aan Prof. Dr. J. van Wageningen. Deze spreekt over:

De invoering van maskers op het Romeinsche tooneel.

Wanneer het u, geachte toehoorders, gegaan is als mij, dan hebt gij u zelf zeker dikwijls afgevraagd, hoe een artistiek volk als de Grieken er toe gekomen is, zijne tooneelspelers gemaskerd te laten optreden, en wat de Romeinen bewogen heeft het Grieksche voorbeeld na te volgen. Vroeger werd veelal beweerd — en zelfs nu kan men eene dergelijke uitlating nog in het werk van Oehmichen over het „Bühnenwesen der Griechen und Römer" [1]) lezen — dat de eischen der acoustiek de Grieken genoodzaakt hebben, zich op het tooneel van maskers te bedienen. Immers, zoo meende men, een masker met groote, trechtervormige mondopening was bepaald noodig, om de stem duidelijk in den grooten schouwburg onder den blooten hemel te doen klinken, de gelaatstrekken, zoo dacht men, konden op verren afstand beter door het publiek onderscheiden worden, wanneer ze op het masker door den schilder sterker gemarkeerd waren, terwijl bovendien dit voordeel aan de gelaatsvermomming verbonden was, dat één acteur in meer dan één rol kon optreden. Deze beweringen zijn, op zich zelve genomen, niet onjuist,

---

[1]) Pg. 250.

zooals wij straks nader zullen uiteenzetten; zij mogen evenwel niet beschouwd worden, de oorzaak weer te geven van de *invoering* der maskers. Deze hangt niet samen met het meer of minder praktische van de gezichtsvermomming, maar met een oud, religieus gebruik uit den eeredienst van god Dionysus. Van nature is den mensch, vooral den naieven, de lust om zich te vermommen en anderen na te bootsen aangeboren, en zoo voelden de Grieken bij hunne feesten ter eere van den wijngod de levendige behoefte, dezen en zijn dienaren, de Satyrs en Silenen, zelf voor te stellen. Men wilde het eigen „ik" onkenbaar maken en trachtte zoo dicht mogelijk de voorstelling, die men zich van het goddelijke wezen maakte, nabij te komen [1].

Daartoe plachten aanvankelijk de deelnemers aan het Bacchusfeest zich het gelaat rood te verven met wijnmoer of menie, (een gebruik dat ons niet alleen uit Griekenland, maar ook uit Italië bekend is) [2], maar al spoedig gingen de vereerders van Dionysus eene schrede verder en plakten of bonden zich bladen van den wijnstok, klimop of vijgeboom op de wangen, daarbij neus, mond en kin vrijlatende. Straks kwamen voor die bladen lappen van wit of beschilderd linnen in de plaats en daaruit ontwikkelden zich langzamerhand de maskers van linnen, kurk, hout of gips, die wij in den historischen tijd aantreffen. Deze evolutie kan men duidelijk waarnemen, als men de teekeningen van maskers op antieke vazen en lampen [3] met elkander vergelijkt: uit het aanwenden van eenvoudige bladen en lappen heeft zich hier eene kunstig vervaardigde hoofd- en gezichtsbedekking ontwikkeld.

Bovendien heeft Dieterich erop gewezen, hoe het bij sommige godsdienstige feesten de gewoonte was den kop van een of

---

[1]) B. Arnold, über antike Theatermasken p. 18; O. Dingeldein, Haben die Theatermasken der Alten die Stimme verstärkt? (Berl. Stud. für klass. Phil. XI 1), Berlin 1890.

[2]) Verg. Georg. II 385; Tib. II 1, 55.

[3]) Wieseler, Theatergebäude und Denkmäler des Bühnenwesens bei den Griechen und Römern, p. 40 ad. Tab. V.

ander dier na te bootsen, en in de stompe en kromme neuzen der latere comische maskers ziet hij nog een overblijfsel uit den tijd, toen men zich een kop van een bok of een gier maakte.

Toen nu in den loop der tijden uit de optochten ter eere van Dionysus tragedie en comedie bij de Grieken ontstaan waren, bleef daarin het koor op soortgelijke wijze uitgedost en vermomd [1]), als het voorheen de nabootsers van den god en diens trawanten geweest waren, en toen nog later een acteur naast het koor geplaatst werd, deelde hij in dezelfde vermomming. Het eenige motief voor het behoud der maskers toenmaals was het religieuze conservatisme, dat uit vrees voor den toorn van den god, het niet waagt eene verandering te brengen in een eenmaal bestaand gebruik, dat als een essentieel onderdeel van den eeredienst beschouwd wordt. De maskers zijn dus even oud als het drama zelf en naarmate dit zich ontwikkelde, ondergingen gene ook veranderingen en verbeteringen in hunne constructie.

Volgens de overlevering was Thespis de eerste, die maskers van fijn wit linnen invoerde [2]), en trachtte Aeschylus deze in overeenstemming te brengen met de grootsche karakters, die hij creëerde, door ze te laten beschilderen [3]). Zijn voorbeeld is vermoedelijk door Sophocles en Euripides gevolgd, die op hun beurt aan de maskers eene schoonere en minder overweldigende uitdrukking gaven overeenkomstig den zachteren en meer gematigden aard hunner treurspelen.

Een zelfde ontwikkelingsgang valt in het blijspel waar te nemen. Hier zien wij eerst slechts eenige stereotype maskers, die den naam dragen van *θεράπων Μαίσων*, *θεράπων τέττιξ* en *μύλλος* [4]) (waarvan de eerste met eene figuur als Manducus uit de Atellanae te vergelijken is), maar wanneer Crates, Cratinus en Aristophanes hunne stukken opvoeren, beschikt het tooneel

---

[1]) Dieterich, Pulcinella p. 31, 33 sqq.

[2]) Suid. s. v. *Θέσπις.*

[3]) Suidas s. v. *Αἰσχύλος.*

[4]) Arnold l. l. p. 19.

reeds over allerlei kunstig vervaardigde vormen. In de nieuwe comedie was het vooral Menander, die als verbeteraar van de bestaande maskers is opgetreden. Groot is het aantal πρόσωπα in zijn tijd. Pollux [1]) onderscheidt naast elf verschillende tragische vier en veertig comische maskers, die alle bepaalde typen voorstelden en naar deze hun naam droegen. Nu eens trad een lichamelijke eigenschap of de leeftijd op den voorgrond en werd daarnaar het masker genoemd, zooals bij de γραῦς παχεῖα, den ξανθὸς ἀνὴρ of den ἀνάσιμος, dan weer het kostuum (διφθερίας), of de maatschappelijke positie (ἄγροικος) of een karaktereigenschap (πάγχρηστος νεανίσκος) of de beteekenis van de rol (ἡγεμὼν πρεσβύτης). Zoo beschikte dus het Grieksche tooneel omstreeks het midden der vierde eeuw over een stel maskers, dat geheel voldeed aan de eischen der nieuwe comedie, waarin de bekende figuren van den „senex, adulescens, servus, meretrix, leno" enz. telkens wederkeerden.

Werpen wij thans een blik op Rome en Italië, dan treffen wij ook daar wijnfeesten aan, die gepaard gingen met kluchten, waarbij de landelijke bevolking zich het gelaat rood verfde of kurken maskers droeg, terwijl bij een van de oudste dramatische produkten op Romeinschen bodem, de Atellanae, van meet af aan maskers voor de in die stukken voorkomende staande figuren in gebruik zijn geweest. Of evenwel die maskers eene vinding van de Romeinen waren, wordt terecht betwijfeld. Men mag gerust aannemen, dat evenals de phlyaken of de hilarotragoedia door de Grieken van Zuid-Italië aan de bewoners van Campanië zijn bekend geworden en daaruit de Oscische stukken zijn ontstaan, die te Rome tot de Atellanae geleid hebben, evenzoo de in die Grieksche kluchten gebruikelijke maskers over Campanië hun intocht in Latium hebben gedaan. Voor de staande figuren in de Atellanae waren dus te Rome reeds maskers bekend in de dagen, dat Livius Andronicus voor het eerst Grieksche comedies in het Latijn vertaalde en op het

---

[1]) Pollux IV, 133--154.

Romeinsche tooneel opvoerde. Maar de Etrurische tooneelspelers, die in deze soort blijspelen optraden, en de Latijnsche en Romeinsche acteurs van beroep, die hen navolgden, hebben nog geen maskers gebruikt. Tweeërlei reden kan daarvoor bestaan hebben. Men kan vermoeden, dat het dragen van maskers een voorrecht bleef van de Romeinsche jongelui, die zich de opvoering der Atellanae hadden voorbehouden en niet gedoogden, dat de verachte acteurs van beroep zich op dezelfde wijze als zij vermomden, maar ook bestaat de mogelijkheid, dat de acteurs en het publiek niet van maskers gediend waren en men de waarheid gevoelde van Cicero's woord [1]), dat hoe volmaakt ook de gesticulatie is, toch „in ore sunt omnia." Hoe dit ook zij, ontegenzeggelijk hebben Plautus, Statius en Terentius hunne stukken door ongemaskerde acteurs zien opvoeren. Dat blijkt ons niet alleen uit verscheidene passages in Terentius' stukken, die niet anders kunnen verstaan worden dan wanneer men aanneemt, dat de dichter ongemaskerde acteurs voor oogen had, maar dat zeggen ons ook uitdrukkelijk Cicero, Festus, Donatus en de grammaticus Diomedes. [2]) Alleen bestaat er verschil van meening over den tijd van invoering en over den naam van den acteur, die het eerst gemaskerd is opgetreden. Op een onderzoek van deze kwestie wil ik hier wat nader ingaan, omdat ik meen, dat zij belangrijk genoeg is voor de geschiedenis der Romeinsche letterkunde en daarbij opnieuw het bewijs levert, hoe de Romeinen, na zich eerst tegen eene gewoonte, die hun tegen de borst stuitte, verzet te hebben, ten slotte niet konden oproeien tegen den stroom, die hen van het oude Griekenland uit bereikte.

Letten wij het eerst op hetgeen ons wordt medegedeeld door Donatus, een alleszins betrouwbaar zegsman, die blijkens de bijzonderheden, die hij ons in zijne verhandeling de comoedia vertelt, uit eene bron moet geput hebben, die in laatste instantie

---

[1]) Cic. de orat. III § 220 s. f.

[2]) Cic. de orat. III § 221; Festus s. v. *fabula personata*; Don. de Com. VI 3; Diom. p. 489, 10 K.

op Varro teruggaat. Bij hem vinden wij twee namen van acteurs genoemd, die het eerst gemaskerd zijn opgetreden, nl. Minucius Prothymus in de comedie en Cincius Faliscus in de tragedie. [1]) Wie is nu die Minucius Prothymus? Want wij zullen ons hier alleen met de comedie bezighouden. Minucius Prothymus is een dominus gregis, die de blijspelen van Terentius heeft opgevoerd na Ambivius Turpio en ook na Hatilius Praenestinus, beiden ons uit de prologen en didascaliën van Terentius' stukken welbekend. Verschillende gegevens nu stellen ons in staat te berekenen, in welke jaren de bloeitijd van die drie acteurs valt. Ambivius Turpio was reeds een man van hoogen leeftijd, toen hij in 160 den proloog van de Hecyra uitsprak. Wij mogen dus gerust aannemen, dat hij omstreeks 150 het tooneel heeft vaarwel gezegd. Stellen wij nu, dat de bloeitijd van zijn opvolger Hatilius een twintig jaren geduurd heeft, dan valt het eerste optreden van Minucius Prothymus omstreeks het jaar 130, en zouden dus in dien tijd de maskers in de comedie zijn ingevoerd. Nu komt dit vermoeden wonderlijk goed overeen met eene andere aanwijzing, die wij in Cicero's derde boek „de oratore" vinden. Het gesprek, dat daar door Crassus en Antonius gevoerd wordt, valt in het jaar 91 en Crassus maakt in den loop daarvan de opmerking, dat ouden van dagen uit zijn tijd zelfs het gemaskerd optreden van den beroemden acteur Roscius niet konden toejuichen. Er wordt op die plaats niet gezegd, dat Roscius de maskers heeft ingevoerd, maar wel kan men er uit opmaken, dat die bejaarde lieden vroeger nog zonder masker hadden zien spelen. [2]) Wanneer nu een man van vijftig jaren (Crassus immers was in 140 geboren) zich op de getuigenis van nog oudere lieden beroept om een zeker feit te staven, dan mag men aannemen, dat hij dat zelf niet beleefd heeft of althans dat hij, toen het gebeurde, nog te jong was om er zelf later

---

[1]) Hoffer, de personarum usu in Ter. com. p. 13.

[2]) Zoo althans versta ik Cicero's woorden (III § 221): „personatum ne Roscium quidem magnopere laudabant (sc. nostri illi senes").

heugenis van te hebben. Uit dit gesprek van Crassus blijkt dus, dat het spelen zonder masker toen reeds een veertig jaar geleden was, en dit aannemende komen wij eveneens op het jaar 180 als het jaar, waarin of omstreeks hetwelk de maskers in de comedie zijn ingevoerd.

Maar deze schoone overeenstemming van berichten schijnt jammerlijk verstoord te worden door de woorden van Diomedes, die niet Minucius, maar Roscius noemt als den eersten Romeinschen acteur, die zich van een masker zou bediend hebben, omdat hij scheel was en daardoor ongemaskerd alleen in de rol van koppelaar kon optreden. Ribbeck [1]) heeft getracht dit bericht met dat van Donatus te verzoenen door aan te nemen, dat Roscius behoorde tot den troep (grex), waarvan Minucius de directeur (dominus) was. Maar tegen deze hypothese bestaan verschillende bezwaren. Vooreerst is het zeer onwaarschijnlijk, dat eene dergelijke hervorming zou uitgegaan zijn van een ondergeschikt persoon. Maar bovendien zijn Minucius en Roscius, zoo onze chronologische beschouwing van zooeven juist is, geen tijdgenooten. Roscius is omstreeks 135 geboren. [2]) Hij was dus in de dagen, dat Minucius de hoofdrol in Terentius' comedies vervulde, nog een knaap en kan als acteur niet voor ± 115 zijn opgetreden. In zijne jeugd heeft hij dus, als de mededeeling van Donatus juist is, deze hervorming op het Romeinsche tooneel beleefd. Maar hoe is het dan gekomen, dat Diomedes hem noemt als den acteur, die het eerst gemaskerd is opgetreden? Ik geloof dit verschil in overlevering op de volgende wijze te kunnen verklaren.

Nadat Corinthe door Mummius veroverd en Klein-Azië aan Rome's heerschappij onderworpen was, had er te Rome, zooals ons Tacitus [3]) verhaalt, een geheele ommekeer in de viering der scenische spelen plaats. Grootere zorg werd aan spel, decoratief en schouwburg besteed en de oude eenvoud moest plaats

---

[1]) Röm. Trag. p. 661.

[2]) Ibid. p. 673, ann. 145 (Roscius stierf in 62, Cic. pro Arch. 17).

[3]) Tac. ann. XIV 21: „possessa Achaia Asiaque ludi curatius editi sunt."

maken voor de Grieksche weelde. In dien tijd is er een rijke buit de poorten van Rome binnengebracht en daaronder was ook allerlei, wat tot het tooneel behoorde, als slaven, die voor acteur waren opgeleid, schermen, periakten, maskers en machinerieën. Opmerkelijk is het, dat wij ook door dit geheel op zichzelf staand bericht van Tacitus weer op het jaar 130 gevoerd worden, als den tijd, waarin de tooneelhervorming heeft plaats gehad. Nu spreekt het evenwel van zelf, dat de Etrurische, Latijnsche en Romeinsche acteurs zich niet aanstonds in alle nieuwigheden, die uit Griekenland ingevoerd werden, hebben kunnen schikken. Zoo zal er begrijpelijkerwijze oppositie zijn geweest tegen de invoering van maskers, omdat de acteurs, die tot nu toe met onbedekt gelaat gespeeld hadden, de groote waarde der gezichts-mimiek naast het gebarenspel kenden en daarom de eerste niet wenschten op te geven. Daarentegen zullen de Grieksche tooneelspelers op de voordeelen gewezen hebben, die aan het gebruik van maskers verbonden waren. Nú kon men al zijne krachten concentreeren op de bij de zuidelijke volken zoo geliefkoosde bewegingen van vingers, handen en armen, ja het geheele lichaam. Hoog immers waren de eischen, die aan den *gestus* gesteld werden en streng was het publiek in zijn oordeel daarover. Thans was het mogelijk — zoo redeneerden de Grieksche tooneelspelers — zich geheel op de volmaking van het gebarenspel toe te leggen. Ook waren de uit Griekenland geïmporteerde maskers van heel wat fijner kwaliteit dan die, welke men te Rome in de Atellanae te aanschouwen kreeg. Voor alle mogelijke rollen als die van slaaf, koppelaar, parasiet, boer, militair, lichtekooi, dienstbode, strengen en vriendelijken grijsaard, braven en losbandigen zoon, vader des huizes, getrouwde vrouw, oud besje bestonden vaste modellen [1]. Zooals wij reeds te voren opmerkten, waren de eeuwen, gedurende welke het drama in Griekenland had bestaan, niet voorbijgegaan zonder ook tal van verbeteringen in deze typen te hebben aangebracht. Het masker,

---

[1]) **Arnold**, l. l. p. 35.

uit linnen of hout vervaardigd, bedekte het gansche hoofd van den acteur. Alleen voor de oogen was eene kleine opening gelaten, zoodat uitsluitend de pupil zichtbaar was, maar het overige gedeelte van het oog en de wenkbrauwen waren op het masker bijgewerkt. Groote zorg besteedde men aan de uitdrukking van het gelaat, aan het haar en aan de constructie van de mondopening. Bij vrouwen en jongelingen was die maar gering, maar bij slaven en grijsaards groot en trechtervormig. Terecht had men begrepen, dat door deze inrichting eene goede acoustiek kon bevorderd worden. Zoo waren er dus ongetwijfeld voordeelen aan het gebruik van een masker verbonden en de Grieksche acteurs zullen niet nagelaten hebben deze in het licht te stellen. Doch om de *Romeinsche* acteurs te doen besluiten hun gelaat bij het tooneelspel te bedekken, daartoe was het voorbeeld van een man van invloed noodig en dat voorbeeld werd gegeven, naar ik vermoed, door Roscius. Hij was — en zoo meen ik de plaats van Diomedes met Donatus in overeenstemming te moeten brengen — de eerste *Romeinsche* acteur, die gemaskerd optrad en het voetspoor van den Griek Minucius *Prothymus* volgde. In den eersten tijd van zijn optreden had hij met onbedekt gelaat gespeeld, maar zijne „oculi perversi", waarvan ook Cicero gewaagt [1]), maakten dat hij slechts voor bepaalde rollen geschikt was. De Grieksche manier kwam hem dus uitstekend te stade, waarom hij tot het kamp van de tegenpartij overliep. Het publiek geraakte eerst langzamerhand aan de maskers gewend en de autoriteit van een uitnemend Romeinsch acteur was noodig, om deze nieuwigheid algemeen ingang te doen vinden. De beide berichten van Donatus en Diomedes spreken dus elkaar niet tegen, maar vullen elkaar aan. De overlevering bij Donatus gaat waarschijnlijk, zooals ik zooeven reeds aanstipte, op Varro [2]) terug, die den naam van Minucius

---

[1]) Cic. de nat. deor. I § 79.

[2]) Waarschijnlijk in zijn werk „de actionibus scaenicis" in 3 of 5 boeken, vgl. Schanz R L G I p. 369, n°. 7.

kan gevonden hebben in dezelfde bron, die hem de didascaliën verschafte. Maar voor het groote publiek was niet deze Griek de hervormer, maar de geliefkoosde acteur Roscius, die door zijne medewerking de hervorming had doen slagen en wiens roem dien van Minucius Prothymus verre overtrof. Dientengevolge kent Diomedes, of liever zijn zegsman Remmius Palaemon [1]), alleen maar den naam van Roscius als van den hervormer op dit gebied en is die van Minucius voor hem verloren gegaan.

Werpen wij thans een terugblik op de geschiedenis van de invoering der maskers, dan kunnen wij daarbij drie perioden onderscheiden. In de eerste werden alleen de Atellanae door gemaskerde acteurs opgevoerd, maar speelde men in de blijspelen van Plautus en Terentius met onbedekt gelaat. Dit duurde tot omstreeks het jaar 180. Dan volgt een overgangstijdperk, waarin Grieksche acteurs de maskers in het blij- en treurspel trachten in te voeren, maar op het verzet van hun Romeinsche collega's stuiten, totdat met Roscius omstreeks het jaar 115 de derde periode aanbreekt, waarin het masker de zege behaalt en zich gedurende eeuwen op het tooneel weet te handhaven. Immers eerst in de vierde eeuw na Chr., in den tijd van Donatus [2]), zijn de maskers verdwenen. Toen keerde het Romeinsche tooneel terug tot de gewoonte, die in de dagen van Plautus en Terentius geheerscht had, en betrad het opnieuw den weg, dien het door Griekschen invloed verkeerdelijk verlaten had.

De Voorzitter dankt den Spreker.

De heer Bakhuizen van den Brink, op den voorgrond stellend, dat hij van dit onderwerp geen studie heeft gemaakt, wenscht het volgende op te merken. Nog niet lang geleden is

---

[1]) E. Koett, de Diomedis artis poeticae fontibus (vgl. B. Ph. W. 1906, n°. 44, Sp. 1390).

[2]) Don. ad Andr. 716: „sive haec (Mysis) personatis viris agitur, ut apud veteres, sive per mulierem, ut nunc videmus."

hij terug uit een land, waar het gebruik van het masker op het tooneel nog in zwang is, uit Indië. Kan het niet zijn, dat men het masker bezigt, omdat men den toeschouwer dan dadelijk op bekend terrein brengt, hem voor oogen stelt de figuren zijner verbeelding? Die maskers geven de types weer van de wajangpoppen in het schimmenspel, de helden uit de verhalen en de beeldhouwwerken, met welke het volk vertrouwd is. Stelde men de personen voor zonder maskers, dan zouden de toeschouwers de helden uit hunne oude verhalen niet herkennen en zouden zij vreemd opzien. Zou nu een studie van het Oostersch tooneel, dat nog zooveel dichter bij zijn oorsprong staat, geen licht kunnen geven in de nog onopgeloste of twijfelachtige vraagpunten, door Prof. van Wageningen besproken?

Dr. Vürtheim wijst naar aanleiding van de zooeven gestelde vraag op het verleidelijk gevaarlijke der comparatieve methode. Ook de Grieksche maskers orienteeren den toeschouwer en brengen hem vaste typen onder de oogen, doch zij doen, deden althans oorspronkelijk — en hierom gaat het — *meer*. Zij hielpen den verheerlijkten *god* benevens eene schaar van vereerders, die zich uiterlijk zooveel mogelijk aan dien god gelijk hadden gemaakt, in eene conventioneele gedaante voorstellen en vormden slechts een onderdeel van een algeheele vermomming des lichaams. De religie was zeker oorsprong van het gebruik, dat onlangs nog door Weniger (Archiv. f. Relig. Gesch.) nader is toegelicht.

Dr. Poutsma vraagt, wat men na de studie van Dingeldein nog te gelooven heeft van de stemversterking door de trechtervormige mondopening der maskers.

Prof. Karsten vraagt, hoe het staat met het masker in de *tragedie*. Wat is de reden, dat Aesopus, zooals we uit Cicero de Divinatione kunnen opmaken, geen masker gebruikt heeft? En verder, werd sedert de invoering der maskers, het masker in de komedie *altijd* gebruikt? Hoe speelde men dan in dezen tijd de bekende plaatsen van Terentius, waar gelaatsmimiek verondersteld wordt?

Prof. Kuiper acht de plaatsen der komediedichters, die aangehaald worden om te bewijzen, dat deze stukken voor ongemaskerde acteurs geschreven zijn, slechts van secundaire bewijskracht. Immers, dient op deze plaatsen de *beschrijving* der gelaatsuitdrukking niet juist, om datgene duidelijk te maken, wat bij het gebruik van een masker door het *gelaat zelf* niet kon worden uitgedrukt? Bovendien, hoe moet men zich dan voorstellen, dat men bij het spelen der Grieksche modellen te werk ging?

Spreker meent, met den heer Bakhuizen, dat, met inachtneming van de noodige voorzichtigheid, ook bij de vraag naar den oorsprong van het Grieksche masker de vergelijking met andere volken van dienst kan zijn. Dit bewijst o. a. Dieterich's Pulcinella. Er is dan ook wel eenige overeenkomst tusschen het maskergebruik op het Indisch en dat op het Grieksch tooneel, in zooverre ook hier de neiging bestaat door maskers het beeld van de goden weer te geven.

De mogelijkheid bestaat ook, dat de maskers van het koor en die van de spelers van verschillenden oorsprong zijn, zooals Dieterich aanneemt. In verband hiermee wijst Spreker op de vogelmaskers, die alleen bij het koor voorkomen en door Dieterich beschouwd worden ook van religieuzen oorsprong te zijn.

Wat de opmerking van Prof. Karsten betreft, Spreker meent, dat sedert de invoering der maskers op het Romeinsch tooneel zoowel in de tragedie als in de komedie de spelers gemaskerd optraden. Over Aesopus lezen we bij Fronto, dat die tragicus, voor hij een masker opzette, dit lang placht te bestudeeren, om zijn stem en gebaren in overeenstemming te brengen met de gelaatstrekken van dat masker.

Spreker kan Prof. Kuiper niet toegeven, dat plaatsen als die uit de Phormio, slechts secundaire bewijskracht hebben. Voor Spreker is deze plaats de meest krachtige: men kan zich moeielijk voorstellen, dat zulke plaatsen bestemd waren om door gemaskerde acteurs gespeeld to worden.

Wat de vraag betreft, hoe dergelijke plaatsen op het *Grieksch*

tooneel gespeeld werden, wijst Spreker op het dubbel aspect van sommige maskers; zoo is er b. v. een masker van een grijsaard, met één wenkbrauw hoog, de andere laag. Misschien heeft men iets dergelijks te baat genomen op het Grieksche tooneel, om de bedoelde plaatsen te spelen.

Met Dr. Poutsma is Spreker het eens, dat de opmerkingen van Dingeldein volkomen juist zijn. Naar aanleiding echter van een plaats bij Plinius over een edelgesteente, chalcophonos geheeten, vermoedt Spreker, dat men er althans naar gestreefd heeft om, door in de mondopening van het masker iets aan te brengen, den klank der stem te versterken.

Dr. Vürtheim merkt nog op, dat hij zeer sceptisch is ten opzichte van de conclusiën, die men uit de comparatie van Grieksche gebruiken met die van geestelijk anders gedisponeerde volkeren zou wenschen te trekken; dat hij geenszins met Prof. van Wageningen zou willen aannemen een verschil in oorsprong van het masker van den speler en dat der koorleden, wijl de speler zelf uit het koor voortkwam; dat ook in de geschiedenis van het masker ontwikkeling bestaat, zoodat het verkeerd zou zijn aan alle dierenmaskers, die in de Grieksche komedie voorkomen, b. v. aan die van kikkers en struisvogels, religieuzen oorsprong toe te kennen. Nadat eenmaal dierenmaskers, b. v. het boksmasker, om godsdienstige redenen waren geschapen, was de weg gebaand, waarop menschelijke fantasie nieuwe typen, doch thans buiten de religie om, ging scheppen.

Spreker, hierop repliceerend, is van meening, dat toen Geppert, Arnold en Dieterich voor het eerst voor den dag kwamen met hunne stelling, dat het masker van religieuzen oorsprong is, zij wel genoodzaakt waren van comparatie gebruik te maken, om hun denkbeeld meer ingang te doen vinden. Wat het tweede punt betreft, erkent Spreker, dat de religieuze oorsprong van het dierenmasker niet steeds kan aangewezen worden. Daarentegen zou Spreker nog niet de mogelijkheid willen verwerpen, dat het masker van het koor en dat van den acteur van verschillenden oorsprong zijn. Immers ook de uit-

monstering van het koor was oudtijds geheel anders dan die van den tooneelspeler (vgl. Bethe, Prolegomena z. G. d. Th. p. 65).

Hierop geeft de Voorzitter het woord aan Dr. M. A. Schepers tot het houden van zijne voordracht, getiteld:

Een en ander over de scholiën op Aristophanes.

In een studie over de hss. van Aristophanes, die in 1906 verscheen en waarin zooveel mogelijk alle bestaande hss. worden opgesomd en gecatalogiseerd [1]), berekent de Amerikaan John Williams White, dat ongeveer de helft daarvan, d. w. z. niet minder dan 120, in Italiaansche bibliotheken berusten. „Maar", zegt hij, „met uitzondering van de Rav., de Ven. en de Ambr. M, de Laurentiani en vier in de Vaticaansche bibliotheek, zijn ze weinig gebruikt."

Als White niet zoozeer de Aristophanes-text op het oog had gehad, als wel in 't bijzonder de scholiën, dan zou aan den éénen kant het aantal der codd. Aristophanei Itali wel heel wat gedaald zijn, maar aan den anderen kant had de schrijver in dat geval gerust ook de vier Vaticani, de Laurentiani en de Ambr. M onder de hss. kunnen rekenen, waaraan tot nu toe veel te weinig aandacht is gewijd. Hierover klaagde reeds in 1888 Konrad Zacher in zijn zorgvuldig en helder geschreven boekje „die HS. und Classen der Aristophanes-scholiën" [2]); en hij is dan ook de eerste geweest, die behalve de scholiën van Rev. en Ven. ook die der codd. minores aan een algemeen onderzoek heeft onderworpen. Maar na hem heeft niemand zich geroepen gevoeld, om in die richting voort te gaan, en een volledige collatie van deze laatste te maken. En toch had Zacher reeds verklaard, „dass namentlich die beiden alten HS. Rav. und Ven. sehr „überschätzt wurden." Natuurlijk zullen die twee codd. evenals

---

[1]) The manuscripts of Aristophanes bij John Williams White, Class. Phil. vol. I n°. 1 en 3, Jan. en Juli 1906).

[2]) Jahrb. für klass. Phil. Supplementb. XVI. Ook afzonderlijk bij B. G. Teubner, Leipzig, 1888.

voor den text zoo ook voor de scholiën de basis blijven; — voor de scholiën trouwens bovenal de Venetus, daarop legt terecht zoowel Prof. Van Leeuwen in de Mnemosyne [1]) en elders, als Adolf Römer in zijn „Studiën zu Aristophanes" [2]) den nadruk, beide polemiseerende tegen Rutherford, die in de inleiding tot zijn „scholia Aristophanica" eenzijdig en onjuist de Venetus-scholiën vrijwel negeert [3]).

Het is dus — ik zal de laatste zijn het te ontkennen — van het grootste belang, dat sinds de scholiën-uitgave van Dindorf-Dübner, vooral die twee hss. met de meeste nauwkeurigheid zijn onderzocht. Maar — nu we, behalve de collatie van Dindorf, aangevuld o. a. door die van Martin [4]) en von Holzinger [5]), en het volledige en nauwkeurige afschrift van de Rav., dat Dr. Hans Graeven maakte voor de bovengenoemde luxueuze uitgave van Rutherford, ook nog gebruik kunnen maken van een prachtige photographische reproductie der beide hss., die van de Venetus in Engeland, die van de Rav. in ons land verschenen [6]) — nù wordt het toch tijd, om de waarde van de scholiën, welke voorkomen in de meestbeteekenende der andere hss., definitief vast te stellen.

Daarom heb ik dan ook volgaarne de vereerende uitnoodiging van het bestuur van dit Congres aangenomen, daar mij zóó de gelegenheid werd geboden, om U de voornaamste resultaten mede te deelen van het door mij dienaangaande in den zomer van 1902 ingestelde onderzoek in Italië.

---

[1]) B.v. N. S. XXIV p. 334 (1896).

[2]) Dl. I verscheen te Leipzig bij Teubner in 1902.

[3]) Londen Macmill. & Co. Dl. I en II 1896, Dl. III („a Chapter in the history of annotation") in 1905.

[4]) „Les scolies du manuscrit d'Aristophane à Ravenne." Albert Martin. Paris Ernest Thorin, 1882.

[5]) Prof. Dr. Karl von Holzinger, Beiträge zur Kenntniss der Ravennas-scholiën (Wiener Stud. 1882); idem der Venetus-schol. (Wiener Stud. 1883).

[6]) Het facsimile van de Venetus verscheen in 1902 te Londen, op kosten van de „Archaeological Institute of America" en de „English society for the promotion of Hellenic studies"; dat van den Rav. in de bekende publicatie van Sijthoff te Leiden, in 1904.

Ik heb daar toen, wat betreft deze scholiën, een volledige collatie gemaakt van de volgende hss.: *drie Vaticani* (n°. 1294, 920 en 57; een vierde [1]) bleek waardeloos); *één Neapolitanus* (in de Bibl. Naz. aangeduid als II F 22; twee andere [2]), onderzocht, bleken van geen beteekenis); *drie Laurentiani* (conventi soppressi 66; 140 [d. i. cod. Θ], en plut. 31 n°. 15 [d. i. cod. *Γ*. Van dezen laatstgenoemden codex vergeleek ik alleen Equites, Aves, Vespae en Pax [3])]); eindelijk ook van *één in Milaan*, n. l. den Ambros. L 39 sup., d. i. cod. *M*. — Mijn oorspronkelijk plan was, om van Milaan nog naar Turijn te gaan en daar den bekenden Taurinensis *B* II 19 te vergelijken. Helaas is dat wegens gebrek aan tijd er bij gebleven. Helaas! want een paar jaar later is dat hs. door brand in de bibliotheek reddeloos verloren gegaan.

De algemeene conclusie dan, waartoe ik bij mijn onderzoekingen ben gekomen, is deze, dat *hier* al zeer duidelijk de waarheid bevestigd wordt van de door White in zijn genoemd artikel aangehaalde woorden van den papyruskenner Kenyon: „The better MS. have no sort of monopoly of ancient and correct readings. In future .... the critical editor .... will have to be prepared to find the truth not unfrequently among the witnesses, who usually are inferior" [4]). Trouwens reeds Hemsterhuis zei in zijn praefatio ad Plutum: „Chartas .... vel recentissimas haud temere quis paulo consideratius verset, quin aliquid inde lucri saltem colligatur." Immers het is mij gebleken, dat alle door mij onderzochte hss., het ééne meer, het andere minder, oude scholiën bevatten, welke, nu eens gelijkluidende met die van Rav. of Ven., dan weer, en meestal, zeer belangrijke afwijkingen vertoonende, in alle opzichten van groote waarde zijn. — Dit geldt natuurlijk vooral dáár, waar duidelijk blijkt, dat de bron, waaruit

---

[1]) Palat. 223.

[2]) II F 23 en 25.

[3]) Dus niet: de Acharnenses, Ecclesiazusae en Lysistrata.

[4]) Overgenomen uit de „Proceedings of the British Academy" I (1904).

een of ander scholion is geput, beter en vollediger was, dan die, waaruit dat van den Ven. of Rav. is gevloeid.

De duidelijkste voorbeelden hiervan nu vond ik in een, voor de scholiën althans, tot nu toe geheel verwaarloosd hs. in Florence, in de Laurentiana aangeduid als conventi soppressi 66. Deze codex, door Zacher in zijn bovengenoemde studie niet vermeld, door anderen, zooals Zuretti in zijn „Analecta Aristophanea" [1]), in de 14ᵉ eeuw geplaatst, bevat Plutus, Nubes en Ranae. Als een curieus staaltje — trouwens één uit vele — met welk een vluchtigheid en haast Zuretti zijn Analecta heeft geschreven, diene, dat hij bij dit hs. maar eventjes den geheelen Plutus over het hoofd heeft gezien, en als inhoud „due commedie" opgeeft. — Behalve bij den Plutus dan vindt men er marginale scholiën in, die, betrekkelijk weinig in getal, moeilijk te lezen zijn en vaak helaas grootendeels verloren, doordat de zeer gehavende en stukgegane bladen door onbedreven hand werden bijgeplakt. Hoe jammer dit is, en welke beteekenis deze Laurentianus ook nu nog heeft, moge uit enkele voorbeelden blijken.

In de Nubes vs. 960 e. v. vertelt de *λόγος δίκαιος* hoe voortreffelijk de zeden van het vroegere Athene waren. „In dien „goeden ouden tijd", zegt hij o. a., „mochten de jongens geen kik „geven en moesten netjes naast elkaar naar school gaan, dun „gekleed, al heerschte er een sneeuwjacht. En dan leerde de „meester hun een lied op de aloude wijze, zooals b. v. van „„Pallas, de vreeslijke stedenverdelgster"", „„*Παλλάδα περσέπολιν* „„*δεινάν*."" Bij dezen gedeeltelijk aangehaalden versregel vinden we in de hss. een scholion met de bewering, dat het hier bedoelde lied door sommigen aan Phrynichus, door anderen aan een zekeren Lamprocles werd toegeschreven. Daarna wordt het begin aldus opgegeven: „Pallas roem ik, de stedenverdelgster, de heilige strijdster, de paardenbedwingende dochter van den grooten Zeus" „*Παλλάδα περσέπολιν κλῄζω πολεμάδοκον ἁγνάν // παῖδα*

[1]) C. O. Zuretti, An. Arist. Turijn, Erm. Loescher, 1892.

Διὸς μεγάλου δαμάσιππον." Zooals men hoort, ontbreken aan den tweeden hexameter twee volle voeten en een korte lettergreep. Welnu: die worden in den genoemden Laurentianus aangevuld met de woorden *ἄιστον Ἀθήνην*, d. w. z. „de verwoestende, vernietigende Athene." Wij krijgen dus nu de twee volledige regels: „*παλλάδα περσέπολιν κλῄζω πολεμάδοκον ἁγνάν // παῖδα Διὸς μεγάλου δαμάσιππον ἄιστον Ἀθήνην.*" In een bijna gelijkluidend scholion op een plaats van den rhetor Aristides [1]) worden deze twee regels ook opgegeven, en wel als afkomstig òf van Phrynichus òf van Lamprocles òf wel van Stesichorus. Hier wordt ons dus de keuze gelaten tusschen drie dichters, bij Aristophanes tusschen twee. Daar nu blijkens vorm en inhoud beide aanteekeningen uit dezelfde bron zijn geput, lijkt mij het vermoeden van Prof. Van Leeuwen, dat de naam Stesichorus ook ergens in het Aristophanes-scholion verborgen is, zeer waarschijnlijk. — Zooals gezegd, komt het citaat in de Aristides-scholiën ongeveer overeen met het onze. Alleen vindt men dáár in plaats van *δαμάσιππον* het epitheton *δαμόπωλον*, wat op hetzelfde neerkomt; en in plaats van *ἄιστον Ἀθήνην* het niet in de maat passende *ἄιστον παρθένον*. Daar het woord *ἄιστος* slechts op deze ééne plaats in de geheele Grieksche literatuur actieve beteekenis heeft, gaf het tot verscheidene conjecturen aanleiding. Men zie de Fragmenta Lyricorum van Th. Bergk. Maar als deze uitgever de lezing *ἄιστον Ἀθήνην* had gekend, zou hij zeker door al die gissingen een streep hebben gehaald. - Zoo is dus deze aanvulling van den Laurentianus van zeer veel belang, en we hebben hier een doorslaand bewijs, dat dit hs. op deze plaats een betere bron had, dan àlle andere hss. van Aristophanes, die we kennen — beter vooral dan de Ven. en Rav., waar behalve *ἄιστον Ἀθήνην* ook het epitheton *δαμάσιππον* ontbreekt.

Niet minder bewijzend hiervoor is het volgende:

In de Ranae vs. 842 slingert Aeschylus zijn mededinger Euripides onder meer het komisch gevormde scheldwoord

---

[1]) Dindorf, vol. III p. 537.

ῥακιοσυρραπτάδη, d. i. „voddelapper", naar het hoofd. In den Ravennas wordt dit verklaard met „verzamelaar, aanéénrijger van kletspraatjes" „στωμύλα ῥήματα συλλέγων." Wat er overigens in de hss. en bij Suidas staat, komt vrijwel op ditzelfde neer. Maar de Laurentianus geeft heel wat anders. „Redenaars hebben", staat daar, „de gewoonte, om namen te verzinnen, zooals ook „ὁ θεολόγος zegt εἰδωλιανὲ καυσίταυρε, en Demosthenes τραυματοκκύων." Ziehier naast elkaar een aanhaling uit een voor ons verloren gegane rede van Demosthenes, en één uit een geschrift van Gregorius Nazianzenus. Dat deze kerkvader hier bedoeld wordt, blijkt, behalve uit de aanduiding ὁ θεολόγος, zijn staand epitheton, ook uit het woord εἰδωλιανέ. Immers van elders weten we, dat deze ijveraar voor het ware geloof, die geen woorden genoeg kon vinden, om de nagedachtenis van Julianus Apostata te hekelen, onder meer diens naam Ἰουλιανός verdraaide tot Εἰδωλιανός, d. w. z. zoo iets als „afgodendienaar." — Het tweede uit Gregorius aangehaalde woord is volkomen duidelijk: een καυσίταυρος moet zijn iemand, die stieren verbrandt, in dit verband natuurlijk: die offerdieren slacht voor de heidensche Goden. — In aansluiting met dit scholion van den Laurentianus kan ik niet nalaten even te vermelden, dat ook in één van den Ambrosianus M op Plutus 150 Gregorius Nazianzenus als ὁ θεολόγος wordt genoemd en een zin uit zijn geschriften wordt aangehaald. Daar lezen we n.l.: „het w.w. πειρᾶσθαι gevolgd door „den gen. heeft bij Homerus actieven vorm, en evenzoo bij „sommige logographen, zooals παρὰ τῷ θεολόγῳ ἄλλον δή τινα „πειρᾶν τῶν ἀγεννεστέρων", d. w. z. „een ander op de proef te stellen, die onedeler is dan ik."

Als derde bewijsplaats neem ik het scholion op Ranae 689. Hier spreekt Aristophanes over de παλαίσματα van Phrynichus, en doelt daarmee op de woeligheid van den politicus van dien naam. Maar de Venetus teekent hierbij aan, dat de dichter juist het woord παλαίσματα d. i. „worstelingen" gebruikt, omdat de tragicus Phrynichus in zijn drama Antaeus daarover veel had uitgeweid. Ook de Laurentianus nu zegt hetzelfde, maar haalt

bovendien als voorbeeld aan een vers uit dat voor ons overigens geheel verloren gegane drama, n. l. „τούτου τ' Ἀνταίου καὶ Λίβυος καὶ Ἡρακλέους παλαίσματα" „de worstelingen van dezen, van Antaeus, van Libys en van Heracles."

Staat mij toe, als vierde en laatste plaats uit dit hs. te bespreken Ranae 354 e. v. Dáár treedt het koor der ingewijden in de mysteriën ten tooneele, onder leiding van den hierophant. Deze gebiedt dan met luider stemme de oningewijden en onreinen te wijken voor zijn stoet. Na allerlei profanum vulgus te hebben opgenoemd, roept hij vs. 369/70 uit: „dezen beveel ik en beveel „ik nogmaals en beveel ik ten derden male te wijken voor het „koor der ingewijden": „τούτοις πρωὐδῶ, καὖθις πρωὐδῶ, καὖθις τὸ „τρίτον μάλα πρωὐδῶ // ἐξίστασθαι μύσταισι χοροῖς." Hierbij wordt in de scholia aangeteekend, dat dit op deze eigenaardige wijze is uitgedrukt met toespeling op het bevel, dat de hierophant geeft in de Stoa Poikile. Deze aanteekening wordt duidelijk, als men er mee vergelijkt de verklaring van Prof. Van Leeuwen op vs. 316: „als n. l. ter viering der jaarlijksche mysteriën de „stoet op de Agora was bijééngekomen, om vandáár de stad uit te „trekken naar Eleusis, dan gebood de hierophant, staande in de „Stoa Poikile, met luider stemme de oningewijden heen te gaan." — Onze Laurentianus nu geeft: „dit is de afkondiging van de „hierophanten en andere priesters, als ze op het punt zijn, om „met de mysteriën te beginnen; zooals ook" (en hier volgt een helaas corrupte eigennaam, blijkbaar een dichternaam), „zooals „dan die dichter in zijn werk ὄργαστρον zegt: „ik zal spreken, „tot wie het geoorloofd is, maar gij, oningewijden, sluit de „deur, d. w. z. verwijdert u": „φθέγξομαι οἷς θέμις ἐστί, θύραν „δ' ἐπίθεσθε βέβηλοι." — Deze plechtige woorden, waarvan het Horatiaansche „odi profanum vulgus et arceo" een nagalm schijnt, vormen den eersten regel van het onder de Orphica opgenomen lied διαθῆκαι (testamentum). M. a. w.: de ouden schreven het aan Orpheus toe. Hoe dit zij — overoud is het zeker: reeds Plato zinspeelt op dezen versregel in zijn Symposion p. 218 *B*. — Zooals ik reeds zei: de naam van den dichter, uit wien de scholiast

de spreuk aanhaalt, is grootendeels onleesbaar. Uit mijn aanteekeningen blijkt, dat ik meende te onderscheiden με, waarboven γε of zoo iets. Misschien is er bij nadere inzage meer van te maken. De titel van het werk: ὄργαστρον lijkt mij ook corrupt.

Met even weinig recht als deze Laurentianus, is ook de Neapolitanus II F 22 tot nu toe geheel voor de scholiën veronachtzaamd. Dit hs. wordt ook in de 14e eeuw geplaatst en bevat eveneens Plutus, Nubes en Ranae. Wat de scholia betreft, zijn er zeer duidelijk vier handen te onderscheiden, waarvan de manus prima de voornaamste is. Deze heeft alle scholiën geschreven bij den Plutus en bij Nub. 1—768, en wat hier geboden wordt, is ongetwijfeld meerendeels oud en goed. Dat blijkt reeds uit vergelijking met Ven. en Rav. Maar wat meer zegt: ook hier weer tal van plaatsen met belangrijke afwijkingen, ook hier weer heel wat nieuws. — Eigenaardig is het, dat er vooral in de Nubes herhaaldelijk een groote overeenkomst bestaat tusschen de scholiën van dezen Neapolitanus en die van den Ambrosianus M. Zoo b. v. geven deze beide hss., geheel in afwijking van Ven. of Rav., een belangrijke aanteekening op Nub. 44. Daar vinden we in alle codd. een scholion over het door Aristophanes gebruikte woord εὐρωτιῶν, dat eigenlijk „schimmelig" beteekent, maar hier eigenaardig toegepast wordt op het leven van een landman. Ditzelfde scholion nu vinden we ook in de Neap. en Ambr., maar deze voegen er aan toe: „in tegen„stelling met de menschen van buiten zorgen de stedelingen „voor hun bezit en laten niets onnut liggen. Daarom worden ze „ook door sommige dichters als armoedig beschimpt, zooals er „b. v. bij Menander wordt gevonden: „τὰ γὰρ καθαρὰ λιμὸς εἰσοικί„ζεται", „in het zindelijke nestelt zich de honger." — Dit fragment was tot nu toe alleen bekend uit Suidas i. v. εὐρωτιῶν, waar het luidt: εἰς τὰ καθαρὰ λιμὸς εἰσοικίζεται. Zooals u hoort, vormen deze woorden geen volledigen senarius, en veelvuldig zijn dan ook sinds Hugo Grotius de pogingen tot aanvulling geweest. Men zie de bekende uitgave der fragmenta Menandrea

van Meineke, waarin het als fragm. 290 is opgenomen. Had deze echter kennis kunnen nemen van wat ons hier in de Ambros. en Neap. wordt geboden, dan had hij zeker bij al die gissingen niet zelf nog een nieuwe gevoegd. Immers het is nu wel duidelijk, dat het volledige vers eenvoudig luidt: *εἰς γὰρ τὰ καθαρὰ λιμὸς εἰσοικίζεται.*

Zooals we dus hier in deze beide hss. een plaats uit Menander bewaard vinden, zoo wordt daarin één uit Demosthenes aangehaald bij Nub. 55. Dáár vertelt nl. Strepsiades, hoe hij vaak, al wijzende op zijn eigen afgedragen kleeding, tot zijn vrouw met haar mooie gewaden had gezegd: *λίαν σπαθᾷς*, d. w. z. „je bent te verkwistend", of, zooals Prof. Van Leeuwen de woordspeling aardig weergeeft: „je lapt maar steeds er alles door". Dat hier inderdaad een woordspeling is, daar het ww. *σπαθᾶν* eigenlijk bij het weven thuis hoort, daarover vinden we in de overige hss. geen syllabe. Maar de Neap. en Ambr. bieden: „*σπαθᾷς* staat hier in de beteekenis van *καταναλίσκεις* („je ver„kwist") *κατακόπτεις* („je slaat geld stuk") overdrachtelijk naar „het werktuig, waarmee de wevers den inslag (*τὴν κρόκην*) „samenvoegen (*συντιθέασιν*). Het ww. wordt echter ook gevonden „in de beteekenis van *συντίθεσθαι* („samenstellen, aanstoken"), „zooals Demosthenes zegt: „*ταῦτα δ' ἐσπαθᾶτο καὶ ἐδημηγορεῖτο*" („dat stookte hij aan en vertelde hij aan het volk.") De bedoelde plaats van Demosthenes staat De falsa leg. § 43.

Van niet minder belang is de opmerking bij Nub. 68. Dáár gebruikt n.l. Aristophanes het ww. *κορίζεσθαι*, dat in de scholia verklaard wordt met *κολακεύειν* („vleien, liefkoozen"). Alleen onze beide hss. geven meer: „*κορίζομαι* en *ὑποκορίζομαι*" staat daar, „hebben altijd passieven vorm. De beteekenis is *κολακεύω*. Maar „*ὑποκορίζομαι* beteekent ook *ὑποκοριστικῶς λέγω* („iets bemantelen.") „Eigenaardig staat het bij Demosthenes in den zin van *εὐφήμως ὀνομάζω* („iets euphemistisch aanduiden, flatteeren, mooi maken") en ook bij Aristides: „*ὑποκοριζόμενοι τὴν ἑαυτῶν φιλότητα.*" Welke plaats van Demosthenes de scholiast hier op het oog heeft, is niet moeilijk te zeggen, aangezien het ww. *ὑποκορίζεσθαι* bij

hem alleen voorkomt in § 259 van de Or. de falsa leg. Daarentegen heb ik de aanhaling uit Aristides niet kunnen terugvinden. Hoogstwaarschijnlijk moet, zooals mijn collega Van IJzeren giste, φιλότητα veranderd worden in φαυλότητα. Dan wordt de zin: „terwijl ze hun eigen gemeenheid een mooien naam geven."

Ook bij Nub. 169/70, waar in den tekst het woord ἀσκαλαβώτης genoemd wordt, vinden we alleen in de Neap. en Ambr. een scholion over de synoniemen ἀσκαλαβώτης en γαλεώτης. Hierin wordt o. a. opgemerkt: „de gewone verklaring is „hagedis". „Maar Aelianus verstaat er blijkbaar een ander dier onder, als „hij ergens zegt: „de γαλεώτης verbergt uit afgunst zijn afgelegde „(oude) huid, daar die nuttig is voor lijders aan vallende ziekte": „τὸ γῆρας ὁ γαλεώτης φθονῶν ἀποκρύπτει ὡς τοῖς ἐπιληπτικοῖς χρή-„σιμον." Daar hij nu," vervolgt de scholiast, „hier spreekt „over τὸ γῆρας schijnt hij te meenen, dat het dier tot de slangen „behoort: want bij de slang noemen we de afgelegde huid „γῆρας." — Deze opmerking is niet zoozeer merkwaardig om de vermelding van het fabeltje over de afgunst van de hagedis; dat men ook vindt bij Plinius (N. H. XXX 27) en dat volgens Aelianus reeds door Theophrastus was meegedeeld, als wel om het citaat zelve. Immers de eenige plaats van Aelianus, voor zoover ik weet, die in inhoud hiermee althans gedeeltelijk overeenstemt, staat in cap. XVII van het werk „de Nat. Animal." liber III. Maar de woorden dáár zijn zóó verschillend van wat we in ons scholion vinden, dat men òf moet aannemen, dat de scholiast hier uit zijn hoofd citeert, òf dat hij een plaats op het oog heeft, die nu verloren is gegaan.

Van de drie tot nu toe besproken hss. is natuurlijk de Ambrosianus het belangrijkst, al was het reeds, omdat deze cod., behalve Plut. Nub. en Ranae, ook de Equites en een deel der Aves bevat, ook dèze rijk voorzien van scholiën. — In 't algemeen genomen vertoonen de scholiën van den Ambr. meer overeenkomst met den Ven., dan die van den Laur. en Neap. Maar, zooals U reeds gebleken is, die overeenkomst bestaat slechts

zéér in 't algemeen. Ook van onderlinge gelijkheid tusschen den Ambr. en Neap. in Plut. en Nub. is op vele plaatsen geen sprake. Zoo is b. v. geheel afwijkend èn van den Ven. èn van den Neap. de opmerking in den Ambr. bij Plut. 42. Dáár worden n. l. de Aristophaneische woorden *μὴ μεθίεσθαί μ' ἔτι* in den Ven. eenvoudig verklaard met *„μὴ μεθίστασθαι μηδὲ ἀναχωρεῖν"* d. i. „niet heen te gaan of terug te wijken." De Neap. geeft hier niets; in de editio Juntina daarentegen staat, natuurlijk zonder opgave van herkomst, een uitéénzetting over *μεθίημι* en *μεθίεμαι*, en daarbij wordt een plaats uit Synesius aangehaald. In den Ambrosianus nu vindt men diezelfde uitéénzetting uitgebreider terug, en de plaats uit Synesius wordt er vollediger opgegeven. Verder wordt hieraan vastgeknoopt een beschouwing over *ἀφίημι* en *ἀφίεμαι*, waarbij uit Euripides geciteerd wordt: *τῶνδ' ἀφειμένοι πόνων* „van deze rampen bevrijd", d. i. Hecuba 1292. — Zoo ook geeft bij Plut. 98 alleen de Ambr. een scholion over den eigenaardigen Attischen rechtsterm *τιμᾶσθαι* „eischen", onder aanhaling van een plaats uit Aeschines: *„ἐμαυτῷ θανάτου τιμῶμαι"* „ik eisch voor mijzelf de doodstraf". Hier kan bedoeld zijn De falsa leg. § 5, § 59 of § 159, de eenige drie plaatsen waar het w.w. bij Aeschines voorkomt. Maar op geen van die drie plaatsen staat *ἐμαυτῷ* in den tekst. — Evenzoo Plut. 964, waar alweer alleen de Ambr. met betrekking tot *καλεῖν* de woorden *„προσμολεῖν καλῶ* „ik roep u toe te naderen" uit den Ajax van Sophocles (vs. 72) citeert.

M. H.! Gaarne zou ik U nog meer voorbeelden geven, hetzij uit den Ambrosianus bij de andere comedies, hetzij uit den Laurentiani Γ en Θ, hetzij ook uit de drie Vaticani. Maar ik mag niet meer van uw tijd in beslag nemen en moet eindigen.

Ik zeide zoo juist, dat ik er mij over verheugde, een gelegenheid te hebben gekregen, om U enkele resultaten van mijn Aristophanes-arbeid mede te deelen. Maar ik sprak nog niet over het plan, dat mijn collega Van IJzeren en ik bezig zijn te volvoeren. Met opzet zeg ik niet: „hebben ontworpen", want de

eer daarvan komt mij in geenen deele toe. Reeds vóór 1902, toen ik — vooral door bemiddeling van mijn hooggeschatten promotor Prof. Polak — nader met Van IJzeren kennis maakte, had deze het plan opgevat, om mettertijd een nieuwe uitgave van de membra disjecta van het corpus der scholia Aristophanea te leveren. Daar hij nu toen in 't bijzonder de scholia van den Venetus als onderwerp van studie had gekozen, heb ik, zooals U gehoord heeft, mij in Italië meer speciaal met die der codd. minores bezig gehouden. Zoo hopen we dan nu — nu we door een gelukkigen samenloop van omstandigheden ook aan dezelfde inrichting van onderwijs werkzaam zijn — dat onze arbeid, een „periculosae plenum opus aleae", goed zal vlotten, en dat wij eerlang het een en ander daarover zullen kunnen publiceeren.

Dat een nieuwe uitgave, als door ons bedoeld, dringend wordt geëischt, is reeds lang van verschillende zijden verzekerd, nadat ten duidelijkste was aangetoond, hoe onvolledig, onnauwkeurig en vaag de scholiën nu 65 jaar geleden door Dindorf en Dübner zijn uitgegeven. Na hetgeen ik U omtrent mijn bevindingen in Italië heb medegedeeld, behoef ik niet te verklaren, dat ik meer dan ooit doordrongen ben van het volmaakt onbevredigende der bestaande uitgave. De besproken Laurentianus, de Neapolitanus en de drie Vaticani waren aan de uitgevers geheel onbekend; de Laurent. *Γ* is door hen alléén gebruikt voor de Ecclesiazusae, de Ambrosianus *M* alleen voor de Ranae. Ook dàt, wat van den Laurentianus *Θ* gegeven wordt, is deels onjuist, deels onvolledig. Ten slotte is op verschil van hand zoo goed als nergens gelet. En toch moeten de verschillende handen vaak nauwkeurig onderscheiden worden wegens de uiteenloopende waarde van de daardoor geschreven scholiën.

Zoo hoop ik dus, M. H., dat dát, wat ik U hier *γεύματος χάριν* heb mogen mededeelen, bij U eenige sympathie met onze plannen heeft gewekt.

De Voorzitter dankt den Spreker.

Prof. Van Leeuwen betuigt zijn sympathie met het plan der heeren Schepers en Van IJzeren, maar meent toch, dat de heeren eenigszins teleurgesteld zullen worden door de resultaten, die zij van het onderzoek der codices minores verwachten. Doch het werk moet gedaan worden en de zelfverloochening der ondernemers van zulk een taak verdient allen lof. Om door een voorbeeld aan te toonen, hoe niet alle door Spreker behandelde plaatsen het bewijs leveren voor de juistheid zijner opvatting aangaande de waarde der codices minores, bespreekt Prof. van Leeuwen de door den Laurentianus aangevulde versregels:

Παλλάδα περσέπολιν κλῄζω, πολεμαδόκον, ἁγνάν,
παῖδα Διὸς μεγάλου, δαμάσιππον, ἄιστον Ἀθήνην.

Hij heeft n. l. bezwaar tegen de rust in de thesis van den vierden voet, door deze aanvulling ontstaan, en vermoedt, dat we hier met een παραδιόρθωσις te doen hebben. Verder vraagt Prof. van Leeuwen, of aan Spreker bij zijn onderzoek soms gebleken is, waaruit Musurus in de editio Aldina zijn merkwaardig scholion heeft geput over een lex annalis, volgens welke een komediedichter niet voor zijn 30ste (of 40ste?) jaar mocht optreden.

Prof. Naber wenscht van zijn belangstelling blijk te geven door een vraag aangaande den vorm van het besproken fragment van Menander; hem hangt in het hoofd de regel:

εἰς τὰ καθάρεια λιμὸς εἰσοικίζεται.

Prof. Kuiper vraagt of Spreker een indruk heeft gekregen van de waarde der Suidasscholiën en hun verhouding tot de scholiën op Aristophanes. Kan misschien van enkele worden aangetoond, dat zij denzelfden oorsprong hebben?

Spreker erkent, dat bij de lezing ἄιστον Ἀθήνην de regel betreffende de rust in de thesis van den vierden voet niet in acht is genomen. Wat de plaats in de Aldina aangaat, inderdaad meent Spreker zich te herinneren iets dergelijks in een Vaticaansch handschrift gevonden te hebben. Vooral Vaticanus 1294 geeft zeer veel, wat juist zoo gevonden wordt in de Aldina.

Wat de lezing εἰς τὰ καθάρεια betreft, dit is een conjectuur van Meineke; de handschriften hebben εἰς τὰ καθαρά.

Aan de plaatsen bij Suidas meent Spreker, dat groote waarde moet gehecht worden; maar hij moet zijn oordeel dienaangaande nog aan een nader onderzoek toetsen.

Dr. Vürtheim merkt nog op, dat ἄιστος nergens anders transitief voorkomt en vermoedt, dat ἄιστον Ἀθήνην een toevoegsel is.

Spreker antwoordt, dat juist het woord ἄιστος ook voorkomt in de bijna gelijkluidende plaats van de scholiën op Aristides, waar ἄιστον παρθένον staat, en dat het dus niet als toevoegsel moet beschouwd worden.

De Voorzitter sluit de vergadering.

Vergadering op Donderdag 4 April.

De Voorzitter opent de Vergadering en geeft het woord aan Prof. Dr. J. van Leeuwen. Deze spreekt over:

De vergelijkingen in Ilias en Odyssee.

Dames en Heeren,

Het zij mij vergund eenige opmerkingen aan uw oordeel te onderwerpen, betreffende de vergelijkingen in Ilias en Odyssee.

In betere handschriften plegen deze te worden geteld. Met groote cijfers zijn zij bijvoorbeeld in codex A van de Ilias aan den buitenrand der bladzijden genommerd. Nommer één is dan *B* 87 sqq.: „als bijen uit een rotsspleet, zoo zwermden de manschappen naar buiten uit de legerplaats", en n⁰ 193 of laatst is *Ω* 572: „als een leeuw snelde de Pelide zijn tent uit."

Die becijfering is al evenmin onfeilbaar als andere statistische opgaven, en voor letterkundige doeleinden al even nuttig.

Wat is een vergelijking, mogen wij wel beginnen te vragen. „Alles menschliche ist nur ein Gleichniss" — en in den grond der zaak is alle spreken vergelijken; in de eenvoudigste uiting eener behoefte, als: „dorst!" of „drinken!" ligt een vergelijking van den thàns gevoelden prikkel met vroeger ondervonden gewaarwordingen. Eerst na zeer veel — bewust of onbewust — te hebben vergeleken, begint het kind te stamelen. Soortnamen, namen van kleuren, smaken, gewichten, waardebepalingen, — alles vergelijkingen; of men zegt: *rozerood*, *muisgrauw*, *pikzwart*, *grasgroen* dan wel: *zoo groen als gras*, maakt alleen verschil voor de klankverbinding, niet voor de gedachte; *een duim*, *een palm*, *een el lang* beteekent hetzelfde als: *zoolang als de duim*, *de handpalm*, *de benedenarm van een volwassen man*. Verpersoonlijking, bijvoorbeeld in uitdrukkingen als: *het schip loopt*, *het stof rijst op*, onderstelt vergelijking; evenzeer overbrenging van de ruimte op den tijd en in het algemeen van zinnelijk op geestelijk gebied. Wendingen als: *den geest streelen*, *zijn wrok koesteren*, een *zachte*, *zoete*, *lekkere slaap* zijn eigenlijk vergelijkingen in beknopten vorm.

Zoo is beeldspraak het onvermijdelijk gevolg van elke poging om zijn denkbeelden te uiten; zij is de noodzakelijke voorwaarde van alle gedachtenwisseling: spreken zonder beeldspraak is onmogelijk. Een vergelijking nu wordt bij veelvuldig gebruik bekort, en langzamerhand slijt het beeld àf, — evenals van muntstukken in het dagelijksch verkeer, — tot het niet meer in zijn eigenlijke beteekenis herkend en slechts als waardeteeken gebezigd wordt.

Bij Ilias en Odyssee vangt voor ons de Grieksche letterkunde aan; maar wij weten wel dat zij het rijpe voortbrengsel zijn van een langdurige, ons onbekende ontwikkeling. Het spreekt vanzelf dat de taal dier gedichten de sporen moet dragen van die ontwikkeling; dus ook sporen van versterf: die beide toch zijn van elkander onafscheidelijk. Ook van ontaarding? Gelukkig slechts zeer weinige. Het is een *gezonde* ontwikkeling geweest.

Dat geldt ook van de *beeldspraak* der epische zangers. Toch ontbreekt ook slordige beeldspraak niet geheel, bijvoorbeeld: „*de dag des doods staat naast u*" (παρίσταται αἴσιμον ἦμαρ, π 280), in welke woorden twee beeldsprakelijke uitdrukkingen zijn saamgesmolten, namelijk: „*de dood staat naast u*" (παρέστηκεν θάνατος καὶ μοῖρα κραταιή, Π 852) en: „*uw sterfdag nadert*" of: „*is u nabij.*" Maar zulke minder juiste wendingen zijn zeer zeldzaam.

Waar begint nu het *dichterlijke* in de tallooze, min of meer uitgewerkte vergelijkingen, die wij in het epos aantreffen? De *uitvoerigheid* of de *woordenkeus* kan hierbij geen maatstaf verstrekken: — een uitvoerig en keurig gestyleerd beeld kan conventioneel en weinig meer dan regelmatig golvend proza, een wending van enkele onopgesmukte woorden kan echt dichterlijk zijn. Het antwoord zal wel moeten luiden: het dichterlijke begint daar waar het oorspronkelijke, het zelfgevoelde, het spontane begint. Wie een vergelijking *schept*, gebruikt dichtergave; wie ze *overneemt*, wellicht uitbreidt en verfraait, helpt omgangstaal maken.

Als wij bijvoorbeeld de vergelijking, die naar de telling der statistici de laatste is van onze Ilias, wat nader bezien, en daar lezen: „als een leeuw sprong Achilles de tent uit, door twee dienaren vergezeld" — om te zorgen dat de muildieren van Priamus worden uitgespannen en de wagen leeggeladen, dan behoeven wij niet lang te vragen of die vergelijking daar uit den samenhang is opgebloeid in de ziel des dichters, of hij er een bepaald gebaar, een gelaatsuitdrukking of gemoedsbeweging van Achilles door wilde oproepen voor den geest der toehoorders, zooals hij het zag in zijn eigen geest. Niets van dat alles! Geen roofdiersprong moet hier worden verzinnelijkt; de wending is eenvoudig ontleend aan den rijken, in het geheugen van den zanger aanwezigen voorraad van uitdrukkingen, die na langdurig gebruik haar scherpte van afbeelding hebben verloren; er had even goed — en beter — kunnen staan: „ijlings" of: „driftig" snelde Achilles naar buiten. Een èchte — dat wil zeggen: een voor déze plaats gemaakte — vergelijking is het niet. Is dàt n° 198, waarom dan niet eenige verzen verder met

„n⁰ 194" geteekend de woorden: „gij ligt daar als een door Apollo's pijl getroffene", — wat wel degelijk een treffende, echte en rake vergelijking is, — en nòg eenige verzen verder met „n⁰ 195" de woorden: „zoo vriendelijk als een vader." Trouwens, wilde men zóó de geheele Ilias door tellen, men zou een heel wat hooger eindcijfer bereiken. Hoe hoog? aan de sommetjes makende grammatici, zoo zij er nog zijn, blijve overgelaten het uit te rekenen. Maar het is waar ook, ik vroeg zooeven naar den bekenden weg; bij die „waaròm's" werd het „principe" der statistici uit het oog verloren. Die niet door hen genommerde vergelijkingen beginnen niet met ὡς: het zijn dus geen èchte vergelijkingen, maar beelden. Ja, ja....

Slechts een *spontane* vergelijking, zeiden wij, is poëtisch. Dat spreekt vanzelf en is eigenlijk een waarheid van Monsieur de la Palisse; immers die woorden willen niets anders zeggen dan dat een vergelijking alleen dàn wordt geschapen, wanneer zij geschapen wordt. Oók spreekt het vanzelf dat wel dezelfde indruk herhaaldelijk bij denzelfden persoon, zoowel als bij verschillende personen, kan worden opgewekt en dan telkens in dezelfde vergelijking zijn natuurlijke uiting kan vinden, die dan telkens weder oorspronkelijk zal zijn, maar dat zij niet meer dan eens op dezelfde wijze kan worden uitgewerkt in woorden. Daar nu verscheiden uitvoerige vergelijkingen op meer dan één plaats der epische gedichten voorkomen, — bijvoorbeeld de vergelijking van Paris en elders van Hector met een losgebroken hengst, of van den door het bad verkwikten Odysseus met een pas verguld kleinood, daar waar hij zich aan Nausicaä en weder waar hij zich aan Penelope vertoont, — weten wij zeker dat wel eens vergelijkingen kant en klaar zijn overgenomen in een verband waarvoor zij niet waren gemaakt. Of dat dan geschiedde door den maker zelf dan wel door anderen, doet weinig ter zake. De tweede en wellicht volgende keeren kon het slechts een — beter of slechter geslaagde — copie zijn van het oorspronkelijk.

Nu kan een vergelijking slechts in dàt verband volkomen passen, waarin zij ontstaan of liever, waarvan zij een deel is, waar zij is in het leven geroepen door den scheppingsdrang der ontroerde dichterziel. Men moet derhalve verwachten dat zij bij herhaald gebruik zal blijken minder te voldoen.

Dat verschil tusschen oorspronkelijk en copie, echt en namaak, kan wellicht niemand ons beter duidelijk maken dan Vergilius. Als wij hèm met Homerus vergelijken, zijn wij volkomen zeker dat wij niet met toevallige overeenkomst maar met bewuste nabootsing te doen hebben; wij hebben het origineel, wij hebben de copie, wij kennen den copiist. Dat die copiist zich van een andere taal bedient, is voor ons onderwerp onverschillig. Zeker, de taalmuziek moet daardoor veranderen; maar in verhalende, beschrijvende poëzie is dat verschil van klankverbindingen niet van overwegende beteekenis: de gedachten kunnen ongedeerd blijven — wat in lyriek vrijwel onmogelijk pleegt te zijn. Het kan een dergelijke verhouding worden als tusschen een goede gravure en de schilderij die zij weergeeft: al zijn de middelen van uitvoering niet dezelfde, het beeld is toch hetzelfde gebleven en maakt gelijken indruk — zij het ook zwakker — op het gemoed van den beschouwer.

Welnu, hoe heeft Vergilius een beroemde vergelijking uit de Ilias overgenomen en te pas gebracht?

Als het verhaal van Achilles' wrok ten einde loopt, en de twee doodvijanden gereed zijn den beslissenden strijd aan te gaan, dan zijn geen beschrijvende woorden den griekschen dichter voldoende om dat tweetal te toonen aan zijn toehoorders zóóals hij het in den geest vóór zich ziet: den woest aanstormenden Pelide en den dreigend afwachtenden Hector. Beschrijvende woorden.... om wàt te beschrijven! Hun wapens, hun gelaat, hun houding, ja, die zou hij kunnen beschrijven, hoe uitvoeriger, des te minder treffend in dit oogenblik van ademlooze spanning, — maar hoe hun beweging, hoe hun stemming? hoe den indruk dien zij maken op de beide legers? Slechts in beelden kan hij spreken; slechts zóó kan hij hopen met woorden te

benaderen wat hij gevoelt, in beelden, die welbekende, vaak aanschouwde tooneelen oproepen voor het zielsoog van wie naar hem luisteren; beelden, die onmiddellijk treffen door eenvoudige, natuurlijke waarheid.

Onheilspellend, als het koorts en zonnebrand aanbrengend Hondsgesternte aan den nachtlijken herfsthemel, zóó blinkt het koper op de borst van den somberen zoon van Peleus. Als een krijschende valk op een duif, als een jachthond op een hinde, zóó schiet hij toe op zijn vijand.

En Hector? Als een saamgekronkelde slang voor haar schuilhoek, gezwollen van gif en met woedend fonklenden blik, zóó wacht hij onverschrokken zijn aanvaller af, het schild gesteund tegen een uitspringenden steenrand van den stadsmuur.

Kon de tegenstelling tusschen den snelvoetigen Achilles, die daar aanstormt op den moordenaar van zijn vriend, en den Trojaan, die standhoudt voor de wallen van zijn vaderstad, om daar zijn leven tot het uiterste te verdedigen, den toehoorders treffender zijn voor oogen gesteld dan in die beelden uit de dierenwereld? Zoo vaak zagen de toehoorders roofvogel en slang strijd voeren op leven en dood, een strijd doorgaans ten nadeele van de slang beslist. De slang, die daar aan een bergpad in de zon ligt, gereed om toe te bijten, heeft ook elders den dichter een voortreffelijke vergelijking ingegeven: Paris deinst als voor een giftige adder, bleek en sidderend terug, wanneer hij plotseling Menelaüs voor zich ziet. En een met een slang in gevecht gewikkelde adelaar strekt op een andere bekende plaats van de Ilias ten voorteeken.

En nu naar Vergilius. Wie zou zich zijn verzen niet herinneren:

Qualis ubi in lucem coluber mala gramina pastus,
Frigida sub terra tumidum quem bruma tegebat,
Nunc positis novus exuviis nitidusque iuventa
Lubrica convolvit sublato pectore terga
Arduus ad solem et linguis micat ore trisulcis . . .

Nu kan een vergelijking slechts in dàt verband volkomen passen, waarin zij ontstaan of liever, waarvan zij een deel is, waar zij is in het leven geroepen door den scheppingsdrang der ontroerde dichterziel. Men moet derhalve verwachten dat zij bij herhaald gebruik zal blijken minder te voldoen.

Dat verschil tusschen oorspronkelijk en copie, echt en namaak, kan wellicht niemand ons beter duidelijk maken dan Vergilius. Als wij hèm met Homerus vergelijken, zijn wij volkomen zeker dat wij niet met toevallige overeenkomst maar met bewuste nabootsing te doen hebben; wij hebben het origineel, wij hebben de copie, wij kennen den copiist. Dat die copiist zich van een andere taal bedient, is voor ons onderwerp onverschillig. Zeker, de taalmuziek moet daardoor veranderen; maar in verhalende, beschrijvende poëzie is dat verschil van klankverbindingen niet van overwegende beteekenis: de gedachten kunnen ongedeerd blijven — wat in lyriek vrijwel onmogelijk pleegt te zijn. Het kan een dergelijke verhouding worden als tusschen een goede gravure en de schilderij die zij weergeeft: al zijn de middelen van uitvoering niet dezelfde, het beeld is toch hetzelfde gebleven en maakt gelijken indruk — zij het ook zwakker — op het gemoed van den beschouwer.

Welnu, hoe heeft Vergilius een beroemde vergelijking uit de Ilias overgenomen en te pas gebracht?

Als het verhaal van Achilles' wrok ten einde loopt, en de twee doodvijanden gereed zijn den beslissenden strijd aan te gaan, dan zijn geen beschrijvende woorden den griekschen dichter voldoende om dat tweetal te toonen aan zijn toehoorders zóóals hij het in den geest vóór zich ziet: den woest aanstormenden Pelide en den dreigend afwachtenden Hector. Beschrijvende woorden.... om wàt te beschrijven! Hun wapens, hun gelaat, hun houding, ja, die zou hij kunnen beschrijven, hoe uitvoeriger, des te minder treffend in dit oogenblik van ademlooze spanning, — maar hoe hun beweging, hoe hun stemming? hoe den indruk dien zij maken op de beide legers? Slechts in beelden kan hij spreken; slechts zóó kan hij hopen met woorden te

benaderen wat hij gevoelt, in beelden, die welbekende, vaak aanschouwde tooneelen oproepen voor het zielsoog van wie naar hem luisteren; beelden, die onmiddellijk treffen door eenvoudige, natuurlijke waarheid.

Onheilspellend, als het koorts en zonnebrand aanbrengend Hondsgesternte aan den nachtlijken herfsthemel, zóó blinkt het koper op de borst van den somberen zoon van Peleus. Als een krijschende valk op een duif, als een jachthond op een hinde, zóó schiet hij toe op zijn vijand.

En Hector? Als een saamgekronkelde slang voor haar schuilhoek, gezwollen van gif en met woedend fonklenden blik, zóó wacht hij onverschrokken zijn aanvaller af, het schild gesteund tegen een uitspringenden steenrand van den stadsmuur.

Kon de tegenstelling tusschen den snelvoetigen Achilles, die daar aanstormt op den moordenaar van zijn vriend, en den Trojaan, die standhoudt voor de wallen van zijn vaderstad, om daar zijn leven tot het uiterste te verdedigen, den toehoorders treffender zijn voor oogen gesteld dan in die beelden uit de dierenwereld? Zoo vaak zagen de toehoorders roofvogel en slang strijd voeren op leven en dood, een strijd doorgaans ten nadeele van de slang beslist. De slang, die daar aan een bergpad in de zon ligt, gereed om toe te bijten, heeft ook elders den dichter een voortreffelijke vergelijking ingegeven: Paris deinst als voor een giftige adder, bleek en sidderend terug, wanneer hij plotseling Menelaüs voor zich ziet. En een met een slang in gevecht gewikkelde adelaar strekt op een andere bekende plaats van de Ilias ten voorteeken.

En nu naar Vergilius. Wie zou zich zijn verzen niet herinneren:

Qualis ubi in lucem coluber mala gramina pastus,
Frigida sub terra tumidum quem bruma tegebat,
Nunc positis novus exuviis nitidusque iuventa
Lubrica convolvit sublato pectore terga
Arduus ad solem et linguis micat ore trisulcis . . .

Van wien wordt dat gezegd? Wie gelijkt er bij de verovering van Troje's burcht op een slang die dreigt met doodelijken beet? Priamus zelf? of een zijner nog overgebleven zoons? Neen,... Pyrrhus

Exultans telis et luce coruscus ahena.

De aanstormende held is als een opgerolde slang. Ziedaar de namaak. Keurig fraaie namaak, o zeker; rijker zelfs van kleur dan het oorspronkelijk! Immers, de slang blinkt nu in de levendige tinten van een juist vernieuwde huid. Maar het ééne noodige, het eenige wezenlijke in de vergelijking, haar reden van bestaan, is verloren gegaan bij het overbrengen uit het oorspronkelijk, — namelijk de tegenstelling van rust en beweging, den vastberaden afwachtenden Hector en den fel toesnellenden Achilles. Aan de vergelijking hapert alleen dit eene ... dat zij niet gelijkt. Dat heeft Vergilius gevoeld — en er daarom iets nieuws ingebracht: den glans van de gepolijste wapenen vergelijkt hij bij de schubben der pas vernieuwde huid; maar, och arme, dat is een zeer *slechte* vergelijking, want metaal blinkt helderder dan een glibberige slangenhuid. Neen, dien metaalglans wist Homerus zijn hoorders klaarder voor oogen te tooveren. Hij vergeleek die blinkende wapenen bij wat nog *sterker* schittert, bij den glans van Sirius, evenzoo elders den helm en het schild van Diomedes en Aeneas; en als de morgenster, zóó straalt de punt van Achilles' onweerstaanbre lans. Maar een schubbenharnas — want daaraan zal Vergilius wel gedacht hebben — dat alleen maar glimt als slangenvel, zelfs fonkelnieuw slangenvel, is bepaald in lang niet gepoetst.

Dàt komt er van als men poëzie wil namaken. Neen, Vergilius zag die slang „met haar in drieën gespleten tong" niet vóór zich toen hij Troje's ondergang bezong! Wij behoeven trouwens niet lang te raden waar hij haar vandaan heeft gehaald; immers de drie regels, waarmede hij de oude vergelijking heeft opgesierd en voor zijn doel heeft pasklaar gemaakt, heeft hij aan zijn eigen Georgica ontleend, waarin zij verspreid, elk op de

juiste plaats en daar passend, vroeger door hem waren neergeschreven (Georg. III, 426, 437, 439).

Waarlijk niet om — wat erg kinderachtig zou zijn — een weinig op Vergilius te smalen werd zoolang bij dit voorbeeld vertoefd, maar om duidelijk te doen uitkomen *hoe* slecht een nagemaakte vergelijking wel kan uitvallen, zelfs als een Vergilius de bewerker is en er zijn eigen materiaal voor gebruikt.

Dat dus in Ilias en Odyssee de mindere rangs-dichters wel eens even ongelukkig — of nog ongelukkiger — zullen zijn geweest bij het overnemen van vergelijkingen uit oudere poëzie, is te verwachten. En dat dit ook inderdaad het geval is, moge hier in enkele voorbeelden worden aangetoond, — zoovele als mogelijk zal zijn binnen den beperkten tijd, waarover degeen die de eer heeft het woord tot u te richten mag beschikken.

Laat ons aanvangen bij het begin, bij n⁰ 1.

„Zooals zwermen rustlooze bijen uit een holle rots te voorschijn komen, altijd opnieuw, en in menigte her- en derwaarts vliegen, zoo kwamen de talrijke scharen der krijgers van de schepen en tenten naar de open vergaderplaats op het strand." — Voortreffelijk wordt het rustelooze gewemel, de eindelooze menigte, die maar altijd door, haastig en elkander verdringend uit de tusschenruimten tusschen de schepen te voorschijn komt, en zich vandaar uit verspreidt in de open vlakte voor de legerplaats, voor den geest geroepen door de vergelijking met een bijenzwerm, die uit haar rotsspleet uitvliegt naar het vrije veld. Wij behoeven waarlijk niet te vragen of dat beeld hier oorspronkelijk is dan wel van elders ontleend. De dichter zág het, en wij zien het ook, nu hij het ons zóó heeft getoond. Maar.... wij sloegen zooeven bij het vertalen een regel over. Er staat in onzen tekst óók nog:

βοτρυδὸν δὲ πέτονται ἐπ' ἄνθεσι Ϝεαρινοῖσι,

„*en druiftrosgewijze vliegen zij toe op het lentegebloemte*". En zeker, dien bloemrijken dalgrond, die de bijen aanlokt, willen wij in de vergelijking niet missen; de open weide is met de open vergaderplaats vergelijkbaar. Maar die druiventros? Zou het mogelijk

zijn een merkwaardiger voorbeeld van hersenloos contamineeren aan te wijzen dan dit? Als een druiventros.... hangt een bijenzwerm aanéén, die zich om een koningin heeft verzameld. Die vergelijking is tot den huidigen dag toe zelfs in de droogst mogelijke handboekjes voor ijmkers te vinden; zij dringt zich dan ook aan ieder op, die wel eens druiventrossen heeft gezien. Zeker hebben dus ook onbekende dichters uit den voortijd wel eens gezongen van bijen, die als tot een druiventros saamgepakt hangen aan een tak of een rotspunt of wat ook. Bijvoorbeeld bij de beschrijving van een muurbestorming konden de zich aan elkaar vastklemmende krijgslieden niet ongeschikt worden vergeleken bij een opeengedrongen en saamgebalde bijenzwerm, die *βοτρυδὸν κρέμανται* aan een of ander uitsteeksel. Maar om bijen als een druiventros te laten *vliegen*, daartoe was.... ja, wàt noodig? Een gedachtenloos prater, een karikatuur van Vergilius. Dien naam in dit verband te noemen is geen onverdiende smaad, want in den grond der zaak is de vliegende druiventros niet zoo heel veel erger dan de aanstormende slang in rust, — alleen is de onjuistheid hier minder verhuld en komt dus veel schriller uit. Zelfs onbegrijpelijk en ongeloofelijk schril. Zou wellicht alleen het ongelukkige woord *βοτρυδόν* uit een andere vergelijking zijn losgerukt en hier ingewrongen? Als er bijvoorbeeld stond: „*en in allerijl snellen zij toe op het lentegebloemte*,

σπερχόμεναι δὲ πέτονται ἐπ' ἄνθεσι Ϝεαρινοῖσι,"

zou een niet overbodige trek aan het beeld worden toegevoegd: immers het *zich reppen* behoort ongetwijfeld tot de vergelijking. Maar, natuurlijk, dit is slechts een gissing uit meerdere.

Een even eenvoudig en onmiskenbaar voorbeeld van contaminatie is *E* 554—560 te vinden. „Als een paar jonge leeuwen, die op hun eersten rooftocht worden gedood, zóó vielen de beide zoons van Diocles onder de slagen van Aeneas als hooge dennen". Wie zóó zingt, ziet geen leeuwen zich storten op de speren der jagers, en ook geen dennen omhouwen of neerploffen. Beide vergelijkingen zijn elk op zichzelf goed, zijn ook

herhaaldelijk in de Ilias voortreffelijk gebruikt en uitgewerkt, maar tezaam verbonden zijn zij .... belachelijk. Het storende te verwijderen valt hier gemakkelijk genoeg, en wie weet of wij niet inderdaad het oorspronkelijk herstellen door in plaats van

τοίω τὼ χείρεσσιν ὑπ' Αἰνείαο δαμέντε
καππεσέτην ἐλάτῃσι ϜεϜοικότε ὑψηλῇσι

eenvoudig te lezen:

τοίω τὼ χείρεσσιν ὑπ' Αἰνείαο 'δαμήτην.

Minder hinderlijk, maar toch even onmiskenbaar onjuist, is hetgeen wij Ξ 414—418 lezen. Als een door den bliksem getroffen eik, zoo viel Hector ter aarde, toen Aiax hem trof met een steenklomp. Ook hier zijn twee vergelijkingen doorééngemengd:

1) als een omgehouwen of door den storm ontwortelde eik viel hij neer.

2) als door den bliksem getroffen viel hij neer.

Aan tekstverbetering valt op deze plaats wel niet te denken.

Een duidelijk voorbeeld van *nabootsing* treft ons *Π* 742 sq.: Cebriones, wien Patroclus door een steenworp het hoofd heeft verbrijzeld, „valt als een duiker van den fraaibewerkten wagenbak." Elders verhaalt de zanger van een krijger, die „als een duiker van een bolwerk afstort" (*M* 385 sq.), en dàt is een echt, een oorspronkelijk beeld: den duiker, die zich van een rotspunt of een hoog scheepsboord met het hoofd vooruit naar beneden werpt, had de dichter voor den geest, toen hij den van den wal stortenden Achaeër daarmede vergeleek. Maar wie van een lagen strijdwagen valt is reeds met het hoofd op den grond eer zijn beenen den wagenbak hebben verlaten, en kan dus de duikerhouding — recht uitgestrekt met de armen vooruit — niet aannemen. Eigenlijk valt men ook niet *van* maar *uit* een wagenbak. Een pedante aanmerking, dat laatste? Misschien, maar ze kan ons van nut zijn om het origineel te vinden, dat, met de zooeven aangewezen, insgelijks oorspronkelijke vergelijking versmolten, het minder juiste beeld in *Π* heeft geleverd.

De doodelijk aan den slaap gewonde Mydon „viel hijgend uit den fraaibewerkten wagenbak op zijn hoofd en schouders in het stof, en bleef zoo staan in het mulle zand, tot de paarden hem omverwierpen" — zoo lezen wij in boek *E* (585 sq.). Dat deze verzen inderdaad tot voorbeeld hebben gestrekt voor de plaats in *Π*, leert niet slechts de inhoud, maar ook de maat. Immers, uit:

„*ἐυϝεργέος ἔκπεσε δίφρου*"

en:

„*κάππεσ' ἀφ' ὑψηλοῦ πύργου*"

is bij de contaminatie geworden:

„*κάππεσ' ἀπ' εὐεργοῦς δίφρου*",

— het *vijf*sylbige adiectivum *ἐυϝεργέος* heeft het dus met *drie* lettergrepen moeten stellen, omdat er niet meer beschikbaar waren. — In de Patroclea komt meer van dezen aard voor.

Erger nog zijn gevallen als *P* 520—524. Zooals een achter de horens met de bijl geslagen stier een sprong vooruit doet en dan neerstort, zoo sprong Aretus vooruit en viel op den rug, met de lans van zijn vijand trillend in zijn lichaam. Hier moest „zooals" eigenlijk luiden „heel anders dan", zou de waarheid geen geweld lijden. De waarneming van het gedolde rund is juist en zal ongetwijfeld elders in een zuiver beeld zijn gebezigd om de onbewuste springbeweging van een doodelijk gewonden krijger levendig voor oogen te stellen, maar bij den in het onderlijf getroffen en ruggelings neerstortenden Aretus is deze vergelijking misplaatst.

Een eigenaardig geval doet zich voor op een bekende plaats in den aanvang der Ilias. „Bij dezen scepter zweer ik dat gij mij eenmaal zult missen!" roept de vertoornde Achilles. De eigenlijke eed moet nu nog volgen; immers, niet een *staf* maar de *goden* roept men aan bij plechtige verklaringen. De eed volgt dan ook inderdaad, maar in zoo zonderling gekozen bewoordingen, dat het eigenlijk geen eed is, als men ten minste niet in den tekst iets anders wil leggen dan er staat. „Eer zal deze

doode stok weer bladeren dragen, dan dat ik deze beleediging zal vergeven", dat bedoelt Achilles; ànders zou het geen zin hebben dat hij — in zijn woeste drift — het *ontstaan* van dien scepter ging verhalen. Het is dus welbeschouwd een *vergelijking*, — een nommer buiten catalogus dan, — en men kan er bijvoorbeeld de welbekende eedformule naast leggen: „O Zeus en gij overige onsterflijken, wie het eerst het verdrag schendt, diens hersens mogen zóó ter aarde stroomen als déze wijn" (*Γ* 298—301). Maar feitelijk staat er, gelijk men zich herinnert, iets geheel anders, namelijk dit: „bij dezen scepter, die nooit meer bladeren „en takken zal dragen, sinds hij eenmaal zijn stam in het „gebergte heeft verlaten, en niet weder uit zal botten, nu het „koper er blad en bast heeft afgeschild, en thans dragen de „zonen der Achaeërs hem in de hand, die namens Zeus het „recht hoeden: deze zal u tot een grooten eed zijn: — voor„waar, eenmaal zal verlangen naar Achilles komen over alle „zonen der Achaeërs; dan zult gij hen niet kunnen redden" enz. — Hoe zit dat nu eigenlijk? Het schijnt wel dat de zanger niet ten volle de *strekking* gevoelt van die beschrijvende versregels; vermoedelijk zijn ze dus van elders ontleend. In elk geval.... ze komen niet tot hun recht.

Hier is dus ongetwijfeld eenmaal veranderd, al zal het wel niet mogelijk zijn nauwkeurig aan te wijzen hoe en waaròm. Gemakkelijk daarentegen kan op de vraag: „waarom?" geantwoord worden bij de bespreking van het welbekende voorteeken, waardoor de Achaeërs even voor hun afvaart uit Aulis zijn bemoedigd. Wie overtuigd is dat in de Ilias het *begin* van den — derhalve niet veeljarig gedachten — krijg wordt beschreven, en hoe kan daaraan worden getwijfeld door wie het gedicht met de noodige aandacht doorleest? die moet de voorspelling van meer dan negen jaar oorlogvoerens beschouwen als later ingebracht. Welnu, die voorspelling is niet alleen met de oorspronkelijke bedoeling van den dichter in strijd, maar bovendien, — en dat is nog wel zoo erg! — zij is ook op zichzelf beschouwd onbevredigend. Wij zijn geen wichelaars, maar wij zouden toch

het teeken, dat te Aulis den tot vertrek gereed staanden door Zeus werd gegeven om hen aan te vuren tot den krijgstocht, allicht beter weten te duiden dan Calchas *οἰωνοπόλων ὄχ' ἄριστος* heet te hebben gedaan. „Zooals de slang daar dat nest, waarin „de vogeltjes veilig schenen, als in een hechte vesting, heeft „weten te bereiken en ze alle heeft verslonden, de moeder met „haar kinderen, zóó zullen wij".... negen jaar lang de stad, waartegen wij optrekken, *niet* nemen? Och kom! Loop heen, gij waarzegger van den kouden grond, indien gij ons inderdaad wilt wijsmaken dat dit de zin is van het wonderteeken. Ga dat thuis maar aan uw kinderen vertellen, — zooals de minnaars van Penelope tot Halitherses zeggen. Hier gelooft niemand u: — anders zou de tocht naar Troje wel aanstonds worden opgegeven! Neen: „zoo zullen wij de verafgelegen stad, die bij haar bewoners voor onneembaar geldt, vermeesteren, en Priamus verdelgen met de zijnen."

Om die verklaring inderdaad.... niet de nostro — id est de nihilo — te *improviseeren*, maar te lezen in de overgeleverde woorden, is alleen maar noodig het wegschrappen van het drietal regels, waarin de getallen *negen* en *tien* voorkomen [1]). Wij zijn dan metéén bevrijd van de — welbeschouwd ongerijmde — voorstelling, dat de offerenden *geteld* zouden hebben hoeveel jongen er zaten in een nestje ergens in den heiligen boom, die het altaar overschaduwt. De vogeltjes zaten toch niet op een rij naast elkaar, maar „weggedoken onder het gebladerte", — wat zelfs de *mogelijkheid* van ze te tellen vrij wel uitsloot, gesteld dat iemand onder het offeren op dat denkbeeld was gekomen. Derhalve, hoe ook beschouwd, de vergelijking blijkt in haar tegenwoordigen toestand jammerlijk bedorven door een niet-dichter, die er een onjuist gebruik van heeft gemaakt; de *chronologie* is hier, als elders, voor de poëzie noodlottig geweest. Van een vergissing, een verschrijving of zoo iets, is geen sprake;

---

[1]) Men late namelijk *B* 313 = 327 weg en leze voor 328 sq. één regel: *ὣς ἧμες Τροίην αἱρήσομεν εὐρυάγυιαν.*

degeen die de beraadslaging der Achaeërs over het al of niet huiswaarts keeren op een ongeschikte plaats heeft ingelascht, — want niet *hier* maar *na de nederlaag* van Agamemnon behoort het verhaal van zijn .... niet geveinsde maar èchte moedeloosheid en de aansporing van Odysseus om vòl te houden, — heeft tevens aan het voorteeken die nieuwe beteekenis toegekend.

Hier moet dus berust worden in de overlevering, — tenzij men de Ilias volgens een of ander systeem uit elkaar wil gaan rafelen. Maar niet moet de lezer zich trachten wijs te maken of door anderen laten beduiden dat half-juiste — met andere woorden slechte, onechte — vergelijkingen eigenlijk mooi en dichterlijk zijn. Hoe de echte dichter vergelijkt, dat leeren tal van treffend ware, lévende vergelijkingen, die vaak in enkele trekken een persoonlijkheid, een tooneel vol beweging, een natuurtafereel voor den geest tooveren. Het beste bewijs van waardeering voor de schoonheid dier èchte beelden geeft degeen die verzet aanteekent tegen namaak en misbaksels. Wordt daarbij soms — wellicht ook in het zooeven gesprokene — een onbillijke aanmerking gemaakt, — geen nood! Homerus kan er tegen, en den dwalenden criticus zal men wel beduiden dat hij het mis heeft. Maar tegen blind bewonderen is zelfs Homerus niet bestand; wie àlles beweert mooi te vinden, die vindt eigenlijk niets mooi. Tal van epische vergelijkingen — in den grooten overvloed konden thans slechts enkele grepen worden gedaan — zijn monsters:

πρόσθε λέων, ὄπιθεν δὲ δράκων, μέσση δὲ χίμαιρα.

Evenals dit en soortgelijke fabeldieren ontstaan zijn doordat men in één afbeelding *naast elkander* stelde en daarna *aanéénvoegde* hetgeen eenmaal *na elkander*, afzonderlijk dus, was gedacht en verhaald, namelijk de *verschillende* gedaanteverwisselingen van een wezen dat — als Proteus of Thetis of Typhaon —

πρώτιστα λέων 'γένετ' ἠυγένειος,

αὐτὰρ ἔπειτα δράκων,

evenzoo is in wel veertig of meer vergelijkingen van Ilias en Odyssee saamgehecht wat afzonderlijk was gedicht. Twee ver-

wante vergelijkingen zijn aan elkander gelascht — tot beider nadeel, evenals bijvoorbeeld omstreeks het einde der Lijkspelen het onzinnige relaas van den schutterswedstrijd is saamgesteld uit twee verwante anekdoten, namelijk het verhaal van den schutter, die zóó knap was dat hij niet slechts den vogel kon raken, maar zelfs het touw, waarmee de poot van den vogel was vastgebonden, kon klieven, en dat àndere verhaaltje van den schutter, die zóó knap was dat hij, toen de vogel bij ongeluk was losgeraakt, nog vlug een pijl oplegde, mikte en raakte, eer de rappe duif buiten schot was ontsnapt. Die verwarde vertelling in twee behoorlijk samenhangende dichtstukjes op te lossen is niet mogelijk; maar wèl is het mogelijk tal van onjuiste vergelijkingen òf in haar geheel uit haar omgeving te verwijderen, òf te bevrijden van onpassende bijvoegsels, waarmede onbescheiden handen ze hebben overladen. Doch om dit verder in bijzonderheden aan te toonen zouden eenige uren noodig zijn, en voor een zoo droog of althans onsamenhangend betoog mag geen beslag worden gelegd op uw kostbaren congrestijd. De spreker stelt dat dus uit tot geschikter gelegenheid, en betuigt u hierbij zijn vriendelijken dank voor de welwillende aandacht, waarmede gij het gesprokene wel hebt willen volgen.

De Voorzitter dankt den Spreker.

Dr. Slater merkt op, dat Homerus Achilles tegenover Hector niet voorstelt als den roofvogel tegenover de slang: de roofvogel wordt gesteld tegenover een schuchter duifje. De vergelijking van Hector met een slang staat buiten dit verband. Verder vraagt de heer Slater of er duidelijke gegevens zijn, op grond waarvan wij kunnen aannemen, dat de vergelijking van Pyrrhus met een adder bij Vergilius een navolging is van de vergelijking van Hector met een slang bij Homerus. Immers de adder bij Vergilius is geheel aanvallend, de slang bij Homerus afwachtend.

Dr. Bierma begint met te verklaren, dat hij het niet zou gewaagd hebben een andere meening tegenover die van Spreker te stellen, kon hij zich niet op een paar autoriteiten van

beteekenis beroepen. Allard Pierson heeft in „Hellas" [1]) eenige bladzijden gewijd aan de vergelijkingen bij Homerus. Geleid, zooals Dr. Bierma meent, door de gedachte, dat de aesthetische idee zich ontwikkeld heeft, dus niet in alle tijden dezelfde is geweest, meent hij, dat juist het eigenaardige van Homerus' kunst hier is gelegen, dat de dichter, eenmaal getroffen door een bepaald punt van gelijkheid, zijn vergelijking nauwkeuriger uitwerkt, zonder zich er om te bekommeren, of dit uitgewerkte détail nog in overeenstemming is met datgene, waarvoor de vergelijking werd gemaakt. Bovendien zijn geest kan sneller zijn dan de onze; daardoor wordt iets levendiger en sterker gegrepen en voorgesteld, maar op logische overeenstemming wordt niet gelet.

Een tweede en geheel andere autoriteit is Gorter, die in zijn Mei, o. a. aan het begin, volgens Dr. Bierma, het bewijs levert, dat hij een dergelijk gebruiken van vergelijkingen aesthetisch juist vindt. Dat er zoovele vergelijkingen, volgens Spreker, bij Homerus zijn, die gecontamineerd of op de een of andere wijze verknoeid zijn, moet wel tot groote voorzichtigheid tegenover de door Spreker ontwikkelde wijze van verklaren aanmanen.

Prof. Six merkt op, dat ook hier weer blijkt, hoe de poëzie van Homerus staat aan het eind van een ontwikkeling, niet aan het begin. Hij is het niet met Spreker eens, dat de dichter, die het eerst een vergelijking gebruikt, dit altijd beter doet dan een latere. Zoowel in de beeldende kunsten als in de literatuur zijn door mindere kunstenaars dikwijls motieven gevonden, die later door grootere overgenomen en beter behandeld zijn. Zou het zoo ook niet mogelijk zijn, dat in de Homerische gedichten het geval voorkomt, dat den eersten keer een vergelijking minder goed is dan later?

Prof. van Leeuwen is zich wel bewust, dat hij niet alle sprekers zal bevredigen. Wat de eerste opmerking van den heer Slater betreft, inderdaad wordt Achilles, die Hector achtervolgt, vergeleken met een roofvogel, die op een duif neerschiet.

---

[1]) Hellas, dl. I, pag. 149 vlg.

Doch Spreker had er op willen wijzen, dat de vergelijking, waardoor Hector *geteekend* wordt — niet even *aangeduid*, zooals hier — de vergelijking is van de slang, evenals Achilles *geteekend* wordt door de vergelijking van den roofvogel.

Dat de bedoelde vergelijking van Vergilius werkelijk een navolging is van die van Homerus, houdt Spreker vol: ieder, die op de overeenkomende uitdrukkingen in beide vergelijkingen let, zal dit moeten toegeven.

In zijn antwoord aan den heer Bierma verklaart Spreker geen eerbied te hebben voor autoriteiten, maar alleen voor Homerus zelf. Men moet zien met eigen oogen, en zich niet laten beïnvloeden door een vooropgestelde meening van iemand, hoe groot ook. Overigens heeft Spreker geen bezwaar gehad tegen de uitwerking van een vergelijking buiten het punt van vergelijking om — daarover heeft hij niet gesproken —, maar tegen onzuivere vergelijkingen. Uitwerking van vergelijkingen is heel iets anders dan contaminatie.

Wat de opmerking van Prof. Six betreft, Spreker geeft toe, dat een beeld door een tweeden kunstenaar wel mooier kan gemaakt worden, doch hij meent onderscheid te moeten maken tusschen *mooier* en *dichterlijker*. Een beeld kan wel *opgesierd* en meer in overeenstemming met onzen kunstsmaak gebracht worden, *dichterlijker* echter dan in zijn eersten vorm zal men het wel niet kunnen maken.

Hierna geeft de Voorzitter het woord aan Dr. J. van der Valk. Deze spreekt over:

Een methodische fout in de (Latijnsche) synonymiek.

Raakt voor ons, klassieke philologen, de bron van studie niet langzamerhand uitgeput? Blijft er, althans voor de beoefenaars der klassieke *talen*, nog wetenschappelijk werk genoeg te doen over? Hebben wij tenminste van onze Grieksche en Latijnsche auteurs nu de teksten niet bijna zoo zuiver als wij die krijgen kunnen en zijn die al niet zoover verklaard, als onze kennis

reiken kan? Is al wat aan tekstkritiek en interpretatie gedaan moet, niet afgedaan ongeveer; en zal niet, wat verder nog gewerkt wordt, òf nuttelooze moeite zijn òf, erger nog, door de zucht naar het nieuwe, het oudere en betere verdringen?

De klacht is gelukkig niet nieuw, en ook weer dit Congres doet zien dat er voor den onderzoeker nog terrein genoeg overblijft, vooral wanneer hij uit een bepaald oogpunt de teksten zoekt te herstellen of te verklaren. [1])

Voor de verklaring is van groot belang de juiste onderscheiding der synonymen. Wel vindt de synonymiek door de tegenstrijdige resultaten nog weinig belangstelling bij de mannen der praktijk; maar juist omdat op dit terrein nog zooveel te doen valt, moet het den man van studie aanlokken. En gelijk interpretatie en kritiek steeds hand aan hand gaan, kan het niet anders of de laatste zal ook hier deelen in de vondsten der eerste.

Evenwel, voordat de synonymiek met goed gevolg kan toegepast, dient de thans gevolgde methode verbeterd te worden. Dat er een fout is, blijkt uit de resultaten. Het onderzoek verkeert in zijn tweede stadium. Eerst stelde men zich tevreden uit slechts *enkele* plaatsen, waarin het verschil tusschen een synonymenreeks scherp uitkwam, definities te stellen, scherp belijnd en voor de praktijk kort saamgevat.

Aan die periode is, zoo niet de praktijk, dan toch de wetenschap ontwassen. Vele definities, naar een enkele of een paar plaatsen pasklaar gemaakt, bleken, zoodra men ze ging toepassen in andere gevallen, onbruikbaar en minder passend. [2])

Na deze *eclectische* periode in de synonymiek is nu de periode van nalezing en toetsing gekomen. Men meet, en terecht, de

---

[1]) Gelijk de grootste verdienste van Cobet bestaat niet in de tekstuitgaven die hij heeft bezorgd, maar daarin dat hij met zijn grammaticalen toets de woord*vormen* der verschillende taaleigens heeft beproefd.

[2]) Spreuken als „*Patrium* est quod patrum fuit, *paternum* quod patris", den scholier aan de poort van Horatius meegegeven (Dr. W. G. van der Weerd, Horatius Oden en Epoden. Aanteekening bij Od. I, I, II), bleken telkens hun belòofde toovermacht te verliezen.

opgegeven maat niet aan enkele uitgezochte, maar aan alle exemplaren, bevindt die in den regel te eng, en zoekt dan naar een ruimere, die alle kan omvatten.

Evenwel, in vele gevallen blijft een rest waarmee men geen raad weet; en gelukkig is men eerlijk genoeg dit te bekennen door in de definitie de woorden „bijna altijd", „meestal", „gewoonlijk" te brengen, of afzonderlijk op te geven dat de gestelde regel niet in alle gevallen opgaat.

Deze *nalezingsmethode* heeft dus, zoo dikwijls zij een maat voor alle exemplaren, een alle bepalende, ruimere definitie gevonden heeft, de fout door de eclectische gemaakt, hersteld. Doch in die gevallen, waarin uitzonderingen blijven voorkomen, zonder dat aangewezen wordt de oorzaak van deze, zoodat men dus nog niet weet of de afwijkingen van den gegeven regel al of niet een bewijs zijn voor de onjuistheid daarvan, in die gevallen blijft de mogelijkheid dat de eerste eclectici een betere definitie gevonden hebben dan de laatste. [1]) Immers niet het *aantal*, maar de *aard* der uitzonderingen keurt den regel goed of af. We kunnen niet tevreden zijn met het feit dat er eenige uitzonderingen zijn, voordat we weten waarom die er kunnen of moeten zijn.

Allereerst dient dus gezocht naar de oorzaak der uitzonderingen, voordat de definities bruikbaar zijn. Is de *nalezings-methode* een correctief geweest voor de *eclectische*, eerst de *schiftings-methode* kan de synonymiek maken tot een bruikbaar instrument.

Ik noem deze methode de schiftings-methode, omdat zij a priori tracht vast te stellen welke uitzonderingen er *kunnen* voorkomen bij alle schrijvers, en *moeten* voorkomen bij een bepaalde stijlsoort.

De eerste groep moet thans onbesproken blijven, waartoe be-

---

[1]) Gelijk bij *facundus* het geval is. Doederleins definitie (nett und schön) geeft in elk geval de oorspronkelijke beteekenis, die nog uit de plaats van Terentius zichtbaar is; Schmidt daarentegen heeft met de „Geschmeidigkeit" die Doederlein aanwendde als hij met de verklaring van enkele plaatsen in de war zat, en die niet eens als een *kenmerk* in de definitie zou passen, zijn geheele definitie gevuld.

hoort het kiezen van een synoniem woord voor de afwisseling [1]) of om ontbrekende vormen, zooals het passivum van polliceor door promitto [2]) te vervangen. Van de tweede groep, die de bijzondere stijlsoorten betreft, wensch ik te wijzen op twee categorieën van uitzonderingen, die wel niet onbekend zijn, maar toch door de beoefenaars der synonymiek nog niet systematisch als van te voren verwachte uitzonderingen, die den regel bevestigen, worden geschift. Die twee categorieën ontstaan door den dwang van het metrum bij de dichters [3]) en door de imitatiezucht der stilisten die de dichterlijke taal nabootsen.

Van de metri necessitas levert Lucretius duidelijke bewijzen, wanneer hij de vormen van *candidus*, die de maat van een creticus hebben, vermijden moet, en daarvoor noodgedwongen *albus* kiest.

---

[1]) De zaak is bekend genoeg, doch wordt telkens in de handboeken der synonymiek over 't hoofd gezien, vooral bij Cicero's saamkoppelen van synonymen en diens woordspelingen. Wanneer Quintilianus (1 prooem. 23) schrijft: „docendi ratio, quae non eorum modo scientia, quibus solis quidam nomen artis dederunt, studiosos instruat et ut sic dixerim ius ipsum rhetorices interpretetur, sed *alere facundiam, vires augere eloquentiae* possit, herhaalt hij het begrip *alere facundiam* met *vires augere eloquentiae* om de aequabilitas van den zin te handhaven, die met *non modo.... et* ook tweemaal hetzelfde uitgedrukt had. Forcellini meent uit deze plaats het recht te hebben de door Doederlein (IV 16) weerlegde onderscheiding van Varro (l.l. 5, 7: *facundi* sunt qui facile fantur, *eloquentes* qui facile et bene) te handhaven. Ook Doederlein zag de eisch der aequabilitas over het hoofd.

[2]) Vooral het prf. pass. en *promissor* (*Pollicitator* komt eerst bij Tertullianus voor). Ter. Eun. 2, 3, 16: Scis te mihi saepe *pollicitum esse:* „Chaerea, aliquid inveni modo quod ames."…. Fac sis nunc *promissa* appareant. Deze schifting a priori lijkt mij juister dan de conclusie van Schmidt (bl. 67) a posteriori: „Offenbar hat *promittere* den weiteren Begriff, weshalb denn auch *promissum* der allgemeine Ausdruck für jedes Versprechen ist."

[3]) Voor de niet passende vormen van *postulare* b. v. ontleenen de dichters de overige dikwijls aan *poscere*, van *obtemperare* aan *parere*. Ten onrechte evenwel rekent Bednara (Archiv. f. Lat. Lexic. XIV 532) daartoe ook Ovid. Ars Am. 2, 221:

Paruit imperio dominae Tirynthius heros. Immers de dichter stelt ons Hercules voor als slaafs onderdanig aan zijn *domina*, gehoorzamende aan haar *imperium*.

In het tweede boek (vers 731) zegt hij:

ne forte haec *albis ex alba* rearis
Principiis esse, ante oculos quae *candida* cernis.

Hier wordt dus van dezelfde kleur *candidus* gebruikt, als dit woord in het metrum past, maar *albus* voor den onbruikbaren creticus: *candidis.*

In het zesde boek geeft hij, onder de hypothesen voor het wassen van den Nijl, ook die van Anaxagoras, door Seneca verworpen: ex Aethiopiae iugis solutas nives ad Nilum usque decurrere. (Quaest. Nat. 4, 2, 17). Lucretius zegt (vers 736):

Forsitan Aethiopum penitus de montibus altis
Crescat, ubi in campos *albas* decedere ningues
Fabificis subigit radiis sol omnia lustrans.

Men moet geen dichter en geen Lucretius zijn, om de gletschers, schitterende in het zonlicht (sol omnia lustrans), niet *candidas* te noemen. Maar ook de dichter moet *maat* houden.

Terloops merk ik op dat Lucretius van zijn woordvondst *ningues*, gletschers, niet veel eer gehad heeft. Geen ander dan Apuleius heeft het overgenomen, en niet eens in dien vorm en in die beteekenis. [1]) Ook den geleerden is het woord niet opgevallen: de handboeken der synonymiek behandelen het niet, de lexica vertalen het door *sneeuw*; Georges in zijn Deutsch-Lateinisches Handwörterbuch vermeldt het niet en geeft van *Gletscher* alleen deze vertaling: „mons perpetuis obsitus nivibus, quas frigoris vis gelu adstringit", die voor een beknopten stijl weinig aanbeveling verdient. [2])

---

1) Apuleius gebruikt het enkelv. in de bet. *sneeuw.*

2) De vorm *ningues* is ons alleen op deze plaats van Lucretius overgeleverd. Het komt mij waarschijnlijk voor dat de dichter dit woord om het begrip *gletscher* uit te drukken zelf heeft gevormd en het zwaarder klinkende woord dan *nives* is een van zijn gelukkige vondsten geweest. De vernuftige

Doch om tot *candidus* en *albus* terug te keeren. Het loont de moeite na te gaan, hoe Lucretius worstelt met de taal om de onbruikbare cretici van *candidus* te vervangen, wanneer hij schilderen wil de kleurverandering van het zeewater, dat nu eens *nigro colore* is, dan weer *marmoreo candore* (2, 765). Eerst spreekt hij van *canos candenti marmore fluctus* (767; en het verdient opmerking dat *candidus* hier door *candens* vervangen wordt, evenals de cretici van *humidus* door *humens*, een woord dat alleen bij dichters en hun navolgers gevonden wordt, dus oorspronkelijk alleen diende ter remplaceering), daarna noemt Lucretius het schitterend witte zeewater *candens et album* (771), zeer gelukkig de beide kenmerken van *candidus* door een hendiadys combineerend. Hoe weinig Munro van 's dichters zoeken-en-vinden begrepen heeft, blijkt wel uit zijn nuchtere opmerking bij *candens et album*: „both mere pleonasms".

En toch behoort Munro niet tot die interpretes, die op het terrein der synonymen de boomen niet kunnen zien van wege het bosch, wat Lambinus in letterlijken zin overkomen is, daar hij niet gemerkt schijnt te hebben dat *arbusta* zeer dikwijls den onbruikbaren creticus *arbores* vervangt; alsook den samensteller van het artikel *arbustum* in den nieuwen „Thesaurus", die als eerste beteekenis opgeeft: „ipsae arbores, hic illic imprimis parvi generis", niet precies juist en zonder in te zien dat dit gebruik zich tot de dichterlijke taal beperkt. Evenmin had de Thesaurus mogen volstaan met de plaatsen bij Lucretius op te geven als uitzonderingen van het gebruik van *albus*, zonder de

---

Avancius heeft nog een plaats ontdekt, waar het gestaan heeft, in hetzelfde boek van Luc. 6, 963

At glaciem dissolvit et altis montibus albas
Extructas ningues radiis tabescere cogit.

Al hebben de nieuwere uitgevers Avancius' gissing (voor de in elk geval foutieve lezing der handschriften *altas extructas nives*) versmaad, Lambinus en Naugerius niet, en nog onlangs heeft A. E. Housman (Journal of Phil. vol. 25, 1897, p. 226) haar bepleit en verbeterd door *albas* te lezen in plaats van de gewelddadige wijziging *alte* of ook het zwak-pleonastische *altas extructasque nives*.

metri necessitas als oorzaak op te geven. Ook Schmidt in zijn Handbuch der Lateinischen und Griechischen Synonymik (bl. 196) onderscheidt niet juist, wanneer hij zegt: „Da *albus* der ganz allgemeine Ausdruck für die weisse Farbe ist, so kann natürlich auch das schimmernde Weisse, z. B. der Schnee so genannt werden." Immers niet altijd is sneeuw, b.v. wanneer zij onder een grauwe lucht neervalt, *schitterend* wit, en zegt dus de philosooph [1]), wanneer hij *redeneert* over de kleur van water en sneeuw, terecht nivem albam esse; doch de dichter, die de in de zon stralende gletschers schildert, of de schittering van den marmoreus candor der zee, kan dan alleen albus zeggen, wanneer hij niet anders *kan*. *Albus* remplaceert wel, maar *is* nooit *schitterend* wit.

Wat de dichters oorspronkelijk deden uit noodzaak [2]), volgden de geschiedschrijvers, later de redenaars uit vrije keuze na. Was Cicero (de oratore 3, 153) nog van meening: „raro habet, etiam in oratione, poeticum aliquod vocabulum dignitatem," Tacitus oordeelt in den Dialogus de oratoribus (20): „Exigitur iam ab oratore etiam poeticus decor.... ex Horatii et Vergilii et Lucani sacrario prolatus." Dit geldt niet alleen de woordkeuze z. a. *taeda* voor *nuptias* [3]), *philtrum* voor *amatorium* [4]), de

---

[1]) Cic. Acad. 2, 100; de Fin. 1, 30.

[2]) Vgl. Cic. Orator 202: Poetae in numéris quasi necessitati parere coguntur.

[3]) Evenzoo in den hexameter *gnatos* voor *liberos* of *filios*, *feras* voor *bestias*, onbruikbare cretici; *summatus* (Luc. 5, 1142) voor *principatus*.

[4]) Deels gebruikten de dichters metri necessitate Grieksche woorden, z. a. *thalamus*, *zonam*, *barathrum*, *zephyros* voor *cubiculum*, *cingulum*, *voraginem*, *favonios*, deels maakten de docti poetae van dien nood vaak een deugd, gelijk ook Quintilianus bevestigt (12, 10, 33): Itaque tanto est sermo Graecus Latino iucundior, ut nostri poetae, quotiens dulce carmen esse voluerint, illorum id nominibus exornent.

Evenzoo meen ik dat het veelvuldig gebruik van deminutiva bij Ovid. en Catullus (z. a. *saviolum*, *pallidulum*, *pelluciduli*, *uvidulam*, *palliolum*, *umiduli*) niet alleen aan den dwang van het metrum maar ook aan den „Hang" van hun karakter is toe te schrijven, waarop reeds het gebruik van *umiduli*, waarvoor ernstiger poëten *humentes* zouden gekozen hebben, wijst.

woordvormen, z. a. intensiva en frequentativa voor het simplex, en constructies z. a. *tenus* met den genetief [1]; maar ook nemen deze stilisten gaarne een woord in een beteekenis, waarin het alleen bij dichters gevonden wordt.

Vooral op dit laatste geval wordt nog te weinig gelet. Als voorbeeld kies ik een poeticus decor, door Tacitus ex Horatii sacrario prolatus.

In het eerste boek van de Annales (c. 61) lezen we dat Germanicus op een tocht in het Teutoburger woud de gelegenheid te baat neemt om de plek op te zoeken waar 6 jaar geleden Varus en zijne drie legioenen vóór hunne verdelging hadden gekampeerd. Zij vinden de prima Vari castra, de legerplaats van den avond na den eersten slag, toen het leger nog uit drie legioenen moest bestaan hebben, hetgeen zij zien uit den omvang van het kamp en uit de afmetingen van het hoofdkwartier. Toch merkten zij tevens op dat die drie legioenen niet meer voltallig waren geweest, uit het feit dat de gracht niet diep genoeg was uitgegraven; ook zagen zij dit aan den wal, die *semirutum* was. Nu verklaart men semiruto vallo door: „den half ingestorten wal" en meent dat de gedunde legioenen geen tijd hadden gehad den wal stevig genoeg te maken, zoodat deze ter halver hoogte was ingestort. Toch rijzen er tegen deze verklaring bedenkingen:

Vooreerst. Als de wal half ingestort was, toen Germanicus na 6 jaar de plaats voor 't eerst ontdekte, hoe kon hij dan weten dat die instorting het gevolg was van den onvoldoenden

[1]) Vergilius en Catullus gebruiken vóór *tenus* den gen. slechts dan, wanneer de abl. een voor 't metrum onbruikbare vorm is: wel *pube tenus*, *capulo tenus*, maar *crurum tenus*, *laterum tenus*, *nutricum tenus*. Zie E. Wölfflin, Arch. f. Lat. Lex. XI 503. Plinius (Hist. Nat. 34, 58 en Apul. verbinden *tenus* met gen. Accius en Lucretius gebruiken metro coacti *imperitare* voor *imperare*; Sall. Liv. Curt. Tacit. e. a. volgen dit na, niet Caesar noch Cicero. Vergilius neemt zijn toevlucht tot *insertare* (Aen. 2, 671) voor inserere; Seneca Ep. 85, 41 volgt hem na. Lucr. heeft *nominitare*; Arnobius, zijn getrouwe navolger, laat hem ook hier niet in den steek.

Zie Gellius' pronken met den Nom. *Macetae*, aan Statius (Ach. 2, 132) ontleend!

arbeid der soldaten, terwijl het toch mogelijk was dat de Germanen den wal hadden omgehaald [1]).

Verder is het dan opvallend dat de wal juist *ter halver hoogte* en wel gelijkmatig op alle plaatsen ter halver hoogte was ingestort [2]). En was daarentegen de gracht zóó stevig gegraven dat deze geheel intact gebleven was, niettegenstaande het verzakken van den wal?

Maar vooral dit: wanneer de Romeinen voor één dag een legerplaats opsloegen, plachten ze dan een wal op te werpen zóó stevig, dat deze na jaren niet kon instorten?

Neen, *semirutus* is uit het sacrarium van Horatius gehaald, die eenmaal *ruere* in den zin van „haastig ophoopen" gebruikt (Sat. 2, 5, 22) [3]), gelijk Lucretius het eenmaal zegt van de zee die het water „snel opstuwt" in den daardoor overstroomenden Nijl (6, 724) [4]). Zoo beteekent semirutus hier bij Tacitus: in der haast slechts ter halver hoogte opgeworpen. De gracht was ondieper dan men gewoonlijk groef, de wal lager. Dat was alleen te verklaren uit gebrek aan handen. Deze conclusie trok Germanicus dus uitsluitend uit de afmetingen: 1. uit den omtrek van het kamp, 2. uit de afmetingen van het hoofdkwartier, 3. uit de diepte van de gracht, 4. uit de hoogte van den wal.

---

[1]) Vgl. Tacit. Ann. 2, 7: Tumulum tamen nuper Varianis legionibus structum et veterem aram Druso sitam (Chatti) disiecerant.... Tumulum iterare haud visum.

[2]) Dit inziende neemt Orellius zijn toevlucht tot de volgende voorstelling, die weinig past bij den benarden toestand van Varus' leger: „Vallum ex parte collapsum.... Alterum autem castrametationi legitimae conveniebat; ideo mansit."

[3]) Tu protinus unde divitias aerisque *ruam*, dic augur, *acervos*, waarbij Schütz aanteekent: „Ist *ruere* intransit. ein eiliges, gewaltsames Stürzen, so transit. ein eiliges Werfen; es kann ihm mit dem Ansammeln von Geldhaufen nicht schnell genug gehen."

[4]) Est quoque uti possit *magnus congestus arenae*
Fluctibus adversis oppilare ostia contra,
Cum mare permotum ventis *ruit* intus *arenam*,

waarbij Munro aanteekent: „*ruit*, levels, whereas *ruam acervos* means to heap up."

En deze 4 afmetingen vormen samen juist de vier dimensies, die aan een verlaten kamp nog vallen waar te nemen.

Na aldus aangewezen te hebben hoe, door den dwang van het metrum of uit de zucht tot navolging van de dichterlijke taal, voor het juiste woord een synonym gekozen wordt, wil ik ten slotte aan ééne reeks synonymen duidelijk maken, hoe ik mij voorstel dat bij het zoeken naar hun verschil eerst de schifting moet geschieden. Om echter het nut van deze schiftingsmethode te doen uitkomen, ga vooraf wat de eclecticus Doederlein [1]) en de nalezer Schmidt [2]) van diezelfde reeks hebben geleerd.

Doederlein begint zijn verhandeling over de synonymen *eloquens*, *disertus*, *facundus* aldus:

„Wenn man zusammenfasst, was Cicero in den rhetoricis über das Verhältniss von *eloquens* und *disertus* lehrt, und wie andere Autoren das synonyme *facundus* gebrauchen, ein Wort, welches Cicero ganz ignorirt, so lässt sich ihre Differenz so bestimmen: Der *disertus* spricht klar und bestimmt, der *facundus* nett und schön, der *eloquens* beides, klar und schön."

Men ziet het, de eclecticus kiest één schrijver uit, neemt over wat deze beweert aangaande twee der drie synonymen en stelt dan een mathematische formule op: $x = a$, $y = b$, $z = a + b$. Naar deze *semiruta formula* wordt nu de interpretatie der andere plaatsen pasklaar gemaakt. Om het feit dat Cicero, zelfs niet in zijn rhetorische geschriften, waarin hij op elke bladzijde herhaaldelijk het begrip *welsprekend* bezigt, nergens het woord *facundus* gebruikt, bekommert zich de electicus verder niet. De vraag rijst niet bij hem op: Is het mogelijk, dat Cicero, wanneer twee kenmerken der welsprekendheid onder-

---

[1]) Lateinische Synonyme und Etymologieen IV (1831) bl. 14.

[2]) Handbuch der Lat. und Griech. Synonymik. Leipzig, Teubner, 1889, bl. 11.

scheiden worden, a en b, wèl onophoudelijk spreekt over a en over a + b, doch nooit over b?

Schmidt verwerpt Cicero's definitie van *eloquens* als te eenzijdig van uit het standpunt van den orator, en geeft daarvan een andere, die op de etymologie van het woord berust: „*Eloquens* ist eigentlich derjenige welcher mit seiner Rede zum Ziele kommt, d. i. der *beredte*, der andere zu überzeugen und seiner Sache zum Siege zu helfen versteht."

„Dagegen wird *facundus* richtiger bestimmt als der *redegewandte*, der geschmeidige, der sich den Personen und Verhältnissen anzupassen versteht."

Uit de beteekenis van disserere en diserte besluit hij dat *disertus* is „nicht eigentlich der *beredte*, sondern derjenige welcher eine Fülle des Stoffes zu Verfügung hat und verständlich und genau darzustellen und sich auszudrücken versteht."

Het valt dadelijk op dat die „Fülle des Stoffes" volgens Schmidt dus steeds moet samengaan met „verständlich und genau." Volgens de nalezingsmethode wil hij, en terecht, een definitie voor *alle* plaatsen pasklaar geven. Die „Fülle des Stoffes" nu is alleen te danken aan de bekende plaats bij Catullus: „est enim leporum disertus puer ac facetiarum", waarop wij straks terugkomen.

Wat betreft het door Schmidt opgegeven verschil tusschen *facundus* en *eloquens*, ik hoop duidelijk te maken dat dit denkbeeldig is, en dat deze beide woorden alleen in gebruik, niet in beteekenis verschillen.

Voor den creticus *eloquens* vindt men in den hexameter een hoogst enkele maal *eloquium*. Maar hetzij omdat dit, èn *eloquentia* [1]) èn *elocutio* [2]) vervangende, dubbelzinnig was, hetzij de gravis

---

[1]) Verg. Aen. 11, 383: *Proinde tona eloquio.* Hor. ars poet: *Et tulit eloquium insolitum facundia praeceps.* In proza niet bij Livius, wel bij Velleius Paterculus (2, 68) en Valerius Maximus (6, 9 ext. 1; 1, 6, ext. 3); ook bij de geleerde kerkvaders, z. a. Augustinus.

[2]) b. v. Ovid. Am. 1, 8, 20, Ars am. 1, 462. Evenzoo vervangt alloquium òf allocutio òf solacium.

sonus van *facundus* evenals van *fari* de dichters aantrok [1]), is het eigenlijke woord dat *eloquens* vervangt: *facundus*.

Oorspronkelijk, zooals uit een plaats bij Plautus en bij Terentius blijkt, had *facundus* evenals *fari* alleen betrekking op de articulatie, op de uitspraak [2]). Later, waarschijnlijk door den invloed der dactylische poëzie, vinden we het steeds in de beteekenis van *welsprekend*, *eloquens*.

Wanneer Horatius (Od. 4, 7, 23) zijn vriend den advocaat Torquatus toeroept:

Non, Torquate, genus, non te *facundia*, non te
Restituet pietas

dan somt de dichter het edelste op, waarop zijn vriend zich beroemen kan; zijn edele afkomst, zijn bekwaamheid en zijn karakter; en 't zou zeker weinig pleiten voor den dichter en zijn vriend, als Horatius de hoogste bekwaamheid van den Romein Torquatus zag in de „Geschmeidigkeit" van den Duitscher Schmidt.

Martialis roemt Cicero als *facundus* (11, 48, 2) [3]) en noemt Atticus:

Attice, *facundae* renovas qui nomina gentis.

---

[1]) Wie mocht twijfelen aan de voorkeur voor den klank in *fari*, leze slechts Propertius 5, 4, 2:

Tarpeium nemus et Tarpeiae turpe sepulcrum
Fabor et antiqui limina capta Iovis

en leze in plaats van *fabor*: *dicam*.

[2]) In den proloog van den Heautontimorumenos zegt de actor dat hij optreedt als advocaat van den dichter en even mooi de pleitrede kan *uitspreken*, als Terentius die opgesteld heeft (13):

Sed hic actor tantum poterit a *facundia*,
Quantum ille potuit *cogitare* commode,
Qui orationem hanc scripsit, quam dicturus sum.

In den Miles gloriosus wordt van een vrouw gezegd, die door haar al te aardig en te mooi praten deruncinavit militem:

Nimis facete nimisque *facunde* malast.

[3]) Van Silius Italicus, die het graf van Maro en een villa van Cicero bezat, zegt hij:

Silius haec magni celebrat monumenta Maronis,
Iugera *facundi* qui Ciceronis habet.

Herhaaldelijk prijst hij de *facundia* zijner vrienden [1]; de woorden *eloquens* en *eloquentia* gebruikt hij evenmin als Horatius.

Vermijden alzoo de dichters *eloquens*, Cicero *facundus* — Caesar gebruikt geen der drie synonymen — de imitatores poetarum gebruiken beide woorden zonder eenig verschil in beteekenis. Zoo noemt Quintilianus de Latijnsche facundia de discipula der Grieksche (12, 10, 27) wat betreft de inventio, dispositio, consilium [2].

Plinius (Hist. Nat. 7, 30, 117) noemt Cicero: „facundiae Latiarumque litterarum parens."

Wanneer Sallustius (Jug. 63, 3) van Marius zegt: „stipendiis faciundis, non Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit", blijkt duidelijk dat Schmidts definitie niet past, dat hier niet kan bedoeld zijn een zich oefenen in de Grieksche „Geschmeidigkeit", evenmin als Quintilianus handelde over de inventio en dispositio der Latijnsche „Geschmeidigkeit", maar het zich oefenen in de Grieksche rhetorica en eloquentia.

En ongetwijfeld hebben we te denken niet aan de Geschmeidigkeit, maar aan de welsprekendheid van Memmius, van wien Sallustius een redevoering overschrijft (30, 4): „Sed quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia clara pollensque fuit, decere existimavi unam ex tam multis orationem eius perscribere."

Na nog herinnerd te hebben aan Gellius, die den rhetor Antonius Julianus een vir facundiae *florentis* noemt (18, 5), verwijs ik ten slotte naar Suet. Calig. (20): „Certamen quoque Graecae Latinaeque *facundiae*. Quo certamine ferunt victoribus praemia victos contulisse, eorundem et laudes componere coactos. Eos autem, qui maxime displicuissent, *scripta* sua spongia linguave delere iussos.

Hieruit blijkt duidelijk dat *facundia* = *eloquentia*. En de „Ge-

---

[1] Dichters en redenaars, b. v. de Seneca's, Lucanus, Plinius, Stella, ook Vergilius en Propertius.

[2] Latina mihi facundia.... inventione, dispositione, consilio, ceteris huius generis artibus similis Graecae ac prorsus discipula eius videtur.

schmeidigkeit" van Schmidt is daaraan te danken, dat hij een verschil meende te moeten vinden en het ten slotte ook meende te vinden. Doordat hij niet zag dat het verschil alleen in het gebruik, niet in de beteekenis bestond, heeft hij meerdere plaatsen verkeerd verklaard [1]).

Zoo is onjuist de explicatie die Doederlein geeft van Tacitus (Ann. 1, 53): „Par causa saevitiae in Sempronium Gracchum, qui familia nobili, sollers ingenio et prave facundus, eandem Juliam in matrimonio Marci Agrippae temeraverat." Terwijl toch Tacitus met zijne gewone gedrongenheid, tusschen de vermelding van het feit waarom Gracchus gestraft wordt, dezen karakteriseert, evenals Horatius Torquatus deed, met drie

---

[1]) Zoo teekent Hans Wirz bij Sall. Cat. 53, 3 aan: „*facundia* ist die Beredsamkeit als praktische Geschicklichkeit, die Redefertichkeit, daher hier besonders als wirksames Mittel bei allerhand diplomatischen Verhandlungen gedacht. Dagegen ist *eloquentia* die Beredsamkeit als Kunst.

Sallustius betoogt hier de stelling, die naderhand door Carlyle breeder en algemeener is uitgewerkt, dat het Romeinsche volk zijn roem te danken heeft aan slechts enkele groote mannen. Vroeger was het zoo, dat de Romeinsche staat „saepe fortunae violentiam toleravisse; facundia Graecos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egregiam virtutem *cuncta patravisse*", dus ook de *facundia*. En onder die groote mannen telt hij er in *zijn* tijd twee: M. Cato en C. Caesar, wier „genus, aetas, *eloquentia* prope aequalia fuere." Den roem der welsprekendheid en den krijgsroem, waarin de Romeinen vroeger door andere volken overtroffen werden, hebben zij thans verworven door de voortreffelijkheid van enkelen. Vgl. Cic. de Off. 1, 32, 116: „Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus *eloquentia cumulavit bellicam gloriam.*"

Suet. Cal. 53: „*Eloquentiae* quam plurimum adtendit, quantumvis *facundus* et promptus", wordt door Doederlein misverstaan, die verklaart: „wo facundia als die natürliche Gabe zu reden für den Gebrauch des täglichen Lebens jener kunstgemässen Beredsamkeit in politischen oder literärischen Verhältnissen entgegengesetzt ist." Immers dat *facundus* ook hier niet in tegenstelling met eloquentia is gebruikt „als die natürliche Gabe zu reden *fur den Gebrauch des täglichen Lebens*", maar dat *facundia* = *eloquentia* en alleen om de afwisseling gebruikt is, en dat *facundus et promptus* beteekent: „en hij had het tot een groote vaardigheid in de welsprekendheid gebracht", blijkt uit hetgeen onmiddellijk volgt bij Suetonius: „utique si *perorandum* in aliquem esset, irato et verba et sententiae suppetebant".

trekken, van zijn afkomst, zijn karakter en zijn bekwaamheid: van aanzienlijke familie, schrander van geest, gewetenloos welsprekend, doet Doederlein alsof *prave facundus* een verklaring van *temeraverat* is en zegt (IV 16): „So bezeichnet Tac. den *galanten* Sempronius Gracchus als prave facundus, fast synonym mit *garrulus*." Zoo maakt de valsche interpretatie van een redenaar, die het met zijn geweten niet te nauw neemt, een saletjonker.

Er is één plaats waar *facundus* mij toeschijnt verschreven te zijn voor *fecundus*. Bij Velleius Paterculus (2, 48, 3) leest men: „Curio.... vir nobilis, eloquens, audax, suae alienaeque fortunae et pudicitiae prodigus, homo ingeniosissime nequam et *facundus malo publico*, cuius animo neque opes ullae neque cupiditates sufficere possent." Doederlein heeft weer een mooie onderscheiding er op gevonden: „Bei Vellej., muss man sich den *Curio eloquens* gleichfalls auf der Rednerbühne denken, den *facundus* in Privatverhältnissen, wo er unter der Hand die Leute für seine Absichten und Zwecke zu gewinnen wusste."

Daar evenwel, zooals we gezien hebben, tusschen *facundus* en *eloquens* geen verschil in beteekenis is, en deze woorden dus niet beide op deze plaats kunnen genoemd zijn als verschillende kenmerken van één persoon; daar verder de combinatie *facundus malo publico* in dit verband zeker niet past (immers, evenals Horatius Torquatus, en Tacitus Gracchus, zoo teekent Velleius Curio met drie trekken: zijn stand *vir nobilis*, in zijn ambt *eloquens*, naar zijn karakter *audax* tot *possent*) meen ik dat Velleius na *nequam* als oorzaak, aangegeven heeft als resultaat: *fecundus malo publico*, en dat hij deze woorden gehaald heeft ex Lucani sacrario, die in het negende boek van zijn Pharsalia (696) schrijft:

> Illa tamen sterilis tellus, fecundaque nullo
> Arva bono.

Van de drie synonymen *facundus*, *eloquens*, *disertus* vervalt dus, om het onderscheid te bepalen, het eerste, daar dit ter

vervanging van het tweede gebruikt wordt in de dichterlijke taal.

De beide andere, *eloquens* en *disertus* worden niet *altijd* onderscheiden: vooral de technici, zooals Cicero, Quintilianus, Tacitus in den Dialogus de oratoribus mogen een streng onderscheid maken en den eloquens als een ideaal voorstellen, waaraan alleen de perfectus orator voldoet, het volk en de dichters maken deze onderscheiding niet.

Catullus (53) moest lachen om een man uit het publiek, die, toen zijn vriend Calvus mirifice explicasset crimina Vatiniana, vol bewondering zijn handen in elkaar sloeg en riep: „Di magni, salaputtium *disertum!*" En die zal toch wel zijn sterksten term gebruikt hebben.

Horatius onderscheidt (Ep. 2, 3, 369) den middelmatigen actor causarum van den voortreffelijken, den *disertus:*

actor
Causarum mediocris abest virtute *diserti*
Messalae.

Martialis noemt de geboorteplaats van Cicero, al vergist hij zich in den naam, Arpi *diserti* (4,55,3) en zegt tegen een advocaat (3,38,3):

Causas, inquis, agam Cicerone *disertior* ipso.

Hij spreekt van de *diserta* ianua van Plinius den jongere, dien hij in hetzelfde epigram *facundus* noemt (10, 19, [1]) zijn vriend Stella heet nu eens facundus (12, 3, 11), dan weer disertus (5, 59, 2).

Dat het volk *disertus* gebruikte in denzelfden zin, waarin de technici van *eloquens* spraken, blijkt ook uit Cic. de Oratore 1, 94: „disertus qui posset satis acute atque dilucide, *apud mediocres homines, ex communi quadam opinione hominum* dicere", en het is niet onwaarschijnlijk dat eerst naast het adjectief *disertus* voor het ontbrekende substantief *disertia* werd gebruikt:

---

[1]) Vgl. ook Mart. 12, 43.

eloquentia; en dat later de technici, om hun ideaal te onderscheiden van dat der „homines mediocres" zijn gaan spreken van den *eloquens*, als verre staande boven den *disertus* [1]).

Tacitus' gebruik van deze synonymen is wel opmerkenswaard: evenals Cicero de woorden *facundus*, *facunde*, *facundia* vermijdt, zoo ook komen in Tacitus' dialoog over de welsprekendheid deze woorden, die immers alleen een dichterlijke waarde hebben, geen technische onderscheiding zijn, niet voor. De woorden *disertus* en *diserte* daarentegen treft men daar juist wel aan, immers waar de technicus ze gebruikt ter onderscheiding van *eloquens*.

Mij rest nog te spreken over twee plaatsen bij Catullus, waar het woord disertus voorkomt. De eene plaats wacht nog altijd de juiste verklaring, de andere moet geëmendeerd.

De laatste betreft het 12e epigram.

De broer of neef van Asinius Pollio heeft bij een feestmaal Catullus zijn zakdoek ontfutseld, een mnemosynum van zijn vrienden uit Spanje. De dichter houdt zich boos, zegt dat hij het een flauwe aardigheid vindt; en vindt zoo zelf gelegenheid zijn Spaanschen vrienden en Pollio — want dat is blijkbaar het doel van het gedicht — een mnemosynum te dichten.

Non credis mihi? zegt hij tot den dief:
crede Pollioni
Fratri, qui tua furta vel talento
Mutari velit: est enim leporum
Disertus puer ac facetiarum.

Pollio geneert zich voor zulke flauwe grappen van zijn broer; immers hijzelf is werkelijk geestig, vol echten humor; hij is onuitputtelijk, vol grappen. Wat moet *disertus* hier? Ik weet het niet. Het woord past hier niet om de beteekenis, noch in de

---

[1]) Cic. Orator § 18 en 19. *Eloquenter* schijnt het eerst door Plin. den jongere gebruikt te zijn.

constructie, want met een naamval verbonden wordt het nooit. *Disertus leporum* is een onmogelijke constructie, disertus, welsprekend, is hier vreemd. Het is een valsche pasmunt, ons door de handschriften in de hand gestopt. Ook de klank is niet zuiver. Het is de eenige hendecasyllabus in dit gedicht, waarvan de basis niet spondeïsch is. [1]) Men verwacht een woord dat *onuitputtelijk*, *vol* beteekent. In het Oxforder handschrift staat *dissertus*, lees *differtus*. De *f* en de *s* worden in de beide handschriften van Catullus meermalen verwisseld. [2]) Voor de overdrachtelijke beteekenis vergelijke men Tacitus (Dial. 34): „*refertus* honestis studiis", Cicero (Tusc. 5, 7) „Xerxes *refertus* omnibus praemiis donisque fortunae" en vooral hoe Cicero (de Off. 1, 29, 11) Plautus vindt *refertus faceto genere iocandi.* [3]) Zoo komt „die Fülle des Stoffes", die Schmidt op deze plaats terecht vermoedde, tot zijn recht door onze gissing *differtus*; en we behoeven niet met Schmidt de definitie van disertus te verwateren door ze aan te lengen met iets wat er niet in hoort.

Vermakelijk is de interpretatie van Riese om *disertus* te verdedigen: „*disertus* (van dis-sero) eig. „aufgereiht", daher offen, seine Vorzüge zeigend und entfaltend; deshalb (!) 1. beredt (?) 2. hier ein offener Kopf (het is merkwaardig hoeveel kracht voor interpretes het woordje *hier* kan hebben) d. h. verständig, kundig; nur hier wie *peritus* mit den Genitiv verbunden. (En nu natuurlijk

---

[1]) Is mijn vermoeden juist dat hier *differtus* moet hersteld worden, dan moet het 12e epigram van Catullus bij de andere 17 geteld worden (5, 6, 9, 10, 13—16, 21, 23, 24, 26, 28, 43, 46, 56, 58*b*), waar de basis spondeïsch is, gelijk ze bij de Grieken meestal, bij Martialis altijd is.

[2]) Zoo hebben de beide handschriften 10, 27 *deserti* voor *deferri;* 12, 4 voor *salsum* heeft O: *falsum al. salsum*; 14, 16 voor *salse sic* heeft O: *false fit;* 30,1 beide *salse* voor *false;* 54,5 beide *sufficio* voor *Fuficio;* 64, 106 beide *fundanti* voor *sudanti;* 68, 79 beide *deficeret* voor *desideret;* 68, 130 O: *efflano*, G: *eflavo* voor *es flavo;* 74, 1 beide *flere* voor *solere;* 89, 6 beide *fit* voor *sit;* 100, 6 beide *perfecta* voor *perspecta.*

[3]) Cic. de Off. 1, 29, 11: Duplex omnino est iocandi genus.... alterum elegans urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt.

nog een bewijsplaats) Callidum et disertum hominem sagt Ter. Eun. 1011."

Nog niet geheel juist verklaard acht ik het 49e epigram van Catullus:

Disertissime Romuli nepotum,
Quot sunt quotque fuere, Marce Tulli,
Quotque post aliis erunt in annis,
Gratias tibi maximas Catullus
Agit pessimus omnium poeta,
Tanto pessimus omnium poeta,
Quanto tu optimus omnium patronus.

Den goeden weg tot verklaring van dit epigram schijnen mij die interpretes ingeslagen te zijn, die er een hekeldicht in zien. Slechts ironisch kan de dichter zichzelf *pessimus poeta* noemen; een sarkastische beteekenis moet hebben het *omnium patronus*; de overdreven eerste drie verzen, evenals de sterke superlativi zijn een parodie op Cicero's rhetorica; en met Wölfflin acht ik het waarschijnlijk dat Cicero's verdediging van den bij Catullus gehaten Vatinius hem tot zijn spot van „omnium patronus" gedreven heeft; met Schöll vermoed ik dat Cicero in dat proces minachtend Catullus als een slecht dichter zal gehekeld hebben.

De uitleggers, die met deze verklaring niet meegaan, merken echter terecht op dat aldus *gratias agit*, wat toch de hoofdgedachte van het vers is, niet wordt verklaard. Die verklaring nu meen ik dat te vinden is in de beteekenis van *disertus*: helder uiteenzettend, duidelijk. Want Schöll heeft wel den weg aangewezen waarop de oplossing te vinden is, maar hijzelf heeft den weg niet afgelegd tot het doel toe en is halverwege blijven staan. Cicero zal niet gezegd hebben dat Catullus een *pessimus poeta*, doch dat hij de *pessimus omnium poeta* was. Catullus voelt de onduidelijkheid van dezen rhetorischen uitval, de dubbelzinnigheid van deze uitdrukking, neemt om den disertissimus orator een hak te zetten *omnium* niet bij pessimus, maar bij poeta,

en maakt zoo van den smaad een eeretitel: Catullus is de slechtste allemansdichter. Juist! Met dien lof kan hij tevreden zijn! Dat is het brevet, waarnaar hij, de doctus poeta, die voor den kring van zijn vriendenclub dicht, verlangt: Geen dichter, voor Jan en alleman zóó weinig passend, als Catullus:

Gratias sibi maximas Catullus
Agit pessimus omnium poeta.

En nu de scherpe punt van 't puntdicht aan het slot: Maar gij, o disertissime Romuli nepotum, gij zijt omnium, zelfs Vatinii, patronus, en als zoodanig de optimus.

Ik meen dus aangetoond te hebben, dat de schiftingsmethode in de synonymiek tot betere resultaten komt door a priori te onderscheiden verschil van tijd en verschil van stijlsoort.

Facundus heeft door den tijd een wijziging in beteekenis gekregen en werd sinds alleen in de dichterlijke taal gebruikt.

Disertus wordt onderscheiden door de technici en de mediocres homines gebruikt.

Alleen door dit goed te schiften zal men inzien dat naar een beteekenisverschil van *facundus* nooit, van *disertus* alleen bij de technici moet gezocht. Zoo eerst kan men de juiste onderscheiding vinden, die voor de interpretatie en ook voor de tekstkritiek vruchtbaar kan zijn.

Deze *schiftingsmethode* werkt wel niet zoo vlug, maar ook niet zoo vlugtig als de vorige:

Palma sub pondere.

Voordat Spreker zijn rede geheel geëindigd heeft, stelt de Voorzitter aan de Vergadering de vraag, of men, met het oog op de weinige minuten, die nog resten, *nu* de gelegenheid tot debat wenscht opengesteld te zien, dan wel of men, op gevaar af dat er geen tijd meer zal over zijn voor gedachtenwisseling, het einde van de voordracht wil afwachten.

P r o f. van Wageningen wenscht eenige vragen te stellen, welke Spreker ook liever aanstonds beantwoordt.

Prof. van Wageningen vraagt, of voor het wisselen van synonieme uitdrukkingen bij prozaschrijvers de navolging van dichters wel het eenig motief is. Moet men hierbij ook geen rekening houden met de neiging tot het aanbrengen van alliteratie en numeri? De lezing „differtus" meent hij zich te herinneren uit de editie van Baehrens. Welk is Sprekers oordeel over het boek van Tegge? Hoe stelt Spreker zich voor de synonymiek op het gymnasium te behandelen?

S p r e k e r is het met de eerste opmerking van Prof. van Wageningen volkomen eens. De lezing „differtus" bij Baehrens was hem ontsnapt. Een dergelijke ervaring had hij opgedaan met de verklaring van „semirutus"; hij had nl. later bemerkt, dat Lipsius het woord op dezelfde wijze verklaard had. Wat de practische behandeling van de synonymiek op het gymnasium betreft, meent Spreker, dat men zeer voorzichtig moet zijn. Slechts bij plaatsen, die hun verklaring vinden in het onderscheiden van synoniemen, moet men nader daarop ingaan.

Nadat de V o o r z i t t e r den Sprekers en den secretaris dank betuigd heeft en gewezen heeft op de steeds nieuwe resultaten der klassieke philologie in Nederland en op de verblijdende belangstelling in dezen tak van wetenschap, ook op dit congres weer gebleken, sluit hij de vergadering.

Afdeeling der Germaansche en Romaansche Philologie.

Vergadering op Woensdag, 8 April.

De Voorzitter opent te tien uur en een kwart de zeer bezochte vergadering, wijst als Secretaris aan Dr. E. Slijper en geeft het woord aan Dr. N. van Wijk, die zijn aangekondigde voordracht houdt over:

De Plaats van het Germaansch en het Baltisch-Slavisch onder de Indo-Germaansche talen.

Wanneer ik uit de taalgroepen, die zijn voortgekomen uit de Indo-Germaansche grondtaal, het Germaansch en het Baltisch-Slavisch uitkies, om die samen te bespreken, dan doe ik dat niet, omdat ik die beide taalgroepen voor bijzonder na met elkaar verwant houd: integendeel, ik ben er volkomen van overtuigd, dat zij dat *niet* zijn. Wat het Baltisch en het Slavisch aangaat, deze wijken in veel opzichten sterk van elkaar af, maar de vele punten van overeenstemming, die zij ontegenzeggelijk gemeen hebben, in tegenstelling tot alle andere Indo-Germaansche talen, geven ons toch het recht, een Baltisch-Slavische grondtaal aan te nemen; des te minder bezwaar kan daartegen bestaan, omdat het Baltische en het Slavische taalgebied, ook al in de oudste tijden, waartoe wij kunnen opklimmen, dicht bij elkaar lagen: het Baltische in de Oostzeeprovinciën van Rusland en Pruisen; het Slavische ten oosten van den Weichsel, bij den bovenloop van den Dniepr. De afstand, die dit gebied scheidt van het oorspronkelijke Germaansche land, dat men gewoonlijk zoekt in Jutland en aangrenzende streken van Duitschland, op de eilanden in het westen van de Oostzee

en in Zuid-Zweden, is niet heel groot, en a priori zou 't zeer goed mogelijk zijn, dat die twee bevolkingen nog lang nadat de dragers van andere Indo-Germaansche talen hun eigen geschiedenis hadden, hadden samengewoond als één volk; maar m. i. zijn de verschilpunten tusschen de Germaansche en de Baltisch-Slavische taal te belangrijk, dan dat wij zoo iets zouden mogen aannemen. Niet alleen is het Germaansch een zoogen. *centum*- en 't Baltisch-Slavisch een *satem*-taal, m. a. w. zijn zij elk uit een ander van de twee groote dialecten voortgekomen, die in de Indo-Germaansche grondtaal, zooals men gewoonlijk aanneemt, al bestaan hebben, maar ook schijnt de ontwikkelingsgang van de beide taalgroepen al van ouds, veel eeuwen voordat voor een van beide de historische periode begint, verschillend te zijn geweest; de flexie van het werkwoord bijv. (dat is wel 't meest typische voorbeeld) is zoowel in 't Germaansch als in 't Baltisch en Slavisch (die in dit opzicht ook weer ieder op zich zelf een lange geschiedenis hebben) tot onkenbaar wordens toe afgeweken van die van de grondtaal, maar de veranderingen zijn van geheel verschillende soort; de ontwikkeling heeft in beide talen in een geheel andere richting plaats gehad.

Toch, al zijn deze beide taalgroepen niet bijzonder na verwant, toch kunnen zij heel goed gemeenschappelijk besproken worden; zij hebben inderdaad belangrijke punten van overeenstemming, die veel gewicht in de schaal kunnen leggen ook als wij van de Indo-Germaansche talen in 't algemeen de onderlinge verhouding en de vóórgeschiedenis willen begrijpen.

Zoowel de Germanen als de Balten en Slaven treden betrekkelijk laat in de geschiedenis op; hun taal kennen wij eerst uit nog jongere perioden. Maar zoowel bij het Germaansch als bij 't Slavisch (over 't Baltisch spreek ik apart) valt ons op: dat deze talen juist in dien tijd waarin de volken, die ze spreken, optreden in de geschiedenis, vrij snel groote veranderingen ondergaan, terwijl ze vóór dien tijd betrekkelijk weinig veranderd schijnen te zijn, hoewel er misschien meer dan 20 eeuwen

verloopen waren sedert zich van de Indo-Germaansche grondtaal andere dialecten (bijv. het Indisch-Iraansch) hebben afgescheiden, die al heel vroeg belangrijk van de grondtaal hebben verschild. Mij zoo uitdrukkende, kom ik schijnbaar in strijd met wat ik zooeven zei, toen ik van ingrijpende wijzigingen in de vervoeging juist van 't Germaansch en 't Baltisch-Slavisch sprak. Om misverstand te voorkomen, wil ik even bij die schijnbare inconsequentie stilstaan. De veranderingen, die een taal ondergaat, zijn van verschillenden aard: één van die soorten is deze, dat er in het vormsysteem van een taal veranderingen kunnen komen, bijv. een naamval raakt buiten gebruik; of een oude naamvalsformatie of persoonsformatie wordt langzamerhand verdrongen door een nieuwe, die misschien vroeger bij een paar woorden gebruikelijk was en toen zijn gebied heeft uitgebreid, enz. Dergelijke veranderingen komen in elke taal voor, een paar Nederlandsche voorbeelden zijn bijv.: dat de oude 2de-persoonsvorm met het voornaamwoord *du* buiten gebruik is geraakt, dat de oude 2de-naamvalsvormen hebben moeten wijken voor het voorzetsel *van* enz. In 't algemeen kan men zeggen, dat veranderingen van deze soort in grooter aantal zullen voorkomen en het vormsysteem en de syntaxis van een taal belangrijker zullen modificeeren, hoe langer de periode is, die wij beschouwen: natuurlijk is evenwel de mogelijkheid niet buitengesloten, dat allerlei omstandigheden, bijv. klankveranderingen, een bijzonder snellen ontwikkelingsgang zullen bevorderen.

Nu kennen wij het Indisch en het Grieksch en ook andere Indo-Germaansche talen uit een veel oudere periode dan het Germaansch en 't Baltisch-Slavisch en wij zien dan ook, wat heel begrijpelijk is, dat in deze laatste taalgroepen het vormsysteem veel meer is afgeweken van het oorspronkelijke Indo-Germaansche, en als wij willen opsporen, welke formaties er voor de verschillende tijden van het werkwoord e. dgl. in de grondtaal bestonden, zullen wij veel meer nut van het Indisch hebben dan van het Litausch. Dikwijls hoort men tegenwoordig beweren, dat eigenlijk het Litausch een ouderwetscher taal is

dan het zgn. Sanscrit: dit is, zagen wij, niet waar in dezen zin, dat het antieker formaties bezit; in dat opzicht staat het Sanscrit veel dichter bij de grondtaal. Neen, met deze bewering kan alleen bedoeld worden, dat het Litausch, wat zijn klanksysteem en ook wat de accentuatie aangaat, gedurende de ± 4000 jaar, die verloopen zijn sedert de periode van de Indo-Germaansche taaleenheid, zooveel van de grondtaal heeft bewaard, terwijl het Indisch en 't Iraansch bij hun eerste optreden al zoo sterk zijn gemodificeerd: ik wijs slechts op de palataliseering van de *k*-klanken voor *e*- en *i*-klinkers, en op 't verdwijnen van de oude *e* en *o*.

In deze opzichten: *klank* en *betoning* zijn het Germaansch en Slavisch eerst sedert kort voor hun historische periode afgeweken van het oude en toen heel snel en heel sterk. Over beide talen zal ik nu afzonderlijk spreken.

De Germanen treden het eerst in de geschiedenis op in den tijd van de Kimbren en Teutonen, ruim een eeuw voor onze jaartelling, en dan duurt het niet lang meer, of de Germanen spelen een groote rol in de geschiedenis van Europa. Misschien is het eerste voorspel hiervan nog vóór de Kimbren te stellen, wanneer wij, zooals gewoonlijk gebeurt, in de Bastarnen of Basternen, die een tijdlang dicht bij de Karpaten hebben gewoond en daarna nog zuidelijker streken hebben opgezocht, Germanen mogen zien. Ook Romeinsche schrijvers waren al van die opinie. Maar van die Bastarnen weten wij te weinig af, om er hier veel over te spreken. Alleen wil ik even meedeelen, dat Niederle m. i. groot gelijk heeft, als hij meent, dat in Herodotus' tijd de Bastarnen nog niet in het zgn. Sarmatië woonden; anders zou Herodotus zeker zoo'n groot volk (want dat waren de Bastarnen) gekend hebben. Veel onwaarschijnlijker is, om dat even op te merken, de meening van Braun, in zijn „Onderzoekingen over de betrekkingen tusschen Slaven en Goten", dat Herodotus wel degelijk over de Bastarnen zou spreken, maar dat hij het verhaal van hun veroveringstocht in een zeer gewijzigden vorm zou hebben gekend. De Slaven zijn voor een

deel verdrongen door de Bastarnen, zegt Braun, en hierop doelt Herodotus' verhaal van de Neuren, die wegens 't groote aantal slangen in hun vroegere woonplaatsen, naar elders verhuisd zijn. Ik voor mij sluit mij liever aan bij Niederle, die in zijn „Slavische Oudheden" de komst van de Bastarnen veel later stelt, zoodat wij, aangenomen dat de Bastarnen Germanen zijn, het eerste optreden van dezen stam in de geschiedenis, zijn eerste ingrijpen in de lotgevallen van andere volken misschien een eeuw (Niederle wil: twee eeuwen) vóór de Kimbren moeten stellen.

Hoe dit zij, na de eerste Germaansche expeditie, die met zekerheid geconstateerd is, verloopen er nog eenige eeuwen, voor wij met Germaansche talen kennismaken — afgezien van eenige woorden en eigennamen bij oude schrijvers. Het oudste Germaansch, dat wij kennen, toont ons de verschillende dialecten reeds in een gewijzigden vorm. Vooral geldt dit voor de uitgangen van woorden. En wij zien al gauw, dat wij hier, wat den zgn. „auslaut" betreft, te doen hebben met een proces, dat in de verschillende streken eeuwen achtereen werkt, ten gevolge waarvan in betrekkelijk korten tijd de vorm van de woorden aanmerkelijk verandert en de taal een geheel ander uiterlijk krijgt. En het begin van die „auslaut"-veranderingen kan niet zoo heel ver terugliggen. Immers, leenwoorden als Finsch *kuningas*, *rengas*, oslav. *buky* moeten worden afgeleid uit Germaansche vormen uit de eerste eeuwen na Christus, die nog den vollen uitgang hadden, en afgezien van de mutae, die aan de klankverschuivingswetten zijn onderworpen geweest, nog precies leken op de Indogermaansche vormen. Ik noemde daar ook *rengas:* in dit woord is over 't heele Germaansche gebied *e* vóór *ng* *i* geworden: 't Finsche woord wijst er op, dat de *e* in deze positie 2000 jaar na de Indogermaansche periode *e* is gebleven en eerst toen *i* is geworden. Evenzoo is klaarblijkelijk de Idg. *ē* twee millennia lang in 't Germaansch *ē* (*ǣ*) gebleven en toen in een deel van de dialecten opener (*ā*), in andere geslotener geworden. Dergelijke dingen klinken vreemd, als wij bijv. bedenken, hoe op ons kleine Nederlandsche gebied de dialecten zooveel van elkaar ver-

schillen, dat menschen uit verschillende streken elkaar nauwelijks of heelemaal niet verstaan: toch zijn dat alles Germaansche, Westgermaansche dialecten; en dit verschijnsel wijst wel op zeer krasse veranderingen in de klanken: hoe is dat te rijmen met het eeuwen lang onveranderd bewaard blijven van éénzelfden klank op een groot taalgebied? Het klinkt vreemd, maar de feiten zijn m. i. zoo, dat ze aanvaard moeten worden: op de verklaring kom ik later terug. Een goede parallel leveren ons de Finsche leenwoorden, waarover ik sprak, die in hun Oorgermaanschen vorm nog in 't Finsch bestaan, hoewel er 17 of 18 eeuwen sedert de ontleening zijn verloopen. Ik moet bekennen dat ik dit laatste alleen op autoriteit van verschillende schrijvers over 't onderwerp meedeel. Wat de Germaansche „auslaut"-regels betreft, ten gevolge waarvan het laatste deel van de woorden sterk is gereduceerd, deze zijn een gevolg van den sterken nadruk op 't begin van het woord, m. a. w. van de eigenaardige betoning van het Germaansch: wij komen dus vanzelf op de gedachte, dat de groote revolutie in 't Germaansch accent wel van vrij jongen datum zal zijn, weinig ouder dan de historische overlevering. Dat klopt nu weer heel mooi met de zgn. wet van Verner, die ons leert, dat in het Germaansch nog heel lang, nadat dit als afzonderlijke taalgroep bestond, het hoofdaccent van de woorden op dezelfde plaats stond als in de grondtaal. Ik durf veronderstellen, dat niet alleen de plaats onveranderd was gebleven, maar dat ook de qualiteit van 't accent zich wel weinig zal gewijzigd hebben. En als ik zoo spreek over de accentqualiteit, dan denk ik van zelf weer aan de „auslaut"-wetten, waarvan men steeds algemeener gaat erkennen, dat ook zij onder invloed staan van oude Indogermaansche intonatiën, zoo moet bijv. in den Gotischen genitivus pluralis *dagē* de *ē* lang gebleven zijn, doordat hij op een slepend betoonden langen klinker teruggaat, vgl. Grieksch ποταμῶν, terwijl de klinker van *hana*, die met Grieksch ἡγεμών met een acutus te vergelijken is, kort geworden is. Op één ding wil ik niet nalaten te wijzen: Het Germaansch is wel 2000 jaar lang een ouderwetsche

taal gebleven, maar toch hebben er in dien tijd wel degelijk ingrijpende veranderingen plaats gehad; vooral komen hier de zgn. „klankverschuivings"-wetten in aanmerking, waardoor niet alleen de Idg. *bh*, *dh*, *gh* veranderd zijn — deze hebben bijna in geen een taalgroep hun oorspronkelijken klank behouden, — maar ook de *p*, *t*, *k* en de *b*, *d* en *g*. Wanneer deze wetten gewerkt hebben, dat is niet uitgemaakt (volgens de heerschende opvatting ± 500—300 v. Chr.); en nog moeilijker is het, de directe aanleiding tot deze „klankverschuivingen" op te sporen, een bezigheid, die voor verschillende onderzoekers van onze dagen een groote attractie schijnt te hebben.

Gaan we nu over tot het Slavisch.

Evenmin als er Oorgermaansche geschriften zijn, zijn er Oorslavische; de woordvormen van het Oorslavisch kennen wij niet uit de overlevering, maar wij moeten ze reconstrueeren naar het materiaal van de jongere Slavische talen, zooals Servisch, Russisch, Poolsch. Evenwel ligt de periode van de Slavische eenheid niet zoo ver terug als die van de Germaansche. Tacitus kent ten oosten van de Goten, die in zijn tijd nog aan den Weichsel woonden, het volk van de Veneti, en die naam keert bij verschillende andere Romeinsche en Grieksche schrijvers terug. Over de woonplaatsen van die Veneti zijn zij het ook vrij wel eens, al geven ze ook niet nauwkeurig de grenzen aan; trouwens dat zou hun niet mogelijk zijn in die afgelegen streken van Oost-Europa. In deze Veneti ziet men vrij algemeen Slaven, en wel niet een bepaalden stam, maar het Slavische volk uit den tijd van de Slaven-eenheid. Later heeft dit volk zijn gebied sterk uitgebreid, maar deze uitbreiding begint eerst een paar eeuwen na Christus: dan trekken groote afdeelingen Slaven naar den Balkan, andere verhuizen naar het Westen en nemen ten Westen van den Weichsel die streken in bezit, die door de Oostgermanen zijn verlaten. In de periode onmiddellijk vóór en tijdens deze volksverhuizingen verandert de taal heel snel: sommige veranderingen heeft het Slavisch in zijn geheel ondergaan, bij andere gaan de dialecten verschillende kanten op:

en als die periode van onrust voorbij is, vinden wij niet meer één Slavische taal, maar een aantal hier en daar zeer sterk van elkaar afwijkende dialecten. Het Slavisch heeft nog vóór het zich in dialecten splitste, verscheidene woorden overgenomen uit het Germaansch: uit welk Germaansch dialect, daarover is men 't lang niet eens: ik voor mij houd het er voor, dat deze algemeen Slavische ontleeningen uit het Gotisch komen, en wel grootendeels niet uit het Gotisch van den tijd van Ermanarik, die kort voor de komst van de Hunnen de Veneti heeft beheerscht, maar uit het Gotisch van een vroegere periode: daarop wijzen bijv. vormen als *buky*, die uit een Germaansch dialect met nog niet gereduceerde uitgangen moeten komen. Deze leenwoorden hebben verder het groote aantal veranderingen meegemaakt, die de Slavische taal in de laatste periode van zijn eenheid en daarna heeft ondergaan. Het eigenaardigste verschijnsel, dat wij in de Slavische taal waarnemen, is m. i. de tendenz, niet alleen om alle woorden op een klinker te doen uitgaan, maar zelfs in 't algemeen, om alle gesloten lettergrepen te doen verdwijnen. Deze tendenz vinden wij al in de Slavische grondtaal: de laatste klankverandering, die hieruit verklaard kan worden, treedt voor een deel op na de splitsing in dialecten: ik bedoel daarmee de ontwikkeling van *ol*, *or*, *el*, *er* voor medeklinkers, een proces, dat in de laatste jaren, ik zou durven beweren, wel wat al te veel besproken wordt: de feiten staan vast, bv. dat het Slav. *gordos* in het Zuidslav. *gradŭ*, in het Oostslav. *gorodŭ* is geworden, terwijl het Westslavisch verschillende vormen kent, bijv. Poolsch *gród*, boh. *hrad;* maar hoe de ontwikkelingsgang nu precies geweest is, dat weten wij nog niet; op 't oogenblik doet dat er heelemaal niet toe: ik wil alleen constateeren, dat wij hier alweer de tendenz waarnemen, om gesloten lettergrepen open te maken. Tegenwoordig (dat wil ik even opmerken om misverstand te voorkomen) zijn alle Slavische talen al lang weer in een andere fase; overal vinden wij weer gesloten syllaben.

Dadelijk hoop ik nog even op 't Slavisch terug te komen;

maar eerst wil ik van 't Baltisch een en ander meedeelen. Toen ik straks zei dat de volken, die Germaansch en Slavisch spreken, eerst zoo laat in de geschiedenis optraden, sprak ik met opzet niet van de Balten. Hier staan de zaken namelijk heel anders. Dat optreden in de historie bestond èn bij Germanen èn bij Slaven voor een groot deel in het doen van verre tochten, 't veroveren van landstreken enz. In beide gevallen krijgen wij den indruk, alsof wij met een volk te doen hebben, dat lang rustig en kalm heeft voortgeleefd, en dat dan opeens in beroering komt, met kracht — dikwijls heel onbesuisd — ingrijpt in de toestanden van allerlei volken, dichtbij en verder af; en dan zien wij, dat juist die periode, waarin de geest van de onrust over zoo'n volk komt, een tijd van snelle taalverandering is. Bij de Balten is dat heel anders. Tacitus kende hen al, onder den naam Aestii, in de streken, waar zij ook nu wonen: althans Müllenhoff nam, m. i. terecht aan, dat die Aestii de voorvaderen zijn van Pruisen, Litauers en Letten, en tegenwoordig is dat de gewone opinie. In onze dagen wonen ze daar nog, al dekken de grenzen van hun tegenwoordig gebied zich niet precies met die van de Aestii; zij zijn wel met andere volken in aanraking gekomen, en dat al wel in vrij vroege perioden, het is in hun land ook lang niet altijd zoo heel vreedzaam en kalm geweest, maar bij hen schijnen nooit die onrustige, avontuurlijke neigingen te zijn opgekomen, die de Germanen en Slaven hebben voortgedreven vèr buiten de palen van hun oude gebied.

En hoe staat het nu met de taal van de Baltische gewesten? Het meest interesseert ons datgene, wat de levende dialecten ons geleerd hebben: de litteratuur van niet één Baltische taal gaat terug tot de Middeleeuwen, maar niet deze litteratuur is het, die voor de vergelijkende taalwetenschap van belang is: neen, als menigeen in den laatsten tijd verbaasd is geweest over het ouderwetsche, echt Indo-Germaansche karakter van het Baltisch (vooral van het Litausch, dat trouwens door de Westeuropeesche geleerden het best bestudeerd is), dan is dat een gevolg van de onderzoekingen op 't gebied van de levende taal. Het merk-

waardigste zijn hier wel (nog merkwaardiger dan het ook heel ouderwetsche klanksysteem) de intonatiën of de accentqualiteiten. Verschillende gegevens hebben tot de wetenschap geleid, dat in het Indo-Germaansch een lange lettergreep op tweeërlei manier kon betoond worden: aan die twee soorten van accent heeft men de namen „gestooten" en „slepend" gegeven: op een slepend Idg. accent wijst de circumflex van grieksch *ἀνδρῶν*, op een gestooten de acutus van *ἡγεμών*. Ik wijs er even op, dat deze Grieksche accenten alleen in eindlettergrepen een criterium kunnen zijn. Nu kent ook 't Litausch gestooten en slepend accent, en in veel gevallen zijn de accenten van 't tegenwoordige Litausch de regelrechte voortzetting van de gelijknamige van de grondtaal; ik geloof zelfs: in meer gevallen dan men gewoonlijk aanneemt: zoo komt 't mij voor, dat de Litausche regel, dat een tweeklank met korten eersten component slepend en een met langen eersten component gestooten betoond wordt, ook al in 't Indo-Germaansch bestond; te bewijzen is het wel is waar niet, want voor 't Indo-Germaansch hebben wij geen zekere gegevens voor andere dan eindlettergrepen. Hoe nu die slepende en gestooten toon in 't Indo-Germaansch precies geklonken hebben, daarin zal ik mij niet verdiepen, dat weet niemand; hoe de tegenwoordige Litausche accenten klinken, daarover spreek ik ook niet, want zelf ben ik nooit in de gelegenheid geweest, om ze af te luisteren en de beschrijvingen van de onderzoekers, die dat wel gedaan hebben, loopen nog al ver uiteen. Zonder meer mogen wij ook niet zeggen: de Litausche accenten zijn in zooveel gevallen de voortzetting van de gelijknamige Indo-Germaansche, dus ze zullen, wat hun qualiteit aangaat, ook wel identisch zijn. Het Slavisch vermaant ons hier om voorzichtig te zijn. Er zijn nl. eenige Slavische talen, die ons doen zien, dat hetzelfde onderscheid in de accent-qualiteit, dat het Litausch zoo trouw bewaard heeft, ook in het Slavisch niet verloren is gegaan; maar in het Oorslavisch moeten de accenten, wat hun hoedanigheid aangaat, aanmerkelijk verschild hebben van de correspondeerende Litausche. Welke van de twee talen

is nu het ouderwetscht, welke heeft getrouwer den Indo-Germaanschen toestand bewaard? Ik zou geneigd zijn, te zeggen: het Baltisch, en niet het Slavisch: de colossale veranderingen, die al in den tijd van de Slavische taaleenheid deze taal heeft ondergaan, zullen zeker wel samenhangen met wijzigingen in de intonatie. Hierin moet vaak de oorzaak van klankovergangen gezocht worden; vooral hangen hiermee zeer nauw samen monophthongeeringen van tweeklanken; zoo ook vermoedelijk in het speciale geval, dat ons hier interesseert, de overgangen van *ei* in *ī*, van *oi* en *ai* in *ě* (ī), van de *u*-diphthongen in *ū* (*eu* soms in *jū*?), die van het oude Slavisch een taal zonder tweeklanken hebben gemaakt. Dit is de aprioristische overweging, die mij er toe brengt, de Litausche intonaties voor ouderwetscher te houden; de andere gronden, die ik hiervoor heb, vermeld ik niet, trouwens ze leveren toch geen afdoend bewijs op.

Maar om tot de algemeene quaestie terug te keeren: het is een opvallend feit, dat die Indo-Germaansche talen, die wij bespraken, de noordelijkste, die het laatst optreden in de wereldgeschiedenis, die in de oudheid haar centra in het zuiden heeft, — dat deze talen zoo lang hun ouderwetsch type hebben bewaard; wat het Litausch-Slavisch aangaat, het heeft wel den schijn, of deze taalgroep na de periode van de Idg. taaleenheid nog een 2000 jaren onveranderd zijn oude klank- en betoningssysteem heeft behouden: dit is misschien wat kras gezegd, maar de veranderingen gedurende al die eeuwen zijn toch heel weinig in aantal en van weinig beteekenis.

Hoe zoo iets te verklaren? Ik beken, dat ik met een zekere vrees er toe overga, deze quaestie te bespreken. Dit behoort tot die problemen, waarover zoo vaak in heel vage woorden gesproken wordt, en vaak op zoo'n manier, dat de onmogelijkheid van zoo'n bewering niet kan worden aangetoond, maar dat er toch heel weinig menschen door zullen overtuigd worden. In 't algemeen is over de oorzaken van de zgn. klankwetten, m. a. w. van de veranderingen in 't klanksysteem van de talen, heel weinig bekend. Klimaat-omstandigheden, levendigheid van

't verkeer en dergelijke dingen meer worden wel eens als aanleiding genoemd; maar aan zulke hypothesen heeft men zoo weinig. En er zijn weinigen, die als zij zulke quaesties bespreken, ontkomen aan het misbruik maken van dergelijke onweerlegbare, maar ook onbewijsbare stellingen. Onlangs werd ik gefrappeerd door een passage in Kretschmer's „Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache." In dit boek wordt doorloopend een zeer critische methode toegepast: de vaak zeer doctrinaire uitdrukkingen van allerlei geleerden worden met groote zorg ontleed, en de geringe waarde, die zij veelal hebben, aangetoond: maar toch komt ook Kr. er toe, om de volgende 3 oorzaken aan te geven, waardoor een taal betrekkelijk weinig verandert en dialectisch weinig gemodificeerd wordt: 1. het bestaan van een schrijftaal; 2. geïsoleerde ligging van een land, en 3. — en dit is de oorzaak van dat verschijnsel in Rusland — soms ligt het conservatisme eenvoudig in het bloed! Zouden wij ons nu ook maar niet contenteeren met de kernachtige these: Dat het Germaansch en 't Litauslavisch zoo lang ouderwetsch zijn gebleven, dat komt door het bloed van de menschen die deze talen spraken, m. a. w. die menschen hadden nu eenmaal zoo'n conservatieve natuur!

Ofschoon het natuurlijk ook maar een hypothese is, geloof ik, dat wij het best een verklaring van het vreemde verschijnsel, dat ons bezighoudt, kunnen geven, als wij het in verband brengen met de zgn. „Urheimat" van de Indogermanen. Menigeen zal allicht wat schrikken bij 't hooren van dat woord, bedenkende, hoeveel vèr-strekkende, en ook vèr uiteenloopende en voor een groot deel zeer in de lucht zwevende opinies er over dit probleem zijn uitgesproken. Ik zal zeer beknopt er over spreken.

„Urheimat" beteekent niet „oudste woonplaats", want waar de voorvaderen van de zgn. Indogermanen (ik kom op dat woord terug) in de palaeolithische periode gewoond hebben, dat is niet uit te maken. Wij bedoelen er mee: de streek, waar dit volk woonde in de laatste periode van de taaleenheid. En zelfs is dat laatste woord nog niet al te letterlijk op te vatten. Men neemt gewoonlijk aan, dat de twee dialectgroepen van het Idg., de

centum- en satem-talen teruggaan op dialecten van die Indogermaansche periode. Verder kunnen in verschillende streken afwijkende formaties in gebruik zijn geweest; al meer en meer is men geneigd — o. a. op grond van Ratzel's geographisch-ethnologische verhandelingen — om het Indogermaansche gebied voor uitgestrekt te houden: dan zal het gebruik van woorden, grammatische vormen en dgl. in verschillende streken nog al sterk verschild hebben. De taaleenheid is dus maar betrekkelijk. Maar als wij zien, hoe ouderwetsch sommige taalgroepen in hun klanksysteem een paar duizend jaar gebleven zijn, mogen wij toch voor die Indogermaansche grondtaal een vrij groote klankeenheid aannemen. — Tot nu toe sprak ik van het Indogermaansch, nog niet van *de Indogermanen*. Wat zijn dat nu? De menschen, die in de periode van de taaleenheid die Indogermaansche taal spraken. Daarmee is niet gezegd, dat alle menschen, die in historische perioden Indogermaansche talen spraken, allemaal van dat volk afstammen. Vermoedelijk hebben de meesten maar heel weinig Indogermaansch bloed in hun aderen. In 't algemeen mogen wij taalafstamming en volksafstamming niet met steeds parallel loopende lijnen vergelijken; in dit speciale geval zijn ons verschillende bevolkingen bekend, die hun eigen taal hebben verloren en een Indogermaansch dialect hebben aangenomen.

En hiermee zijn wij vanzelf nu gekomen bij een punt, dat van groot belang is als wij over taalverandering spreken. Tegenwoordig is het een soort van mode, om taalverandering te verklaren uit dialectmenging, uit het overnemen van een taal door een bevolking, die vroeger een andere taal sprak. Ik gebruikte het woord „mode", maar ik deed dat volstrekt niet in afkeurenden zin: integendeel, ik geloof, dat deze theorie ons heelwat verklaren kan en ook a priori waarschijnlijk is. Wat ons land betreft, althans in een gedeelte er van hebben wij waarschijnlijk met Keltischen invloed te doen, waaronder het Germaansch zich gewijzigd heeft; in de Z.-Europeesche landen is het Indogermaansch aangenomen door menschen die vroeger Iberisch, Etrurisch, Pelasgisch enz. spraken. Zoo moeten wij in

allerlei streken een Indogermaansche invasie aannemen. Alleen is het moeilijk na te gaan hoever zich in den ouden tijd de niet-Indogermaansche bevolkingen en taalgebieden uitstrekten: bijv. hoe'n groot deel van West-Europa een Ligurische bevolking heeft gehad. Ik wil trouwens niet nalaten op te merken, dat het Ligurisch weleens voor Indogermaansch wordt verklaard; maar of wij in het Gallië van kort vóór onze jaartelling vermenging van Keltisch met een niet- of met een wel-Indogermaansch Ligurisch aannemen, dat is voor de quaestie van taalmenging van weinig belang. Er zijn eenige gebieden, waar van een vóór-Indogermaansche bevolking niets bekend is, en vooral komen hier in aanmerking het Litauslavische en het Germaansche stamland. Misschien zijn de Germanen, verder doordringend in Scandinavië, daar met andere, Finsch-Lapsche volken in aanraking gekomen, misschien neemt men wel eens terecht beheersching van een deel van 't Germaansche gebied door Kelten aan, en zoo zou ik nog dergelijke dingen kunnen noemen, maar in al die gevallen hebben wij met jonge periodes te doen. De Slaven zijn misschien, zooals Peisker aanneemt, eeuwen lang beheerscht door Scythische nomaden, maar P. stelt deze beheersching toch heelemaal niet voor als met een vermenging van de beide volken samengaande: op deze manier kunnen de Slaven net zoo goed als de nog meer geïsoleerde Balten een volk met een eigen type gebleven zijn, zoowel wat volksleven als taal enz. betreft. Een eigenaardig verschijnsel is ook, dat de Slaven ons door oude schrijvers worden geschilderd als een groot volk, maar slecht georganiseerd: als de Germanen in de geschiedenis optreden, is dat al geheel anders. Zou misschien de Slavische natie in dit opzicht ouderwetscher zijn? Dergelijke beweringen zijn heel hypothetisch en over zulke problemen zou ik het niet wagen op een beslisten toon te spreken: maar zou dit bewaren van oude levensgewoonten ook heel nauw kunnen samenhangen met het bewaren van de oude taal-eigenaardigheden?

Dit zijn alles, zei ik, hypothesen, maar ik wil ze toch niet verzwijgen, trouwens menigeen heeft ze al uitgesproken. Een

van de beste dingen toch, die de wetenschap doen kan, is het vinden van hypothesen, die zoo goed mogelijk in staat zijn, de bestaande feiten te verklaren; en het komt mij voor, dat deze voorstelling van de zaken dit vrij goed doet; zoowel begrijpen wij, hoe het komt dat het Germaansch en Baltisch-Slavisch zoolang zoo ouderwetsch zijn gebleven, alsook waardoor het Germaansch zooveel vroeger belangrijke veranderingen heeft ondergaan als deze laatste talen.

Natuurlijk heb ik, wegens de omvangrijkheid van het onderwerp, vooral in het laatste gedeelte, zeer onvolledig moeten zijn. Zoo heb ik geheel gezwegen van de Kelten en het Keltisch, — en ook van verschillende andere gegevens, die men gebruikt voor het vaststellen van de „Urheimat"; trouwens, wat dit laatste aangaat, men komt hoe langer hoe meer, ook op grond van anthropologische e. a. gegevens tot dergelijke hypothesen over 't stamland. Op één ding wil ik nog even wijzen: wij behoeven niet aan te nemen, dat in de Indogermaansche periode, d. w. z. de laatste periode van de taaleenheid, de Indogermanen op een klein gebied hebben gewoond: is dat zoo, dan laten zich toch de grenzen hiervan niet nauwkeurig vaststellen. Maar 't ligt m. i. meer voor de hand, dat het gebied grooter geweest is: gaan wij uit van het oorspronkelijke terrein van de Germanen, Balten en Slaven, d. w. z. de kusten en eilanden van 't Westen van de Oostzee, en 't land tusschen Oostzee en Dniepr, dan krijgen wij misschien het Indogermaansch gebied, door hieraan, vooral aan den Zuidkant, maar ook in het ZW. en ZO. groote stukken land toe te voegen.

De Voorzitter dankt den Inleider voor diens rede en vraagt of deze bereid is haar voor de Handelingen af te staan.

Aan het debat neemt Prof. Dr. B. Sijmons deel om een enkele opmerking te maken naar aanleiding van wat Inl. opmerkte omtrent het ouderwetsche karakter van 't Germaansch en Balto-Slavisch; op dat ouderwetsche karakter is vrij wat af te dingen: het Grieksch is betrekkelijk ouderwetscher dan het Germaansch en

men denke aan 't allerminst ouderwetsche van de conjugatie in het Litausch; een dringend argument voor de bepaling van het stamland kan Spr. daarin niet zien. Dan acht Spr. de tijdsbepaling der klankverschuivingen, die men tegenwoordig aanneemt, te laat. Wel 1000 jaar moet er liggen tusschen 't eerste optreden van Germaansche taalvormen en de klankverschuiving.

Inleider kan wat de laatste opmerking betreft met den geachten opponent meegaan. De klankverschuiving zal inderdaad wel van ouden datum zijn; er hebben modificaties plaats gehad vrij vroeg, desnoods zeer vroeg; maar die modificaties blijven heel klein vergeleken bij wat later met de Germaansche dialecten voorgevallen is. Wat de ouderwetschheid betreft, merkt Inl. op dat er onderscheid moet gemaakt worden tusschen verandering in vormsysteem en syntaxis eener-, en klank- en accentveranderingen anderzijds. In het eerste opzicht zijn Grieksch en Indisch wel degelijk ouderwetscher, maar 't is zeer verrassend dat in 't tweede de veel later optredende talen zoo weinig veranderd zijn in het voor hen praehistorisch tijdperk.

Dr. A. A. Fokker vraagt of het stamland wel zoo uitgestrekt kan geweest zijn als Inl. meent; een vergelijking met Borneo, waar hijzelf op een reis van vijf uren verschillende elkander onderling niet verstaande stammen vond, brengt hem tot dien twijfel. Dat z.g. stamland der Indogermanen zal toch wel, evenals Borneo thans nog, zeer slechte verkeersmiddelen gehad hebben. En in zulke landen merkt men immers steeds verscheidenheid van taal op. Zoo bijvoorbeeld ook op N.-Guinea, waar bijna ieder dorp zijn eigen taal heeft.

Inl. stelt hiertegenover Noordamerikaansche toestanden; naar hij gelezen heeft, verstaan de menschen elkaar van Siberië tot Groenland; ook in Rusland verstaat men iemand, die op 24 uur sporens afstand woont, gemakkelijk. Een klein taalgebied lijkt hem niet waarschijnlijk.

De Heer M. van Blankenstein meent te weten dat de Noordamerikaansche toestanden anders zijn dan Inl. op gezag aanneemt.

Prof. Dr. J. Vercoullie stelt de vraag of de Germaansche accentwet, nl. de verplaatsing van het accent naar het begin van het woord, wel *de* oorzaak is van de uitgangswetten. Men heeft b. v. bij de vervorming van Latijn tot Fransch tamelijk analoge uitgangswetten zonder accentverplaatsing; het accent bleef op dezelfde plaats als in het Latijn, nl. onmiddellijk vóór de door de uitgangswetten geaffecteerde lettergreep.

Inl. antwoordt met een beroep op den Litauschen auslaut, dat in alle mogelijke talen auslautveranderingen kunnen voorkomen, zonder dat de oorzaak dezelfde is.

De Voorzitter stelt nu Dr. A. Borgeld in staat zijne voordracht te houden over:

Don Torribio en de Deken van Badajoz [1]).

Blijkens den op verschillende punten overeenstemmenden inhoud gaat het blijspel van Van Eeden, Don Torribio, wat de figuur van den hoofdpersoon betreft en diens rol tegenover den volksleider Janos, terug op een novelle uit de verzameling *El Conde Lucanor* van den Spaanschen prins Don Juan Manuel (begin van de 14de eeuw). De onmiddellijke bron is dat echter niet. Het Spaansche verhaal is naverteld door den abbé Blanchet onder den titel „Le doyen de Badajoz". Dit wijkt slechts in enkele bijzonderheden af, maar die toch van belang zijn. Hier komen nl. dezelfde namen voor als bij Van Eeden. De toovenaar heet hier Don Torribio, zijn zoon Benjamin, terwijl de naam van de dienstmeid Jacinthe aan dien van den hofpoëet Hyacinthe doet denken. Ook de wijze, waarop de betoovering in het werk wordt gesteld en waarop er een einde aan wordt gemaakt, alsmede de drie daarbij gebruikte tooverwoorden vinden we hier.

Naar Blanchet is bewerkt de Duitsche vertelling in een verzameling van het jaar 1786, *Palmblätter* getiteld, bewerkt door A. J. Liebeskind met een voorrede van Herder. Hiervan ver-

[1]) Deze rede zal in haar geheel elders uitgegeven worden.

scheen reeds in 1787 een Nederlandsche vertaling. Het stuk van Van Eeden moet teruggaan op het verhaal van Blanchet, of waarschijnlijk op de bewerking van Liebeskind, die hij misschien in de Nederlandsche vertaling heeft leeren kennen.

Eveneens op Blanchet berust een bewerking in verzen door Andrieux, die weer de bron is geworden voor een verhaal van Langbein. Verder zijn er nog eenige andere bewerkingen in het Duitsch, o. a. door Meissner, die weer tot bron heeft gediend voor een gedicht van Julius Grosse. De bekendste echter is „Vetter Anselmo" van Chamisso.

Ook behoort hiertoe, althans gedeeltelijk, een novelle van A. Karr, „Le souper chez le sorcier".

In andere talen bestaan eveneens nog eenige bewerkingen, waaronder ook dramatische.

Daarnaast staat een andere reeks van bewerkingen derzelfde stof, niet zoo uitgebreid als de vorige, maar onafhankelijk daarvan. Een afwijkende redactie nl. vinden we eveneens in de 14de eeuw in het Duitsch bij Ulrich Boner, die het aan een Latijnsche exempelverzameling heeft ontleend. In verscheiden van die werken komt het voor, bv. in het *Alphabetum narrationum*, bij Martinus Polonus e. a. Zij gaan echter alle terug op het werk van Etienne de Bourbon uit de eerste helft van de 13de eeuw. De lezing van Etienne zelf was tot nog toe niet bekend, want in de onvolledige uitgave van Lecoy de la Marche is dit exempel niet opgenomen. Volgens het onderzoek van den heer G. Busken Huet stemt die lezing zoo goed als letterlijk overeen met Martinus Polonus. Een van beiden zal wel de bron van Boner zijn.

Verder zijn er nog een paar andere lezingen, nl. twee IJslandsche verhalen van den bisschop Jón Halldórsson. Een daarvan is merkwaardig, omdat het in sommige opzichten meer overeenkomst vertoont met Etienne de Bourbon, in andere met Juan Manuel. Misschien mogen we dus een oorspronkelijke redactie aannemen, waarop aan den eenen kant het verhaal van den Spaanschen prins, aan den anderen kant een gemeenschappelijke bron voor Jón Halldórsson en Etienne de Bourbon teruggaat.

Bekend is het, dat verschillende van de bij Juan Manuel voorkomende verhalen wijzen op Arabischen oorsprong, zoodat dat ook voor deze geschiedenis niet onmogelijk is. Daarbij komt, dat we nog een andere lezing hebben, uit de 13de eeuw, die eveneens op Arabischen oorsprong wijst, nl. een Hebreeuwsche van den Spaanschen Jood Sahula. — Ook in de oudste Italiaansche novellenverzameling, den *Novellino*, komt een overeenkomstige vertelling voor, waarvan ook weer nieuwere bewerkingen bestaan.

Het verhaal, dat tot nog toe als de naaste Oostersche verwant is te beschouwen, is de geschiedenis van Sjeich Sjihâbaddîn uit de Turksche verzameling de *Veertig Vizieren*, of liever het Arabische origineel daarvan. Dat is trouwens niet het eenige verhaal, dat Juan Manuel en de *Veertig Vizieren* gemeenschappelijk hebben; er zijn nog eenige andere, die in beide verzamelingen voorkomen. Op dien Arabischen grondvorm of een daarmee overeenkomstige versie berust ook, althans in het tweede gedeelte, het Arabische sprookje van den dokter en den gaarkok, waarover uitvoerig gehandeld is door Th. Nöldeke. Het Arabische sprookje kan echter best ouder zijn dan door Nöldeke wordt aangenomen.

Een sprookje, in hoofdtrekken overeenkomende met de vertelling uit de *Veertig Vizieren*, is nog in den tegenwoordigen tijd in Constantinopel opgeteekend. — Ook elders nog is dezelfde geschiedenis behandeld, zoo door een Perzisch dichter uit Indië, die in de tweede helft van de 13de en 't begin van de 14de eeuw leefde, alsook in een roman in het Hindustani uit lateren tijd.

Door Benfey is indertijd deze stof in verband gebracht met twee Indische verhalen uit de *Vetâlapañcavinçati* en de *Sinhâsanadvâtrinçikâ*. Het laatste heeft echter zoo weinig overeenkomst, dat men moeilijk verband aan kan nemen. Iets anders is het met het eerstgenoemde verhaal, dat in de *Vetâlapañcavinçati*, zooals het b.v. is opgenomen in Somadeva's *Kathâsaritsâgara*. Daarin hebben we een verwant te zien van de verschillende in de Mohammedaansche wereld voorkomende verhalen. Dat die

geschiedenis zeer oud is, blijkt uit het voorkomen van een parallel er van in het reisverhaal van den Chineeschen pelgrim Hiuen Tsiang, die van 629 tot 645 in Indië reisde.

Men zal moeten aannemen, dat in het Indisch een verhaal heeft bestaan, waaruit de verschillende redacties, de vertelling bij Hiuen Tsiang, die in de *Vetâlapañcaviṅçati*, de Arabische en Perzische geschiedenissen enz. zijn voortgekomen.

In de *Brahmanische Erzählungen* van Rückert komt een gedicht voor, „Die Freundschaftsprobe", waarvan de inhoud zoo goed als geheel overeenkomt met dien van het genoemde gedicht van Boner. Indien we hierin inderdaad een bewerking mogen zien van een Indisch origineel (of misschien van een Arabisch?), dan zouden we daarin de naaste Oostersche parallel voor onze geschiedenis hebben.

In ieder geval hebben we vermoedelijk ook hier te doen met een stof, die, uit Indië afkomstig, door bemiddeling van de Arabieren naar het Westen is gekomen.

Op een desbetreffende vraag van den Voorzitter antwoordt Inleider, dat hij de voordracht niet voor de Handelingen kan afstaan, zij heeft een andere bestemming, voor een uittreksel zal hij zorgen.

Er volgt geen debat. De Voorzitter geeft nu het woord aan Dr. K. Sneyders de Vogel, die als onderwerp gekozen heeft:

De overgang van de Accusativus cum Infinitivo uit het Latijn in het Frans.

Slechts in grove trekken kan ik hier de geschiedenis meedelen van de bekende konstruktie, bestaande uit een accusativus die als onderwerp gevoeld wordt van een daarop volgende Infinitivus en niet als voorwerp van het regerend werkwoord. Het onhollandse voorbeeld „Elk meent zijn uil een valk te zijn" is u waarschijnlik bekend. We kunnen hier niet blijven stilstaan bij de oorsprong van deze konstruktie. Ik voor mij geloof, dat we hier oorspronkelik hetzelfde hebben als de in 't Grieks en ook in andere talen zo vaak voorkomende konstruktie: ἐπιστάμεθα

μὲν γὰρ Μυσοὺς ὅτι οἰκοῦσιν [1]) (wij weten van de Mysiërs dat zij bewonen....) Gewoonlik wordt dit prolepsis genoemd, maar deze term verklaart het wezen van onze konstruktie niet. *De Mysiërs* noemt het voorwerp van ons weten, hangt dus direkt van het hoofdwerkwoord af; daarop volgt in welk opzicht wij iets omtrent hen weten, en dat wordt uitgedrukt door een zin, die dus volkomen gelijk staat met een griekse accusativus partis. Hetzelfde partitieve denkbeeld drukken wij in 't Hollands uit, als we zeggen: *Van* de Mysiërs weten we, dat.... Wat wij nu weten, kan door een bijzin uitgedrukt worden, zooals vaak in 't Grieks, maar een Inf. alleen is voldoende, daar de persoon die de handeling verricht, al is uitgedrukt. Maar spoedig zal de Acc. niet meer als voorwerp van het verbum regens gevoeld zijn, maar als onderwerp van de volgende Infinitivus. Hoe het daarmee ook zij, we gaan uit van de konstruktie, zooals die in het klassiek Latijn gevonden wordt.

Daar wordt ze gebruikt, zooals bekend is, in de volgende gevallen.

I. Als subjekt van impersonalia en van 't werkwoord *esse* met een praedicaatsnomen.

II. Als objekt van 1 de verba sentiendi et declarandi, 2 de verba affectuum, 8 enige ww. van willen: *iubeo* en *veto; patior* en *sino; volo*, *nolo*, *malo*, *cupio*.

Bij deze indeling is geen rekening gehouden met enkele nuances, die belangrijk zouden zijn, als we de Acc. c. Inf. in het Latijn behandelden, maar die een helder inzicht in de ontwikkeling van onze konstruktie slechts in de weg zouden staan.

We vragen nu, welke de ontwikkeling van onze konstruktie is in het later Latijn, in het Oud-Frans, het later en het hedendaagse Frans. Dit laatste is een belangrijk onderdeel van ons onderzoek, omdat per slot van rekening de levende taal nog de meeste zekerheid geeft omtrent al of niet gebruik van een bepaalde spreekwijze.

---

[1]) Xen. Anab. III, 2,23.

We stellen ons dus voor twee dingen na te vorsen:

I. In welke gevallen heeft de A. c. I. zijn gebied uitgebreid?

II. In welke gevallen is hij door andere konstrukties verdrongen?

In de eerste plaats dan de gevallen, dat de A. c. I. zijn gebied heeft uitgebreid:

1. We hebben gezien dat na *iubeo*, *volo* enz. de A. c. I. werd gebruikt. Het is niet meer dan natuurlik, dat andere ww. die dezelfde gedachte uitdrukten ook op dezelfde wijze gekonstrueerd worden. Dus vindt men niet alleen *iubeo*, maar ook *impero* bijv. met de A. c. I. Trouwens in 't klassiek Latijn wordt dat werkw. vaak door de A. c. I. passivi gevolgd. Aan de andere kant ondergaan *iubeo, volo* enz. de invloed van de andere ww. die een wilsuiting te kennen geven en konstrueert men *iubeo ut*, *volo ut*, een konstruktie die reeds bij Plautus voorkomt. Zo vindt men *metuo* meermalen gekonstrueerd als de verba affectuum, en bij *non dubium* zien we de betekenis meer en meer de overhand behalen op de vorm. In betekenis staat het gelijk met *constat*, dat een A. c. I. eist, in vorm met *dubito*, dat de conj. *quin* verlangt. Welnu, reeds enkele malen in 't klassiek Latijn, dan bij Livius, Tacitus en lateren vindt men een A. c. I. bij *non dubium*, eerst alleen, wanneer dit achteraan staat, wanneer dus bij het begin van zijn woorden de spreker of schrijver alleen de algemene gedachte en niet de vorm in zijn geest heeft, dan ook als *non dubium* vooraanstaat. Want dit is het belangrijke bij dergelike onderzoekingen, dat we telkens en telkens weer de gedachte zien worstelen met de vorm. Waar overeenkomst van betekenis is gekomen, zal de vorm ook veranderen. Slechts enkele onbegrepen uitdrukkingen blijven over om te getuigen van de vroegere zinsbouw. Wanneer ons oog eenmaal gescherpt is, wanneer we de betekenis der woorden hebben zien veranderen en daarop hun invloed hebben zien gelden op de geheele bouw der taal, welk een ander inzicht krijgen we dan, wanneer we de taal van een bepaald tijdstip bestuderen; en de

onregelmatigheden die we bijv. in de harmoniese bouw van het klassieke Latijn ontdekken, hoe belangrijk en leerrijk worden die dan voor ons!

Maar — om tot ons onderwerp terug te keeren — we hebben dus gezien, dat de A. c. I. na de ww. van willen e. a. zijn gebied eenigszins heeft uitgebreid in het later Latijn.

II. Eveneens na de ww. die een zinnelike gewaarwording uitdrukken. Men vindt in plaats van *video eum venientem* ook *video eum venire.* Maar tevens komt op de konstruktie *video eum qui venit*, het aequivalent van *je le vois qui vient.*

III. In de derde plaats vindt men — maar dat eerst in het O. Frans — de A. c. I. na voorzetsels, en daar is het gebruik zeer veelvuldig. Dan vervangt het 1 òf de enkele A. c. I: *Or ne pensez de ce plus avenir*; 2 het gerundium of gerundivum: *Por la terre estre confondue;* 3 gehele adverbiale bijzinnen, zooals na de voorzetsels *sans*, *pour*, *depuis*, enz.

Dit geval verdient een nadere verklaring, daar een soortgelijke konstruktie zonder voorbeeld is in het Latijn. Hoe moeten we het ontstaan ervan verklaren? Ik geloof dat we moeten uitgaan van 't geval dat we in 't Latijn een enkele A. c. I. hebben. *Nolite credere hoc futurum esse* wordt in 't Oud-Frans: *Or ne pensez de ce plus avenir.* Het ww. *penser* wordt in 't O.-Fr. met *de* gekonstrueerd, wanneer er een substantief of een pronomen op volgt. 't Is dus niet meer dan natuurlik, dat, nu er een A. c. I. op volgt, die ook wordt voorafgegaan door het voorzetsel *de.* Het tweede geval, waarin de A. c. I. met voorzetsel een gerundium of gerundivum vervangt, is ook eenvoudig. In het later Latijn worden de verhoudingen, die vroeger door uitgangen werden uitgedrukt, meer en meer uitgedrukt door afzonderlike woordjes; de naamvallen verdwijnen meer en meer en worden vervangen door voorzetsels. Dat gebeurt ook met de Inf. en het gerundium, de verbogen naamval van de Inf. Ze worden vaak met elkaar verwisseld, een bewijs, dat er geen verschil meer gevoeld wordt tussen beide, dat één van hen dus vrijwel overbodig is, en spoedig zal verdwijnen — enkele gevallen misschien uitgezonderd.

Bij de grammaticus Vergilius Maro leest men in *hoc nostro diligere*, waar *diligere* dus als onverbogen substantivum wordt beschouwd. Zo vindt men nog in het O.-Fr. *vos m'en aves fet confort et en parler et en chantant* (Viol. 2425). Dat dus bijv. *desiderium hoc faciendi* in 't Frans wordt *le désir de faire cela* is heel natuurlik. Bij het gerundivum, waar het substantivum als onderwerp gevoeld wordt na het werkw., krijgen we dus bijv. *de ce être fait*. Hier wordt dus de passieve Inf. gebruikt. Maar vaak vindt men de *Inf. act.* met passieve betekenis: *mieus aim ma terre que la teste tranchier* (Gui de Bourg. 3366). Met het laatste voorbeeld ben ik al genaderd tot het geval dat de A. c. I. een gehele bijzin vervangt. Ziehier hoe ik me het ontstaan van deze konstruktie voorstel:

De Inf. is van een veelvuldig gebruik geworden in het later Latijn, waar hij verscheidene andere vormen vervangt. Het is dus natuurlik dat, nu hij eenmaal in de plaats van een gerundium kan komen, dat dikwels vrijwel gelijk staat met een bijwoordelike bijzin, hij ook deze laatste kan vervangen. Wanneer dus het Frans *ad hoc faciendum* weergeeft door *à ce faire*, dan spreekt het vanzelf dat ook *ut hoc faciam* in veie gevallen door *à ce faire* kan weergegeven worden. En wat van de Inf. geldt, is ook waar voor de A. c. I. Men waagt met voorzetsel en Inf. of A. c. I. de stoutste konstrukties: *sanz prendre un dos besier Vos sui eschapee* (= sans qu'un baiser me soit pris) [1]. *Por estre moi desherité Ne lairoie* (= dussé-je être déshérité) [2]. *Trois jours apres ice conter* (= après que ceci a été raconté) [3].

't Is alsof men blij is met deze eigen kombinatie die het Latijn niet kent, alsof men heeft willen trachten allerlei verhoudingen daarin uit te drukken, allerlei gedachten in die vorm te gieten; en zo iets, dan bewijst dit wel, dat de A. c. I. in het O.-Frans een nog levensvatbare konstruktie was.

---

[1]) Bartsch, Altfranz. Rom. und Past. III, 3, 45.

[2]) Trst. I, 45, ed. F. Michel.

[3]) Marie de France I, 291.

Resumerende zien we dus dat in drie gevallen onze konstruktie in plaats van andere is gekomen. Vooral na voorzetsels wordt de A. c. I. in 't Oud-Frans vaak gebruikt, maar over 't geheel is de uitbreiding niet groot en zeker niet te vergelijken met wat zij aan terrein verloren heeft.

Dit laatste heeft plaats gevonden in de volgende gevallen:

I. Na de verba sentiendi et declarandi vindt men de Inf. alleen, wanneer het onderwerp van de Inf. en van het verbum regens hetzelfde is, dus *dico me hoc fecisse* verandert in *dico hoc fecisse* en *dico me bonum esse* in *dico bonus esse*, dus de A. c. I. is veranderd in een Nom. c. Inf. Hoe deze verandering te verklaren? Men vindt deze konstruktie ook na *volo, nolo, malo, cupio.* Het ligt dus voor de hand invloed van deze werkwoorden aan te nemen. Evenwel er is een bezwaar. We vinden de Nom. c. Inf. na de verba sentiendi et declarandi eerst bij sterk onder griekse invloed staande dichters, want Plaut. Asinaria 684 heeft geen voldoende bewijskracht [1]; de dichters schijnen dus de stoot gegeven te hebben tot de invoering van de Nom. c. Inf. in het Latijn, al moge ook de analogie die in de taal zelf aanwezig was, het alleen verklaren, dat die griekse konstruktie gebleven is.

II. Het tweede geval dat reeds in 't klassiek Latijn de A. c. I. beperkt, is het gebruik van twee accusativi, waarvan de eerste objekt van het werkwoord is, de tweede praedicatief bij de eerste acc. staat. *Furem eum credo, honestum credo, factum hoc credo.* Draeger [2] maakt geen voldoend onderscheid tussen de Inf. perf. pass. et het Part. perf. alleen, tussen *hoc factum esse credo* en *hoc factum credo.*

III. Langzamerhand komen de konjunkties *quod, quia, quoniam* meer in zwang en vervangen de synthetiese A. c. I. konstruktie. *Dico quod hoc fecit* of *fecerit* vervangt *dico eum hoc fecisse.* 't Is

---

[1]) Quas hodie adolescens Diabolus ipsi daturus dixit.

[2]) Hist. Synt. p. 404 sq.

hier niet de plaats de oorsprong van deze konstruktie breedvoerig te bespreken, 'k heb dat elders gedaan. Leerrijk is het voorbeeld van Augustinus. In zijn geschriften vóór zijn bekering gebruikt hij 55 maal de A. c. I. tegen éénmaal de konstruktie met een voegwoord, in zijn Confessiones is deze verhouding 11 : 1, en in zijn Sermones, waar hij tot het volk spreekt in zijn eigen taal, komt de A. c. I. slechts tweemaal meer voor dan de konstruktie met een voegwoord. Dit voorbeeld toont ons zeker wel ten duidelijkste, hoezeer het gebied van de A. c. I. beperkt is geworden in de omgangstaal, en al maken de schrijvers ten tijde van Karel de Groote en na hem weer een heel wat veelvuldiger gebruik van de synthetiese konstruktie, dit is geheel geleerde invloed en te danken aan de vernieuwde ijver waarmede de klassieke auteurs bestudeerd worden.

Toch bezit onze konstruktie nog levensvatbaarheid zoowel in het O.-Frans als het moderne Frans — natuurlik spreken we niet van de taal der 16de eeuw; de schrijvers stonden toen geheel onder latijnse invloed. Als bewijs van die levensvatbaarheid hebben we reeds in het O.-Frans gewezen op het gebruik van de A. c. I. na voorzetsels. Dit gebruik is in het moderne Frans verdwenen. Maar na de verba dicendi et declarandi wordt ook nu nog, vaker dan men gewoonlijk aanneemt, de A. c. I. gevonden, vooral wanneer het onderwerp ervan een betrekkelik of een persoonlik voornaamwoord is. *Chacun s'estime être sage, On découvre des êtres qu'on n'aurait pas soupçonné d'y habiter.*

Hier begrijpt men, dat de synthetiese konstruktie zich langer heeft staande gehouden. Immers door de plaats van het pronomen, onderwerp van de Inf., zijn beide zinnen nauw met elkaar verbonden en kunnen moeilik opgelost worden. Maar tevens bewijst dit, dat de A. c. I. nog levend was, toen de romaanse konstruktie het pronomen zijn plaats vóór het werkwoord had aangewezen. Immers in het Latijn staan *dico illum hoc fecisse* en *dico fratrem hoc fecisse* volkomen parallel. Toch is het eerste geworden — ten minste in vele gevallen: *Je le dis avoir fait cela* en het tweede *Je dis que votre frère a fait cela.* Dat beide niet hetzelfde

resultaat hebben opgeleverd, is m. i. een bewijs, dat het analyties karakter der taal eerst heeft doorgewerkt, nadat *dico illum hoc fecisse* veranderd was in *illum dico hoc fecisse.*

De betrekkelike bijzinnen eisen nog een nadere bespreking. Het is nl. om te verklaren de konstruktie *L'homme que je crois qui a fait cela*, zoals die meermalen in het O.-Frans voorkomt. Wij hebben achtereenvolgens de volgende zinnen: *L'homme dont je crois que vous êtes le frère, L'homme à qui je crois que vous pensez.* In deze beide zinnen is het duidelik dat het betrekkelik voornaamwoord *dont* en *à qui* afhangt van de bijzin *vous êtes le frère* en *vous pensez.* De latijnse A. c. I. is dus hier opgelost in een bijzin beginnende met de konjunktie *que*; het pronomen relativum staat wel vooraan, vóór het regerend werkw. zelf, maar dat brengt zijn natuur met zich mede.

Het is dus natuurlik dat *L'homme que je crois que vous avez rencontré* op dezelfde wijze moet verklaard worden. Het eerste *que* is voornw., het tweede konjunktie. Wat Meyer-Lübke [1]) daartegen heeft, begrijp ik niet recht; hij is hier, evenals op vele andere plaatsen, duister en onjuist.

We hebben dus gezien drie zinnen, die volkomen op dezelfde lijn staan: *L'homme dont je crois que vous êtes le frère, L'homme à qui je crois que vous pensez, L'homme que je crois que vous avez rencontré*, waarin het pronomen achtereenvolgens genitief, datief en accusatief is. Nu verwacht men ook een zin, waarin het betrekkelik voornw. onderwerp is, dus *L'homme qui je crois qu'a fait cela.* Hoe komt het dat we dit geval niet ontmoeten? Ik voor mij geloof — en Tobler is dezelfde meening toegedaan — dat het taalgevoel de nabijheid van twee onderwerpen niet verdraagt.

Nu werpe men mij niet tegen, dat in zinnen als *L'homme qui, je crois, a fait cela* toch ook hetzelfde voorkomt. Daar is *je crois* een tussenzin, volkomen gelijkstaande met *à mon opinion* of welke andere bepaling ook, en staande tussen komma's. Wat deze mening bevestigt, is dat in het O. Frans toch wel voor-

---

[1]) Gramm. d. lang. rom. III, 718.

beelden voorkomen van onze konstruktie, maar alleen in de tijd dat de plaatsing van het subjektspronomen nog niet verplicht was. Zo bijv.: *Totes les choses qui savoit qu'a la dame deüssient plaire* [1]), d. i. Toutes les choses dont il savait qu'elles devaient plaire à la dame.

Maar toen men het subjekt van het regerend werkwoord ook uitdrukte, was deze konstruktie onmogelik geworden. Men zocht dus onwillekeurig een andere wijze om zich uit te drukken en vond o. a. *L'homme que je crois qui a fait cela.* Deze konstruktie is niet logies ontstaan uit de voorgaande, maar is alleen door analogie te verklaren. Nu hebben we gezien, dat het klassieke *video hominem venientem* vervangen wordt door *video hominem venire* en *video hominem qui venit*, in 't Frans *je vois l'homme venir* en *je vois l'homme qui vient.* In relatieve zinnen dus *L'homme que je vois venir* en *L'homme que je vois qui vient.* Toen dus het Frans de synthetiese konstruktie *L'homme que je crois venir* wilde vervangen door een analytiese, heeft het o. a. gegrepen naar het voorbeeld van het werkwoord *voir* en gezegd *L'homme que je crois qui vient.* Ik zeg o. a., want ook andere wijzen heeft het gevonden om de latijnse synthetiese zinsbouw te vervangen: *L'homme dont je crois que c'est un honnête homme,* konstruktie die men trouwens reeds in het Latijn enkele malen ontmoet, zelfs bij Cicero [2]). In plaats van *dont* vindt men ook het relatieve adverbium *que: Uns Alemans que on disoit que il avoit été* [3]). Verder een kontaminatie van de twee konstrukties *L'homme que je crois qui* en *L'homme dont je crois que,* bijv. in *Trestout dont il penssera qui li doive mestier avoir* [4]).

Men ziet hoe ingewikkeld de kwestie bij relatieve bijzinnen is. Op allerlei wijzen heeft het Frans de synthetiese latijnse konstruktie willen vervangen door een analytiese: in enkele gevallen

---

[1]) Méon, Fabliaux et Contes I, 174, 9.

[2]) Cic. Pro Cluent. 28, 76 de quo esset orta suspicio pecunia oppugnatum (sc. eum esse). Cf. Draeger, Hist. Synt., p. 438, Stolz-Schmalz, Lat. Synt. 333.

[3]) Joinville 66 *d.*

[4]) Der Roman von Escanor von Gerard von Amiens, herausg. von Michelant, 7609.

ging dit niet zo gemakkelik, daar de gewone wijze om nl. een konjunktie te gebruiken niet altijd mogelik was. En juist die gevallen zijn zo belangrijk en verschaffen de taalvorser een geheel enig, hoog intellektueel genot, wanneer hij als het ware de taal ziet worstelen om een geschikte uitdrukking te vinden, en daarom ook is de studie van het later Latijn en het O.-Frans zo aantrekkelik, omdat we daar de taal als een blinde zien rondtasten, en allerlei ter hand nemen, tot hij eindelik het rechte gevonden heeft. Daarom ook heb ik me bij mijn bespreking voornamelik gehouden aan dat tijdperk, maar er toch op gewezen, dat onze konstruktie ook in het moderne Frans nog is bewaard gebleven, en meer dan men vaak vermoedt, ook in het populaire Frans. Zoo las ik in een komedie van Labiche en Delacour *une personne qu'on m'a dit être connue de vous* [1]). We kunnen de voorbeelden die Plattner ons aanbiedt onderbrengen onder drie hoofden:

I. na de werkwoorden, die een gedachte of een bewering uit drukken, benevens *craindre*, die alleen met een A. c. I. kunnen gekonstrueerd worden, als het onderwerp een persoonlik of betrekkelik voornw. is.

II. na de ww. *faire* en *laisser*. Maar dikwels staat het onderwerp van de Inf. in de datief, wanneer de Inf. een voorwerp bij zich heeft: *Je lui ai fait faire ce travail.*

III. Na de ww. die een zinnelike gewaarwording uitdrukken, en daar vindt men ook een substantief als subjekt: *Elle écoutait gronder la foudre.*

Er zouden nog vele biezondere gevallen bestudeerd kunnen worden, maar het is ons niet te doen om een volledig beeld van de A. c. I. konstruktie in het moderne Frans voor ogen te hebben, maar alleen om te zien, hoe in de loop der tijden een taalkundig verschijnsel verandert, hoe het hier andere konstrukties verdringt, daar op zijn beurt het veld moet ruimen voor andere en zich slechts kan handhaven op enkele plekken,

---

[1]) Premier prix du piano IX.

waar de overwinnende konstruktie niet aarden kan, hoe 's mensen geest het onweerstaanbaar in kontakt brengt met andere verschijnselen waarop het invloed uitoefent, en waarvan het zelf de invloed ondergaat.

De Voorzitter dankt den Inleider en vraagt, wie het woord verlangt om met den Inleider te debatteeren.

Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave acht het een voordeel dat een Romanist tevens classicus is; dit blijkt uit de keuze van dit onderwerp en de behandeling. Misschien is het feit, dat de A. c. I. constructie met een pronomen als onderwerp langer is blijven bestaan, wel hiervan het gevolg dat de pronomina zoo veel drukker gebruikt werden.

Inl. meent dat het meer ligt aan de plaats in den zin. Een zin als *Dico fratrem hoc fecisse* laat zich gemakkelijker splitsen dan een van 't type: .... *quem dico hoc fecisse.*

Prof. Dr. J. H. Kern wijst op een analogie in 't Engelsch tot staving van het betoog des Inleiders omtrent Meyer-Lübke's duisterheid, wat de Inleider dankbaar aanvaardt.

Dr. E. Slijper is 't met den Inleider niet eens omtrent de waarde van 't voorbeeld van den Nom. c. Inf. bij Plautus, een eenig overblijfsel misschien van een in die taal veel drukker gebruikte wending dan wij nu weten. Men emendeere toch vooral niet *-um*, maar behoude met zeer goede hss. *-us.*

Inleider meent dat aan deze ééne plaats niet te veel waarde mag gehecht worden.

De zitting wordt tot den volgenden morgen verdaagd.

Vergadering op Donderdag 4 April.

Bij de opening door den Voorzitter blijkt 't klein auditorium ook nu te klein voor de talrijk opgekomen leden.

Dr. G. C. N. de Vooys houdt zijn lezing over:

Potgieter en Busken Huet als critici [1].

De ontwikkeling van de moderne letterkundige kritiek in ons land loopt niet evenwijdig met die in Frankrijk. Potgieter's kritiek kwam voort uit de nationale romantiek. Voor hem was de kritiek een soort priesterschap; invloed uitoefenen op zijn tijd de hoogste roem. De zeventiende eeuw werd maatstaf en prikkel voor het heden. Zijn liberalisme schonk hem het onmisbare toekomstvertrouwen. Mogen we daarom, op voorgang van Huet, zijn idealisme een monomanie, zijn kritiek onvruchtbaar noemen? Dan zien we zijn meest wezenlijke verdienste over het hoofd: hij gebruikte voor zijn litteratuurbeoordeeling een Europeeschen maatstaf.

Behalve het leidende, opvoedende karakter verdient ook zijn verwantschap met de wetenschappelijk-critische litteratuurbeschouwing in Frankrijk de aandacht: Potgieter zag steeds den maatschappelijken achtergrond, en in den dichter den mensch. Een groote verdienste is ook het dichterlijk-beeldend karakter van deze kritiek.

Aan de andere zijde leidt zijn idealisme tot overdrijving en overschatting. De geestelijke buigzaamheid van Sainte-Beuve is hem niet eigen.

De kennismaking met Busken Huet, in 1860, gaf Potgieter's kritiek verjongde kracht. Het strijdend modernisme had zijn geest een polemischen plooi gegeven, waartegen de invloed van zijn lievelingsschrijver Sainte-Beuve niet opwoog. Zijn vernuft,

[1] Deze rede zal in haar geheel verschijnen in De Beweging.

zijn pessimisme ten opzichte van Nederlands toekomst, zijn aristocratische neigingen, maar ook zijn gebrek aan diepte zijn al merkbaar in zijn eerste werk. Potgieter's sympathie voor den geestigen strijdvaardigen en veelbelovenden jongere leidde tot een intieme vriendschap. Onder zijn invloed ontplooide zich Huet's talent tusschen de jaren 1862 en '65. Maar Huet, voortkomende uit een andere generatie, zag alles onder een anderen gezichtshoek. In 1865 werd aan Potgieter's kritiek de voedingsbodem onttrokken. Huet bleef zich als criticus onder Potgieter's invloed ontwikkelen. Ook gedurende de Indische jaren is het Potgieter, die zijn werkzaamheid prikkelt en leidt. Ondertusschen werd Huet's kritiek meer en meer een pathologische studie, in harmonie met zijn hopeloos sceptisme. Tegen 1874 begint het voorspel van de Parijsche periode, waarin zich de studie weer verdiept. Na Potgieter's dood zoekt zijn eerzucht in allerlei richting bevrediging. Een leidend criticus kan Huet vooral in zijn laatste periode niet genoemd worden: daartoe miste hij trouwens het dichterschap. Als het geweten van de Nederlandsche letteren in een tijd waarin de zelfgenoegzaamheid en de middelmaat weer hoogtij vierden, is zijn verdienste onvergankelijk. Bovendien heeft hij Potgieter's hoop dat hij de geschiedschrijver van onze letteren zou worden, niet geheel teleurgesteld.

Huet heeft de Sainte-Beuve van Nederland willen worden. Inderdaad heeft hij met den grooten Franschen criticus veel gemeen. Maar in hoofdzaak heeft hij de lijn gevolgd die Potgieter gewezen had.

Huet's invloed op het volgende geslacht is meer waarneembaar dan die van Potgieter. Ten onrechte heeft Huet's glanzend talent Potgieter's diepere kritiek verduisterd. Beiden verdienen een eereplaats in de ontwikkelingsgeschiedenis van den Nederlandschen geest.

Niemand wenscht met Inl. te debatteeren, waarop de Voorzitter het woord geeft aan Dr. W. v. d. Gaaff. Zijne lezing heeft tot titel:

Paaschmysteriën in Engeland gedurende de middeleeuwen.

Dames en Heeren!

Het klassieke drama overleefde den val van het West-Romeinsche rijk niet lang. Uit een brief geschreven in 533 [1]) weten wij, dat het volk van Rome toen nog *spectacula* verlangde van zijn Gotischen heerscher Athalaric, en dat aan dit verlangen ook werd voldaan. Paus Gregorius de Groote (590—604) duldde echter zulke vertooningen niet, en hoewel het amphitheater te Ravenna misschien nog open was, toch kunnen wij de geschiedenis van het klassieke drama niet vervolgen na het einde van de zesde eeuw. Een tijdperk van ontaarding en verval ging aan den ondergang vooraf; het drama stierf een natuurlijken dood, doch deze werd ongetwijfeld verhaast door de vijandige houding van de Kerk, welke herhaaldelijk pogingen deed om hare leden uit het amphitheater te houden. Reeds Tertullianus stelde spectacula op één lijn met de werken des duivels.

Het is daarom te meer merkwaardig, dat de Kerk zelve in en door haar ritueel het aanzijn gaf aan een nieuw drama. Men moge dit beschouwen als een poging om de werken des duivels, mutatis mutandis, dienstbaar te maken aan het zielenheil der geloovigen, of men moge het houden voor een natuurlijke reactie als gevolg van de ingeboren neigingen van den mensch, welke evenzeer zich lieten gevoelen bij de leidslieden der Kerk, al waren deze zich er misschien ook niet van bewust, een feit is het.

Het ritueel van de Kerk bevatte zeer vele dramatische elementen. De mis, die zeer zeker sedert den tijd van Gregorius den Grooten, wellicht zelfs reeds eerder, de voornaamste ritus was van den eeredienst, is een complex van dramatische, lyrische en epische elementen. Tot de dramatische bestanddeelen behooren ook de

[1]) Cassiodori Senatoris Variae. Recensuit Theodorus Mommsen 1894, XI, 21: „Opes nostras scaenicis pro populi oblectatione largimur." Geciteerd door Chambers, *The mediaeval Stage*, dl. I, p. 21.

gebaren van den priester, het wasschen der handen, de breking van het brood en de uitdeeling daarvan.

Ik wil niet beweren, dat de bedoeling oorspronkelijk was, een dramatische voorstelling te geven van een hoogst belangwekkende episode uit de laatste levensdagen van Christus; ik wensch slechts den indruk weer te geven, dien een objectief toeschouwer moet hebben ontvangen, en ook nu nog ontvangt van de misviering. Er is echter slechts één schrede tusschen met de liturgie samengevlochten dramatische elementen en een op de een of andere wijze met de liturgie verbonden dramatische voorstelling, m. a. w. tusschen het mysterium in de liturgie en het liturgische mysterium. Zoodra de dramatische elementen begonnen op te treden als een interpolatie in, of een aanhangsel van de liturgie, hadden zij zich tot een liturgisch drama ontwikkeld.

Wanneer dit geschiedde, is niet met zekerheid bekend, en een terminus a quo is ook moeilijk te bepalen, daar de ontwikkeling natuurlijk zeer geleidelijk was. Zooveel staat vast, dat tegen het einde der negende eeuw het eerste stadium der ontwikkeling bereikt was. Dit was de *tropus*, de gezongen dialoog, die, waar het pas gaf, in de liturgie werd ingelascht. Talrijke troparia, of verzamelingen van tropi, werden gedurende de volgende twee of drie eeuwen samengesteld in Italië, Duitschland en Frankrijk, en ook in Engeland, o. a. het *Winchester Troparium* uit het einde van de tiende eeuw, uitgegeven door W. H. Frere in 1894.

Van deze tropi werd alleen gebruik gemaakt bij gelegenheid van de kerkelijke feesten, en onder deze was er geen, dat met zooveel luister werd gevierd als het Paaschfeest. Het was dan ook vooral de Paaschtropus, bekend onder den naam van *Quem quaeritis*, die grooten invloed had op de verdere ontwikkeling van het liturgische drama.

Vóor ik tot de behandeling van ons onderwerp overga, zal het raadzaam zijn het ceremoniëel te beschrijven, waarmede het Paaschfeest en Goede Vrijdag in de middeleeuwen werden

gevierd. Dit ceremoniëel was natuurlijk vrijwel hetzelfde in alle landen, waar de vormen van de Westersche Kerk waren aangenomen; toch zal ik bij mijn beschrijving mij beperken tot wat Engelsche bronnen ons dienaangaande leeren. Deze zijn:

a. de *Concordia Regularis* van bisschop Ethelwold, den bekenden kloosterhervormer en voorvechter der Benedictijnen. Deze Concordia werd waarschijnlijk opgesteld tusschen 965 en 975. Er bestaan verscheiden Mss. van, en de text is herhaaldelijk gedrukt, het laatst door W. S. Logeman in jaargang 13 en 15 van *Anglia.*

b. de *Consuetudines* en de *Ordines* van Sarum [1]) uit de 13de eeuw. Extracten hieruit en ook uit het *Brevier* en het *Processieboek* van Sarum, de beide laatste van lateren datum, en alle herhaaldelijk gedrukt, komen voor in E. K. Chambers, *The mediaeval Stage*, dl. II, pp. 312—315.

c. *A Description or Breife Declaration of all the Ancient Monuments, Rites and Customs belonginge or beinge within the Monastical Church of Durham before the Suppression*, geschreven door een onbekende in 1593, en uitgegeven door de Surtees Society, dl. XV.

d. rekeningen in Kerk- en andere archieven. Men vindt er vele gedrukt in allerlei werken van archaeologischen aard; een interessante bloemlezing geeft Feasy, *Ancient English Holy Week Ceremonial*, London 1897.

Op Goeden Vrijdag, na de None, had de plechtigheid plaats bekend als *Adoratio Crucis.* Een omhuld kruis werd op een der treden van het altaar geplaatst en daarna onthuld, terwijl de antiphoon *Ecce lignum crucis* werd gezongen. Daarna kwamen de geestelijken, of de abt en de broeders na elkander, van den hoogsten in rang tot den laagsten, herhaaldelijk knielend, naar het kruis toe, en wanneer zij er bij aangekomen waren, dan kusten zij het. Gewoonlijk werd daarna het kruis in processie naar een ander deel van de kerk gedragen, waar al de

---

1) De Latijnsche naam van Salisbury.

aanwezige geloovigen gelegenheid werd gegeven om het kruis te vereeren. De ceremonie heette bij het volk *„creeping to the cross"*, een uitdrukking welke herhaaldelijk voorkomt in de litteratuur, zelfs nog in 1630 [1]).

Na de Adoratio werd het kruis teruggebracht naar het hoog-altaar. Als de mis was afgeloopen, werd het gewasschen met wijn en water, en daarop volgde de plechtige *Depositio Crucis*, door Ethelwold als volgt beschreven: „Aangezien wij op dezen dag de depositio van het lichaam van onzen Heiland vieren, en indien het iemand goed en gepast voorkomt, het gebruik van sommige religieuzen te volgen, hetwelk waard is om nagevolgd te worden ten einde het geloof bij het ongeleerde volk en de nieuwelingen te versterken, hebben wij ze (de depositio) als volgt voorgeschreven.

Men make eene gelijkenis van een graf in een ledig gedeelte van het altaar, met een voorhangsel gestrekt in een kring (in gyro tensum), hetwelk daar kan hangen tot de Adoratio over is. Laten dan de dekenen, die te voren het kruis hebben gedragen, komen en het inwikkelen in een doek op de plaats waar het vereerd is geworden [2]). Laten zij het daarop terugbrengen, antiphonen zingende, tot zij komen tot de plaats van het graf, en als zij daar het kruis hebben neergelegd, alsof dit het begraven lichaam van onzen Heer Jezus Christus was, laten zij dan een antiphoon uitspreken (dicant antiphonam), en men bewake het heilige kruis op die plaats met allen eerbied tot den nacht van des Heeren opstanding. Laat er 's nachts twee of drie broeders worden aangewezen, of meer indien het aantal voldoende is (aut plures si tanta fuerit congregatio), om daar, psalmen zingende, trouw de wacht te houden." Ongeveer dezelfde beschrijving vinden wij in de *Durham Rites*.

In de parochiekerken moest de bewaking van het graf uit den

---

[1]) Zie de *New English Dictionary*.

[2]) De bedoeling is niet heel duidelijk. Ethelwold zegt: „Veniant diaconi qui prius portaverunt eam et involvant eam sindone in loco ubi adorata est."

aard der zaak aan leeken worden toevertrouwd; in vele rekeningen treft men posten aan hierop betrekking hebbende, en uit deze blijkt, dat de wachters werden betaald. In verscheiden rekeningen komen zelfs posten voor wegens brood en bier aan hen verstrekt.

Wij zijn nu gekomen tot Paschen. „Op Paaschmorgen, vóór de klokken voor den vroegdienst worden geluid", bepaalt Ethelwold, „zullen de sacristeins het kruis wegnemen en het op een passende plaats neerleggen."

Later ontstond hieruit een afzonderlijke plechtigheid, de *Elevatio Crucis*, beschreven in de Consuetudines, de Ordines, het Brevier en het Processieboek van Sarum.

Het *Quem quaeritis* was oorspronkelijk een Introitus tropus, doch reeds op het laatst van de tiende eeuw had de plechtigheid plaats aan het einde van den vroegdienst, vóór het *Te Deum* gezongen werd, en deze plaats behield ze in Engeland. Ook voor de behoorlijke viering hiervan geeft Ethelwold de noodige voorschriften. „Terwijl de derde lectio gezongen wordt (recitatur), laten dan vier broeders hunne gewaden aandoen. Eén van hen, gekleed in een alb, kome binnen alsof hij deel wenscht te nemen aan den dienst, en nadere het graf zonder de aandacht te trekken, en ga daar stil neerzitten met een palmtak in de hand. Als het derde responsorium gezongen wordt, laten dan de andere drie hem volgen, gekleed in kappen, en wierookvaten in de hand dragende, en laat hen allen, voorzichtig voortschrijdende, alsof zij iets zoeken, het graf naderen. Deze dingen worden gedaan ter navolging van den engel gezeten in het graf, en van de vrouwen komende met specerijen om het lichaam van Jezus te zalven. Wanneer dus degene, die daar zit, de drie ziet naderen gelijk menschen die verdwaald zijn en iets zoeken, dan beginne hij zachtjes en matig hoog te zingen: „*Quem quaeritis?*" En wanneer hij dit tot aan het einde gezongen heeft, laten dan de drie in koor antwoorden: „*Jhesum Nazarenum.*" Dan zegge hij: „*Non est hic, surrexit sicut praedixerat. Ite, nuntiate quia surrexit a mortuis.*" Wanneer hun dit gezegd is, laten

dan drie zich wenden tot het koor en zeggen: „*Alleluia! resurrexit Dominus.*" Als dit gedaan is, dan zegge degene, die daar nog steeds zit, alsof hij hen terug wil roepen, de antiphoon *Venite et videte locum.* Als hij dit zegt, dan sta hij op, en lichte het voorhangsel op, en wijze hun de plaats, waar het kruis niet meer is, doch slechts de doeken waarin het kruis gewikkeld was, en die daar neergelegd zijn. En dit gezien hebbende, laten zij daar de wierookvaten, welke zij droegen, neerzetten in het graf, en laten zij den doek nemen en dien omhoog houden tegenover de geestelijken als om te laten zien, dat de Heer is verrezen, en niet meer daarin gewikkeld is, en laat hen dan de antiphoon *Surrexit Dominus de Sepulchro* zingen en den doek op het altaar leggen.

Wanneer de antiphoon gezongen is, dan heffe de prior, deelende in hunne vreugde over de zegepraal van onzen Koning, daarin bestaande dat Hij, na den dood overwonnen te hebben, weer opstond, het *Te Deum laudamus* aan, en wanneer het aangeheven is, laten dan alle klokken te gelijk geluid worden."

Zooals wij zien, sluit het door den Engel en de vrouwen gesprokene zich nauw aan bij het verhaal, dat wij vinden in Mattheus XXVIII, 1—7 en Markus XXVI, 1—7. Toch is deze tropus, hoe kort hij ook is, in elk opzicht dramatisch. Van de andere tropi, die in de 10de eeuw bestonden, geldt dit niet; het waren enkel dialogen, doch de handeling ontbrak ten eenenmale, zoodat zij ook voor de ontwikkeling van het liturgische drama van geen beteekenis zijn geweest. Bij de studie hiervan moeten wij dus uitgaan van het *Quem quaeritis* Deze tropus viel blijkbaar zeer in den smaak; hij bevredigde de dramatische neigingen van geestelijke en leek, en het behoeft ons dus niet te verwonderen dat hij het voorbeeld werd van twee andere tropi, die er zeer veel op gelijken, één voor Korstmis en één voor Hemelvaartsdag.

Het *Quem quaeritis* zelve ontwikkelde zich ook. In het Winchester Troparium is het reeds aanzienlijk langer dan bij Ethelwold. De volgende tekst, afgedrukt door Frere, (en overgenomen

door Chambers t. a. p. II, p. 13) komt voor in het Bodl. Ms. 775, hetwelk volgens hem dateert uit 979 of 980. De tooneel-aanwijzingen geef ik vertaald.

Quem quaeritis in sepulchro, Christicolae?

Antwoord der heilige vrouwen.

Jhesum Nazarenum crucifixum, o caelicola!

Vertroosting van de stem des engels.

non est hic, surrexit sicut praedixerat,
ite, nuntiate quia surrexit, dicentes:

Jubelzang (modulatio) der heilige vrouwen tot al de geestelijken.

Alleluia! resurrexit Dominus hodie, leo fortis, Christus filius Dei! Deo gratias dicite, eia!

De engel zegge:

venite et videte locum ubi positus erat Dominus, alleluia! alleluia!

Wederom zegge de engel:

cito euntes dicite discipulis quia surrexit Dominus, alleluia! alleluia!

Laat dan de vrouwen in koor juichend zingen:

surrexit Dominus de sepulchro, qui pro nobis pependit in ligno.

Zooals men ziet, bestaat echter het verschil tusschen dit *Quem quaeritis* en den oervorm, dien wij vinden in de Concordia regularis, alleen in de lengte. Nieuwe motieven zijn er niet bijgevoegd. In beide vinden we er twee:

a. het bezoek van de Maria's aan het graf en haar gesprek met den engel;

b. de aankondiging van de opstanding.

Een derde motief vinden wij in een veel langeren tekst, van 56 regels, afgedrukt in facsimilé door Frere l. c. en daarnaar door Manly, *Specimens of the pre-Shakespearian Drama*, deel I. Een betere tekst is afgedrukt door Chambers, l. c. Appendix R. [1]) Het nieuwe motief is het bezoek van de apostelen Johannes en Petrus aan het graf. Johannes is gekleed, volgens de tooneelaan-

[1]) Zie Bijlage.

wijzingen, in een witte tunica en heeft een palmtak in de hand; Petrus, met de traditioneele sleutels, verschijnt in een roode tunica.

Een vierde motief, de verschijning van den verrezen Christus, komt voor in teksten uit Frankrijk en Duitschland, maar een Engelsche tekst met dit motief is tot dusverre niet aangetroffen, wat natuurlijk niet bewijst, dat er geen bestaan hebben. Het is van algemeene bekendheid, dat bij de groote opruiming, die er tijdens de Hervorming plaats had, er maar weinig mis- en andere liturgische boeken de vernietiging ontkwamen.

De hier in 't kort geschetste ontwikkeling van het Paaschmysterie [1]) was een voldongen feit omstreeks het midden van de 12de eeuw, in elk geval vóór 1200.

Nog steeds was het Paaschmysterie, evenals de andere mysteriën, die in de 11de eeuw reeds in vrij grooten getale bestonden, liturgisch. Het was nog niet volkomen afgescheiden van de liturgie, waaruit het ontstond. Het werd opgevoerd in de Kerk door geestelijken of monniken en koorknapen. De tekst werd gezongen, niet gesproken, en was in het Latijn, dus in den regel voor het meerendeel der toehoorders onverstaanbaar. Het mysterie was nog een *officium* dienende tot stichting en opbouwing in het geloof, en als officium werd het jaarlijks in vele, zoo niet de meeste kerken in geheel Engeland vertoond. Als zoodanig onderging het geen verdere verandering en behoort het ook niet tot de Engelsche litteratuur.

Doch in de landstaal treffen wij het in een anderen vorm aan, nl. als *spectaculum*. Omstreeks het midden van de 13de eeuw begon in Engeland die eigenaardige ontwikkeling van het godsdienstige drama, die men het best aanduidt met den term secularisatie. Het drama, door de Kerk in het leven geroepen, ontgroeide aan de Kerk. Leeken begonnen een werkzaam aandeel te nemen aan de opvoeringen, waarbij de taal van het volk meer

---

[1]) Naar een lid van het Congres mij mededeelt, is deze ontwikkelingsgang het eerst vastgesteld door Milchsack, *Die Oster- und Passionsspiele*, I, Wolfenbüttel 1880.

en meer in gebruik kwam, en welke niet meer plaats hadden in het gewijde Godshuis, doch op het marktplein of in het gildehuis. Aanvankelijk zag de hoogere geestelijkheid dit met leede oogen aan; in 1244 gebood Robert Grosseteste, de beroemde bisschop van Lincoln, zijn aartsdekenen om zoover het in hun vermogen was, de *miracula* uit te roeien, welke hij op één lijn stelde met Meifeesten en andere volksvermaken, waartegen de Kerk voortdurend ageerde. William of Waddington uit zich in denzelfden geest in zijn *Manuel des Péchés* (tusschen 1270 en 1300), vertaald in 1303 door Robert Mannyng onder den titel *Handlyng Synne*. Robert zegt, dat het in het decreet den geestelijke verboden is „myracles" te maken of te zien; hij mag echter in de kerk wel de opstanding spelen. [1]) Hij maakt hier een scherpe tegenstelling, en de „myracles", waarop hij doelt, kunnen niet anders dan seculair geweest zijn wat betreft de plaats en de wijze van vertooning.

De tegenstand der geestelijkheid, die waarschijnlijk slechts van enkele ijveraars uitging, had echter geen gevolg. Het drama maakte zich volkomen los van de Kerk, en omstreeks het midden van de 14de eeuw hadden de gilden in de steden zich er geheel meester van gemaakt. Hoe en wanneer de samenwerking tusschen de verschillende gilden ontstond, is niet bekend, doch zeker is het, dat reeds in de tweede helft van de 14de eeuw in een groot aantal steden jaarlijks op den Sacramentsdag en in verband met de processie op dien dag, voorstellingen plaats hadden van geheele seriën geestelijke tooneelstukken, waarin de Bijbelsche geschiedenis, van de Schepping tot het laatste oordeel, episodisch werd behandeld. Van deze cycli zijn er vijf bewaard gebleven, vier in het Engelsch, en één in het Cornish, de eenmaal in Cornwall gesproken taal, die sedert het eind der 18de eeuw uitgestorven is.

Aan het *Quem quaeritis*, zonder hetwelk deze cycli nooit bestaan zouden hebben, is in alle een plaats ingeruimd. In de

---

[1]) *Handlyng Synne*, 4639—'62.

York Plays is het N°. 38, in de Towneley Plays N°. 26, in de Chester Plays N°. 19, in de zoogenaamde Coventry Plays N°. 36, nl. volgens de verdeeling van Halliwell; in het MS. is de tekst doorloopend. De tekst uit Cornwall bestaat uit drie stukken; in het derde, dat den titel Resurrectio Domini heeft, komt het *Quem quaeritis* voor, nl. regel 679—834 [1]).

Er zijn nog enkele verdere bijzonderheden bekend aangaande de geschiedenis van het *Quem quaeritis*. Het is zeker, dat het voorkwam in de cycli van Beverley en van Norwich. Beide zijn verloren gegaan, doch op een schutblad in het Great Guild Book van Beverley uit het begin van de 16[de] eeuw komt een lijst voor van de verschillende gilden en van de stukken, die zij opvoerden. Op deze lijst komt de *Resurrection* ook voor. Er bestaat een soortgelijke lijst van de gilden van Norwich uit 1527, en deze vermeldt de *Resurrection* ook.

Verder is ons nog een *Quem quaeritis* in het Engelsch bewaard in een MS. in de Bodleian (e Museo 160), dat volgens Furnivall eenmaal deel uitgemaakt moet hebben van het bekende Digby MS. 133, eveneens in de Bodleian, hetwelk een viertal „miracles" bevat. De tekst is tweemaal uitgegeven door Furnivall in „The Digby Plays", eerst, in 1882, voor de New Shakspere Society, en later, in 1896, voor de E. E. T. S.

We zien dus, dat het Paaschmysterie in Engeland gedurende ongeveer twee eeuwen in dubbelen vorm bestond; op Paasch-Zondagmorgen werd het als liturgisch mysterium in het Latijn opgevoerd in de kerk, en op den Sacramentsdag (te Chester in lateren tijd op Pinkster-Maandag) als „miracle" in de landstaal in de open lucht op een verplaatsbaar tooneel. In den eerstgenoemden vorm werd het geregeld opgevoerd tot het einde der regeering van Hendrik VIII. In 1543 werd op bevel van den koning een Rationale [2]) opgesteld, om de beteekenis van de Paaschviering te verklaren en de gebruiken te rechtvaardigen.

---

[1]) De bewerking er van, te oordeelen naar de Engelsche vertaling van Norris, is echter zeer vrij.

[2]) Afgedrukt in Collier, *History of English Dramatic Poetry*, dl. V, pp. 106—124.

Hierin komt de volgende passage voor: „Upon Easter Day in the morning, the ceremonies of His resurrection are very laudable, to put us in remembrance of Christ's resurrection."

In het begin van de regeering van Eduard VI werd de opvoering van het Paaschmysterie in de kerk afgeschaft; „the creeping to the cross" werd zelfs uitdrukkelijk verboden bij afzonderlijke proclamatie in 1548. Onder de regeering van Mary werden pogingen gedaan om den vroegeren toestand te herstellen, doch de *Injunctions*, door Elizabeth uitgevaardigd in 1559 maakten aan de aloude viering van het Opstandingsfeest voor goed een einde.

Het gesecularíseerde *Quem quaeritis* hield zich echter nog eenigen tijd staande. Volgens de Churchwardens' Accounts werd het te Kingston on Thames op Paschen 1565 door „players of the stage" nog gespeeld [1]. The Chester werd het als onderdeel van den cyclus het laatst opgevoerd in 1575; na de Hervorming had de opvoering daar niet alle jaren plaats. Te Coventry en York, eindelijk, werd het waarschijnlijk voor de laatste maal vertoond in 1580.

Het is zelfs mogelijk, dat het te Preston, Lancaster en Kendal nog langer stand hield. In deze plaatsen werd de Sacramentsdagcyclus nog gespeeld in het begin der regeering van Jacobus I, te Kendal zelfs nog in 1612. Het is echter onbekend, of de cyclus in deze plaatsen het *Quem quaeritis* bevatte; waarschijnlijk is het wel, daar het immers in geen der bestaande seriën gemist wordt.

Het ophouden van gemelde voorstellingen was deels een gevolg van de Hervorming, deels ook van andere oorzaken. De Protestantsche ijveraars vonden, dat het op hun weg lag alles op te ruimen, wat aan het Katholicisme herinnerde, hoewel zij er geen bezwaar in hadden om van het tooneel als propagandamiddel gebruik te maken, als de gelegenheid zich daartoe aanbood. Als tweede oorzaak moet de opkomst van het Renaissancedrama worden genoemd, hetwelk bij het publiek een verandering van smaak teweegbracht. En eindelijk waren de gilden zelve

---

[1] Chambers, l. c. II, p. 375.

niet geheel onschuldig aan het ophouden der opvoeringen. Reeds in de vijftiende eeuw uitten zij herhaaldelijk klachten over de zware lasten, die de jaarlijksche uitvoeringen hun oplegden.

BIJLAGE.

Quem quaeritis.

Voor het eerst afgedrukt door E. K. Chambers, *The Mediaeval Stage*, dl. II, Appendix R, naar Bodl. MS. 15.846, in de 15[de] eeuw het eigendom van eene kerk te Dublin. —

Finito III Ro cum suo V et Gloria patri uenient tres persone in superpelliceis et in capis sericis capitibus uelatis quasi tres Marie querentes Jhesum, singule portantes pixidem in manibus quasi aromatibus, quarum prima ad ingressum chori usque sepulcrum procedat per se quasi lamentando dicat:

Heu! pius pastor occiditur,
Quem nulla culpa infecit:
O mors lugenda!

Factoque modico interuallo, intret secunda Maria consimili modo et dicat:

Heu! nequam gens Iudaica,
Quam dira frendet uesania,
Plebs execranda!

Deinde III Maria consimili modo dicat:

Heu! uerus doctor obijt,
Qui uitam functis contulit:
O res plangenda!

Ad huc paululum procedendo prima Maria dicat:

Heu! misere cur contigit
Uidere mortem Saluatoris?

Deinde secunda Maria dicat:

Heu! Consolacio nostra,
Ut quid mortem sustinuit!

Tunc III Maria:

Heu! Redempcio nostra,
Ut quid taliter agere uoluit!

Tunc se coniungant et procedant ad gradum chori ante altare simul dicentes:

Iam, iam, ecce, iam properemus ad tumulum
Unguentes Delecti corpus sanctissimum.

Deinde procedant similiter prope sepulchrum et prima Maria dicat per se

Condumentis aromatum
Ungamus corpus sanctissimum
Quo preciosa.

Tunc secunda Maria dicat per se:

Nardi uetet commixtio,
Ne putrescat in tumulo
Caro beata!

Deinde III Maria dicat per se:

Sed nequimus hoc patrare sine adiutorio.
Quis nam saxum reuoluet a monumenti ostio?

Facto interuallo, angelus nixus sepulcrum apparuit eis et dicat hoc modo:

Quem quaeritis ad sepulcrum, o Cristicole?

Deinde respondeant tres Marie simul dicentes:

Ihesum Nazarenum crucifixum, o celicola!

Tunc angelus dicet:

Surrexit, non est hic, sicut dixit;
Uenite et uidete locum ubi positus fuerat.

Deinde predicte Marie sepulcrum intrent et inclinantes se et prospicientes undique intra sepulcrum, alta uoce quasi gaudentes et admirantes et parum a sepulcro recedentes simul dicant:

Alleluya! resurrexit Dominus!
Alleluya! resurrexit Dominus hodie!
Resurrexit potens, fortis, Christus, Filius Dei!

Deinde angelus ad eas:

Et euntes dicite discipulis eius et Petro quia surrexit.

In quo reuertant ad angelum quasi mandatum suum ad implendum parate simul dicentes:

Eya! pergamus propere
Mandatum hoc perficere!

Interim ueniant ad ingressum chori due persone nude pedes sub personis apostolorum Iohannis et Petri indute albis sine paruris cum tunicis, quorum Iohannes amictus tunica alba palmam in manu gestans, Petrus uero rubea tunica indutus claues in manu ferens; et predicte mulieres de sepulcro reuertentes et quasi de choro simul exeuntes, dicat prima Maria per se sequentiam:

Victime paschali laudes
Immolant Christiani.
Agnus redemit oues:
Christus innocens Patri
Reconsiliauit peccatores.
Mors et uita duello
Conflixere mirando:
Dux uite mortuis
Regnat uiuus.

Tunc obuiantes eis in medio chori predicti discipuli, interrogantes simul dicant:

Dic nobis, Maria,
Quid uidisti in uia?

Tunc prima Maria respondeat quasi monstrando:

Sepulcrum Christi uiuentis
Et gloriam uidi resurgentis.

Tunc II Maria respondet similiter monstrando:

Angelicos testes,
Sudarium et uestes.

Tunc III Maria respondeat:

Surrexit Christus, spes nostra,
Precedet uos in Galileam.

Et sic procedant simul ad ostium chori; interim currant duo ad monumentum; uerumptamen ille discipulus quem diligebat Ihesus uenit prior ad monumentum, iuxta euangelium: Currebant autem duo simul et ille alius discipulus precucurrit cicius Petro et uenit prior ad monumentum, non tamen introiuit. Uidentes discipuli predicti sepulcrum uacuum et uerbis Marie credentes reuertant se ad chorum dicentes:

Credendum est magis soli Marie ueraci.
Quam Iudeorum turbe fallaci!

Tunc audita Christi resurreccione, chorus prosequatur alta uoce quasi gaudentes et exultantes sic dicentes:

Scimus Christum surrexisse
A mortuis uere.
Tu nobis, uictor Rex, miserere!

Qua finita, executor officii incipiat:

Te Deum laudamus.

Tunc recedant sanctae Marie apostoli et angelus.

De Voorzitter dankt ook dezen spreker en stelt Professor Dr. J. H. Kern in de gelegenheid eenige vragen te doen, o. a. of Inl. meent, dat alle mirakels zich uit het Paaschmirakel ontwikkeld hebben.

Inl. neemt dit aan, wijst op S. Hilarius' Resuscitatio Lazari, dat op 't referein na, in het Latijn geschreven is, wat voor den kerkelijken oorsprong pleit.

Prof. Kern wil meer op Fransche en andere drama's letten, niet op Engelsche alleen, waarop Inl. antwoordt, dat 't vroegste type *quem quaeritis* ouder is dan 't oudste Oud-fransche mirakel, dat tusschen 1146 en 1174 ontstaan is, en volgens de Latijnsche tooneelaanwijzingen vóór, niet in de kerk opgevoerd is. Het wijst dus op een overgangsstadium.

De Voorzitter sluit hierna de vergaderingen der afdeeling met hartelijken dank aan de sprekers, aan de hoorders en aan den secretaris.

Afdeeling der Geschiedenis en Archaeologie.

Vergadering op Woensdag 8 April.

De Voorzitter, Prof. Dr. U. Ph. Boissevain opent de vergadering met een kort woord, waarin hij de aanwezigen welkom heet en mededeelt, dat Dr. A. G. Roos zich bereid verklaard heeft als secretaris van deze afdeeling op te treden, en dat wanneer de beschikbare tijd het toelaat nog eene voordracht zal worden gehouden door Dr. C. W. Vollgraff over *Dionysos Eleuthereus.*

Vervolgens geeft hij het woord aan Dr. P. J. M. van Gils voor:

Eenige opmerkingen over de middeleeuwsche boekenlijst der Abdij Rolduc.

Hooggeachte Vergadering!

„Auch der Wunsch, eine Sammlung aller literarischen Denkmäler zu veranstalten, welche sich auf die Bibliotheken des Mittelalters beziehen, hat seine Geschichte."

Met die woorden begint Theodor Gottlieb de inleiding op zijn belangrijk werk „Ueber mittelalterliche Bibliotheken" [1]) en geeft dan een overzicht van de pogingen, die, sinds de tweede helft der voorgaande eeuw, in Engeland, België, Duitschland en Italië werden aangewend om tot de vervulling van dien wensch te geraken.

---

[1]) Gottlieb, Ueber mittelalterliche Bibliotheken, p. 8 (Leipzig, Otto Harrassowitz 1890).

Ten onzent schreef Moll [1]) in 1867: „dat de geschiedenis der bibliotheken van Nederland, ofschoon een hoofdbestanddeel der algemeene geschiedenis onzer beschaving, nog altijd op haren bewerker wacht." Dat werd geschreven, nadat Moll zelf eene voortreffelijke verhandeling had doen verschijnen over „de Boekerij van het St. Barbaraklooster te Delft" [2]). De hoogleeraar deed een verdere poging om in die leemte te voorzien door aan de „Boekerijen" eene paragraaf zijner Kerkgeschiedenis te wijden [3]). Van den catalogus der Egmondsche Boekerij leverde sindsdien Dr. H. G. Kleyn [4]) — reeds door Van Wijn [5]) voorafgegaan — eene geannoteerde uitgaaf, waarop weer Flament [6]) eenige scherpzinnige opmerkingen maakte.

Eenige jaren later voldeed de Benedictijn Van Heteren voor een goed deel aan Moll's wensch door zijne „Kloosterboekerijen in de Middeleeuwen" [7]); doch de nagenoeg volledige vervulling zou gegeven worden door het merkwaardig proefschrift, getiteld „Middeleeuwsche Bibliotheken", waarop K. O. Meinsma in 1902 te Amsterdam tot Doctor in de Nederlandsche Letteren werd bevorderd [8]).

Thans bezitten wij over de Middeleeuwsche Bibliotheken in Nederland een uitstekend geschrift, waaraan ik gaarne hulde breng; Meinsma toch heeft met zeer groote zorg en vlijt bijeenverzameld en scherpzinnig verklaard, wat over de oude Bibliotheken ten

---

[1]) Moll, Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming II. 2 p. 306. (Utrecht Kemink en Zoon).

[2]) Kerkhistorisch Archief, dl. IV pp. 209—285 (1866).

[3]) Moll, Kerkgesch. II, 2 § 6.

[4]) De Catalogus der boeken van de Abdij te Egmond door Dr. G. H. Kleyn. Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis 1887, pp. 127—190. Zie voor Egmond ook het belangrijk werk van Bernard I. M. de Bont: De „Regale" Abdij van Egmond. (Amsterdam C. L. van Langenhuysen 1905).

[5]) Van Wijn, Huiszittend Leven, pp. 253—333 (Amst. 1801).

[6]) Katholiek, (1888) Deel XCIII 164, 346; deel XCIV 110.

[7]) Van Heteren, Kloosterboekerijen in de Middeleeuwen. (Jaarboekje van Alb. Thijm 1893) pp. 113—145.

[8]) Meinsma, Middeleeuwsche Bibliotheken, Amst. vh. Gebr. Binger 1902.

onzent bekend en nog niet bekend was en geeft o. a. een uitvoerig overzicht der catalogi dier oude Nederlandsche Boekerijen.

Jammer genoeg is den geleerden schrijver — zooals trouwens ook aan Becker, Gottlieb, Manitius en anderen — een catalogus onbekend gebleven, die zooal niet de eerste, dan toch stellig de tweede plaats onder de Nederlandsche catalogi inneemt, ik bedoel dien van de oude Abbatia Rodensis, het huidige Rolduc.

Het zij mij geoorloofd hier eene kleine parallel te trekken tusschen de historie van Egmond en die van Rolduc, juister wellicht de bijna tegenovergestelde fata dier inrichtingen aan te geven. Terwijl de abdij aan de Noordzee tot den grond werd geslecht en het vee over de graftomben der oude Hollandsche graven en abten graast, overleefde die bij de stad van Keizer Karel de stormen der eeuwen en mocht op het achtste eeuwfeest harer stichting getuigd worden „gloriosius surrexit". Omgekeerd: bleven van Egmond, in glorie en reeds half en meer dan half verwoest, tal van afbeeldingen bewaard — ik vermeld slechts het kapitale schilderij in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht — 't is niet gelukt van Rolduc eene afbeelding van vóór het midden der XVIII^{de} eeuw te vinden. Werden Egmond's middeleeuwsche boeken voor een deel gered, de Rolducscho schijnen alle te gronde gegaan te zijn.

Maar van beide beroemde abdijen — bijna het eenig punt van overeenkomst in hare fata, — bezitten wij eene oude boekenlijst; de Egmondsche, van de hand van „frater Baldewinus de haga comitis", naar oudere bescheiden in de eerste helft der XVI^{de} eeuw geschreven, staat in het handschrift n^{0}. 611 der Bibliotheek van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden; de Rolducsche staat op bll. 4 en 5 van een cartularium Rodense, van acht bladen, h. 0.46 br. 0.31. Dit cartularium bij de opheffing der Abdij uit Rolduc verdwenen, bevindt zich thans in het Rijksarchief te Maastricht. De tekst is in twee kolommen geschreven en heeft vele verkortingen.

De eerste woorden zijn: Incipit descriptio redituum et annotatio censuum ecclesie de Rode. Daarop volgen:

1°. 25 charters niet in chronologische orde gerangschikt;
2°. De Catalogus der bibliotheek van de abdij;
3°. Korte aanteekeningen over de stichting van Rolduc;
4°. Opgave van de cijnsen, tienden, inkomsten en bezittingen der abdij [1]).

Hierna komt nog een stuk, dat eindigt: „Datum colonie.... Innocentii pape IIII Anno decimo". „Dit charter", (zegt Franquinet, aan wien wij deze bijzonderheden ontleenen) „waarvan overigens de Annales Rodenses niet gewagen, is dus van het jaar 1253" [2]). Daar echter het jongste der 25 bovengenoemde stukken van 1221 is en de catalogus onmiddellijk op deze stukken volgt, zal hij zeker wel niet veel later zijn *geschreven*. Toch heb ik redenen om te vermoeden, dat de lijst die in ons cartularium staat, een afschrift is eener oudere, immers:

1°. er wordt gesproken van de bezittingen der abdij; waar men deze opteekent, is het zeer wel mogelijk, dat men zich van een bestaanden catalogus bedient en dien overschrijft; dit deed ook te Egmond Baldewinus, toen hij zijn „inditium" maakte „secundum que ubique in pluribus antiquis libris inveniuntur";
2°. het jongste boek, dat er op voorkomt is, zoover ik heb kunnen nagaan, de zeer verspreide Aurora Petri de Riga, kanunnik van Reims, † 1209.

Veilig kunnen wij dus onze boekenlijst op 't eind der XII[de] of in 't begin der XIII[de] eeuw plaatsen [3]).

De belangrijkheid onzer middeleeuwsche catalogi behoeft nauwelijks bewijs; niet enkel zijn zij, om met Edw. Edwards te spreken, „of eminent service to inquirers into the history of

---

[1]) Franquinet, Beredeneerde Inventaris der oorkonden en bescheiden van de abdij Kloosterrade enz. p. 93 vlgg.

[2]) Ib. p. 105 n. 1.

[3]) Habets' tijdsbepaling (Geschiedenis van het Bisdom Roermond I p. 508, n. 2 (Roermond 1875)) is onjuist; met de „Omelie sancti Cesarii ad Monachos" toch zijn geen preeken van Caesarius van Heisterbach (1180—1240), maar van S. Caesarius van Arles (469—542), bedoeld (cfr. Hurter I. p. 501, Migne t. 57, pp. 1041—1163).

mediaeval literature" [1]), of met Willmanns van groote „Wichtigkeit für die Geschichte der Philologie" [2]), maar zij kunnen de peilschaal der beschaving onzer vaderen genoemd worden en geven, ondanks het ontbreken van verdere berichten, vaak het klaarblijkelijk bewijs eener school.

De Rolducsche catalogus was, zooals men trouwens wel a priori kon zeggen, bekend aan den geleerden Rolducschen koorheer Simon Philippus Ernst, wien de abdij het behoud van het grootste deel harer archivalia dankt. Hij vermeldt hem terloops in zijne Histoire du Limbourg [3]). Ook Habets spreekt er van in zijne Geschiedenis van het Bisdom Roermond [4]); Franquinet publiceerde de lijst, op geheel onvoldoende wijze, in de Annales de la Société Historique et Archéologique à Maestricht [5]); eindelijk gaf Dr. Corten ze, met de nog niet ingeloste belofte er later op terug te komen, in zijn zeer fraai „Rolduc in woord en beeld" [6]), doch tot de kennis der niet-Limburgsche historici kwam, bij mijn weten, het stuk niet.

Het getal der handschriften, in onzen catalogus genoemd, is niet met juistheid vast te stellen, daar er bij sommige boeken van „alii libri" gesproken wordt; zeker bedroeg het ongeveer 300.

De titels der beide hoofdafdeelingen luiden:

Hii sunt libri theoloici Rodensis ecclesie [7]) en

---

[1]) Edw. Edwards, Libraries and founders of libraries p. 58 (London 1865). 't Zal dan ook niemand verbazen, dat de Bayrische Akademie der Wissenschaften te München het plan heeft opgevat eene volledige uitgave van alle middeleeuwsche bibliotheekscatalogen ter hand te nemen.

[2]) Willmanns, Rhein. Mus. N. F. XXIII (1868) p. 385.

[3]) Ernst, Histoire du Limbourg t. II p. 342 note. (Liége 1838).

[4]) Habets, I 500—509.

[5]) Annales etc. I, p. 261 sqq.

[6]) Corten, Rolduc in Woord en Beeld, p. 104 sqq.

[7]) „In de oudste stukken wordt de kerk genoemd *ecclesia sancte Marie sanctique Gabrielis*; éénmaal slechts *mons sancte Marie*. Later vindt men *ecclesia*, *conventus rodensis* (ook wel, doch zelden, *monasterium de rode ducis*), *cloester van Rode*, *godshuis van Cloisterrode*, *Cloesterrade*, *Kloosterrade*, enz., en in de laatste eeuwen *abbatia rodensis*, *abtdije van Cloosterrode*, *abbaye de Roleducq* of *Rolduc*." Franquinet, Ber. Inv. p. V, noot.

Hii sunt libri artium liberalium. et Philosophorum. et Auctorum. et Poetarum.

Hoewel het eerste opschrift aanduidt, dat wij in hoofdzaak theologische werken kunnen verwachten, wat dan ook het geval is, toch zou het woord *ecclesia* ons in dwaling kunnen leiden.

Men is geneigd Meinsma's woorden te onderschrijven, waar hij zegt: „Heeft een boekenlijst alleen op de boeken der sacristie betrekking, dan draagt zij veelal het opschrift: „Hic est thesaurus.... ecclesiae". In dit geval vermeldt zoo'n catalogus *hoofdzakelijk of alleen liturgische boeken*" [1]. Maar nu wil het geval, dat te Rolduc, onder een schier analoog hoofd, bijna geen enkel strikt liturgisch werk gevonden wordt en missalia, antiphonaria, breviaria, collectaria geheel ontbreken. Toch was de eerste boekenzorg der monniken die voor de koorboeken, zooals o. a. de kronieken van Emo en Menko leeren [2].

Dewijl deze nu evenmin onder het tweede hoofd vermeld worden en het toch onmogelijk is, dat een zoo rijk klooster als Rolduc, zelfs na 'n bestaan van een eeuw, liturgische werken zou missen, moeten wij de meening, dat onder „thesaurus ecclesiae" steeds strikt liturgische boeken verstaan worden, laten varen en, althans voor Rolduc, eene derde afdeeling aannemen, die der sacristie; eene van boeken, waarvan het te Trier heet „quibus utimur in choro" [3] of te Weihenstephan „qui pertinent ad divinum officium" [4].

Stellen wij nu deze libri chori op 30 — dit zal wel niet overdreven zijn — dan komen wij tot een getal van ongeveer 330 handschriften, zonder twijfel een hoogst aanzienlijken schat voor die dagen.

---

[1]) Meinsma, M. B. p. 9.

[2]) Kronijken van Emo en Menko, Abten van het klooster te Wittewierum.... door Feith en Acker Stratingh p. 17 vlg. (werken van het Hist. Genootschap te Utrecht, Nieuwe Reeks n°. 4).

[3]) Gottlieb n°. 78.

[4]) Gottlieb n°. 79. Voor den vorm theoloici cfr. Gottlieb n°. 152, n°. 75 b. noot, n°. 697.

De Rolducsche catalogus bevestigt de meening van Gottlieb [1]), en Meinsma [2]), dat in de Middeleeuwen van een eigenlijk catalogiseeren weinig sprake is.

Wel gaan in de eerste afdeeling een reeks werken van S. Augustinus voorop — wat voor eene Augustijnerabdij geene verbazing zal wekken, — maar toch staan er nog eenige van denzelfden Kerkvader tusschen opera van andere schrijvers verspreid. De Bijbelboeken, eerst vrijwel bijeen gehouden, bevinden zich later tusschen die der Kerkvaders; de Heiligenlevens zijn, op eene enkele uitzondering na, samen gebleven; hetzelfde geldt van de libri Musicae sacrae en de Historici.

Een wild dooreen heerscht in de tweede afdeeling: zoo vindt men de Oden van Horatius tusschen een medisch en een mathematisch werk; alleen de schrijvers over geneeskunde zijn, als ultimi, tamelijk bijeengebracht.

Een enkel woord over de libri theologici.

Al komen in deze afdeeling geene eigenlijke curiosa voor, de Bijbelboeken, wel en niet geglosseerd, zijn er goed vertegenwoordigd, eveneens de Kerkvaders, vooral Augustinus, Hieronymus en Gregorius. Zeer talrijk zijn de godgeleerde schrijvers der XII^{de} eeuw; ik noem Rupertus van Deutz, Fulbertus, Anselmus, Bernardus, Hugo van St.-Victor, Petrus Lombardus.

Hieruit blijkt, dat de theologische studiën te Rolduc ijverig werden beoefend, men er veel belang stelde in de geschriften van tijdgenooten en de bibliotheek er eene was up to date.

Wij hebben hier een zeldzamen kijk — zooals ten onzent alleen nog Egmond biedt — in een theologische bibliotheek van vóór het bloeitijdperk der scholastiek; eene halve eeuw later hadden S. Thomas van Aquino, S. Bonaventura, B. Albertus Magnus er zeker de eereplaatsen gehad; thans moet men het nog zonder de groote meesters doen.

Daar de Karolingische schrijvers vrij slecht zijn vertegen-

---

[1]) Gottlieb, M. B. IV. Anordnung der Bibliotheken in Mittelalter pp. 299—329.

[2]) Meinsma, p. 59 sqq.

woordigd — alleen Hincmar van Reims, Rabanus Maurus, Alcuïnus, Johannes Scotus en Smaragdus komen met enkele werken voor — en toch de bibliophilie te Rolduc groot is en de abdij in de onmiddellijke nabijheid van Aken ligt, meen ik te mogen besluiten, dat de wetenschappelijke roem der oude Keizerstad aan 't tanen was [1]).

Zooals bekend is, heeft de Historia geen eigen plaats onder de Artes. Soms wordt zij bij de Grammatica ingedeeld [2]), een ander maal bij de Rhetorica [3]). Op onzen catalogus staan de meeste historieboeken, als afdeelinkje bijeengehouden, onder de libri theologici, wat te begrijpen is, daar de geschriften voor 't grootste deel op de Kerkgeschiedenis betrekking hebben: Hegesippus, Orosius, Beda, de Historia Brittonum, Paulus Diaconus' Historia Langobardorum zijn er vertegenwoordigd.

Bij dit laatste boek is ingebonden een Historia Persarum. 't Is mij niet gelukt met zekerheid vast te stellen, welk werk wij hieronder te verstaan hebben; mogelijk is het eene Alexandergeschiedenis (aan eene Procopiusvertaling is nauwelijks te denken), mogelijk ook eene Brahmanengeschiedenis. Tot dit laatste hel ik over; in den catalogus van Stavelot toch vinden wij bij eene Engelsche geschiedenis en de gesta Langobardorum de gesta Bregmanorum [4]).

Behoort de Musica evenmin onder de Septem, toch legden zich op de studie van de theorie der muziek daarvoor bijzonder begaafde jongelingen toe, want kennis der muziek was voor den kerkzang vereischt en daarmede kwam ook de theorie in aanzien.

---

[1]) Ook prof. Ludwig Traube te München vermocht geen samenhang met Aken te bespeuren.

[2]) Rabanus, de clericor. instit. III. 18. „De grammatica is de kunst dichters en *historici* te verklaren, juist te spreken en te schrijven".

[3]) Honor. August. lib. de animae exilio cap. 3: „Huic urbi (sc. rhetoricae) subjacent *historiae*, fabulae, libri oratorie et ethice conscripti."

[4]) Gottlieb, p. 288 n°. 153. (Cfr. F. A. Specht, Geschichte des Unterrichtswesens in Deutschland von den ältesten Zeiten bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts. Stuttgart Cotta 1885).

Te Rolduc vindt men behalve Boethius' de musica — het boek, dat de grondslag voor alle muzikale opera der Middeleeuwen is — en een micrologus in musica, bij de profane schrijvers ingedeeld, onder de libri theologici de werken van Johannes [Cotto?], Berno van Reichenau, Odo van Clugny en Guido van Arezzo [1]).

Het zij mij vergund nog even op de meest belangrijke werken dezer afdeeling te wijzen: het philosophisch geschrift de anima van Claudianus Mamertus, de epistolae Cypriani et Ambrosii, Johannes Scotus super hierarchiam Dionysii, de candela Garlandi, Hesychius in Leviticum, de opera historica en de musicae.

Wat nu de identificatie betreft, kunnen wij, behalve die van een deel der excerpten-, glossen- en heiligenlevens-literatuur, de schrijvers opsporen; alleen is mij niet geheel duidelijk, welk werk wij onder „Berengerus de Sacramentis" te verstaan hebben; daar ik echter in de boekerij van Klosterneuburg bij Weenen een „Berengerus et Lanfrancus" aantrof, vermoed ik, dat hiermede bedoeld is het bekende tractaat van Lanfrancus tegen Berengarius van Tours „de corpore et sanguine Domini" [2]).

Zou in den vorm „Berengerus" en in het opschrift „Theoloici" wellicht een vingerwijzing liggen, dat de schrijver onzer boekenlijst van Franschen oorsprong is?

Reeds de titel der tweede afdeeling: „Hii sunt libri artium liberalium. et Philosophorum. et Auctorum. et Poetarum", baart moeilijkheden; immers niet juist vast te stellen is, wat

---

[1]) Dat vooral Guido's theorie de aandacht trok blijkt o. a. uit de Annales Egmundani. Het eenige, wat de Egmondsche Annalist over het jaar 1029 geeft is — hij volgt hier Sigebert van Gembloux — „In Italia claruit Wido Arretinus multi inter musicos nominis", plus eene breede beschrijving der notentheorie.

[2]) Ik maak van deze gelegenheid gebruik, den bibliothecaris der Leidsche Universiteitsbibliotheek, Dr. S. G. de Vries, dien der Oostenrijksche abdijen St. Florian, Klosterneuburg en Melk, alsmede den Heeren Dr. Manitius te Dresden, German Morin O. S. B. te Maredsous, Dr. Meinsma te Zutphen en Flament te Maastricht, dank te zeggen voor hunne gewaardeerde voorlichting en hulp.

de schrijver met elk dezer onderverdeelingen bedoelt. In de vroege Middeleeuwen toch worden de artes tegenover de auctores gesteld, later — zooals in het bekende gedicht „La bataille des sept arts" van Henri d'Andéli — vormen zij met de auctores samen één begrip en staan tegenover de logica. In geen van beide gevallen echter is duidelijk, waarom de *poëtae* afzonderlijk genoemd worden.

Wellicht heeft de schrijver met dezen titel geen scherp omlijnde begrippen willen brengen, maar is zijne gedachte aldus weer te geven: „Dit zijn de boeken over vrije kunsten (artes), philosophische geschriften en klassieke schrijvers; onder deze laatsten nemen de dichters de voornaamste plaats in", en dat alles is dan weer in één woord samen te vatten: „Dit zijn de *schoolboeken* voor de profane wetenschappen."

Inderdaad duiden titel en inhoud op eene Rolducsche school.

Reeds door de Annales Rodenses, die Wattenbach [1]) „recht merkwürdig" noemt, droegen wij eenigszins kennis van eene school te Rolduc. Immers de oude annalist, die een geschied-verhaal geeft voornamelijk der res domesticae, vermeldt onder 't jaar 1123 [2]) eene zeer booze streek, brandstichting, van de „*Scholares* pueri, qui tunc in aecclesia erant educandi" en daar „asperrimo regebantur magistro"; daarenboven zegt hij, bij 1137 [3]) dat Gozwinus (Harberti Trajectensis episcopi filius, cum ille adhuc Sacerdotio non esset sublimatus [4]) te Rolduc was „inter fratres consignatus et *litterarum officio educatus*" en eindelijk bij 1150 [5]) „Meinerus de Anstela dictus transponens in conventus duos *ad litteras* filios". Maar dat is dan ook alles,

---

[1]) Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter[6] II p. 414 (Berlin 1893): „Recht merkwürdig sind die .... Annalen von Klosterrath.... eine 1152 nach Urkunden und persönlicher Erinnerung sorgfältig gearbeitete Klostergeschichte, kurz fortgeführt bis 1157".

[2]) Mon. Germ. H. S. XVI pp. 688—723. a[0] 1123.

[3]) Ibid. a[0]. 1137.

[4]) Ibid. a[0]. 1136.

[5]) Ibid. a[0]. 1150.

wat wij van de oudste school uit berichten van tijdgenooten weten. Eveneens is de XVIIe-eeuwsche voortzetter der Annales, de geleerde abt Nicolaas Heyendal [1]), zeer spaarzaam met schoolberichten. Voor 't eind der XIV^{de} eeuw teekent hij aan, dat te Rolduc werd „gedoceerd", voor dat der XVI^{de}, dat er toen ter tijde „juxta antiquissimam consuetudinem" eene school bestond [2]); voeg hier nog bij zijn annotatie bij 't jaar 1693, waarin gezegd wordt, dat de leerlingen die „studiorum causa" in het klooster waren toegelaten, werden weggezonden [3]), en ge hebt nagenoeg alle berichten tot de XVIIIe eeuw over de oudste nog bestaande Nederlandsche School.

Gelukkig, dat onze boekenlijst een beteren kijk geeft op het curriculum studiorum en de school te Rolduc, immers in de tweede afdeeling komen in hoofdzaak schoolschrijvers voor: én theoretische geschriften over de artes én klassieken, die op de school plachten gelezen te worden, de z. g. aurei auctores.

Is de opmerking van Specht [4]) juist, dat slechts aan die scholen alle vakken van het trivium en quadrivium gegeven werden, waar „hervorragende Lehrkräfte ihre Thätigkeit entfalteten" en ook daar alleen die vakken op de rij af, aan de hand „von besonderen Lehrschriften" gedoceerd werden, dan heeft de Rolducsche School over uitmuntende leerkrachten beschikt: de artes toch zijn alle vertegenwoordigd door eigen en meestal talrijke leerboeken.

---

[1]) Histoire du Limbourg t. VII, Annales Rodenses p. 92: „*Docebantur* eo tempore in hoc monasterio, ut ab initio semper factum fuerat, *artes liberales*. Scholae praefectus erat prior, habens sub se pedagogos; habebatque *schola* certos etiam proventus assignatos, quibus scholae praefectus eique subdocentes gaudebant".

[2]) Ibid. p. 125: „Hujus abbatis [Joannis Wormbs] temporibus altaria S. Luciae et S. Dionysii saecularia erant beneficia et ab abbate saecularibus personis in titulum conferebantur, ut ex collationibus adhuc residuis doceri potest: adhuc item *juxta antiquissimam consuetudinem in monasterio schola habebatur*, ad quam pueri undequaque confluebant, quae priscis temporibus ab ipsis religiosis, ultimis autem istis a paedagogis ad hoc conductis habebatur".

[3]) Ibid. p. 213.

[4]) Specht, p. 83.

Voor grammatica vinden wij een tiental Prisciani, wel en niet geglosseerd, eenige Donati met Remigius' uitleg, twee ortographiae, waaronder éene metrice composita (n⁰. 183), (waarschijnlijk een werk van Beda), een lectoria ars (d. i. de syllabarum quantitate) van Aimericus (n⁰. 183).

Bij het grammaticaal onderwijs treft ons de afwezigheid van de later overal voorkomende spraakkunsten als Alanus, het Doctrinale van Alexander de Villedieu, den Graecismus van Eberhard de Bethune enz. Dit is een, zij het ook negatief, bewijs van de oudheid der boekenlijst; na 1225 zou zeker een of meer dezer boeken een plaats in de bibliotheek gevonden hebben.

Met de studie der grammatica ging in flinke studieinrichtingen de lezing der auctores, vooral der dichters gepaard. Wij bespreken ze later.

Terwijl de Romeinen een bijzonder gewicht hechtten aan de studie van de *theorie* der welsprekenheid — getuigen de vele werken van Cicero over deze materie — had in de Middeleeuwen de theorie der Rhetorica bij lange niet het aanzien der grammatica.

Men vergenoegde zich veelal met eene korte uiteenzetting der genera eloquentiae en het een en ander over de deelen der rede, inventio, dispositio enz. doch waar er wat meer aan gedaan werd, waren Cicero's opera rhetorica zeer in tel.

Hechtte men dus minder aan die theorie, in hoog aanzien was het „dictamen prosaïcum", de kunst brieven, oorkonden, stukken van juridieken aard en kanselarijstukken te schrijven, in één woord: de praktijk.

Terwijl nu ten onzent de „Geschäftsstil" slechts door één boek, de „regule dictaminum" (n⁰. 227) is vertegenwoordigd, de boeken over kerkelijk recht weinige zijn, die over wereldlijk geheel ontbreken, komt Cicero's de Inventione, in de Middeleeuwen „Prima Rethorica" genoemd, tweemaal geglosseerd voor, eveneens tweemaal (zij staan bij de opera philosophica opgesomd) zijne Topica, terwijl met „Tullius super Rethoricam" (n⁰. 185)

waarschijnlijk de „Secunda Rethorica" of de auctor ad Herennium bedoeld is.

Vergis ik mij niet, dan blijkt hieruit, dat te Rolduc meer de ideale studierichting voorzat en de Abdij zich niet te veel met den politieken handel en wandel dier dagen heeft ingelaten. Dit laatste schijnt ook door de Annales Rodenses bevestigd te worden; immers hoewel de Annalist uitmuntend op de hoogte blijkt van de groote feiten van den dag, toch blijft zijne geschiedenis in hoofdzaak die van z'n klooster en diens bezittingen.

Rhetorica was dan niet bijzonder in aanzien, in blakende gunst stond Dialectica. Haar gelukt het op vele plaatsen grammatica met de auctores te verdringen, niet echter te Rolduc. N°. 178 „Glose super ysagogas porphirij et super praedicamenta Aristotelis et super periermінias et super boetium de cathegoricis et ypoteticis sillogismis et super topica in uno volumine" is een schijnbaar verward nummer en toch hebben wij hier voor ons het wijsgeerig curriculum der Rodenses; hier toch staan de boeken opgesomd, zooals zij in volgorde bij het wijsgeerig onderricht gebruikt werden.

Dit leert ons een merkwaardig bericht van Richer over het onderwijs van den beroemden Gerbertus, den lateren Paus Silvester II, toen hij magister was aan de Domschool te Reims [1]).

[1]) Mon. Germ. SS. III, 617 (Richerii historiae III 46, 47):

46. Dialecticam ergo ordine librorum percurrens, dilucidis sententiarum verbis enodavit. Inprimis enim Porphirii ysagogas id est introductiones secundum Victorini rhethoris translationem, inde etiam easdem secundum Manlium explanavit. Cathegoriarum id est praedicamentorum librum Aristotelis consequenter enucleans. Periermenias vero, id est de interpretatione librum, cujus laboris sit, aptissime monstravit. Inde etiam topica, id est argnmentorum sedes, a Tullio de Greco in Latinum translata, et a Manlio consule sex commentariorum libris dilucidata, suis auditoribus intimavit.

47. Necnon et quattuor de topicis differentiis libros, de sillogismis cathegoricis duos, de ypotheticis tres, diffinitionumque librum unum, divisionum aeque unum, utiliter legit et expressit. Post quorum laborem, cum ad rhethoricam suos provehere vellet, id sibi suspectum erat, quod sine locutionum modis, qui in poetis discendi sunt, ad oratoriam artem ante perveniri non queat. Poetas igitur adhibuit, quibus assuescendos arbitrabatur. Legit itaque ac docuit Maronem et

De bibliotheca Rodensis was rijk aan opera philosophica: de eisagoge van Porphyrius op Aristoteles' Categoriae werd er viermaal, de Categoriae zelf en de Interpretatione (in de vertaling van Boethius) elk driemaal gevonden. Daarenboven had men twee glossaria op Boethius, tweemaal diens „de consolatione philosophiae", viermaal, met opgave der personae van den dialoog, den Timaeus van Plato, natuurlijk in de vertaling van Chalcidius, éénmaal den Timaeus van Cicero, tweemaal diens Topica, benevens Isidorus' Etymologiae en Claudianus Mamertus. In één woord men bezat nagenoeg alles, wat tot ongeveer 1200 in Duitschland aan wijsgeerige werken bekend was.

Ook hier wijzen èn de werken zelf èn hun aantal op ijverigen „Schulbetrieb".

De vakken van het quadrivium: arithmetica, geometria, musica en astronomia, werden — met uitzondering der musica — veel minder beoefend dan die van het trivium; men beschouwde ze als bijzonder moeilijk en slechts aan groote en goed ingerichte scholen werden zij eenigermate uitvoerig onderwezen [1]).

Terwijl de geometria slechts door één werk te Rolduc vertegenwoordigd is en men er voor arithmetica slechts een paar werken heeft, o. a. tweemaal Boethius in arithmeticam, was men op astronomisch gebied goed voorzien; niet enkel bezat men een paar opera van Beda, de computi van Rabanus en Helpericus, tweemaal den astrolabius van Hermannus Contractus, maar ook een in de XII[de] en XIII[de] eeuw vrij zeldzaam werk uit de Oudheid, de astronomia van Hyginus [2]).

Hebben wij ten slotte nog vermeld, dat de geographie van Solinus ééns onder de libri theologici en eens onder de profane

---

Statium Terentiumque poetas, Juvenalem quoque ac Persium, Horatiumque Satiricos, Lucanum etiam historiographum. Quibus assuefactos, locutionumque modis compositos, ad rhethoricam transduxit.

[1]) Zie voor trivium en quadrivium o. a. Specht (4tes kapitel) pp. 80—149.

[2]) Of Pseudo-Hyginus, cf. Teuffel § 262, Schanz § 347—350. Manitius, Philologisches aus alten Bibliothekskatalogen (bis 1300). Rhein. Mus. für Philologie N. F. Band XLVII, Ergänzungsheft.

schrijvers voorkomt, dat, uit het Arabisch vertaalde, geneeskundige werken aanwezig waren en ook de werken over natuurlijke historie niet ontbreken — immers men bezat een liber bestiarum (den Physiologus), twee de generibus herbarum, een landbouwboek — dan meenen wij reeds uit de afdeeling Artes, in engeren zin genomen, met den Bibliothecaris der Leidsche Universiteitsbibliotheek, Dr. S. G. de Vries, te mogen besluiten, dat Rolduc „merkwaardig goed voorzien was op allerlei gebied", dan blijkt daar tevens uit, dat de Rolducsche school van vóór zeven eeuwen in grooten bloei verkeerde, iets, dat ons wellicht nog duidelijker zal worden bij de beschouwing der auctores.

Een zeer merkwaardig testimonium over den ordo auctorum in de scholen der Middeleeuwen gebruikt, vinden wij in een werk van den grammaticus Aimericus (1086):

„Et super omnia hoc notandum, quoniam, sicut genera metallorum, quatuor illa, aurum, argentum, stagnum, plumbum, sic et genera scripturarum quatuor ista, authentica, agiographa, communia apocrifa.... Item apud gentiles sunt libri authentici, hoc est aurei, artes VII, auctores VIII [1]).... auctores: Terentius, Virgilius, Oratius, Ovidius, Salustius, Lucanus, Statius, Juvenalis, Persius. Sunt inde in subgradivo genere, hoc est argenteo, Plautus, Ennius, Tullius, Varro, Boetius, Donatus, Priscianus, Servius, Varus, Plato translatus.... In tercio, hoc est communi genere, alteros pones, Catunculum, Homerulum, Maximianum, Avianum, Esopum."

De catalogus Rodensis nu is een belangrijke illustratie van dezen canon: de aurei auctores toch worden er bijna allen gevonden, de argentei voor de helft, de ‚tinnen' ontbreken er geheel.

Gaan wij nu de auctores na, dan vinden wij onder de aurei Lucanus vijfmaal, Statius viermaal met de Achilleïs en ééns met de Thebaïs, Sallustius vier-, Persius tweemaal vertegenwoordigd. Verder bezat Rolduc twee exemplaren van Ovidius'

[1]) Lege: VIIII, Gottlieb p. 13.

Metamorphosen [1]), twee van de Brieven, de Tristia, ex Ponto en Ibis. Juvenalis ontbreekt. Terentius schuilt wellicht in n⁰. 174 „Fabulae poetarum cum expositionibus" [2]).

Vreemd is, dat van den zoo populairen Vergilius slechts ééns de Aeneïs en de Georgica voorhanden zijn, terwijl de Eclogae geheel ontbreken.

Nog een woord over Horatius. Hoewel de beste Horatius-codices uit Frankrijk stammen, toch komt Horatius in Duitsche catalogen vaker voor dan in Fransche; dit is wellicht aan den invloed van Aken te danken [3]). Is nu Rolduc arm aan Vergilii, Horatius was er in eere: de Ars poetica komt er driemaal voor, de Oden éénmaal — deze toch schijnen bedoeld te zijn onder den zonderlingen titel „Horatius cum suis libris", (n⁰. 236) — ook bezat men een Horatiaansch florilegium (Excerpta grammatice et Sententiarum Oratii, n⁰ 191).

De Ciceroniana verdienen in 't bijzonder vermelding; naast de gewone geschriften: de Amicitia, in vier exemplaren, de Rhetorica, den Timaeus, de Topica, worden er de vrij zeldzame Philippicae [4]),

---

[1]) Immers met Ovidius magnus zijn de Metamorphosen bedoeld. Cfr. Manitius, Philologisches p. 32.

[2]) Misschien moet men onder „Fabulae poetarum" elementaire schoolboekjes als de fabels van Aesopus, de Disticha Catonis, Avianus enz. verstaan. Eigenaardig is, dat ook in den cataloog van Engelberg in de Zwitsersche Alpen dezelfde titel eveneens zonder nadere aanduiding voorkomt (Becker Catalogi n⁰. 103—34).

[3]) Manitius, Philologisches p. 28.

J. E. Sandys, A history of classical scholarship from the sixth century B. C. to the end of the Middle Ages (Cambridge 1903) p. 613: „It was in the lands watered bij the Rhine, the Mosel and the Meuse (within the limits corresponding to the mediaeval Lotharingia), that Horace was best appreciated; and the same is true of other Latin poets. Thus it was apparently in the region immediately surrounding the ancient court of Aachen, that the influence of the revival of learning under Charles the Great lasted longest". Voor de auctores lijkt dit juist, in de lijst der theologische werken is Aken's invloed nauwelijks merkbaar.

[4]) Norden, Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrh. v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance, p. 692 n. 4. (Leipzig 1898).

ja de Epistolae gevonden. Jammer genoeg is het niet uit te maken, of Rolduc de geheele collectie Ciceroniaansche brieven, dan slechts een deel bezat. Hoe dit zij — slechts op twee catalogen toch, dien van Lorsch S. IX en dien van Clugny S. XII worden de afzonderlijke verzamelingen nauwkeurig aangegeven — brieven van Cicero zijn in de Middeleeuwen iets zeer zeldzaams; onder de 88 bibliotheken, die Ciceroniana tellen, zijn er slechts 7, die zijne brieven bezitten en daaronder slechts 2 Duitsche [1]). Engeland, Italië en Spanje missen ze geheel.

Nog bezat men twee geglosseerde Macrobii, twee exemplaren van Seneca filius en de niet zoo vaak voorkomende Controversiae van Seneca pater (Seneca Novato n°. 205).

De Abbatia Rodensis had, zooals uit deze dorre opsomming blijkt, een rijken schat klassieken [2]). Den codices Rodenses behoort — en is trouwens reeds verzekerd — 'n plaats bij eene nieuwe uitgave van Manitius' voortreffelijk geschrift: „Philologisches aus alten Bibliothekskatalogen".

Waar, zooals Norden [3]) terecht opmerkt, het aan hun karakter van schoolboeken te danken is, dat o. a. Sallustius, Lucanus en Statius ons in zoovele handschriften zijn overgeleverd, kunnen wij uit den grooten voorraad van deze en andere klassieken en uit dien van grammatische, rhetorische en philosophische geschriften met zekerheid tot eene belangrijke schola Rodensis [4]) besluiten.

---

[1]) Manitius, Philologisches p. 14 sqq. Vgl. Mendelssohn M. Tullii Ciceronis Epistularum libri sedecim p. X (Leipzig 1893).

Egmond, dat veel van Cicero bezit, mist de Epistolae (Manitius, Philologisches p. 19; Kleyn p. 127—170).

[2]) Het is vreemd dat de Christelijke dichters — te Egmond is het evenzoo — slechts vertegenwoordigd zijn door Sedulius, Prudentius, Prosper en Sedulius; ook dat libri Teutonici geheel ontbreken.

[3]) Norden, Kunstprosa p. 601 noot.

[4]) Dr. Manitius schrijft in het pas verschenen Neues Archiv. f. ä. d. G. XXIII 2. p. 578:

„Sehr bedeutend ist n°. II, da sich diese Abteilung als ausserordentlich reich an grammatischen, rhetorischen und philosophischen Schriften erweist. Hiernach muss Rolduc im 12—13 Jh. eine hervorragende Schule gewesen sein".

Twee vragen moeten wij hier nog stellen: Van waar kwam deze boekenschat? Waar bleef hij?

Wij kunnen niet anders dan gissingen geven.

Rolduc behield geen enkelen zijner oude codices.

Nadat toch de abdij zelve herhaaldelijk door brand was geteisterd, trof den 2en Mei 1656 dit lot ook haar refugium te Aken. De annalist teekent hierbij aan, dat „irreparabili damno multa pulcherrima documenta.... conflagratione urbis perierunt". Of nu onder deze „pulcherrima documenta" [1]) ook boeken moeten verstaan worden is niet meer te zeggen; zeker zijn zij a⁰ 1690 verdwenen „quidquid enim librorum" — zegt Heyendal weer — alicujus momenti in monasterio est, totum ferme ab ipso [den abt Johannes Bock] procuratum est" [2]).

Waar kwamen de codices vandaan?

Naar middeleeuwsch gebruik zijn de duplicaten, die, zooals men zich zal herinneren, vooral bij de schoolschrijvers talrijk zijn, waarschijnlijk in de Abdij zelve afgeschreven. Maar de overige geschriften?

Een goeden kijk op het bijeenbrengen eener kloosterboekerij geven ons de bekende kronieken van Emo en Menko, abten te Wittewierum in Groningen. Emo studeert vlijtig te Oxford en „vacabat.... officio scribendi" [3]); later te Rome „cepit mendicare libros et transscribere" [4]); ook te Bologna schrijft hij [5]); hij vertrekt naar Prémontré in Frankrijk en copieert er liturgische boeken [6]); kortom verzamelt met zeldzamen ijver en vlijt, wat voor kerk- of kloosterboekerij kan dienen.

Misschien is het te Rolduc ook zoo gegaan [7]), zeker waren de eerste abten van Rolduc geletterde mannen.

---

[1]) Annales Rodenses p. 149.

[2]) Ibid. p. 208.

[3]) Feith en Acker Stratingh, Kronijken van Emo en Menko etc. pp. 6. 7. cfr. p. 150.

[4]) Ibid. p. 16.

[5]) Ibid. p. 17.

[6]) Ibid. pp. 17. 18. 154. 155.

[7]) Beda brengt boeken mee uit Rome; Servatus Lupus, abt van Ferrières (842—862) vraagt Ciceroniana en andere o. a. aan York, Fulda, Tours, den Paus (Desdevises du Dezert, Lettres de Servat Loup p. 3).

Van den stichter, Ailbertus (eens magister aan de beroemde Domschool van Doornik), zegt de Annalist, dat niemand hem overtrof in „profectu litterali" en dat hij was „quasi primus omnium doctor artium liberalium"; van zijn opvolger Richerus heet het „qui et litteratura clarus erat valde", van Giselbertus „litteralis imbutus scientiae" [1]).

Onder Richerus komt Rolduc in betrekking met Beieren, waar toen een zeer opgewekt letterkundig leven heerschte; eene betrekking, die, vooral onder Bertolphus (1123), nauwer wordt, als monniken van Rolduc geroepen worden naar de beroemde metropool, Salzburg.

Niet onwaarschijnlijk is het, dat de boekerij van Rolduc met de boekerijen van Salzburg samenhangt [2]), althans de Benedictijner abdij van St. Peter te Salzburg heeft dezelfde afdeelingen [3]); de lijst der schoolschrijvers begint ook daar met Boethius' commentaar op de Categoriën; eene niet zoo vaak voorkomende vita, nl. S. Egidii, wordt daar en hier gevonden.

Al had Aken opgehouden een middelpunt van wetenschap te zijn, toch dankt Rolduc waarschijnlijk aan Aken wat het aan Karolingische schrijvers bezit.

Op Maastricht wijzen nog de drie vitae Servatii.

In het gebied der gissingen aangeland, wensch ik nog ééne gissing te wagen: de boekenlijst van Rolduc kan een leiddraad zijn voor de verklaring der bouwgeschiedenis van een deel der beroemde St. Victorkerk te Xanten.

De zaak is deze: in den catalogus wordt merkwaardiger wijze slechts één schenker van boeken met name genoemd, zekere magister Bertolphus Xanctensis; deze geeft eenige Bijbelboeken. Verder wordt gesproken van eene „summa magistri Bertolphi".

---

1) Annales Rodenses a[is]. 1104, 1122.

2) Vgl. over de boekerijen van Salzburg Foltz, Geschichte der Salzburger Bibliotheken.

3) 1) Hic est numerus librorum, qui continentur in bibliotheca Salzpurgensis ecclesiae ad s. Petrum en 2) Hi sunt scolares libri istius ecclesie.

Nu komt een magister Bertholdus in Xantener oorkonden van dezen tijd voor, hij bouwt het westelijk deel, d. i. torens en façade, van St. Victor [1]).

Bestaat er overeenkomst tusschen het bouwwerk van Xanten en dat van Rolduc, heeft de Xantensche bouwmeester wellicht eenigen tijd te Rolduc vertoefd, daar in kerk en crypta modellen voor Xanten gevonden en kan wellicht het boekgeschenk als een bewijs van dankbaarheid aangezien worden?

Ik veroorloofde mij deze vraag te stellen aan Dr. Cuypers, die de beroemde kerk en crypta van Rolduc in haar ouden luister en heerlijkheid heeft teruggebracht en als geen ander deze monumenten kent. De Altmeister onzer bouwkunst had de zeer bijzondere welwillendheid — waarvoor ik hem innigen dank betuig — een onderzoek te Xanten in te stellen en mij het volgende te schrijven: „Het bezoek aan Xanten heeft mij wel den indruk gegeven, dat er met Rolduc verwantschap bestaat, wanneer men zich den oorspronkelijken toestand der Rolducsche kerk voor den geest brengt. Ik vind den aanleg vrij wel overeenstemmend met Rolduc, evenzoo de hoofdindeeling en het grondplan der torens (dieper dan breed); te Xanten zijn de westzijde met 3 arcaturen, de Noord- en Zuidzijde met 4 arcaturen. Ook de toepassing van ronde half cirkelvormige nissen in de zware torenmuren wijst op gelijken oorsprong. Volgens Wolff zouden de torens en het Westfront eerst in 1213 tot aan de 3de afsnijding zijn voltooid geworden, in Rolduc heeft men ook de geheele XIIe eeuw gewerkt om de kerk te bouwen, terwijl de torens nooit voltooid werden. De verschillende afmetingen der muren aan den Westbouw toonen te

---

[1]) Stephan Beissel, die de geschiedenis van den Dombouw te Xanten uitvoerig beschreef (23 Ergänzungsheft Stimmen aus Maria Laach 46), schrijft mij op eene desbetreffende vraag „ein Scholasticus Berthold komt in Xantener Urkunden 1165—1190 vor. Er baute den westlichen Theil der Kirche. Einen andern, der in Betracht käme, kenne ich nicht". Vergelijk ook H. L. Boersma, De Kerk van den Heiligen Victor te Xanten in de Bouwwereld 3e Jaarg. (1904) nrs. 6, 7, 8, 9, 10, 11.

Rolduc duidelijk, dat men eerst zeer laat van het voornemen de twee torens op te bouwen is afgegaan.

Het stelsel van halfcirkelvormige nissen te bouwen is te Rolduc in het transept toegepast voor het plaatsen van altaren. De profileering te Xanten heeft ook overeenkomst met Rolduc evenzoo de vorming der voorvensters".

Zoo zou het inderdaad kunnen zijn, dat het nootje van den catalogus Rodensis een vingerwijzing op bouwkundig gebied bevatte [1]).

M. H. Toen Rolduc voor eenige jaren het achtste eeuwfeest zijner stichting vierde, seinde de toenmalige Minister van Binnenlandsche Zaken: „Ik eer in Rolduc een der oudste scholen, waardoor de Christelijke grondslagen in ons volksleven gelegd en bevestigd zijn."

'k Hoop aangetoond te hebben, dat wij van die school nog een hoogst merkwaardig en voor ons Vaderland schier eenig document bezitten. Van harte wensch ik, dat mijne geringe poging meer bevoegden aanspore deze boekenlijst nog eens nader te bezien; reeds heeft zij zeer de aandacht getrokken in Duitschland en Oostenrijk; Nederland late zich de eervolle taak niet ontnemen dit gedenkstuk van den hoogen wetenschappelijken geest der vaderen van alle kanten te bestudeeren en het zooveel mogelijk te verklaren!

---

[1]) Het verschil in namen: Bertol*ph*us en Berthol*d*us schijnt geen bezwaar op te leveren. De uitmuntende kenner der middeleeuwsche literatuur Dom Germain Morin O. S. B. te Maredsous schrijft mij dienaangaande: „L'identité des deux noms Bertol*ph*us, Berthol*d*us ne me paraît pas à priori improbable pour votre région: c'est ainsi qu'en Flandre on donne indifféremment à St. Arnoul de Soissons les noms d'Arnold ou d'Arnulfus". Was de summa van Bertolphus een door hem én geschreven én gegeven, of eenvoudig een door hem gegeven werk? In de kronieken van Emo en Menko p. 79 wordt aangehaald eene sententie van „Magister Bertoldus".

In het Kalendarium Necrologicum Xantense (Binterim und Mooren, Die Erzdiöcese Köln im Mittelalter p. 565, Düsseldorf 1892) staat II Kal. Mart, zonder opgave van jaartal van overlijden:

XIII. O. Goswinus Subd. frater nr. Bertoldus pbr. Frater nr. scholarum magr auctor novi operis [d. i. den Dombouw]. Hieruit leeren wij, dat Bertoldus én hoofd der Xantener School én bouwmeester van den Dom was.

Het klooster Bethlehem werd omstreeks 1162 gesticht „instinctu Bertholdi Xantensis". Berchemius aangehaald bij Joh. Is. Pontanus, Hist. Gelricae ll XIV (Hardervici 1639) pag. 109.

BIJLAGE.

(Catalogus Rodensis).

Hij sunt libri theoloici Rodensis ecclesie.

1. Liber Augustini de trinitate XV cum aliis libris in uno uolumine.
2. Tractatus eius super iij quinquagenas psalterij. cum altjs opusculis eius.
3. Sermones eius lxiij. super iij ewangelistas Matheum Lucam Johannem.
4. Item super Johannem.
5. Super Genesim ad litteram. et super genesym contra manicheos, et contra Achademicos in uno uolumine.
6. Liber de ciuitate dei.
7. Contra faustum manicheum.
8. De pastoribus.
9. De ouibus.
10. De cura mortuorum.
11. De doctrina christiana libri IIII^or in uno uolumine.
12. Contra epistolam Parmeniani donatiste.
13. De natura et gratia.
14. De libero Arbitrio et contra Donatistas et psalterium eius in uno uolumine.
15. Item de natura et gratia et quedam alia excerpta.
16. Libri xiij confessionum eius.
17. Gregorius super Ezechielem et haimo super Apokalipsin in uno uolumine.
18. Dialogus Gregorij et Dialogus Basilij et Johannis in uno uolumine.
19. Moralia Gregorij super iob.
20. Rubertus super Johannem.
21, Beda de tabernaculo et de temporibus.

22. Libri numeri, Judicum, Job, cum glosis in uno uolumine.
23. Quatuor ewangelie cum glosis.
24. Libri leuiticus. Judicum. et alii in uno uolumine quos dedit magister bertolphus xanctensis.
25. Jheronimus super VI prophetas.
26. Item dupliciter super XII minores prophetas.
27. Rabanus super librum machabeorum.
28. Idem super librum regum.
29. Magnus epistolarius iheronimi.
30. Item epistolarius eius.
31. Cassiodorus in secundam quinquagenam.
32. Beda in ecclesiastem et Jheronimus in ecclesiastem et cantica canticorum Beda in parabolas et alia.
33. Augustinus de catezizandis rudibus. Beda super Ezdram.
34. Claudianus de anima.
35. Jheronimus in Danielem.
36. Exameron Ambrosij.
37. Pastoralis Gregorii.
38. Daniel glosatus.
39. Duplices glose in Paulum.
40. Glose super psalterium.
41. Ambrosius de sacramentis.
42. Epistole Cipriani et Ambrosii in uno uolumine.
43—45. Gratiani duo et alius liber in Gratianum.
46. Gemma anime.
47. Johannes Scotus super ierarchiam dionisij.
48. Candela garlandi.
49. Scolastica historia.
50. Glose super Matheum.
51—53. Pauli plures cum glosis marginalibus.
54. Glose super primam partem Mathei et super totum iohannem.
55. Anselmus cur deus homo.
56. Haymo super Jeremiam succincte.
57. Orationes Anselmi.
58. Lucas glosatus.

59. Omelie sancti Cesarij ad monachos et uita seruatij in uno uolumine.
60. Ysidorus ethimologiarum.
61. Ecclesiastica historia.
62. Item Paulus glosatus.
63. Expositio in Ysaiam. Beda in Marcum et canonicas epistolas et actus apostolorum in uno uolumine.
64. Rubertus in osee prophetam et alios quosdam.
65. Expositio Apokalipsis.
66. Esitius in leuiticum.
67. Excerpta quedam canonum et legum.
68. Origenes in exodum.
69—70. Duo penitentiales.
71. Psalterium glosatum.
72. Boetius de sancta trinitate cum expositione et aliis quibusdam expositionibus.
73. Genesis et exodus cum glosis marginalibus.
74. Epistole Fulberti episcopi.
75. Anselmus cur deus homo.
76. Liber temporum.
77. Ysidorus de cleris et summo bono.
78. Monologion Anselmi de libero arbitrio et opus abbatis de clara ualle in uno uolumine.
79. Item commentarium eius in cantica canticorum.
80. Passio ignatij et liber Syxti qui dicitur anulus.
81. Excerpta canonum.
82. Hincmarus ad karolum regem.
83. Item hincmarus de trinitate et aliis capitulis.
84. Iuo carnotensis de sacramentis et Anselmus de libero arbitrio, in uno uolumine.
85. Origenes in cantica canticorum.
86. Bernardus in cantica canticorum.
87. Sententie magistri hugonis et sententie magistri Petri.
88. Epistole canonicae et Apokalipsis cum glosis.
89. De naturis rerum et sententiis Astrolabij.

90. Cantica canticorum et epistole canonicae, cum glosis.
91. Johannes cum glosis.
92. Glose super Matheum.
93. Secundarie glose in quatuor ewangelistas.
94. Conpotus Rabanj.
95. Beda de temporibus.
96. Manualis Alcwini.
97. Ysidorus contra iudeos.
98. De questionibus in libro regum et beda in ezdram.
99. Ysaias glosatus.
100. Apokalipsis glosata.
101. Excerpta canonum.
102. Commentarium Ruberti pubblici montis.
103. Apokalipsis glosata.
104. Enchiridion Augustini.
105. Glose super Genesim.
106. Glose super titulos psalmorum.
107. Paulus cum glosis.
108. Explanatio VI. dierum.
109. Berengerus de sacramentis.
110. Cantica canticorum et apokalipsis.
111. Anselmus de libero arbitrio et originali peccato.
112. Genesis glosata ab eo loco Vende mihi primogeniam.
113. Job cum glosis.
114. Registrum Gregorii.
115. Smaragdus.
116. Passio catherine.
117. Vita Martini cum aliis vitis et passionibus sanctorum.
118. Vita Gregorij.
119. Passionalis Apostolorum.
120. Vita seruatii duplex.
121. Vita Nycholai.
122. Vita Goaris et Egidij in uno uolumine.
123. Vita sancti Adelberti.
124. Omelie Johannis crisostomi.

125. Flores Augustini Ambrosij Jeronimi.
126. Item Jeronimus in ysayam.
127. Job glosatus.
128. Aurora Petri.
129. Summa magistri bertholphi.
130. Amalarius et Rubertus de offitijs in uno uolumine.
131. Opus domini Ruberti in cantica canticorum in persona beate beate uirginis.
132. Epistole Pauli omnes cum glosis et secundarie glose in paulum.
133. Egesippus de excidio iherosolimorum et Orosius in historiam Romanorum in uno uolumine.
134. Beda in anglicam historiam.
135. Historia brittonum.
136. Historia Langobardorum et Persarum in uno uolumine.
137—138. Passionalis maior et minor.
139. Orationum liber.
140. Musica Widonis et Johannis in uno uolumine.
141. Musica bern.
142. Consuetudines.
143. Musica Odonis.
144. Solinus.
145. Quidam sermones cum collationibus patrum in uno uolumine.
146—147. Liber sermonum et item liber sermonum.

HIJ SUNT LIBRI ARTIUM LIBERALIUM. ET PHILOSOPHORUM. ET AUCTORUM. ET POETARUM.

148. Editio boetij in chategorias Aristotelis.
149—151. Tres lucani et glose in eum.
152—153. Duo Salustij et glose.
154. Ouidius metamorphoses et epistolarum duo et Tristium et de Ponto et Ouidius in ybim et glose eius.

155. Thodolus cum glosis.
156. Sedulius et Theodolus in uno uolumine.
157—160. Quatuor Statij Achilleides et glose.
161. Tullius de Amititia.
162. Prudentius psicomachie.
163. Eneida. et Georgica Virgilij.
164—166. Tres poetrie horatij.
167. Expositio Remigii super donatum.
168—169. Donatus magnus et Donatus maior cum diuersis glosis.
170. Super boetium glose.
171. Timeus platonis.
172. Glose super Priscianum constructionum et super Priscianum magnum.
173. Item Tullius de Amititia.
174. Fabule poetarum cum expositionibus.
175. Prima Rethorica et glose in eam.
176. Regule Arithmetice et Geometrie.
177. Glose super ysagogas porphirij et super topica boetii in uno uolumine.
178. Glose super ysagogas porphirij et super praedicamenta Aristotelis et super perierminias et super boetium de cathegoricis et ypoteticis sillogismis et super topica in uno uolumine.
179. Commentarium boetij super cathegorias Aristotelis.
180. Priscianus de xij versibus Virgilii et glose super primam Rhethoricam.
181. Prosper.
182. Glose super Macrobium et Platonem.
183. Ortographia metrice composita et lectoria ars Americi in uno uolumine.
184. Glose super Oratium.
185. Tullius super Rethoricam.
186. Glose super Arithmeticam et boetium de musica.
187. Item Donatus.

188. Solinus.
189. Glose super Priscianum magnum.
190. Glose super boetium de consolatione philosophie.
191. Excerpta grammatice et sententiarum Oratii.
192. Tullij Ciceronis thimeus.
193. Item Salustius.
194—195. Duo persij cum glosis.
196. Glose super Priscianum constructionum.
197. Epistole Senece ad Lucilium et de clementia ad Neronem.
198. Conpotus helperici.
199. Priscianus constructionum.
200. Glose Prudentii psicomachie.
201. Glose statij thebaidis.
202. Item Glose super boetium.
203. Item tullius de Amititia.
204. Boetius de consolatione philosophie.
205. Seneca Novato.
206. Item Priscianus constructionum.
207. Epistole Cyceronis.
208. Breuiarium arithmetice.
209. Ysagoge porphyrij in cathegorias aristotelis.
210. Glose in Priscianum constructionum.
211. Liber perierminias.
212. Glose super Macrobium et Ouidium magnum.
213. Thimeus Critias Hermocrates.
214. Plato glosatus.
215. Liber Ygini de astronomia.
216. Timeus platonis.
217. Liber ysagogarum porphyrij.
218. Emelianus de preceptis rei rustice.
219. Libellus herimanni de compositione astrolabii.
220. Porphyrius. perierminias.
221. Topica.
222. Cathegorie.
223. Glose de orthographia.

224. Micrologus in musica.
225. Glose super lucanum.
226. Item glose in lucanum.
227. Regule dictaminum.
228. Ars prisciani cesariensis.
229. Liber bestiarum.
230. Glose super boetium de diuisionibus et glose in priscianum constructionum.
231. Glose super Tullium de Amititia.
232. De generibus herbarum.
233. Salustius.
234. Herimannus de astrolabio.
235. Expositio menbrorum.
236. Horatius cum suis libris.
237. Boetius in Arithmeticam.
238. Philippica tullii.
239. Item Epistole Senece ad lucilium.
240. Ysagoge iohannitij.
241. Item genera herbarum.
242—243. Duo libri graduum Constantini.
244. Item constantinus.

De Voorzitter dankt den spreker en brengt hem hulde voor zijne interessante rede. Inderdaad hebben wij uit de door hem behandelde boekenlijst een duidelijk beeld gekregen van het opgewekt geestelijk leven, dat te Rolduc heerschte.

Aangezien niemand nadere inlichtingen wenscht te vragen of opmerkingen wenscht te maken, spreekt nu Dr. G. E. W. van Hille over:

Het stemrecht in de tribus.

Op p. 152 van 't III^de deel van Mommsens Staatsrecht lezen we ongeveer:

Naar waarschijnlijk betrouwbare overlevering werd in 't jaar

283 (d. w. z. 471 v. C.) op voorstel van den volkstribuun Volero Publilius in plaats van de stemming naar curiën, die naar tribus ingevoerd bij de verkiezing der volkstribunen. 't Is duidelijk en wordt ook door de Annalisten op den voorgrond gesteld, dat de leiders van de plebs voor alles moesten zorgen, de feitelijk van den bevoorrechten stand (Altbürger) afhankelijke van de feitelijk onafhankelijke gemeentenaren, d. w. z. de clienten van de plebejers te scheiden, om ten minste hun eigen vergadering voor hun besluiten en, vooral voor hun verkiezingen te beheerschen. De eenvoudigste manier daartoe was 't stemrecht, door 't vast te maken aan de tribus, den plebeïschen grondeigenaars te geven. Tegenover de curiën, waarin ieder plebeier zijn plaats had, was dit een inkrimping van het stemrecht.

Volgens deze opvatting zouden dus de tribuni plebis de reactionnairen bij uitnemendheid geweest zijn en zouden, gelijk Valeton heeft opgemerkt, de plebeïsche boeren, om schuld van hun landbezit beroofd, geen stemrecht hebben gehad in 't concilium plebis.

Wordt deze voorstelling door de bronnen gesteund?

't Zij de namen Ramnes, Tities en Luceres werkelijk aan drie gentilicische tribus toekomen [1]), 't zij ze slechts de leden der drie oudste riddercenturiën aanduiden [2]), in elk geval hebben de leden van elke curia of gens zich één van oorsprong gevoeld tegenover de leden eener vreemde afdeeling en uit 't feit, dat de indeeling in curiën evenals die in patriciërs en plebejers door de traditie aan Romulus wordt toegeschreven, blijkt de hooge ouderdom er van en de relatieve jongheid der z. g. Serviaansche tribus. — Twijfelachtig noemt Mommsen de verhouding tusschen deze tribus en de oudste. Kan men eigenlijk wel van een verhouding spreken? De oudste tribus bevatten persoonlijk 't geheele Romeinsche volk. Ieder individu behoorde tot een gens; de leden der niet in de curiën opgenomen gentes en de uit den vreemde

---

[1]) Dion. 4, 14; Livius 10, 6, 7.

[2]) Niese R. G. 30; Liv. 1, 13, 8.

aangekomen gelukzoekers hadden zich evengoed als de vrijgelaten slaven als cliënten onder de bescherming van de een of andere patricische familie te stellen.

Plaatselijk omvatten de tribus den ganschen ager Romanus, de som van het ongedeeld gentiel-grondbezit.

Past het moderne stadsbegrip wel in dit verband? Er was behoefte aan een plaats om te beraadslagen over gemeenschappelijke belangen, een loopplaats voor de opkomende contingenten troepen, een heiligdom voor de aller belangen behartigende godheden, een wijkplaats bij dreigend gevaar. Al heet Roma quadrata de oudste stad, 't Palatijnsche Rome kan niet veel op een stad geleken hebben; hoogstens is het via eenige tusschenvormen tot 't z. g. Rome van Servius Tullius de aanleiding geweest. Aan dezen vorst schrijft de traditie toe een indeeling van de stedelijke bevolking en een van de landbevolking, samen vormend een systeem, dat in de plaats kwam van de vorige gentilicische, slechts voor een landelijke bevolking passende, indeeling.

De stad is dus 't nieuwe element in de organisatie en nu zal 't grondbezit wel 't eerst verbonden geweest zijn aan de stadwoning en 't gentiel bezit binnen de muren zal wel 't eerst vervreemd zijn, maar de stedelingen waren uit hun aard 't eerst ontwassen aan het gentiel verband. De vraag verder of aan het eigenlijk privaat grondbezit voorafgegaan is een zeker aan het feitelijk bezit vastgeknoopt recht op den grond, zooals Mommsen [1]) zegt, schijnt me niet van belang, waar toch de centuriënindeeling bewijst, dat vóór het ontstaan van de tribus rusticae de dienstplicht werd verbonden met het persoonlijk grondbezit; want van de landbevolking was de dienstplicht de voornaamste staatsburgerlijke plicht, voor de stedelijke het belasting opbrengen; en al hebben de Serviaansche tribus evenmin als de vorige hun naam aan de belasting te danken [2]), hun ontstaan zeker wel. Betrekkelijk gering acht ik het aantal in de centuriën

---

[1]) SR. III 244[4].   [2]) Liv. 1, 43, 13.

ingedeelde stedelingen; vertaalt men dus het woord aerarius door niet-grondbezittend-belastingbetaler, dan zoude men kunnen zeggen, dat de aerarii niet de uit de tribus gestootenen maar juist de eigenlijke tribusleden zijn, reden waarom ik voor onjuist houd Mommsens woord [1]: „Obwohl die (Servianische) Tribus ursprünglich örtlich auf die Stadt beschränkt war, muss sie dennoch von je her personal die gesammte Bürgerschaft eingeschlossen haben, welche an der privaten Bodennutzung participirte."

Hoe zich het getal tribus uitbreidde tot één en twintig is onbekend — waarschijnlijk is het getal niet dadelijk van 4 op 21 gesprongen, dat bewijst de traditie omtrent de tribus Claudia [2], en de tribus Clustumina zal wel de 21ste geweest zijn — maar wèl is duidelijk, waarom het getal werd uitgebreid: Een éénvormige administratie, die alle burgers insloot, was slechts mogelijk, wanneer er een verdeeling in districten bestond, waarvan men niet slechts voor de belastingheffing maar ook voor den dienstplicht, zooals we in 418 zien [3], kon gebruik maken. Die eenvormigheid kon slechts uiterlijk zijn, want telkens moest het verschil in karakter tusschen land- en stad-tribus te voorschijn komen.

Ik behoef niet te zeggen, dat ik Dionysius' plaats [4] over het inschrijven der libertini, ten minste voor zoover ze in de stad woonden, in de stadtribus die toen de eenige tribus waren, niet als een anachronisme beschouw, maar wèl die [5] waarin hij zegt, dat naar de indeeling in 4 tribus *αἱ καταγραφαὶ τῶν στρατιωτῶν* gemaakt werden.

Het is te begrijpen dat de tribuni plebis zich tot elken prijs wilden vrijmaken van het knellend gentiel verband, al blijkt uit de herhaalde verkiezingen van mannen als Genucius en Volero, dat de cliënten zich toen al begonnen te emancipeeren van het Patriciaat; want hoewel toegegeven moet worden, dat de plebs rustica volgens de overlevering [6] de plebs der secessio geweest

[1]) SR. III 182. [2]) Liv. 2, 16, 5.
[3]) Liv. 4, 46, 1. [4]) 4, 22, vgl. Mommsen SR. III 163[1].
[5]) 4, 14 vgl. Mommsen SR. III 109[2]. [6]) Liv. 2, 32, 5.

is, een tot wanhoop gedreven boerenbevolking overgeleverd aan de knevelende patroni, behoeft men toch slechts een beschrijving van Volero's contiones te lezen, om te bemerken, dat de stuwende kracht dikwijls zat in de veel gesmade plebs urbana en dat een groot deel der plattelanders, de clienten, het stemvee der comitia curiata, zich leende tot belemmering der in hun belang door de tribuni plebis ontworpen maatregelen. Daarom moesten de patriciërs uit de vergadering geweerd.

De pogingen van een Genucius om een lex agraria tot stand te brengen bewijzen echter, dat de tribunen er op gesteld waren de plebs rustica te versterken: een onafhankelijke boerenbevolking als rugsteun der achterlijke clienten en tegenwicht tegen de hen over het hoofd groeiende plebs urbana was in hun belang; vandaar ook de gewoonte om de concilia op nundinae te houden.

Al leden de eerste pogingen om leges agrariae te verkrijgen schipbreuk, toch emancipeerden zich de clienten door latere akkerwetten en door de gebeurtenissen van 471 en 450 meer en meer; anders was een afwijzing, gelijk Camillus van zijn tribules en clientes ondervond [1]), onmogelijk geweest. Dat was in 391, een eeuw na de stichting van het tribunaat, 50 jaar na die der comitia tributa.

Dionysius vertelt, dat Servius Tullius aan zijn onderdanen verbood uit de ééne tribus te verhuizen naar de andere; het doet er niets toe of het waar is, maar er blijkt uit, dat de „Personaltribus" door de „Bodentribus" werd bepaald: *dat ieder behoorde tot de tribus, waar hij woonde*; daarom was het trouwens ook begonnen!

Mommsen heeft er al zeer terecht op gewezen dat de „Bodentribus" onveranderlijk waren, m. a. w. dat nooit een akker of een huis van de eene in de andere tribus werd overgebracht. Daardoor werden langzamerhand de tribus zeer verschillend in aantal opwonenden. In de stad werd de bevolking natuurlijk steeds dichter, hoe meer de handel opkwam en de boeren om

[1]) Liv. 5, 32, 8.

schuld hun plaats moesten verlaten en de plebs urbana kwamen versterken. Dit bleek bij elke censuur en dàt zal Livius wel bedoelen, als hij over het aes alienum praat [1]), waardoor velen niet meer grondeigenaars waren, hoewel ze op de vorige tabulae publicae als zoodanig vermeld stonden en dus dienstplichtig waren. Livius behoeft dus niet het anachronisme van hypothecaire schulden begaan te hebben, waarvan Mommsen hem verdenkt [2]).

Het is dus niet te verwonderen, dat er, toen de tribus ook kies- en stemdistricten geworden waren, in 471 of al vroeger, maar vooral na 449 onderscheid kwam in aanzien tusschen de 4 oudste en de later bijgekomen tribus, omdat in de eerste door de dichte bevolking het stemrecht minderwaardig werd, vergeleken met dat in de rusticae; voorts zijn de grondeigenaars nu eenmaal de aristocraten en werd het tribunaat van dienaar der lijdende menschheid allengs het orgaan der wordende plebeïsche aristocratie.

Dit verschil in aanzien gebruikten de censoren bij het opmaken der tribuslijsten om de burgers te straffen op een wijze, die zoowel onteerend als financiëel nadeelig was, en het tribuskarakter aantastte.

Mommsens beschouwing over de nota censoria hangt nauw samen met zijn opvatting van de tribus. Voor 312 zouden de gestraften, de tribu moti, uit alle tribus verwijderd, na 312 in de tribus urbanae overgebracht zijn.

De aerarii zijn dus vóór 312 stemrechtloos, na 312 in hun stemrecht beperkt.

Dezé beschouwing wordt gesteund door de volgende plaatsen:

De scholiast op Cicero's Divinatio [3]) omschrijft de notae censoriae aldus: Een senator werd uit den senaat verwijderd, een eques Romanus verloor zijn paard, een plebejer werd in de tabulae Caeritum ingeschreven en verloor daardoor zijn plaats in het album zijner centuria en was slechts in zooverre burger, dat hij als hoofdgeld aera betaalde bij wijze van tributum.

---

[1]) Liv. 6, 27, 6; 31, 2; 7, 22, 6. [2]) SR. II 395.
[3]) P. 103 Bait., Mommsen SR. II 392².

Gellius [1]) vertelt, dat de Caeriten het eerst municipes sine suffragii iure geworden zijn, vereerd met het burgerrecht maar zonder de negotia en onera, alles om hun welwillendheid jegens de Romeinen te beloonen. Daarom zouden versa vice de lijsten, waarop zij werden geschreven, die door de censoren van het stemrecht beroofd waren, Caeritum tabulae genoemd zijn.

De ongerijmdheid van dit verhaal springt in het oog en men zou geneigd zijn met Mommsen de termen als van onwaarde te beschouwen, als ze niet een goede aanvulling gaven van Livius' verhaal; volgens hem toch zijn de Caeriten eerst met hospitium publicum geëerd en vervolgens na rebellie wegens hun vroegere verdiensten met een betrekkelijk lichte straf, een pax iniqua gestraft [2]).

Dat de toestand van municipium sine suffragio niet zoo'n voorrecht was, laat Livius [3]) de Aequi zeggen en blijkt ook uit Cicero [4]). Ik begrijp dus niet, waarom we Livius niet zouden mogen gelooven. Als nu Gellius gelijk heeft, dat Caere het eerste (353) municipium sine suffragio was, dan gaat het uitstekend de inwoners van Acerra [5]) (332) en Anagnia [6]) (305) op de tabulae Caeritum te zetten, wat Strabo aldus uitdrukt: Hoewel ze hun de *πολιτεία* gaven, schreven ze hen niet in bij de *πολῖται*, maar plaatsten ook de anderen, die niet deel hadden aan de *ἰσονομία* op de *δέλτοι τῶν Καιρετανῶν* [7]); dus evenals de Hollanders de Boniërs en Baliërs de Atjeh-verklaring laten teekenen.

Maar is het nu denkbaar, dat op diezelfde lijsten ook particuliere notati werden geplaatst? 't Ware dan nog begrijpelijker als de Caeriten waren geplaatst op de lijst der notati, die bestaan hebben van 443 af als tribu movere werkelijk beteekende tribubus omnibus excludere. Volgens Mommsen heeft het dit beteekend tot 312.

---

[1]) 16, 13.
[2]) 5, 50, 3; 5, 40, 10; 7, 20, 8.
[3]) 9, 45, 7.
[4]) Pro Balbo 31 v.
[5]) Liv. 8, 17, 12.
[6]) Liv. 9, 43, 24.
[7]) 5, 23, p. 220.

Gellius heeft er echter geheel ten onrechte de particulieren bijgehaald — zeker wel verleid door het Horatiaansche Caerite cera digni [1]). Ik weet niet in hoeverre men Horatius rekenschap mag vragen van dergelijke phrasen, maar ik zou er niet meer in willen zoeken dan: evenals den roeiers van Ulyxes [2]) is ons het verboden genot dierbaarder dan 't vaderland, dus moesten we eigenlijk ons burgerrecht maar verliezen, hoe, ja daarover bekommert Horatius zich niet; hebben die Caeriten indertijd ook niet hun hospitium opgeofferd aan hun roofzucht?

Ook de rest van de Ps. Asc. plaats is verre van correct; de indeeling senatores, equites en plebejers is, tenminste voor de eerste eeuwen, onjuist, en ook de straffen zijn niet goed voorgesteld. Gaan we ze bij Livius [3]) na, dan vinden we, dat het senatu movere gepaard gaat met het aerarium facere, dat staat er wel niet altijd bij, maar vaak vinden we aerarium facere bij lieden, die zeker al senator waren; dergelijke berichten vullen elkaar alzoo aan. Verder vinden we in de uitdrukkingen geen verschil, hetzij we vóór 312, hetzij daarna ons bevinden. In 434 vinden we slechts het zeer bizondere, dat de censores Mam. Aemilium tribu moverunt octiplicatoque censu aerarium fecerunt. Nu moge het Mam. verhaal onhistorisch zijn, den zin zelf heeft Livius toch bezwaarlijk uit zijn duim gezogen.

We komen dus tot het resultaat, dat ten allen tijde de censoren de notati uit hun tribus in een andere konden plaatsen, daardoor stemden ze niet in hun woontribus en was het hun ook onmogelijk die belasting te betalen, die slechts van landbezit c. a. geheven werd. Tot hun straf kwamen zij in de blijkbaar ongunstige conditie van aerarii, ongunstig, hetzij omdat van res nec mancipi een hooger percentage verschuldigd was, hetzij de censor, zooals uit de Mam. plaats misschien moet besloten worden, het vermogen van zulk een notatus naar

---

1) Ep. 1, 6, 62.

2) Od. 12, 271 vv.

3) Liv. 4, 24, 7; 9, 34, 9, a°. 434; 24, 18, 6—8; 43, 3, a°. 214; 27, 11, 15, a° 209; 29, 37, 12, a° 204; 42, 10, 4, a° 173; 44, 16, 8, a° 169; 45, 15, a° 168.

willekeur hooger mocht schatten. — Wel waarschijnlijk hebben de censoren de notati steeds in een der tribus urbanae geplaatst, omdat daar het stemrecht het minste gewicht had en als we bedenken, dat later de centuriae met de tribus samenhingen, kan men nog uit de Ps. Asc. plaats deze kern van waarheid pellen, dat er staat in albo centuriae *suae*, al moet dadelijk toegestemd worden, dat men na de hervorming algemeen aanneemt, dat alle burgers in de tribus waren, dat toen ander vermogen even goed als landbezit voor de centuriae in aanmerking kwam en dat die toestand in strijd is met de even van te voren genoemde opvatting der tabulae Caeritum.

Er blijft dus over na te gaan, wat de fameuse hervorming van App. Claudius in 312 eigenlijk beduidt en wat we uit te hooi en te gras gemaakte opmerkingen van Livius over tribus en suffragium leeren kunnen. Volgens Livius [1]) verdeelde App. Claudius de urbani humiles (Gron.) over alle tribus; volgens Diodorus [2]) veroorloofde hij alle burgers zich te laten inschrijven in welke tribus ze wilden (*ὅποι προαιροῖντο τιμήσασθαι*).

Volgens Plutarchus [3]) gaf hij eerst aan de libertini *ἐξουσίαν ψήφου*, maar hij knoopt deze mededeeling vast aan het verhaal van Vindicius, die stemrecht kreeg *ᾗ βούλοιτο φρατρίᾳ προσνεμηθείς*; dit verhaal, dat de kenmerken van verwarring in zich draagt, ga ik voorbij. Ook Diodorus' voorstelling is onjuist, zooals ze daar ligt, de willekeur der burgers als maatstaf der indeeling opgevend; Livius verzwijgt een maatstaf geheel. Ik gis, dat die maatstaf de origo was, die later na den bondgenootenoorlog volgens allen de maatstaf werd.

Hoe we ons de oude tribus moeten denken, bewijzen de traditie over de tribus Claudia en het verhaal van Camillus' veroordeeling voldoende. Door den schuldenlast, die de arme boeren van hun land joeg, vermeerderde de turba forensis en werd het stemrecht in een tribus rustica zeer belangrijk in verhouding tot dat in een tribus urbana. Daaraan maakte App. een eind, hij

---

[1]) 9, 46, 11. [2]) 20, 36. [3]) Popl. 7 in fine.

maakte geen gebruik van zijn recht van tribu movere, wat blijkt uit Diodorus' bericht, dat hij niemand uit den senaat zette of zijn ridderpaard afnam; zonder twijfel herplaatste hij vele onder vorige censoren uitgestootenen in senaat en tribus rusticae en breidde de terugvoering in de tribus rusticae van de verarmde grondeigenaars, zoover hij kon, uit. Dit ware een systeem. Past dit met wat we verder vernemen?

De consuls van 311 roepen den senaat eenvoudig samen krachtens het tableau, dat gold vóór de censuur van Appius [1]), maar met de tribus ging dat blijkbaar niet zoo gemakkelijk; want tegen den zin der nobiles werd Gn. Flavius tot aedilis curulis gekozen; daar dit echter eerst in 304 gebeurde [2]), acht ik het bericht van Licinius Macer waarschijnlijk, dat Flavius reeds vroeger het tribunaat bekleed had. Als er werkelijk niet meer gevallen van dien aard zijn voorgekomen, ligt het aan gebrek aan geschikte candidaten of misschien was Flavius de eenige gekozene van beteekenis en dus alleen de vermelding waard.

De censoren van 304 namen een reactionnairen maatregel [3]). Concordiae causa, d. w. z. niet om de nobiles en de humiles te verzoenen, maar om de nobiles te bevredigen, werden de humiles, want blijkbaar bedoelt Livius met factio forensis ook de humiles, die in de tribus rusticae woonden, allen in de tribus urbanae geplaatst, die dus van nu af ook officieel minderwaardig zijn en daarom terecht door Fabricius τῶν ἀτίμων φυλαί genoemd worden [4]).

De reactie ging verder. De libertini, die oorspronkelijk in alle tribus zaten, — ze stemden oudtijds in de tribus hunner patroni, op wier goederen ze bleven wonen, — zullen wel, voorzoover ze niet grondbezitters waren, door de censoren van 304 in de tribus urbanae zijn geplaatst. In 220 of daaromtrent [5]) komen ook de assidui, resp. alle libertini in de urbanae, tenminste voorzoover ze niet al in de urbanae woonden.

---

[1]) Liv. 9, 30, 2. [2]) Liv. 9, 46, 3. [3]) Liv. 9, 46, 14.
[4]) Dion. 18, 22. [5]) Liv. Ep. 20; Mommsen SR. III 436[3].

In 189 [1]) worden de censoren Flamininus en Marcellus gedwongen door een plebisciet van Terentius Culleo: προσδέξασθαι πολίτας ἀπογραφομένους πάντας, ὅσοι ἐλευθέρων γονέων ἦσαν.

Zooals bekend is, wordt volgens Mommsen door dit plebisciet een eind gemaakt aan den Makel des Sklavenstandes, die ook nog de zonen der libertini bezoedelde, maar als ik het wel heb, betroffen die nadeelen het passief kiesrecht en niet het actief, zooals reeds uit de plaats van Dionysius blijkt; het plebisciet zou dus slechts een middel kunnen zijn om der censoren machtsvolkomenheid, als ik het geliefkoosde woord mag gebruiken, in te perken.

Ik zou liever de plaats willen doen slaan op de libertini zelven en willen aannemen, dat Plutarchus libertini vertaald heeft in den zin, dien Suetonius [2]) er aan geeft. De censoren zouden dan de besluiten van 221, zij het ook gedrongen, hebben te niet gedaan, maar die na eenige ons onbekende tusschenvormen in 169 weer en nog rigoureuser hebben hersteld.

De censores van 179 mutarunt volgens Livius [3]) suffragia regionatimque generibus hominum causisque et quaestibus tribus discripserunt. Uit Mommsens woorden: „Dies kann wohl nicht anders verstanden werden als dass gewisse nicht ansässige Bürger, die sich nach ihrer Herkunft, ihrer Rechtsstellung und ihrem Gewerbe dafür eigneten von ihnen (den C.) in die ländlichen Tribus, auf welche das Wort regionatim hinweist, eingeschrieben wurden" [4]) blijkt reeds, dat de vertaling hem niet voldoet. Inderdaad lijkt mij deze vertaling niet juist. Regiones worden evenzeer de stadsdistricten van Augustus als de Flurbezirke van Servius Tullius genoemd, maar ook de tribus van S. T. zijn volgens Livius regionibus et collibus, al is die plaats misschien niet geheel gezond, ingedeeld. Regionatim beteekent dus: plaatselijk, d. w. z. zij maakten niet meer allerlei uitzonderingen voor allerlei categorieën menschen, maar namen de

---

[1]) Plut. Flam. 18. [2]) Claud. 24.
[3]) 40, 51. [4]) SR. III, 185.

woonplaats als maatstaf, dus de oorspronkelijke. De woorden generibus hominum causisque et quaestibus begrijp ik niet. De gissing, die bij me opkwam, om te vertalen door dativen en er omnibus of variis aan toe te voegen, zij deelden de tribus toe aan alle soorten, rechtspositiën en ambachten van menschen d. w. z. aan menschen van allerlei s., r. en a. naar hun woonplaats schijnt me gevaarlijk, maar meer op het oorspronkelijke gelijkend dan Mommsens vertaling; trouwens allerlei gissingen zijn nog te maken.

In vergelijking met vorige censuren kunnen we deze censuur dus in zooverre populair noemen, dat de op het land wonende humiles niet in de tribus urbanae werden gecenseerd.

Hiermee sluit ik mijn verslag. 't Schijnt me onnoodig verder de lotgevallen der Latini en de wijzen, waarop ze werden behandeld, na te gaan. Ze zouden trouwens geen nieuwe argumenten opleveren voor mijn meening, dat in de tribusgewijze bijeengeroepen vergaderingen het geheele volk, resp. de plebs, stemde volgens het algemeen stemrecht en dat de persoonlijke tribus van ouds principieel op de woonplaats, niet op het grondbezit, berustte.

Na deze rede verlangde niemand het woord. De Voorzitter zegt, dat hem dit, met het oog op het bijzonder lastige en zeer speciale van het behandelde onderwerp, niet verwondert, te meer daar de op dit gebied in ons vaderland meest competente man, helaas! verhinderd is in ons midden te zijn. Hij wil daarom zelf ook niet in debat treden, maar wel wil hij den inleider zijne groote ingenomenheid betuigen met de heldere en van zelfstandig oordeel getuigende wijze, waarop hij zijn zeer moeilijk onderwerp heeft behandeld.

Vervolgens spreekt Prof. Dr. T. J. De Boer over:

Hegel en de Kunstgeschiedenis.

Op verlangen van den spreker volgt daarvan hier slechts een kort verslag.

Na een korte inleiding tot Hegel's kunstfilosofie behandelt spreker het historische gedeelte van de „Aesthetik". Hij tracht aan te toonen dat de historische constructie der kunstvormen en der bijzondere kunsten hier en daar in strijd komt met de motieven van Hegel's eigen psychologie en dialektiek. Volgens het psychologisch schema (Empfindung, Anschauung, Vorstellung) staat de muziek het laagst, de poëzie het hoogst. Dialektisch beschouwd vormen de beeldende kunsten de these, waarvan de muziek de antithese is, terwijl dan de poëzie de synthese of totaliteit van alle kunst is. Volgens de historische constructie echter staat de bouwkunst op zich zelf als symbolische, de beeldhouwkunst als klassieke kunst en vormen schilderkunst, muziek en poëzie te zamen de romantische groep. Kunst nu is de idee in zinnelijke verschijning en de laatstgenoemde indeeling van kunstvormen en bijzondere kunsten is tevens historisch. De symbolische kunst, waarin de idee den passenden vorm nog zoekt, is Oostersch, de classieke kunst als ideale eenheid van idee en verschijning, is Grieksch, de romantische kunst, waarin de diepe innerlijkheid niet meer tot volledige uitdrukking kan komen, is Christelijk-Germaansch. Uit de levenservaring van den philosoof zelf in verband met de ontwikkeling van de historische wetenschap van zijn tijd, met name van de nog jonge Oostersche philologie, zoekt spreker deze constructie te verklaren. Ten slotte wordt er na eenige woorden van critiek, met waardeering gesproken over vele schoone bladzijden in Hegel's Aesthetik, vooral over de poëzie, die in Hegel's geest de hoogste kunst is.

Bij het hierop volgende debat maakte Dr. J. M. Fraenkel de opmerking, dat de indeeling van de kunsten in drieën bij Hegel eene toevallige was genoemd. Spr. vroeg of deze indeeling

niet veeleer als een hoofdkenmerk van Hegel is te beschouwen. In de tweede plaats vroeg deze debater, of de historische opvatting van den inleider wel de meest gepaste is. Moeten wij niet in Hegel's geest voortgaan op den door Hegel aangegeven weg en verder denken. In de derde plaats vroeg hij, hoe de inleider dacht over Bolland's „Aesthetische geestelijkheid".

Prof. De Boer antwoordde kort. Hij heeft niet gezegd, in geen geval bedoeld, „toevallig"; alleen wilde Spr. zeggen, dat Hegel had eene groote voorliefde voor die indeeling in drieën. Voorts heeft Spr. Hegel in deze historische afdeeling historisch behandeld. Ook spr. meende voorts dat Hegel door Bolland is verbeterd. Bolland immers geeft zes kunsten, dat is 2×3. Bolland heeft ook den dans en de tooneelspeelkunst onder de kunsten opgenomen; en ook de muziek uitvoeriger besproken. Derhalve vulde Bolland Hegel's werk aan.

De Voorzitter zegt den spreker hartelijk dank voor zijne boeiende voordracht en sluit hierop deze vergadering.

Vergadering op Donderdag 4 April.

Na de opening verkrijgt Prof. Dr. K. H. Th. Bussemaker het woord voor zijne rede:

Iets over de assientos de negros,

waarvan de korte inhoud hier volgt.

De spreker vestigt in den aanvang zijner rede de aandacht op een werk van Georges Scelle, in 1906 verschenen en getiteld: La Traite négrière aux Indes de Castille. Contrats et Traités d'Assiento, dat, zeer rijk gedocumenteerd, allen vroegeren arbeid aangaande de assientos de negros geheel in de schaduw stelt.

De geschiedenis der assientos de negros omvat een tijdvak van nagenoeg drie eeuwen. Zij zijn van groote beteekenis geweest

niet alleen voor Spanje en de overzeesche bezittingen van Castilië, maar ook voor den wereldhandel en den wedijver der natiën op dit gebied. Uit de zeer rijke stof een greep doende, licht de spreker een vijftal punten toe.

Wat is een assiento de negros? Een assiento is een contract, aangegaan door de Spaansche regeering met een particulier om te voorzien in de behoeften van een tak van publieken dienst. Zoo is een assiento de negros oorspronkelijk een contract der Spaansche regeering met een bizonder persoon, die onder bepaalde voorwaarden op zich neemt in de overzeesche gewesten een gestipuleerd aantal negers ter markt te brengen en te koop aan te bieden tegen een vastgestelden prijs.

Hoe is de Spaansche regeering tot het aangaan van zulke contracten gekomen? Voor de exploitatie der nieuw gewonnen landen bleken al ras de inboorlingen geheel onvoldoende; zij stierven bij duizenden onder den zwaren arbeid, dien de kolonisten — zelve tot werken ongeschikt en onwillig — van hen eischten. In het Iberisch schiereiland bestond toenmaals slavernij in ruime mate, en vooral inboorlingen van Afrika waren sedert de 15de eeuw in toenemend aantal buit gemaakt en verkocht. Menig slaaf werd, met verlof der regeering, door zijn meester naar de Indiën meegenomen, en al spoedig trok het daar de aandacht, dat die zwarten veel beter tegen het werk bestand waren dan de inboorlingen en wel viermaal zooveel arbeid verrichtten. Behoefte aan werkkrachten in de koloniën en deernis met de wegstervende inboorlingen werkten samen om bij de regeering te Madrid op meerderen toevoer van zwarten te doen aandringen, en de regeering gaf daaraan gehoor. De handel op de overzeesche landen was met grooten naijver gemonopoliseerd voor Castilië, en, ten einde het monopolie te beter te kunnen handhaven, geheel samengetrokken te Sevilla. Geen enkel artikel mocht worden uitgevoerd, wanneer niet eene „licencie" verkregen was, en van de onderscheiden artikels werden rechten van uitvoer en invoer geheven. Toen het er nu op aankwam de koloniën van werkkrachten te voorzien, was

een weg aangewezen, die tevens aan de altijd berooide schatkist een zoete winst in het vooruitzicht stelde. Een aanzienlijk aantal licencies voor den uitvoer van slaven werden door de regeering te koop aangeboden en inderdaad gretig gekocht. Zij voer hier goed bij, kreeg de opbrengst der licencies, daarenboven de rechten van uit- en invoer, en voorzag, zou men denken, tegelijk in de behoefte der koloniën. Maar dit laatste liet veel te wenschen over. De koopers der licencies, natuurlijk op grove winst bedacht, stelden in de koloniën hunne koopwaar op zoo hoogen prijs, dat de kolonisten de slaven bijna niet betalen konden. Daarom sloeg de regeering weldra een anderen weg in; in 1528 sloot zij met twee ondernemers een contract. Zij betaalden een aanzienlijk bedrag, verbonden zich de negers niet boven een bepaalden prijs te koop te bieden en kregen daarvoor een monopolie om gedurende vier jaar 1000 slaven jaarlijks in te voeren. Maar ook hierbij deden zich bezwaren gevoelen, en ofschoon ongaarne, kwam men terug tot het systeem van licencies van regeeringswege, waarbij intusschen de zorg voor de belangen der schatkist een groote plaats bleef innemen. Ten leste echter voldeed dit toch zoo weinig, dat de regeering in 1595 weer tot een „assiento" overging, en van dien tijd af bleef deze manier in zwang.

Hoe zijn nu de assientos de negros een voorwerp van internationale concurrentie kunnen worden, hoewel toch de Spaansche regeering, in overeenstemming met de toenmaals algemeen heerschende beginselen van koloniaal beleid, angstvallig den toegang tot hare overzeesche landen voor den vreemdeling afsloot? De verklaring is, dat al zeer spoedig de zwarte slaven, die in het Iberisch schiereiland beschikbaar waren, geheel ontoereikend werden voor de steeds toenemende behoefte der koloniën, waarin dus van elders moest worden voorzien. Nu had Spanje ongelukkig geen bezittingen aan de westkust van Afrika, in Guinea, en kon ze ook niet krijgen, ten gevolge van het verdrag, waarbij Castilië en Portugal onder pauselijke bemiddeling de nieuw ontdekte landen onder elkaar hadden ver-

deeld. Al zeer spoedig waren dus de houders van licencies of de ondernemers genoopt zich tot de Portugeezen te wenden, die alleen hun de benoodigde slaven konden leveren. En als dezen dan zich hiertoe bereid verklaarden, bleven toch ernstige moeilijkheden bestaan. De eene dienst is den anderen waard: de Portugeezen, die de Spanjaarden in hun gebied toelieten, vroegen reciprociteit, of althans verlof om het een en ander in de Spaansche bezittingen in te voeren. Zelfs als zij zich bij eene weigering neerlegden, kon toch niet afgeslagen worden, dat zij op hunne beurt met een ondernemer of houder van licencies contracten sloten, waarbij zij aannamen te leveren, niet op de Guineesche kust, maar op een bepaalde plaats in de Spaansche koloniën. Het was, met het oog op de sterfte onder de lading, niet doenlijk streng vast te houden aan de bepalingen op den overzeeschen handel en te eischen dat deze slavenschepen eerst naar Sevilla kwamen. Toezicht te oefenen werd dientengevolge zeer bemoeilijkt, de gelegenheid tot smokkelen vergemakkelijkt, het beletten van aanraking eener vreemde mogendheid met de Spaansche koloniën en kolonisten onmogelijk gemaakt. En gesmokkeld werd in ruime mate, waarbij de ambtenaren en de kolonisten dikwijls ijverig meewerkten. Er werd gesmokkeld door de leveranciers in tweeërlei opzicht: door het laden en invoeren van een grooter aantal negers dan de scheepsregisters aangaven, maar nog veel meer door naast de negers allerlei andere artikelen over te brengen. Doch veel ernstiger en schadelijker was de smokkelhandel, zoowel in slaven als in andere waren, die gedreven werd door personen buiten alle betrekking met regeering of ondernemers staande en door ontduiking der hooge lasten in staat om zooveel goedkooper te leveren. Nadat in 1580 de koning der Spaansche landen tevens koning van Portugal was geworden, werd het probleem van den slavenaanvoer wel vergemakkelijkt, maar de aangeduide bezwaren werden toch niet opgeheven, want ook nu bleven de Castiliaansche koloniën voor de Portugeezen gesloten. En anderzijds had deze personeele unie ten gevolge dat de vijanden van den Spaanschen koning zich voortaan ook

tegen de Portugeesche bezittingen wendden. De Nederlanders veroverden een deel van Brazilië en zetten zich vast aan de kust van Guinea; Engelschen, Franschen, ten slotte Denen volgden. Wel verloren de Nederlanders het Braziliaansch gebied weer, toen de Portueeezen in 1640 tegen de Spaansche koningen in opstand waren gekomen, maar in het eiland Curaçao behielden ze een klein punt, uiterst geschikt gelegen voor het drijven van verboden handel in de Spaansche koloniën. Onder Cromwell bemachtigden de Engelschen Jamaïca en nestelden zich op de Kleine Antillen; ook de Franschen vermeesterden daar eenige punten, zelfs Denemarken volgde ten leste ook hier. En nu geschiedde het dat wegens den onafhankelijkheidskrijg der Portugeezen deze gewone leveranciers der negerslaven aan de Spaansche regeering ontvielen, zoodat zij bij anderen ter markt moest komen. Door het voorafgaande is eigenlijk ook reeds de vraag beantwoord, welke volken voortaan met elkaar concurreerden om de leverantie van slaven voor de Spaansche koloniën in handen te krijgen. Het waren die volken die vasten voet hadden aan de Westafrikaansche kust, vanwaar het zwarte materiaal moest worden aangevoerd: Hollanders, Engelschen, Franschen, Denen, en, nadat in 1668 de vrede tusschen Spanje en Portugal tot stand gekomen was, ook weer de Portugeezen. Elk van hen trachtte, met uitsluiting der anderen, het monopolie machtig te worden, niet in de eerste plaats om de voordeelen van den handel in slaven alleen, maar vooral om de grove winsten, welke de smokkelhandel in andere artikelen, steeds aan den slavenhandel gepaard gaande, opleverde. In de tweede helft der 17de eeuw waren het vooral de Nederlanders, de Engelschen en de Portugeezen, die wedijverden; de Nederlanders waren hierbij vooruit en schenen korten tijd het beoogde doel te zullen bereiken. Dan wordt tegen het einde der eeuw eene Portugeesche compagnie de monopoliste, totdat de dood van Karel II van Spanje en de troonsbestijging van den kleinzoon van Lodewijk XIV aan Franschen invloed de zege verschaffen; het assiento met de Portugeesche compagnie wordt verbroken en vervangen door een

contract met de „Compagnie de Guinée". Maar de Fransche neerlagen in den Spaanschen successie-oorlog en de valschheid der Britsche diplomatie brengen ten leste de Engelschen, waar zij wezen wilden; ten gevolge van den vrede van Utrecht verkrijgt de Engelsche Zuidzee-compagnie het assiento de negros en zelfs bovendien het verlof om eens per jaar een schip van bepaalden inhoud met andere artikelen naar de Spaansche koloniën te zenden, dat merkwaardige schip dat de eigenaardigheid had nooit leeg te worden, hoeveel er ook uit verkocht werd.

Ten slotte nog de vraag: hoe is het assiento, dat een contract was, een tractaat geworden? Zoolang de Spaansche regeering assientos sloot met hare eigen onderdanen, kon hiervan natuurlijk geen sprake zijn; maar zoodra zij contracteerde met den onderdaan van een anderen staat, ontstond de kans dat diens diplomatie er zich in stak, b. v., wanneer aan dien contractant van vreemde nationaliteit onrecht werd gedaan; en die kans werd grooter, indien achter dien enkeling een machtige maatschappij stond. Het veronderstelde geval deed zich voor in den tijd, toen de Nederlanders op het punt waren zich van den slavenhandel op de Spaansche koloniën meester te maken. De Spaansche regeering had een contract gesloten met een Amsterdamsch handelshuis, dat in nauwe betrekking stond met de West-Indische Compagnie. Toen er moeilijkheden rezen, trachtte de W. I. C. zich te doen gelden, en voor hare belangen trad weer de vertegenwoordiger der Republiek te Madrid op. Maar de Spaansche regeering stelde zich terecht op het standpunt, dat zij met de W. I. C. niets had uit te staan, louter en alleen met den assientist, die, als hij zich verongelijkt waande, in rechten kon optreden. Doch moeilijker werden reeds de omstandigheden, toen zij vervolgens eerst met de Portugeesche compagnie van Cacheu, later met de Fransche compagnie van Guinée een assiento aanging, want beide malen werd in het tot stand komen van het contract de diplomatie gemengd. Toch waren ook deze assientos eigenlijk nog contracten, niet overeenkomsten van staat met staat, maar van een staat met een particuliere maatschappij. Beslist anders werd

echter het karakter van het assiento, dat het meest bekend is, dat van 1713; dit werd gesloten tusschen koning Philips V van Spanje en koningin Anna van Engeland, en het werd in het instrument van den vrede van Utrecht opgenomen. Thans was het assiento niet langer een contract, het was een tractaat geworden.

Eigenlijk debat volgde op deze rede niet; slechts enkele vragen werden gedaan en beantwoord.

Nadat de Voorzitter den spreker hartelijk dank gezegd had kreeg Dr. H. T. Colenbrander het woord voor eene voordracht over

Hedendaagsche geschiedschrijvers: Lamprecht, Lavisse, Pirenne.

Aangezien deze rede elders [1] gedrukt is, volgt hier slechts een kort overzicht.

Spreker trachtte aan te toonen, dat geen van deze schrijvers verstaanbaar is zonder kennis van den impuls, dien zij ontvingen uit het leven van hun volk en hun tijd. Omdat het ideaal van het Duitsche volk in de jaren vóór 1870 van politieken aard was, bloeide toen de politieke geschiedschrijving; de tegenwoordige generatie heeft voornamelijk kultuur-idealen, en zoo ontstaat thans de kultuur-historische methode. Geschiedenis is geheugenis, en geheugenis is ervaring. In ieder waarachtig geschiedverhaal is daarom een sterk persoonlijk element. De geschiedschrijver kan alleen zoeken naar dingen, waarvan het bewustzijn of althans het vermoeden in hemzelven leeft. Zoo wordt zijn studie het peillood, dat bewuste of onbewuste ervaring hem in de hand heeft gegeven. Spreker acht het verkeerd, Lamprecht's werk economische geschiedenis te noemen. Het is *transeconomische* geschiedenis; Lamprecht zelf karakteriseert het, in de jongste formule die hij van zijn werk gegeven heeft, als

---

[1] In *De Gids*, Mei 1907.

biologie. Lamprecht is niet te begrijpen, als men niet den groot-Duitschen kultuur-enthusiast in hem ziet, die achter en onder het na 1870 met groote snelheid toegenomen stoffelijk beschavingsmateriaal de ziel zoekt terug te vinden van zijn volk. In de techniek van het geschiedschrijven is Lamprecht gebrekkig, maar hem komt de roem toe, de Duitsche geschiedschrijving te hebben opgeheven tot het hooger plan, waarop zich sedert kort het geheel van het Duitsche nationale leven beweegt.

Minder uitvoerig werden Lavisse en Pirenne behandeld. In Lavisse, den niet-philosophischen, weinig diepzinnigen, waardeert Spreker de voortreffelijke uitvoering van een zeer beperkt plan, maar dat geheel binnen de krachten lag; in Pirenne de harmonische vereeniging van theorie en praktijk. Ook bij Pirenne acht hij, dat de impuls uit Belgische beschavingsidealen van heden duidelijk is aan te wijzen.

Spr. besloot met een kort woord naar aanleiding van Prof. Kernkamp's rede van den vorigen dag over Bakhuizen van den Brink. Was deze met Danton vergeleken, Spreker meende dat diens „de l'audace, encore de l'audace, toujours de l'audace" niet de levensleus van den historicus mag zijn. Ook de rijkst begaafde zal verder komen met de leus, die de ouden aldus uitdrukten, dat de goden slechts voor arbeid de hoogste goederen veil hebben, en de Christen aldus: „Ora et labora".

De Voorzitter brengt den spreker hulde voor zijne belangrijke rede en vraagt, of ook iemand met den inleider in debat wenscht te treden.

Prof. Bussemaker sluit zich aan bij de hulde, door den voorzitter aan den inleider gebracht, maar heeft toch op eenige punten bezwaren. Vooreerst heeft Inleider bij de verklaring der werkzaamheid van de behandelde schrijvers dezen te veel gemaakt tot producten van hun eigen tijd. Voorzeker, Lamprecht is een groot man, maar ook hij is voorbereid: op Hegel's Stufentheorie, op Marx is door Inleider reeds gewezen. Als andere invloeden, die op Lamprecht hebben gewerkt, noemt Spreker Burckhardt, die ook reeds hetzelfde streven naar psychologische verklaring

vertoont, en Auguste Comte. Wat Bakhuizen van den Brink betreft, zoo meent Spreker dat zijn moffenhaat overdreven wordt: voor verschillende Duitsche geleerden van beteekenis heeft Bakhuizen wel degelijk oog gehad. Ook de vergelijking aan het slot tusschen diens werk en dat der gelijktijdige generatie van Duitsche historici acht Spreker onbillijk en onjuist.

Dr. W. W. van der Meulen, tot op zekere hoogte instemmende met de geuite woorden van waardeering, vindt toch het succes van den Inleider meer dat van den artist dan van den historicus. Van den historicus had hij niet eene reeks generaliseeringen verwacht: deze moeten overgelaten worden aan den philosoof. De historicus daarentegen is vóór alles de man van den twijfel, die zich dus bizonder te wachten heeft voor groote woorden. Nu is het merkwaardig, dat Inleider, om ons de drie behandelde schrijvers naderbij te brengen, zich niet beroept op hunne werken, maar bij Lamprecht op een reisverhaal, bij Lavisse op een toast, bij Pirenne op eene onthullingsrede. Hij heeft hen dus niet zoozeer geschetst als historici dan wel als eminente menschen in de maatschappij, en hiertegen heeft Spreker bezwaar. Ook hij protesteert tegen de woorden over Bakhuizen. De geringe omvang zijner productie doet aan zijne beteekenis niets af, en bij zoo'n geest is eene verklaring uit luiheid niet op peil. Ten slotte vraagt Spreker zich af, of met Lavisse ook Rambaud niet genoemd had moeten worden, ja of Inleider niet beter gedaan had met hem als vertegenwoordiger der Fransche historiographie te behandelen.

Dr. J. B. Schepers had liever gezien, dat, als Inleider overigens over de Nederlandsche historici wilde zwijgen, hij ook het weinige, wat hij over hen gezegd heeft, had thuis gelaten. Inleiders opvatting is te pessimistisch: wij zijn geen kreek, waarin de golven, die de wereld bewegen, dood loopen. Spreker had liever een opwekkend woord gehoord.

Dr. Colenbrander, de sprekers beantwoordende, zegt, dat den meesten indruk op hem gemaakt heeft het verwijt, als zou hij den invloed van het verleden op de groote schrijvers hebben

weggecijferd. Zonder twijfel bestond deze, maar een impuls tot handeling komt toch eerst uit het heden voort, en uit dit laatste standpunt had Spreker de schrijvers willen bezien. Tegen Dr. Van der Meulen merkt Spreker op, dat hij den historicus niet vóór alles den man van den twijfel acht: het zou wanhopig zijn, wanneer de historicus niet in staat was te geraken tot eene mate van zekerheid, die hem brengt tot het schrijven van geschiedenis, tot eene *daad*, al moet *chronologisch* de twijfel vooraf gaan. Wat aangaat het verwijt, dat Spreker zich niet op de werken zelve der behandelde historici heeft beroepen, hij heeft deze willen verklaren uit iets, wat daarachter gelegen is. Rambaud heeft hij niet genoemd, omdat deze z. i. niet die beteekenis heeft voor de jongere generatie als Lavisse. Heeft Dr. Schepers het onaangenaam gevonden, geene opwekking gehoord te hebben, zoo antwoordt Spreker, dat eene opwekking kan komen uit verschillende dingen, en zeer zeker niet zonder *zelfkennis*. Had hij volgens Dr. Schepers liever over de Nederlandsche historici geheel moeten zwijgen, Spreker stelde er prijs op, in dit „klassieke land der vrijheid", gelijk Dr. Schepers Nederland noemde, te mogen zeggen, wat *hem* op het hart lag.

Ten slotte Bakhuizen: het ontbreekt Spreker niet aan piëteit voor hem, hij verlustigt zich in diens leeuwennatuur, maar hij eindigde onder den ernstigen indruk, dat herhaaldelijk zich bij ons het geval voordoet, dat eminente mannen niet genoopt worden te produceeren, wat ze onder een ander volk misschien wel tot stand zouden hebben gebracht.

De Voorzitter zegt, dat het hem, en zeker ook de aanwezigen, leed doet, dat voor de voordracht van Dr. Vollgraff de tijd ontbroken heeft. Nogmaals zegt hij den inleiders dank voor hunne belangwekkende voordrachten, en meent te mogen verklaren, dat deze afdeeling goed is geslaagd.

Na een woord van hartelijken dank aan den secretaris voor de genomen moeite, sluit de Voorzitter de vergadering.

Afdeeling der Paedagogiek.

Voorzitter: Dr. R. van Oppenraay. Secretaris: Dr. C. Brakman Jz.

Vergadering op Woensdag 8 April.

De Voorzitter heet de talrijke aanwezigen hartelijk welkom en deelt mede dat, indien de tijd het toelaat, nog eene voordracht zal worden gehouden door Dr. A. A. Fokker over: *Betrekkelijke waarde der talen bij ons onderwijs.*

Hierna verkrijgt Mej. Dr. M. J. Baale het woord voor hare voordracht:

Vrouwelijke gymnasiasten in Duitschland en in Nederland.

Het is een bekend verschijnsel, dat wij Nederlanders wel wat àl te licht geneigd zijn vol bewondering op te zien tot alles, wat in het buitenland wordt gepraesteerd. Meer dan ééns trof mij deze nationale eigenaardigheid, wanneer de quaestie der gymnasiale opleiding van meisjes ter sprake werd gebracht. Bijna altijd verklaarde men mij dan met groote beslistheid, dat Duitschland ons op dit gebied verre vooruit was en als ik dan ongeloovig het hoofd schudde, volgde gewoonlijk als alles-afdoend argument: „Maar in Duitschland bestaan immers gymnasia voor meisjes en zóóver hebben we het hier te lande nog niet gebracht." Omdat ik dit argument, dat, gelijk wij zien zullen, alles behalve

afdoende is, zoo tot vervelens toe heb moeten hooren, ben ik op het denkbeeld gekomen de opleiding der vrouwelijke gymnasiasten in Duitschland en in Nederland eens in deze vergadering van vakgenooten ter sprake te brengen. Het scheen mij niet ongepast, dat juist ik dit punt zou inleiden: immers, waar anderen alleen de theoretische zijde van het vraagstuk zouden kunnen bestudeeren, maakten de omstandigheden het mij mogelijk ook de practische zijde er van te leeren kennen. Zelf als kind opgeleid aan het Amsterdamsche en sinds enkele maanden leerares aan het Doetinchemsche gymnasium, ben ik geen vreemdelinge in onze scholen van voorbereidend universitair onderwijs, terwijl mijne meer dan driejarige werkzaamheid aan het Keulsche meisjesgymnasium mij de gelegenheid heeft geboden vertrouwd te worden met Duitsche toestanden en Duitsche opleidingsstelsels.

Achtereenvolgens denk ik thans met u na te gaan, hoe op het oogenblik de stand der gymnasiale opvoeding van meisjes in Duitschland en in Nederland is, welke voor- en nadeelen de hier te lande en in de verschillende staten van het Duitsche rijk toegepaste opleidingssystemen bieden en wat uit de vergelijking dezer systemen te leeren valt, om ten slotte in het kort uiteen te zetten, in welke banen, naar mijne meening, de opvoeding der vrouwelijke gymnasiasten in Nederland dient te worden geleid.

Eenige maanden geleden ben ik begonnen statistieken samen te stellen, waaruit zou blijken, hoe groot thans het aantal opleidingsscholen in beide landen is en hoevele meisjes op ieder dezer scholen onderwijs ontvangen, en ik spreek hier gaarne nogmaals mijn dank uit aan heeren rectoren, die door de vriendelijke beantwoording van mijn vragenlijstje het mij mogelijk hebben gemaakt deze statistieken met nauwkeurigheid samen te stellen [1]. Bij deze voorbereidende werkzaamheid stuitte ik echter reeds dadelijk op eene moeilijkheid. Wij kennen in Holland slechts één soort van gymnasiën; een gymnasium is

---

[1]) Zie de Bijlage.

bij ons altijd eene school met zesjarigen cursus, waar gedurende zes jaren onderwijs in het Latijn en gedurende vijf jaren les in het Grieksch wordt gegeven. Echter zijn deze scholen niet de eenige, die voorbereiden tot universitaire studiën, daar ook de H. B.-scholen met 5-jarigen cursus jaarlijks een aanzienlijk contingent medici en pharmaceuten aan de universiteiten leveren. In Duitschland met zijne talrijke staten is de voorbereiding voor het universitaire onderwijs lang niet zoo uniform geregeld als bij ons. De vreemdeling, die voor het eerst hoort spreken over: humanistische Gymnasiën, humanistische Progymnasiën, humanistische Reform-Gymnasiën, Realgymnasiën, Realprogymnasiên, Realschulen en Höhere Realschulen raakt wel eenigszins den kluts kwijt en er zijn vele beschaafde Duitschers, die u het onderscheid tusschen al die soorten van scholen niet met juistheid zouden weten aan te geven. Wij zullen op deze quaestie niet dieper ingaan dan voor ons doel noodzakelijk is en alleen zeggen, dat men „im Grossen und Ganzen" de Duitsche gymnasiën kan indeelen in twee hoofdsoorten, in humanistische en in Realgymnasiën; op de eerste wordt onderwijs gegeven in het Grieksch en in het Latijn, op de laatste wèl in het Latijn, doch niet in het Grieksch. Gelijk nu bij ons het einddiploma van eene H. B. S. met 5-jarigen cursus den toegang tot sommige universitaire studiën ontsluit, zoo mogen ook zij, die met goed gevolg een Realgymnasium hebben afgeloopen, in sommige, maar niet in alle, faculteiten gaan studeeren en examens afleggen, terwijl bovendien de oud-leerlingen der Höhere Realschulen soortgelijke rechten hebben. Nu zou het zeker interessant zijn eens te onderzoeken, hoe groot wel het aantal meisjes in beide landen is, die op het oogenblik scholen bezoeken, waaruit later studenten aan de universiteiten *kunnen* voortkomen, doch in dit bijzondere geval kon ik mijn onderzoek zóó ver niet uitstrekken, omdat ik mij meer speciaal had voorgenomen over vrouwelijke gymnasiasten en niet over vrouwelijke leerlingen van H. B.-scholen te spreken. Het sprak dus vanzelf, dat ik de vrouwelijke leerlingen onzer H. B.-scholen met 5 j. c., evenals die der Duitsche Höhere Real-

schulen, buiten beschouwing kon laten, maar netelig was de vraag, welke houding ik had aan te nemen tegenover de Schülerinnen der Realgymnasiën. Moest ik deze amphibieën, die het midden houden tusschen rechtgeaarde gymnasiasten en onvervalschte Hoogere Burgers, optellen bij de som der Duitsche vrouwelijke gymnasiasten of deed ik beter ze als „quantité négligeable" te behandelen? Ik besloot het laatste te doen en wel vooral hierom, omdat ik met vele mijner Duitsche collega's van meening ben, dat bij de opleiding van vrouwelijke gymnasiasten het onderwijs in het Grieksch van nog grooter belang is dan dat in het Latijn, zoodat een meisje, dat alleen in deze laatste taal wordt onderwezen, verstoken blijft van het beste, dat de oudheid haar heeft te bieden en dus liever niet met den naam „gymnasiast" moest worden bestempeld.

In mijne statistiek voor het Duitsche rijk wordt dus, evenals in die voor Nederland, slechts rekening gehouden met leerlingen van scholen, waar beide klassieke talen worden gedoceerd. Voor iedere school teekende ik, behalve het totaalcijfer der leerlingen, ook nog afzonderlijk aan, hoevele van deze meisjes reeds zóóver met hare studie gevorderd zijn, dat zij op het oogenblik al onderwijs in het Grieksch ontvangen en hoevele daarentegen geplaatst zijn in klassen, waar alleen nog maar Latijn wordt gedoceerd. Aangegeven werd verder nog, in welk jaar iedere school voor het eerst meisjes had opgenomen en hoe groot thans het aantal leeraressen aan de verschillende gymnasiën is, terwijl ten slotte over enkele scholen nog bijzondere opmerkingen moesten worden gemaakt.

Vergelijkt men nu de beide statistieken met elkander, dan springen verschillende dingen terstond in het oog. Terwijl bij ons, zoowel bij het openbaar als bij het bijzonder onderwijs, uitsluitend het stelsel der coëducatie in toepassing wordt gebracht, kent Duitschland naast coëducatieve scholen ook aparte meisjesgymnasiën. Deze laatste zijn op het oogenblik 4 in getal en daarvan bevinden zich 3, die van Karlsruhe, Stuttgart en München, op niet al te grooten afstand van elkander in de

zuidelijke staten, zoodat er voor het geheele midden en het Noorden van het groote rijk slechts ééne school, en wel de Keulsche, overblijft. Coëducatie kent Noord-Duitschland in het geheel niet en ook in den tweeden onder de Duitsche staten, in Beieren, zal men deze tevergeefs zoeken. Van de Zuidelijke staten, die dit stelsel wel kennen, moet Baden het allereerst worden genoemd, niet alleen omdat hier het aantal leerlingen aanmerkelijk grooter is dan in de andere landen, maar ook omdat Baden het eerst van alle Duitsche staten coëducatie heeft ingevoerd. Daar Baden bovendien het drukst bezochte meisjes-gymnasium, dat van Karlsruhe, heeft, komt aan dit sympathieke landje de lof toe, dat het alle andere Duitsche staten verre vooruit is op het gebied der gymnasiale opvoeding van meisjes.

Een tweede verschilpunt tusschen Duitschland en Nederland is dit, dat bij ons te lande klassikaal onderwijs voor vrouwelijke gymnasiasten een aanzienlijk aantal jaren vroeger is ingevoerd dan bij onze buren. Reeds in 1880 openden de gymnasiën te Delft en te Haarlem hunne deuren voor vrouwelijke leerlingen en toen in het jaar 1893 (dus 13 jaren later) de Duitsche meisjes, door de stichting van 2 scholen, één te Berlijn en één te Karlsruhe, voor het eerst in de gelegenheid werden gesteld klassikaal gymnasiaal onderwijs te ontvangen, werden in ons land reeds 19 gymnasiën door meisjes bezocht. Tot het aanbreken van de 20ste eeuw heeft het geduurd, eer men in Duitschland de eerste schuchtere pogingen, om tot coëducatie te geraken, durfde wagen; toen hadden, met uitzondering van de scholen te 's-Hertogenbosch en te Maastricht, alle openbare gymnasiën in Nederland meisjes onder hunne leerlingen. Ook thans nog neemt de coëducatie in Duitschland een geheel ander standpunt in dan bij ons. Dat zij zich hier te lande volkomen heeft ingeburgerd en een integreerend deel van ons geheele onderwijsstelsel is geworden, blijkt m. i. uit twee feiten. Ten eerste wil ik er op wijzen, dat de jongste drie Nederlandsche gymnasiën, het Christelijk Gymnasium te Utrecht, het Marnix-Gymnasium te Rotterdam en het openbaar gymnasium te Alkmaar alle drie

terstond bij hunne oprichting ook voor vrouwelijke leerlingen zijn opengesteld. Maar al mag men reeds hierin een bewijs zoeken voor de populariteit der coëducatie, nog veel grooter gewicht legt het andere der beide feiten, de aanstelling van vrouwelijke docenten aan coëducatieve scholen, in de schaal. Zoolang men de deuren der vroegere jongensscholen weliswaar voor de meisjes openzet, maar ze voor de vrouwelijke docenten hardnekkig gesloten houdt, kan er van coëducatie in den besten zin des woords geen sprake zijn; wat men dan als zoodanig bestempelt is niets anders dan eene minderwaardige nabootsing er van. Want de ware coëducatie stelt zich niet ten doel een zeker aantal meisjes tot halve mannen op te voeden; zij wil, gelijk ook haar naam aanduidt, jongens en meisjes niet als gelijksoortige, maar wèl als gelijkwaardige elementen naast en met elkander opvoeden, maar zij zal dit doel nooit geheel kunnen bereiken, zoolang het leeraarschap het monopolie is van één sexe, die uit den aard der zaak zoowel door hare eigen karaktereigenschappen als door de macht der traditie er toe vóórbeschikt is méér oog te hebben voor de eigenaardige eischen van het ééne element onder de leerlingen dan voor die van het andere. Wèl is het aantal vrouwelijke docenten aan onze gymnasiën op het oogenblik nog zeer klein; slechts 4 van de 32 scholen hebben elk één of twee vrouwelijke docenten. Maar het begin, het dikwijls zoo ontzettend moeilijke begin, is toch gemaakt en het begin is immers het halve werk.

En slaan we nu eens het oog op Duitschland. Zeker, men kent daar nu sinds enkele jaren ook coëducatie, maar nog maar al te dikwijls wordt zij, vooral door de overheid, eenvoudig als een noodzakelijk kwaad beschouwd. Somtijds zelfs tracht men haar bestaan van overheidswege te negeeren op een wijze, die aan het komische grenst. Toen ik bijv. vóór eenige maanden een aanvraag tot de Württembergsche regeering richtte met verzoek om inlichtingen omtrent de coëducatieve gymnasiën, kreeg ik daarop het volgende kenschetsende antwoord: „Höherem Auftrage gemäss hat das unterzeichnete Sekretariat Ihnen

mitzuteilen, dass Koëdukation in Württemberg nicht eingeführt ist, dass aber am 1. Januar 1906 in nachstehenden Gymnasiën Mädchen zur Teilnahme am Unterricht, übrigens nur in widerruflicher Weise und unter gewissen beschränkenden Bestimmungen zugelassen waren: Schwäbisch Hall, Heilbronn, Ludwigsburg und Reutlingen. In Stuttgart, wo ein eigenes Mädchengymnasium besteht, werden Mädchen in die Knabengymnasiën nicht zugelassen. Auch im Progymnasium in Oehringen sind Mädchen zugelassen u. s. w." Het is natuurlijk niet te verwachten, dat eene regeering, die zulk een standpunt inneemt, spoedig tot het aanstellen van vrouwelijke docenten aan hare scholen met gemengde bevolking zal overgaan en van coëducatie in den waren zin des woords kan dan ook in Duitschland vooreerst nog geen sprake zijn. Wat den leidenden staat Pruisen betreft, moet ik constateeren, dat er geen vooruitzicht bestaat, dat coëducatie ook zelfs maar in den minder volmaakten vorm daar zal kunnen worden ingevoerd. Zóó sterk zijn daar de ingewortelde vooroordeelen, dat een ervaren Pruisisch paedagoog, op wiens oordeel ik grooten prijs pleeg te stellen, mij nog onlangs met stelligheid heeft verzekerd, dat hij en ik den tijd niet meer zouden kunnen beleven, dat in Pruisen jongens en meisjes met elkander op dezelfde schoolbanken zouden zitten. Waarlijk, wij mogen er met voldoening op neerzien, dat wij in zake coëducatie Duitschland verre vooruit zijn en daarnaast mag op het feit, dat Duitschland enkele meisjes-gymnasia heeft, terwijl wij die niet kennen, niet al te veel de nadruk worden gelegd. Want wat beteekenen vier scholen voor een rijk, welks bevolking 11-maal zoo talrijk is als die van ons land? Dat wij trouwens in deze geheele onderwijsquaestie aan Duitschland het voorbeeld geven en niet, zooals somtijds wordt gedacht, Duitschland aan ons, blijkt wel op de meest afdoende wijze uit de totaalcijfers, die wij voor beide landen hebben gevonden. Nederland heeft op het oogenblik 535 vrouwelijke gymnasiasten; Duitschland, dat 11-maal zooveel inwoners telt, moest dus naar dezen maatstaf op het oogenblik 5885 meisjes-gymnasiasten hebben

en het heeft er slechts 412. Bovendien is dit kleine aantal hoogst ongelijk over het groote rijk verdeeld. Wanneer men bedenkt, dat de drie staten Baden, Württemberg en Hessen, die tezamen ongeveer net zooveel inwoners tellen als Nederland alléén, [1]) met hun drieën 284 vrouwelijke gymnasiasten hebben, en dat er dus voor de andere Duitsche staten met eene populatie, die 10 maal zoo groot is als die van Nederland, slechts 128 overblijven (d. w. z. naar verhouding nog geen $2^1/_2$ % van het Nederlandsche aantal), dan zal men zonder moeite inzien, dat in verreweg de meeste Duitsche staten een meisje, dat Grieksch leert, nog als een „rara avis" wordt beschouwd. Daarentegen geloof ik wel te mogen beweren, dat hier in Nederland, waar welhaast de tweede generatie van meisjes op de banken der gymnasia zal plaats nemen, bijna niemand meer iets opmerkelijks vindt aan een vrouwelijke gymnasiast.

Na aldus den stand van zaken, zooals die op 't oogenblik in beide landen is, te hebben uiteengezet, kunnen we overgaan tot het bespreken van de voor- en nadeelen, die de verschillende opleidingsstelsels bieden. De ervaring heeft geleerd, dat één van de meest in 't oog vallende voordeelen der coëducatie dit is, dat in de landen, waar zij is ingevoerd, de nieuwe denkbeelden zich zoo geleidelijk en zoo zeker verspreiden. Is maar eerst aan een paar scholen een begin gemaakt met het opnemen van meisjes, dan volgen de andere na korter of langer tijd vanzelf wel en is éénmaal in een bepaald land het aantal scholen met vrouwelijke leerlingen grooter dan dat der gymnasia, die nog geen meisjes hebben opgenomen, dan is zelfs de meest verwoede tegenstander niet meer in staat de verkregen resultaten teniet te doen. Daarvoor heeft de nieuwe beweging zich dan

[1])

Nederland	5.509.659	inwoners.
Baden	2.009.320	„
Württemberg	2.300.330	„
Hessen	1.210.104	„
Baden, Württemberg en Hessen te zamen	5.519.754	„
Duitsche Rijk	60.605.183	„

reeds te ver vertakt, daarvoor heeft ze in den regel dan ook al te veel warme voorstanders. Zoo zien we dan, dat zoowel in ons land als ook bijv. in Baden de coëducatie steeds meer veld wint en dat altijd weer het ééne resultaat zich logisch en consequent ontwikkelt uit het andere.

Hoe geheel anders is de ontwikkelingsgang in de landen, waar de vrouwelijke leerlingen streng gescheiden worden gehouden van de mannelijke. Daar pleegt alles met horten en stooten te gaan. Behalen de nieuwe denkbeelden er vandaag een schitterend succès, dan zal men wijs doen zich daar niet al te zeer over te verheugen, want niemand kan zeggen, wat de dag van morgen zal brengen; mogelijk zal die dag alles, wat vandaag met moeite werd opgebouwd, weer omverstooten en misschien zal men dan voor langen tijd verder achteruit zijn dan men gisteren was. Wie bijv. bekend is met Pruisische toestanden, zal mij zeker toegeven, dat ik, als ik dit beweer, niet overdrijf. In 1893 kreeg Pruisen zijn eerste meisjesgymnasium, het Berlijnsche. Deze school, één van de allereerste van dien aard in geheel Duitschland, zult ge thans tevergeefs op mijne statistiek zoeken, want — ze bestaat allang niet meer; in hare plaats is een Realgymnasium gekomen, dus een ding, dat noch vleesch noch visch is. En de toekomst van het eenige meisjesgymnasium, dat Pruisen thans nog heeft, van het Keulsche, is al even onzeker. Altijd waren we er ons in Keulen van bewust, dat ons het Damocles-zwaard boven het hoofd hing. Eén besluit uit Berlijn of uit Coblenz — en het kon met onze heele school gedaan zijn. Natuurlijk moest zulk een toestand somtijds wel eens deprimeerend werken op leeraren en leeraressen, onder wie er verscheidene waren, die aan de goede zaak groote persoonlijke offers hadden gebracht. Zoo ongeveer een jaar geleden bereikte onze ongerustheid haar culminatiepunt. De Pruisische regeering had in Berlijn eene groote vergadering van schoolautoriteiten en andere bevoegde personen bijeengeroepen om plannen te beramen tot reorganisatie van het geheele meisjesonderwijs. Had men zich nu maar beperkt tot de reorganisatie der niet ten onrechte beruchte „höhere Töchter-

schulen", we zouden er vrede mee hebben gehad. Maar onder den invloed der Direktoren dezer laatstgenoemde scholen werkte men het onzalige plan uit voortaan alle scholen van voortgezet onderwijs voor meisjes vast te knoopen aan de höhere Töchterschulen, die dan den nieuwen naam „Lyzeën" zouden ontvangen, terwijl de klassen voor voortgezet onderwijs met den naam „Ober-Lyzeum" zouden worden bestempeld. Daar nu het Lyzeum, evenals de höhere Töchterschule, 10 klassen omvat, zou dus geen enkel meisje in Pruisen vóór haar zestiende jaar er toe kunnen overgaan zich aan eenigszins ernstigere studie te wijden, want het onderwijs aan de höhere Töchterschulen pleegt zeer weinig wetenschappelijk te zijn en het was niet te verwachten, dat de nieuwe Lyzeën in dit opzicht een groote vooruitgang zouden brengen, omdat er geene noemenswaardige veranderingen zouden worden gebracht in de opleiding en de samenstelling van het onderwijzend personeel. Onder den nieuwen toestand zou geen meisje vóór haar 20ste jaar rijp zijn op de collegebanken plaats te nemen en zelfs dan nog zou alleen een verlicht examen de poorten der Alma Mater voor haar kunnen ontsluiten. Twee jaren te laat en veel minder degelijk voorbereid dan de mannelijke studenten mocht zij een begin maken met hare universitaire studiën.

Natuurlijk was onze Keulsche school, waar de meisjes op haar 12de jaar worden opgenomen, om haar zes jaren later, volkomen rijp voor het universitaire onderwijs, weer te verlaten, den heeren Direktoren een doorn in 't oog en we begrepen heel goed, dat ze de opheffing van ons Mädchengymnasium bij de regeering zouden trachten door te zetten. We hebben destijds met alle gepaste middelen het voortbestaan onzer school trachten te verzekeren. In openbare vergaderingen hebben we haar goed recht bepleit met alle overredingskracht, waarover we te beschikken hadden en met argumenten, die ten deele ontleend waren aan de Hollandsche vrouwenbeweging. Iets schijnen die talrijke protesten wel te hebben uitgewerkt. Althans zullen, volgens de jongste berichten, naar alle waarschijnlijkheid de Duitsche meisjes in de toekomst slechts één jaar in hare studiën

worden opgehouden. Wat de Keulsche school betreft, ze bestaat nog altijd, maar ze kan de toekomst nog steeds niet zonder zorg tegemoet zien. Opdat men nu echter niet zal meenen, dat zulke onzekere toestanden alleen in Pruisen bestaan, vermeld ik hier terloops nog even, dat ook het vroeger zoo bloeiende Leipziger meisjesgymnasium, waar bijv. één van de tegenwoordige leeraressen voor klassieke talen aan de Keulsche school hare opleiding heeft genoten, reeds tot de historie behoort.

Ofschoon dus bij eene vergelijking der uiterlijke voor- en nadeelen de schaal zeer zeker ten gunste der coëducatie overslaat, mogen we toch ter wille van de billijkheid niet verzwijgen, dat in één opzicht de zoogenaamde „getrennte Erziehung" iets vóór heeft boven de coëducatie. Dat aan coëducatieve scholen het leeraarschap gedurende langen tijd een monopolie der mannelijke docenten blijft, ook dàn dikwijls nog, wanneer het percentage der meisjes-leerlingen langzamerhand zeer aanzienlijk is geworden, is iets, dat om verschillende redenen moet worden betreurd. Niet alleen is het uit een oogpunt van paedagogiek ongewenscht jonge meisjes tusschen 12 en 20 jaren uitsluitend onder mannelijke leiding te plaatsen, maar men ontneemt ook aan de vrouwelijke gymnasiasten het vooruitzicht later zelf als paedagogen te kunnen optreden en daarmede snijdt men haar den pas af voor verschillende universitaire studiën, in de eerste plaats wel voor de studie der klassieke letteren. Weinig ouders toch zijn genegen of ook maar finantiëel in staat hunne dochters „de but en blanc" en zonder eenige bepaalde vooruitzichten voor de toekomst te laten studeeren. In de Zuid-Duitsche staten, waar, gelijk wij zagen, de landsregeering dikwijls nog zoo onvriendelijk tegenover de coëducatie staat, doet zich dit nadeel natuurlijk nog veel sterker gevoelen dan bij ons, maar men meene daarom niet, dat het hier te lande zonder invoed op den gang van zaken is gebleven. Nederland heeft het eerst van alle Europeesche landen een vrouwelijke candidaat in de klassieke letteren gehad, maar jaren heeft het geduurd eer zij navolgsters kreeg. En geen wonder — want toen de candidate den doctors-

titel had veroverd, waren er wel in haar vaderland reeds 28 coëducatieve gymnasiën, waaronder sommige met een groot aantal vrouwelijke leerlingen, maar wie daarom nu meent, dat aan deze scholen in het belang dier vrouwelijke leerlingen reikhalzend werd uitgezien naar het optreden van de eerste vrouwelijke docent vergist zich deerlijk. Men stond de jonge doctor heel kalmpjes af aan het buitenland, aan Duitschland, dat gretig de gelegenheid aangreep een leerkracht te winnen voor zijne meisjesgymnasia, aan Duitschland, dat juist ten gevolge van de oprichting der afzonderlijke meisjesscholen in den laatsten tijd een steeds grooter wordend aantal vrouwelijke klassieke philologen heeft gekregen en in dit opzicht Nederland, dat toch eerst den voorsprong had, verre vooruit is gekomen. Nu erkennen we natuurlijk gaarne met dankbaarheid, dat Nederland sinds enkele maanden bezig is de aangerichte schade te herstellen, maar we meenden toch niet te mogen verzwijgen, dat coëducatie in den regel eene dikwijls weinig gewenschte vertraging van het optreden van vrouwelijke docenten met zich brengt.

Doch het wordt tijd over te gaan tot de bespreking van die voor- en nadeelen, die meer het eigenlijke wezen der geheele meisjesopvoeding raken. Zeker zal geen paedagoog de stelling willen bestrijden, dat een meisje van 12 jaren een ander wezentje is dan een jongen van gelijken leeftijd. Mij zijn vrouwelijke gymnasiastjes bekend, die in haren vrijen tijd nog wel eens graag met hare poppen spelen, maar ik weet ook, dat hare mannelijke klasgenooten het meest droomen van het voetbalspel. Aan den anderen kant hebben jongens en meisjes ook weer vele punten van overeenkomst; beiden zijn zij jeugdige menschen, behept met alle deugden en gebreken van het genus humanum, beiden zijn zij staatsburgers in den dop en wanneer ge als leeraar aan eene coëducatieve school een klasse van dat aardige, naieve goedje van 12 en 13 jaren vóór u hebt zitten, kunt ge met geen mogelijkheid zeggen of het een jongen dan wel een meisje is, die onder die allen éénmaal de gewichtigste rol in de groote menschenmaatschappij zal vervullen. Dus is

het ideaal, dat ons bij de opvoeding voor oogen moet staan, dit, dat we zoowel de contrasten als ook de punten van overeenkomst zooveel mogelijk tot hun recht doen komen en er, zóó doende, voor zorgen, dat de jeugdige menschen, die ons worden toevertrouwd, de kostelijke gaven, hun door moeder natuur geschonken, zoo goed en zoo harmonisch mogelijk ontwikkelen.

Nu is totnogtoe bij de opleiding der vrouwelijke gymnasiasten, zoowel hier te lande als in Duitschland, bijna overal veel meer nadruk gelegd op de zoo juist genoemde punten van overeenkomst dan op de eigenaardigheden van elke sexe afzonderlijk. Het kan ons niet verwonderen, dat dit het geval is geweest in de landen, waar het stelsel der coëducatie wordt gehuldigd, want het spreekt vanzelf, dat men zich daar in den beginne, toen het aantal vrouwelijke leerlingen nog uiterst gering was, alleen de vraag heeft voorgelegd, of meisjes genoeg overeenkomst toonden met mannelijke leerlingen om in de bestaande jongensscholen te kunnen worden opgenomen, zonder storend te werken op den goeden gang van het onderwijs. Maar wat mag wel de Duitschers hebben bewogen hunne nieuw opgerichte meisjesscholen geheel te baseeren op het programma der jongensgymnasia? Er is daarvoor slechts één reden, maar een zeer afdoende: de regeeringen wilden onder geen andere voorwaarde aan de nieuwe scholen het vooruitzicht van erkenning van staatswege en dus van eigen recht van eindexamen openen. Zóó komt het, dat bijv. het programma van het meisjesgymnasium te Keulen een zooveel mogelijk getrouwe nabootsing is van dat van een jongensschool, van het Goethe-gymnasium te Frankfurt. Men heeft dus totnogtoe vrijwel algemeen bij de gymnasiale opleiding aan de vrouwelijke natuur geweld aangedaan en de gevolgen hiervan zijn niet uitgebleven. Dat de gymnasiale opleiding voor de meisjes dikwijls nog niet zóó voldoet als ze wel zou kunnen, dat vele meisjes in de hoogere klassen niet zooveel praesteeren als ze in de lagere beloofden, deze en dergelijke verschijnselen vinden naar mijne overtuiging voor een groot gedeelte hierin hunne verklaring, dat wij paedagogen

totnogtoe meestal doof en blind zijn gebleven voor de eischen, die het vrouwelijk gemoed ons stelde. In de lagere klassen zijn de gevolgen van deze fout nog minder merkbaar; ik geloof niet, dat het op den duur noodig zal blijken aan de meisjes de declinaties en de conjugaties volgens een geheel nieuw systeem te doceeren. Zoodra echter in de hoogere klassen de lectuur der klassieke schrijvers eenigen omvang begint aan te nemen, toont zich het onderscheid der beide sexen duidelijk merkbaar in de verschillende wijze, waarop jongens en meisjes de hun geboden leerstof opnemen en verwerken. Sinds Cornelius Nepos, dien wij voor ons, ondanks zijne gebreken, o zoo noode op het gymnasium missen, in ongenade is gevallen, is het klassieke boek, dat vrijwel alle gymnasiasten het eerst onder oogen krijgen: Caesar's bellum Gallicum. O, ik heb alle waardeering voor de aanschouwelijke wijze, waarop Caesar ons dien geweldigen worstelstrijd tusschen het Latijnsche en het Keltische ras schildert en wanneer ik naga, welke vèrstrekkende gevolgen de afloop van dien strijd voor onze geheele cultuur heeft gehad, zou ik geen oogenblik willen ontkennen, dat het boek daar staat als een trotsch en onvergankelijk monument in de wereldliteratuur, maar — is nu zulk een werk van krijgsgeschiedenis, vol militaire woorden en uitdrukkingen, wel bij uitstek geschikt om aan kleine meisjes liefde voor de klassieke oudheid in te boezemen? Dat zulke boeken zelfs vele jongens niet vermogen te boeien bleek mij nog onlangs uit de onomwonden verklaring van een paar mannelijke leerlingen, dat ze Caesar een zeurkous, maar Xenophon een nog grooteren zeurkous vonden. Als nu sommige jongens al zóó oordeelen, wat zullen de meisjes dan wel van Caesar zeggen? Naar mijne ervaring in den regel niet veel fraais, al gaan gelukkig niet alle vrouwelijke gymnasiasten in hare antipathie zóóver als zekere klasse aan zeker meisjesgymnasium deed, die op het punt der Caesar-lectuur tot formeele staking overging, zoodat „der Herr Direktor" al zijne overredingskracht moest aanwenden om er voor te zorgen, dat het voorgeschreven pensum behoorlijk werd afgewerkt.

Een geheel ander onthaal valt gewoonlijk bij de meisjes ten deel aan den eersten Latijnschen dichter, aan Ovidius. In deze lectuur vindt het vrouwelijk gemoed bevrediging. Is bijv. eene landelijke idylle als die van Philemon en Baucis [1]) niet voor meisjes als geschreven? Moeten ze niet als vanzelf onder de bekoring komen van de figuur der „pia Baucis anus"? Wanneer de leeraar niet al te ongelukkig is in de keuze der stukken, krijgen de meeste meisjes al spoedig schik in den „tenerorum lusor amorum." Aardig was het om te zien, hoe dezelfde klasse, die het werk staakte bij de Caesar-lectuur, vol ijver studeerde in de Metamorphosen. Toen deze meisjes eens de geschiedenis van Pyramus en Thisbe [2]) hadden gelezen, organiseerden zij terstond op het eerstvolgende schooluitstapje eene opvoering van Shakespeare's parodie op dit verhaal uit den Midsummer-nightsdream en toen daar in het heerlijke Eifellandschap aan den voet van den alouden burcht van Nideggen het liefdesdrama werd afgespeeld, was het door alle scherts heen aan het „entrain" der kleine speelsters heel goed te merken, dat liefde tot den Latijnschen dichter deze opvoering had ingegeven.

Doch de Latijnsche schrijvers, die, gelijk Ovidius, van waarde zijn bij de opvoeding van meisjes, zijn niet zeer talrijk. De Romeinen waren nu eenmaal vóór alles een militaristisch en juridisch aangelegd volk en het ideaal, dat zulk een volk zich schept van de vrouw, wenschen wij thans aan onze jonge meisjes niet meer ter navolging vóór te houden. Eene echt Romeinsche figuur als Veturia, de moeder van Coriolanus, eene vrouw, in wier borst de vaderlandsliefde zóóveel sterker is dan de moederliefde, dat zij den landverrader, als hij op haar toesnelt om haar te omhelzen, toevoegt: „Dus als ik kinderloos was gebleven, zou Rome nu niet belegerd worden; hadde ik geen zoon, ik zou als vrije burgeres in een vrijen staat gestorven zijn!" [3])

[1]) Metam. VIII, 611 sqq.

[2]) Metam. IV, 55 sqq.

[3]) Liv. II 40 „ergo ego nisi peperissem, Roma non oppugnaretur; nisi filium haberem, libera in libera patria mortua essem."

zulk eene figuur heeft voor ons eerder iets afstootends dan iets aantrekkelijks.

Neen, niet in de Latijnsche, maar in de Grieksche literatuur moeten we de ideale vrouw zoeken. Voor ons toch is het ideaal van vrouwelijkheid de alles vergevende, de zich zelf verloochenende en opofferende liefde en wel zelden heeft deze ideale opvatting nobeler figuren geschapen dan die, welke ons de Grieksche tragoedie voor oogen voert. Terecht zegt Von Wilamowitz [1]: „Diese opferwillige Treue des weiblichen Geschlechtes ist erst im fünften Jahrhundert entdeckt worden" en als voorbeelden van zulke zichzelf opofferende vrouwen noemt hij dan de Antigone van Sophocles en de Euadne uit de *Ἱκέτιδες* van Euripides.

En inderdaad, we weten niet, wat we in haar, die van zichzelf getuigt: „Mij schiep natuur tot liefde, niet tot haat" [2]) het meest zullen bewonderen, de voorbeeldige dochter, die den blinden vader in zijne ballingschap volgt om hem tot troost en steun te strekken, of de liefhebbende zuster, die zelfs voor den hoogverrader nog vergiffenis heeft, omdat die hoogverrader nu eenmaal haar broeder is, die geen oogenblik aarzelt, ondanks Kreon's verbod, aan den doode de laatste eer te bewijzen, al weet ze ook, dat het vervullen van dien heiligen plicht haar zelf het leven zal kosten.

Naast Antigone schittert Euadne als de liefhebbende echtgenoote, die den last des levens niet langer wil dragen, nu Kapaneus haar is ontvallen, maar haren man vrijwillig volgt in den dood. Als haar grijze vader Iphis haar nog op 't laatste oogenblik terug wil houden, voegt ze hem de zelfbewuste woorden toe:

> Ja wohl, da steh' ich, stolz als Siegerin,

en als Iphis dan vraagt:

> Als Siegerin? Wen hast du überwunden?

klinkt het zegevierend uit haren mond:

> Das ganze weibliche Geschlecht, mein Vater.

---

[1]) Inleiding tot de vertaling van Euripides' *Ἱκέτιδες* blz. 8.

[2]) Ant. 523. *οὔ τοι συνέχθειν, ἀλλὰ συμφιλεῖν ἔφυν.*

Iph. In klugem Haushalt? In kunstreichen Werken?
Eu. In Treue. Ich teile meines Gatten Grab. [1]

Maar de *Ἱκέτιδες* zijn niet alleen door de Euadne-figuur zoo bijzonder aantrekkelijk voor ons vrouwen; zij zijn ook de verheerlijking der moederliefde. Veilig mag men beweren, dat de moederliefde, deze hoogste en verhevenste uiting van alle vrouwelijk gevoel, nergens zóó schoon is bezongen dan in de koorzangen dezer tragoedie. Men klaagt wel eens, dat in onze moderne kunst, in onze hedendaagsche literatuur, de moeder te weinig beteekent voor haar volwassen zoon, dat over 't geheel in onzen tijd de zoon te vroeg aan zijne moeder ontgroeit. Hier hooren we de jammerklachten van bejaarde moeders over het verlies harer volwassen zonen, en aangenaam doet het ons aan te zien, met welk respect Theseus, de machtige heerscher van Athene, zijne moeder Aithra behandelt. Als hij voor de moeilijke keuze wordt gesteld om òf de treurende moeders ongetroost weg te zenden òf van het door de jongste overwinning overmoedig gewordene Thebe de uitlevering der gesneuvelde helden te eischen, spoort hij zelf Aithra aan haar oordeel vrijmoedig uit te spreken met de woorden:

Sprich, liebe Mutter, mir ist wohl bewusst,
der beste Rat kommt oft aus Frauenmund. [2]

De meeste Duitsche paedagogen zijn het er dan ook tegenwoordig wel over ééns, dat de lectuur der Grieksche tragici een zeer belangrijke factor behoort te zijn bij de opleiding der vrouwelijke gymnasiasten en aan één school, het Mädchengymnasium te Karlsruhe, waar men reeds recht van eindexamen

---

[1] *Ἱκ.* 1059—1064.

Εὐ. *ἐνταῦθα γὰρ δὴ καλλίνικος ἔρχομαι.*
Ἰφ. *νικῶσα νίκην τίνα; μαθεῖν χρῄζω σέθεν.*
Εὐ. *πάσας γυναῖκας ἃς δέδορκεν ἥλιος.*
Ἰφ. *ἔργοις Ἀθάνας ἢ φρενῶν εὐβουλίᾳ;*
Εὐ. *ἀρετῇ· πόσει γὰρ ξυνθανοῦσα κείσομαι.*

In den tekst is de Duitsche vertaling van Von Wilamowitz gevolgd.

[2] *Ἱκ.* 294. *ὡς πολλά γ' ἐστὶ κἀπὸ θηλειῶν σοφά.*

heeft en dus vrijer in zijne bewegingen is, heeft deze overtuiging ook reeds tot practische resultaten gevoerd. Uit de opgaaf van de behandelde leerstof in het programma van deze school blijkt, dat hier meer drama's worden gelezen dan op de meeste andere scholen en dat daarentegen minder tijd wordt besteed aan de Grieksche historici. Nog aan een anderen tak van Grieksche literatuur wordt in Karlsruhe eene belangrijke plaats ingeruimd, aan de philosophie, met name aan Plato. En ook dit is juist gezien van de Badensers. Men beweert wel eens, en niet altijd geheel zonder recht, dat zoovele vrouwen niet in staat zijn hare gedachten in logischen vorm weer te geven. Welnu, indien dit zoo is, wat is dan voor studeerende vrouwen troostrijker en opwekkender dan de lectuur van Plato's dialogen, waaruit het haar duidelijk wordt, dat er ééns een tijd geweest is, toen ook de mannelijke helft van het menschdom niet in staat was logisch te denken en te spreken, toen een genie als Socrates zijne beschaafde tijdgenooten, die toch nog wel behoorlijk wiskunde hadden geleerd, den grootst mogelijken onzin over zichzelf en over hunne eigen geesteseigenschappen kon laten zeggen. Indien het den man gelukt is door ernstige studie deze menschelijke zwakheid te boven te komen, dan mogen ook wij vrouwen nog de hoop koesteren, dat ingespannen werken ook ons éénmaal tot logisch denkende en sprekende wezens zal maken.

Op het voetspoor van Karlsruhe hebben ook wij bij ons onderwijs aan het Keulsche gymnasium er naar gestreefd, zelfs binnen de enge grenzen van het voorgeschreven programma, steeds het meeste licht te doen vallen op die passages der schrijvers, die voor vrouwelijke leerlingen de meeste opvoedende kracht hadden. Maar we hebben hier een gebied betreden, dat nog grootendeels braak ligt en waarop in de toekomst met vrucht zal kunnen worden gewerkt door de vrouwelijke docent. Het weinigje echter, dat hier door sommige meisjesscholen is bereikt, maakt toch reeds, dat we moeten toegeven, dat de afzonderlijke meisjesopvoeding hier een stapje verder is dan de coëducatie.

Vóór ik nu de lijst van voor- en nadeelen sluit, moet mij nog één bekentenis van het hart. Naar mijne ervaring zijn de leerlingen van coëducatieve scholen minder blootgesteld aan het gevaar van zelfoverschatting dan die der meisjesgymnasia. Onze Hollandsche vrouwelijke gymnasiasten zijn in den regel eenvoudig en bescheiden; zij vinden er eigenlijk niets opmerkelijks in, dat zij, wanneer ze goed onderwijs ontvangen, in staat zijn dezelfde resultaten te bereiken, die jaarlijks door honderden van jongens worden bereikt. Daarentegen toonen Duitsche Gymnasiastinnen wel eens de bedenkelijke neiging zichzelf als iets heel bijzonders te beschouwen, te meenen, dat ze ook reeds een rolletje meespelen in de vrouwenbeweging, ja, dat ze al „Fackelträgerinnen" zijn. Natuurlijk zal eene verstandige leerares alles doen, wat in hare macht staat, om eene dergelijke neiging bij hare leerlingen tegen te gaan en het persoonlijke voorbeeld der docente kan hier soms een zeer heilzamen invloed uitoefenen. Gaat echter de docente zelf in dit opzicht verkeerd vóór, dan kan het toenemen van dergelijke hebbelijkheden soms een nadeeligen invloed op eene geheele school uitoefenen.

Uit al het besprokene volgt, dunkt mij, vanzelf, dat wij in Nederland trouw moeten blijven aan de coëducatie. De groote voordeelen, die dit stelsel biedt zoowel voor de karaktervorming onzer leerlingen als voor de geleidelijke en zekere ontwikkeling van het geheele gymnasiale onderwijs aan meisjes, mogen we niet weer prijs geven. Daaruit volgt echter niet, dat op het gebied der coëducatie hier te lande het volmaakte reeds is bereikt en dat we nu wel rustig met de handen in den schoot kunnen gaan zitten. Integendeel meen ik, dat onze coëducatie haar voordeel zal kunnen doen met de ervaringen, die men aan de buitenlandsche meisjesgymnasia heeft opgedaan. Zou het bijv. niet mogelijk zijn, dat wij ook hier te lande bij ons onderwijs rekening hielden met de eischen van het vrouwelijk karakter en het vrouwelijk gemoed? Ik geloof zeker, dat we het zouden kunnen, en zelfs zonder in het andere uiterste te vervallen en te kort te doen aan de eischen, die onze mannelijke leerlingen

ons stellen. Vergunt mij, dat ik ter verduidelijking mijner bedoeling nog eenige woorden wijd aan de behandeling van twee schrijvers, die op het gymnasium eene belangrijke rol spelen, van Homerus en Horatius. Mij vertelde eens een Nederlandsch paedagoog, dat hij onder zijne leerlingen een meisje had gehad, aan wie hij maar geen belangstelling voor Homerus kon inboezemen, ofschoon deze leerlinge anders toch tot de beste zijner klasse behoorde. Toen hij haar eens vroeg, waar hare antipathie tegen de epische gedichten toch uit voortsproot, had ze hem geantwoord: „Homerus is me te bloederig. In zijne kampbeschrijvingen hooren we van bijna niets anders dan van menschen, van wie de één eene doodelijke wond ontvangt in het hoofd en de tweede in de borst en de derde weer ergens anders. 't Is om van te rillen!" Zóó oordeelde ons landgenootje en nu is het wel eigenaardig tegenover deze afbrekende kritiek eens het oordeel mijner Duitsche leerlingen te stellen. De Duitsche meisjes hebben bijna altijd groote voorliefde voor Homerus, ze lezen en herlezen zijne zangen en kennen er dikwijls groote stukken van uit het hoófd. Zijn dan de Duitsche meisjes zooveel bloeddorstiger dan de Hollandsche? O neen, volstrekt niet. Maar zou het geheim harer sympathie niet voor een zeer groot deel te zoeken zijn in de oordeelkundige wijze, waarop zij door hare docenten worden ingeleid in de Homerus-lectuur? Wanneer ge een kindergemoed ontvankelijk wilt maken voor de schoonheden van een kunstwerk, maakt het zoo enorm veel uit, op welke zijde van dat kunstwerk ge het éérst het felste licht doet vallen. Afkeurenswaardig is bijv. de gewoonte van sommige docenten hunne leerlingen zonder eenige voorafgaande inleiding midden in de Ilias te werpen en er dan maar met hen op los te gaan lezen. De gymnasiast, en niet alleen de vrouwelijke gymnasiast, staart dan in die hem zoo geheel en al vreemde heldenwereld eenigszins verschrikt in het rond, hij kan niet recht met Homerus op dreef komen en het gevaar is groot, dat hij hem al als vervelend doodverft, eer hij nog recht kennis met hem heeft gemaakt. Wilt ge echter een meisje plezier doen krijgen in deze

lectuur, begin dan met eene korte inleiding, waarin ge iets meedeelt over epische poëzie in het algemeen en over het ontstaan der Homerische gedichten en hunnen grooten invloed in het bijzonder, ga dan met uwe leerlinge lezen en — begin vooral met het eerste vers van het eerste boek der Odyssee. De inhoud toch van het jongere gedicht staat zooveel dichter bij ons dan die van het oudere en daarom biedt ons de Odyssee-lectuur zulk een geschikt middel om de kloof te overbruggen, die daar gaapt tusschen het gemoedsleven onzer discipelen en dat der Homerische helden. Aan onze Duitsche school waren we gewoon na de lectuur der eerste 80 regels van het eerste boek der Odyssee over te gaan tot het vijfde boek en daarna tot het zesde. Zóó maakten de meisjes al heel spoedig kennis met de Nausicaa-figuur en welk meisje zou nu zóó onvrouwelijk zijn, dat ze geene sympathie zou gevoelen met de fiere en schalksche koningsdochter der Phaeaken? Was dan eerst een behoorlijk pensum der Odyssee doorgewerkt, dan sloot zich de Ilias-lectuur als vanzelf daarbij aan en ook in dit gedicht is toch nog zoo heel veel, dat het vrouwelijk gemoed aangenaam aandoet. Is er bijv. een intiemer en liefelijker tooneeltje denkbaar dan het afscheid van Hector en Andromache?

Wat Horatius betreft deden we de ervaring op, dat de lectuur zijner oden de meisjes maar matig beviel. „Er redet zu viel von Wein und von Liebe" plachten ze te zeggen. Doch hoe snel veranderde haar oordeel, toen zij maar eerst tot de lectuur der satiren en der epistelen gekomen waren. Wat hadden ze bijv. een schik in de beschrijvingen van het straatleven te Rome! Ik zou dan ook willen aanraden in klassen met gemengde bevolking niet overmatig veel tijd te besteden aan de oden, maar veeleer te trachten iets meer dan gewoonlijk geschiedt te lezen van de satiren en de epistulae. Ernstige samenwerking van en herhaalde gedachtenwisseling tusschen mannelijke en vrouwelijke docenten zal er toe kunnen leiden, dat in de toekomst bij het vaststellen der lectuur voor de hoogere klassen

onzer gymnasia de belangen van het meisje evenzeer tot hun recht komen als die van den jongen.

Maar ik spreek daar van vrouwelijke docenten, alsof we die zoo maar voor het grijpen hadden en ik zou bijna vergeten, dat Nederland er nog zoo goed als geene heeft. Doch geen nood! — Wat niet is, kan nog komen. Het is mijne vaste overtuiging, dat er ééns een tijd zal aanbreken, wanneer ieder gymnasium met een belangrijk contingent vrouwelijke leerlingen minstens één vrouwelijk docent in de klassieke talen zal hebben. En indien de teekenen des tijds ons niet geheel bedriegen, durven we aan deze profetie nog eene tweede toevoegen: ook het aantal vrouwelijke leerlingen zal in de naaste toekomst voortdurend stijgen. Terwijl bij de mannelijke helft van het menschdom een streven valt waar te nemen om zich van de studie der klassieken af te wenden, begint bij de vrouw de belangstelling in deze studie te ontwaken. Zij begint er zich van bewust te worden, dat de grootsten onder onze geestelijke voorouders ook voor háár hebben gedacht, ook voor háár hebben gezongen. Laat ons hopen, dat de moeder der toekomst, zelf klassiek opgevoed, in staat zal blijken niet alleen bij hare dochters maar ook bij hare zoons nieuwe belangstelling te wekken voor die klassieke wereld, die de basis vormt van onze geheele beschaving.

In het begin van deze voordracht zeiden we, dat Nederland op het gebied der gymnasiale meisjesopleiding gerust de vergelijking met Duitschland kan doorstaan. Zullen we echter op den duur kunnen blijven meedoen in dezen edelen wedstrijd der volkeren, dan zal het noodig zijn, dat we met inspanning van al onze krachten naar steeds meerder volmaking streven. Een klein land als het onze kan nu eenmaal niet op ieder gebied den toon aangeven; hier echter is een terrein, waarop we ons niet door het buitenland behoeven te laten overvleugelen. Nòg ziet Duitschland bewonderend op tot veel, wat in Nederland wordt gepraesteerd op het punt der gymnasiale meisjesopleiding; aan ons de plicht er voor te zorgen, dat dit zoo blijft.

BIJLAGE.

I.

Statistiek der vrouwelijke Leerlingen,

die humanistische Mädchengymnasiën of coëducatieve humanistische Gymnasia in Duitschland bezochten in October/November 1906.

II.

Statistiek der vrouwelijke Leerlingen,

die de Nederlandsche Gymnasia bezoeken gedurende den Cursus 1906 – 1907.

I.

Humanistische Mädchengymnasiën.

		Alleen Latijn leeren.	Latijn en Grieksch leeren.	Totaal.	Oprichtingsjaar.	LEERARESSEN.
1.	Karlsruhe	43	76	119	1893	2 (waarvan geene voor Gr. en
2.	Stuttgart.	26	34	60	1899	6 (waarvan 2 „ „ „
3.	München [1])	13	37	50	1900	0
4.	Köln [2]).	43	34	77	1903	5 (waarvan 3 „ „ „
		125	181	306		13 (waarvan 5 voor Gr. en L

Coëducatieve humanistische Gymnasia.

BADEN.

1.	Pforzheim	1	1	2	1900
2.	Baden	0	2	2	1901
3.	Heidelberg	13	4	17	1901
4.	Konstanz.	4	2	6	1901
5.	Mannheim	9	16	25	1901
6.	Offenburg	5	4	9	1901
7.	Wertheim	1	1	2	1901
8.	Bruchsal.	0	2	2	1903
9.	Lörrach	0	2	2	1903
10.	Donaueschingen . . .	1	0	1	1904
11.	Freiburg i. B.	6	5	11	1905
		40	39	79	

WÜRTTEMBERG.

1.	Ludwigsburg	0	1	1	1901
2.	Oehringen.	1	0	1	1901
3.	Schwäbisch Hall . . .	0	3	3	1905
4.	Heilbronn	0	2	2	1905
5.	Reutlingen.	1	1	2	1905
		2	7	9	

HESSEN.

1.	Darmstadt	3	2	5	1905
2.	Friedberg	4	1	5	1905
3.	Bensheim	3	1	4	1906
4.	Offenbach	2	1	3	1906
		12	5	17	

SACHSEN.

Dresden	0	1	1	1906

Totaalcijfers in geheel Duitschland:

179	233	412

---

[1]) 4-jarige Gymnasialkurse.

[2]) Deze school heeft nog slechts 5 klassen en zal eerst in 1908 een volledig gy met 6 klassen zijn.

II.

OPENBARE GYMNASIA.	Alleen Latijn leeren.	Latijn en Grieksch leeren.	Totaal.	Jaar, waarin voor het eerst vr. leerlingen werden opgenomen.	LEERARESSEN.
Delft	6	17	23	1880	
Haarlem	4	21	25	1880	
Amsterdam	18	67	85	1881	
Leeuwarden	4	12	16	1881	G. Marwitz, Engelsch.
Leiden	5	16	21	1882	
Rotterdam	8	25	33	1882	
Zutphen	7	7	14	1882	
Deventer	6	13	19	1884	
Utrecht	6	21	27	1884	
Arnhem	4	6	10	1885	
Nijmegen	5	14	19	1885	
Gorinchem	1	5	6	1886	
Middelburg	4	4	8	1886	
Sneek	2	7	9	1886	
Winschoten	4	9	13	1892	
Assen	1	5	6	1893	M. H. Leopold, Hoogduitsch.
Doetinchem	2	2	4	1893	Dr. M. J. Baale, Oude talen.
Groningen	9	10	19	1893	
Schiedam	2	4	6	1893	
Gouda	1	7	8	1894	
Dordrecht	5	10	15	1895	
Kampen	3	1	4	1895	
Tiel	2	8	10	1895	Dr. E. v. d. Kamer, Wiskunde. F. W. Andreae, Nat. Historie
's-Gravenhage	11	41	52	1897	
Zwolle	4	5	9	1898	
Amersfoort	2	3	5	1899	
Breda	5	8	13	1899	
Alkmaar [1]	0	10	10	1904	
's-Hertogenbosch	7	7	14	1904	
Maastricht	1	2	3	1904	
	139	367	506		
BIJZONDERE GYMNASIA.					
Chr. Gymnasium te Utrecht [2]	4	15	19	1897	
Marnix-Gymnasium te Rotterdam [3]	3	7	10	1903	

Totaalcijfers in geheel Nederland:

146	**389**	**535**

[1] Dit Gymnasium werd bij de oprichting in 1904 terstond voor vr. leerlingen opengesteld

[2] Terstond bij de oprichting voor vr. leerlingen opengesteld.

[3] „ „ „ „ „ „ „ „

De Voorzitter brengt aan de Spreekster den dank der vergadering en verzekert onder herinnering aan het woord: „Beim Weibe ist alles Herz, selbst der Kopf", dat aan een „hart en hoofd" als dat van de Spreekster zeker volgaarne en gerust de opleiding van jeugdige gymnasiasten zal worden toevertrouwd.

Aangezien zich niemand voor debat aanmeldt, geeft de Voorzitter het woord aan Prof. Dr. A. G. van Hamel, die zijne demonstratiën opheldert door eene korte toelichting:

Over het gebruik van den phonograaf bij de studie van uitspraak en voordracht in eene vreemde taal.

Spr. zet uiteen, hoe hij den phonograaf bij zijn onderwijs gebruikt om het levende Fransch te laten bestudeeren. Herhaaldelijk neemt hij er de uitspraak zijner leerlingen mede op, om hun zelf hunne fouten en vorderingen te laten hooren, dikwijls ook vóór en nadat zij Parijs hebben bezocht.

Spr. vormt ook een soort museum, waar hij op rollen de uitspraak der Fransche dialecten bewaart. Bij dit verzamelen is de bekende Fransche phoneticus, de abbé Rousselot, hem behulpzaam. Deze laat de onder zijne leiding studeerende priesters uit verschillende deelen van Frankrijk voor den phonograaf een zelfde stuk uitspreken, waarbij zij zich met groote vriendelijkheid hun dialect weer herinneren, dat zij overigens in Parijs zoo spoedig mogelijk vergeten.

Voor normaal Fransch dienen rollen, waarop de uitspraak van tooneelspelers is opgenomen.

Op deze wijze verkrijgt men een uitnemend en volkomen betrouwbaar leermiddel om kwesties van uitspraak en phonetiek te verklaren. Bij het universitaire onderwijs kan het goede diensten bewijzen, zooals Spr.'s eigene ervaring, voor zooverre het het Fransch geldt, hem reeds geleerd heeft.

Hierop laat Spr. ter illustratie van zijne methode eenige van die geënregistreerde stukken door den phonograaf ten gehoore

brengen, b. v. een gedeelte uit „La chasse à Tarascon" van Alphonse Daudet, zooals dat was gesproken o. a. door een Elzasser, een Auvergnaat en een Breton. Ook geeft Spr. eene typische demonstratie van het accent der bewoners van Nantes en omstreken, van Picardië enz.

Vervolgens worden stemmen van verschillende tooneelspelers en tooneelspeelsters gereproduceerd, o. a. van Sylvain van de Comédie Française, die eene fabel van Lafontaine voordraagt, en van Suzanne Desprez en Sarah Bernhardt, beiden in hetzelfde tooneel van „Phèdre", nl. de liefdesverklaring in het tweede bedrijf.

Aan het einde van zijne demonstratie oppert Spr. het denkbeeld, dat enkele personen met goede phonografen en goede rollen het land zullen doorreizen en op verschillende plaatsen de candidaten voor de acten van de Fransche taal om zich verzamelen, om hen op deze manier te onderwijzen.

Het is Spr.'s voornemen later persoonlijk phonografische opnemingen in Frankrijk te gaan doen en daarmede de in Groningen aangelegde verzameling van phonogrammen te vergrooten en volledig te maken.

[Hoe weinig wist hij, die toen zoo opgewekt over zijne toekomstplannen tot ons sprak, dat hij zoo spoedig van ons zou worden weggenomen! Deze voordracht is zijn laatste woord in het openbaar geweest. Eene weemoedige gedachte, waarvan de uiting in dit verslag niet mocht achterwege blijven.]

De Voorzitter betuigt aan Prof. van Hamel dank voor zijn belangrijke demonstraties; tevens drukt hij de hoop uit, dat de hoogleeraar na zijn studiën in Frankrijk ook op dit gebied voortgezet te hebben, op een volgend congres de leden andermaal interessante proeven zal laten hooren.

Wegens het vergevorderde uur wordt besloten de lezing van Dr. Poutsma van het programma voor dien dag af te voeren en haar te stellen op Donderdag 2 uur.

Vergadering op Donderdag 4 April, 's morgens om half twaalf.

In deze vergadering spreekt Dr. J. H. Gunning Wzn. over:

Staatsexamens cum effectu civili.

Reeds van te voren zijn de volgende stellingen rondgedeeld:

STELLINGEN.

I. De samenkoppeling van effectus civilis en academische graden is de oorzaak van een groot aantal gebreken in de regeling van ons hooger onderwijs en een belemmering voor zijne vrije ontwikkeling.

II. De bij artikel XXVI der hooger-onderwijs-wet van 1905 [1]) voorgeschreven staatsexamens cum effectu civili zijn daarom zeer gewenscht, omdat zij de onmisbare voorwaarde zijn voor de waarachtige, innerlijke vrijmaking van het hooger onderwijs, het openbare, zoowel als het bijzondere.

III. Zij zijn echter ook alleen dan gewenscht, wanneer hun invoering gepaard gaat met gelijktijdige zoodanige vrijmaking van het hooger onderwijs.

IV. Onder die vrijmaking is te verstaan (kort uitgedrukt), eensdeels vrijheid van inwendige organisatie voor de Universiteiten, anderdeels vrijheid in de keuze van examenvakken voor de studeerenden, een en ander met eerbiediging van de algemeene regelen en het toezicht, door den Staat, als Souverein en als geldschieter, te stellen en uit te oefenen.

---

[1]) Luidende: Een voorstel van wet, strekkende om het in de hooger onderwijs-wet en in de andere wetten bepaalde omtrent de bevoegdheden, verbonden aan den universitairen graad van doctor of aan eenig getuigschrift van met goed gevolg afgelegd universitair examen te vervangen door eene zich bij de universitaire examens aansluitende regeling voor het verkrijgen van deze bevoegdheden, wordt binnen vijf jaren na de inwerkingtreding van deze wet bij de Staten-Generaal ingediend.

V. De hoofdbeginselen der te ontwerpen regeling moeten derhalve zijn:

A. In iedere faculteit één (doctoraal-)examen in een minimum aantal zelfgekozen vakken, en één doctoraat in zelfgekozen vak of vakken, op proefschrift, een en ander onder goedkeuring der faculteit.

B. Eischen van toelating tot de staatsexamens cum effectu civili:

1. een minimum-leeftijd,
2. het overleggen van bewijzen van voldoende academische studie aan een erkende (binnen- of buitenlandsche, openbare of bijzondere) Universiteit,
3. belangrijke verlichting van de sub 2 bedoelde eischen voor gepromoveerden.

Ter toelichting houdt de Inleider de volgende rede:

Dat de kwestie van den effectus civilis, d. i. of het recht van benoembaarheid tot zekere openbare betrekkingen en het waarnemen van zekere beroepen, nog altijd *more majorum* aan academische graden moet blijven vastgekoppeld, of dat de staat daarvoor zelfstandig zijn voorwaarden moet stellen en door eigen commissies moet laten onderzoeken of daaraan voldaan is, dat die kwestie, zeg ik, waarvoor de belangstelling in Nederland sinds 1876 ingeslapen scheen, plotseling weder acuut geworden is, dat danken wij aan de politiek, die politiek, waarvan helaas ten onzent het wel en wee van het onderwijs in zoo hooge mate afhankelijk is. Maar hier is het woord „danken" wel op zijn plaats, want het werd inderdaad meer dan tijd, dat men ook in Nederland zich weder ernstig de vraag stelde, of de overgeleverde regeling nog wel houdbaar is en of de belangen van staat en maatschappij, en, wat ons hier nog meer interesseert, de belangen van het onderwijs daarmede wel gediend zijn. Vooral omdat die politiek ditmaal zoo heeft gemanoeuvreerd, dat wij nu de kwestie geheel onafhankelijk van haar kunnen bespreken. Hoe zonderling in vele opzichten het verloop der

zaak is geweest, het heeft dit goede gevolg gehad, dat het onherroepelijk vast staat, dat, *als* de staat overgaat tot het instellen van staats-examens cum effectu civili, de alumni der vrije universiteiten daartoe op denzefden voet zullen worden toegelaten als die der openbare. Dit maakt ook, dat wij de kwestie hier in alle gemoedsrust kunnen bespreken, omdat wij haar alleen uit het oogpunt van de belangen van het onderwijs behoeven te bezien. En wij blijven daarmede geheel in onze lijn. Van den aanvang af immers heeft het Nederlandsche philologencongres zich met het vraagstuk der academische opleiding bezig gehouden; op het eerste alhier sprak Prof. Symons over de opleiding der leeraren in de nieuwe talen, op het tweede Prof. Spruyt over het ééne candidaatsexamen in de letteren, op het derde Prof. Woltjer namens Prof. Speijer over het ééne doctoraat, en reeds bij die gelegenheid verstoutte ik mij te zeggen, dat een oplossing niet te vinden zou zijn, tenzij men den effectus civilis losmaakte van de academische graden. Wij vervullen tevens daarmede ook een plicht, althans zoo komt het mij voor. Het Ned. philologencongres heeft o. m. ook de roeping zich over de gewichtigste vragen van den dag, welker sporen zijn gebied kruisen, zich uit te spreken; onze voorzitter heeft er ons gisteren nog aan herinnerd, dat wij bij onze verhandelingen voortdurend en liefst in toenemende mate „die Kultur der Gegenwart", maar dan toch zeker wel in de eerste plaats die van ons eigen dierbaar vaderland, in het oog moeten houden. Over de onderhavige kwestie hebben zich tot nog toe alleen de juristen en de historici uitgesproken, de eersten reeds in 1899, toen men nog niet kon weten, dat zij eerlang en hoe zij door de wetgevende macht in principe zou worden opgelost, de tweeden op de vergadering van het Historisch Genootschap te Utrecht, bij monde van Prof. Brugmans; het wordt tijd, dat de philologen, wier belangen hierbij zoo nauw betrokken zijn, en in dezen, let wel, zoo nauw samenhangen met die der gansche natie, er hun aandacht aan wijden, opdat het niet weder worde *„chez vous, sur vous et sans vous."* En zulks te

meer, waar de twee evengenoemde besprekingen, gelijk ik hoop te bewijzen, duidelijk blijken gaven, dat de portée van het vraagstuk ook door wijze en welonderlegde mannen niet helder genoeg wordt ingezien.

De effectus civilis, zooals wij dien kennen, is geregeld door de artt. 114—123 van het Organiek Besluit van Koning Willem I van 2 Aug. 1815, van welke regeling de wet-Heemskerk van 1876 de codificatie is. Zij dankt dus haar ontstaan aan de noodzakelijkheid om in der haast een dragelijken toestand te scheppen, en wij weten, hoe het genoemde besluit over het algemeen op hoogst lofwaardige wijze daaraan voldeed. Maar tijd om de vraag ten principale te stellen had men toen niet. Wie evenwel mocht meenen, dat zij in 1903 uit de lucht is komen vallen, kent de geschiedenis niet. Zij was integendeel tot 1876 toe haast niet van het tapijt af geweest, en het is wel in de hoogste mate verwonderlijk, dat men in 1903—5 daaraan volstrekt niet herinnerd heeft. Reeds in 1828 werd die vraag door de Regeering officieel voorgelegd aan een Staatscommissie, die moest nagaan, welke verbeteringen in het hooger onderwijs moesten worden aangebracht. Blijkens haar lijvig in 1829 verschenen rapport voelde deze commissie er niet veel voor; zij wenschte de academische examens te behouden, zoolang deze ten minste aan de noodige eischen van „volledigheid en strengheid" bleven voldoen; mocht dat evenwel anders worden, zoo zeide zij, ja „dan zoude de Commissie voorstellen dezelve af schaffen en door andere te doen vervangen, bij welke men zoo iets niet te vreezen had." Intusschen toonden anderen, als bijv. de Deventersche hoogleeraar Mr. P. Bosscha, wel begrip te hebben van den principieelen kant der kwestie, en vooral de Staatscommissie van 1849, in wier wetsontwerp uitdrukkelijk te lezen staat: „Het doctoraat is een wetenschappelijke titel. Het wordt door den academischen senaat verleend." De effectus civilis zou volgens dat voorstel uitsluitend verbonden worden aan zekere „meesterschappen", in iedere faculteit te verkrijgen, maar slechts door het afleggen van een staatsexamen.

Al had men bezwaar tegen sommige onderdeelen, omtrent het hoofdbeginsel: de academische titel, door de academische autoriteiten te verleenen, moet een zuiver wetenschappelijke titel zijn, — „het adelsdiploma van de geestelijke aristocratie der natie", zooals Vissering het uitdrukte —, de maatschappelijke bevoegdheden moet alleen de staat verleenen en daarvoor staatsexamens doen afnemen, omtrent dit hoofdbeginsel schijnt men het toenmaals reeds vrijwel eens te zijn geweest; mannen als Thorbecke, Vissering, Vitringa en vele anderen betuigden daarmede hun instemming, van ernstige oppositie is mij niet gebleken. Minister Heemskerk nam het dan ook op in zijn wetsontwerp van 1868, hoewel hij er, zooals later genoegzaam gebleken is, niets voor voelde; trouwens hij deed het op een wijze, die de vraag doet rijzen, of hij een loopje met de menschen wilde nemen; hij herstelde de academische examens, promoties en titels maar.... maakte het doctoraal tot een staatsexamen. Het onmiddellijk daarop volgende wetsontwerp van minister Fock van 1868 was vrijwel een reproductie van dat van de Commissie van 1849, alleen wat radicaler en zonderlinger; het is nooit ernstig in behandeling geweest. Maar ook minister Geertsema schreef in zijn wetsontwerp van 1874, dat het doctoraat een zuiver wetenschappelijke titel zou zijn, door de senaten in alle vrijheid te verleenen, en dat de toekenning van maatschappelijke bevoegdheden nader door de wet zou worden geregeld. Aan dit laatste klampte zijn opvolger, minister Heemskerk, zich vast, om de Kamer van 1875 aan het verstand te brengen, dat dat veel te veel en te langdurigen arbeid zou kosten; bovendien, men moest bestaande rechten eerbiedigen, en eindelijk joeg hij de Kamer een schrik aan, door haar mede te deelen, dat hij alle faculteiten om advies had gevraagd betreffende de regeling der academische examens, maar een chaos van tegenstrijdige adviezen had ontvangen van meerderheden en van minderheden in iedere faculteit, zoodat het duidelijk gebleken was, dat het veel beter was dat de Regeering de geheele materie maar zelf regelde in de wet en door koninklijke besluiten, waartoe hij, Heemskerk, zich trouwens mans

genoeg gevoelde. En daaraan, M. H. hebben wij het wettelijk keurslijf te danken, dat ons hooger onderwijs, *n'en déplaise* prof. Brugmans en zijn medische autoriteit, prof. Treub, sinds 1876 in groei en ademhaling belemmert. Toch is de principieele kwestie in 1876 wel aangeroerd, minder in de gewisselde stukken dan bij de openbare behandeling; zelfs is er nog een poging gedaan om den effectus civilis tot het jus docendi te beperken, een merkwaardig bewijs van het voortleven van het besef van de oorspronkelijke beteekenis der academische graden; maar er was geen stemming voor; de aandacht was afgeleid naar andere punten, het behoud der theologische faculteit, het handhaven van drie Rijksuniversiteiten, het recht van Amsterdam op een eigen Universiteit. En zoo is de schoone slaapster in 1876 ingesluimerd, totdat prins Kuyper, nadat zij in den laatsten tijd reeds weder eenige flauwe teekenen van leven had gegeven, haar, eigenlijk zijns ondanks, kwam wekken. Het is u bekend, hoe hij reeds in den aanhef van zijn eerste Memorie van Toelichting verklaarde, dat hij aan een regeling, waarbij alle effectus civilis aan de academische graden ontnomen en naar staatsexamens overgebracht werd, de voorkeur zou gegeven hebben; hoe men hem vervolgens aan zijn woord gehouden heeft; hoe dit denkbeeld, dat zich door zijn eigen logica aanbeval, steeds meer veld won, hoe men langzamerhand het er over eens werd, dat de komende staatsexamens niet moesten subintreeren voor de academische examens, maar zich daarbij moesten aansluiten, en hoe ten slotte dit denkbeeld is belichaamd in een motie, straks vervangen door een amendement, van den heer Lohman, dat, aangenomen zijnde, ons verrijkte met een nieuw voorbeeld van „agendarische", zooals de heer Bos, of van „bestelde" wetgeving, zooals de minister Kuyper het nog minder beleefd noemde, daarbij vergetende, dat hij zelf dien uitweg het eerst aan de hand had gedaan.

Verandering van den bestaanden toestand in bepaalde richting is dus nu wettelijk voorgeschreven. Gelijk ik U deed zien, leven wij feitelijk nog onder het régime van 1815, behalve dat de

huiselijke kamerjapon vervangen is door een wettelijk dwangbuis. Maar in 1815 stond men bij ons op het standpunt, dat het hooger onderwijs ten doel heeft „tot een geleerden stand in de maatschappij voor te bereiden." Daartegenover stelden idealisten, dat het doel van het hooger onderwijs is bevordering der wetenschap en opleiding tot haar zelfstandige beoefening. Aan deze laatsten is door minister Heemskerk schijnbaar satisfactie geschonken door hun definitie in zijn wet op te nemen naast, ja zelfs vóór de oude. Maar in zijn geheele wettelijke regeling, die, ik herhaal het, slechts een codificatie is van het K. B. van 1815, blijkt van die opvatting niets. Want anders had hij aan de wetenschap moeten gunnen wat *omnium consensu* haar eerste levensvoorwaarde is, innerlijke vrijheid. In plaats daarvan liet hij alles door het staatsgezag regelen, en die regelingen in wetten en Kon. Besluiten vastleggen, waarbij men niet moet vergeten, dat nu niet slechts het uitvoerend gezag, gelijk na 1815, maar ook, of liever feitelijk, het Parlement, dat de touwtjes der beurs vasthoudt, over alle détails van hooger onderwijs beslist. Maar overigens was zijn definitie treffend juist en hadden de idealisten ook maar half gelijk, want krachtens oorsprong, traditie en historische ontwikkeling dragen de universiteiten een tweeslachtig karakter van te zijn eensdeels tehuizen voor de wetenschap, anderdeels maatschappelijke opleidingsscholen, en zij moeten dit blijven, omdat de maatschappij belang heeft bij den voortgang der wetenschap en voor vele bedieningen en betrekkingen wetenschappelijk opgeleide mannen noodig heeft. Intusschen alleen als opleidingsscholen waren de universiteiten van ouds bij den staat bekend, en werden zij door hem erkend en geprivilegieerd. De staat beschouwde en gebruikte ze als opleidingsscholen voor zijn ambtenaren en als *zijn* scholen. Zoolang hij nu vertrouwen had in hun wijsheid, eerbiedigde hij hun aangeboren autonomie; toen echter dit vertrouwen verminderde, stonden hem twee wegen open; òf hij kon trachten zichzelf te helpen, en zijn toekomstige dienaren zelf examineeren, en dien weg sloeg Pruisen in, reeds onder Frederik I, waarvan nood-

zakelijk het gevolg moest zijn, dat de vrijheid der universiteiten nog grooter werd en haar karakter van wetenschappelijke instelling veel duidelijker zich afteekende, wat wij dan ook in Duitschland zien gebeuren. Of de staat kon de universiteiten meer onder zijn onmiddellijke contrôle en gezag nemen, en dien weg sloeg men in Frankrijk in, reeds van de XV^{de} eeuw af, en ten onzent ook in 1815. Dan gaat de staat zich met alles bemoeien, en dan volgt het één uit het ander. En wat daar de gevolgen van zijn, zien wij ten onzent maar al te duidelijk. Het moge vergund zijn U het voornaamste in herinnering te roepen. Wij beginnen met het eerste punt, dat in de wet zelf is vastgelegd: de lijst van vakken die hetzij aan alle, hetzij aan één universiteit moeten worden gedoceerd. Minister Heemskerk had eigenlijk eenvoudig in de wet willen schrijven, dat er les zou worden gegeven in alle vakken. waarin zou worden geëxamineerd: volkomen logisch, maar ook zeer kenmerkend voor de ten gronde liggende opvatting: de staat verlangt welonderlegde dienaren, daarvoor dienen hem zijn universiteiten als opleidingsscholen, hij waakt door examens, dat zij er het noodige quantum kennis opdoen, maar dan moet hij natuurlijk ook zorgen voor de noodige lessen. De Kamer vond dat echter een beetje al te cru, en zoo kwam dan onder veel geparlamenteer de bestaande lijst tot stand, in navolging trouwens van het Besluit van 1815. Het is lood om oud ijzer; want is het eigenlijk niet een bespottelijk idee, dat een verzameling van ambtenaren of wetgevers zou kunnen vaststellen, welke vakken aan een universiteit moeten worden gedoceerd, wanneer deze althans wordt opgevat als een wetenschappelijke instelling? Zulk een pretentie is alleen mogelijk, wanneer men haar uitsluitend beschouwt als een staatsopleidingsschool. Want wat weten zij van de behoeften der wetenschap? En zelfs al kenden zij die bij intuitie of door deskundige voorlichting, dit weet toch ieder ook maar half deskundige, dat zulk een lijst verouderd is op het oogenblik dat zij is vastgesteld. Hoe is het met zulk een lijst mogelijk, dat de ontwikkeling van het hooger onderwijs ook maar eenigszins gelijken

tred houde met die der wetenschap? De wetenschap groeit en vervormt zich met den dag, en zoolang die vervormingen geschieden met behoud der oude namen, is het euvel niet groot: de daartoe benoemde hoogleeraar geeft dan maar den nieuwen wijn in de oude lederen zakken, wanneer ten minste de examen-eischen zijner leerlingen hem ook dat niet beletten. Maar de wetenschap breidt zich uit als een koraalrif, en waar is de wetgever, die met zijn notitieboekje er bij is om al die nieuwe vertakkingen terstond te noteeren? In Nederland is hij zeker niet! En nu weet ik wel, dat de Koning hoogleeraren kan benoemen in vakken die niet op de lijst staan, maar wij weten wel, hoeveel voeten dat in de aarde heeft, vooral nu het budget-recht der Kamer er mede gemoeid is; en is het niet vernederend, dat de wetenschap als een bedelaarster jaren en jaren moet staan wachten aan de poort der Overheid op vervulling harer schreiendste en algemeen erkende behoeften? Ook weet ik zeer goed, dat de privaat-docenten bestemd zijn, om den natuurlijken groei van het hooger onderwijs zoo'n beetje *up to date* te houden, evenals de bijzondere leerstoelen van minister Kuyper, maar aan deze en dergelijke instellingen heeft men het vervullen van die taak in 1876 van te voren onmogelijk gemaakt toen men, alle deskundige waarschuwingen ten trots, de collegegelden voor elk college afzonderlijk en de testimoniumcolleges afschafte. Het gevolg is dan ook een perpetueele achterstand in de universitaire vertegenwoordiging der wetenschap; om dit duidelijk in het licht te stellen, zal ik bij mijn brochure over dit onderwerp [1]) een tabel voegen, behelzende een overzicht van de vakken, die aan de Nederlandsche en van die, welke aan de Duitsche universiteiten dit jaar gedoceerd worden: inmiddels zij U de herlezing van het artikel van dr. Steinmetz in De Tijdspiegel van 1898, „Verwaarloosde Wetenschappen", aanbevolen.

Hoe was men ook van het toeval afhankelijk! Een vak als De geschiedenis der Leer omtrent God paraisseert alleen op de

[1]) Deze zal nog in den loop van dit jaar bij de firma Wolters te Groningen verschijnen.

lijst, omdat Doedes er zoo op gesteld was, wat van zijn leerlingen zeker niet kon gezegd worden; vakken, omtrent wier wetenschappelijke beteekenis men elders het al lang eens was, werden bij ons nog niet voor „vol" beschouwd, en werden daarom niet op de mooie lijst geplaatst en verkregen ook geen afzonderlijke doctoraten, als de aardrijkskunde en de moderne talen. Dit brengt ons op een tweede punt, dat te onzaliger ure in de wet is vastgelegd: de lijst van doctoraten. En aanstonds rijst de vraag, waarom verschillende doctoraten in één faculteit? En het antwoord moet luiden: om den effectus civilis. Want, dat geen mensch meer in staat was alle vakken van één faculteit te omvademen, kon hoegenaamd geen reden zijn om hem een doctoraat in die faculteit (dat wil niet zeggen: in alle vakken dier faculteit) te weigeren, tenzij daaraan maatschappelijke gevolgen verbonden waren. Vroeger ging dat wel; men ging toen van het huiselijk, maar daarom niet ongerijmd, idee uit, dat bij een welontwikkeld man de speciale kennis wel komt met het ambt, en maakte daarom bijv. den student in de letteren het behalen van een graad niet al te moeilijk en liet hem dan alles doceeren wat hij wilde, als het maar tot het gebied der letteren behoorde, al had hij er aan de Universiteit nooit iets aan gedaan. Maar dat standpunt is in onzen tijd niet meer houdbaar, en toen wij hier onderzochten, hoe wij in onze faculteit het éene doctoraat, of althans het éene candidaatsexamen, konden herstellen, stuitten wij op de moeilijkheid van een veel te groot aantal vakken, die op een plaatsje aanspraak maakten, zelfs al namen wij met Prof. Spruyt onze toevlucht tot wederinvoering der testimoniumcolleges. Merkwaardig, dat de voorlooper dier gesplitste doctoraten in het besluit van 1815 op onmiskenbare wijze toont, zijn oorsprong aan den effectus civilis te danken te hebben; bij het doctoraal in de wis- en natuurkunde werd n.l. speciaal geëxamineerd in enkele vakken, die de candidaat opgaf, en die in zijn bul vermeld werden; alleen in deze kreeg hij dan het jus docendi, dat hij later door aanvullende doctoraal examens kon uitbreiden. En even merkwaardig, dat men in de

eenige faculteit, die reeds gesplitste doctoraten kende, de medische, feitelijk tot het ééne doctoraat terugkeerde, dewijl men om maatschappelijke redenen het stelsel aangenomen had van de eenheid van den geneeskundigen stand. Duidelijk blijkt, dat het de effectus civilis was, die den wetgever het zotte denkbeeld inboezemde, dat hij verplicht en bekwaam was om voor te schrijven welke speciale doctorstitels men in Nederland zou kunnen verkrijgen en hoe men daaraan zou komen. Men kan niet zeggen, dat het werk zijner handen bewijst, dat hij zich niet aan zelfoverschatting schuldig maakte, toen hij aan die inblazing gehoor gaf. Het gaat heel gemakkelijk, een aantal doctoraten in een wet te noemen, men kan dit nog wel op goed geluk af doen; maar nu moest men ook de groepen van vakken aangeven, die voor zoo'n doctoraat bestudeerd moesten worden, want zooveel begreep men toch wel, dat een doctoraat niet gelijk stond met een akte middelbaar onderwijs. Dit brengt ons tot de punten, die niet door de wet zelf, maar door koninklijke besluiten geregeld zijn, wat overigens niet veel verschil maakt. Om nu te doen zien, in welke onontwarbare moeilijkheden men zich wikkelde, willen wij een concreet voorbeeld nemen; voor verdere bijzonderheden, die zeer stichtelijk zijn, beveel ik U beleefdelijk aan de bestudeering van de derde tabel bij mijn brochure, waar gij naast elkander zult zien geplaatst de in de wet voorgeschreven leervakken, de examenvakken en de wettelijke bevoegdheden der academisch gevormde leeraren. Als voorbeeld kies ik de geschiedenis. Had men geen leeraren in de geschiedenis noodig evengoed als in het Nederlandsch en de oude talen? Zeer zeker, maar de moeilijkheid was om een fatsoenlijk stelletje vakken bij elkaar te vinden om er een ordentelijk candidaats- en dito doctoraal-examen mede samen te stellen, vooral omdat men daarbij leentjebuur had moeten spelen bij de juridische faculteit en vakken opnemen, die in het geheel nog niet aan de Universiteit vertegenwoordigd waren. Dus dan maar geen doctoraat in de geschiedenis [1].

[1] Men weet dat Minister Kappeyne in 1879 nog een poging gedaan heeft om het in de wet te doen opnemen, welke bijna gelukt is.

Maar waar nu de geschiedenis onder te brengen? Gij weet welke oplossing men gevonden heeft: de vaderlandsche en algemeene bij het doctoraat in het Nederlandsch, en wel bij het candidaats-examen, de oude geschiedenis bij de klassieke letteren, maar bij het doctoraal, en bij het candidaats de geschiedenis der Grieken en Romeinen. De aardrijkskunde komt alleen voor als aanhangsel op de geschiedenis; zij wordt „in verband daarmede" gevraagd. Wil nu iemand in de geschiedenis gaan studeeren, dan moet hij oude of Nederlandsche letteren kiezen; in het eerste geval kan hij alleen promoveeren op een onderwerp uit de oude geschiedenis, hetwelk hij in het Latijn moet behandelen; in het tweede geval moet hij voor zijn candidaats studeeren: Nederlandsche taal, te weten haar geschiedenis, spraakkunst en stijlleer, Middelnederlandsch en Gotisch; daarna houdt zijn verplichte geschiedenisstudie geheel op, en is het van de goedheid van den hoogleeraar in dat vak afhankelijk, of hij er nog eenig onderwijs en leiding in zal ontvangen; daarentegen is hij verplicht voor zijn doctoraal te leeren Sanskriet, algemeene Indogermaansche en bijzondere Germaansche linguistiek, Angelsaksisch of Middelhoogduitsch en Nederlandsche letterkunde, nog onderverdeeld in geschiedenis en aesthetiek.... oeff! Evenzoo natuurlijk wie in aardrijkskunde mocht willen promoveeren. Wie in kunstgeschiedenis wil promoveeren, kan ook kiezen tusschen Nederlandsche en klassieke letteren, maar wie Sanskriet of linguistiek gekozen heeft, moet neerlandicus worden; de classici moeten van linguistieke smetten zorgvuldig worden vrijgehouden. Evenzoo zou een wetenschappelijk beoefenaar van de Germaansche of Engelsche philologie in de Nederlandsche letteren kunnen promoveeren, op grond dat Angelsaksisch en Middelhoogduitsch op het programma voor het doctoraal staan, en zoo heeft men dan ook den verdienstelijken Shakespeare-kenner A. S. Kok geëerd met een doctoraat honoris causa in dat vak; voor de belangrijke en elders zoo bloeiende Romaansche philologie echter is nergens een wettelijk hoekje of gaatje te vinden. Met de bevoegdheden uit deze examens voortspruitende is nog zonderlinger omge-

sprongen, onnoodig zonderling zou men zeggen. Zooals men weet concurreeren die bevoegdheden met de middelbare akten; dat er geen middelbare akten zijn voor de oude talen is een anomalie, die wij in het voorbijgaan signaleeren. Wat is nu echter het onderscheid tusschen een middelbare en een academische bevoegdheid? Deze, dat de middelbare akte de zekerheid geeft, dat de docent veel weet van zijn vak en groote waarschijnlijkheid, dat hij niet veel weet daarbuiten, terwijl omgekeerd de academische graad de zekerheid geeft dat hij een heele boel weet buiten zijn vak, maar daarentegen in zekere gevallen alle redelijke waarschijnlijkheid medebrengt, dat hij niets weet van zijn eigen vak. Dit laatste geldt met name van de aardrijkskunde. Bevoegd tot het onderwijzen daarvan zijn de candidaten en doctoren in de Nederlandsche letteren en in de wis- en natuurkunde, de laatsten echter niet bij het M. O., hoewel de eersten er alleen als bijvak voor hun candidaats wat aan gedaan hebben, indien zij er ten minste iets aan gedaan hebben (want de Staat laat in dit *verplichte* vak geen onderwijs geven!) en de laatsten heelemaal niets. Bedoeld is natuurlijk, dat de neerlandici alleen de politische, de natuurkundigen alleen de wiskundige aardrijkskunde zullen onderwijzen, maar uitgedrukt is het nergens. Evenzoo zal het wel de bedoeling zijn, dat de candidaten in de wis en sterrekunde, en die in de aard- en delfstoffenkunde, wier candidaats identisch met of zelfs uitgebreider is dan dat der candidaten in de wis- en natuurkunde, dezelfde bevoegdheden zullen hebben, maar wederom, uitgedrukt is het niet. De candidaten in de aard- en delfstofkunde en die in de plant- en dierkunde mogen aan een gymnasium alleen de beide laatstgenoemde vakken doceeren, dus geen wis- en natuurkunde, maar aan de H. B. S. met 3 jarigen cursus ook wis- en .... werktuigkunde, aan welk vak zij niets gedaan hebben. De doctoren in de klassieke letteren, die evenveel weten van de oude aardrijkskunde als de neerlandici van de politische, hebben geen jus docendi in dit vak. Daarentegen zijn zij, maar niet de candidaten, benoembaar tot leeraar in *de* geschiedenis, hoewel zij alleen van de oude iets weten; sinds

de wet-Kuyper zijn zij terstond na hun doctoraal bevoegd middelbaar onderwijs te geven in de oude geschiedenis, enz. enz. Het ergste van dit alles is, dat het onafwijsbaar voert tot het kweeken van specialiteiten en dwingt tot het systeem van vakleeraars, dat volgens bevoegde beoordeelaars als Prof. Spruyt en Prof. Speijer de grootste ramp is onzer middelbare scholen; de classicus mag officieel niets weten van het Nederlandsch, de neerlandicus niets van Latijn en Grieksch, en zij kunnen zich geen meerdere bevoegdheden verwerven dan ten koste van zeer omslachtige en hun grootendeels vreemde examenstudie voor een ander candidaats. Dan is de regeling van het middelbaar onderwijs ten minste nog eerlijker; die komt er rond voor uit, dat zij slechts specialiteiten kweekt.

Met dit alles heb ik u niets nieuws verteld, maar waar het op aankomt, dat is het inzicht, dat, al zou het wel een beetje minder erg kunnen zijn dan het is, het nooit goed kan worden, zoolang de effectus civilis aan de academische graden verbonden blijft. Wetenschappelijke studie en maatschappelijke bevoegdheden zijn nu eenmaal heterogene dingen; het is onmogelijk voor beiden détailregelingen te ontwerpen, die op elkaar passen.

In dubbelen zin dus is de effectus civilis de oorzaak der onvrijheid van ons hooger onderwijs, 1°. omdat hij den staat den rechtsgrond en het motief verleent om zich met allerlei bijzonderheden daarvan in te laten, en 2°. omdat hij een inrichting van dat onderwijs, die overeenkomt met zijn eigen natuur en behoeften, kortweg onmogelijk maakt.

Wij moeten derhalve de invoering van staatsexamens blijde begroeten en ze met beide handen aangrijpen als het ware en onmisbare middel tot waarachtige en innerlijke vrijmaking van het hooger onderwijs. Maar ongelukkigerwijze involveert de invoering dier examens nog geenszins die vrijmaking. Denkbaar is, wat Prof. Brugmans duchtte, dat men de staatsexamens eenvoudig zet naast de universitaire, en dat zou inderdaad een ramp zijn, en in zooverre had Prof. B. volkomen gelijk in zijn verzet. Maar hij vergat, dat dit denkbare niet noodzakelijk is, en in zooverre had

hij ongelijk. Moeten wij de staatsexamens aanvaarden als middel tot opheffing van belemmeringen, die de vrijmaking van het H. O. in den weg staan, wij moeten en mogen ze slechts aanvaarden, wanneer wij die vrijmaking er bij krijgen. Ik erken, dat de redactie van het amendement-Lohman de vrees van Prof. Brugmans schijnt te wettigen; maar zij is toch ruim genoeg om de bevrediging van dezen onzen eisch mogelijk te maken. Daarom laat ons oppassen: *caveamus*! Dat die redactie echter voor ons ook hare goede en geruststellende zijde heeft, zullen wij aanstonds zien.

Waarin bestaat nl. die vrijheid van het hooger onderwijs, die wij vindiceeren? Hierin, dat de staat afstand doet van zijn rol van bemoeial — en wij hebben gezien, dat wij dit eerst van hem kunnen, maar dan ook moeten eischen, wanneer de effectus civilis is afgeschaft — en dat alles wat de inwendige organisatie van het hooger onderwijs aangaat, als daar zijn de vakken, waarin onderwijs zal worden gegeven, de examens, die zullen worden afgenomen, en de graden, die zullen worden verleend, die immers dan slechts wetenschappelijke eeretitels zullen zijn, uitsluitend zal geregeld worden door de deskundigen en belanghebbenden zelve, m. a. w. dat de universiteiten volkomen autonoom zullen zijn. Maar is dit niet een utopie, een hersenschim, is zoo iets in Nederland ook maar denkbaar? Maar weet men wel, dat reeds twee Nederlandsche staatslieden van den eersten rang, beiden nog in leven, doende zijn geweest aan de verwezenlijking? In de vergadering der Tweede Kamer van 10 Dec. 1897, bij de begrootingsdebatten over het hooger onderwijs, verklaarde de heer De Savornin Lohman, dat hij geen ander middel wist om tot een bevredigende regeling te komen dan dit, „dat men de drie Rijksuniversiteiten maakte tot zelfstandige stichtingen, waarvan elk door het Rijk gedoteerd wordt met een vaste som, ongeveer gelijkstaand met hetgeen thans voor elke Universiteit wordt uitgegeven. Het beheer moet dan verder, natuurlijk onder zekere algemeene voorwaarden, worden overgelaten aan een curatorium, onder verder toezicht der Staten van de provincie, waartoe de Universiteit behoort." Hierin mis-

hagen mij alleen nog het curatorium en de Provinciale Staten, maar anders: verder dan de heer Lohman, die mij eenige dagen geleden verklaarde, nog precies zoo er over te denken, kan men al moeilijk zelfs in zijn gedachten gaan. Maar het merkwaardigste van deze merkwaardige verklaring is wel, dat zij vergezeld ging van de mededeeling, dat hij als Minister reeds met zijn deskundige ambtenaren over dit denkbeeld gesproken had, dat hun niet onuitvoerbaar leek, en dat hij, als hem een langer ministerieel leven beschoren ware geweest, zeker zou getracht hebben het uit te werken.

De andere staatsman is de heer Geertsema, die in zijn veelszins zoo voortreffelijk ontwerp van 1874 een artikel opnam, voorschrijvende: dat de regeling van alle academische examens, het staats-admissie-examen inclusis, en de wijze en de voorwaarden der promoties, door de senaten der Universiteiten zouden worden geregeld binnen één jaar na de inwerkingtreding der wet, onder goedkeuring van den Koning.

Dit voorstel werd sober maar voortreffelijk toegelicht. Het heeft echter zijn gebreken. Want waarom zouden die regelingen voor alle drie Universiteiten identisch moeten zijn? Wij hebben reeds gezien, hoe minister Heemskerk dit plan juist heeft doen stranden op de gebleken moeilijkheid om de daartoe benoodigde éénstemmigheid te verkrijgen. En waarom zouden die regelingen weder in een aan de koninklijke goedkeuring onderworpen reglement of statuut moeten worden vastgelegd, waardoor zij toch weer de lenigheid en plooibaarheid zouden missen, die wij als een levensvoorwaarde voor het hooger onderwijs hebben leeren kennen? De heer de Savornin Lohman schijnt in al deze punten verder te hebben willen gaan dan zijn voorganger: *les idées marchent!*

Dat kan men ook zeggen van het denkbeeld van vrije keuze van examenvakken. Daaraan schijnt men vroeger niet gedacht te hebben, althans ik vond het nergens besproken; thans mag men aannemen, dat, wanneer de Universiteiten de vrijheid zullen hebben erlangd, al deze zaken zelf te regelen, en wanneer zij daarbij niet meer rekening behoeven te houden met

mogelijke maatschappelijke bevoegdheden, hun eerste werk zal zijn, te bepalen, dat in iedere faculteit maar één doctoraat verkrijgbaar zal zijn, maar dat de candidaat zelf het vak of de vakken kan opgeven waarin hij doctoreeren wil. Het verluidt, dat de ineenschakelingscommissie voorstellen in dien geest zal doen; ik zou mij zeer verblijden als het zoo was, maar nog meer, als het niet in een wet werd vastgelegd, maar aan de senaten, neen nog beter, aan de faculteiten werd overgelaten. Deze moeten ook beoordeelen, of zij vóór het doctoraal examen nog een candidaats-examen of ten minste tentamina noodig achten, en zoo ja, dan moet ook daaromtrent dezelfde keusvrijheid bestaan. Daarin bestaat de ware studievrijheid voor den student, en niet, waarin de commissie van 1849 haar zocht, aan wier initiatief wij de domme en schadelijke bepaling der wet te danken hebben, die thans in art. 133 staat, luidende: „tot het afleggen der examens wordt ieder, onverschillig waar hij de daarvoor vereischte kundigheden heeft opgedaan, toegelaten, mits hij in het bezit zij van een getuigschrift, toegang gevende tot de academische examens." Men gelooft zijn oogen nauwelijks, wanneer men in het rapport dier commissie leest, dat het beginsel van „vrijheid van studie in den meest onbeperkten zin", dat zij zich verbeeldde voor te staan, noodzakelijk voert tot.... examens met welomschreven programma's! Wij weten thans wel, dat er niets is, wat de studie minder vrij maakt dan juist zulke examens. Wij moeten dan ook breken met dat stelsel en kloekweg het Duitsche stelsel aanvaarden, waarvan ik aanstonds nog iets meer zal mededeelen, dat voor de academische examens nauwkeurig omschreven programma's eenvoudig niet kent. Maar wij moeten ook radicaal breken met het beginsel van art. 133. Ik weet, dat dit voor velen een heilig huisje is geworden, omdat men er, ten onrechte, een waarborg in zag voor de vrijheid van het bijzonder onderwijs; daarom heb ik even willen doen uitkomen, dat het niet aan deze consideratie zijn oorsprong te danken heeft gehad. Ik ben hier gekomen aan het laatste gedeelte van mijn referaat, maar tevens

aan het gewichtigste en moeilijkste, omdat het hier geldt de invoering van een bij ons nog zoo goed als geheel onbekend beginsel, dubbel hachelijke onderneming, waar ik niet zal kunnen vermijden te doen uitkomen, dat het in Duitschland algemeen wordt toegepast. Toch wil ik Duitschland slechts aanhalen als voorbeeld, om te bewijzen, dat en hoe het kan, niet om te bewijzen, dat het dien kant uit moet, want dat kunnen wij met ons eigen verstand wel uitmaken. Reeds heeft minister Kuyper verklaard, dat bij invoering der staatsexamens het beginsel van art. 133 niet zou kunnen gehandhaafd blijven, en dientengevolge staat er ook in het amendement Lohman, dat die examens zullen moeten aansluiten aan de academische examens. De aangegeven grond was, dat men anders een reeks nieuwe examens zou krijgen naast de oude; maar de ware grond ligt dieper. Het beginsel van art. 133 is een door en door leugenachtig en verderfelijk beginsel; het wil ons wijsmaken, dat de mate van kennis van iemand belangrijker is dan de wijze, waarop hij ze verkregen heeft. En toch weten wij allen heel goed, dat het net andersom is, dat autodidactisme voor weinigen deugt en voor niemand heelemaal, dat juist de beste waarborg voor de soliditeit van iemands kennis ligt in de wijze, waarop hij opgeleid is. Het zou dus nog beter zijn, wanneer er in het nieuwe artikel XXVI gestaan had: aansluitende aan de academische *opleiding*, want daarop komt het aan. Wanneer straks de staat den eisch van het bezit van een wetenschappelijken graad laat vallen, beteekent dit dan, dat hij elken band met de universiteit los laat? Allerminst, want voor en na blijft hij, of liever de maatschappij welker orgaan hij is, voor zekere ambten en bedieningen als voorwaarde stellen, „wetenschappelijke opleiding", zooals in art. 1 der H. O. wet staat. Wetenschappelijk moet zij zijn, en daarom vrij, en moet de staat zich niet met de détails inlaten, maar haar wetenschappelijkheid moet gewaarborgd blijven, en daarom moet geeischt worden, dat zij aan de universiteit plaats vinde. Alleen maar, het is nu uitgemaakt, dat dit niet juist een staatsuniversiteit behoeft te zijn, en ik voeg er bij, dat het mij

ook niet noodzakelijk voorkomt, dat het een Nederlandsche univer siteit zij. Evenals nu reeds enkele buitenlandsche diploma's worden erkend als gelijkwaardig met ons bewijs van toelating, evenzoo kan en moet m. i. wetenschappelijke studie aan een erkende buitenlandsche universiteit als gelijkwaardig medetellen. De staat eische dus voor de toelating tot een staatsexamen cum effectu civili in de eerste plaats het bewijs van een zeker aantal, bijv. drie of vier jaren, academische studie aan een erkende binnen- of buitenlandsche universiteit. Maar is dit genoeg? Neen, want die studie moet ernstig en degelijk geweest zijn. Hoe moet dit blijken? Uit overgelegde getuigschriften? Mijnentwege, mits die maar niet bindend zijn voor de examineerende commissie. Want hierop komt het aan, en dat is het nieuwe principe, dat ik in onze wetgeving en zeden opgenomen wensch te zien, dat elke examencommissie het recht zal hebben een candidaat *a limine* af te wijzen, wanneer het haar voorkomt, dat zijn opleiding niet voldoende is geweest. Dat is het beginsel, waarop de geheele regeling der examens in Duitschland gebaseerd is, der academische zoowel als der staatsexamens, maar bij de eerste vinden wij geen welomlijnd examenprogram, bij de laatste wel. Het verleenen van academische graden is in Duitschland niet het werk van den senaat, zooals bij ons, het is een recht, „ein Ehrenrecht", der faculteiten. Deze regelen de wijze waarop dit zal geschieden geheel naar eigen goedvinden, zij het ook onder goedkeuring der regeeringen. Maar tot op den huidigen dag zijn er faculteiten, die daaromtrent geen geschreven bepalingen hebben, zoodat men maar eens bij den deken der faculteit er naar moet informeeren, als men daar examen wil doen. Natuurlijk heerscht er dus ook geen uniformiteit. Mommsen heeft eens in 1876 een hartstochtelijk pleidooi gehouden voor uniforme regeling van hoogerhand; niet alleen is hij onmiddellijk door mannen als Heinze en Blüntschli tegengesproken, maar de Pruisische minister Falck verklaarde, dat zijne regeering daar nooit toe zou overgaan, aangezien zij daarvan slechts daling van het gemiddeld niveau verwachtte. Evenwel, de hoofdtrekken zijn

overal dezelfde, nl. deze: er is slechts één examen, het doctoraal, waarmede de promotie onmiddellijk verbonden is. Om tot dat examen te worden toegelaten, moet de candidaat echter eerst bewijzen, dat hij dat waard is, en het oordeel daarover behoudt de faculteit zich uitdrukkelijk voor. Zij laat zich daartoe door den candidaat verschillende stukken overleggen, met name een levensbericht en een overzicht van zijn studiën aan binnen- en buitenlandsche universiteiten, waaruit blijken moet, dat deze minstens drie, in sommige gevallen vier, jaar geduurd hebben, maar ook, dat de candidaat ze zoo heeft ingericht, dat hij een breede wetenschappelijke ontwikkeling kan hebben opgedaan; en een dissertatie, ten blijke, dat hij in staat is zelfstandigen wetenschappelijken arbeid te leveren. Deze stukken circuleeren bij de geheele faculteit.

Soms tenteert de faculteit ook nog, mondeling zoowel als schriftelijk. Heeft zij zich eindelijk overtuigd, dat de candidaat waard is tot het mondeling examen te worden toegelaten, dan wordt zooveel mogelijk in overeenstemming met zijn wenschen de dag daartoe bepaald. Waarover loopt nu dit mondeling examen? In de faculteit der philosophie, die, zooals gij weet, onze litterarische en wis- en natuurkundige faculteiten omvat, loopt het over drie vakken, die de candidaat bij zijn verzoek om toelating zelf aangeeft, één hoofdvak, dat nl. waaraan het onderwerp zijner dissertatie is ontleend, en twee bijvakken. Geheel vrij in de keuze is hij niet, want behalve dat hier en daar bepaalde combinaties van hoofd- en bijvakken zijn voorgeschreven, zoo geldt als regel, dat men alleen examen kan doen in die vakken, die aan de universiteit, waar men zich aanmeldt, door professores ordinarii vertegenwoordigd zijn; soms treft men de eigenaardige bepaling aan, dat het hoofdvak door twee hoogleeraren moet vertegenwoordigd zijn. In de geneeskundige faculteit kan men gewoonlijk zes vakken kiezen, of als men reeds arts is, drie. In de theologische en juridische faculteit wordt gewoonlijk verklaard, dat geen enkel vak van het examen uitgesloten is, maar ook daar wordt altijd rekening gehouden

met het door den candidaat opgegeven hoofdvak of hoofdvakken, en de theologische faculteiten, die de zwaarste eischen stellen, en alleen voor het licentiaat examineeren (de doctorsgraad wordt feitelijk alleen *honoris causa* verleend), plegen uitdrukkelijk te verklaren, dat het examen vooral zal moeten bewijzen, dat de candidaat goed en op wetenschappelijke wijze heeft gestudeerd. Nergens vond ik iets wat in de verste verte geleek op onze welomschreven exameneischen; het inderdaad ook werkelijk zeer dwaze denkbeeld, dat een candidaat recht heeft te weten wat hem zoo ongeveer gevraagd zal worden, is onbekend; ja, de philosophische faculteit te Tübingen verklaart uitdrukkelijk: „Anfragen über das Mass der im Colloquium verlangten Kenntnisse bleiben unbeantwortet."

De Duitsche student dus, die, zooals wij weten, nooit aan één enkele universiteit studeert, zoekt zich tegen den tijd, dat hij promoveeren wil, die universiteit uit, die hem het beste lijkt. Hij zal daarbij vooral nagaan, welke ordinarii de faculteit bevat, want daarvan hangt het eigenlijk af, hoe zijn examen er uit zal zien.

Slaan wij thans nog even een blik in de regeling van een staatsexamen cum effectu civili, en nemen wij als voorbeeld, wat ons hier het naaste ligt, het staatsexamen „für das höhere Lehramt an höheren Schulen in Preussen", zoo vinden wij in § 5 der betreffende verordening, dat de candidaat om toegelaten te worden tot het examen moet overleggen het bewijs dat hij zijn „Reifeprüfung" aan een gymnasium, resp. Realschule, heeft afgelegd, en daarna minstens 6 semesters aan een duitsche universiteit „seinem Berufsstudium ordnungsgemäss obgelegen hat." Wat dit „ordnungsgemäss" zeggen wil, leert ons § 7, 2: „Die Zulassung ist zu versagen, wenn die in § 5 bezeichneten Bedingungen nicht erfüllt sind, insbesondere auch dann, wenn der Kandidat nach den vorgelegten Zeugnissen sein Studium so wenig methodisch eingerichtet hat, dass es als eine ordnungsmässige Vorbereitung auf seinen Beruf nicht angesehen werden kann. Bei der Prüfung dieser Frage ist davon auszugehen, dass der Kandidat in der Regel, und abgesehen von besondern Entschuldigungsgründen, an den für sein Fachstudium wesentlichsten Vor-

lesungen und Uebungen theilgenommen, und ausserdem mehrere Vorlesungen von allgemein bildendem Charakter gehört haben muss."

Dit is het nu, wat wij m. i. ook ten onzent noodig hebben, wanneer de effectus civilis naar de staatsexamens wordt overgebracht. Als eisch van toelating stelle de staat het bewijs van goede wetenschappelijke studie aan een universiteit, ten genoegen van de examencommissie, die van haar afwijzende beslissing geen rekenschap aan den candidaat verschuldigd moet zijn. Ik zeg: bewijs van academische studie en niet het bezit van een academischen graad; wèl echter moet het bezit daarvan door de staatscommissie geaccepteerd worden als bewijs van voldoende wetenschappelijke voorbereiding; wanneer dus de toekomstige staatsexamens zullen vervallen in een theoretisch en een practisch gedeelte, dan zullen waarschijnlijk de bezitters van academische graden van het eerste kunnen worden vrijgesteld. Ook kan men op voorbeeld van Duitschland van alle candidaten de inlevering van een schriftelijken arbeid eischen en dan bepalen, dat een academische dissertatie, mits ongeveer over het benoodigde vak loopende, door de staatscommissie zal moeten worden aangenomen. In ieder geval zal het examen voor de gepromoveerden belangrijk moeten verlicht worden, en daarin zal, naast de traditioneele aureool en de maatschappelijke aanbeveling, die de doctorstitel verleent, de prikkel liggen om er naar te dingen. Maar overigens, eisch zij dit niet; eisch zij alleen het bewijs van goede universitaire studie. Hierin ligt groot voordeel, want alzoo stelt men zoowel de Universiteit als de staatsbetrekkingen ook open voor degenen, die niet in de gelegenheid zijn geweest eindexamen gymnasium af te leggen; men wint daardoor voor beiden een groote categorie van waardige personen, men vergemakkelijkt de studie voor en lokt er toe uit velen, die er thans van buitengesloten worden, omdat zij geen eindexamen hebben gedaan en hun omstandigheden hen niet veroorloven te gaan studeeren zonder uitzicht op een kostwinning; en tevens kan men tevens zonder hardheid menschen zonder eenige universitaire vorming uit deze betrekkingen weren.

De kwestie van de opleiding der leeraren voor de moderne talen is dan meteen opgelost, en wel in den door Prof. Symons en ons allen gewenschten zin.

Wil de Universiteit bovendien ook nog voorzien in de behoefte aan practische opleiding — en waarom zou zij dat niet, evenals zij dat nu reeds doet voor de geneeskundigen? — des te beter. Zij zal zich gemakkelijk ook daarnaar kunnen inrichten. De kwestie van een stage blijve hier onbesproken.

Laat mij ten slotte nog mogen opmerken, dat deze voorstellen volstrekt niet zoo nieuw en exorbitant en revolutionnair zijn als zij lijken. Want ongemerkt is ook Nederland reeds een eindje ver voortgeschreden op de baan, die daartoe leidt. Reeds hebben wij voor geneeskundigen en notarissen een regeling, waarbij de effectus civilis uitsluitend verkregen wordt door een staatsexamen, dat voor de bezitters van een academischen graad belangrijk wordt verlicht. Reeds handelen onze protestantsche kerkgenootschappen ten opzichte van de opleiding hunner leeraren in hoofdzaak volgens de hier ontwikkelde beginselen. En, wat misschien het merkwaardigste is, reeds hebben wij sinds eenige jaren een staatsexamen voor candidaat-ambtenaar voor Indië, waarbij het beginsel, dat voor de toelating het bewijs van persoonlijke waardigheid en goede opleiding geëischt moet worden, een bescheiden toepassing heeft gekregen.

Er is toch wel reden tot optimistische verwachtingen, al kan men zich niet ontveinzen, dat er nog heel wat moeilijkheden overwonnen zullen moeten worden, eer het zoo ver is. Er zal heel wat goede wil noodig zijn om de in art. XXVI „bestelde" wetgeving behoorlijk, om nog niet eens te zeggen op tijd, gereed te krijgen. Onze taak is het te zorgen, dat, wanneer de gezaghebbers straks de hand aan den ploeg slaan, het hun niet aan aanmoediging, steun en voorlichting van onze zijde ontbreke. Daartoe heeft deze voordracht het hare willen bijdragen. Ik heb gezegd.

De Voorzitter dankt den heer Gunning zeer hartelijk voor diens interessante rede, het betreurende alleen dat deze slechts

was aangehoord door „machtelooze philologen, terwijl degenen die wel de macht bezitten — en meestentijds geen philologen zijn — in de rijen van belangstellenden en toehoorders hun plaatsen open lieten."

Daar de tijd voor debat, met vergunning der vergadering zelf, door de rede van Dr. Gunning was in beslag genomen, wordt over deze voordracht niet van gedachten gewisseld.

Vergadering van Donderdag 4 April, om twee uur.

Allereerst spreekt nu Dr. A. Poutsma

Over afschaffing of behoud van de accentteekens bij het onderwijs in het Grieksch.

> Stelling: Het gravis-teeken behoort geheel en al, de twee andere accentteekens behooren voor de overgroote meerderheid der woorden te verdwijnen uit het onderwijs in het Grieksch op onze gymnasia en uit de boeken die daarbij dienst doen.

M. de V., Geachte Toehoorders en Toehoorderessen!

De tijd waarin ik zal pogen uwe aandacht te verdienen is kort, en ik begeef mij dus terstond in medias res.

Ik ga uit van de hypothese die, voorzoover ik heb na kunnen gaan, tegenwoordig algemeen wordt aangenomen, dat, hetgeen de Alexandrijnsche geleerden met hun accentteekens hebben willen aanduiden, is geweest, alleen of voornamelijk: *toonhoogte*, niet: toonsterkte. Of de syllabe die den hoogsten toon had, niet ook tevens met meer kracht werd uitgesproken dan die met lageren toon; of die grootere kracht den Alexandrijnen óók bewust is geweest, of dus ook van deze meerdere toonstérkte hun teekens als symbolen zijn te beschouwen — deze en andere vragen die hier rijzen mag ik voorbijgaan, om in het oog te houden waarop

het aankomt: dat de accentteekens *oorspronkelijk* symbolen zijn geweest òf van iets dat we niet kennen, òf van toonhoogte, hetzij alleen of hoofdzakelijk.

In verloop van tijd echter is hierin verandering gekomen en zijn de accentteekens geworden symbolen van *toonsterkte*, van klemtoon dus: zoo is het voor de tegenwoordige Grieken. Ook hierbij doen zich allerlei kwesties voor die ik wederom onbesproken mag laten, zelfs niet behoef te vermelden, om dadelijk te komen tot de vraag:

Waarvan kunnen de accentteekens symbolen zijn voor onze gymnasiasten?

We kunnen hun een voorstelling geven van het accent der Alexandrijnen, wanneer dat een hoogte-accent is geweest. Den, althans: een accentus circumflexus kunnen we hen laten hooren met hun eigen: ‚Dâg!' We kunnen op het bord schrijven, uitleggen, voorzingen het bekende wijsje (uit het 1ste deel van Kühner-Blass' Elementar- und Formenlehre) op: *οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη, εἷς κοίρανος ἔστω*. Zoo ze ver genoeg muzikaal zijn ontwikkeld, kunnen we hen in kennis brengen met enkele overblijfselen van Grieksche muziek. Maar verder? Verder moeten we over het Oudgrieksche accent zwijgen: voor het onderwijs op onze gymnasia is dit accent nu eenmaal dood; en dood zijn natuurlijk evenzeer de teekens *als symbolen van dat accent*, dood ook de wetten voor de plaatsing dier teekens [1]).

---

1) Hier, en ook elders, ben ik me wel bewust niets nieuws te beweren; maar ik heb het niet noodig noch nuttig geoordeeld telkens voorgangers of bronnen te noemen. Een uitzondering mag ik wellicht maken voor het volgende. In 1888 schreef Dr. Hesseling (Zie Conjunctis Viribus II. 3. p. 130): „.... men kan niet aannemen, dat men er in zal slagen om de woorden zoo uit te spreken, dat het accent de toonhoogte aangeeft en onafhankelijk blijft van de kwantiteit", en in een noot: „Zou het daarom niet beter zijn, dat wij de accenten, die, zooals Dr. Burger terecht zegt, „nutteloos bezwaar opleveren", geheel weglieten?" Twee jaar later beantwoordde Dr. Van Geer deze vraag, niet op dezen grond alleen, bevestigend. Ik was toen in de oppositie, nu trouwens nog; maar déze oppositie ziet er toch vrij wat anders uit dan de toenmalige, en ik wensch te dezer plaatse uit te spreken dat mijn gedachtenwisseling toen met Dr. Van Geer hierop niet zonder invloed is geweest.

Maar: οὐ τεθνᾶσιν οἱ θανόντες; ook deze dooden leven nog, immers als symbolen van klemtoon. Kunnen ze dat ook niet voor onze leerlingen zijn? Dan zullen de teekens tenminste iets be-teeken-en; de kennismaking met de Nieuwgrieksche taal en letterkunde zal er gemakkelijker door worden; ook komen we misschien zóó dichter bij de uitspraak in den klassieken tijd, en zeker wordt het Grieksch onzer oostelijke naburen daardoor voor ons gemakkelijker te verstaan en v.v..

Het eerste argument: dat de teekens dan ten minste iets beduiden, is, oppervlakkig beschouwd, belangrijk. Maar primo maken de tegenwoordige Grieken wel in het schrift, doch niet in de spraak onderscheid tusschen de traditioneele teekens, zoodat dus ook volgens de Nieuwgrieksche uitspraak twee van de drie teekens doode symbolen zijn [1]). Secundo wordt het argument alleen dan geldig, wanneer eerst is uitgemaakt dat we accentteekens moeten gebruiken; voor dengene die het er zonder meent te kunnen doen, heeft het dus in 't geheel geen kracht. En tertio is het ook voor hén die een anderen zin hechten aan de teekens dan hetzij de Alexandrijnen of de tegenwoordige Grieken, volkomen waardeloos [2]).

Dat de Duitschers tegenwoordig den klemtoon leggen zooals de Nieuw-Grieken, pleit zonder twijfel voor aanvaarding ook door ons van deze manier; maar dat het er „niet weinig" voor pleit,

---

[1]) „Diese drei Zeichen sind für die heutige Aussprache durchaus gleichwertig; wann das eine oder andere zu setzen sei, ist nur aus der Accentlehre des Altgriechischen zu erkennen." (Thumb, Handbuch der neugriechischen Volkssprache 1895. p. 4).

[2]) Men hoort niet zelden: „Schaf de accenten af, of spreek er naar uit!", wat dan wil zeggen: „.... of spreek uit op zijn Nieuwgrieksch!"; een eisch die mij even verstandig toeschijnt als b.v. dit alternatief: „Spreek de apostrophus uit, of schrijf haar niet!" of wel: „Laat de afstand tusschen de woorden hooren, of bedien u van de scriptio continua!" Is het dan niet duidelijk dat, al zijn de accentteekens voor het onderwijs op onze gymnasia dood als symbolen van het Oudgrieksche accent, ze weer kúnnen zijn herboren als symbolen van iets anders dan hetzij toonhoogte of toonsterkte?

kan ik Dr. Gunning [1]) niet toegeven. Mij schijnt het van géén belang voor onze leerlingen in het algemeen, van éénig belang slechts voor dezulken onder onze a. s. klassiek-literatoren die een Duitsche universiteit bezoeken, ook voor dezen echter slechts zoolang als onze oostelijke naburen zelf zoogenaamd 'naar het accent' uitspreken. Dat namelijk ook zij vroeger de Latijnsche uitspraak, zooals ik de onze maar zal noemen, hebben gevolgd, vertelt Dr. Gunning zelf en zou ik uit de afwezigheid der accentteekens bij Lessing en nog, of weer, bij Schopenhauer willen opmaken; en dat ze mettertijd tot de Latijnsche uitspraak terug zullen keeren, is niet onwaarschijnlijk, daar ook bij hen al lang wordt aangedrongen op afschaffing, geheel of gedeeltelijk, der teekens, alleen bij het schrijven of ook in de boeken [2]).

Het voornaamste argument ten gunste van de Nieuwgrieksche uitspraak zal wel zijn het feit dat ze gemakkelijker maakt de kennismaking met de Nieuwgrieksche literatuur en het leeren verstaan en spreken van de Nieuwgrieksche taal.

Men moet haast, dunkt mij, de waarheid niet kunnen of niet willen zien, om te ontkennen: eenerzijds, dat dit feit inderdaad voor de Nieuwgrieksche uitspraak pleit; anderzijds, dat voor onze leerlingen, die immers in de eerste plaats Oudgrieksch leeren, niet Nieuwgrieksch, aan de eischen van het onderwijs in het Oudgrieksch moet zijn voldaan, eerdat het leeren van Nieuwgrieksch de zijne mag laten gelden.

Tot de eischen nu van het onderwijs in het Oudgrieksch behooren deze twee:

---

[1]) Zie Tijdschr. v. Opv. en Ond. V. pag. 307.

[2]) Zie o. a. Harder: Jhrsber. über das Progymn. u. s. w. zu Neumünster, 1894; Bruhn: Ztschr. f. d. Gymn. 1898. 2te Abth. p. 698; Schwarzbach: Preuss. Jhrb. 1901. pp. 123/32; v. Wilamowitz: Verhandlungen über Fragen des höheren Unterrichts. 1901. pp. 215/7; Dettweiler in Baumeister's Handbuch der Erziehungs- und Unterrichtslehre f. höhere Schulen III. IV. p. 25 (hier o. a.: „Es ist sicher richtig, ... dass es nun einmal, *so lange wir griechische Texte mit Accenten haben*, ein Gebot der Gründlichkeit .... ist, auf diesen Teil der sprachlichen Äusserung zu achten ......").

1°. de uitspraak zij zoo weinig mogelijk belemmering om te komen tot het doel: de kennismaking met de literatuur [1];

2°. de uitspraak gelijke zooveel mogelijk op de klassieke.

En van deze twee eischen behoort, in geval van strijd, de tweede te wijken voor de eerste, omdat voor de kennismaking met de literatuur de uitspraak van ondergeschikt belang is, zelfs de juiste, zooveel te eer dus de slechts minst onjuiste.

Nu wensch ik niet te loochenen dat de Nieuwgrieksche uitspraak nauw samenhangt, historisch en taalkundig, met de klassieke, noch, dat ze minder onjuist is dan de Latijnsche [2]. Maar ik ben overtuigd dat zij wèl, de Latijnsche nìet bezwaarlijk is voor de kennismaking met de Oudgrieksche literatuur.

De Nieuwgrieksche uitspraak immers laboreert in de eerste plaats aan dit euvel, dat ze eischt [3]) het schrijven van en letten

---

[1]) Ik heb wel eens gelezen dat grootere gemakkelijkheid geen argument mag zijn voor het vasthouden aan de Latijnsche uitspraak, „daar dit ook niet geldt voor de moderne talen." De schrijver was overtuigd dat de Nieuwgrieksche uitspraak dichter staat bij de juiste dan de Latijnsche. Voor hen echter die, zooals ik, hiervan nog niet zoo zeker zijn, kan alleen het *gemak* dat de Nieuwgrieksche uitspraak oplevert met het oog op het leeren van *Nieuwg*rieksch, een argument zijn om haar te aanvaarden ook voor het *Oud*grieksch. Maar dàn is het onlogisch, de grootere gemakkelijkheid der *Latijnsche* uitspraak met het oog op het leeren van *Oud*grieksch niet te laten gelden als argument voor het behoud van die uitspraak van dat *Oud*grieksch.

[2]) Hilberg, Hanssen, Prof. Hesseling e. a. nemen allen aan, dat er naast een muzikaal accent in het Grieksch ook een exspiratorisch accent ('Ictusaccent') bestond, maar omtrent de plaats van dit laatste zijn de drie genoemde geleerden het niet eens. (Zie Blass l. l. p. 317, en: Über die Aussprache des Griechischen [3] pp. 128/9, voorts: Museum, 1897. k. 283).

[3]) „Herr Phardys (een Griek) ist principiell für accentloses Schreiben des Neugriechischen, worüber er eine besondere Schrift veröffentlicht hat", zoo deelt Eugen Oder mee in zijn verhandeling: Ein angebliches Bruchstück Democrits u. s. w. p. 147. Voor de landgenooten van Herr Phardys is daartegen, dunkt mij, geen redelijk bezwaar: die hooren van kindsbeen af waar ze den klemtoon moeten leggen. Maar onze leerlingen kunnen den klemtoon van twee- en meerlettergrepige woorden zonder teeken niet leeren dan door te luisteren naar hun leeraren. Zoo zou echter de Nieuwgrieksche uitspraak nog bezwaarlijker worden. Of moeten de leerlingen het teeken wel zien in hun boeken en er

op het een of ander accentteeken voor de groote meerderheid der woorden, terwijl de Latijnsche uitspraak geen enkel van deze teekens noodig heeft. Wel wordt nu, desniettemin, meestal ook met de Latijnsche uitspraak het schrijven van en letten op al die teekens gecombineerd: ik zou hier niet staan als het anders ware. Maar ik hoop te bewijzen dat deze gewoonte uit den booze is, dus moet verdwijnen, en dat slechts in enkele bepaalde gevallen het onderwijs in het Grieksch steun kan hebben van een paar teekens. Aangenomen nu dat het mij gelukt dit bewijs te leveren, is het duidelijk dat die onvermijdelijke accent-teekens sterk pleiten tegen ruil van de Nieuwgrieksche uitspraak voor de Latijnsche.

En áls dan de Nieuwgrieksche uitspraak was áángeleerd voor het Oudgrieksche proza, zouden we ze weer moeten áfleeren voor de Oudgrieksche poëzie, dit is het tweede, niet geringe, bezwaar waardoor de Nieuwgrieksche uitspraak minder aanbevelens-waardig wordt dan de Latijnsche, die noch aangeleerd behoeft te worden noch afgeleerd, omdat ze aan onze leerlingen bekend is wanneer ze met het Grieksch beginnen, zoowel wat de poëzie als wat het proza betreft. Zeker, ook de Latijnsche uitspraak van het proza helpt lang niet van alle lettergrepen de kwantiteit onthouden, en de versictus valt heel dikwijls niet samen met den klemtoon in proza [1]. Maar dit verandert niets aan het feit dat de Latijnsche uitspraak in beginsel het eigendom is van onze leerlingen, èn voor proza èn voor poëzie, wanneer ze met Grieksch proza en Grieksche poëzie in kennis komen, terwijl de Nieuwgrieksche uitspraak voor het proza nieuw is en voor de poëzie niet deugt [2].

---

naar uitspreken, maar niet schrijven? (Aldus o.a. von Wilamowitz.) Dan betwijfel ik sterk of ze de noodige vastheid in de uitspraak zullen krijgen.

[1]) Hierop heeft vooral Dr. Kesper gewezen (in Conj. Vir. III. 2. p. 98 sq.).

[2]) De Nieuwgrieksche uitspraak verwaarloost principieel en volstrekt de kwantiteit èn natura èn positione; de Latijnsche verwaarloost beide in vele gevallen, maar doet althans goed vasthouden het principe dat kwantiteit voor de uitspraak belangrijk is. Op κηρυκες δε b.v. aan het begin van een hexameter

Als symbolen òf van iets onbekends, òf van toonhoogte, die voor ons onderwijs niet bestaat, òf van klemtoon, maar dan hinderlijk voor de bereiking van het doel hetwelk dat onderwijs zich stelt, en bovendien, wegens de gelijkheid in functie van de drie teekens, voor een zeer groot deel zonder zin, zijn dus de accentteekens niet te rechtvaardigen.

Maar ze zijn een middel tot bevordering van *nauwgezetheid*, *orde*, *netheid*. — Dit hebben ze gemeen met.... iedere chinoiserie. Komt er dus niets bij, dan zullen we er mee moeten doen als.... met iedere chinoiserie. Tenzij we bepaald verlegen mochten zijn om middelen dienstig voor het leeren van deze mores.

Er kómt iets bij: de accentteekens kunnen helpen opvoeden tot *methodisch zoeken;*

het zijn *diakritische* teekens;

de circumflexus is een symbool van *samentrekking;*

er zijn *grammaticale regels* die steunen op het accent: ik geloof dat de opsomming volledig is.

Om met het laatste te beginnen: die grammaticale regels kunnen, dunkt me, moeilijk andere zijn dan dat tweetal betreffende den Acc. S. en den Voc. S. van de nomina der 3de declinatie, waarin sprake is van barytona. Op dit bolwerk dan van de accenten-vesting richt ik nu allereerst mijn aanval.

A priori is het onwaarschijnlijk dat een Regel die berust op het accent van een groep woorden, niet ook zou zijn te baseeren op een anderen grondslag. A priori toch mag men aannemen dat met het gemeenschappelijk accent correspondeeren een of meer andere gemeenschappelijke kenmerken. Ik althans ben van deze hypothese uitgegaan bij een onderzoek van de groepen waarvoor de twee genoemde Regels gelden, en ik heb haar bevestigd gevonden.

---

ligt de klemtoon anders dan in proza, volgens de eene zoowel als volgens de andere uitspraak; maar volgens de Latijnsche is de kwantiteit van alle drie klinkers bekend, volgens de Nieuwgrieksche van geen van de drie. En bij het proza zal volgens de Nieuwgrieksche uitspraak gelet móeten worden op de teekens, bij de poëzie zal men er niet op mógen letten!

Mijn onderzoek heeft zich uitgestrekt over de volgende schrijvers: Homerus, Herodotus, Sophocles, Euripides, Aristophanes, Plato, Thucydides, Xenophon, Lysias, Isocrates, Demosthenes en Aeschines. Voor allen heb ik gebruik gemaakt van indices of lexica; voor Isocrates de eigennamen zelf bijeengezocht; voor de Cyropaedie echter en de scripta minora van Xenophon de appellativa niet nagegaan, omdat me daarvoor geen woordenlijst ten dienste stond. Dit is één gebrek van mijn onderzoek. Een ander is, dat er wel wat aan mijn aandacht ontsnapt zal zijn; wellicht ook heeft deze of gene onder de makers van mijn instrumenten het een of ander dat in dezen van belang is, zonder of met opzet weggelaten. Voorts zullen, tengevolge van de onzekerheid waarin ik verkeerde (en verkeer) omtrent groepeering, stam, afleiding, accent, fides van eenige nomina, sommige van mijn cijfers wellicht met eenige eenheden vermeerderd of verminderd moeten worden. Maar aan de hoofdzaak zal dit alles niets kunnen veranderen: daarvan ben ik overtuigd.

De Regel dan voor den onregelmatigen Acc. S. der 3de decl. die de gewone kan vervangen, luidt als volgt:

De Acc. S. gaat uit op —ν in plaats van op —α:

1°. bij de nomina met stam op —ι of —υ;

2°. bij een deel van die met stam op —ιδ, voornamelijk:

α. de eigennamen van personen;

β. de afgeleide op —τις;

γ. de adjectiva samengesteld met ὀπις of πολις;

δ. ἐρις, νεανις, Ἠλις, Φασις;

3°. bij ὀρνις, χαρις, en κορυς. [1])

---

[1]) Voor Homerus zal aan dezen Regel, evenals trouwens aan den traditioneelen, moeten worden toegevoegd, dat van de nomina met stam op -ιδ sommige steeds, andere meer of minder dikwijls in den Acc. S op -α uitgaan in pl. v. op -ν. (Van ὀρνις komt de Acc. S. bij Hom. niet voor, van χαρις is hij ook bij Hom. steeds χαριν; of κορυς bij de „sommige” of bij de „andere” gevoegd moet worden, hangt af van de waarde die men toekent aan de overlevering op de twee plaatsen Ν 131 en Π 215.)

De Regel voor den Voc. S. kan als volgt worden geformuleerd: Van sommige substantiva en adjectiva [1]) is de Voc. S. = de stam (voorzoover noodig, gewijzigd). Dit is het geval bij:

1°. die waarvan de Acc. S. uitgaat op —ν;

2°. die met stam op —σ;

3°. „ „ „ „ —αν, —αντ,
—ον, —οντ,
—ορ, —εντ;

4°. ἀνηρ, θυγατηρ, μητηρ (en zijn composita, als Δημητηρ), πατηρ, en παις.

(Aanm. betreffende σωτηρ, Ἀπολλων en Ποσειδῶν) [2])

---

[1]) Sic; om namelijk terstond de participia uit te sluiten.

[2]) Ik heb gevonden.

α) onder de eigennamen van personen:
13 oxytona,
4 à 5 maal zooveel barytona;
17 Acc. S. van 7 oxytona, en wel:
9 „ 2 bij Hom.,
5 „ 3 „ Dem. (? orr. XXV en LIX),
2 „ 1 „ Ar.,
1 „ Thuc.;
zeer vele „ de barytona (vooral in het Attisch).

β) 11 oxytona die ik gerekend heb onder de afgeleide op -τις, ofschoon mij slechts van 4 de etymologie niet aan redelijken twijfel onderhevig schijnt,
± 7 maal zooveel barytona op -τις;
5 Acc. S. van 4 oxytona,
± 11 maal zooveel van de barytona (niet één bij Hom.).

γ) 22 adjectiva samengesteld met ἀσπις of π(τ)ολις, met 19 Acc. S,
34 andere composita barytona, met 5 Acc S. (afgezien van Hom.; zie p. 236 [1]),
31 composita oxytona met 21 Acc. S..

δ) 29 overige barytona, buiten de 4 in den Regel sub δ genoemde, met (wederom afgezien van Hom.) 14 Acc. S., waaronder 7 maal Ταναιν in bk. IV van Hdt.,
± evenveel overige oxytona als alle barytona samen, met ver over de 100 Acc. S. van ± 70 nomina alleen al in het Attisch, ongerekend ἀσπις, ἐλπις, πατρις, τυραννις, en φροντις.

Alwat van deze bijzonderheden buiten mijn Regel valt, laat ik voor mij

Omtrent den Voc. wensch ik, al ware het alleen animi causa, nog uwe aandacht te vragen voor het volgende.

Als die Voc. waar het hier om gaat eens.... lachen kon: wat zou hij lachen om al dien ernst die er met hem gemaakt wordt. Want och! hij vertoont zich zoo zelden. En áls hij zich vertoont, dan stoort de snaak zich dikwijls volstrekt niet aan die hinderlijke regels. Voor ἀνερ enz. worden we gewaarschuwd in de gewone schoolboeken. Maar Σαρπηδ ο ν is even losbandig. En deze 4: ἀνηρ, δαηρ, πατηρ, en Σαρπηδων, zijn, met λωβητηρ,

---

achterwege even gerust als ik b.v. van de ± 90 vrouwelijke nomina op -ος (die niet vallen onder de algemeene rubrieken welke de schoolgrammatica kent, men kan ze vinden in Buttmann's Ausf. Sprachlehre [2] I. pp. 148/50) alleen die „enkele" laat leeren „zooals νῆσος, νόσος, ὁδός," en ik op de traditioneele Regels voor den Acc. S. en den Voc. S. niet afding, al zijn ook daarop wel uitzonderingen, ook in het Attisch.

Dat de 3 nomina die ik tot een groepje heb vereenigd (sub 3°) eenlingen zijn, zeker en gewis voor onze gymnasiasten, daarvan kan iedereen zich overtuigen bij Kühn.-Blass (I pp. 473 en 475), en zelf heb ik het opnieuw geconstateerd (Γεργις heeft -ιθα bij Xen. H. 3, 1, 15, 19, 21; μερμις staat alleen κ 23, in den Dat. S.).

Wat den Voc. S. betreft, heb ik al de gevallen van M. en F. met naturā korten klinker voor de slot-dentalis of -liquida van den stam nagegaan. Het zijn er 11, als ik uitzonder, waartegen wel geen bezwaar zal zijn, de eenlingen (afgezien van de composita): ἁλς, κορυς, κτεις, μαρτυς, Πνυξ, πους, χαρις; de tweeling ἀναξ, νυξ; de drieling ἑλμινς, πειρινς, Τιρυνς. Het verdere blijke uit de volgende tabel.

Stam:	Nom. S.:	
-αδ	-ας	Alleen oxytona; valt dus buiten den Regel.
-ιδ	-ις	Zie Regel, sub 2°.
-υδ	-υς	3 oxytona + de met -ηλυς samengestelde en συγκλυς. χλαμυς komt voor bij Xen. (maar niet in de Hell.), bij Ar. (1 maal, in den Acc. S.), overigens echter bij geen van de 12 genoemde schrijvers. De twee andere oxytona zijn κροκυς en πηλαμυς.
-αντ	-ας	Alleen barytona, behalve ἀλλας in poëzie, en wellicht Γλισας. Van ἀνδριας en ἱμας schijnt de α natura lang te zijn geweest. (Vgl. Kühn.-Blass l. l. p. 469),
-εντ	-εις	Alleen barytona. Den Voc. S. van een woord met stam op -εντ heb ik niet gezien. Maar de leerlingen vragen natuurlijk hoe de Voc. S. is van χαριεις, en daarom heb ik den uitgang er maar bijgevoegd; vgl. overigens Kühn.-Blass l. l. p. 415. [1])

de eenige onder de veel meer dan 100 oxytona met liquida-stam bij Homerus, waarvan we den Voc. S. zien. Dus van de 5 : 4 onregelmatig. — Bij de 12 bovengenoemde schrijvers heb ik gevonden: 53 oxytona met stam op —ον, en onder deze 53 van slechts 9 den Voc. S.. Van deze 9 komen 8 ieder 1 maal voor, 1 : 3 maal. Regelmatig zijn er 5, onregelmatig 3, twijfelachtig 1.— Naast 2 maal δαιφρον en 2 maal κερδαλεοφρον staat bij Homerus 2 maal περιφρ ω ν (τ 357 en φ 381); naast het gewone Ἀγαμεμνον ἀναξ bij Euripides: Ἀγαμεμν ω ν ἀναξ (I. Au. 633); naast het regelmatige ὦ μιαρε Παφλαγων bij Aristophanes: ἀηδ ο ι en χελιδ ο ι (Av. 679, 1411) en ὠλεκτρυ ό ν (V. 934), althans vlg. Dindorf (met R: cf. Ed. Oxon. T. III. p. 507; v. L.: ὠλεκτρυών) — Bij Homerus vinden we, onder de 10 Voc. S. van nomina met stam op —αντ of οντ: Αἰαν, maar ook, althans in de hss.: Πουλυδα μ α en Λαοδα μ α, bij Sophocles tot tweemaal toe den Voc. Αἰα ς (Aj. 89 en 289) — Uit den Philoctetes (vs. 392) kennen we: ὀρεστερα παμβωτι Γᾶ, maar uit den Oed. R. (vs. 380): ὦ πλουτε και τυραν ν ι, en wederom (vs. 629): ὦ πολ ι ς πολ ι ς, wat ook bij Euripides staat (Hipp. 884), evenals ἐμολες, ὦ Παρ ι ς, en ὦ Νηρ η ι κορα (I. Au. 574, 1062).

Ik laat verder deze sterkte met rust: de aangevallenen zullen straks wel riposteeren.

Stam:	Nom. S.:	
-οντ	-ων	en ὀδους, dat met ἑκων het tweetal uitzonderingen vormt die niet barytona zijn.
-αν	-ας	Alleen μελας en ταλας. Ταλαν is bekend genoeg. Toch zou ik den uitgang weggelaten hebben, als ik niet overtuigd was dat -αν, -αντ naast -ον, -οντ ruim zoo gemakkelijk wordt onthouden als -αντ alleen.
-εν	-ην	Alleen oxytona, behalve ἀρρην, τερην, en de composita met αὐχην.
-ον	-ων	Over de oxytona zie p. 239. Wellicht zullen anderen, minder waagziek dan ik, ook voor deze rarae aves een Aanmerking verlangen.
-ερ	-ηρ	Alleen oxytona, behalve θυγατηρ, μητηρ met zijn composita, als Δη- en δυσμητηρ, en het ἁ λ. αἰνοπατηρ.
-ορ	-ωρ	Alleen barytona.

De circumflexus is een symbool van *samentrekking*: dat was, wat boven in mijn opsomming de voorlaatste plaats innam. Hier wensch ik niet zoozeer aan te vallen als wel te onderhandelen.

Want in beginsel ben ik voor het behoud van zulk een teeken. Mij dunkt: vooral met het oog op de lectuur van Homerus en Herodotus kan het niet anders dan een *nuttig* en tevens *zeer gemakkelijk te hanteeren* hulpmiddel zijn voor het geheugen met betrekking tot een *groot aantal* woorden. Maar ik zou het gebruik wel willen wijzigen.

Laten we er ons toch goed van doordringen dat het Oudgrieksche, het zoogenaamde muzikale accent voor ons onderwijs dood is, met en benevens zijn symbolen en de wetten voor de plaatsing daarvan. Het circumflexus-teeken draagt in ons onderwijs zijn naam *niet* met eere, want van den 'omgebogen' toon is het voor onze leerlingen *niet* het symbool. En zijn gedaante, welke die eerst stijgende, dan dalende toon zoo aardig aanschouwelijk maakt (^), is voor hem noch aardig noch aanschouwelijk.

— Maar wat komen naam en gedaante er op aan! —

Nu goed! Het teeken mag dus heeten en er uitzien zooals het wil, maar het is een *samentrekkings*-teeken?

Dan durf ik hopen dat dat *samentrekkings*-teeken op de *ultima* van ἐκπλοῦ in regel 8 van het blaadje dat we voor ons hebben [1]) geen verzet zal ontmoeten bij degenen die het met mij verlangen op πλοῦ. Want dan zullen ze het met me eens zijn dat, wat als een symbool van *samentrekking* verlangd wordt voor het primitivum, dit te laten verdwijnen, zoodra het woord samengesteld wordt, ietwat.... onzinnig is. Dan reken ik op hun instemming, wanneer ik wensch dat het gebruik van een *samentrekkings*-teeken niet worde beperkt tot de ultima en de paenultima noch afhankelijk gemaakt van de kwantiteit der ultima, en dat we dus een circumflexus, d. w. z. een *samentrekkings*-teeken, schrijven en laten schrijven op φιλοῖμεθα even-

[1]) Zie Bijlage.

goed als op *φιλοῖμεν*, en op *φιλοίην* evengoed als op *φιλοῖεν*.

Maar waarom wél bij dèze woorden de samentrekking aangeduid, en niet b.v. bij:

ἐζητουντο	in	regel	5,
ποιειται	"	"	12,
ἐπῃτιωντο	"	"	13,
αὐτου	"	"	19,
εὐνουν	"	"	27;

daarentegen weer wel bij:

Ἑρμαῖ	"	"	1,
ἀδεῶς	"	"	6,
ἐκπλεῖν	"	"	21,
ἀδικεῖ	"	"	24,
διαγνῶσι	"	"	25,
ποριεῖν	"	"	32?

Hiérom, omdat in het eerste geval de samentrekking reeds zichtbaar en, althans volgens onze uitspraak, ook hoorbaar is, doordat er een nieuwe klank is ontstaan, terwijl in het tweede geval de eene van de twee samengesmolten klanken in de andere is verdwenen en dus de samentrekking, die al niet hóorbaar is, zonder teeken ook nog onzichtbaar zou worden.

Overigens kan tegen de weglating van het teeken in het eerste geval te minder bezwaar rijzen, dunkt mij, omdat de bestaande praktijk haar onschuldigheid al lang heeft bewezen. Men vergelijke slechts met de gegeven vbb. de volgende:

πολει	in	regel	1,
ᾔδει	"	"	4,
δημου	"	"	9,
ἐβοων	"	"	16.

Ik kom tot de accentteekens als middel ter onderscheiding van homonymen, als *diakritische* teekens dus.

Als bezwaar hiertegen heb ik wel eens gehoord en gelezen, dat deze diakrisis een teeken schuift tusschen den leerling en het begrip. Ik moet eerlijk bekennen dat ik òf hier niets van begrijp, òf, áls ik het begrijp, van nul en geener waarde acht. Want precies dezelfde opmerking kan men maken ten opzichte van.... alle teekens die symbolen van begrippen zijn! En wanneer dus iemand zegt: „Als mijn leerling ziet staan: *Ποιει*, moet hij uit den samenhang opmaken, en niet uit een teeken, of de Indicativus bedoeld is of wel de Imperativus" — dan vraag ik: „Moet Uw leerling dan ook uit den samenhang opmaken, of met *μεν* bedoeld is: de partikel *μεν*, of wel: *μενε*? Zoo ja — wilt ge dus, indien *μενε* bedoeld is, niet met een vriendelijke apostrophus een handreiking geven — dan vind ik dat ge Uw leerling behandelt als een student die college loopt over epigraphiek of palaeographie; zoo neen: waarom dan wel die apostrophus, en niet een acutus of een circumflexus? En onze leesteekens, vindt ge die ook „fataal"? [1]) Dat kan toch niet Uwe bedoeling zijn.

Anderen zeggen: „Waarom zou voor het Grieksch noodig of wenschelijk zijn waarvan we 't gemis niet of slechts hoogst zelden gevoelen bij andere talen ?" — Hierop zou ik antwoorden: „Omdat het Grieksch zooveel moeilijker is dan die andere talen, zoodat wegwijzers naar den samenhang voor het Grieksch veel meer noodig zijn. Het is er mee als met slecht schrift. Is onze moedertaal gebruikt, dan moet het gekrabbel al heel erg zijn dat zich inderdaad het teeken schuift tusschen lezer en begrip. Maar heeft de schrijver zich bediend van een vreemde taal, dan treedt de eclips veel eerder in.

Ik ben dus, ook op grond van persoonlijke ervaring, in beginsel voor het behoud van een diakritisch hulpmiddel. In beginsel. Maar nu de uitvoering.

Een eerste eisch waaraan een diakritisch hulpmiddel moet

---

[1]) En, om nog een voorbeeld te noemen, de coronis? Dus geen onderscheid tusschen *ταῦτα* en *ταυτα*?

voldoen, zal wel zijn, dat de toepassing zeer gemakkelijk is. Want is ze dat niet, dan zou de remedie erger zijn dan de kwaal. Zoodra dus het middel noodig maakt dat een vrij ingewikkeld complex van wetten worde geleerd, onthouden, en voortdurend toegepast, is reeds alleen daarom voor mij het middel veroordeelenswaardig. En wanneer daar dan nog bijkomt dat die wetten overigens, d. w. z. afgezien van deze diakrisis, voor den leerling niets zijn dan pure willekeur, dan wordt het nog grooter paedagogische zonde hem er uit-en-terna mee te vervolgen.

Het zal wel duidelijk zijn dat ik de gewoonte om bij *alle* woorden van den leerling te eischen dat hij zich afvrage of er geen of een of twee accentteekens op moeten staan volgens wetten waarvan hij niets begrijpt, volstrekt niet gemotiveerd acht met het nut dat die teekens kunnen hebben om verwarring te voorkomen tusschen *vele* woorden, en dat ik dus, wanneer de kwestie naar mijn oordeel zoo stond, dat òf deze gewoonte behouden moet blijven òf de diakrisis opgegeven, ik zonder eenige aarzeling het laatste zou kiezen. Maar de kwestie staat m. i. zoo niet.

Het Grieksch is niet het eenige vak dat diakritische teekens gebruikt. In de wiskunde b.v. wordt immers gesproken van A en A′. Wat zou nu een collega voor de wiskunde wel antwoorden, als we tot hem zeiden: „Uw A, naast A′, deugt niet; daar moet ge van maken: ′A; zoo doen wij Graeci ook. Om b. v. 'Hij bemint'. en 'Bemin!' van elkaar te onderscheiden, zetten wij niet alleen een circumflexus op de laatste syllabe van het eene, maar ook een acutus op de eerste syllabe van het andere"?!

Ik wil maar zeggen dat de kleine helft [1]) van de accentteekens, *voorzoover ze de diakrisis dienen*, geen zin hebben en dus in elk geval moeten verdwijnen. Trouwens, de traditie kent reeds ὁ naast ὅ, τις naast τίς, εἱ naast εἶ, που naast ποῦ, enz..

Maar nu de andere helft. Daarvoor moeten wellicht ook nog andere, maar zeker de volgende vragen beantwoord worden.

---

[1]) „de kleine helft," met het oog op de onderscheiding van meer dan twee homonymen.

Allereerst: *Welk van twee* homonymen moet het teeken hebben? Heeft een van de twee het samentrekkingsteeken, dan is dat natuurlijk tevens het aangewezen diakritisch teeken. Vandaar:

δουλων	in regel	7,	maar	*δουλῶν*;	Part.
μετοικων	„ „	10,	„	*μετοικῶν*;	
ἀκολουθων	„ „	10,	„	*ἀκολουθῶν*;	
ἠν	„ „	27,	„	*ἦν* in regel 20 en 21;	
ἀδικει	Imper.,		„	*ἀδικεῖ* in regel 24.	

Heeft geen van de twee het samentrekkings-teeken, dan is het rationeel, het teeken te geven aan dat woord waarmee de leerling hetzij het laatst of het minst dikwijls in aanraking komt. Derhalve niet aan het lidw. *του*, *τῳ*, *οἱ*, maar aan een der pronomina; niet aan de praepositie, maar aan de postpositie; niet aan *δημος* = 'volk', maar aan *δημος* = 'vet'; niet aan *εἰσι* = 'zij zijn' (zie regel 2), maar aan *εἰσι* 'hij zal gaan'.

Maar hiermee zijn we er nog lang niet. Want menigmaal zal het moeilijk zijn uit te maken met welk van de twee de aanraking het eerst of het meest zal komen, b.v. met de persoons- of met de zaaknaam *βασιλεια*, met *σφισι* zonder of met klemtoon, met de conjunctie of met het adjectivum *ἀλλα*.

En hoe moet er gehandeld worden met *drie* of meer *homonymen*? En *welk teeken* zullen we gebruiken? Want het is van belang dat steeds hetzelfde dienst doet. Eindelijk: *Waar moet het staan?* Want het is van belang dat het een vaste plaats heeft.

Nu acht ik deze vragen niet onoplosbaar. Voor de twee laatste zou ik het antwoord weer aan de wiskunde willen ontleenen en als teeken aannemen een *acutus rechts boven* [1]), dus b.v.

του΄, *τῳ΄*, *οἱ΄* (pronomina);
περι΄ (postpositie);
δημος΄ ('vet').

---

[1]) Hen die dit wat al te wiskundig vinden, maak ik attent op de manier om Grieksche getallen te maken van Grieksche minuskels.

En in geval van 3 of meer homonymen moeten er dan maar twee of meer niet door een teeken onderscheiden worden, zou ik zeggen [1]); evenals tegenwoordig het geval is b.v. bij het lidwoord *τοῦ*, *τῷ*, en het interrogativum, bij het lidwoord *οἱ*, en het pronomen personale, bij de beide *εἶ*'s, de beide *πρᾶξαι*'s, de drie *τάξαι*'s.

Maar betreffende die homonymen waartusschen niet gekozen kan worden naar een der genoemde principes, zie ik voor mij geen anderen uitweg dan dat er een afspraak worde gemaakt, een conventie geschapen. En hier kom ik nu met een voorstel.

Ik acht het namelijk niet waarschijnlijk dat over een half uur alle hier aanwezigen, om van de afwezigen niet te spreken, het met elkaar eens zullen zijn over de accenten-kwestie. Zeer wenschelijk echter acht ik dat er een eind komt aan de heerschende anarchie in dezen.

„Indien nu iemand iets anders ziet dat beter is, zij het anders; zoo niet" — dan worde er ook voor deze kwestie een *Commissie* benoemd, die, hoe eer hoe liever, komt met voorstellen betreffende enkele, zeer eenvoudige Regels; uit welke voorstellen dan mogen voortvloeien voorschriften. Misschien zouden dan ook nog andere vragen aan deze commissie kunnen worden voorgelegd, b.v.: waarvoor ter wereld toch in ons onderwijs [2]) dient de *spiritus lenis*. Doch dit terloops.

---

[1]) Of wel, men onderscheidt, naar het voorbeeld van *α'* = 1 en *͵α* = 1000, b.v.: *οἱ* lidw.,
οἵ pron. rel.,
͵οἱ „ pers..
Ook een dubbele acutus kan helpen, als het bepaald moet, evenals wederom in de wiskunde.

[2]) „Der Schüler soll *keinen Spiritus* und *keinen Accent* jemals setzen" volgens von Wilamowitz l.l.. — Dus ook geen asper? — Antwoord: „Vom Spiritus muss allerdings gesagt werden, dass der Asper von uns als h gesprochen wird, weil die attische und andere Mundarten ihn noch hatten, als sie die ionische Schrift aufnahmen . . . . Aber die herrschende Verwendung des Asper ist in *vielen* Stücken fehlerhaft und verdient nur von den Fachgelehrten gelernt zu werden." — Maar waar „die herrschende Verwendung" niet „fehlerhaft" is, waarom zouden

Het zal nu wel duidelijk zijn waarom ik de woorden

ἀλλα	in	regel	4,
σφισι	„	„	14,
ὁ	„	„	18,
οἱ	„	„	29,
περι	„	„	23,

wel vet heb laten drukken, omdat ze m. i. althans in aanmerking komen voor een diakritisch teeken, maar ze niet daarvan heb voorzien.

Vóór ik afscheid neem van dit punt, wil ik er nog uitdrukkelijk op wijzen dat, áls men eenmaal een of meer teekens *voor de diakrisis* aanneemt, men bij de toepassing niet *iets anders dan de diakrisis* daar doorheen moet haspelen, evenmin als men bij het gebruik van het samentrekkings-teeken met iets anders te maken heeft dan met de samentrekking. Zoodat dus, wanneer men b.v. van de twee *βασιλεια*'s eens den persoonsnaam zijn acutus als diakritisch teeken op de antepaenultima wilde laten behouden, men die daar zou moeten laten ook b.v. in den Gen. S., in weerwil van de lange ultima, en in den Gen. Pl., in weerwil van den circumflexus, d. w. z. het samentrekkings-teeken, op de ultima.

Er rest me nog de bespreking van wat ik in de eerste plaats heb genoemd: de accentteekens kunnen helpen opvoeden tot *methodisch zoeken*. Eenige voorbeelden, ontleend aan mijn schoolpraktijk, zullen, hoop ik, duidelijk maken wat ik hiermee bedoel.

In de Anabasis komt Meno de Thessaliër bij Cyrus *όπλιτας*

---

we ze daar niet behouden? Zoo schijnt ook Dettweiler er over te denken, waar hij schrijft l.l.: „Also Anschauung und Erklärung der Accente in den wichtigsten Erscheinungen ohne die sogenannten Ausnahmen und ohne die alexandrinische Benennung, Aussprache und Betonung nach hergebrachtem Anschluss an sie, aber *nicht Einübung zum schriftlichen Gebrauche! Ein Gleiches gilt von dem Spiritus lenis.* Die sogenannte 'ehrwürdige Tradition'.... kann hier in keiner Weise geltend gemacht werden."

ἔχων χιλιους και πελταστας πεντακοσιους, Δόλοπας και Αἰνιᾶνας. Zoo schitterend staat het gewoonlijk niet met de kennis der oude land- en volkenkunde van onze, althans niet van mijn leerlingen, dat ze deze lieden begroeten als goede kennissen: hunnentwege zijn het *Δολοπαι* en *Αἰνιαναι* geweest. Maar áls ze dat mochten meenen, kunnen de accentteekens hun bewijzen dat ze 't-mis hebben, overmits proparoxytona en properispomena geen lange ultima kunnen hebben.

Zoo blijkt uit het accentteeken
van *μαχίμων*, dat de Nom. S. niet kan zijn *μαχιμης* noch *μαχιμος* (3de),
„ *πόνων*, „ „ „ „ „ „ „ *πονης* „ *πονους*,
„ *τράπεζαι*, „ „ „ „ „ „ „ *τραπεζη* „ *τραπεζης*,
„ *ἴχνεα*, „ „ „ „ „ „ „ *ἰχνευς*.

Is nu het nut dat de accentteekens in deze en dergelijke gevallen kunnen hebben, geëvenredigd aan den tijd en de aandacht die er aan besteed moeten worden, wil dat nut werkelijkheid zijn? En — dit vooral niet te vergeten! — kan dat nut niet verkregen worden door verkieslijker middelen?

Deze laatste vraag moet altijd, en dus ook hier, bevestigend beantwoord worden voor de talrijke gevallen waarin het accentteeken gebruikt kan worden om er de *kwantiteit* van de eene of andere syllabe uit op te maken [1]). De aangewezen middelen toch om de kwantiteit aan te duiden zijn: bij het schriftelijk gedeelte van het onderwijs de ook overigens voor dat doel geregeld gebruikte lengte- en kortheidsteekens (– en ⌣), en bij het mondeling gedeelte de uitspraak. Eenvoudiger dus en direkter zouden mijn leerlingen die de Dolopes en Aenianes niet kenden, geholpen zijn geweest, als ze gezien hadden: *Δολοπᾰς* en *Αἰνιανᾰς*. En het meisje dat bij *ἴχνεα* het eerst dacht aan *ἰχνευς*, had wederom door de kwantiteit van de *α* het goede spoor kunnen

---

[1]) Men denke b.v. aan woorden als *ἀνδρεία*, *ἀσέβεια*, *βραχεῖα*, *δῶρα*, voor de kwantiteit van de ultima; aan *λύκος*, *θύραι*, *σῖτος* en dgl. voor die van de paenultima; aan *ἐλεγεία* en *ἐλεγεῖα*, *δικαία* en *δίκαια*, enz. voor kwantiteit en diakrisis.

vinden, afgezien daarvan dat ze bij Homerus *ἴχνηα* had behooren te verwachten.

Wat vervolgens de vele gevallen betreft van Gen. Pl. met betoonde paenultima (vbb. *μαχίμων* en *πόνων*): bij deze dient de acutus òf nergens toe, òf hij doet als diakritisch teeken nut; maar dan geldt er van wat ik daaromtrent zooeven heb gezegd; want er staat een naamval naast die reeds het *samentrekkings*-teeken heeft, namelijk de Gen. Pl. van de substantiva der 1e decl., van de contracta der 2de, en van de sigma-stammen der 3de. En zoo is die acutus op de voorlaatste ook als diakritisch teeken niet voldoende gemotiveerd.

Blijft van de boven gegeven voorbeelden alleen *τράπεζαι*. Staat het lidwoord of een blijkbaar vrouwelijk adj. of pron. er bij — en dat is allicht het geval — dan is reeds daardoor *τραπεζῆς* uitgesloten. Ontbreken al deze wegwijzers, dan zal inderdaad de leerling zonder hulp van mensch of boek alleen uit het accentteeken met zekerheid tot den Nom. S. op —*α* kunnen besluiten.

Maar — hier kom ik aan de beantwoording van de eerste der twee vragen straks gesteld — is dít nut geëvenredigd aan den tijd en de aandacht die besteed moeten worden aan de accentleer, wil het nut niet uitsluitend potentieel, maar eenigszins reëel wezen? [1]) Natuurlijk niet, als het geval-*τράπεζαι* op zich

---

[1]) Bezijden de kwestie schijnt mij te liggen de vraag: *Hoe vaak gebruiken* de leerlingen *werkelijk* de teekens voor dit doel? Want als het middel op zich zelf aanbevelenswaardig mocht blijken, zou een schaarsch gebruik er van door onze leerlingen het niet verwerpelijk maken. Of worden de leesteekens en de punten op de i minder noodig voor hen omdat ze er zoo hardnekkig nonchalant mee omgaan? Of doen alleen mijn leerlingen dat?

Eveneens bezijden ligt m. i. de opmerking: *Hoe vaak helpen* de accenten *niet* methodisch zoeken! Immers, als de gevallen waarin ze *wel* helpen, talrijk en gewichtig zijn, kan men wel betreuren dat ze niet voor *alle* gevallen helpen, maar een argument om dan ook maar voor die *vele* en belangrijke hun hulp te versmaden, kan die onvolmaaktheid toch niet zijn.

Iets anders is het natuurlijk als de teekens juist *in den war* helpen, b.v. bij oxytona geworden en- of procliticae (*τίς μοι, οἵ τε*; vgl. beneden, p. 251. [1])

zelf staat. Maar het staat niet op zich zelf, en vele kleintjes kúnnen een groote maken. Daar echter mijn aanteekeningen me hier in den steek lieten, ofschoon ik nog al oplettend was geweest, naar ik meende, besloot ik een opzettelijke proef te nemen en las daarvoor na: 5 pagina's van Xenophon, 5 van Plato, 5 van Herodotus, 3 van Thucydides (één daarvan hebben we voor ons), ± 300 verzen van Homerus, en de 34 Oefeningen voor het vertalen uit het Grieksch die de h.h. Sormani en Versmeeten in hun 1e deeltje wijden aan de declinatie van het nomen.

Nu zal me ook hier wel het een en ander zijn ontsnapt. 't Is dan ook niet zoo heel gemakkelijk, als men wél begrijpt wat er staat zónder hulp van accentteekens, te doen alsof men er naar zoeken moet met behulp van een *aan*wezig accentteeken en daarbij zich dan ook weer voor te stellen de *af*wezigheid van datzelfde teeken. Maar ik heb mijn best gedaan erg dom en onwetend te zijn, behalve natuurlijk op het stuk van accenten, en de proef niet lang achtereen voortgezet. En zoo ben ik gekomen tót het stellen van nóg een *acht*tal gevallen, uitgezonderd de pas besprokene, waarin het accentteeken zou kunnen dienen als wegwijzer naar den Nom. S., anders gezegd — want daar komt het ook hier weer op neer — als diakritisch teeken.

De tijd ontbreekt voor de bespreking hiervan; wellicht bieden ook voor deze bijzonderheden de Handelingen ruimte [1]).

---

[1])

Gegeven uitgang:	Gevonden naamval:	Voor den uitgang van den Nom. S. te kiezen tusschen:
-α	Nom. of Acc. Pl.	-ον, -ουν, -ας. (Afgezien natuurlijk van de talrijke gevallen waarin de letters vóór den uitgang den weg wijzen als: -ματα, -αντα, -ονα, -οτα).
-εις	Nom. of Acc. Pl.	-ης (3de), -ις, -υς (adj. en πηχυς c. s.), -ευς.
-ει	Dat. S.	„ , „ , „ („ „ „ „), „ , -ος (3de).
-ους	Gen. S.	„ , „ .
	of Acc. Pl.	-ος, ους.
-οι	Nom. Pl.	„ , „ .

Hier moet ik U en mezelf tevreden stellen met alleen, als mijn resultaat, mede te deelen: dat de accentteekens wel eens den Nom. S. zullen helpen vinden, maar niemand er aan denken zou ter wille van die enkele gevallen een systeem van teekenzetting als het bestaande te laten toepassen, *als dat systeem niet bestond.* En wat is beter middel om zich het wenschelijke of onwenschelijke van het bestaande bewust te worden dan de ervaring of de verbeelding dat het niet bestond? — Ik heb dan ook b.v. geen acutus gezet op de paenultima van

πολει in regel 1,

noch op de antepaenultima van

καταλυσεως in regel 9.

Maar ook bij het *verbum* zijn analoge gevallen aan te wijzen, zulke waarin een accentteeken als wegwijzer dienst kan doen naar den 1en p. S. Ind. Pr.. *ἐπῆρε* b.v. kan behoeden voor de dwaling dat er een ww. *πηρειν* bestaat. — Zeker; maar wat zou men denken van *ἐπ-ηρε*? — Een acutus op de ultima van een Part. Aor. II A kan waarschuwen dat het niet een Part. Pr. is. Laat men den leerling dezen acutus geregeld schrijven op de Participia die hij wél kent, dan is er kans dat die mogelijkheid in vervulling gaat als hij een Participium ontmoet dat hij niet

---

Gegeven uitgang:	Gevonden naamval:	Voor den uitgang van den Nom. S. te kiezen tusschen:	
-εως	Gen. S.	-ις, -υς (πηχυς c. s.),	-ευς.
-εσιν	Dat. Pl. of Acc. S.	-ης (3de), „ , „ (adj. en πηχυς c. s.),	-ος.
-ευσιν	Acc. S of Dat. Pl.	„ ,	„ .

Bij analyse zal men vinden dat de keuze van den uitgang meestal gemakkelijk zal vallen zonder hulp van een accentteeken, doordat

òf de nomina uit de Grammatica bekend zijn (*-ους*, *-ουν*, *-ας*, *πηχυς* c. s.);

òf wel te kiezen valt hetzij tusschen adj. en subst. (*-ης* en *-υς* eenerzijds, *-ις*, *-ευς*, *-ος* anderzijds) of tusschen M., F., en N. (*-ευς*, *-ις*, *-ος*);

òf eindelijk de uitgang (*-οις*) door een voorafgaande letter, de naamval door het verband ondubbelzinnig wordt aangewezen, ook voor den gemiddelden leerling.

kent. Maar wie zou het in zijn hoofd krijgen, terwille van deze eventueele hulp op *alle* vormen van het werkwoord een teeken te eischen, *indien die teekens niet bestonden?* Is er iemand in staat, onder al de vormen van *πιπτειν* — om een voor de traditie gunstig voorbeeld te nemen — een, ook maar één enkelen te noemen waarvan het accentteeken voldoende is gemotiveerd, behalve sommige van het Futurum en wellicht *πεσων* met vele van zijn casus obliqui? Ik niet. [1]) Maar *πεσων*: habeat suum acutum. Ik heb dan ook *ἐλθοντα* in regel 30 vet laten drukken, omdat over dit geval ten minste weer gedacht kan worden voor een diakritisch teeken; want dat is in den grond der zaak toch ook weer deze acutus. Maar ook hier heb ik weer geen teeken geplaatst, omdat, zoo ik al onverdeelde ingenomenheid had verwacht met een acutus rechts boven *ἐλθων* en *ἐλθον*, ik toch niet even hoopvol zou zijn geweest ten aanzien van een acutus rechts boven de *ν* van *ἐλθοντα* en ik dus ook voor dit geval de beslissing wenschte over te laten aan de Commissie die ik gaarne benoemd zag.

Er zijn zeker nog wel meer dergelijke gevallen waarin het

---

[1]) Is de Aor. niet nieuw, dan kan de circumflexus op *-οῦσα(ν)*, *-οῦσαι* en *-οῦσι* het geheugen steunen; maar is de Aor. wel nieuw, dan sticht het teeken licht verwarring met een contractum. Het nadeel heft, dunkt mij, het voordeel op. De circumflexus op *πῖπτε*, op *πῖπτον*, en op *πεπτωκυῖα* met enkele casus obliqui is òf van niets het symbool voor onze leerlingen òf van de kwantiteit van de *ι* of de *α*, welke kwantiteit òf niet òf door een streepje of boogje direkt behoort te worden aangeduid. De acutus op alle overige vormen dient òf neigens toe òf wordt gebruikt als diakritisch teeken, maar is ook als zoodanig overtollig. Wat *πεσειν* betreft: Blass (l.l. II p. 58) schijnt nog vast te houden aan *-εῖν* = *-έειν*, een „type impossible" vlg. Henry (Précis [3] p. 169), veroordeeld ook door Brugmann (Gr. Gramm.[3] § 424 B. 2), welke beide geleerden met Renner *-εῖν* = *-έεν* stellen, terwijl weer anderen, b. v. Prof. van Leeuwen (Enchiridion p. 322 sq.), L. Meijer volgen en zoowel *-έεν* als *-έειν* verwerpen. Ik voor mij trek uit deze disharmonie de conclusie dat een circumflexus op *κατασχειν* in regel 30 van de Bijlage als samentrekkings-teeken wellicht onjuist zou zijn. Als muzikaal-accentteeken echter is hij dood voor onze leerlingen, terwijl hij als diakritisch teeken evenveel tegen als voor heeft volgens hetgeen ik boven heb gezegd van *-οῦσα* enz..

accentteeken dienst kan doen, en ook wel doet, als wegwijzer bij methodisch zoeken; maar ik kan daar niet langer bij stilstaan: het wordt tijd dat ik mijn betoog samenvat en afrond.

De spil waarom het draait, is dit beginsel, dat wel onaantastbaar zal zijn:

ieder teeken dat we onze leerlingen laten zetten, moeten we behoorlijk kunnen motiveeren; d. w. z.:

1. ieder teeken moet nuttig zijn voor onze leerlingen;

2. dit nut moet evenredig zijn aan den tijd en de aandacht welke het leeren en toepassen eischt, en

3. niet verkregen kunnen worden langs verkieslijker weg.

Als symbool nu van *toonhoogte* kunnen we geen enkel accentteeken motiveeren. Hiermee is het geheele accentueeringssysteem, de gansche apparatus die heeft moeten dienen om de toonhoogte aan te duiden en over te leveren: teekens, namen, en wetten — *principieel veroordeeld*, en moeten we ons dus plaatsen op dit standpunt, dat het systeem *niet* was overgeleverd, dat we in onze boeken *geen* accentteekens zagen, moeten we dus *tabula rasa* maken en nu vragen: Gevoelen we bij ons onderwijs behoefte aan teekens die den leerling eerder zullen brengen tot het doel waartoe we wenschen dat hij komen zal? [1])

Zij die een dubbel doel willen bereiken: kennismaking èn met de Oudgrieksche taal en literatuur èn met de Nieuwgrieksche, zullen terwille van het tweede den ganschen toestel wel weer moeten aanvaarden, al deugt hij ook daarvoor niet recht, terwijl hij hinderlijk is op den weg naar het eerste.

Zij echter wien het alleen om kennismaking met de Oudgrieksche taal en letterkunde te doen is — en ik meen dat dezen het bij het rechte eind hebben — zij kunnen zich volkomen vrij stellen tegenover de traditie en blijven vragen: Hebben we teekens noodig, en zoo ja: welke?

---

[1]) Naar dit principe is de Bijlage gedrukt.

Gebleken is, dat, naar mijn oordeel, voor de formuleering van een paar Regels betreffende de nomina der 3de decl. we ze best kunnen missen; dat echter het traditioneele circumflexus-teeken nuttig kan zijn voor onze leerlingen als symbool van *samentrekking*. En aangezien het gebruik van dit teeken voor dit doel hun reeds bekend is als ze Grieksch gaan leeren, voldoet het geheel aan de voorwaarden die ik zoo straks voor ieder teeken stelde.

Ik heb voorts als mijn meening uitgesproken dat een *diakritisch* teeken goeden dienst zal kunnen doen om vele woorden van eikaar te onderscheiden. En het aangewezen teeken daarvoor heeft mij toegeschenen te zijn de traditioneele acutus, den leerling wederom reeds bekend wanneer hij Grieksch gaat leeren, en wel juist als diakritisch teeken; zoodat ook deze acutus aan de gestelde voorwaarden voldoet.

Zoodra echter het gebruik van diakritische teekens zelf een voorwerp van studie wordt voor den leerling, en die teekens, om de diakrisis te kunnen dienen, voortdurend moeten worden geëischt buiten alle diakrisis om, is het middel erger dan de kwaal. En als het den leerling — om van den leeraar nu maar te zwijgen — bovendien oplegt de toepassing in het *schrift* van wetten betreffende de *uitspraak* die hij in zijn eigen uitspraak volstrekt verwaarloost en verwaarloozen moet; als het hem dwingt te *zeggen:* „βασιλεια proparoxytonon" en het teeken dáárvoor te *schrijven*, maar niemand er aan denkt noch denken kan hem βασιλεια proparoxytonon te laten *spreken* — dan sticht, wat dienen moet om te onderscheiden, ook nog verwarring en wordt de paedagogische zonde nog grooter.

Hiermee reken ik mijn betoog in hoofdzaak geresumeerd. Maar er ontbreekt nog iets aan; ik moet nog spreken over deze drie: het gravis-teeken, de accentteekens in de boeken, en onze gymnasiasten die in de klassieke letteren willen gaan studeeren. Over alle drie kan ik kort zijn.

Want voor het *gravis-teeken* heb ik-voor-mij niets dan 'La mort

sans phrase' [1]), en zeer benieuwd ben ik te hooren aan wien het nut dáárvan wèl is geopenbaard, zelfs onder hen die het traditioneele systeem wenschen te behouden.

En niet veel meer geduld veroorloof ik me te hebben met het gebruik van teekens wél in de *boeken*, maar nièt in het onderwijs. Òf in beide — hetzij men ze alle wenscht te behouden, hetzij alleen die welke men behoorlijk kan motiveeren, maar dan ook alléén deze *gedrukt*, opdat ze niet verdwijnen in de massa en daardoor hun werking niet of minder goed doen — òf in geen van beide: ik begrijp niet hoe dit redelijkerwijze kan worden tegengesproken.

Wat eindelijk aangaat de enkele gymnasiasten die *klassiek-literator* willen worden, meen ik te kunnen volstaan met het stellen van dit dilemma: òf het is een érnstig bezwaar voor den *student*, te leeren wat tegenwoordig de *gymnasiast* leert — dan gaat het in het geheel niet aan, den overigen gymnasiasten een, voor hen natuurlijk nog veel grooteren last op te leggen; òf het is geen ernstig bezwaar — dan vervalt het gansche argument.

M. de V.; Geachte Toehoorders en Toehoorderessen! Wanneer er bij ons, leeraren en leeraressen, aangedrongen wordt op herziening van ons onderwijs, in hoofdzaken of in onderdeelen, is er dan niet wel eens een stem, in ons of buiten ons, die spreekt in den geest van 'Beati possidentes!'? Waarbij dan de bedoeling niet is dat de possidentes onze leerlingen zijn, en niet 'sint', maar 'sumus' er bij gedacht wordt. Toch behooren wij allen te meenen dat in iedere verbetering van ons onderwijs ligt een klacht, en hebben we te zorgen dat in die klacht niet ligge.... tegen ons een aanklacht.

Ik heb gezegd.

---

[1]) Op de boven, p. 246, aangehaalde woorden laat Dettweiler deze volgen: „Richtiger hat man sich auf der 6. Hann. Direktoren-Konferenz für *Beseitigung des Gravis* und der Encliticae ausgesprochen..."

BIJLAGE.

(Thucydides VI. 27—29)

ed. Stahl.

Ἐν δε τουτῳ, ὁσοι Ἑρμαῖ *ἠσαν λιθινοι ἐν τῃ πολει τῃ Ἀθηναιων (εἰσι δε κατα το ἐπιχωριον, ἡ τετραγωνος ἐργασια, πολλοι και εν ἰδιοις προθυροις και ἐν ἱεροις) μιᾳ νυκτι οἱ πλειστοι περιεκοπησαν τα προσωπα. και τους δρασαντας ᾐδει οὐδεις,* ἀλλα *μεγαλοις μηνυτροις δημοσιᾳ οὑτοι τε ἐζητουντο και προσετι ἐψηφισαντο, και εἰ τις ἀλλο τι οἰδεν ἀσεβημα γεγενημενον, μηνυειν* ἀδεῶς *τον βουλομενον και ἀστων και ξενων και δουλων. και το πραγμα μειζονως ἐλαμβανον· του τε γαρ* ἐκπλοῦ *οἰωνος ἐδοκει εἰναι, και ἐπι ξυνωμοσιᾳ ἁμα νεωτερων πραγματων και δημου καταλυσεως γεγενησθαι. μηνυεται οὐν ἀπο μετοικων τε τινων και ἀκολουθων περι μεν των* Ἑρμῶν *οὐδεν, ἀλλων δε ἀγαλματων περικοπαι τινες προτερον ὑπο νεωτερων μετα παιδιας και οἰνου γεγενημεναι, και τα μυστηρια ἁμα ὡς ποιειται ἐν οἰκιαις ἐφ' ὑβρει· ὡν και τον Ἀλκιβιαδην ἐπῃτιωντο. και αὐτα ὑπολαμβανοντες οἱ μαλιστα τῳ Ἀλκιβιαδῃ ἀχθομενοι ἐμποδων ὀντι* σφισι *μη αὐτοις του δημου βεβαιως προεστεναι, και νομισαντες, εἰ αὐτον ἐξελασειαν, πρωτοι ἀν εἰναι, ἐμεγαλυνον και ἐβοων ὡς ἐπι δημου καταλυσει τα τε μυστικα και ἡ των Ἑρμῶν περικοπη γενοιτο καὶ οὐδεν εἰη αὐτων ὁ τι οὐ μετ' ἐκεινου ἐπραχθη, ἐπιλεγοντες τεκμηρια την ἀλλην αὐτου ἐς τα ἐπιτηδευματα οὐ δημοτικην παρανομιαν. ὁ δ' ἐν τε τῳ παροντι προς τα μηνυματα ἀπελογειτο και ἑτοιμος ἠν πριν* ἐκπλεῖν *κρινεσθαι, εἰ τι τουτων εἰργασμενος ἠν (ἠδη γαρ και τα της παρασκευης ἐπεποριστο), και εἰ μεν τουτων τι εἰργαστο, δικην δουναι, εἰ δ' ἀπολυθειη, ἀρχειν. και ἐπεμαρτυρετο μη ἀποντος* περι *αὐτου διαβολας ἀποδεχεσθαι, ἀλλ' ἠδη ἀποκτεινειν, εἰ* ἀδικεῖ, *και ὁτι σωφρονεστερον εἰη μη μετα τοιαυτης αἰτιας, πριν* διαγνῶσι, *πεμπειν αὐτον ἐπι τοσουτῳ στρατευματι. οἱ δ' ἐχθροι δεδιοτες το τε στρατευμα μη εὐνουν ἐχῃ, ἠν ἠδη ἀγωνιζηται, ὁ τε δημος μη μαλακιζηται, θεραπευων ὁτι δι' ἐκεινον οἱ τ' Ἀργειοι ξυνεστρατευον και των Μαντινεων τινες, ἀπετρεπον και ἀπεσπευδον, ἀλλους ῥητορας ἐνιεντες, οἱ ἐλεγον νυν μεν πλεῖν αὐτον και μη κατασχειν την ἀναγωγην,* ἐλθοντα *δε κρινεσθαι ἐν ἡμεραις ῥηταις, βουλομενοι ἐκ μειζονος διαβολης, ἡν ἐμελλον ῥᾳον αὐτου ἀποντος* κοριεῖν, *μεταπεμπτον αὐτον ἀγωνισασθαι.*

De Voorzitter dankt den spreker voor zijn helder betoog. Bij het korte debat — immers de lezing had veel tijd in beslag genomen — merkt Prof. Van Leeuwen op, dat, zoo het al waar mocht zijn, dat de accenten niet aan paedagogische idealen beantwoorden, zij nu eenmaal behooren tot het Grieksch, hetwelk ons is overgeleverd. Hij is van oordeel, dat men geen last van die teekens kan hebben en dat het niet wel aangaat, den leerlingen teksten voor te leggen, waarin die teekens ontbreken of veranderd zijn.

De inleider stelt daar tegenover, dat Xenophon b.v. deze teekens, welke, afgezien van de dialecten, in de 7e of 9e eeuw na Christus zijn ingevoerd, nooit heeft gezien. Het ware dus veel klassieker die teekens, welke voor de leerlingen niets beteekenen, eenvoudig weg te laten.

Vervolgens krijgt Prof. Dr. I. van Dijk het woord voor zijne rede over:

Verzoekingen van den docent.

Geachte Hoorders en Hoorderessen!

Voor een half uur sprekens is het zaak dat ik kort ben. Laat mij daarom, om voor deze gelegenheid op vaste lijnen te komen en te blijven, een paar afspraken mogen maken. Allereerst stel ik voor het peil, waarop wij onze respectieve leerlingen moeten brengen, *voor dit half uur* als onveranderlijk aan te nemen. Het gaat niet aan, het is althans moeilijk over dingen te spreken, die geen oogenblik stilstaan, geen oogenblik stil liggen. Ik noem dat peil A, en ik pas er de eerste logische denkwet, het *principium identitatis* op toe: A = A.

In de tweede plaats stel ik voor om nu toch eindelijk eens als een axioma aan te nemen dat een docent een kundig man moet zijn, dat hij zijn zaken moet weten, dat hij met zijn persoonlijke kennis natuurlijk moet staan boven A. Het moet wel een erfenis uit onze intellectualistische 19de eeuw zijn, dat sommigen dáarop nog altijd met groote gewichtigheid den nadruk

leggen. Jaren geleden woonde ik eens een voordracht bij, waarin gehandeld werd over de vereischten voor een goed docent. De spreker noemde met nadruk als eerste, voornaamste vereischte: de kunde, de bekwaamheid, en zette daarbij een gezicht, alsof hij Amerika ontdekte. De man had voorgoed mijn aandacht gebroken. Het kwam mij toen, en het komt mij ook thans nog voor dat Amerika ontdekt is. Wat toch is een docent, die zijn kunde heeft thuis gelaten? Voor zulk een docent bestaan er immers logisch geen verzoekingen in het meervoud, voor hem bestaat er maar éene verzoeking, de verzoeking n.l. om voortdurend zijn mond, zich zelf voorbij te spreken.

Ik zou heden middag spreken over „verzoekingen van den docent", dat wil dus zeggen: van den *bekwamen* docent. Die verzoekingen stammen uit verschillende terreinen: zij liggen deels in de meerdere kennis, die een goed docent bezit boven A, deels in de kwaliteit der leerlingen, deels in de mee te deelen stof. Bij sommige verzoekingen zal ik kort, bij andere wat langer stilstaan.

Er liggen verzoekingen in de meerdere kennis, die een goed docent bezit boven A. De eerste verzoeking is wel deze, dat hij die meerdere kennis telkens materieel intrekt in zijn onderwijs. Zulk een docent moet verwarring stichten, zulk een docent doet niet groeien, laat niet groeien, maar trekt de planten bij de blåren naar boven. Bij sommige wetenschappen, b.v. de experimenteerende wetenschappen kan hier misschien eenige uitzondering gemaakt worden, maar de uitzondering is toch, wel beschouwd, maar gering. Wie bij onderwijzen de positie klaar doorziet, zal zich inprenten dat hij altijd te doen heeft met bij een zeker punt aanvangende intellecten, met zich ontwikkelende intellecten. Wie de moeilijke condities van kennis voortdurend voorbijziet en zijn leerlingen meeneemt in private studiën, in eigen moeilijke problemen, verkeert zelf en brengt anderen in een doolhof, waarin de meegedeelde kennis, in het gunstigste geval nog, enkel verwarring sticht, en in het ergste geval onrijpe geesten opgeblazen maakt, en half weten leert bedekken

met heele woorden en compleete inbeelding. Dit alles is te duidelijk om er een woord verder over te verspillen.

Maar hier nu ligt een andere, veel ernstiger verzoeking vlak bij de deur. Een verstandig docent zal zijn meerdere kennis materieel niet intrekken in zijn onderwijs, maar hij zal gemakkelijk komen in de verzoeking om die kennis nu *überhaupt* voor zijn onderwijs ongebruikt te laten. Hier raak ik inderdaad aan het wezen van den docent. Wat toch is het onderscheid tusschen een wetenschappelijk man *pure and simple* en een wetenschappelijk man, die tevens docent is? Het is niet moeilijk aan te geven. Een wetenschappelijk man zonder meer zou men zich kunnen voorstellen desnoods geheel alleen in de wereld: hij zou daar op zijn ééntje rustig kunnen voortwerken. Een docent kàn men zich niet voorstellen anders dan minstens met zijn beiden. Bij een docent is rapport van mensch tot mensch, werking van mensch op mensch van zelf sprekend. Hier ligt het groote verschil. Staat nu iemand met zijn persoonlijke kennis meestal ver boven A, dan zal hij op die hoogte, dat wil dus zeggen: dan zal hij onder zich, beneden zich duidelijk *kunnen* zien al de tastingen van een aanvangend intellect, al de zijwegen en dwaalwegen, die zulk een intellect bijna onvermijdelijk zal inslaan. Hij zal dit alles *kunnen* zien, maar de vraag is: *zal* hij het zien? Dat hangt er van af. Het hangt af van twee factoren, die elkander niet missen kunnen. Deze factoren zijn: werkelijke, niet ambtelijke, maar menschelijke belangstelling in den leerling, èn de gave der verbeelding, het vermogen om zich te verplaatsen in de intellectueele condities van den leerling. De eene factor kan den anderen geen oogenblik ontberen. Met werkelijke belangstelling alléen komt men er niet, voor vruchtbare mededeeling van kennis moet er ook zijn het vermogen om zich te verplaatsen. Hoe vreemd het klinke: een goed docent moet eigenlijk niet volgen den gang van zijn eigen denken, hij moet volgen den gang van het denken des anderen, hij moet zich één kunnen maken niet enkel met de kunde, maar ook met de onkunde van een leerling.

Hier blijkt het nu toch wel zonneklaar hoe dwaas dat altijd redeneeren over kennis, als eerste en voornaamste vereischte voor een docent, moet genoemd worden. Inderdaad, voor een *docent* is kennis alleen, zonder belangstelling in den leerling en zonder het vermogen om zich te verplaatsen, d. w. z. zonder de gave der mededeeling, voor zulk een docent is kennis even onvruchtbaar als een graankorrel in de hand van een Egyptische mummie. De graankorrel is wel goed, maar de mummie laat niets van zich merken. Laat ik een paar voorbeelden noemen. Ik woonde eens een les bij met iemand, die zelf uitnemend docent was. *The matter of fact* van de les, de stof, die meegedeeld werd, was in orde. Toen wij er uitkwamen, schudde de uitnemende docent het hoofd en zei: wat een getob, wat een gewurm om betrekkelijk eenvoudige dingen op hun plaats en aan den man te brengen, welk een onvaste en waggelende gang naar het punt, waar men komen wil.... en dan ook eindelijk komt. Hoe zwaar en zwoel is hier alles. En wij beiden concludeerden: voor dezen overigens werkelijk kundigen docent staat, in de kamer van zijn onderwijzing, geen enkel meubel op zijn plaats: de stoelen hangen tegen den wand en de schilderijen staan om de tafel. — Een ander voorbeeld. Ik ontmoette, niet lang geleden, een emeritus-docent. Hij vertelde mij van zijn rustig leven. Maar, zei hij, ik ontvang toch nog twee of drie keer in de week enkele leerlingen bij mij, voor liefhebberij. Ik kan het doceeren nog maar niet laten, ik kan er niet buiten, want ik mag zoo gaarne iets uitleggen. Ik heb dien man niet hóoren doceeren, maar ik zou toch wel durven onderstellen dat dit een uitnemend docent was. Anders láat men het wel om te zeggen: ik mag zoo *gaarne* iets uitleggen. Het kreupele en kreupelende in de mededeeling neemt er immers het genot spoedig uit weg.

Ik ben hier reeds gekomen in de buurt van *een paar verzoekingen, die liggen in de kwaliteit van onze leerlingen.* Wij hoorden daar zoo even een oud-docent zeggen: *ik mag zoo gaarne iets uit-*

leggen. Dat is een kostelijk zeggen, als het daarmee uit is. Maar zoo van zelf sprekend is de kleine volzin daarmee niet uit. Ik wed dat de kleine volzin, bij het eerste hooren, ons allen vertrouwder toespreekt, als ik hem aldus aanvul: ik mag zoo gaarne iets uitleggen aan *vlugge, liefst zeer vlugge leerlingen.* Laten wij elkander vriendelijk behandelen en zeggen: dit is begrijpelijk, en dit is menschelijk óok. Laten wij elkander ook eerlijk behandelen en zeggen: het hoogste is dit niet. Martineau spreekt ergens in een van zijn fraaie *Essays* zijn bewondering uit voor een academisch docent, van wien hij kon getuigen: „deze man réserveerde zijn aandacht en belangstelling niet voor eminente leerlingen, met wie hij eer kon inleggen, maar hij schonk beide evenzeer en vooral niet minder aan trouwe, eerlijke werkers zonder talent." De aldus beschrevene was zeker een groot en edel docent. Gij kent zeker den typischen schoolmeester uit Eliot's roman: *Adam Bede.* De kregele man wordt zoo aardig en zoo sympathiek geteekend. Hij heeft het vooral tegen de vrouwen, hij houdt bizonder van zijn honden, maar hij kan het zijn wijfjes-hond maar niet vergeven dat zij jongen gekregen heeft. Dat feit heeft het dier in zijn oogen voorgoed gediscrediteerd. Van onze vrouwen beweert hij, kostelijk boudeerend, dat zij eigenlijk tot niets nut zijn: het eenige, wat zij volgens hem nog kunnen, is kinderen ter wereld brengen, maar dat doen zij zoo omslachtig, dat zij het ook maar aan ons mannen moesten overlaten. Ik vermoed dat deze schoolmeester nog in de eerste veertien dagen geen vurig aanhanger van de vrouwen-beweging en van de coëducatie zal worden. — Deze man is ook kregel tegen leerlingen, die hun best niet doen, die zich geen moeite geven, en meenen dat kennis iemand aanvliegt. Maar hij is op zijn dreef in zijn avondschool, waar hij volwassen mannen ontvangt, die nog lezen en schrijven komen leeren. Het is aandoenlijk te zien, zegt Eliot, hoe vriendelijk en geduldig deze docent omgaat met die volwassen kinderen, die hakkelend spellen en met groote inspanning letters teekenen. Zij doen zoo eerlijk en trouw hun uiterste best, en houden het hoofd soms

op zijde met een gevoel van verlegenheid ten overstaan van een nieuw woord, dat zij nog niet goed kunnen lezen. „Dit pleegt te treffen de gevoeligste zenuw in de natuur van dezen man, voor wien geduldig zijn nimmer een lichte deugd wezen kon, zijn oogen laten op die avondschool hun zachtst en meest bemoedigend licht uitstralen." — Gij stemt het mij toe dat hier in fraaien, schertsenden vorm over hooge dingen gehandeld wordt, die men niet moet bederven door er veel over te redeneeren, hooge dingen, wier overweging, mij althans, beschaamd maakt. Er wordt ons hier te verstaan gegeven dat onderwijzen in de kern een *humane*, een *zedelijke* arbeid is, die zijn volle schoonheid ontleent aan andere voorwaarden en eigenschappen dan aan het bezit van kennis. Indien wij ons niet blind turen op „wetenschap", geldt het hier geteekende ideaal, natuurlijk *mutatis mutandis* en cum *grano salis* opgevat, voor alle rangen van het onderwijs.

Maar wat moeten wij doen met onverschillige leerlingen, in wie een nieuwe verzoeking schuilt, de verzoeking namelijk om soms den moed op te geven? Zij kunnen het leven van een docent zoo ontmoedigend grijs maken. Ik bedoel met onverschilligen zulke, wier onverschilligheid voortspruit uit hun intellectueele constitutie, uit hun intellectueel onvermogen, ik bedoel de zoodanige, die eigenlijk niet moesten studeeren in den bepaalden zin van dat woord. Zij doen hun best niet, eenvoudig omdat zij hun best niet *kunnen* doen. Ik zou wel iets kostelijks willen geven, als ik een middel kon aanwijzen om deze in ieder opzicht inerte stof uit de rangen der eigenlijke studie te verwijderen. Op een goed ingerichten timmermanswinkel is er voor onverschillige maatjes niet lang plaats, op onzen winkel blijven zij rustig zitten. Zij „zakken" daar telkens, als de schilderachtige term luidt, maar, tegen de wet van de gravitatie in, werken zij zich toch ten slotte langzaam naar boven! Men heeft er den academischen docenten, althans in sommige faculteiten, wel eens een verwijt van gemaakt dat zij te gemakkelijk door de examens laten. Ik wijs dit verwijt niet terug, maar

meen dat het niet allereerst en allermeest òns treft. Men moest, dunkt mij, logisch en uit barmhartigheid den weg nauw maken dáar, waar de weg begint. Anders laat men iemand immers inslaan een doodloopende straat, misschien nog juister: men laat hem loopen in een echte fuik, die aan het begin wijd uitstaat, maar zich vernauwt aan het eind.

Maar hoe dit zij, de bedoelde leerlingen zijn een zware druk op de veerkracht van een docent. Ik denk aan een moment uit mijn eigen leven, dat mij altijd is bijgebleven. Alles trof, spande samen om te maken dat ik het hard te verantwoorden had. De stof, die ik behandelen moest, was op dat oogenblik taai en weerbarstig. De weersgesteldheid — het waren de donkere dagen vóor Kerstmis — bracht een matten, grijzen schemer in het lokaal. Het was drie uur in den middag. En vóor mij zaten een paar studenten met wat de Engelschen noemen „non-conducting faces". Het was of ik tegen wol sprak. Wat ik zeide, ging er niet in, het ging zelfs niet over de hoofden heen, het stuitte op en tegen de vóor mij zittenden, zoodat mijn woord telkens terugkwam. In zulke oogenblikken heeft men het gevoel alsof het leven ons loslaat. Deze ongewenschte toestand doet mij denken aan een geestig schetsje van Addison, waarin hij fantaseert over een verblijf op Nova-Zembla, waar het eens zoo hard vroor, dat de woorden in de ijle lucht bevroren, eer zij het oor konden bereiken van den persoon, tot wien zij gericht waren. Ieder sprak evenals altijd, maar de klanken verstijfden tot onzichtbare kegeltjes. Een paar weken later valt de dooi in en hoort men, eerst verward, maar spoedig steeds duidelijker allerlei gesprekken, waarin op dàt oogenblik niemand een woord zegt. — Bij het onderwijs wil het soms gebeuren dat de dooi niet invalt.

Ik kom tot *de groote verzoeking, die schuilt in de mee te deelen stof.* Zij kan in weinig woorden beschreven worden. Elke meegedeelde stof heeft altijd, op enkele uitzonderingen na, iets elementairs. Immers de docent staat er zelf boven, hij zal meestal persoonlijk

verder gekomen zijn dan wat hij meedeelt. Ook pleegt zulk een stof periodiek terug te keeren. Bij een en ander komt nog dat er stof is, die, zonder kwaad te spreken, als ik reeds te kennen gaf, taai en weerbarstig moet heeten. Wie b.v. een Egyptische koningslijst moet meedeelen of zelfs stellen in het licht van latere opgravingen, zal niet dikwijls gelegenheid hebben om zijn hart op te halen. De namen van menschen zijn voor den dag gekomen, de menschen zelf zijn stil onder den grond gebleven. Wat men inprenting van methode noemt, verandert aan dit alles in den grond weinig of niets. Wie een methode inprent, is haar uit den aard der zaak machtig, en zegt dus niets, dat hij zelf nog noodig heeft te hooren. Het blijft bij de eenvoudige situatie: wie voor leerlingen spreekt, spreekt niet voor zich zelf, maar om gehoord te worden door anderen.

Men schatte niet gering het gevaar, dat hier aanwezig is, het gevaar van onmerkbaar inslapen, van stil-voortgaande slijtage van binnen. De docenten zijn niet zoo dicht gezaaid van wie, als zij op jaren gekomen zijn, kan gezegd worden wat ik eens van iemand, een oud-gediende in onze professie las: „er was voor hem geen winter van de ziel, geen bevroren gevoel, geen kille adem van in het ambt opgedane ontstemming, geen verwelkt blad aan den boom van zijn kennis." Ook al zou men van zulk een getuigenis iets willen afdoen om zeker te zijn dat men binnen de maat blijft, zelfs dàn nog is dit getuigenis bizonder benijdenswaard.

Belangrijker dan de beste beschrijving van de genoemde verzoekingen wordt thans de vraag: hoe ontkomt men er aan, hoe ontkomt men met name aan de laatst genoemde meer algemeene verzoeking: het gevaar van onmerkbaar inslapen, van stil-voortgaande slijtage van binnen, hoe wapent men er zich tegen? Wat kan men doen om te zorgen dat men als docent jong blijft, althans niet al te oud wordt, om te zorgen dat men niet begraven wordt vóor zijn dood, wat toch niemand onzer kan aantrekken?

Ik zal trachten op deze vragen hier enkele antwoorden te geven, maar ik sta volstrekt niet in voor volledigheid. Gaarne zal ik andere en betere antwoorden vernemen van U. En dan zeg ik allereerst wat, naar mij voorkomt, de weg van ontkoming *niet* is. Wij moeten, dunkt mij, om als docenten in leven te blijven, ons heil niet en nooit zoeken in rhetorica, immers zeker niet op het terrein der wetenschap. Er is daar, er is bij wetenschappelijke menschen niet zelden meer rhetorica, dan men misschien zoo dadelijk zou willen toegeven. Als men sommige sprekers hoort en sommige boeken leest, moet men wel eens denken aan oudere uitgaven van Baedeker, waarin iedere „Aussicht" „lohnend" en iedere molshoop „wunderschön" genoemd wordt. Ook mij is het wel bekend dat alles belangrijk kan zijn, vooral dat alles belangrijk kan worden, voorts dat een onderzoeker niets, letterlijk niets mag verwaarloozen. Maar dit is toch gansch iets anders dan dat men alles, wat men zelf toevallig behandelt, altijd weer even aanduidt als een belangwekkende kwestie. Hoeveel uitzichten op oplossingen worden telkens op allerlei terrein met ophef aangekondigd, die toch later blijken voor werkelijk inzicht niets te hebben opgeleverd. Deze manier van doen is eigenlijk een subtiel middel om door de interessant genoemde kwesties zich zelf op te tillen, wat steeds en onveranderlijk gestraft wordt met nablijvende leegte. Bij uitnemende geleerden treft mij altijd de groote eenvoud en soberheid in de mededeeling. Zij worden geïmponeerd niet door zich zelf, maar door de zaken, zelfs door de vervelende zaken, wat zeker wel een hoogen graad van zelfverloochening aanduidt. Alléen op den weg van eenvoud en soberheid blijkt het dan ten slotte dat er eigenlijk geen vervelende dingen zijn, dat het waar is wat Chesterton zoo goed zegt: „er zijn op aarde geen onbelangrijke dingen, er zijn alleen onbelangrijke menschen" [1]) o. a. de rhetorici. — De docent zoeke zelfbewaring en gezondheid in afwezigheid van rhetorica.

---

[1]) Heretics (1906) p. 38.

Als middel van verjonging voor den docent heeft men ook wel aangeprezen het zich eigen maken van wat men pleegt te noemen algemeene ontwikkeling. Het is natuurlijk maar de vraag wat men daarmede bedoelt. Verstaat men er onder wat niet weinigen tegenwoordig er onder verstaan, namelijk ontwikkeling in de breedte, dan meen ik dat de aangeprezen weg een dwaalweg is. Hoevelen loopen b.v. lezingen, dikwijls van de meest heterogene soort, na, om natuurlijk thuis te komen met enkel nevel. Sommigen schijnen te meenen dat men van allerlei dingen al redelijk wat weet, als men er maar eens iets over gehoord heeft. Een verstandig, bekwaam man uit den academischen kring hoorde ik eens zeggen: ik kan de behandeling van een onderwerp, dat buiten mijn eigen kring in den ruimsten zin ligt, dikwijls nog wel volgen, maar veertien dagen later ben ik alles vergeten. En hij vond dit, terecht, zeer natuurlijk, want, zeide hij, ik heb voor zulk een stof geen haken, geen weerhaken in mijn geest. Algemeene ontwikkeling dunkt mij alleen mogelijk van zekere middelpunten uit, maar dan moeten er toch zulke middelpunten, of wil men cristallisatiepunten zijn.

Ik kies een voorbeeld uit mijn eigen studiën. Mij is opgedragen het onderwijs in de Algemeene Geschiedenis der godsdiensten. Ik zeg hier van deze wetenschap noch goed, noch kwaad, wèl komt het mij voor dat de overweging, waarop sommigen haar invoeging in het academisch onderwijs bepleit hebben, volkomen onhoudbaar is. Men ging namelijk van de gedachte uit dat men te beter zal verstaan wat godsdienst is, naarmate men meer godsdiensten in het meervoud kent. Dit klinkt mij in de ooren, alsof men zeide: gij zult steeds beter en rijker menschenkennis verwerven, als gij al de 1400 millioen menschen van onze planeet hoofd voor hoofd leert kennen. Ik ben het hartelijk eens met het beproefde recept van den ouden Matthias Claudius: geef mij, zegt hij ongeveer, geef mij twaalf of twintig menschen. Stel ze in verschillende verhoudingen tot elkander: mannen, vrouwen, vaders, moeders, kinderen, broeders,

zusters, professoren, kruideniers, vrienden, vijanden etc. etc. Leer mij *die* werkelijk kennen, dan zal ik rijke en rijpe menschenkennis bezitten. Men heeft naar waarheid gezegd dat de „globetrodder" in een kleiner wereld leeft dan een verstandige boer. Er is wel eens gevraagd: wat kent men van zijn eigen land, als men dat land alleen kent? De vraag, zegt Chesterton, is heel wat dieper en scherper: wat kent men van zijn eigen land, als men alleen de wereld kent? [1]) Wat leven veel menschen door hun veel-weten in een kleine wereld! Zij zijn overal geweest, als.... „globetrodders"! Als het dons van de distelbloem blijven zij zitten, of naar verkiezing hangen aan alles.

Het wordt tijd dat ik kom tot enkele positieve middelen van verweer tegen de aangeduide verzoeking. Ik noem er vier: de overtuiging dat wat men goed weet, ook waard is goed gezegd te worden; aankweeking van het vermogen der verbeelding; de gezond makende en gezond houdende overtuiging dat ernst en humor elkander niet uit-, maar insluiten; werkelijke gedachtenwisseling.

a. De overtuiging dat wat men goed weet, ook waard is goed gezegd te worden. Dit is werkelijk een tweede genoegen na het eerste: het goed weten van iets. Straks heb ik gezegd: de docent zoeke zijn gezondheid in afwezigheid van rhetorica. Men zou mij al zeer verkeerd verstaan hebben, als men meende dat ik daarmee bedoeld had: de docent zoeke zijn gezondheid in afwezigheid van vorm, in vormloosheid. Er zijn, geloof ik, menschen, die voortdurend overhoop liggen met het begrip degelijkheid. Zoo vermakelijk plechtig kunnen zij u verzekeren dat het volgens hen toch maar allereerst en allermeest aankomt op den inhoud. Zeker, daar komt het stellig op aan, maar dan zou ik zeggen dat het óok stellig aankomt op eerbied voor den inhoud. Als inhoud zoo hoog staat, dan moet hij toch ook met onderscheiding behandeld worden. Men stuurt zijn vrouw toch

[1]) t. a. p. p. 48; het beeld van de distelbloem is van Chesterton.

niet slordig gekleed op straat, om, als er aanmerking op valt, het dwaze antwoord te geven: ik let alleen op inhoud. Nog gezwegen van de omstandigheid dat onze vrouwen vermoedelijk voor déze opvatting van degelijkheid moeilijk zullen te winnen zijn.

Het komt mij voor dat men zich zijn leven als docent zoozeer zou kunnen veraangenamen, als men overwegen wilde dat er voor een goed docent niet minder dan *drie* dingen broodnoodig zijn: hij wete goed wat hij te zeggen heeft, hij zegge goed wat hij weet, en hij spreke de uitgedrukte zaken behoorlijk uit. Als eens alle docenten gingen leven naar dezen stelregel: wat waard is gezegd te worden — en dat kan toch zeker geconstateerd worden van *inhoud* — dat is ook waard goed gezegd te worden! Men zou eens merken welk een stalenden invloed de naleving van dezen regel op onze algemeene denkfuncties zou uitoefenen. — Voor mij blijft hier altijd nog een onopgeloste moeilijkheid. Ik vraag mij dikwijls af: waarom wordt nauwkeurigheid en keurigheid in het onderzoek niet vanzelf nauwkeurigheid en keurigheid in de mededeeling? Iemand legde mij eens de inrichting van een gebouw uit, ik kon er niet aan twijfelen dat hij voor zich zelf *zag* alle afmetingen en evenredigheden van dat gebouw, maar de mededeeling, de uitlegging was zonder eenige evenredigheid, en bijna zonder afmeting, d. w. z. zij was buitengewoon omslachtig. Zou de oplossing van deze moeilijkheid misschien ook voor een deel hierin moeten gezocht worden dat men voortdurend voorbijziet de zaak, waarop het hier aankomt? Deze zaak is dat uitleggen, beschrijven van een gebouw — om bij dit voorbeeld te blijven — inderdaad een nieuw, nl. een ideëel bouwen is, niet met tras en steenen, maar met woorden en volzinnen. Maar de heele uitlegging is dit niet.

Goed formuleeren veraangenaamt ons leven, ik zou ook de stelling willen verdedigen: goed formuleeren verheldert, en bevordert daardoor, ons kennen, maakt het vast en duurzaam. Dit geldt natuurlijk ook onze leerlingen. Men verwacht tegenwoordig veel van aanschouwelijk onderwijs. Ik zal het waarlijk

niet onderschatten, maar ik ben wel eens bang dat men er te veel van verwacht. Ik ben nog altijd onder den indruk van een verhaal, dat mij jaren geleden gedaan werd. Aan een meisjesklasse werd eens de keus gegeven tusschen een les in geschiedenis en een les in natuurwetenschap met proeven. De meisjes kozen het laatste. Een docent, die er volgens mij niet achter was, concludeerde daaruit dat de geest van deze meisjes zich bewoog in de richting van het exacte. Een ander docent, die er, dunkt mij, wèl achter was, concludeerde dat de geest der lieve meisjes zich vermoedelijk exact bewoog in de richting van luiheid!

b. Ik noemde, in de tweede plaats, aankweeking van het vermogen der verbeelding. Straks sprak ik over dit vermogen als voorwaarde voor de mededeeling der stof. Ik had het oog op den docent tegenover den leerling. Nu denk ik aan iets anders. Ik denk aan den docent zelf, aan de ontwikkeling van de gave der verbeelding als een kostelijk middel voor verrijking van het eigen leven. Laat mij vooraf mogen zeggen dat ik hier niets bizónders, maar werkelijk iets heel eenvoudigs bedoel. Misschien doe ik het best uit te gaan van een woord van Herbert Spencer. Hij moet eens gezegd of geschreven hebben dat hij aan de beoefening der natuurwetenschap, „the study on *things*", de voorkeur gaf boven de studie „on *words*." Ik weet niet hoever Spencer dit trok, maar als met de laatstgenoemde studie bedoeld is de philologie, in 't algemeen de beoefening der geestelijke wetenschappen, dan is het een groote en grove onbillijkheid. Maar boos worden over een uitlating is niet de vruchtbaarste manier om er uit te leeren. Men moet toch altijd vragen: is er aanleiding voor zulk een uitlating? En dan zou ik niet ontkennend durven antwoorden. Sommige menschen maken op mij den indruk dat zij van boven tot onder vol woorden zitten, dat zij opgesloten zijn in de gevangenis van hun woorden, en hoe langer hoe minder vermogen te zien de levende realiteiten, die immers achter de woorden liggen. Wat is zien en hooren, psychisch-physisch zien en psychisch-physisch hooren bij dezulken weinig

ontwikkeld. Men kan in het algemeen natuurlijk een paard van een muilezel, een boom van een heester etc. onderscheiden, maar men heeft geen van alle ooit werkelijk gezien. En zoo is het ook met de namen voor geestelijke begrippen. Niets staat dezen menschen klaar en in de eigen bepaaldheid vóór den geest, men stelt zich wel van alles gebrekkig voor, maar men stelt de dingen nooit vóór zich. Eigenlijk kent en ziet men alleen *soort*-dingen, nooit *concreete* dingen. De gansche in- en uitwendige wereld wordt zoodoende voor deze lieden hoe langer hoe meer een begraven wereld: de *levende* wereld is onder den grond, de woorden en benamingen voor die wereld zijn alleen boven den grond.

Geen wonder dat het eigen leven hier verarmt, verstompt, versombert. 't Moet voor iemand van deze kracht een zware campagne zijn dertig, veertig jaar lang docent te zijn en in die tijdruimte b. v. vele malen te moeten vertellen dat Amerika ontdekt is, dat het buskruit en de boekdrukkunst uitgevonden zijn. Maar het verdriet en de verdrietelijkheid liggen hier niet in de stof, zij liggen in den docent zelf. De genoemde ontdekkingen en uitvindingen zijn volstrekt niet dood en gaan niet dood, als men kent, d. w. z. geestelijk ziet de ontzaglijke revolutiën, die zij werkten. De docent is hier alleen dood. Ware het anders, men zou werkelijk moeten wenschen zoo nu en dan voor de afwisseling eens te kunnen zeggen dat Amerika niet ontdekt is. — Zoo af en toe zegt men wel eens dat verbeelding noodig is voor den historicus, maar men doet het dikwijls o zoo behoedzaam, bijna bang om zich zelf in opspraak te brengen. Vermoedelijk denkt men bij verbeelding al te spoedig aan vrijzwevende fantasie of liever aan fantasieën. Wie inziet dat verbeelding, reproduceerende en scheppende verbeelding niets anders dan aanschouwelijk denken is, zal mij gaarne toestemmen dat zij niet alleen noodig is voor den historicus, maar vooral niet minder voor den exegeet, en immers ook voor den natuuronderzoeker, die niet enkel waarnemer wil zijn en blijven. Voor wien is zij niet noodig? Voor den docent acht ik de gave der

verbeelding en hare aankweeking een bizonder gelukkig middel van intellectueele verjonging.

c. en *d.* Ik moet mij beperken en neem daarom de twee laatst genoemde middelen van verweer in eenen, zij liggen trouwens niet zoo ver uit elkander. Ik sprak van de gezond makende en gezond houdende overtuiging dat ernst en humor elkander niet uit-, maar insluiten, en van werkelijke gedachtenwisseling. — Men zal niet licht op de gedachte komen om een verhandeling te schrijven over de vroolijkheid der geleerden. Op menschen, die buiten onze kringen staan, maken wij, geloof ik, wel eens den indruk dat wij stroef en strak, unheimisch-plechtig en benauwend-gewichtig zijn. Ik vraag: is dat noodig? Het is toch waar wat de reeds genoemde Chesterton zegt: „unless a man is in part a humourist, he is only in part a man". Met humor wordt hier natuurlijk bedoeld die hooge eigenschap, welke gegeven is in zulk een innerlijke vrijheid van den geest, als ons verheffen kan boven allerlei tegenstellingen. Humor en wezenlijke ernst sluiten elkander in, humor en plechtigheid sluiten elkander uit. Waarom kunnen geleerden soms zoo plechtig zijn? Hoe zou het komen? Laat mij enkele vragen mogen stellen, in plaats van allerlei te constateeren.

Zou het komen van onzen landaard? Maar Duitsche geleerden kunnen toch ook nogal gewichtig en comisch-indrukwekkend zijn. Komt het daarvan dat de stof zelve ons toch eigenlijk niet zóo imponeert dat wij ons zelf vergeten, klaar inziende dat het geheel overbodig is dat wij zelf ook nog imponeeren? Komt het misschien van het specialiteiten-stelsel, dat in de wetenschap hoe langer hoe meer een noodzakelijkheid wordt. Een specialiteit isoleert uit den aard der zaak, hij is een „aristocraat der aristocraten", immers hij moet het alleen weten, maar ...... hij weet het dan ook alleen! De steeds voortgaande specialiseering en détailleering maakt dat wij ons tegenwoordig onveilig voelen, zelfs op het terrein van een studievak, dat toch niet al te ver vàn ons ligt. Wij hebben daar somwijlen den indruk, de gewaarwording dat wij met dynamiet, wel met min-

zaam dynamiet, maar toch met dynamiet in aanraking komen. Komen wij aan den rand van zulk een studievak, dan gaat het nog, maar gaan wij er over heen, dan wordt ons niet zelden met een vriendelijken, witten glimlach te verstaan gegeven dat wij er toch eigenlijk niets van weten. Dat zal in veel gevallen wel waar zijn, maar het kon ons toch eenvoudiger en vruchtbaarder, niet zoo medusa-achtig aan het verstand gebracht worden. Geestig zijn de paradoxen, waarmee Chesterton het ook door hem als noodzakelijk erkende euvel beschrijft: „wetenschap, zegt hij, beteekent specialisme, en specialisme beteekent oligarchie.... Eens zongen menschen rondom een tafel in koor, nu zingt één persoon alleen, om de ongerijmde reden dat hij beter kan zingen. Als onze wetenschappelijke beschaving zoo voortgaat (wat volgens hem hoogst onwaarschijnlijk is), komt het nog zoover dat maar één persoon alleen zal lachen, omdat hij beter kan lachen dan de rest". [1]) Dit zijn natuurlijk paradoxen, maar wij voelen toch wel dat er, onder dit lichte kleed, zedelijke vragen schuilen, die voortvloeien uit op zich zelf onvermijdelijke eischen der wetenschap. — Er *is* wel genezing voor de beschreven kwaal. Zij is gelegen in de aankweeking van hooge zedelijke eigenschappen. Wie niet ijdel is, houde zichzelf deswege nog niet voor nederig. Hij kan immers in stilte leven alleen bij zijn eigen applaus.

Voor de laatste maal vraag ik: kan de afwezigheid van humor ook samenhangen met afwezigheid van werkelijke gedachtenwisseling, waarvan de oorzaak voor een deel kan schuilen in specialisme, maar voor een ander deel óók in ons zelf? Over *uw* kring mag ik niet oordeelen, omdat ik er buiten sta, maar onder ons theologen houdt de gedachtenwisseling dikwijls niet over. Wij, geleerden, leven niet zelden op eilandjes, en dat is niet gezellig. Ik weet, er zijn bizondere gevallen, waarin men geen gedachtenwisseling moet vragen, maar tusschen die enkele gevallen en eigenlijk gezegde „trifles" ligt er toch een breede

---

[1]) t. a. p. p. 228, 229.

zone, waarop gedachtenwisseling *moest* mogelijk zijn. Is zij daar niet mogelijk, dan zijn maar twee gevallen denkbaar: òf wij spreken niet meer met elkander, òf wij zullen moeten spreken over betrekkelijke „trifles". Maar daarmee zal het niet altijd uit zijn. Het droevig-comische zal daarin bestaan dat wij onze „trifles" ongemerkt opblazen tot zaken van gewicht. Een mensch kan nu eenmaal niet buiten eenigen ernst, al zou het maar een droef onbewust vertoon van ernst zijn. — Voor werkelijke gedachtenwisseling is noodig, o ja kennis, ik zou het bijna vergeten, maar bovenal en in de eerste plaats eenvoud en nederigheid, en wederom in de eerste plaats zelfverloochening, een zekere royaliteit en breedgepenseeldheid, en ten derden male in de eerste plaats het eenvoudig makend inzicht dat wij van de meeste dingen nog maar weinig weten.

Ik moet thans eindigen. Allerlei vragen heb ik gedaan, waarvan ik de beantwoording overlaat aan u en mij zelf. Ik zal mij gelukkig rekenen, als ik u de overtuiging geschonken heb dat er over de physiologie en pathologie van den docent nog wel een en ander kan en ook moet gezegd worden. Gij hebt niet gehandeld, zegt men wellicht, over de schoonheid van het ambt. Maar die schoonheid was de stille onderstelling van al wat ik gezegd heb. Wie in den dagelijkschen tredmolen der praktijk den blik op die schoonheid verloren heeft, kan dien blik weer terugkrijgen door de besproken verzoekingen te zien en goed onder de oogen te zien, en door zich te wapenen tegen die verzoekingen. De wapenen, de middelen van verweer zijn er.

Voor de eer der uitnoodiging om in dezen kring te spreken, ben ik bizonder dankbaar.

Ik heb gezegd.

De Voorzitter dankt den spreker voor zijne rede „vol geestigen ernst en ernstigen geest" en zegt, dat hij niet door nabeschouwing den indruk der rede wil bederven, maar alleen verzekeren, dat het gehoor hem dankbaar is voor zijne ernstige vermaning en zijne edele opwekking. „Laat dit", voegt hij er

onder toejuiching der vergadering bij, „uwe belooning zijn, dat wij van hier gaan, zij het al niet als betere docenten, dan toch bezield met het verlangen om betere docenten te worden."

Ten slotte spreekt Dr. J. W. Bierma over:

De uitspraak van het Latijn.

In het Programma waren reeds te voren de volgende stellingen afgedrukt:

I. Het is wenschelijk, dat in de bestaande uitspraak van het Latijn aan de Nederlandsche gymnasia die veranderingen worden gebracht, welke deze uitspraak juister maken en zonder praktische bezwaren terstond zijn in te voeren.

II. Daarom is het wenschelijk met den cursus 1907—1908 in de eerste klasse der Ned. gymnasia de volgende veranderingen in de conventioneele uitspraak te brengen:

1°. men spreke *c* steeds als *k* uit;

2°. men spreke *ti* steeds als *tie* uit;

3°. men spreke *u* als *oe* uit, behalve bij wisseling met *i*.

III. Het is wenschelijk eene commissie in te stellen, die onderzoekt, welke verbeteringen [nog] in de uitspraak kunnen worden gebracht, zonder dat men op onoverkomelijke praktische bezwaren stuit.

Deze Commissie zal, na overleg met de faculteiten der Letteren aan de Nederlandsche hoogescholen en met het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche gymnasiën op het volgende Philologen-congres rapport uitbrengen en, zoo zij dat nuttig oordeelt, voorstellen doen.

Het Bestuur van het Vijfde Nederlandsche Philologen-congres benoeme deze commissie.

Ter toelichting houdt nu de Inleider de volgende rede:

Dames en Heeren,

Ik stel mij voor, dat de gedachte, die het Bestuur van dit Congres leidde, toen het de verdere behandeling van mijne op

het vorig Congres voorgestelde veranderingen in de thans gevolgde uitspraak van het Latijn, bepaalde op het uur, dat aan de sluiting van het Congres onmiddellijk voorafgaat, deze was, dat die zaak, lang te voren besproken, door velen van U, Dames en Heeren, ongetwijfeld rijpelijk overdacht, misschien nog wel geschikt zou zijn, om na de vele en lange eischen, die reeds gedurende twee dagen aan Uwe gedachten zijn gesteld, uwe geestelijke vermoeidheid en overzadiging te overwinnen. Door deze handelwijze evenwel heeft het Bestuur zware eischen gesteld aan mijne bekwaamheid om U — niet te vervelen; ik vrees inderdaad, dat ik daaraan niet geheel zal kunnen voldoen.

Ik vrees dat des te meer, nu het mij heeft laten volgen op een spreker, bij wiens licht ik zoo heel gemakkelijk als schaduw zal kunnen hebben te dienen.

In deze omstandigheden is er eene zaak, die mij eenigermate bemoedigt en troost, namelijk, dat ik slechts kort tot U zal hebben te spreken. Ik heb in deze kwestie van de uitspraak van het Latijn zooveel, misschien moet ik zeggen, zoo onbescheiden veel, gesproken, dat het als wenschelijk mag worden beschouwd, dat anderer meening thans openbaar worde, opdat ten slotte, M. H., na rijpe overweging van U zelf en veelzijdige toelichting de beslissing genomen worde.

Datgene wat ik nog tot U wensch te zeggen, zal natuurlijk voornamelijk betreffen dat, wat er nieuw is in de stellingen, die ik U nu voorleg, vergeleken met die van het vorige Congres.

Te voren evenwel vraag ik vergunning om een paar woorden te wijden aan een belangrijke opmerking, die op het vorige Congres in het al te korte debat is gemaakt.

Men verwonderde zich, dat ik voorstellen indiende om de heerschende uitspraak van het Latijn te veranderen zonder eerst principieel voor de wenschelijkheid van verandering te hebben gepleit. Deze opmerking lijkt volkomen juist en toch had ik niet verwacht, dat ze gemaakt zou worden. Immers welke dingen zijn er, die niet nu en dan verandering, vernieuwing behoeven? *Πάντα ῥεῖ* heeft de oude wijsgeer gezegd. Datgene wat onver-

anderd blijft, verliest den samenhang met zijn omgeving en versteent.

En is het niet algemeen erkend, dat onze uitspraak van het Latijn niets voor zich heeft dan dit — in de praktijk is het een machtig argument — dat ze eenmaal bestaat. Eenvoudig is ze niet. Wie het onderwijs in het Latijn in de laagste klassen meermalen gegeven heeft, weet, hoe vaak er verbeterd, als ik dat woord hier gebruiken mag, moet worden. Juist is ze ook niet. Integendeel, ze is geheel in strijd met wat de wetenschap op het oogenblik leert.

Welnu is het dan niet bevreemdend, dat men het zoo lang heeft gedaan met een uitspraak, die noch eenvoudig noch juist is?

Misschien is er wel iemand onder U geneigd om te zeggen, dat het van zoo verbazend weinig belang is, hoe men een taal uitspreekt, die voornamelijk wordt geleerd om de voortbrengselen zijner literatuur te kunnen verstaan. Hem zou ik willen zeggen, dat we de teekenen des tijds mòeten trachten wèl te verstaan. Zijn er geene aanwijzingen, dat het onderwijs in de klassieke talen bezig is van richting te veranderen? Als we naar een kenschetsing van dat onderwijs zoeken, zooals het geweest is in den tijd, die het naaste achter ons ligt, zouden we het dan niet het beste kunnen noemen „voorbereidend onderwijs voor jongelui van den deftigen stand en tevens voor de studie van een paar wetenschappen"? Wellicht zullen er in de toekomst nog steeds zijn, die onder de algemeen opvoedende vakken het Latijn verkiezen, maar toch meen ik, dat men verwachten moet, dat het Latijn in de toekomst voornamelijk voor hen dienen zal, voor wier studies het van direkt belang is. En voor een groot deel van dezen is de uitspraak van groote beteekenis. Een juist inzicht in de ontwikkeling van het Latijn en de Romaansche talen, in de historie van de aan het Latijn ontleende woorden in de Germaansche talen, kan onmogelijk worden verkregen, als men de zaak op den kop zet, en aan de Latijnsche woorden eene klankwaarde toekent, die ze of nooit hebben gehad, of eerst eenige eeuwen na den tijd, waarom het gaat, hebben verkregen. De zaak is bij eenig nadenken zoo natuurlijk, dat ik

me meen te kunnen onthouden van het geven van voorbeelden.

Ik kan de verzoeking niet weerstaan om nog een derde argument voor verandering aan te voeren. Het weg te laten zou te veel gevergd zijn van mijn persoonlijke overtuiging. Achteraan noem ik het echter, omdat ik vrees, dat velen onder U het niet als geldig zullen beschouwen.

Velen hebben in de laatste jaren een andere meening omhelsd omtrent datgene, wat in de kennis eener taal gewichtig is, dan vroeger heerschte. Zij beschouwen de kennis van de klanken eener taal en de geschiedkundige ontwikkeling daarvan als in de eerste plaats gewichtig. Op alle gebieden der taalstudie is deze nieuwe richting van invloed geweest.

Ik geloof ook, dat het aan haar in de eerste plaats te wijten is, dat in verschillende landen pogingen zijn gedaan om de conventioneele uitspraak van het Latijn te verbeteren. Het overzicht van een hervormingsplan, dat aangenomen is voor het universitair onderwijs in Engeland vindt ge in „The Classical Review" van Febr. 1906. Het doet mij genoegen te kunnen mededeelen, dat daarin ook is opgenomen, wat ik voorstel omtrent *c* en *ti* voor vocalen. Omtrent *u* moet het Engelsche plan eenigszins anders luiden, omdat hierin onderscheid wordt gemaakt tusschen lange en korte vocalen.

Als gij de stellingen, zooals ik U die nu voorleg, D. en H., vergelijkt met de door mij te Utrecht verdedigde, dan zult ge gemakkelijk inzien, dat ik een offer heb gebracht. Ge zult me kunnen begrijpen, als ik verklaar, dat ik gaarne alle onderdeelen van stelling II aangenomen zag en dat ik hoop, dat ge U met het instellen van de Commissie, van welke sprake is in stelling III, zult kunnen vereenigen, en evenzeer, dat die Commissie met nieuwe voorstellen bij een volgend Congres zal komen. Toch is het mogelijk, wanneer de meerderheid conservatief gestemd is, de wenschelijkheid van verbetering te erkennen, in overeenstemming daarmede voor de benoeming eener Commissie, zooals bedoeld is in III, te stemmen, maar een of meer van de in II gedane voorstellen tot nader onderzoek naar die Commissie te

verwijzen. Met het oog op die mogelijkheid is het woordje „nog" in de eerste alinea van III tusschen haakjes gezet.

Mijn persoonlijke overtuiging, D. en H., hierin wat naar achteren te dringen, achtte ik noodig, omdat het wenschelijk is, dat veranderingen in de uitspraak tamelijk algemeen worden ingevoerd. Daartoe is de eerste stap, dat men het hier tamelijk algemeen eens is over de veranderingen, die nu reeds aan te brengen zijn. Dan zal men zedelijk toch ook verplicht zijn, om mede te werken tot de invoering van datgene wat men nuttig acht. Ik geloof, dat dan zij die tegen verandering zijn, omdat ze er nu eenmaal tegen zijn, zelfs met den stroom mee zullen moeten gaan. Zijn ten slotte ook niet sommige leerboeken, wier ouderdom eerbiedwaardig en wier bruikbaarheid gering was, uit de programma's verdwenen?

Kan men van de nu reeds voorgestelde veranderingen zeggen, dat ieder docent ze, zoodra hij dat wil, zonder groote moeite voor hem zelf, kan invoeren bij zijn onderwijs, van vele veranderingen, van welke men toch moeilijk af kan zien, als men de uitspraak van het Latijn inderdaad ernstig wil verbeteren, kan dit niet worden gezegd. Bij wijze van voorbeeld noem ik slechts het onderscheiden van lange en korte klinkers, de uitspraak van *e* en *o*, de uitspraak van tweeklanken. De praktijk heeft hier voorlichting noodig; evenzoo hebben degenen, die veranderingen in onze spelling hebben trachten te brengen, een bepaald systeem voorgesteld en toegelicht. Wilde men aan persoonlijk initiatief de zaak overlaten, de bontheid der verschillende systemen zou weldra meer verwondering, dan de uitslag voor het onderwijs bewondering wekken.

Om die voorlichting te geven zal de Commissie, van welke in stelling III sprake is, benoemd moeten worden. Hare taak vooraf te omgrenzen, zou voorbarig en ongepast zijn, maar wel is 't me geoorloofd te zeggen, hoe ik me heb voorgesteld, dat zij werkzaam zal zijn. Zij zal de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek naar de klanken van het Latijn in duidelijken en korten vorm neerleggen, zoodat de praktijk er gemakkelijk

zonder veel studie gebruik van kan maken; tevens zal zij daarbij wegschiften, wat te onzeker is of bij de toepassing in het onderwijs te groote moeilijkheden zou veroorzaken.

Te veronderstellen, D. en H., dat, indien gij het instellen zulk eener commissie wenschelijk acht, het moeilijk zou zijn de mannen er voor te vinden, zou een beleediging zijn den classici aangedaan, te meenen, dat het Congresbestuur in dezen hare medewerking niet zou willen verleenen om deze toch zeker niet onbelangrijke zaak tot een goed einde te brengen, zou een hoon zijn dat bestuur aangedaan.

En ik meende, dat juist dat Bestuur was aangewezen om deze Commissie te benoemen omdat die bestuursdaad in zekeren zin een omen zou zijn, een voorteeken van de samenwerking van het Universitair en het Gymnasiaal onderwijs. Beide hebben belang bij deze kwestie, beide hebben het recht er in te worden gekend, beide zijn in staat tot de goede uitvoering der wenschelijk geachte veranderingen mede te werken. Daarom meende ik ook, dat het wenschelijk was, dat de Commissie voeling hield èn met de letterkundige Faculteiten van onze Hoogescholen en met het Genootschap, dat het Gymnasiaal onderwijs vertegenwoordigt.

Moge deze zaak dan slagen in het belang van ons onderwijs, door de samenwerking van allen!

Ik heb gezegd.

De Voorzitter dankt den Inleider ook daarvoor, dat hij kort is geweest.

Bij het debat betuigt Prof. Dr. J. Woltjer zijn spijt, dat hij niet kon aanwezig zijn op het vorige congres, waar hetzelfde onderwerp behandeld werd. In het algemeen is hij het met Dr. Bierma eens, dat de uitspraak van het Latijn eenigszins nauwkeuriger moet zijn; echter zou hij niet op den voorgrond wenschen te stellen, wat Dr. B. onder 1, 2 en 3 van Stelling II vermeld heeft, maar allereerst de lange uitgangen bij de declinatie en conjugatie de hun toekomende uitspraak willen geven met het oog op het prosodisch lezen der dichters. Zonder moeite is die verandering in te voeren en de lectuur

van Ovidius in de derde klasse van het gymnasium zal er gemakkelijker door worden. Veel onzekerheid heerscht er omtrent de quantiteit der klinkers in het corpus van een woord, slechts weten wij door Cicero, dat een klinker vóór *ns* en *nf* lang wordt, hetgeen de transscriptie in het Grieksch bevestigt. Het werk van Marx steunende op deductie laat ons te dezer zake vaak in den steek. Groot nut ziet Spreker er verder niet in, als wij de gewone uitspraak van het woord *Cicero*, die 5 of 6 eeuwen gold, vervangen door *Kikero*. Bovendien krijgt men bovenal te maken met het Juristen-Latijn en in den tijd van Justinianus werd de *c* niet meer in alle gevallen als *k* uitgesproken. Reeds in de derde eeuw, misschien al in den tijd van Gaius begint de geassibileerde uitspraak op te komen. Zou men dus niet, om consequent te zijn en een juist beeld der uitspraak te geven, in een tekst van Cicero de *c* moeten uitspreken als *k*, daarentegen in een tekst van Augustinus of een anderen kerkvader aan deze letter die uitspraak moeten geven, welke in latere eeuwen gebruikelijk was? Hoe groote verwarring zou men daarmee stichten! Neen, het voordeel, hetwelk met de voorgestelde uitspraak bereikt wordt, is niet van zoodanigen aard, dat Spreker risico zou willen loopen grootere moeilijkheden in het leven te roepen.

Daar is eindelijk de quaestie, of *u* ontstaan is uit *i;* voor superlativi weten wij het, in vele andere gevallen is het onzeker. Daarom concludeert Spreker, dat het verkieslijker is de voorgestelde veranderingen te laten rusten en slechts de verbuigings- en vervoegingsuitgangen, welke lang zijn, lang uit te spreken.

Prof. Dr. J. S. Speyer verklaart niet veel enthousiasme voor het onderwerp te gevoelen; maar hij heeft natuurlijk sympathie voor het streven om waar te zijn. En dan verdient het waardeering, dat, nu in de 19de eeuw zooveel licht is opgegaan op taalgebied, de behoefte gevoeld wordt ook daar waar te zijn! Intusschen wat moet meer gelden, vraagt hij, die behoefte dan wel de eerbied voor de traditie, voor de uitspraak, die sedert vele eeuwen zoo diep ingeworteld is? Men zegge toch niet, dat het Latijn eene doode taal is. Zoolang het,

gelijk bij ons, in zulke schoone rhetorische wendingen geschreven wordt, zoolang men zulke fraaie Latijnsche gedichten vervaardigt, kortom zoolang men in zoo zuiveren vorm gedachten weet te belichamen in het Latijn, zoolang is het Latijn niet dood, en heeft men zelfs het recht te spreken van een „Nederlandsch Latijn". Maar zal men nu eene commissie instellen?

Spreker meent, dat het niet te pas komt, de uitspraak bij decreet op te leggen, evenmin als men op zulk een wijze de vereenvoudigde spelling van het Nederlandsch zou kunnen invoeren. Tegen een commissie echter om een wetenschappelijk praeadvies uit te brengen kan geen bezwaar bestaan. Wat nu het voorstel van Prof. Woltjer betreft, om de lange eindlettergrepen in declinatie en conjugatie ook lang uit te spreken, Prof. Speyer meent, dat dit reeds aan menig gymnasium geschiedt.

Van de door Dr. Bierma opgenoemde punten, beoordeelt Spreker punt 1 anders dan punt 2 en 3. Wil men n.l. de *c* in alle gevallen als *k* uitspreken, dan komt men in conflict met de traditie van alle Europeesche volkeren, eene traditie gewettigd door den geleidelijken overgang van den gutturaal eerst in palataal daarna in sibilans. Wil men *u* uitspreken als *oe*, dan sluit men zich aan bij de uitspraak der Duitschers en Italianen. Is het al waar, dat men in sommige gevallen niet weet, of *ŭ* de uitspraak had van onze „u" en zal men daardoor wel eens een fout maken, dat zal niet veel afdoen, meent Spreker.

Moeilijker is de beslissing bij *ti*; prefereert men evenwel de dentale uitspraak, dan zal er geen inconsequentie ontstaan in gevallen als *Boeotia* tegenover *Βοιωτία*. Bovenal echter zou Prof. S. een vierde punt in overweging willen geven, om n. l. de gutturale media werkelijk als zoodanig uit te spreken bijv. in *Augustus*, *Pompeius Magnus* enz.

Hoe dit alles zijn moge, Prof. Speyer moet er zich beslist tegen verklaren een dwingend besluit uit te lokken.

Dr. J. van Vessem vraagt, of het wel zoo zeker is, dat in Vergilius' tijd de *c* nog altijd als *k* werd gehoord. Persoonlijk is hij van oordeel, dat, zoo inderdaad overal de *k*-uitspraak destijds

nog bestond, in menig vers aan de euphonie zou te kort gedaan zijn. Welk eene „klappende" uitspraak zou bijv. ontstaan Aen. I 56

kirkum klaustra fremunt; kelsa sedet Aeolus arke?

of Aen. I 672

..... haud tanto kessabit kardine rerum.

quokirka kapere ante dolis et kingere flamma cet.

Voor de uitspraak in Plautus' tijd daarentegen, heeft hij geen bezwaar tegen het alliteratie-argument uit Poenul. 530; voor zoover Spreker heeft kunnen nagaan, geeft bij Plautus de *k*-klank geen kakophonie, maar wint hij daardoor juist aan welluidendheid.

Dr. A. Poutsma vraagt Prof. Woltjer, waarom de traditie, die toch voor de foutieve uitspraak der lange uitgangen evengoed bestaat als voor die van de *c*, in het eerste geval niet, in het tweede geval wel moet wegen. Verder is zijn overtuiging, dat het wel waarde heeft voor de praktijk *c* als *k* uit te spreken; voor beginners is het werkelijk lastig om in *vacca, vaccam, vaccarum* de *c* als *k* uit te spreken, doch in *vaccis*, *vaccae* de geassibileerde uitspraak aan te wenden. Dan is er gezegd, zoo gaat Dr. P. voort, dat men enkele details wel aan het individueel inzicht en aan het gemoed van den docent kan overlaten; maar men vergeet dat rector of curatoren verbieden kunnen wat hun niet bevalt.

Dr. A. Rutgers van der Loeff geeft in overweging alleen de *ū* als *oe* uit te spreken, dan begaat men zeker niet de fout de *ŭ* in sommige gevallen een onjuistere klankwaarde te geven.

Prof. dr. J. J. Salverda de Grave weet uit zijn eigen ervaring als docent van het Nieuw-Latijn d. i. van het Fransch, van hoe groot belang een verbeterde uitspraak zou zijn, weshalve hij krachtig de voorstellen van den inleider wenscht te ondersteunen.

Thans zegt Dr. Bierma, dat hij zich bij deze ingens materia zeer moet beperken. Bij zijn privaat onderwijs neemt hij de lange uitspraak der lange eindsylben bij declinatie en conjugatie steeds in acht. Al sedert jaren zijn wij bezig de Romeinsche metriek te bederven door de voorafgaande lettergreep door onze *tsi*-uitspraak lang te maken. Spreken wij *cista* uit als *kista* (cf. Friesch

kiste) en passen wij dat evenzeer toe op andere Lehnwörter, dan zal de oorsprong van deze dadelijk duidelijker worden. Komende tot de quaestie der allitteratie, die een leelijken klank zou doen ontstaan, zegt Spreker, dat, wat mooi gevonden wordt, dikwijls slechts eene quaestie is van conventie. Op verzoek van den voorzitter breekt de inleider hier zijn verdediging af en formuleert zijn voorstel tot benoeming eener commissie, welke de voorgestelde verbeteringen zal onderzoeken.

Prof. Dr. S. A. Naber zegt, dat eene vergadering er steeds op uit is, de verantwoordelijkheid van zich af te schuiven en over te brengen op eene commissie van drie of vijf leden. Al stond hij gansch alleen, hij zou zich verzetten tegen de benoeming van zulk een commissie. Hij vindt er iets tirannieks in.

Prof. Woltjer wil wel niet meer ingaan op de quaestie zelve: echter moet hij er op wijzen, dat voor de Romeinen zelven even goed de bezwaren van gutturale en geassibileerde uitspraak bestonden als bij ons in *vacca*, *vaccae* in *locus*, *loci loca* enz. Hij voor zich wil geen lid worden van de commissie, die men wenscht te benoemen.

Bij de stemming over het voorstel, of eene commissie zal worden benoemd voor het omschreven doel, verklaren zich 37 leden er voor, 21 tegen en 10 wenschen zich te onthouden. De vergadering vereenigt zich met het voorstel van den president om voor die commissie aan te wijzen: Prof. Dr. J. S. Speyer, Prof. Dr. J. Hartman, Dr. J. W. Bierma, Dr. K. Sneyders de Vogel en Dr. H. Cannegieter.

Inmiddels is het te laat geworden voor de voordracht van Dr. A. A. Fokker, die dus niet gehouden wordt.

Ten slotte voert Prof. Speyer nog het woord om aan den voorzitter, die dank zij een gelukkige vereeniging van gaven van hoofd en hart zulk een treffende leiding wist te geven aan de vergaderingen dezer belangrijke sectie, zijne groote erkentelijkheid te betuigen. De gansche vergadering gaf luide hare volle instemming met deze woorden van warme hulde te kennen.

Lijst der Genoodigden en Leden.

LIJST DER GENOODIGDEN.

Mr. P. Rink, Minister van Binnenlandsche Zaken.

Mr. G. van Tienhoven, Commissaris der Koningin in Noord-Holland.

Mr. H. J. Dijckmeester, Commissaris der Koningin in Zeeland.

Mr. A. F. Baron van Lijnden, Secretaris-Generaal aan het Departement van Binnenlandsche Zaken.

Mr. S. J. Blaupot ten Cate, Referendaris aan de afdeeling Onderwijs.

Burgemeester en Wethouders van Amsterdam.

Curatoren en Secretaris van Curatoren der Universiteit van Amsterdam.

Curatoren der Vrije Universiteit.

Rector Magnificus en Abactis van den Senaat der Universiteit van Amsterdam.

Rector Magnificus en Abactis van den Senaat der Vrije Universiteit.

Dr. C. J. Eggink, Inspecteur der Gymnasia.

Dr. J. Campert, Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs.

De Heer K. ten Bruggencate, Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs.

LIJST DER LEDEN.

NAMEN.	WOONPLAATS.
Dr. F. L. Abresch	Amsterdam.
Dr. L. Alma	Utrecht.
Mej. J. Anema	Arnhem.
Mej. H. Asselbergs	Amsterdam.
Mr. C. H. Baale.	Amsterdam.
L. M. Baale.	Amsterdam.
Mej. Dr. M. J. Baale	Stad-Doetinchem.
H. G. Baints	Den Helder.
C. R. Bakhuizen van den Brink . .	's-Gravenhage.
Mej. E. J. R. Bakhuizen van den Brink.	Rotterdam.
Dr. W. H. van de Sande Bakhuyzen .	Utrecht.
Dr. W. A. F. Bannier	Utrecht.
Mej. J. L. Barbiers	Haarlem.
Dr. A. J. Barnouw	's-Gravenhage.
Mej. Dr. F. E. J. W. Baudet . . .	Hilversum.
Mej. L. C. de Beer	Amsterdam.
Dr. A. Beets	Leiden.
A. van der Belt	Amsterdam.
J. F. Bense.	Arnhem.
Mej. A. C. van den Bergh	Amsterdam.
Dr. E. Bessem	Utrecht.
Prof. Baron Franç. Bethune. . . .	Leuven.
Dr. N. J. Beversen	Zwolle.
Dr. J. W. Bierma	Leiden.
H. Bijleveld.	Amsterdam.
A. W. Bijvanck.	Leiden.
M. van Blankenstein	Kopenhagen.
Prof. Dr. P. J. Blok.	Leiden.
Dr. J. F. D. Blöte	Tilburg.
Dr. M. Boas	Amsterdam.
A. de Boeck	Hoogstraten.
Dr. G. J. Boekenoogen	Leiden.
Mej. H. G. W. Boer	Arnhem.

Namen.	Woonplaats.
Prof. Dr. R. C. Boer	Amsterdam.
Prof. Dr. T. J. de Boer.	Amsterdam.
Dr. Z. C. de Boer	Tiel.
Dr. A. C. H. Boissevain	Winschoten.
Dr. J. W. Boissevain	Amsterdam.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain. . . .	Groningen.
G. Bolkestein	Nijmegen.
Mr. A. C. Bondam	Arnhem.
Dr. L. Boosten	's-Hertogenbosch.
Dr. A. Borgeld	Amsterdam.
R. Borggreve	Middelburg.
E. Th. Borlé	Rotterdam.
Mej. W. J. Bosch	Amsterdam.
J. H. van den Bosch	Gouda.
R. Bouman	Amsterdam.
Mr. L. G. N. Bouricius	's-Gravenhage
A. Bourquin	Amsterdam.
Dr. H. Bouwman	Sappemeer.
Dr. C. Brakman Jz.	's-Gravenhage.
Dr. Joh. C. Breen	Amsterdam.
H. H. Breuning	Leiden.
Gerard Brom	Utrecht.
Dr. W. C. L. Bronsveld.	Hoorn.
B. J. ter Brugge	Amsterdam.
H. G. ten Bruggencate	Wageningen.
Prof. Dr. H. Brugmans	Amsterdam.
J. C. Bruijn.	Amsterdam.
Mej. J. C. de Bruin.	Winterswijk.
Dr. D. Bruins	Zutfen.
J. A. Bruins	Amsterdam.
R. Buning	Rotterdam.
Dr. C. P. Burger Jr.	Amsterdam.
G. J. Burger	Haarlem.
Prof. Dr. K. H. Th. Bussemaker . .	Leiden.
Prof. Dr. W. Caland	Utrecht.
Dr. H. Cannegieter Tzn.	's-Gravenhage.
Prof. Dr. A. Carnoy	Leuven.

Namen.	Woonplaats.
A. K. Castelein	Amsterdam.
Dr. J. K. de Cock	Maastricht.
Mej. W. L. C. Coenen	Amsterdam.
D. Cohen	Leiden.
Dr. H. T. Colenbrander	Voorburg.
L. J. Corbeau	Rotterdam.
Dr. Eug. Cordewener	's-Hertogenbosch.
H. P. Coster	Utrecht.
H. G. du Crocq.	Enkhuizen.
Mevr. M. A. du Crocq—Van der Burg .	Enkhuizen.
R. J. Dalhuisen	Dordrecht.
Prof. Dr. P. H. Damsté.	Utrecht.
Dr. Chr. Deknatel	Zutfen.
K. J. Derks	Nijmegen.
Prof. Dr. Is. van Dijk	Groningen.
Dr. B. Dijksterhuis	Tilburg.
R. Dijkstra	Amsterdam.
Dr. Th. Dokkum	Sneek.
A. van Dokkum	Amsterdam.
Mej. C. van Doorninck	's-Gravenhage.
Dr. A. C. Dornheck Busscher . . .	Zwolle.
P. J. C. Ed. Douwes Dekker . . .	Hoogezand.
Dr. G. J. Dozy	's Gravenhage.
Mej. M. D. G. Duijvis	Koog a/d Zaan.
P. van Duinen	Amsterdam.
R. van Duinen	Hoorn.
Dr. D. A. H. van Eck	Leiden.
W. van Eeden	Amsterdam.
Dr. A. J. Egelie	Nijmegen.
Dr. C. J. Eggink	's-Gravenhage.
Mevr. Eikendaal	's Gravenhage.
Prof. Dr. H. J. Elhorst . .	Amsterdam.
Mej. E. E. Engelbrecht	Deventer.
Dr. G. Engels	Rotterdam.
A. van der Ent	Zalt-Bommel.
Prof. Dr. A. H. G. P. van den Es . .	Amsterdam.
B. van der Esch	's-Gravenhage.

NAMEN.	WOONPLAATS.
Dr. J. J. Esser	Kampen.
M. A. Evelein	Leiden.
M. van Everdingen	Katwijk a/d R.
Mej. Ch. J. Farret	Haarlem.
Dr. F. F. C. Fischer	Zetten.
F. H. Fischer	Amsterdam.
Dr. H. J. Flipse	Amsterdam.
Dr. A. A. Fokker	Amsterdam.
Dr. J. M. Fraenkel	Utrecht.
Dr. J. J. A. A. Frantzen	Amsterdam.
D. Fuldauer	Amsterdam.
Dr. W. van der Gaaf	Amsterdam.
K. R. Gallas	Alkmaar.
Prof. Dr. J. H. Gallée	Utrecht.
Dr. A. H. Garrer	Haarlem.
Dr. A. W. van Geer	Groningen.
A. W. Geerling	Amsterdam.
Dr. W. Geerts	Arnhem.
Prof. Dr. W. Geesink	Amsterdam.
Mej. T. J. Geest	Amsterdam.
Dr. J. Gerzon	Wageningen.
A. H. Geurts	Rolduc.
Dr. P. J. M. van Gils	Rolduc.
Mej. M. A. de Goeje	Rotterdam.
Dr. I. H. Gosses	Amsterdam.
Mej. E. Groothoff	Amsterdam.
Mej. Dr. C. C. van de Graft . . .	Utrecht.
J. C. G. Grasé	Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave . .	Leiden.
J. G. Griss	Hilversum.
J. J. Griss	Rotterdam.
P. G. Groenen	Voorhout bij Leiden.
Dr. J. W. Le Grom	Gouda.
C. Grondhoud	Amsterdam.
Prof. Dr. J. V. de Groot	Amsterdam.
L. Th. de Groot	Nijmegen.
R. de Guasco	Rolduc.

Namen.	Woonplaats.
C. P. Gunning	Amsterdam.
Dr. J. H. Gunning Wz.	Amsterdam.
Ph. G. Gunning *	Amsterdam.
J. H. A. Günther	Amsterdam.
Mej. M. J. Guye	Amsterdam.
Dr. S. P. Haak	Arnhem.
Prof. Dr. A. G. van Hamel . . .	Groningen.
A. G. van Hamel Jr.	Amsterdam.
Dr. J. Hartelust	Utrecht.
A. O. Heesterman	Amsterdam.
J. W. van Heeswijk	Voorhout bij Leiden.
Dr. J. Heinsius	Leiden.
Dr. J. Helder	Amsterdam.
Jos. Hensen	Katwijk a/d Rijn.
Mej. S. Herkenrath	Amsterdam.
Prof. Dr. D. C. Hesseling	Leiden.
J. N. Hessling Ez.	Dordrecht.
C. Heyman	Haarlem.
Dr. G. E. W. van Hille	Zwolle.
L. Hillesum.	Amsterdam.
Dr. J. Hoeksma.	Amsterdam.
J. W. A. de Hoest	Utrecht.
F. H. Holtzmüller	Amsterdam.
Prof. Dr. A. E. J. Holwerda . . .	Leiden.
Mej. L. Hooflen.	Amsterdam.
Dr. S. S. Hoogstra	Gouda.
Mej. A. 't Hooft	Dordrecht.
Dr. J. Hooijkaas	Zutfen.
C. J. Hoolboom.	Amsterdam.
G. van Hoorn	Amsterdam.
M. Horn	Schiedam.
J. Huibers	Voorhout bij Leiden.
Prof. Dr. J. Huizinga	Groningen.
Dr. A. Hulshof	Utrecht.
C. W. B. Ingenhoes	Amsterdam.
G. Jans.	Zaandam.
Dr. Andr. Jansen	Bunnik.

Namen.	Woonplaats.
Dr. N. Japikse	's-Gravenhage.
W. Jaspar	St.-Odiliënberg bij Roermond
Mej. J. T. Jelgersma	Apeldoorn.
J. de Jong	Rotterdam.
Dr. K. H. E. de Jong	's-Gravenhage.
L. de Jonge	Amsterdam.
C. G. Kaakebeen	's-Gravenhage.
J. Kamerbeek	Rotterdam.
Dr. A. H. Kan	Middelburg.
Prof. Dr. H. T. Karsten	Amsterdam.
Dr. J. Katte	Enschede.
J. M. Keen	's-Gravenhage.
Prof. Dr. J. H. Kern	Groningen.
Prof. Dr. G. W. Kernkamp	Utrecht.
Dr. L. A. Kesper	Gouda.
Mej. M. Kievits	Amsterdam.
D. Klaij.	Voorschoten.
Dr. A. Kluyver	Leiden.
A. M. C. G. Knottnorus	Utrecht.
Dr. C. G. Th. W. Koch.	Tiel.
Chr. Kok	Leiden.
Alb. Kolkman	Amsterdam.
Mr. C. L. Kooiman	Utrecht.
J. C. Koopman	Utrecht.
J. Koopmans	Dordrecht.
A. Koppendraijer	Nijmegen.
Dr. E. F. Kossmann	's-Gravenhage.
N. J. Krom.	Leiden.
J. Kroon Jr.	Dordrecht.
Dr. E. Kruisinga	Amersfoort.
Dr. E. T. Kuiper	Amsterdam.
Prof. Dr. K. Kuiper.	Amsterdam.
Mej. N. Kuiper	Dordrecht.
W. E. J. Kuiper	Amsterdam.
J. J. H. Lambermon	Rotterdam.
Mej. J. C. Landré	Dordrecht.

NAMEN.	WOONPLAATS.
L. Lasonder	Middelburg.
Dr. K. Later	Utrecht.
F. W. Leeman	Rotterdam.
Dr. P. Leendertz Jr.	Amsterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. . . .	Leiden.
Dr. J. H. Leopold	Rotterdam.
Mej. M. H. Leopold.	Assen.
S. A. Leopold	Goes.
Mr. J. A. Levy.	Amsterdam.
F. G. de Liefde.	Middelburg.
A. Lievegoed	's-Hertogenbosch.
Mej. C. Ligtenberg	Utrecht.
Mej. Dr. M. Loke	's-Gravenhage.
H. van Malsen	Utrecht.
I. Mauritz	Amsterdam.
Dr. H. P. Meijer	Amsterdam.
L. A. van Melle	Utrecht.
Dr. I. Mendels	Groningen.
Dr. M. B. Mendes da Costa. . . .	Amsterdam.
J. Mettrop	Dordrecht.
Dr. A. J. van der Meulen	Utrecht.
Dr. W. W. van der Meulen. . . .	Scheveningen.
M. Mieras	Amsterdam.
N. van Milligen.	's-Gravenhage.
Dr. P. H. van Moerkerken Jr. . . .	Haarlem.
Dr. L. J. Morell	Utrecht.
F. Muller Jzn.	Utrecht.
J. Mart. Müller.	Amsterdam.
Prof. Dr. J. W. Muller	Utrecht.
Mr. S. Muller Fzn.	Utrecht.
Prof. Dr. S. A. Naber	Amsterdam.
Mej. E. Neurdenburg	Utrecht.
Dr. J. Niemeijer	Kampen.
G. F. Nierstrasz	Rotterdam.
Mej. Dr. J. A. Nijland	Amsterdam.
Th. Nolen	Rotterdam.
Mej. G. van Nop	Amsterdam.

Namen.	Woonplaats.
Mej. M. C. Olivier	Dordrecht.
Dr. R. van Oppenraaij	Amsterdam.
Dr. W. J. Oudegeest	's-Gravenhage.
Mej. W. Peletier	Amsterdam.
A. Picnot	Middelburg.
Dr. H. P. B. Plomp	Hoorn.
M. A. A. van der Poel	Amsterdam.
M. A. P. C. Poelhekke	Nijmegen.
H. Pol	Groningen.
Prof. Dr. H. J. Polak	Groningen.
J. H. G. van Poppel	Rolduc.
Mej. J. Poppelhouwer	Amsterdam.
Mej. A. Posthumus	Amsterdam.
A. Postma	Amsterdam.
J. Postmus	Amsterdam.
A. R. Pott	Amsterdam.
Dr. Alb. Poutsma	Amsterdam.
Mevr. A. C. Poutsma—Naber	Amsterdam.
H. Poutsma	Amsterdam.
A. H. Preller	Amsterdam.
Dr. J. Prinsen J.Lzn.	Nijmegen.
Mej. J. M. Proot	Amsterdam.
Mej. C. H. Raabe	Hilversum.
R. de Raaf	Amsterdam.
G. S. Reehorst	Amsterdam.
Dr. E. H. Renkema.	Utrecht.
Mej. G. F. Renkema	Utrecht.
Jkvr. V. Rethaan Macaré	's-Gravenhage.
Dr. R. T. F. Reudler	Rotterdam.
E. Ribbergh.	Rolduc.
J. A. M. Rijk	Amsterdam.
Mej. J. M. E. van de Rivière	Deventer.
Jhr. Mr. J. J. Rochussen	Amsterdam.
Dr. IJ. H. Rogge	Amsterdam.
Mej. W. E. van Roggen	Arnhem.
Dr. H. M. B. ter Haar Romeny.	Haarlem.
Dr. H. Roodhuyzen Jr.	Zalt-Bommel.

Namen.	Woonplaats.
P. Roorda	Groningen.
Dr. A. G. Roos.	Groningen.
L. van Rossen	Sneek.
Prof. Dr. J. Rotgans	Amsterdam.
H. J. A. Ruijs	Hilversum.
Dr. A. Rutgers.	Haarlem.
Dr. A. Rutgers van der Loeff . . .	Winschoten.
Dr. J. Sassen	Amsterdam.
C. Schaink	Zetten.
A. A. van Schelven.	Amsterdam.
Dr. J. B. Schepers	Haarlem.
Dr. M. A. Schepers.	's-Gravenhage.
Dr. L. Schmedding	Nijmegen.
Dr. M. Schoengen	Leeuwarden.
H. J. Scholten	Harlingen.
J. H. Scholte	Groningen.
Dr. W. van Schothorst.	's-Gravenhage.
Mej. S. Schouten	Gouda.
Mej. L. Sethe	Amsterdam.
Prof. Dr. B. Sijmons	Groningen.
Mr. J. A. Sillem	Amsterdam.
Dr. N. J. Singels	Utrecht.
Prof. Dr. J. Six.	Amsterdam.
Dr. J. Uddleton Slater	Amsterdam.
Dr. E. Slijper	Leiden.
Dr. H. Smit.	Groningen.
Dr. J. H. Smit	Amsterdam.
Dr. L. J. W. Smit	's-Hertogenbosch.
J. C. P. Smits	Maastricht.
Dr. K. Sneyders de Vogel	Arnhem.
E. M. van Soest	Alkmaar.
Mej. M. van Soest	Amsterdam.
Dr. P. V. Sormani	Nijmegen.
Prof. Dr. J. S. Speijer	Leiden.
C. Spoelder Jr.	Leiden.
M. Steenhuisen	Delft.
Mej. B. M. van der Stempel. . . .	Amsterdam.

Namen.	Woonplaats.
Dr. J. M. Th. A. Stille	Utrecht.
Dr. W. J. M. van Stockum	Dordrecht.
Dr. F. A. Stoett	Amsterdam.
W. H. Stregels	Tilburg.
J. H. W. Strijd	Utrecht.
A. Sunier	's-Gravenhage.
Dr. H. A. J. van Swaay	Tilburg.
A. E. H. Swaen	Groningen.
J. G. Talen	Zwolle.
Mr. A. Telting	's-Gravenhage.
Dr. J. J. Terwen	Amsterdam.
Dr. W. Meerum Terwogt Jr.	's-Gravenhage.
Prof. Dr. P. Thomas	Gent.
W. F. Tiemeijer	Amsterdam.
Mej. E. Timmer	Haarlem.
L. Timmer	Utrecht.
Dr. Fr. Tombeur	Antwerpen.
S. Tromp de Ruijter	Amsterdam.
Dr. M. C. Valeton	Arnhem.
Dr. J. van der Valk	Rotterdam.
Mej. A. Vas Nunes	Amsterdam.
Dr. J. O. S. van der Veen	Amsterdam.
B. van der Velde	Amsterdam.
C. A. Vening Meinesz	Amsterdam.
Prof. Dr. J. Vercoullie	Gent.
Prof. Dr. J. Verdam	Leiden.
N. L. Verlint	Utrecht.
H. Vermaat	Nijmegen.
Mej. C. W. Vermeere Merlen	Dordrecht.
J. J. Vermeulen	Utrecht.
Mej. M. J. Verstege	Groningen.
J. Verwer	Leiden.
Dr. J. van Vessem	Amsterdam.
Dr. C. J. Vinkesteyn	Schiedam.
Mej. J. A. A. Visser	Amsterdam.
R. Volbeda	Rotterdam.
Dr. C. W. Vollgraff	Utrecht.

Namen.	Woonplaats.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff	Utrecht.
Dr. C. G. N. de Vooys	Assen.
J. A. Vor der Hake	Loenen a/d Vecht.
Mej. L. Vos	's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. de Vreese	Gent.
M. de Vries.	Amsterdam.
Dr. J. Vürtheim	Utrecht.
Prof. Dr. J. van Wageningen . . .	Groningen.
Mej. C. Walburg Schmidt	Amsterdam.
K. de Wals	Hoogstraten.
Mej. A. J. Walther.	's-Gravenhage.
Dr. S. J. Warren	Rotterdam.
Joh. Ae. Wartena	Groningen.
Dr. M. A. van Weel	's-Gravenhage.
P. Werkman	Leiden.
Dr. D. J. A. Westerhuis	Kampen.
J. F. Weterings	Amsterdam.
C. N. Wybrands	Amsterdam.
Dr. N. van Wijk	's-Gravenhage.
Dr. C. J. Wijnaendts Francken . . .	's-Gravenhage.
Dr. C. Wilde	Mariëndaal bij Grave.
Mej. J. F. de Wilde.	Amsterdam.
Prof. Dr. J. te Winkel	Amsterdam.
Prof. Dr. J. Woltjer	Amsterdam.
Prof. Dr. R. H. Woltjer	Amsterdam.
Dr. J. van IJzeren	's-Gravenhage.
A. Zeller	Amsterdam.
A. Zijp	Arnhem.
Mej. A. Zuidema	's-Gravenhage.

HANDELINGEN

VAN HET

ZESDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES

GEHOUDEN TE

LEIDEN

OP

WOENSDAG 30 EN DONDERDAG 31 MAART 1910.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF's UITG.-MIJ. — 1910.

HANDELINGEN

VAN HET

ZESDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES.

HANDELINGEN

VAN HET

ZESDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES

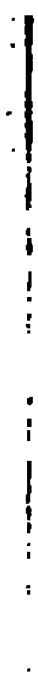
GEHOUDEN TE

LEIDEN

OP

WOENSDAG 30 EN DONDERDAG 31 MAART 1910.

LEIDEN. — A. W. SIJTHOFF's UITG.-MIJ. — 1910.

ZESDE NEDERLANDSCHE

PHILOLOGENCONGRES

gehouden te LEIDEN

op WOENSDAG 30 en DONDERDAG 31 MAART 1910.

De algemeene vergaderingen en die der afdeelingen werden gehouden in het gebouw der Rijks-Universiteit.

BESTUUR.

Prof. Dr. J. VAN LEEUWEN Jr., Voorzitter.
Prof. Dr. J. TE WINKEL, Onder-Voorzitter.
Dr. K. SNEIJDERS DE VOGEL, 1ste Secretaris.
P. J. ENK, 2de Secretaris.
J. DE JOSSELIN DE JONG, Penningmeester.
Prof Dr. P. J. BLOK Voorzitter der Commissie van Ontvangst.
Dr. E. BESSEM, Vertegenwoordiger van het Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasiën.

VOORZITTERS DER AFDEELINGEN.

Klassieke Philologie: Prof. Dr. P. H. DAMSTÉ.
Germaansche en Romaansche Philologie: Prof. Dr. R. C. BOER
Geschiedenis en Archaeologie: Prof. Dr. K. H TH. BUSSEMAKER.
Paedagogiek: Dr. P. V. SORMANI.

COMMISSIE VAN ONTVANGST.

Prof. Dr. P. J. BLOK, Voorzitter.
J. VERWER, Secretaris.
Dr. J. W. BIERMA.
W. DRAAIJER.
Dr. D. A. H. VAN ECK.
A. DE KOSTER.
Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE.
P. WERKMAN.
E. F. M. J. MICHIELS VAN VERDUINEN,
Rector van het Leidsch Studentencorps.

COMMISSARISSEN VAN ORDE.

Mej. J. W. P. DROST.
Mej. J. GREIDANUS.
Mej. J. G. H. HOVENS GREVE.
CH. J. BRYCE.
P. GEYL.
H. C. HARTEVELT.
B. KEULEN.
G. E. OPSTELTEN.
W. S. UNGER.
F. W. VAN WIJK.

Regeling der Werkzaamheden.

WOENSDAG.

9—10 **Opening van het Congres** door den Voorzitter.

10—12 **Vergadering van de Afdeeling der Klassieke Philologie.**
Sprekers: Dr. E. H. RENKEMA, Dr. E. SLIJPER, Prof. Dr. H. KERN.
Vergadering van de Afdeeling der Germaansche en Romaansche Philologie.
Sprekers: Prof. Dr. J. J. A. FRANTZEN, Dr. B. FADDEGON.
Vergadering van de Afdeeling der Geschiedenis en Archaeologie.
Sprekers: Dr. J. S. THEISSEN, Prof. Dr. J. HUIZINGA.

1½—2½ **Algemeene Vergadering.**
Spreker: Prof. Dr. J. J. SALVERDA DE GRAVE.

2½—4½ **Vergadering van de Afdeeling der Paedagogiek.**
Sprekers: Mej. Dr. CHR. LIGTENBERG, Dr. A. H. KAN.

DONDERDAG.

9 – 11 **Vergadering van de Afdeeling der Klassieke Philologie.**
Sprekers: Dr. J. VAN IJZEREN, Prof. Dr. P. H. DAMSTÉ.

9 – 12 **Vergadering van de Afdeeling der Germaansche en Romaansche Philologie.**
Sprekers: Dr. A. BEETS, Dr. A. J. BARNOUW, P. VALKHOFF, W. DAVIDS.

9 – 11 **Vergadering van de Afdeeling der Geschiedenis en Archaeologie.**
Sprekers: Mr. Dr. N. W. POSTHUMUS, Dr. N. JAPIKSE.

11 – 12 **Gecombineerde vergadering der Klassieke en Geschiedkundige afdeelingen.**
Spreker: Dr. A. RUTGERS VAN DER LOEFF.

1½ – 3½ **Vergadering van de Afdeeling der Paedagogiek.**
Sprekers: Dr. R. VAN OPPENRAAY, Dr. E. BESSEM.

3½ – 4½ **Algemeene Vergadering.**
Verslag van de door het Vijfde Nederlandsche Philologen-Congres benoemde Commissie voor de uitspraak van het Latijn aan Nederlandsche gymnasia. (*Handelingen*, bl. 281).

4½ Sluiting van het Congres door den Voorzitter.

HANDELINGEN.

ALGEMEENE VERGADERINGEN.

KLASSIEKE PHILOLOGIE.

GERMAANSCHE en ROMAANSCHE PHILOLOGIE.

GESCHIEDENIS en ARCHAEOLOGIE.

PAEDAGOGIEK.

Zesde Nederlandsche Philologencongres.

1e Algemeene Vergadering, op Woensdag 30 Maart 1910, des morgens te 9 uur, in het Groot-Auditorium der Rijks-Universiteit.

De Voorzitter, Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr., opent het Congres met de volgende rede:

Geëerde Vergadering,
Dames en Heeren, zeer geachte Toehoorderessen en Toehoorders!

Laat mij U recht van harte mogen welkom heeten in dit oude en eerwaardige gebouw, door Heeren Curatoren der Leidsche Universiteit gastvrij voor ons opengesteld, een welwillendheid waarvoor wij hun gaarne onzen oprechten dank betuigen. Hier, waar gedurende een reeks van menschengeslachten is uiting gegeven aan allerlei wetenschappelijke overtuigingen, — hier, waar sinds eeuwen de edele strijd tegen onkunde en dwaalbegrippen wordt gestreden, waar de steenen zelve ons spreken van een schoon verleden en een grootsche roeping, hier is het goed vertoeven. De beslommeringen van den dag vinden geen toegang door dit ernstige portaal; het drukke leven der onbeduidendheid deinst terug voor deze streng onsierlijke zaal met haar ongemakkelijke banken; er is hier niets aantrekkelijks voor wie vermaak of genot zoeken. Toch is deze ruimte vaak tot de

laatste staanplaats gevuld, en ook wij zijn er heden in grooten getale bijéén.

Het kan U niet verwonderen dat degeen aan wien het voorrecht te beurt valt U heden van dezen, door roemrijke herinneringen gewijden kansel te mogen toespreken, bij zijn voorbereiding tot die eervolle taak zich heeft afgevraagd wat eigenlijk het doel zou zijn dezer samenkomst in den Akademischen vacantietijd, en wat er voor gunstige gevolgen van konden worden verwacht. Wat komen wij heden en morgen in dezen tempel der wetenschap zoeken? wat brengen wij er?

Het antwoord ligt voor de hand. — „Wij brengen hier onzen studiezin, en natuurlijk willen wij hier werkzaam zijn in dienst der wetenschap die wij lief hebben. Daartoe zullen wij, hetzij gezamenlijk, hetzij in eenige groepen gesplitst, verschillende vraagstukken bespreken en overwegen. De onderwerpen zijn ons allen reeds medegedeeld. Waartoe dan eigenlijk nu nog die vraag naar het doel onzer samenkomst?"

Zeker, dat is ons wèl omschreven en algemeen bekend doel. Maar is het ook het einddoel van ons streven in deze dagen? Is het op zichzelf waard te worden nagestreefd? Is hetgeen hier wordt beoogd op voldoende wijze aangeduid als men heeft gewag gemaakt van de onderwerpen der te houden voordrachten en de daarover in grooter of kleiner kring te voeren debatten?

Wie dat mocht meenen, zou allicht eenigszins wantrouwend gestemd kunnen worden ten opzichte van het doelmatige onzer bijeenkomst. Wie heeft nooit uitingen van ongeloof gehoord omtrent het nut van congressen, en wie heeft de betrekkelijke juistheid dier bedenkingen niet vaak moeten erkennen. — „Was dàt nu zoo belangrijk of zoo dringend?" — „Had men dàt vraagstuk niet beter zus en zoo en daar en daar kunnen behandelen, niet beter in geschrifte dan mondeling, niet beter in meer tijd dan de beperkte duur van een congres en de beperkte belangstelling der congresleden er voor konden beschikbaar stellen?" En als zóó het scepticisme aan het woord was, en ook wel minder vleiende opmerkingen werden vernomen over

onnoodige drukte en timmeren aan den weg, dan kwam vaak het goedige optimisme er tusschen met de op ronden toon gegeven verzekering: „dat het, nu ja, misschien niet allemaal even gewichtig was en dat de wetenschap er wel niet zooveel verder door zou komen, maar dat toch ook eigenlijk de hoofdzaak het samentreffen zelf was." Indien de spreker bijzonder goed geluimd en niet zoo heel ernstig van aard was, dan voegde hij er wellicht nog aan toe „dat welbeschouwd van een congres de gezamenlijke maaltijd het voornaamste is."

Zou degeen die in een openingsrede gewag maakt van dergelijken scherts, zonder er onmiddellijk een ernstige afkeuring op te laten volgen, de plaats waar hij staat misbruiken? Spreker meent van niet: wilt hem eenige oogenblikken uw welwillende aandacht gunnen voor hetgeen hij tot toelichting heeft aan te voeren.

Er is inderdaad veel waars in zulke uitingen. Wordt de vorm ontdaan van wat daaraan loszinnig lijkt en dus ergernis kan geven, dan blijft er zelfs zuivere waarheid over. Het is waar dat een voordracht over een wetenschappelijk onderwerp vaak even goed of beter tot haar recht komt als zij door den *druk* onder de oogen van belangstellenden wordt gebracht; het is waar dat een spreker die hoogstens gedurende een half uur de aandacht zijner toehoorders mag in beslag nemen, en hun belangstelling moet deelen met de reeds voorafgegane en de nog te wachten sprekers, verstandig doet geen al te hooge verwachtingen te koesteren van hetgeen hij in die weinige oogenblikken met zijn verhandeling zal kunnen bereiken. En het is óók waar dat — niet het eten en drinken, maar zóó bedoelde onze luchthartig gestemde vriend van daar straks het ook niet, en zóó lucullisch plegen congresmaaltijden niet te zijn ingericht, — maar dat het samenzijn met geestverwanten, een paar dagen lang, óók aan den disch, in gezelligen ongedwongen omgang, bij congressen het voornaamste is.

Waarom?

Het antwoord geven ons de boomen onzer wegen en bosschen.

De op een open plek gegroeide iep of den zien we met veel rijker schat van vruchten getooid dan haar dicht opéén gedrongen zusters. De levenskiemen, die door de voorjaarswinden of door kleine gewiekte luchtbewoners werden aangevoerd van gindschen boschrand, van den verren gezichteinder wellicht, hebben onbelemmerd tot haar toegang gevonden en deden de bloesems vrucht zetten. In de ruimte en de rust der eenzaamheid hebben daarna de vruchten zich ontwikkeld, door lucht en zon gekoesterd, en de boom heeft ze gevoed met eigen levenssappen; maar den prikkel ten leven ontvingen zij *van elders*. In de schemerdonkere volte van het bosch zouden ze zijn verkwijnd, en in de afzondering van een plantenkas, hoe ruim ook en hoe zonnig, zou er zelfs geen begin van ontwikkeling zijn geweest. Om uit te groeien behoeft de levenskiem de gelegenheid tot ontwikkeling door eigen kracht, maar den aanvang van haar groei, haar bestaan zelf als levend wezen dankt zij aan een kracht buiten haar, aan de vereeniging van haar vruchtbeginsel met het van elders aangezweefde bloemstof, — aan de *liefde*, zeggen wij, als wij niet aan het plantenrijk alleen denken, maar den oorsprong van alle leven met één enkel woord willen aanduiden.

Zonder liefde wordt geen leven gewekt, op stoffelijk zoo min als op geestelijk gebied. En dàt zegt eigenlijk — al is hij er zich misschien niet van bewust — wie congres-gezelligheid prijst boven congres-geleerdheid. De liefde is alles, ook op het gebied van kennis en wetenschap: dàt mag ook op het spreekgestoelte van Leiden's Groot-Auditorium worden gezegd zonder vrees dat daardoor aan de waardigheid der plaats zou worden te kort gedaan. Geen ontwikkeling, geen vooruitgang, geen vondsten of ontdekkingen, of het is de liefde, de behoefte om te weten en te begrijpen, die er den aanstoot toe heeft gegeven. Honger en liefde, de drang tot nemen en de drang tot geven, zijn de drijfveeren van alle aardsch bestaan, ook van het menschenleven, en op het gebied van den geest evenzeer als op dat des lichaams: de middelpuntzoekende, op het eigen ik gerichte zelfzucht, die het bestaan mogelijk maakt, en het

middelpuntvliedende, zelfverloochenende streven naar hetgeen waar is en schoon en goed, dat aan het bestaan zijn waarde geeft.

Van alle zijden geworden ons indrukken. Wie in zijn geest zou willen opnemen àlwat tot hem komt uit de wereld der gedachten, zou aanstonds met machtelooze verbijstering worden geslagen. Gesteld het ware hem mogelijk, en gesteld hem ware tot zijn ongeluk een geheugen geschonken dat vasthield alwat er eenmaal toegang had gevonden, dan zou die arme geest in korten tijd overstelpt liggen onder een berg van feitenkennis, en voor geen denkbeeld zou er licht of ruimte overblijven. Beperking is dan ook voor elk denkend wezen een allereerste en vanzelf sprekende eisch, dus ook — en vooral — voor wie naar wetenschap streven, — om ons nu verder zelf te beperken tot eigen kring. Beperking — maar tot wàt? Tot eigen studievak? Maar daarbuiten is toch óók zooveel dat onze belangstelling waard is! En ook daarbinnen is zoo veel, — veel meer dan wij ons kunnen eigen maken; ook dáár stapelt hetgeen er weetbaar is in een ommezien zich op tot een verpletterende vracht, — zou zich althans opstapelen, als niet, dank zij de zwakheid van ons herinneringsvermogen, door het nieuw aangevoerde het reeds vroeger aanwezige geleidelijk werd weggedrukt in het duister der vergetelheid. — Zoo veranderen onze telkens opgehoogde grindwegen niet gaandeweg in torenhooge dijken, maar de slappe veenbodem laat voortdurend van het opgebrachte steengruis zooveel wegzakken in de lichtlooze modder, dat het verkeer mogelijk blijft.

Zal dan de studie zich bepalen tot een gedeelte, een deeltje van eenig vak? Maar waarheen wij ons ook wenden, overal vinden wij reeds veel aanwezig, en meer naarmate wij langer rondzien; geen plekje van den grooten geestesakker is nog ongerept. Ach waartoe dan nog meer stof aan te dragen op een loggen reuzenhoop? — Zoo voert de zelfbeperking tot moedeloosheid, straks tot onverschilligheid; voor gemakzucht en genotzucht, of in het gunstigst geval voor geliefhebber op allerlei ànder gebied dan juist dàtgene waarop wij tehuis zijn,

staat de deur open, en hoe grooter de natuurlijke gaven zijn van den ontmoedigde, des te grooter is de kans dat hij of zij zal ondergaan in geblaseerde ontevredenheid; dat de geestelijke indigestie zal voeren tot de klacht: „wee mij dat ik een nazaat ben! Was ik maar vroeger geboren, toen de wereld nog jong was," — in die juventas mundi, die zoo schoon lijkt onder het waas der illusie, omdat zij zoo ver van ons is verwijderd: — „thans is het gebied des geestes lang verdeeld en zelfs het kleinste stukje is begeven, nieuws is er niets meer onder de zon: zoo laat ons eten en drinken en vroolijk zijn," — de lugubere vroolijkheid van het pessimisme zonder hoop of doel. — „Een menschenhater is eigenlijk een teleurgestelde menschenvriend," laat Plato Socrates zeggen: zoo is ook een hater der wetenschap een in wien de wetenschappelijke zin niet tot zijn recht is gekomen.

Neen, nieuws is er niets, — en toch is alles weer telkens nieuw. Oud is onze aarde, en toch nieuw en versch voor elk menschenkind dat begint te leven. Het wezen der dingen is onveranderlijk en voor den sterveling onkenbaar, maar de wereld der verschijnselen wordt nieuw geboren in elk oog dat zich opent voor het zonnelicht; elk onzer neemt ze als een oorspronkelijke wereld in zich op, het is *zijn* wereld, aan zijn persoonlijkheid beantwoordend, met eigen geluk en leed, eigen goed en kwaad, eigen kennis en eigen onkunde, eigen genegenheid en tegenzin. De oude zon gaat dagelijks op over goeden en boozen, de zon van Homerus straalt ook voor ons, dat weten we: en toch heeft ook de oude wijze gelijk met zijn bewering dat de zon elken morgen nieuw is. Nieuw is het licht van de *levenszon* op elken levensmorgen.

Op den lust tot kijken komt het aan, op de aantrekkelijkheid van het waargenomene voor den waarnemer, — op de liefde. En deze neemt af in kracht naarmate zij over grooter kring wordt verspreid. De algemeene menschenliefde is weinig meer dan een woord. Wie met de hand op het hart kan verklaren dat hij iets van liefde in zich gevoelt voor nooit aanschouwde Vuurlanders of Kamschatkalen, is òf een zeer buitengewoon

mensch òf lijdt aan zelfbedrog; en ook de liefde voor alle beschaafden, of voor alle inwoners van het vaderland, — ik zeg niet: voor het vaderland als een geheel gedacht, waartoe wij ook zèlf behooren, — of de liefde voor alle burgers van de stad onzer inwoning, of voor verre ons persoonlijk onbekende verwanten is, zooal bestaande, in elk geval onbeduidend, als zij wordt vergeleken met de genegenheid voor eigen kring, de liefde voor wie ons het naaste staan, voor de ééne uitverkorene van ons hart. Slechts dáár kan de gloed der liefde waarlijk verwarmen en verhelderen, en ook de liefde voor beschaving, voor kennis, voor een bepaald vak van wetenschap kan slechts dàn ons geestesleven verlichten en koesterend doorgloeien als zij zich samentrekt op één punt.

Hij wiens geest door zulk een liefde vruchtbaar wordt gemaakt, geeft zich aan zijn zelfgekozen taak — niet uit plichtbesef, niet omdat hij het nuttig of doelmatig of wat ook oordeelt, maar omdat hij niet anders kàn, uit innerlijken drang des harten: — geheel, zoo mogelijk, en anders zooveel slechts mogelijk. Wat hem daarbij tegenhoudt gevoelt hij als belemmering. Hij *moet*, het is zijn lust en zijn last tevens; de nood is hem opgelegd, maar het is een als willen gevoeld moeten. En die liefde bestraalt alwat in de nabijheid van het voorwerp zijner belangstelling komt met een verrassend licht; òmdat het in de nabijheid er van komt, wordt het verhelderd en ontneveld, het wordt er door aangetrokken, straks er in opgenomen, er mee vereenigd tot een welsamenhangend organisme, dat van de levenwekkende kern uit wordt doorstroomd van levenskracht. En dat geheel is nu den liefhebbende eigen geworden; hij bezit het in schoonheid, — een schoonheid wellicht alleen voor hem zelf zichtbaar, zeker voor hem beter zichtbaar dan voor anderen; en zoolang het door zijn liefde wordt gekoesterd, blijft het voor hem leven en bloeien.

En nu krijgt ook allerlei, waarop hij vroeger niet of nauwelijks placht te letten, beteekenis en waarde voor hem. Wat is belangrijk? Wat wetenswaardig? Op zichzelf en om zijns zelfs

wil niets; alleen wat door een in ons groeiende kiem van geestelijk leven is benaderd en in den omloop van haar levenssappen is opgenomen, dàt is *voor ons* belangrijk. Wat daar buiten ligt is *voor ons* dood gewicht, een belemmerende vracht; het kan eerst dàn van waarde voor ons worden, als het insgelijks wordt aangeraakt door de wondermacht der liefde, door den prikkel des levens, die van een liefdevol onderzoek uitgaat. Wat tot het voorwerp onzer belangstelling in eenige betrekking staat, dáárvoor hebben wij oog en hart; daarvoor hebben wij tijd en moeite over. Ook de lastigste, langdurigste, droogste nasporingen schrikken ons niet af, als wij daardoor ons doel hopen nader te komen; zij krijgen zelfs aantrekkelijkheid voor ons, en levend wordt voor ons de dorste stof. Nu gelijkt ons geheugen ook niet meer op weeken slijkgrond, maar houdt vast alwat met het ééne onderwerp, waarop onze belangstelling is gericht, in verband staat; onze kennis kristalliseert zich daar omheen, en strekt vandaar vertakkingen uit naar verschillende richtingen. Dat of dat feit, dat verschijnsel, die persoon, gindsche plaatsnaam, die zich vroeger maar niet in onze herinnering wilden hechten, thans blijven ze ons bij, omdat ze ons zijn te pas gekomen bij ons onderzoek; omdat ze ons zijn geworden als goede vrienden, die ons behulpzaam waren toen wij ze noodig hadden, en die we daarom niet zullen vergeten.

Eén voorwerp dus van liefde, één onderwerp van liefdevol onderzoek, dat is het wat wij noodig hebben. Niet eenzijdigheid en zelfbeperking, maar een naar alle richtingen uit één middelpunt uitstralend, tegen bekrompenheid en vadzigheid beveiligend streven van den weetlust. Waarom neemt bij zoo vele wetenschappelijk gevormden de zin voor wetenschap al spoedig af? Het is omdat zij te kort schieten in liefde. Omdat zij wel zich hebben vastgezet binnen een eng omschreven — veelal door de omstandigheden hun aangewezen — kringetje, maar zich niet met liefdevollen ijver hebben gewijd aan het vruchtbaar en vruchtdragend maken van dat plekje geestesterrein.

Gewijd. Schoone moedertaal, die zóó in één woord antwoord

geeft op hetgeen wij vragen. Op de *wijding* komt het aan, de inwijding in het liefdesmysterie. Liefde is het al; zonder haar geraken wij in onvrede met onszelf, met onzen levensinhoud en onzen levensarbeid; geen koel overleg of verantwoordelijkheidsgevoel kan haar vervangen, geen noeste vlijt kan haar afwezigheid goedmaken. Wat haar fnuikt, doet schade aan onze ziel: wat haar wekt, bevordert ons geestelijk welzijn.

Daarom wèl ons dat wij *philologen* zijn, wèl ons zoo wij dien eernaam met volle recht mogen voeren. Niet op de nauwkeurige omschrijving van wat men in dat oude woord zich precies onder *logos* heeft te denken, komt het in de eerste plaats aan: — daarin is vrijheid voor meer dan één opvatting, en allerlei schakeeringen hebben er recht van bestaan; — maar om het waarlijk *philein*, het *liefhebben* is het te doen. Een onwaardige of een hersenschim te beminnen is altijd nog beter dan de liefde niet te kennen.

Een hersenschim. Dat zal het voorwerp onzer genegenheid zeker aan velen toeschijnen. Immers, wij philologen omvatten met onze liefde.... iets dat onnoodig is voor het dagelijksch bestaan der maatschappij, iets dat geen nut heeft voor landbouw of veeteelt, voor handel of nijverheid, voor volksgezondheid of verkeerswezen, dat geen armoede lenigen, geen welvaart bevorderen kan, iets dat geen macht of roem of zingenot belooft, iets dat niet is om te zetten in dingen van dagelijksch gebruik. Alleen maar door onbaatzuchtige liefde gedreven — of wij zouden geen echte philologen zijn — streven wij met inspanning van al onze krachten naar het doel dat ons lokt.

Maar juist omdat wij onnoodig zijn, daarom zijn wij *onmisbaar* in een maatschappij waarin allerlei idealen dreigen te verbleeken. Dat wij eigenlijk nergens goed voor zijn, dat is onze hoogste eeretitel. Zoo ergens, dan is hier het overbodige het noodzakelijke; en indien het denkbaar ware dat een eeuw stond aan te breken waarin nog maar alleen naar het stoffelijke, het: „wat heb je er aan?" en „wat doe je er mee?" werd gevraagd, dan zou de liefde voor de hoogere goederen des

menschdoms altijd nog een toevluchtsoord vinden in althans één menschenhart, zoolang de laatste philoloog niet was gestorven.

En wat is nu voor die liefde meer bevorderlijk dan de omgang met gelijkgezinden, met hen vooral die zich op hetzelfde veld van onderzoek bewegen! Zeker, wij hooren een stem uit het verleden ons toeroepen:

Scire tuum nihil est nisi te scire hoc sciat alter?
Is dan uw weten niets eer andren 't weten?

Maar wij antwoorden:

O ja, maar wàt het is en wat zijn waarde,
Dat blijkt ons eerst wanneer wij 't andren toonen.
Est aliquid sane, at quid sit, quanti sit habendum,
Tum demum id scimus cum aliis ostendimus ipsi.

Ook in boeken vinden wij geestelijken omgang, ongetwijfeld, en de schrijvers zijn ons vaak als vrienden, lieve vrienden, maar — vrienden op een afstand, en een goede buur is beter dan een verre vriend. Wij herinneren ons hoe Socrates bij Plato de boekenwijsheid vergelijkt bij schielijk opgeschoten maar ras weer verwelkt voorjaarsgroen, de kennis uit mondelinge gedachtenwisseling geboren bij het koren, dat langzaam is gerijpt op welverzorgden akker. En wij weten allen wel bij ondervinding dat men vaak in een kort gesprek verder komt dan in ellenlange briefwisseling. De groote meerderheid onzer bestaat uit docenten of die het hopen te worden, en leerlingen zijn wij allen geweest, blijven wij welbeschouwd allen ons leven lang; gij kent het schoone woord van Solon, den wijze: „Steeds leer ik aan bij 't klimmen van mijn jaren". — Wien onzer is de ervaring vreemd dat vaak hetgeen wij aan anderen trachten duidelijk te maken, juist dáárdoor voor ons zelf eerst volkomen duidelijk wordt, of ook die tegenovergestelde — soms beschamende, maar altijd heilzame — ervaring, dat wij vaak, bij het meedeelen aan anderen van hetgeen wij meenen te weten, ons bewust worden van een leemte in onze kennis of ons inzicht, die wij tot dusverre niet hadden opgemerkt, en dus uit het gesprek een geestelijke winst voor ons zelf meedragen. Wij zijn

rijker geworden door te geven en hebben aan onze inspanning vermeerdering van veerkracht te danken; onze lust tot onderzoek heeft een nieuwen prikkel ontvangen.

Dat onderzoek moet dan in afzondering, in de stilte der eenzaamheid geschieden; maar het zou niet zijn aangevangen, als de aanstoot niet van elders was gegeven. En blijkt het later goede vruchten te hebben gedragen, zoodat wij met ingenomenheid kunnen staren op hetgeen onze liefdevolle nasporingen hebben opgeleverd, dan gedenken wij met erkentelijkheid de aanleiding tot het onderzoek, die wij in ons zelf niet zouden hebben gevonden. En bleef onze moeite vruchteloos, dan gevoelen wij dat zij toch niet vergeefsch was en zijn dankbaar ons althans van ons niet-weten te zijn bewust geworden.

Die dankbaarheid maakt dan dat wij ook anderen willen deelgenooten maken van wat wij vonden; zij dringt ons aan de wereld buiten ons terug te geven wat zij ons schonk, — als voldragen vrucht haar terug te geven wat tot ons kwam als levenskiem, een kiem die wij hebben gevoed met onzen eigen geest, met het merg onzer persoonlijkheid.

Het in liefdevolle toewijding ondernomen onderzoek heeft ons ook blijmoedig gestemd, blijmoedig zelfs dán nog als wij slechts negatieve resultaten mochten bereiken. — „De eerste plicht van een litterator is opgeruimd te zijn", placht Cobet te zeggen, — niet: „vroolijk" of: „grappig", maar: „opgeruimd", — en hij spoorde zijn leerlingen ook in dàt opzicht aan door zijn voorbeeld. Wie zijn werk liefheeft, gevoelt dien plicht als een voorrecht, een grâce d'état. Dat werk schenkt hem slechts vreugde; het heft hem op, het draagt hem in de smarten en nooden des levens. Hij geniet elke teug uit de reine bron der wetenschap, die zijn kleine en misschien grof geslepen, maar dan toch zijn eigen glas hem biedt, en gevoelt zich daarbij volstrekt niet beangstigd door het besef dat hij de wereldzee niet kan verzwelgen of zelfs het beekje achter zijn huis, de pomp op zijn eigen binnenplaats niet zou kunnen leegdrinken; en, zelf gelaafd, biedt hij gaarne ook aan anderen een dronk.

Evenzeer als voor neerslachtigheid, behoedt de liefde tot kennis voor bekrompen, aanmatigende zelfgenoegzaamheid, voor de inbeelding van het een of ander nu genoeg of misschien wel alles te weten. Liefde maakt nederig en voor eigen tekortkomingen scherpzinnig. Wàt zou vreemd zijn aan wèlk onderzoek ook! In onze jongensdagen hebben wij ons misschien wel eens vermaakt door met een stok in het kroos van een poldersloot te draaien; zoo ja, dan herinneren wij ons, hoe wij het kroos gaandeweg wel een gezicht ver in beweging zagen komen naar ons toe. Zóó — al is het beeld misschien wat al te gemeenzaam — gaat het bij elk wetenschappelijk onderzoek. Alles is in alles, hangt met alles zamen, door oorzakelijk verband vereenigd, en de kring waarbinnen het onderzoek dient beperkt te blijven wordt alleen aangegeven door de grenzen van ons verstand en van onze belangstelling. Wij zouden wel kunnen verdwalen op zijpaden, die ons al te ver van ons uitgangspunt zouden afvoeren, maar er is geen kans dat wij gestuit zullen worden door een afgrond, die eenig deel van het gebied der menschelijke kennis zou blijken af te snijden van het terrein waarop wij ons bewegen. Zoover onze koestrende geestdrift ons drijft en onze kracht ons kan voeren, zóóver ligt de weg steeds voor ons open, — niet effen of vlak, maar open dan toch.

En die kracht, wat is haar maat?

Dat weet niemand, van zichzelf niet en van anderen niet, eer de proef is genomen; maar in het algemeen kan men zeggen dat zij evenredig is aan onze belangstelling. Wat wij gaarne doen, dat gaat ons gemakkelijk af; daarbij zijn wij ons geen inspanning bewust, en gevoelen — behoudens de onvermijdelijke en vanzelf sprekende tusschenpoozen van rust — geen afmatting. Het doen zelf vermeerdert de spankracht van onzen geest, evenals de spieren van het lichaam krachtiger en beter gevoed worden naarmate zij meer arbeid hebben te verrichten en door het gebruik meer worden geoefend. Leert niet de dagelijksche ervaring dat er voor hetgeen ons bijzonder aantrekt altijd nog wel tijd is te vinden? En aan wie valt dat het gemakkelijkst? Niet juist hun

die den tijd aan zich hebben, maar veelal aan wie reeds met bezigheden zijn overladen. *Geen* tijd hebben wij voor hetgeen wij liever niet doen, voor hetgeen ons tegenstaat en daarom moeilijk valt; en als wij ons in een vacantie verpoozen, hebben wij soms niets te doen en toch — of liever, juist daarom — voor niets tijd. Waarom kost hetgeen bijzonder *goed* wordt gedaan dikwijls opmerkelijk *weinig* tijd? Waarom staan de groote ontdekkingen buiten àllen tijd, geboren als zij zijn in de ingeving van een oogenblik, en waarom is hetgeen ten koste van langdurige inspanning tot stand komt vaak zoo onbeduidend voor anderen? Het is omdat belangstelling, inzicht, liefde is een gave, een vermogen, dat niet met de lengtemaat van de vlijt of met het gewicht van de aangewende moeite kan worden gemeten.

Welnu, de opwekkende invloed die daar uitgaat van het samentreffen met gelijkgezinden, ziedaar de reden van bestaan van alle congressen, ook van het onze. Omdat wij vast en zeker weten dat die invloed bestaat, al kunnen wij naar zijn stoffelijke oorzaken hoogstens gissen, zoolang het „uitstralen van denkbeelden" van de eene persoon op de andere weinig meer voor ons is dan een woord; — omdat wij weten dat die invloed niet alleen bestaat in de verbeelding van onpractische idealisten, maar tot de echte werkelijkheid behoort en zich, hoe dan ook, overal in het leven om ons heen doet gelden, dáárom hebben wij het recht hen, die ontkennen dat de wetenschap bij congressen veel baat kan vinden, met volle overtuiging tegen te spreken. Kan op een congres zelf reeds aanstonds eenig duidelijk bemerkbaar resultaat worden bereikt, iets dat men elkander kan aantoonen, iets dat kan worden vastgelegd in het geheugen of op het papier, des te beter dan; maar noodig is dat niet, zelfs niet van overwegend belang, en een congres dat niets van dien aard opleverde, zou volstrekt niet verdienen daarom onbelangrijk te worden genoemd. Uit den aard der zaak is de invloed waarvan wij spraken voor rechtstreeksche waarneming doorgaans niet vatbaar. Zeker, het kan bijvoorbeeld gebeuren dat iemand, voor wiens studiezin de sleurgang van het dagelijksch leven gevaarlijk

dreigt te worden, bij zulk een gelegenheid tot een spreekbeurt uitgenoodigd en daardoor genoopt tot het zelfstandig behandelen van een wetenschappelijk onderwerp, onder het werk zijn vroegere veerkracht herwint. Het zal ook wel eens voorkomen dat een opmerking van een congresspreker voor een ander de aanleiding wordt tot een nieuw onderzoek, ten einde het gesprokene te bevestigen of aan te vullen of wellicht te weerleggen. Dat kunnen echter slechts uitzonderingen zijn; slechts voor zeer enkelen kan een congres op zulke of soortgelijke wijze eenig onmiddellijk nut blijken op te leveren. Maar voor allen geldt — en dat is grooter winst! — dat dáár het gemeenschapsgevoel wordt verlevendigd, waarvan vermeerderde belangstelling, vermeerdering van geestelijke veerkracht mag worden verwacht; dat zij er zich krachtig bewust worden van hun samenhang met anderen, van hun beteekenis als deelen van een groot geheel, als leden eener vereeniging, talrijker dan eenig congres dat ooit samenkwam en niet alleen de philologen omvattende, de vereeniging van allen die verbonden zijn door de onstoffelijke banden van liefde tot de wetenschap en door die gemeenschappelijke liefde ook worden gedreven tot belangstelling en genegenheid voor elkander.

Als leden van dat wereldcongres roep ik U allen nogmaals van ganscher harte het welkom toe, en verklaar hierbij het zesde Nederlandsche Philologen-congres voor geopend.

2e Algemeene Vergadering, op Woensdag 30 Maart, des namiddags te $1\frac{1}{2}$ uur.

De Voorzitter opent de vergadering en geeft het woord aan Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave voor zijn rede over:

„*Frans spreken en Frans schrijven.*" [1])

Zijn denkbeelden over het spreken en schrijven van het Frans en, in het algemeen, van een vreemde taal meent Spr. het

---

[1]) Deze rede zal in haar geheel afgedrukt worden in de *Gids*.

best te kunnen uitdrukken in de vorm van een antinomie. De thesis zou zijn, wat vooreerst het spreken betreft, dat voor de wetenschap absoluut geen nut is te verwachten van het juist nabootsen der vreemde klanken en van het zich aanwennen van vreemde woorden; omtrent de grootste taalgeleerden is geenszins bekend dat zij één of meer vreemde talen prakties beheersten. Evenmin is het spreken van een vreemde taal een kunst die anderen kunstgenot verschaft van hogere soort; men kan het alleen bewonderen zo als men met genoegen naar een geoefend schaatsenrijder kijkt. Wèl speelt het verstand bij het eerste een gewichtiger rol, maar ook weer niet in die mate dat een mens met middelmatige vermogens niet uitnemend een vreemde taal zou kunnen spreken. Ziehier de antithesis: het is nu eenmaal een soort dogma voor ons geworden dat hij die een vreemde taal beoefent, die nu ook zo goed mogelik moet spreken; hiermede moet men rekening houden. Ten tweede, op de school heeft het onderwijs in de vreemde taal ten doel de leerling daarvan prakties nut te laten trekken, en daarvoor is nodig dat hij haar leert gebruiken. En dan, als pedagogies element is het spreken daarom zo gewichtig, omdat men de leerling zo krachtig mogelik moet doen gevoelen dat de enige werkelike taal die is welke leeft op de lippen, dat de taaluitdrukking niet één is maar oneindig wisselend; het affektieve element der taal komt alleen tot zijn recht als men haar spreekt. Zich daarna beperkende tot het Frans spreken, wijst Spr. op de interessante problemen die zich daarbij voordoen, op de vraag o. a. welke taalvariëteit van het Frans men zal te onderwijzen hebben. De konkluzie van deze eerste antinomie is dan deze: dat het spreken van een vreemde taal nooit doel, altijd slechts middel moet zijn.

Wat het schrijven van een andere taal dan de moedertaal betreft, zo zou de thesis van de antinomie moeten luiden: Dat het iets tegennatuurliks is zich uit te drukken in vreemde termen; men kan nooit oorspronkelik zijn in een vreemde taal; waagt men het zich te laten gaan, dan stelt men zich bloot aan de

ergste fouten. Een eigen stijl zal men zich dus in een vreemde taal niet kunnen veroorloven, zodat de formule, indertijd door Prof. van Dijk gegeven: „Stijl is het vermogen van een eigen uitdrukking voor Gedachte en Gevoel" een belangrijke inkrimping moet ondergaan, wil men haar toepassen op het schrijven van een vreemde taal. Ja, zelfs het „Gevoel" zal daaruit moeten verdwijnen, juist omdat het spontane ontbreekt als wij ons uitdrukken in een vreemde taal. Heeft ooit een dichter, tenzij hij zijn moedertaal had vergeten, verzen gemaakt in een vreemde taal? De antithesis luidt: Wij, leraren, moeten onze leerlingen in staat stellen de vreemde taal te schrijven, ter wille van de praktijk. Bovendien, om een vreemde taal grondig te kennen, moet men leren er zich in uit te drukken; alleen de voortdurende vergelijking met onze taal waartoe wij dan worden gedwongen kan ons de eigenaardigheden van het vreemde idioom leren kennen. Spr. beperkt zich dan weder tot het Frans en deelt mede welke rezultaten omtrent het verschil tussen Nederlandse en Franse stijl hij heeft verkregen door een opstel van een zijner leerlingen aan een twaaftal Fransen, onafhankelik van elkander, ter verbetering voor te leggen. En ook van deze antinomie kan de konkluzie slechts deze zijn: het schrijven van een vreemde taal is op zichzelf van geen waarde, maar het is een onmisbaar hulpmiddel.

3e Algemeene Vergadering, op Donderdag 31 Maart, des namiddags te half vier.

De Voorzitter deelt mede, dat nu aan de orde komt het Verslag van de op voorstel van Dr. Bierma door het vorige Congres benoemde Commissie voor de uitspraak van het Latijn aan Nederlandsche gymnasia, welk verslag den leden eenige weken te voren was toegezonden [1]. Hij geeft allereerst het woord aan Dr. Bierma. Deze stelt voor niet te discussieeren over de

---

[1]) Zie Bijlage bl. 19.

onderdeelen van het uitvoerige programma dat de Commissie heeft opgemaakt. Daartoe lijkt hem het Weekblad voor gymnasiaal en middelbaar onderwijs een meer geschikte plaats.

Dr. Wilde vindt, dat de voorstellen door de Commissie ingediend nòch overeenkomstig de theorie nòch overeenkomstig de praktijk zijn. Spr. kan zich drie standpunten voorstellen: 1°. men behoudt de uitspraak die door de traditie geheiligd is en waarmee onze leerlingen geen moeite hebben; 2°. men neemt een zuiver wetenschappelijke uitspraak aan; 3°. we verlaten ons isolement om onze uitspraak naar de Duitsche of Italiaansche te regelen: een soort internationale uitspraak dus. Nu wil de Commissie een uitspraak invoeren die ook niet deugt, en dàt in onzen tijd, nu de studie der klassieke talen toch al in 't gedrang is. Ook protesteert Spr. met nadruk ertegen, dat men geen rekening heeft gehouden met hen die verreweg in de meerderheid zijn waar het het spreken van 't Latijn betreft, nl. met de katholieke geestelijkheid.

De heer Enk sluit zich gedeeltelijk aan bij vorigen spreker. Hij voor zich zou een wetenschappelijke uitspraak wel gewenscht vinden. Maar wil men slechts gedeeltelijke veranderingen invoeren, dan krijgt men iets heterogeens, waarom hij de oude uitspraak van het Latijn, die we hebben liefgekregen, niet wil laten varen. Spr. adviseert dus tegen de voorstellen der Commissie.

Dr. Poutsma ziet niet in, waarom men niet een gedeeltelijk wetenschappelijke, gedeeltelijk praktische uitspraak zou kunnen invoeren. Hij zou verder willen gaan dan de Commissie en o.a. *Kikero*, *Kaisar* willen uitspreken. Maar niettegenstaande dit meeningverschil, verklaart hij zich voor de voorstellen der Commissie.

Prof. Salverda de Grave kent maar één standpunt, nl. aan de jongens te leeren wat waar is. Slechts gewichtige opportuniteitsgronden kunnen ons dat beletten: we mogen met het Latijn maar niet doen wat we willen, we moeten *de* Latijnsche uitspraak geven. Daar we echter met een traditie van eeuwen te doen hebben, kunnen wij de feiten slechts stuksgewijs aan de

leerlingen bijbrengen. Daarom stelt de Commissie voor voorloopig slechts op enkele punten verbetering aan te brengen.

Dr. Rutgers van der Loeff, die persoonlijk wel voor eenige veranderingen is, vindt het een fout in de samenstelling der Commissie dat er geen Katholiek zitting in heeft. Hij vraagt of het wel wenschelijk is een klove te vormen tusschen de katholieke uitspraak en de andere.

De heer Fehr merkt op dat men met de geestelijkheid alleen rekening moet houden, in zooverre zij wetenschappelijke mannen zijn. Men moet een taal de uitspraak geven die ze heeft.

Dr. Bierma weder aan het woord komende, deelt mede dat er in Amsterdam ook voorgesteld was mede een Katholiek te benoemen, naar hij meende Dr. van Oppenraay. Hij verwondert zich nu een hostiele houding te vinden bij de katholieken. Zij hadden hun wenschen toch aan de Commissie kenbaar kunnen maken. Bovendien bestaat er geen algemeene katholieke uitspraak: Duitsche en Engelsche priesters spreken het Latijn anders uit dan Nederlandsche.

Dr. Wilde wijst tegenover Dr. Poutsma op de vele moeilijkheden die het invoeren van de wetenschappelijke uitspraak zal opleveren, wanneer men alle 37 punten die de Commissie opsomt wil toepassen; Dr. Bierma beantwoordende, zegt spreker nadrukkelijk dat hij niet in opdracht der kerk, maar uit eigen naam spreekt. Trouwens de Kath. Kerk staat niet vijandig tegenover verbeteringen, zooals spreker met een voorbeeld bewijst. Maar de voorgestelde uitspraak is niet wetenschappelijk en evenmin praktisch. De hoofdfouten blijven immers bestaan. 't Is als met een jas met vijf gaten, waarvan we er slechts een paar dichtmaken.

Prof. Salverda de Grave stelt zich op een ander standpunt. Gesteld het onmogelijke geval dat de heer Wilde met een jas met vijf gaten verscheen, dan zouden we het toch waardeeren, als hij er een paar van dicht maakte (*gelach*). Wanneer eenmaal deze voorstellen van de Commissie ingang hebben gevonden, dan zullen de overige 37 punten in betrekkelijk korten

tijd ingevoerd kunnen worden. Dat ligt in de richting van de moderne taalkunde.

Prof. Blok constateerende dat hij, evenals vele van de aanwezigen onbevoegd tot oordeelen is, stelt de volgende motie voor:

> De Vergadering, de discussie gehoord, brengt hulde aan de moeite door de Commissie gedaan, beveelt de zaak van de uitspraak van het Latijn naar aanleiding van het ingediende rapport aan de overweging van deskundigen aan en gaat over tot de orde van den dag.

De Voorzitter wijzende op het late uur en op het feit dat een besluit van het Congres geen bindende kracht heeft, stelt voor deze motie aan te nemen.

Nadat er door Dr. Bolkesteyn, Prof. Salverda de Grave, Dr. van de Sande Bakhuyzen, Prof. van Leeuwen, Prof. Blok en Dr. Renkema vóór en tegen de motie gesproken was, werd deze door de vergadering verworpen en het voorstel van Dr. Spitzen aangenomen, waardoor zij die zich onbevoegd achtten en buiten stemming wenschten te blijven, zich afscheidden. Daarna werd het beginsel van verandering in de uitspraak van het Latijn in stemming gebracht en met zes stemmen tegen aangenomen.

BIJLAGE.

De Commissie voor de uitspraak van het Latijn, ingesteld bij besluit van het vorige Congres, heeft gemeend bij haar werk de grootste voorzichtigheid in acht te moeten nemen. De heerschende uitspraak toch van het Latijn berust op een sinds langen tijd bestaande gewoonte. En die gewoonte is nauw samengegroeid met de gansche inrichting van ons onderwijs in het Latijn en met de studie van het Latijn, zooals die nog steeds wordt beoefend.

Waar zij dus aan het Congres voorstelt de wenschelijkheid uit te spreken van het brengen van eenige veranderingen in de heerschende uitspraak, heeft zij deze zóó gekozen, dat het wezenlijk karakter dier uitspraak er niet door wordt aangetast.

Aan het voorstel evenwel, dat die veranderingen omvat, heeft zij gemeend vooraf te moeten laten gaan het volledig systeem eener betere uitspraak. Een invoering daarvan heeft zij niet op het oog. Zij acht die voor het oogenblik noch wenschelijk noch mogelijk. Maar zij heeft gemeend, dat het op haren weg lag te pogen een schets te ontwerpen van zulk een uitspraak, die aan redelijke wetenschappelijke eischen voldeed en voor de invoering in de praktijk niet te groote moeilijkheden opleverde. Voorloopig diene deze schets alleen ter overweging en critiek. Misschien zal men hierdoor later — maar over de wenschelijkheid hiervan schort Uwe Commissie haar oordeel vooralsnog op — tot verdere veranderingen worden geleid.

Deze schets is vervat in de volgende regels:

KLINKERS.

I. De lange klinkers worden als lang uitgesproken.

II. De a is in het Latijn palataal en wordt dus nooit achter in den mond (velaar) uitgesproken, zooals in Ned. *alles*.

III. De lange e wordt gesloten, zooals in *breek*, de korte open zooals in *bef* uitgesproken. De korte e als eindklinker heeft een meer gesloten uitspraak en nadert tot de e van 't Ned. *stek*.

IV. De lange i wordt open als in *brief*, de korte gesloten als in *dik* uitgesproken.

V. De lange o wordt gesloten als in *boven*, de korte open als in *lof* uitgesproken.

VI. De u wordt als oe in *moeder* uitgesproken, behalve, waar u wisselt met i en y (*optumus—optimus*); daar wordt hij als de Ned. u uitgesproken. Korte u uit ŏ ontstaan

en korte u voor l wordt meer naar achteren uitgesproken, ongeveer als in Eng. *full* en de o van Ned. *kommetje* in dialektische uitspraak.

TWEEKLANKEN.

VII. De ae wordt als een tweeklank uitgesproken, ongeveer als ai in Duitsch *Kaiser*.

VIII. De oe wordt als een tweeklank uitgesproken, ongeveer als oi in 't Eng. *to foil*.

IX. De au wordt uitgesproken als de au in de Ned. interjectie van pijn *au!*

X. De ou, in oud-Lat. woorden, wordt uitgesproken als de ou in het Ned.

XI. De eu wordt uitgesproken als korte e gevolgd door korte ŭ, tot één klank versmolten, ongeveer als ow in 't Eng. *how*.

ENKELVOUDIGE MEDEKLINKERS.

Explosivae.

XII. De p en de b worden uitgesproken als in het Ned. In de verbinding bs (*urbs*) wordt de b als p uitgesproken.

XIII. De c wordt overal, ook voor i en e, uitgesproken als de Ned. k.

XIV. De g aan het begin van woorden is een zuivere explosiva, geen stemhebbende of stemlooze fricativa als in het Ned.: *gero, gustus*.

XV. De g voor n wordt uitgesproken als gutturale nasaal: *diṅnus (dignus)*.

XVI. De Lat. ch is schrijfwijze voor gutturale aspirata, deze ch wordt dus uitgesproken als k^h: *pulcher*.

XVII. Waar van een woord met qu een schrijfwijze met c voorkomt, is dit een teeken dat de labialisatie gevallen is; ze wordt dus ook in beide gevallen niet uitgesproken: *Cum (quum), Cocus (coquus)*.

XVIII. De t en de d worden uitgesproken als in het Ned. In de verbinding t gevolgd door i + klinker heeft de t de zuivere uitspraak behouden: *statio*, *tristitia*.

FRICATIVAE.

XIX. De f wordt ongeveer als in het Ned. uitgesproken, met dit onderscheid, dat bij de Ned. f de stand van boven- en onderlip ongeveer even ver naar voren is, terwijl bij de Lat. f de onderlip tegen de boventanden rust en bovenlip daarvoor uitsteekt.

XX. De Lat. s wordt zoowel aan 't begin als in 't midden van een woord, ook tusschen twee klinkers, stemloos (scherp) uitgesproken.

XXI. De slot-s wordt, behalve waar het metrum bepaald het uitspreken vereischt, voor andere medeklinkers dan p, c (q), t uiterst zwak uitgesproken.

LATERALES.

XXII. De l wordt uitgesproken als in het Ned. en voor i + klinker niet gepalataliseerd: *milia*.

VIBRANTES.

XXIII. De r wordt uitgesproken als in het Ned.

NASALES.

XXIV. Aan het begin van woorden en in 't midden tusschen klinkers worden m en n uitgesproken als in het Ned.: *mitto*, *nomen*, *demus*, *anus*.

XXV. De m in het midden van woorden voor meer dan één medeklinker wordt zwak gearticuleerd: *Co^{m}psa*.

XXVI. De m aan het einde van woorden wordt niet als medeklinker uitgesproken, maar de voorafgaande vocaal genasaliseerd en verlengd voor volgenden medeklinker: *mensā^{n} facit;* voor klinker valt de heele klank uit: *ventur' excidio*.

XXVII. De n vóór s en f wordt niet uitgesproken, maar de voorafgaande vocaal wordt genasaliseerd en verlengd: *īⁿstar*.

XXVIII. De n voor gutturaal of velaar wordt als gutturale nasaal uitgesproken.

SEMIVOCALES.

XXIX. De v en j zijn in het Latijn zuivere semivocales. De v wordt ongeveer als w in Eng. *well*, j ongeveer als in 't Ned. *jaar* uitgesproken.

XXX. Waar i en u in hiaat staan, worden zij als semivocales uitgesproken.

DUPLICATAE.

XXXI. De zoogenaamde dubbele medeklinkers worden in het Latijn als lange medeklinkers uitgesproken; men houdt de articulatie een tijdlang aan, om die dan snel te verbreken: *agel'-lus*. Deze articulatie is het sterkst onmiddellijk na het accent.

GROEPEN VAN MEDEKLINKERS.

XXXII. Waar twee verschillende medeklinkers op elkaar volgen, die niet zijn explosiva + liquida houdt men de articulatie van de eerste even aan, voor men tot de articulatie van de tweede overgaat. Ten gevolge hiervan valt de syllabenscheiding na den eersten medeklinker: *sis'-to, ar'-bor*.

XXXIII. In de verbinding explosiva + liquida waren beide articulatiewijzen in gebruik, maar was de regelmatige de meer gewone. Tenzij het metrum het dus anders vereischt, wordt uitgesproken: *teneb'-rae, ap-ricus*.

XXXIV. In groepen van drie medeklinkers, waarvan de twee laatste niet explosiva + liquida zijn, valt de syllabenscheiding na de twee eerste medeklinkers: *abs-temius, jux-ta*.

XXXV. Waar de twee laatste explosiva + liquida zijn, valt de syllabenscheiding na den eersten medeklinker: *an'-trum*, *pis-trina*.

XXXVI. Bij groepen van vier medeklinkers valt de syllabenscheiding in het midden: *tons-trix*, *trans-trum*.

XXXVII. Waar bij composita twee schrijfwijzen naast elkaar bestaan, een etymologisch nauwkeurige en een phonetisch vervormde, wordt steeds volgens de laatste uitgesproken: *negligo* (niet *neclego)*, *astare* (niet *adstare)*.

De veranderingen nu, van welke wij het Congres voorstellen de wenschelijkheid uit te spreken, bepalen zich tot niet meer dan de volgende punten:

1. De u wordt als oe in *moeder* uitgesproken, behalve waar u wisselt met i en y (*optumus* — *optimus*; *Sulla* — *Sylla*); daar wordt hij als de Ned. u uitgesproken.

2. De C wordt in de verbinding sc steeds als k uitgesproken.

3. De g aan het begin van woorden is een zuivere explosiva, geen stemhebbende of stemlooze fricativa als in het Ned. De uitspraak is dus ongeveer als de Friesche en Duitsche g aan 't begin van woorden.

4. De g voor n wordt uitgesproken als gutturale nasaal: *diṅnus* (*dignus*).

5. Waar van een woord met qu een schrijfwijze met c voorkomt, is dit een teeken dat de labialisatie gevallen is. Deze wordt dus in beide gevallen evenmin uitgesproken. Dus *Cum* en niet *quum*, *Cocus* en niet *Coquus*.

6. In de verbinding t, gevolgd door i + klinker, heeft de t zijn zuivere uitspraak behouden: *statio*, *tristitia*.

De Voorzitter deelt mede dat vóór de sluiting de Vergadering nog te beslissen heeft over plaats en tijd van het volgende Congres.

Prof. H. Kern vraagt het woord en stelt voor het volgende Congres over drie jaren in Groningen te houden en Prof. Dr. U. Ph. Boissevain uit te noodigen dan het voorzitterschap te bekleeden. Onder luide toejuichingen geeft de vergadering haar instemming te kennen. Eveneens wordt aangenomen het voorstel van den Voorzitter om, voor het geval dat Prof. Boissevain de benoeming niet mocht aannemen, aan de litterarische faculteit te Groningen te verzoeken één harer leden aan te wijzen als voorzitter van het volgende Congres.

Aan het einde van zijn taak gekomen, is het den Voorzitter een behoefte dank te betuigen aan allen die hebben bijgedragen tot het welslagen van het Congres: aan het Bestuur, aan de voorzitters en secretarissen der afdeelingen, inzonderheid aan Dr. Bessem, die zich met het voorzitterschap over do Paedagogische afdeeling heeft belast, welke door de ongesteldheid van Dr. Sormani zich zonder voorzitter bevond. Ook brengt de Voorzitter zijn dank aan de verschillende sprekers, in het bijzonder aan den spreker der Algemeene Vergadering, aan de genoodigden en aan de leden zelf, aan de Curatoren der Rijks-Universiteit voor de verleende gastvrijheid, aan de Commissie van Ontvangst en de Commissarissen van orde, aan de Utrechtsche gymnasiasten en hun leiders voor hetgeen zij gedaan hebben tot opluistering van het Congres. (*Toejuichingen*).

Prof. H. Kern nog eenmaal het woord verzoekende, brengt onder luide toejuichingen den dank der vergadering over aan den Voorzitter en brengt hulde vooral aan zijn inleidingsrede, waarmede hij het Congres zoo waardig heeft geopend.

Hierop wordt het Congres te vijf uur door den Voorzitter gesloten.

Afdeeling der Klassieke Philologie.

Vergadering op Woensdag, 30 Maart.

De Voorzitter, Prof. Dr. P. H. Damsté opent met een kort woord de vergadering, deelt mede dat de heer F. Muller Jzn. het secretariaat op zijn verzoek op zich heeft genomen, en geeft vervolgens het woord aan Dr. E. H. Renkema, die de volgende lezing houdt over:

Godenattributen bij de Latijnsche epici.

Bekend is de overlevering bij Varro, dat de Romeinen meer dan 170 jaar hun goden niet hebben afgebeeld, en dat eerst Tarquinius Priscus voor den door hem gestichten tempel op het Capitool een aarden Juppiterbeeld liet maken. Dat nauwkeurig aangegeven cijfer moge onze zegsman wellicht niet kunnen verantwoorden, de zaak op zichzelf is er niet minder aannemelijk om. Aan beelden toch had de oudste Romeinsche godenvereering geen behoefte, want de goddelijke machten, waarmee zij zich ophield, misten alwat ze had kunnen stempelen tot individuen: ze waren volkomen onpersoonlijk, en wat ze van elkaar onderscheidde, was alleen het bepaald gebied waarop ieder werkte, géén lotgevallen, géén eigenschappen, géén attributen.

Aan deze opvatting, waarvan de onderzoekingen der laatste decenniën zijn uitgegaan en waartoe diezelfde onderzoekingen steeds opnieuw hebben teruggeleid, is in den laatsten tijd weer twijfel geuit. Ernst Siecke heeft in zijn boek „Götterattribute und sogenannte Symbole" (Jena 1909) de stelling verdedigd, dat in de ons uit historischen tijd bekende Romeinsche godheden met hun attributen zeer duidelijk de gestalten der Arische

oer-religie doorschemeren, en dat de fantasie der oudste bevolking van Italië hoofdzakelijk door astrale mythen werd beziggehouden. Veel vertrouwen wekt echter de methode van dezen schrijver niet, als men ziet hoe hij een aantal van huis uit Romeinsche goden, Juppiter en Janus liefst voorop, op ten deele zeer losse gronden tot verpersoonlijkingen van het maan-numen redeneert. De boot, waarin Janus over zee komt, en de door den bliksem afgeslagen kop van den Capitolijnschen Juppiter [1]) zijn voor hem de maan, evengoed als Ganymedes' drinknap en Orpheus' lier, evengoed als — want alle deelen der aarde geven aan dit vernuftspel stof — als de staartveer van den haan Vidofnir en de rib van Adam!

Wat in enkele van deze en dergelijke combinaties misschien voor waarheid schuile: als de Romeinen zulke natuurmythen van hun oer-Indogermaansche voorouders hebben meegekregen, dan was toch bij henzelf, in den tijd waarin wij hen kunnen nagaan, de herinnering aan deze verhalen en personificaties stellig verdwenen. Juist omdat én mythologie én goden*voorstellingen* ontbraken, heeft men sagen en beelden deels kant en klaar van de Grieken overgenomen, deels (bij menige figuur die met geen enkele Grieksche viel te identificeeren) naar Grieksch model opzettelijk in elkaar gevoegd.

Wanneer nu na dit alles in 't begin van den keizertijd opkomt het Romeinsche kunstepos, dat een navolging is van 't Grieksche volksepos en, evenals dit, verhaalt van persoonlijke goden, menschvormige goden, dan zijn die goden geen gestalten voortgekomen uit en gedragen door het volksgeloof, maar figuren die óf aan de Grieken zijn ontleend óf zijn ontstaan door reflexie. Dit doet ons reeds van te voren verwachten dat de dichters vrijer zullen staan tegenover die gestalten en den vorm dien ze eenmaal hebben gekregen, dan hun Grieksche voorgangers: ze zijn niet, als deze, gebonden aan een geheiligde traditie. Dat geldt natuurlijk vooral voor de lagere, voor de in Helleensche

---

[1]) Epitome van Livius' 14de boek.

poëzie minder behandelde goden. Athene met het Gorgo-hoofd, Juppiter met zijn aegis en bliksem, Apollo met boog en lier, dat zijn zoozeer vaststaande typen, dat niemand daaraan durft tornen: dat wordt inderdaad wat de handboeken ietwat smalend noemen „mythologisch apparaat", dat zich van den eenen dichter op den anderen haast mechanisch voortplant.

Laat mij u van die kleinere goden een paar voorbeelden mogen toonen. Ik begin daartoe met de welbekende figuur van den koning der winden uit het eerste boek der Aeneis.

Aeolus was door den ouden Homerus geteekend als een feestvierend koning op zijn eiland, naar het beeld van de burchtheeren voor wie hijzelf zijn liederen zong. Als embleem van zijn *bijzondere* heerscherswaardigheid zou men hoogstens kunnen noemen, en is ook wel genoemd, de zak waarin hij bindt „de gangen der blazende winden", maar deze beteekenis kan door *den dichter* aan dat voorwerp, dat slechts voor een bepaalde gelegenheid dient, moeilijk zijn toegekend. In de latere Grieksche literatuur, die Vergilius kende, kwam de windenkoning voor met een drietand. Dat blijkt uit twee plaatsen, die wel niet zelf tot die voorliteratuur behooren, maar er duidelijk op terugwijzen. Allereerst bij Quintus Smyrnaeus (XIV, 466 sq.), die Aeolus den berg waarop hij zetelt, laat scheuren met een slag van zijn drietand, en dan in Lucanus' Pharsalia [1]), waar de „tridens Aeolius" slechts terloops genoemd wordt en dus voor de bekendheid van het type te meer bewijskracht heeft. Ter verklaring van dit feit behoeven we er niet eens van te spreken, dat de Grieken, behalve Poseidon en andere zeegoden, ook bijv. Helios [2]) met den drietand hebben afgebeeld, maar kunnen volstaan met te herinneren aan een anderen windgod: aan Pan, van wien immers niet slechts is het gesuis door het bosch, maar die ook de koelte brengt over de golven. Hem roepen de Salaminische

---

[1]) II, 456: „si rursus tellus, pulsu laxata tridentis | Aeolii, tumidis immittat fluctibus Eurum."

[2]) Op een gemme, aangehaald bij Gruppe p. 1394.

zeelieden in Sophocles' *Aiax* (vs. 695) als *Πὰν ἁλίπλαγκτος* aan, en naar Aeschylus (*Pers.* 449) toeft hij op 't eilandje Psyttaleia *ποντίας ἀκτῆς ἔπι.* Bij Nonnos „danst hij als lichte wandelaar op onbetreden wateren, de zee beukend met zijn staf" [1]). Natuurlijk geeft Nonnos, in een tijd waarin de dichters niet meer scheppen uit de frissche bron van het jonge volksgeloof, als knecht van het vastgegroeide type aan Pan ook op zee zijn herdersstaf; maar 't kan ons nu niet meer verbazen, op een Grieksche gemme [2]) in Pan's hand den drietand terug te vinden.

Dat wapen nu zien we bij Vergilius vervangen door de lans, die Aeolus tot koningsschepter dient. [3]) Wat de dichter daarmee voorhad, heeft hij zelf aangeduid. In 't vervolg van zijn verhaal hooren we Neptunus tegen de winden uitvaren (vs. 137): „zegt het uw koning: niet hem is de heerschappij over de zee en de grimmige drietand door het lot gegeven, maar mij". Dat is blijkbaar de bedoeling: de drietand is het teeken van zeeheerschappij, en de oppermacht over de zee moet aan Aeolus reeds bij voorbaat worden ontzegd door onthouding van haar symbool. Vergilius' navolgers hebben zich hieraan gehouden: met uitzondering van de zooeven genoemde Lucanusplaats (waar trouwens Aeolus zelf niet beschreven wordt) is bij hen de drietand het uitsluitend eigendom van hoogere en lagere zeedaemonen, terwijl ook het *opper*bevel over de winden aan Neptunus toekomt: bij Statius (*Theb.* III, 432 sqq.) omstuwt diens span een norsch gevolg van wolken en stormen, Silius (XVII, 240) laat wind en regenvlaag gehoorzamen aan des zeebeheerschers roep.

---

[1]) Nonn. 43, 213 sqq.:

ἁλιρροίζῳ δὲ κυδοιμῷ
Πὰν κερόεις ἀβάτοισιν ἐν ὕδασι κοῦφος ὁδίτης
ἄβροχος αἰγείῃσιν ἀνακρούων ἅλα χηλαῖς
ἄστατος ἐσκίρτησε, καλαύροπι πόντον ἀράσσων.

[2]) Müller—Wieseler II, 43, 533.

[3]) „Sceptra" in vs. 57 zal toch wel hetzelfde voorwerp aanduiden als de „cuspis" van vs. 81. De schepter is van huis uit een lans. Vgl. het gebruik van *αἰχμή* in de Grieksche tragedie.

Had dus de dichter zijn Aeolus reeds dadelijk bij de beschrijving op het later komende conflict met Neptunus ingericht, de figuur had daarbij in de oogen van critische lezers wel iets van haar symbolische waarde ingeboet. Hoe dichterlijk de voorstelling moge zijn van den hoog op zijn berg tronenden gebieder, die met één lansstoot zijn bruisend heir de vrijheid geeft — de drietand, die de golven opwoelt en schokt, was zeker voor een *storm*koning wèl zoo passend. Daarvoor waren ook die, naar men dan zegt, „slaafsche" navolgers niet blind. De verbeterde beschrijving — de Manes van den grooten Mantuaan vergeven mij het woord! — wil Valerius Flaccus leveren. In een overigens vrij onwaarschijnlijken samenhang wordt in diens eerste boek (574 sqq.) verteld, hoe, op verzoek van Boreas, Hippotes' zoon de poort van den kerker openstoot door een zwaai van zijn *turbo*. Daar hebben we dus, als Juppiter met zijn bliksem, den kleinen dynast gewapend met een wervelwind. We glimlachen, wanneer wij ons dit trachten voor te stellen — maar is een wervelwind als schepter eigenlijk zooveel gewaagder dan een bliksem? Och neen, maar het éène is door een de natuur in mythen aanschouwend volk *gezien*, het andere door een symbolenjagend poëet *bedacht*.

Een ander voorbeeld van die vrijheid in behandeling, waarvan ik sprak, bieden ons de *Furiën*, wezens die weliswaar ook in de Grieksche poëzie nog al eens optreden, maar toch eerst door de epici na Vergilius, met hun voorliefde voor het verschrikkelijke en matelooze, met onmiskenbaar welbehagen telkens weer worden geteekend.

Den ouden Griek waren de Erinyen wraakgeesten voor de dooden, dus onderwerelddaemonen. Aeschylus noemt de aanvallen der Erinyen het gevolg van wraakroepend bloed [1]) en de Odyssee [2]) spreekt van „de Erinyen eener moeder." — „Het duister wapen der onderaardschen, waanzin en ijdele vrees bij

[1]) *Cho.* 283: προσβολὰς Ἐρινύων | ἐκ τῶν πατρῴων αἱμάτων τελουμένας, vgl. vs. 286.
[2]) λ 280: τῷ δ' ἄλγεα κάλλιπ' ὀπίσσω | πολλὰ μάλ', ὅσσα τε μητρὸς ἐρινύες ἐκτελέουσιν.

nacht, drijft en beroert (den schuldige), en gejaagd wordt hij uit de stad, het lijf geteisterd door kopergedreven geesel" [1]. Daar noemt ons de tragicus het belangrijkste atribuut dezer schrikgedaanten en interpreteert dat tevens symbolisch als waanzin. Op den gloed van dien waanzin wijst ook haar fakkel, haar vurige adem, haar gloeiende oogen. Daarnaast dragen ze als chthonische wezens slangenhaar of slangen in de handen. Waanzin als straf voor moord — dat is het, wat de Erinyen brengen, en dat deze beteekenis der Furiën ook Vergilius nog voor den geest moet hebben gestaan, blijkt uit de vermelding van den Orestes, dien de dichter zich van het tooneel herinnert (*Aen.* IV, 471), die in zijn razernij zijn moeder *zelf* met fakkels op zich aan ziet komen, terwijl de Dirae op den drempel zetelen.

Zóó leefden de Erinyen in het Grieksche bewustzijn, zóó waren ze sinds Ennius' dagen te Rome als Furiën bekend en met inheemsche booze geesten vereenzelvigd. Die Furiegestalte nu heeft Vergilius omgeschapen tot een allegorischen daemon van waanzin en verderf. Want wèl komt ook reeds bij de Grieken een enkele maal de Erinys voor als brengster van elken, ook niet-straffenden, waanzin [2], en wèl is zij reeds bij Homerus [3] naast dienares der gerechtigheid ook stookster van allerlei kwaad, maar eerst aan den Romein dankt zij haar rol als symboliseering van een abstractie [4]. Het is nog dezelfde figuur, met uitsluitend dezelfde attributen als zij vóór hem droeg, maar de afzonderlijke trekken zijn van beteekenis veranderd. Om dit te voelen vergelijke men het bezoek van Allecto bij koningin Amata (*Aen.* VII, 341 sqq.) met dat van Tisiphone bij Ino en Athamas in Ovidius'

---

[1]) *Cho.* 285:

τὸ γὰρ σκοτεινὸν τῶν ἐνερτέρων βέλος
καὶ λύσσα καὶ μάταιος ἐκ νυκτῶν φόβος
κινεῖ, ταράσσει, καὶ διώκεται πόλεως,
χαλκηλάτῳ πλάστιγγι λυμανθεὶς δέμας.

[2]) Vgl. Wilamowitz, *Herakles*[2] I, 123.

[3]) *Τ* 87, *ο* 234.

[4]) Vgl. R. Heinze, *Virgils epische Technik*[2] 180 ff., die m. i. ten onrechte de beteekenis van Allecto tot het begrip Discordia beperkt.

Metamorphosen (IV, 481 sqq.). Bij de laatste allerlei uiterlijke verfraaiing: de grijze haren, de bloedige mantel, de fakkel in bloed gedoopt, de slangengordel, de drom van schrikwekkende gezellen, het tooverend hellebrouwsel dat zij met zich draagt. Maar alles *blijft* uiterlijk, ook als de beide slangen sluipen langs den boezem van het echtpaar en razend maken door hun giftigen adem. Een heksenverschijning, meer niet. Met hoeveel eenvoudiger middelen werkt Vergilius! Daar schijnt 't eenige tastbare aan de gansche figuur de adder. De adder, die in den boezem dringt „praecordia ad intima", die voortglijdt zonder aanraking, die, halssnoer en haarwrong tegelijk, merg en been doorvlamt — is het niet of de dichter door die zichzelf ontkennende geheimzinnigheid, waaraan men ieder oogenblik *meent* houvast te hebben en dat bij het volgend woord weer verliest, juist van de overgeleverde Furie weg wil wijzen naar zijn allegorie? — Evenzoo wordt in Turnus de razend opvlammende strijdlust gewekt door den symbolischen fakkelstoot die hem diep in de borst dringt (vs. 456). — Die symbolische waarde, die Vergilius aan zijn Furiën verleent, maakt dat hij ze ook dáár plaatsen kan, waar de traditioneele mythologie ze niet zou gedoogen: aan Juppiter's troon staan als boden twee zusteren van Megaera en verschrikken de stervelingen bij naderend onheil (*Aen.* XII, 845 sqq.).

Om dezelfde reden kan Allecto ook verschillende gestalten aannemen (*Aen.* VII, 328); dát is een motief, dat door de lateren vlijtig is uitgesponnen. Eén stap verder — en men ziet andere goden in Furiegedaante, met Furie-attributen. Met de toorts der Erinys, die eens de vijftig bruidsvertrekken der Danaiden in vlam zette [1]), daalt *Venus*, naar Flaccus [2]) verhaalt, op het gehate Lemnos neer, met háár geesel zweept zij de nog dralende vrouwen de moordzalen binnen en duwt haar het zwaard in de vuist. Aan de vermeende Circe, die Medea verschijnt, herkent

[1]) Stat., *Theb.* IV, 133.

[2]) II, 196 sqq., gevolgd door Statius, *Theb.* V, 65.

Aeetes' dochter de slangenlokken, en de kus der liefdegodin heeft de uitwerking van Amata's adder (V. Fl. VII, 250 sqq.) Ook de schaar van abstracte daemonen die haar naar Lemnos begeleiden, herinnert sterk aan het gezelschap der Ovidiaansche Tisiphone [1]).

Maar vooral een andere godin denken deze dichters zich gaarne als Furie. Is de oorlog meer dan iets anders het gebied van waanzin en verderf, komt daarom Tisiphone herhaaldelijk als oorlogs-daemon voor [2]), dan bevreemdt het ook niet, als *Bellona* naast de fakkel [3]) en naast de slangen, waarmee reeds de Grieksche Enyo was uitgedoscht, ook nog den razendmakenden geesel voert. Reeds Vergilius had van haar „sanguineum flagellum" gesproken [4]), Silius maakt haar rechtstreeks tot een „Tartarea diva" (V, 222), die op den horen haar doodssein blaast.

Voor een krijgsgodin een horen, dat gaat, zoo redeneerde Statius, maar een Furie? — en hij trachtte weer eens Vergilius te verbeteren. In de Aeneis (VII, 513) doet Allecto den waldhoren schallen, zoodat het geboomte siddert en moeders in angst haar kinderen aan het hart drukken; Statius (*Theb.* I, 114) laat Tisiphone's slangen sissen, als de gevreesde het Thebaansche land betreedt, zoodat Eurotas en Oeta het vernemen en Leucothea haar Palaemon in veiligheid brengt [5]). Ge ziet, het effect is zeker niet minder, en dien leelijken bovenwereldschen horen zijn we kwijt. Bravo, Statius! — Neen, dan is een betere vondst uw „*vipereum* flagellum", waarvan ge overigens den roem met uw tijdgenoot Silius moet deelen [6]).

---

[1]) V. Fl. II, 204 sqq.; Ov., *Met.* IV, 484 sqq. Vgl. ook Sil. II, 548 sqq.

[2]) Bijv. V. Fl. III, 214; Stat. *Theb.* VIII, 346; vgl. Verg. *Aen.* II, 337; VII, 325; X, 761. Als gezellin van Mars bij V. Fl. VI, 179.

[3]) Sil. V, 220; Stat. *Theb.* IV, 6; X, 854; XI, 413; *Ach.* I, 33. Fakkel en slangen beide heeft Enyo bij Stat., *Theb.* VIII, 655 sq.

[4]) *Aen.* VIII, 703, eveneens Lucan. VII, 568. Megaera zweept Polynices ten strijde (Stat., *Theb.* XI, 151). Bellona zweept Mars' paarden bij Silius IV, 439, vgl. Stat., *Theb.* VII, 72.

[5]) Vgl. VIII, 344; XI, 66.

[6]) Stat. *Theb.* VII, 579; Sil. XIII, 611.

„Bella manu letumque gero", had de schrikgodin tot Turnus gezegd [1]). Als verderfengel is zij tevens bode des doods. Denzelfden Turnus wordt zijn naderend einde aangekondigd doordat een der Dirae als nachtuil hem in het gezicht fladdert [2]). En Statius wapent haar met een „ignis rogalis" (*Theb.* I, 112), terwijl de aanraking met haar fakkel elk, dien zij ontmoet, ten doode wijdt (VIII, 9).

Ook *onder* de aarde wreken de Eumeniden. De ongelukkige Phlegyas getuigt het [3]), naast wien de grootste der Furiën aanligt en hem den eetlust beneemt. Die „Furiarum maxima" keert terug bij den dichter der Argonautica (I, 816), waar zij de giftige bekers met stierenbloed, die de oude Aeson en Alcimede willen drinken, met eigen hand aanroert. — Uit beide tafereelen componeert Silius (XIII, 291 sqq.) een nieuw: een beeld uit historischen tijd, maar luguber als zich moeilijk een tweede denken laat. Het is het galgemaal van Virrius en zijn getrouwen in het uitgeputte Capua. In 't gezicht van den brandstapel, die hen straks gezamenlijk zal verteren, vieren zij het afscheidsfeest, en aan elke tafel vlijt zich de Erinys en reikt de bekers „schuimend van Stygisch gif". Dat is de drank uit de onderaardsche stroomen, waarnaar zij zelve en Cerberus dorsten, „ac nullo rabies restinguitur haustu" (vs. 571 sqq.).

Na den Eumeniden*beker* hebben we als laatste attribuut den Eumeniden*hond*. Bij Valerius Flaccus [4]) telt hij mee onder de verschrikkingen der onderwereld. Men heeft aan Cerberus gedacht, en inderdaad figureert de driekoppige poortwachter in het gevolg dat Silius (II, 548 sqq.) voor Tisiphone op de been heeft gebracht.

---

[1]) Verg. *Aen.* VII, 455.

[2]) Ibid. XII, 865.

[3]) Verg. *Aen.* VI, 618–620, 603–607 („Furiarum maxima iuxta accubat"). Wien die straf treft, is uit onzen Vergiliustekst niet meer op te maken, maar de navolgingen bij V. Fl. II, 193 sqq. en Stat. *Theb.* I, 712 sqq. bewijzen dat deze dichters een tekst vóór zich hadden, waarin Phlegyas bedoeld werd of althans bedoeld kon zijn.

[4]) III, 228: „Eumenidum canis".

Maar dezen inval heeft onze consularis pas na Valerius' dood gekregen. Of zou de Grieksche spreekwijs „κύνες ᾅδου" Valerius door het hoofd hebben gespeeld? Heeft hij zich inderdaad zoo vergist, dan was hij, allicht zonder het te vermoeden, toch in goed gezelschap, want op een Grieksche vaas [1]) vinden we werkelijk een Eumenide als jageres met haar hond.

Zoo zien we dus, hoe de symbolische Furiefiguur, door Vergilius geschapen, wel terdege door volgende dichters als symbolisch is gevoeld. Om dat te miskennen, waren ze dan toch te veel dichters. Dat symbolisch karakter behoudt zij bij hen allen, ook al missen ze de kunst om dat uit te drukken als een Vergilius. Zij voelen instinctief, ook waar ze in détails hem pogen te overtreffen, dat zijn conceptie van de figuur voor hen „massgebend" moet zijn. Zoogoed als Aeolus voor Vergilius een mythische sprookjeskoning was, blijft hij dat voor hen, al voorzien ze hem met een symbolisch wapen; daartegenover blijven de Furiën allegorie, hoe realistisch ze haar ook voorstellen. Het *nieuwe* zit bij hen in den nieuwen kant, dien ze nog eens aan een oud attribuut vinden, en in het leenen van Eumenidenattributen aan goden, wien ze oorspronkelijk niet toekomen. Het is te begrijpen, dat juist Valerius Flaccus, de meest dichterlijke onder hen, de gestalte van Venus als Furie schiep. Maar nieuwe *trekken* wagen ze aan 't Furiebeeld niet toe te voegen. Het eenige nieuwe *attribuut* zou zijn de beker, dien we, om zoo te zeggen, voor onze oogen zien ontstaan.

Maar *dat* mag geen reden zijn om deze imitatoren te smaden. Is dat niet juist een blijvende karaktertrek van de geheele Romeinsche literatuur, dat men er naar streeft, formeel en materieel beide, den reeds voorhanden schat te verfraaien en te verfijnen, in stede van nieuwe schatten te delven? Wie altijd op die navolgers afgeeft, doet Vergilius onrecht aan. Op *hem* is 't omgekeerde van toepassing van wat Cicero over Pompeius

[1]) Arch. Ztg. 35 Tf. 4. 1, S. 137.

zeide: groot niet alleen door gebreken van anderen, maar ook en vooral door eigen deugden.

Na Aeolus en de Furiën zou ik nog willen noemen *Fama*. Daar hebben we te doen met een zuiver allegorische figuur, niet door een dichter tot dat doel omgeschapen, maar bepaald dáártoe in het leven geroepen. Of er ergens een oude cultus van de godin Fama bestaan heeft, weet ik niet en wisten waarschijnlijk de Romeinsche dichters evenmin. Aan de Φήμη, wie de Atheners na den slag bij den Eurymedon een altaar wijdden [1]), heeft zeker geen der beide Augusteïsche dichters, wien wij uitvoerige beschrijvingen van Fama danken, gedacht [2]). Of anderen zich vóór hen aan een schildering van de gepersonifieerde Faam hadden gewaagd? Heel wel mogelijk; maar wat *wij* hebben, is desnietminder de Faam van Ovidius en, misschien met nog meer recht, de Faam van Vergilius. Het terstond in 't oog vallend onderscheid is dit, dat eerstgenoemde rustig zit boven in haar, steeds aan alle zijden toegankelijk, nacht en dag van stemmen doorklonken paleis, en haar ontelbare Rumores uitzendt: „veniunt, levẹ vulgus, euntque"; terwijl de Vergiliaansche Fama *zelf* „mobilitate viget virisque adquirit eundo". Aan dien kenmerkenden trek voegt zich de verdere uitwerking van die ontzaglijke vleugelgestalte met tallooze oogen en ooren en monden en tongen. En als het uit is, hebben we nóg geen voorstelling, hoe Fama er dan eigenlijk wel uitziet; maar de dichter bekommert er zich niet om, of liever, hij *wil* juist weer niet te veel preciseeren: die nauwkeurige uitleg zou maar aan een *fabelwezen* doen denken, en deze geheimzinnige onbepaaldheid wijst op gesymboliseerde *werkelijkheid*.

Nu komt Vergilius' Fama-schets, of -silhouet — of hoe moet ik het noemen? — in handen van de navolgers, die zoo graag *beschrijven*, en zoo graag beschrijven wat hun groote voorganger te beschrijven heeft overgelaten. Zij hebben zonder uitzondering

---

[1]) Schol. in Aesch. *Timarch*. 128.

[2]) Verg. *Aen*. IV, 173 sqq. Ov. *Met*. XII, 39 sqq.

zijn Fama gekozen boven de Ovidiaansche, maar zonder er eenigen trek of eenig attribuut aan toe te voegen [1]. Geen hunner heeft het gewaagd, dit beeld, hoe onvolledig het hun wel moest voorkomen, aan te vullen of te veranderen: Fama blijft een attribuutlooze verschijning. Het had anders zoo fraai kunnen worden, met de mechanische opvatting van symboliek, die Statius met zijn gesis en Valerius met zijn wervelwind er op nahielden. En wat had Silius een griezelige scène met een groot Famaspook in elkaar kunnen zetten! Lucanus was wel wijzer: *zulke* spoken bestaan immers niet!

Maar nu in ernst: hoe komt dat? Waarom waren die latere epici zoo bescheiden? We zijn er niet af met te zeggen, dat ze zulk een gepreciseerde beschrijving niet *konden* maken. Ze hebben getoond wèl wat te kunnen. Maar 't is weer een uiting van dienzelfden schroom, die ons reeds eerder trof, om het pad, dat Vergilius hun wees, te verlaten:

„Longe sequere et vestigia semper adora". [2]

Zooals Vergilius zijn gestalten òf nieuw dichtte òf omdichtte, zoo bleven ze voor 't vervolg. Tot op zijn tijd was er in Rome geen mythologische traditie geweest, dan alleen de Grieksche; kort na zijn dood is die er wèl: dan staat *zijn* werk voor alle volgende ependichters naast de Grieksche overlevering, zoo niet er boven. Aeschylus' woord, dat zijn stukken waren τεμάχια

[1] Valerius Flaccus (II, 116 sqq. spreekt nogal uitvoerig over de Faam: hij dikt een enkele lijn van Vergilius wat aan, zoo geeft hij aan diens woorden „nocte volat caeli medio terraeque" dezen zin, dat Juppiter het monster in den hemel niet wil hebben; maar *te zien* krijgen we weinig meer dan dat de godin ook volgens hem beweeglijk is. Daarin is hij het eens met Petronius „de bello civili" vs. 210 (cap. 123) en met Lucanus (I, 470 sqq.), bij wiens overigens van de personificatie niet veel is overgebleven. Volgens Statius (*Theb.* III, 425 sqq.) behoort Fama tot den stoet van Mars, voor wiens wagen zij uitvliegt, door den god zelf aangejaagd met zijn speer: „terga comamque deae Scythica pater increpat hasta". Statius schijnt zich dus de gestalte, zoo goed als dat ging, menschvormig te hebben gedacht. Maar een uitgewerkte beschrijving nergens!

[2] Stat. *Theb.* XII, 817.

τῶν Ὁμήρου μεγάλων δείπνων, konden deze dichters herhalen ten opzichte van Vergilius, zoo al niet met 't oog op de stof die zij behandelden, dan toch op de poëtische motieven die zij bij hem vonden, en op de gegevens voor *nieuwe* gestalten, die hij hun had nagelaten. De daemon Discordia was door Vergilius op twee plaatsen [1]) even aangeduid, meer niet; daarop bouwt Petronius in zijn modelzang „de bello civili" een uitgewerkte beschrijving.

Uit dien voorraad van in Vergilius verscholen liggende motieven putten allen even gretig. Dáárbij hebben ze voor het zoeken naar nieuwe attributen vrij spel, en ze beperken zich voor het vinden van deze natuurlijk niet tot hem alleen.

Soms vinden ze die door terug te grijpen in de Grieksche bronnen. Zooals de voorganger zelf zijn weegschaalhoudenden Juppiter (*Aen.* XII, 725) uit Homerus had, zoo ontleent Valerius (III 88) aan dezen Mars' paarden Terror en Pavor — een bewijs dat de door Aristarchus bestreden verklaring van *Δϝεῖμος* en *Φόβος* in 't vijftiende boek der Ilias [2]) nog niet was afgestorven.

Als echter in Statius' Achilleis de moeder van den held haar dolfijnenspan „optuigt met puntige schelpen" [3]), dan zouden we verkeerd doen met hier naar den zegsman te gaan zoeken, want de dichter heeft eenvoudig de hem welbekende frena lupata in een voor zeebewoners meer aannemelijken vorm overgebracht.

Wel kan die eigen inventie door lectuur zijn bevrucht; zoo is aan de lijfwacht van regen- en sneeuwbuien, winden, donders en bliksemen, die Valerius om Juppiter's troon plaatst, het begin van de *Δολώνεια* misschien niet vreemd [4]). Of door beeldwerken die de dichters zich herinnerden. De Somnus, die Palinurus over boord deed tuimelen [5]), droeg slechts den tak in Lethe-

---

[1]) *Aen.* VI, 280; VIII, 702. Vgl. Petron. vs. 271 sqq. (cap. 124).

[2]) *O* 119: *ὣς φάτο, καί ῥ' ἵππους κέλετο Δϝεῖμόν τε Φόβον τε | ζευγνύμεν.*

[3]) *Ach.* I, 221: „murice frenat acuto".

[4]) *Argon.* I, 690 sqq., vgl. K 5 sqq., door Valerius V, 304 sqq. nagevolgd.

[5]) *Aen.* V, 838 sqq. Vgl. Stat. *Theb.* II, 144; V, 199; VI, 27; X, 111; Sil. X, 352. Ook bij Ovidius (*Met.* XI, 592 sqq.) ontbreekt de horen.

vocht gedrenkt, maar in latere beschrijvingen ontbreekt nooit de horen, dien wij van den Madridschen Hypnos kennen. Bij de uitrusting van den zonnegod noemt Valerius, behalve den stralenkrans, het gemeengoed van alle dichters en kunstenaars, ook nog een pantser met de twaalf sterrebeelden [1]. Wij, die slechts karige resten hebben van den ouden sculptuurschat, kunnen hier alleen denken aan de Vaticaansche Helios-statue met den als dierenriem verdeelden balteus; maar stelt de dichter zich soms een harnas voor in den geest van dat, wat de Augustus van Primaporta draagt?

Romaniseering van een niet-romeinsch type — dat is het dikwijls, wat het nieuwe brengen moet. Hier en daar bestaat die romaniseering alleen in kleine trekjes: zoo wanneer Bellona, die overigens in deze geheele poëzie niet veel anders is dan de Grieksche Enyo, een speer in het Thebaansche land slingert [2], dan is naar de heroënperiode verplaatst wat de tijdgenoot herhaaldelijk bij de columna bellica had zien gebeuren. We kunnen dan zelfs die speer nauwlijks een attribuut van Bellona noemen. Vrij sterk vinden we die vermenging van Romeinsch en onromeinsch reeds bij Vergilius zelf, die den god Picus met Romeinsche koningsinsigniën in den kring der Grieksche Circe plaatst (*Aen.* VII, 187).

Maar dan eerst Statius, de man die zijn Grieken in het heldentijdvak op Romeinsche wijze auspiciën laat houden en een Romeinsche pompa circensis laat inrichten! [3]) Van dien zou nog menig staaltje van zulke contaminatie zijn aan te voeren. Ik mag niet veel meer van uwe welwillendheid vragen en bepaal mij daarom tot het tooneel van den nachtelijken uitval in het tiende boek der Thebais. De waarzegger Thiodamas met zijn beide gezellen dooden de in de vlakte slapende Thebanen, en Iuno zelf wijst hem den weg: „armata Iuno | lunarem quatiens exserta lampada dextra | pandit iter" (vs. 282 sqq.). Dát is: de maan

[1]) IV, 93: „bisseno sidere textam loricam". Vgl. voor de uitdrukking Verg. *Aen.* VIII, 625.

[2]) Stat. *Theb.* IV, 6.

[3]) *Theb.* III, 460 sqq.; VI, 265 sqq.

gaat op, zoo interpreteert misschien een lezer. Maar neen, dat is blijkens 't vervolg van het verhaal de bedoeling niet. 't Is werkelijk Iuno — niet Hera, maar de Italische Iuno, die den voorhistorischen Argiver verschijnt. Haar zijn als maangodin de Kalendae gewijd; Iuno Lucina voert de fakkel [1]; ook op viergodensteenen in de Rijnlanden keert die fakkeldragende Iuno terug [2]. En tevens is zij gewapend, want de Lanuvijnsche stadgodin zoowel als Iuno Quiritis in Tibur draagt speer en schild [3].

Een laatste voorbeeld verschaft ons Silius, hij die, op Vergilius' spoor, een nationaal dichter wil zijn bij uitnemendheid. Pan verschijnt om de zegevierende Romeinen af te houden van het verwoesten van Capua, maar Pan is geromaniseerd: zijn hand speelt met het geitevel, „verbera laeta movens festo per compita coetu" [4]: ge ziet, Pan is gereed om, als Faunus in eigen persoon, deel te nemen aan den optocht van zijn dienaars de Luperci. Hier is dus een Romeinsch cultusvoorwerp (de riemen der Luperci) als godenattribuut aangewend. Dat is in 't Latijnsche epos een groote zeldzaamheid, wat nog eens bewijst, hoezeer deze geheele poëzie buiten het Romeinsche volksgeloof van ouderen en jongeren tijd omgaat, en hoe groote voorzichtigheid eisch is, wanneer men hare hulp inroept ter verklaring van primitieve godsdienstige voorstellingen.

De Voorzitter brengt den spreker den dank der vergadering voor zijn belangrijke voordracht.

Dr. Vürtheim vraagt naar aanleiding van sprekers opmerking, dat Aeolus eerst een drietand als attribuut had, later, bij Vergilius, een lans, of het hem bekend is, dat Usener indertijd in twee artikels: *Dreiheit* en *Keraunos* (Rhein. Mus. Bd. LX, Tl. 1) den drietand als het symbool van den bliksem heeft

---

[1]) Roscher II, 582.

[2]) Krüger in Bonner Jahrbücher CIV (1899) p. 59.

[3]) Wissowa, *Rel. u. Kultus d. Röm.* p. 115.

[4]) Sil. XIII, 330. Reeds Vergilius had Pan met 't Lupercal in één adem genoemd: *Aen.* VIII, 343 sq.

verklaard. Zelf wijst de heer V. op het Erechtheion in Athene, waar drie gaten in den rotsbodem en het juist daarboven ontbreken van een cassette in het dak deze verklaring steunen. Ook de lans heeft oorspronkelijk den bliksem verbeeld. De harpoen der tonijnvisschers heeft met den drietand waarschijnlijk niets te maken.

Prof. van Wageningen vraagt, hoe het dan te verklaren is, dat Silvanus en Faunus eenerzijds, Pan aan den anderen kant verschillende attributen hebben (vgl. hieromtrent Wissowa's uiteenzettingen). Voorts: in het derde boek van Horatius' *Oden* wordt van een Cerberus met slangenharen gesproken: is het methodisch juist, op grond van deze ongewone voorstelling de passage onecht te verklaren?

De heer Renkema dankt Dr. Vürtheim voor zijn nieuw argument. De oorspronkelijke beteekenis van den drietand heeft Vergilius en den zijnen blijkbaar niet meer voor den geest gestaan. Prof. v. Wageningen beantwoordt hij met een beroep op Wissowa, die de attributen van Silvanus als uit reflectie ontstaan verklaart (men lette ook op den huishond als attribuut), maar ontstaan eerst in een tijd, toen reeds Grieksche invloed zich liet gelden. Wat Horatius betreft, hij meent, dat dergelijke haren bij de Cerberusfiguur uit de Grieksche beeldende kunsten of in het algemeen uit Grieksche voorstellingen te verklaren zijn: immers slangenharen waren het attribuut van chthonische wezens.

Hierna krijgt Dr. E. Slijper het woord, om zijn voordracht te houden over:

Anthimus of pseudo-Anthimus?

Juist veertig jaar geleden heeft een der Berlijnse Bibliotekarissen *Valentin Rose*, twee bundels mededelingen gepubliseerd met door hem in handschriften gevonden bijdragen tot onze kennis van Griekse wetenschap.

Bij dat zevental verhandelingen onder de titel Anecdota Graeca et Graecolatina bijeengebracht en uitgegeven, vindt men ook een brochure over eubiotiek, die de naam heeft van Anthimus, gericht is tot Theoderik de Koning der Franken

en handelt over verteerbaarheid en voedingswaarde van levensmiddelen.

Geschreven is het boekje niet in het grieks, noch daaruit vertaald; dat het toch in die bundel een plaats gevonden heeft, dankt het aan het inzicht van Rose, dat de schrijver een Griek was; vandaar dat de tekst voorlopig een plaats kreeg in gezelschap, waar het achteraf blijken zal helemaal niet tuis te horen.

Aan de uitgave heeft Rose veel zorg besteed [1]: vijftien jaar heeft hij hs. opgespoord en hele grote-vakanties met kollaties doorgebracht. In zijn inleiding geeft hij daaromtrent zeer uitvoerige inlichtingen; de belangrijkheid van de brochure verdient inderdaad om vele redenen de algemene aandacht.

Voor de geneeskundige brengt ze kostbare mededelingen omtrent waardering in de oudheid van spijs en drank omtrent geneesmetoden en geneesmiddelen; de plant- en dierkundige vindt er biezonderheden omtrent gewassen, kruiden en dieren; de filoloog zal niet tevergeefs zijn talent voor tekst-verbeteringen op deze tekst beproeven; een vergelijking van de overlevering geeft hem stof te over voor konklusies omtrent hs. kunde; maar de meeste waarde heeft de tekst voor de linguist; ziehier een schakel in de ketting, die eerst Latijn heet, later Frans. Echt latijn is de tekst, maar latijn dat zich dikwels het best begrijpen laat door een vertaling te proberen in het Frans met behoud van dezelfde woordstam. Hier heeft men meer dan in een glossarium gelegenheid op woord-verbindingen te letten; vandaar dat de geleerden dit arsenaal van vulgair-latijnse vormen en konstrukties reeds lang pleeg-geplunderd hebben — wèl te verstaan: de Romanisten.

Latinisten hebben — op Woelfflin na — van dit boekje nog weinig nota genomen.

Eigenlik heeft na Rose niemand zich aan diens vondeling

---

[1]) Dit kan van de ook door Rose bezorgde Teubner-editie (1877, met overdruk 1890) geenszins gelden. Gelukkig is een nieuwe editie aangekondigd van de hand van Prof. Dr. Max Niedermann.

gelegen laten liggen; vandaar dat in de literatuur-geschiedenis Anthimus' brochure, hoewel in zuiver latijn geschreven, en alleen om een zeer zwakke gissing onder de Graeca ondergebracht, nog steeds heet het geschrift van een Griek.

Is dat vol te houden? Wie is dan Anthimus geweest?

Wanneer heeft hij zijn brief geschreven? Waar heeft hij dat gedaan?

Dat Rose zijn mening met veel klem tegen mogelike bedenkingen verdedigt zal niemand die hemzelf gelezen heeft, willen beweren; maar wat hij ook van Anthimus' persoon zegt, hij twijfelt geen ogenblik aan de autentisiteit van deze brochure aan den doorluchtigen Frankenkoning Theoderik, daarbij op de titel steunend als argument.

't Wil me voorkomen dat, wanneer men allereerst op gegevens let die Rose misschien ontsnapt zijn, juist het tegendeel zonder veel moeite te bewijzen is, èn uit de brief zelf èn uit wat we van elders weten.

De Anthimus-brief bestaat uit twee delen:

een eerste, korter, van twee, en een tweede, langer, van dertien bladzijden Teubnerformaat.

Eerst een algemeen deel: Ziehier de korte inhoud:

Bekend is het, dat wat men gezondheid noemt, hoofdzakelik berust op de spijsvertering; om goed verteerd te worden, dient ons voedsel goed gekookt te zijn; anders krijgt men last van maag en ingewanden, zelfs van hoofdpijn en duizelingen, want de slechte vochten die in het lichaam gewekt worden, stijgen naar het hoofd — en niet altijd raakt men onverteerbaar voedsel langs de minder gewone weg, door braking, kwijt. Goed gekookt is ook goed verteerd; houd U aan deze regel en ge behoeft nooit medisijn.

Dit geldt ook van drank. Drink in verhouding tot uw vast voedsel niet te veel en niet te koud. Dit laatste zou U een maagverkoeling bezorgen met alle ellende daarvan; het eerste:

luister eens: om een muur te bouwen heeft een metselaar kalk nodig; wil deze houden, dan dient het mengsel de juiste verhouding te hebben tussen vaste stof en vloeibaar; zo gedijt ook het lichaam alleen dan wanneer spijs en drank in passende hoeveelheid, in onderlinge verhouding, genomen worden.

Maar zal iemand zeggen: hoe kan men onder alle levensomstandigheden zich aan die leefregel houden? op een veldtocht bijv. of op reis? Daar heeft men voor koken, dat tijd eist, vaak geen gelegenheid; dan is men vaak *gedwongen* zich met *rauw* vlees te behelpen? Welnu denk dan aan dat gulden woord der oudheid: omnia nimia nocent! Wees matig; òòk wanneer ge te paard zijt en lust mocht krijgen wat meer dan gewoon te drinken.

Nog één opmerking: hoe komt het dan dat andere volkeren rauw en bloedig vlees eten en toch gezond zijn? Dit verklaar ik zo: ten eerste: hun gezondheidstoestand valt buiten onze kontrole; want zij kureren zichzelf, branden zich maag en ingewanden net als ze hun dolle paarden doen — dan: zij beperken zich tot *één* soort voedsel, evenals de wolven; hebben niet anders dan vlees en melk en schijnen gezond te zijn door hun schaars voedsel; drinken hebben ze nu eens wel, maar veel vaker niet; ook hier is de schaarsheid vooral oorzaak van hun gezondheid; maar wij die ons kwellen door velerlei spijzen, velerlei lekkernijen en velerlei drank, moeten ons noodzakelijk zo besturen dat we niet aan overmaat bezwijken, maar veeleer door matigheid gezondheid bewaren. Matigheid bovenal en trouw betrachten wat wij hier aangevoerd hebben met de hulpe van onzen Heer Jezus Christus van wiens goedheid wij een lang leven en gezondheid vooral .... hier is de tekst onvolledig overgeleverd. Men begrijpt de nodige aanvulling: genieten of een woord van die strekking.

Tot zover het eerste deel;

Wij voegen hieraan toe een verhandeling hoe men verschillende spijzen, volgens de voorschriften der verschillende schrijvers over geneeskunst gebruiken moet; wij doen dit naar mate van onze verstandelike aanleg.

Dan volgt het tweede, gewichtiger deel.

Dat bevat aanwijzingen, als aangekondigd over spijs en drank:

1. Over brood;

2. Over vlees van koeien, schapen, lammeren, herten, wilde zwijnen, tamme varkens, kalveren, pekelvlees, hazen, spek;

3. Over dranken: over bier; dan weer over onderdelen van dieren: varkensnieren, koeien- of schapenpens, baarmoeder van het varken en haar uier, kalveren-pens en met vijgen gevulde varkenslever;

4. Over gevogelte: gemeste gans, vette kapuinen, pauwen, tortels, kraanvogels, patrijzen, wilde duiven;

5. Over eieren van kippen, halfzacht en hard, van ganzen en fazanten;

6. Over paddestoelen;

7. Over vissen;

8. Over groenten, olera en legumina;

9. Over melk en kaas;

10. Over vruchten; samen 94 soorten.

Wat over ieder van deze spijzen medegedeeld wordt, is niet van evenveel belang noch van evengrote omvang; menig paragraafje is van deze vorm: „Vijgen zijn goed, mits rijpe" 87. „Kastanjes, gekookt of gebraden, zijn zeer geschikt; maar rauw worden ze niet goed verteerd" 88.

Maar er zijn ook langere mededelingen; daar vooral moeten aanwijzingen gevonden worden omtrent de schrijver zelf.

Allereerst de paragraaf over het spek 14, die in hoofdzaak aldus luidt:

Omtrent spek, dat door geen lekkernij der Franken overtroffen wordt, zal ik nu mededelen hoe het lekkerder gegeten kan worden — men moet het namelik koken. — Volgen enige opmerkingen en recepten.

Omtrent rauw spek echter dat, naar ik hoor, de Franken plegen te eten, verwonder ik mij wie hun zulk een geneesmiddel aan de hand gedaan heeft, zodat ze geen ander behoeven. Zij eten het rauw, omdat het een heilzame kracht heeft en

als tegengift hun gezondheid verschaft; mankeren ze wat in hun ingewanden, dan worden ze daardoor genezen; hebben ze wormen, dan verdrijft het spek ze. Want het zuivert de maag en wat voor hen van meer belang is, door die spijs zijn ze gezonder dan anderen. En om een sterk voorbeeld te noemen, opdat men gelove wat wij gezegd hebben, alle wonden die uitwendig of inwendig ontstaan zijn of ten gevolge van een geweldpleging, geneest een reep spek, die er voortdurend opgelegd, de rotting van de wond tegenhoudt.

Zo kan het ook voor de buik-ingewanden helpen, gelijk wij boven gezegd hebben; ziedaar wat een weldadige geneeskracht er in rauw spek zit; wat de medici door artsenij of door drankjes trachten te genezen of met pleisters behandelen, kureren de Franken met rauw spek.

Een onmiddelike aanwijzing omtrent de schrijver vindt men hier niet; wel in de paragraaf over de zeemossel, die heel goed is *et satis apud nos abundat* 34. Schrijver woont dus niet in het binnenland, maar aan een zeekust. Aan welke? Daar waar de *avis quae tarda dicitur*, de avis tarda, de outarde, niet gevonden wordt; *bona est sed puto hic non haberi* 33. Waar evenmin komkommers inheems zijn 57, maar waar men daarentegen rauwe augurken, hoewel alleen voor gezonden onschadelik, ook aan koortslijders toedient; *tamen et apud nos et febricitantibus .... offerimus* 56.

Gevraagd wordt: waar is dat herhaald *apud nos* te zoeken? Wat meer aanduiding zou het volgende kunnen geven: 25 wilde tortelduiven moet men niet vers eten: *istud et ego in tempore meo probavi in provincia mea*, want op een villa hadden twee boeren er een zo pas gevangen opgepeuzeld; maar dat is hun slecht bekomen, want een van beide heeft bloed gebraakt en is bijna gestorven. Oude wijn met warme olie heeft hem het leven gered. Wisten we nu maar wat meer van die gulzige rusticus, dan konden we ook die *provincia mea* nader bepalen, en dat *in tempore meo!*

Laten deze eerste personen ons dus in het onzekere, één plaats meent Rose te mogen aanvoeren ten bewijze dat dit geschrift inderdaad van een Griek, dus van Anthimus is: Er bestaat een gerecht uit *hordeum* bereid, *quod nos graece dicimus alfita, latine vero polentam, Gothi barbarice fenea* 64.

Schrijver is dus een Griek, die natuurlik Latijn maar ook Goties kent en met de Goten in zo druk verkeer staat, dat hij het heel natuurlik vindt de naam fenea er aan toe te voegen. Ook op twee andere plaatsen wordt eerst het Griekse woord genoemd daarnaast de vertaling in het Latijn [1]).

Men zoeke dus de auteur van onze brief te Konstantinopel, onder de artsen. Nu treft het dat wij omtrent een Griek Anthimus aan het hof van Keizer Zeno een bericht bewaard vinden bij Malchas. Met twee anderen bij een politieke samenzwering betrokken, wordt hij omstreeks 477 of 478 verbannen; hij zal daarna naar Koning Theoderik gegaan en in diens dienst als gezant naar diens naamgenoot de Koning der Franken gezonden zijn. Na afloop van zulk een zending zou hij dan deze brief geschreven hebben.

Wil men dit aannemen dan laten zich de jaartallen wel zo groeperen dat de voorstelling niet geheel onmogelik wordt. Theoderik de Grote, heeft van zijn 8^e tot zijn 18^e jaar (geboren 454) aan het Biezantijnse hof geleefd; hij is van 475 tot 526 Koning der Oostgoten geweest en sinds zijn overwinning op Odoacer 493 Koning van Italie, residerend te Ravenna. De regering van de Franken-Koning Theoderik valt tussen 511 en 534; zijn woonplaats is Metz.

Er kunnen diplomatieke betrekkingen geweest zijn tussen beide naamgenoten waarbij Anthimus als gezant dienst gedaan heeft; hij kan deze brief geschreven hebben aan de zeer roemruchtige Theoderik, Koning der Franken.

Mag men nu al deze waarschijnlikheden, waaromtrent geen

---

[1]) Elleborum herbam quae latine dicitur veratrum 25; oxygola vero graece quod latine vocant melca (id est lac) quod acetaverit 78.

enkele mededeling bestaat, op grond van het opschrift van onze brief, als gebeurd veronderstellen, om dan daarmee de zeer povere en alleszins dubieuze aanwijzingen van het geschrift zelf omtrent de schijver, uit te leggen? Kan ten eerste de passage omtrent het spek in een brief aan de Koning der Franken op zijn plaats zijn? Kan een gezant, die het zelf gezien en waarschijnlik ook geproefd heeft op een te zijner ere gegeven feestmaal, volstaan met: Spek, dat, *ut audio*, de Franken rauw plegen te eten?

Blijkens de woorden van de aanhef dient dit vlugschrift tot lering; 't is bestemd om de monarch te onderrichten; men denke dus niet aan een ijdele opdracht bij wijze van hulde, dan zou dat *ut audio* nog te verklaren zijn als vleierij, gelijk ik hoor en een ieder ander ook weet.

Dan: mag men uit: quod nos graece alfita, latine polentam, Gothi vero barbarice fenea besluiten: Zie, hier is een Griek aan het woord? Wel neen; bewijst deze passus iets, dan is het veeleer dat het een Goot geweest is; een Goot alleen kan zeggen: wat we in het Grieks zus, in het Latijn zo en wij Goten in in onze moedertaal fenea noemen. En met te meer recht zou men dit kunnen beweren, omdat dat *nos* in de beide andere passages, waar de griekse naast de latijnse naam vermeld wordt, ontbreekt; dàn omdat wel steeds — driemaal — graece, latine, maar hier niet gothice, maar Gothi staat.

Waaruit ik intussen niet zou willen afleiden wat ook omtrent schrijvers nationaliteit; de drietalige aanwijzing is voor een geleerde uit de hofkring van Theoderik de Grote geen voldoende aanduiding omtrent zijn geboorte en afkomst.

Dat Anthimus daar tuis hoort, bewijzen zijn titels: „vir inlustris, comes et legatarius". Rose laat hem bij wijze van losse gissing Theoderiks lijfarts misschien wel geweest zijn. Maar juist als men dit aanneemt, kan men vrijwel met volkomen zekerheid bewijzen dat het geschrift, zoals het voor ons ligt, onmogelik daar kan ontstaan zijn.

Wij kennen Theoderik, wij kennen zijn grote gedachten,

zijn regeeringsbeleid, maar bovenal zijn ideëele aanleg en zijn bescherming voor alles wat Romeins is. De brieven van zijn eerste Rijkskanselier Cassiodorus geven ons duidelik een beeld van de stemming aan zijn hof; die brieven, twaalf boeken Vogels van diverse pluimage – Variarum — gericht aan mensen van allerlei rang en stand, stellen, waar het maar even kan, duidelik op de voorgrond, dat het hof van Ravenna de geestelike nalatenschap aanvaardde van het gevallen Rome; dit had zichzelf overleefd, miste het zelfbewustzijn om eigen schat van beschaving en wetenschap van vreemde smetten vrij en ongedeerd te bewaren: Mores peregrinos abicite: Romana sit vox plebis, quam delectat audiri I, 31 schrijft uit naam van Theoderik Cassiodorus aan het Populus Romanus.

Kennis is aan dit hof vereiste, beschaving aanbeveling.

Wellevendheid nu eist dat men een ieder naar zijn rang en stand toespreekt of beantwoordt; dat doet Cassiodorus dan ook stelselmatig, daartoe door zijn kennis van het Latijn in staat. Anders spreekt of schrijft hij tot koningen of machtigen aan het hof, anders tot de *humillimi*, de ambteloze burgers; zo was het de eis van plicht, de wil van de koning zelf, waartegen men niet zondigde. Is het nu denkbaar dat de hofarts, of wie dan ook aan een bevriend koning een brief schrijft in de volkstaal? Tot de *humillimi* kan deze toch niet gerekend worden! Of wil men Cassiodorus' manier van schrijven tot hem alleen beperken? Maar dan miskent men de invloed van een zo gezaghebbend voorbeeld, de prikkel van 's konings wil, die op meer dan één plaats zeer duidelik uitgesproken, van alle waardigheidsbekleders, kennis eist van het Latijn.

Nu zou het nog mogelik zijn dat op bestelling een brochure geschreven was — tot verbreiding van de gezondheidsleer onder 's konings onderdanen — juist in vulgair-latijn, in de volkstaal. Dan nog heeft Anthimus niet dat geschreven, wat wij hier voor ons hebben.

Volkstaal — en wij kunnen dat door een tegenstelling met Cassiodorus zo nauwkeurig bepalen — is immers niet

identiek met slordigheid, met nog minder dan onbeholpen — met helemaal geen stijl.

Laat iemand lactes mv. gebruiken, manducare gebruiken voor eten, focus voor vuur, unus en ille voor de lidwoorden, permanent de voor de genitief, unum de ipsis, duae partes de melle, inde voor fr. en, qualiter voor ut, fui voor sum in het praeteritum passivi, omschrijving van vergelijkingstrappen in plaats van flexie en vele andere on-klassieke vormen en zegs-wijzen — dat verplicht hem nog niet nu eens enkelvoud, dan weer meervoud te gebruiken in een reeks als: expono, audio, miror, diximus, diximus.

Evenmin om een bewering, twee regels vroeger uitgesproken, te herhalen met een: ut superius diximus — en dat niet éénmaal — maar bijna doorlopend, waar die woorden gebruikt worden.

Trouwens veel wijst erop dat we hier niet met een oorspronkelik geschrift te doen hebben, maar met een excerpt. Waaruit? De titel zegt het reeds: *de observatione Ciborum* — en het herhaald — vooral in de inleiding gebruikte *observare* wijst ons de weg naar Plinius *Naturalis Historia*; daarbij kan ook het kookboek van Apicius gebruikt zijn, misschien ook een boek over *phthisis*, van die ziekte wordt met nadruk en herhaaldelik gesproken. Van auctores medicinales wordt meer dan eens gerept evenals van de praecepta diversorum auctorum.

Nu zou ook dit geen bewijs kunnen zijn tegen het vaderschap van Anthimus allerminst omdat het een geneeskundig leesboek geldt. Zelfs zou men Anthimus om zijn ootmoed en zijn bescheidenheid kunnen roemen op grond van die nederige bekentenis: *„ut potest intellectus noster habere"*. Men wist dan ten minste iets omtrent hem, zo al niet omtrent zijn afkomst dan toch omtrent zijn karakter!

Maar het bezwaar dat de stijl van het boek op een excerpt wijst, de taal, de inkleding van dat excerpt echter het onmogelik maakt dat het stammen kan uit Theoderiks kring — lijkt mij volstrekt een beletsel om aan Anthimus te denken. Ik wil

mij niet van een argument bedienen, dat voor de hand ligt:

Een hs. p. (Praag) uit de 14e of 15e eeuw volgens Rose, heeft in de titel:

Epistula Plinii Secundi ad Tytum Imperatorem.

Een ander P. (Parijs uit de 12e eeuw: Incipit epistola antimi medici viri illustris ad titum imperatorem vel ad theodericum regem francorum.

De volgens Rose beste hs. toch, waaronder twee uit de negende eeuw, de G. St. Gallen en de B. Bomberg, hebben Anthimus en Theoderik en de autoriteit van een onbekend afschrijver zou niet anders vermogen dan mijn betoog verzwakken.

Er is nog één mogelijkheid: Anthimus heeft inderdaad een brief geschreven aan Theoderik de doorluchtige Koning van de Franken, in het allergrammatikaalste Latijn presies als Cassiodorus dat deed. Maar de schuld der afschrijvers heeft van dat oorspronkelik niet veel anders overgelaten dan dit, wat wij bezitten.

Op zichzelf acht ik het bestaan van een arts Anthimus aan Theoderiks hof een door niets gestaafde gissing; neemt men die gissing als waarheid, als geschiedkundig feit, dan zegt dat nog niets omtrent zijn auteurschap van een eubiotiek.

Kunnen we dan objektief oordelend onze tekst blijven noemen Anthimi epistula? Vooral daarom niet, omdat wij, wanneer we de inleiding aandachtig lezen naar een gans andere omgeving gebracht worden dan we vermoedden.

Nadruk wordt daar verder gelegd op matigheid in spijs en in drank; die gedachte wordt toegelicht door de vergelijking met kalk, straks voorgelezen.

Nadruk wordt daar verder gelegd op de slechte gewoonte van overdaad; men zou wanen het betoog te lezen van een matigheids-prediker. Soberheid is zijn devies; niet zonder reden herhaalt hij: nos qui diversis cibis et diversis deliciis et diversis poculis nos angimus. Welnu, de man die tegen weelde en overdaad te velde trekt, is een monnik geweest; een monnik, die trouw volgeling van Gregorius van Tours,

niet let op stijl of taal, maar op de inhoud. Zijn doel is door de menigte begrepen te worden, het grote publiek te bereiken.

Past in de monnikenwereld ook niet beter dan in die van het hof een recept voor de quadragesima, zooals in par. 64: in tempore ieiunorum in quadragesima?

Hebben we hier ongetwijfeld het werk van een matigheidsprekende monnik, en is als voldoende bewezen te achten de vaagheid van het bestaan van een leerboeken-schrijvend arts aan Theoderiks hof, van wie ons vlugschrift in de huidige vorm onmogelik kan zijn, dan ligt de konklusie voor de hand, dat men beter doet te spreken — niet van Anthimus maar van pseudo-Anthimus.

Bij het debat vraagt slechts Prof. Dr. H. Kern het woord. Spreker heeft medegedeeld, dat (pseudo-)Anthimus zijn vaderland beschrijft als een land, waar wel komkommers maar geen augurken worden gegeten. Valt daar iets uit op te maken, vraagt de heer Kern, voor afkomst en woonplaats van den schrijver?

De heer Slijper antwoordt, dat ook bij Plinius evenals in Anthimus twee soorten komkommers worden genoemd. Misschien mag men daar dus niet te veel waarde aan hechten. Overigens zal dit wel een kwestie uitsluitend voor botanici en zoölogen zijn. Spreker heeft met Anthimus echter verdere plannen en verwacht nog resultaten van een nauwkeurig taalhistorisch onderzoek der door A. gebezigde woorden.

Prof. Dr. H. Kern houdt hierop een voordracht getiteld:

Over den persoonsuitgang matha in een Indisch dialekt.

In een aantal Noord-Buddhistische teksten hebben de metrische gedeelten dit eigenaardige, dat ze, hoewel zoo goed en kwaad als het ging gesanskritiseerd, toch verscheiden dialektvormen ongerept bewaard hebben. Tot deze vormen behoort de 1 ps. mv. Medium op *matha*, waar 't Sanskrit *mahe* heeft. De volgende voorbeelden zullen dit voldoende in 't licht stellen.

In Mahavastu III, 9, 17 leest men:

atha divā vā rātriṁ vā pradīpaṁ na labhāmatha.

Labhāmatha, wij krijgen, wordt hier gebruikt inplaats van den Dualis, gelijk trouwens algemeen in de Prākrits. Bij afwisseling staat op dezelfde blz. regel 7 't geheel Sanskritsch, *atha divā vā rātrāu vā pradīpaṁ na labhāmahe.*

In regel 19 leest men:

anyamanyaṁ na paçyāma āsāmatha rahogatā.

Āsāmatha beantwoordt aan Skr. *āsmahe*, dat regel 9 voorkomt, Gr. ἥμεθα. Gelijk zoo dikwijls in de Prākrits is 't wkw. *āste*, ἧσται in een andere conjugatieklasse overgegaan.

Blz. 6, 2 vinden wij:

sunivastā [1]) bhavitvāna ehi bhadre ramāmatha.

D. i. „schoone, laten wij ons vermeien"; dus ook hier voor den Dualis, doch in vorm komt *ramāmatha* overeen met Skr. *ramāmahe*, of den imperatief *ramāmahāi.*

De drie gegeven voorbeelden vereischen in 't Skr. noodzakelijk een mediaalvorm. Doch veel werkwoorden mogen in 't Medium gebruikt worden. Hiertoe behoort het wkw. *bhavati;* waarvan dikwijls genoeg mediaalvormen voorkomen, o. a. in de Upaniṡads, Mahābhārata, Noordbuddhistische teksten. In Mahāvastu III, 11, 17 leest men:

etasya me vinābhāve ubhaye pi na bhavematha.

Twee regels vroeger heeft men:

etasya anubhāvena vayaṁ sarve jīvāmatha.

Ook *jīvati*, leeft, kan in gebonden rede — en dat is hier 't geval — in 't Medium gebruikt worden.

Mahāvastu III, 112, 7 vertoont een Fut. Med.:

drakṣyāmatha dvādaçavarṣe anantaprajñaṁ.

Doch hier eischt de maat den actiefvorm *drakṣyāma*, al is het weinig twijfelachtig dat ook het Medium bestond.

Blz. 365, 21, vg. levert twee voorbeelden:

---

[1]) Zoo leze men voor *sunivastrā.*

gacchāmatha ṛṣayo darçanāya,
pṛcchāmatha yena hi taṁ bhaveya.

De vorm op *matha* komt ook meermalen voor in de Gāthās van Saddharma-Puṇḍarīka; o. a. Cap. 14, 53:

çṛṇomathā (v. l. çṛṇāmathā) saṁmukha lokanātha.

Çṛṇomathā, en *çṛṇāmathā* blijkbaar gedeeltelijk gesanskritiseerd uit *suṇomatha* of *suṇāmathā*. De *ā* is verlengd omdat een pauze volgt.

De vraag is nu, hoe deze vormen te verklaren? Het Skr. heeft daarvoor *mahe*, 't Avestisch *maḋae*, *maiḋae*, zwak *maiḋi*. Dat de *h* in *mahe* uit *dh* ontstaan is, behoeft geen betoog: het is een van de niet weinige voorbeelden dat het begin van 't proces hetwelk in de Prākrits zijn volledig beslag heeft gekregen, reeds in den tijd der oudste Vedische liederen een aanvang had genomen. Verder is op te merken dat *dh* in eenige Indische dialekten de neiging heeft over te gaan in *th*, hetgeen in 't Grieksch regel is. Een merkwaardig voorbeeld in 't dialekt waarin de uitgang *matha* gebruikelijk is, alsook in 't Pāli, is *pithita*, gesloten, Mahāvastu III, 22, 5; Lalita-Vistara 349, 1. Naast den vorm met *th* komt ook voor in Mahāvastu III, 23, 18 *pidhīyati* en 126, 11 *pidhāpeti*. In 't Pāli komt *pithīyati*, wordt bedekt, voor Dhammapada, vs. 173, Theragāthā 872; 't mv. *pithīyare* Visuddhi-Magga, p. 32. Zelfs in 't Skr. hebben eenige namen met *th* voor *dh* burgerrecht verkregen; zoo *Māthava Videha* voor *Mādhava*; *Mathurā* voor *Madhurā* [1]). Derhalve is er geen bezwaar te veronderstellen dat in *matha* de *th* een oudere *dh* vervangen heeft. Maar zoowel in 't Skr. als in 't Avestisch gaat de vorm uit op *a* + *i*, terwijl in *matha* geen spoor van een *i* is. Toch geloof ik dat ook hiervoor een verklaring te vinden is, te eer omdat ook in 't Grieksch μεθα geen *i* voorkomt. Men weet dat in 't oudste Indisch de 1 ps. mv. Actief uitgaat op *masi* naast *mas*; 't Iraansch heeft *mahi*; 't Iersch *mi* (uit *mesi*); doch 't Grieksch kent alleen een vorm zonder *i*: Dorisch μες; ook 't

---

[1]) Vgl. voor dit verschijnsel in 't Paiçācī Pischel, Gr. d. Prākr. Spr. § 191.

Latijn heeft enkel *mus*; 't Slawisch en Germaansch hebben in den 1 ps. mv. evenmin een toegevoegde *i*. Het Grieksche *μεθα* laat m. i. geen twijfel over dat in 't Indogermaansch naast het Arische *madhai* bestaan heeft en waarschijnlijk zelfs meer gewoon was een vorm *medha*. Hieraan nu beantwoordt het Indische dialektische *matha* zoo volkomen, dat ik geen andere verklaring kan uitdenken dan dat *matha* = *μεθα* is. Dat een oude vorm zich in een dialekt gehandhaafd heeft, is merkwaardig genoeg, maar niets ongehoords. Evenals *pithita* een ouderwetscher vorm bewaard heeft dan *apihita* in den Rgveda, kan *matha* van oudsher bestaan hebben naast *mahe*, daargelaten den overgang van *dh* in *th*, die in allen geval toch ouder is dan de *h* in *apihita*.

Daar niemand hierover het woord verlangt, sluit de Voorzitter onder dankzegging aan de sprekers de vergadering.

Vergadering op Donderdag 31 Maart.

De Voorzitter opent de Vergadering en geeft het woord aan Dr. J. van IJzeren tot het houden zijner voordracht over:

Iets over de Spelling van het Grieksch.

Dames en Heeren,

Indien het mij voor de menschheid niet eenigszins bedenkelijk voorkwam onder zoovele teekenen te gelijk te leven, dan zou ik zeer geneigd zijn te zeggen, dat onze tijd staat in het teeken der spellinghervorming. De beweging toch, die in ons land in deze richting reeds sinds jaren werkzaam is, staat geenszins op zichzelve. Ook om deze reden is m. i. een terugblik gewettigd op de oudste orthographie-hervorming, die ons bekend is, een hervorming, waarvan de resultaten nog in den tegenwoordigen tijd gehandhaafd worden.

Ik bedoel de spellinghervorming in het Grieksch ongeveer in de achtste eeuw v. C. ingevoerd. Het behoeft nauwelijks gezegd, dat wij hieromtrent slechts zeer onvolledig zijn ingelicht: betrouwbare berichten in de literatuur ontbreken geheel; slechts inscripties kunnen eenig licht verschaffen. Laat ik beginnen met in het kort de feiten uiteen te zetten, aan de hand van Larfeld's *Handbuch der griechischen Epigraphik*.

Reeds in overoude tijden hebben de bewoners der Grieksche streken een soort letterschrift gekend; stomme getuigen hiervan zijn de nog niet ontcijferde Cretensische inscripties. Zeker wel vóór de elfde eeuw begint het Phoenicische schrift zijn triumphtocht over de wereld; weldra bedient men zich algemeen van de *φοινικικὰ σήματα Κάδμου* [1]) — doch men was zoo verstandig al zeer spoedig het lettersysteem een flinke wijziging te doen ondergaan: het aantal sibilanten, waarvan het Phoenicische alphabet, zooals wij dat door de Hebreeuwsche overlevering kennen, er een groot aantal bezat, werd beperkt, en, wat wel het belangrijkste was, men gebruikte den overvloed van adspiraties voor het schrijven van vocalen; zoo kon men althans *a*, *e* en *o* schriftelijk weergeven. Slechts één letter behield men om den *h*-klank aan te duiden: de Phoenicische Chêt werd overgenomen als Hêta; blijkbaar werd hiermede een krachtige adspiratie weergegeven: de Chêt toch diende in het Phoenicisch tot noteering van den „festesten Kehllaut" [2]) — volkomen analoog hiermede is de gewoonte der tegenwoordige Grieken om b. v. voor den Engelschen *h*-klank het letterteeken *χ* te gebruiken: een eigennaam als Holmes wordt in Nieuw-Grieksche transscriptie van *χ* voorzien; in een Nieuw-Grieksch conversatieboekje vindt men het Engelsche *have* weergegeven door *Χὰβ* [3]). —

Bij zijn verbreiding over de landen, waar Grieksch gesproken

---

[1]) Timon fr. 61, ed. Diels p. 201.

[2]) Gesenius-Kautsch, *Hebräische Grammatik* § 6.

[3]) Vgl. H. Pernot in de voorrede van zijn uitgave der N. Gr. grammatica van Girolamo Germano, p. 7.

werd, onderging het alphabet tal van wijzigingen, die echter in hoofdzaak op den lettervorm betrekking hadden; de beteekenis aan de verschillende letterteekens toegekend bleef aanvankelijk dezelfde.

Een belangrijke wijziging vond, zooals ik reeds zeide, waarschijnlijk in de achtste eeuw v. C. in Klein-Azië, misschien wel te Milete plaats. Het aantal letterteekens werd uitgebreid, zoowel om consonanten als om vocalen aan te duiden: nieuw ingevoerd werden de teekens *φ χ ψ* en *ω*; aan het teeken, tot nu toe gebruikt voor den *h*-klank, werd de beteekenis van lange *e* toegekend. Hoe dit alles in zijn werk gegaan is, kunnen wij slechts gissen; het komt mij voor, dat de invloed van het onderwijs hier duidelijk merkbaar is.

Onderwijs, in Milete, in de achtste eeuw v. C.? Er is niets van bekend, maar het moet er toch wel geweest zijn! Hoe zouden de jonge Milesiers anders lezen en schrijven hebben geleerd; en dat moesten ze toch kennen. Wèl niet voor literaire ontwikkeling — er bestond nog niet eens een geschreven literatuur — doch voor handel en politiek. Ik durf wel gissen, dat het elementair onderwijs op dezelfde wijze was ingericht als in later eeuwen. In den historisch beter bekenden tijd toch begonnen de Grieksche jongens in de allereerste plaats met de letternamen te leeren, zooals die uit het Phoenicisch waren overgenomen [2]. Quintilianus (*Inst. Or.* I, I, 24) moge er zich tegen verzet hebben „ut litterarum nomina et contextum prius quam formas parvuli discerent", nog eeuwen na hem is deze, voor een goed taalbegrip inderdaad verderfelijke methode, in gebruik gebleven. Ik behoef slechts te wijzen op het betoog van den goedmoedigen scholiast op Dionysius Thrax, [3]) die, zoekend waarom de letternamen onverbuigbaar zijn, o. a. tot de conclusie komt, dat dit zoo is *διὰ τὰ ἀρτιμαθῆ τῶν παίδων*:

[1]) In denzelfden tijd ging men een der Phoenicische sibilanten, den Samech, meer speciaal gebruiken voor den *ξ*-klank.

[2]) Vgl. Dionys. Halicarn. *Demosth. Elog.* cpt. 52.

[3]) Ed. Hilgard p. 184 (Bekker Anecd. p. 781).

de moeielijkheden voor de onnoozele kindertjes zouden volgens hem te groot zijn, als ze nu ook nog dadelijk in het begin de declinatie der *ὀνόματα τῶν στοιχείων* moesten leeren! — Slechts getuigenissen uit later tijd zal men zeggen; doch, dat althans reeds in de vijfde eeuw de methode van het elementair onderricht vrijwel dezelfde was, mag men gerust opmaken uit de door Athenaeus bewaarde traditie omtrent Callias' *γραμματικὴ τραγῳδία* ongetwijfeld heeft Welcker [1]) hierin terecht de overblijfsels gezien van een ABCboek voor eerstbeginnenden. En we kunnen verder teruggaan: hoe zou het mogelijk zijn, dat de overlevering der letternamen, die voor de Grieken volkomen onverstaanbaar waren, zoo constant is gebleven, indien ze niet in hun eerste schooljaren daarmee waren opgevoed? En gaf niet reeds in het begin der 7e eeuw een aanzienlijk Corinthier zijn dochter den naam Labda [2])? Ik wil in het midden laten of dat inderdaad, zooals Fick [3]) in aansluiting aan een plaats in het Etymologicum Magnum (i. v. *βλαισός*) aanneemt, werkelijk door den weinig kieschen vader geschied is, omdat het meisje door haar waggelenden gang, herinnerde aan den vorm van de letter, waaraan haar naam ontleend is.

Den invloed nu, die uitging van het machinaal aanleeren der alphabetsvolgorde, meen ik ook te herkennen in de belangrijkste der wijzigingen, die in de achtste eeuw in het spellingsysteem zijn gebracht: ik bedoel de nieuwe beteekenis toegekend aan het oude Hêta-teeken. Hoe hetzelfde *στοιχεῖον* in het Phoenicisch dienst kon doen tot aanduiding van *ch* en in het Grieksch om den nog onverzwakten spiritus asper weer te geven, is zeer begrijpelijk, en volkomen in overeenstemming met bekende klankwetten; maar dat men hetzelfde teeken, op dezelfde plaats in het alphabet voor den gerekten *e*-klank ging gebruiken, is slechts te verklaren, door aan te nemen, dat men bij het

---

[1]) Kleine Schriften I, p. 371 sqq.

[2]) Herodotus V, 92.

[3]) Fick-Bechtel, *Die griechischen Personennamen* [2] p. 429.

opdreunen der letternamen zelfs bij den voor den *h*-klank bestemden letter, den *h*-klank nog slechts zeer zwak, of in het geheel niet meer deed hooren: men sprak niet meer van *hêta*, doch van *êta*, en vond het dus zeer natuurlijk in de gebleken behoefte aan nauwkeuriger lettersysteem te voorzien, o. a. door het voor zijn oorspronkelijk doel overbodig geworden teeken te gebruiken voor den klank, die reeds door den naam was aangewezen.

Wie in den tegenwoordigen tijd moge klagen, wanneer een spellinghervorming slechts langzaam doordringt, hij kan tot vertroosting het oog richten op de oude Grieken: eeuwen heeft het geduurd, eer het nieuwe alphabet — dat wil toch zeggen, het nieuwe spelling-systeem — algemeen in Griekenland was ingevoerd. Het verschijnsel is zeer begrijpelijk. Er was nog geen sprake van een algemeen gangbare Grieksche taal; iedere πόλις sprak en schreef op haar eigen wijze; misschien is nergens beter het Grieksche individualisme te constateeren. De nieuwe spelling — die ik nu maar kortweg de Milesische zal noemen — was ongetwijfeld passend voor het dialect der streek, waarvoor zij oorspronkelijk bestemd was; maar elders ondervond men nog niet de behoefte om te veranderen; speciaal de bewoners van Attica, δασυνταί bij uitnemendheid [1]), konden geen vrede hebben met een systeem, dat de ψίλωσις tot een van zijn grondslagen had. Bovendien: men interesseerde zich absoluut niet voor de zaak; in den aanvang was men er nog niet eens aan toe geestesproducten van eenige beteekenis aan het letterschrift toe te vertrouwen — en slechts in literaire kringen is belangstelling te vinden in quaesties van taal en spelling.

Juist hierdoor is de beantwoording van een vraag zoo onzeker, die ik thans even wil aanroeren. Van welke spelling moeten we ons voorstellen, dat de oudste schrijvers onder de Grieken zich bediend hebben? Men sta mij toe zonder nadere bespreking aan te nemen, dat die oudste Grieksche auteurs in de

---

[1]) Vgl. Pierson ad Moerin p. 179.

zevende eeuw v. C. geleefd hebben, m. a. w., dat in dien tijd het ontstaan der geschreven literatuur te stellen is. Voor hooger ouderdom is geen enkel bewijs bij te brengen, eerst bij Archilochus [1]) komt misschien een toespeling voor op de schrijfkunst, in dienst der letteren gesteld; bovendien kan men zich de zeer persoonlijke poëzie van den vinnigen Parier toch zeker niet als slechts in mondelinge overlevering bewaard voorstellen. Van welke spelling heeft hij zich bediend, hoe schreven de andere Ionische dichters van zijn tijd en van later? Het gaat m. i. volstrekt niet aan om, zooals von Wilamowitz [2]) doet generaliseerend te zeggen: al wie in het Ionisch dialect heeft geschreven, hield zich ook aan het Ionisch alphabet; immers men kan in den eersten tijd, toen het Milesische systeem nog niet zoo heel ver was doorgedrongen, niet eens spreken van een Ionisch alphabet, en verder: van één dichter kunnen we toch wel met volkomen recht het tegenovergestelde beweren, n. l. van Solon. Ik wil toegeven, dat wellicht niet al zijn gedichten terstond op schrift zijn gebracht; vele zijner elegieën kunnen zeer goed langen tijd slechts in den mond van het volk bewaard zijn gebleven; maar zijn politieke jamben en trochaeen moeten toch wel door hem zelf te boek zijn gesteld. En kan men nu werkelijk gelooven wat v. Wilamowitz beweert — zonder het te bewijzen — dat Solon voor zijn wetten het oud-Attisch alphabet gebruikte — of liet gebruiken — en voor zijn liederen het Milesische? Dat dus reeds in de zesde eeuw de Atheensche burgerman, voor wien de Solonische *τρίμετρα* en *τετράμετρα* toch bestemd waren, de oogen had gewend aan tweeërlei spelling? Ik voor mij twijfel geen oogenblik of Solon bediende zich in al wat hij op schrift bracht van het alphabet, dat in zijn tijd algemeen in zijn land geldig was — het alphabet, waarin toch ook wel de eigengemaakte spreuken geschreven waren, die

---

[1]) Fr. 89; vgl. v. Wilamowitz, *Hom. Untersuchungen*, p. 286, Leopold, Mnemosyne XXVIII p. 376 sq.

[2]) *Homerische Untersuchungen* p. 302.

Hipparchus volgens Plato [1]) een 75 jaar later op de Hermes-zuilen in Athene liet plaatsen — evengoed als de door Herodotus (V, 59 sqq.) geciteerde, vervalschte Thebaansche orakels. En ik waag het hieraan de gissing te verbinden, dat alle dichters van Solon's tijd evenzoo plachten te doen: zij schreven zooals in hun omgeving gebruikelijk was; aanvankelijk toch was al hun poëzie slechts voor hun eigen *μικρόκοσμος* bestemd. Eerst later, in de vijfde eeuw, ging men zich in Athene op letterkundige studie toeleggen; toen verzamelde en bestudeerde men, naast de Homerische poëzie ook de andere niet-Attische literatuurwerken; en men bracht ze, zonder aan deze wijziging eenige beteekenis te hechten, zonder er zelfs iets van te zeggen, over in de toen ook in Athene algemeen gangbare spelling, de Milesische. Vermoedelijk in denzelfden tijd heeft de *μεταγραμματισμὸς* der Homerische gedichten plaats gegrepen. Deze quaestie is te ingewikkeld om in enkele woorden hier te kunnen worden besproken; aan de meeste uwer zullen trouwens de voortreffelijke bladzijden bekend zijn, door Paul Cauer aan dit onderwerp gewijd [2]), ter bestrijding van v. Wilamowitz [3]) en Ludwich [4]), die de geheele Umschreibung ontkennen — vooral eerstgenoemde had ook hier door zijn schitterenden betoogtrant zich vele volgelingen verworven [5]). Slechts een kleine aanvulling veroorloof ik mij op Cauer's beschouwingen: men hechte in dezen toch niet te veel waarde aan het argumentum e silentio, dat n. l. eerst in Alexandrijnschen tijd over de spellingquaestie wordt gesproken. Immers, in de vijfde eeuw achtte niemand het de moeite waard over orthographische verandering een woord te

---

1) *Hipparchus* p. 228 B.

2) *Grundfragen der Homerkritik*[2] p. 113 sqq.

3) *Homerische Untersuchungen* p. 286—327.

4) *Aristarchs Homerkritik* II, p. 420 sqq.

5) Zie b. v. Schulze, *Quaestiones Epicae* p. 245: „Formam *ἰνδήελος* quominus subesse existimemus impedit *ει* vocalis, quam errore aliquo *τῶν μεταγραψαμένων* post Wilamowitzii disputationem explicare non iam licet"; vgl. ibid. p. 153, Larfeld, *Handbuch d. gr. Epigraphik* I p. 399.

verliezen. Zelfs Thucydides, toch zeker een wetenschappelijk man van den eersten rang, brengt de oorkonden, die hij citeert, zonder er iets van te zeggen over in de Milesische spelling — diplomatische nauwkeurigheid in wetenschap en letteren was in het algemeen nog onbekend [1]. Zeldzaam zijn dan ook de plaatsen in de oudere literatuur, waar over spellingzaken wordt gesproken [2].

Reeds ben ik vooruitgeloopen op wat nog opzettelijk door mij moet worden geconstateerd, dat n. l. in het midden der 5e eeuw het Milesische alphabet algemeen in Attica is doorgedrongen. Ik behoef hierbij niet lang stil te staan. Ook de Atheners hadden in de Perzische oorlogen hun isolement prijsgegeven; zij hadden — met groot succes — politieke aansluiting gezocht; ook op geestelijk gebied waren zij tot hun stamgenooten in nadere betrekking getreden — wat zeker niet ten nadeele van hun ontwikkeling is geweest. Vergeefs trachtte wie reactionnair gezind was den Jonischen invloed te keeren, die op allerlei terrein voelbaar was: in de plastische kunst, in de muziek — zelfs in de spelling. Ongeveer in het midden der vijfde eeuw is het Milesisch systeem algemeen in gebruik bij particulieren; de mededeeling van Ephorus, dat de invoering ervan eerst ten tijde van den Peloponnesischen oorlog heeft plaats gehad door toedoen van den Samier Callistratus [3]) wordt weerlegd door inscripties [4]).

---

[1]) Ik durf het daarom gerust aan gebrek aan nauwkeurigheid bij Thucydides toe te schrijven, dat b. v. een door hem (V, 47) bewaarde oorkonde niet woordelijk overeenstemt met de teruggevonden fragmenten van het origineel. Het gaat m. i. volstrekt niet aan hierbij aan tekstbederf door afschrijvers te denken, zooals b. v. Kirchhoff (Hermes XII p. 368 sqq.) doet.

[2]) Merkwaardig is Plato, *Cratyl.* p. 398 D, waar de etymologie ἥρως—ἔρως aannemelijk wordt gemaakt door verwijzing naar de Ἀττικὴ παλαιὰ φωνή: reeds bij Plato vindt men de beruchte begripsverwarring tusschen taal en spelling!

[3]) Schol. B. Hom. H. 185 = Ephor. fr. 128 M.; vgl. Suidas i. v. Σαμίων ὁ δῆμος, die zeer ten onrechte in het fragment uit de Βαβυλώνιοι van Aristophanes, waarin het Samische volk πολυγράμματος wordt genoemd (fr. 43 D.) een toespeling hierop zoekt. De ware verklaring geeft Plutarchus, *Pericles* 26.

[4]) Vgl. Koehler, Mitt. d. D. Arch. Instituts in Athen X (1885) p. 359—379.

Men kan nauwelijks twijfelen, of reeds ± 450 bedienden ook de Atheensche letterkundigen zich ervan, al kan men dit, door een bekend Euripides-fragment [1]), eerst voor een kwarteeuw later bewijzen. Officieel hield men zich nog bij het oude; wèl was van tijd tot tijd de natuur sterker dan de leer, en gebruikte men ook in staatsstukken soms iets van de nieuwigheden [2]), wèl schreven de Atheensche amphictyonen op Delos reeds in 434 op zijn Milesisch [3]) — maar het duurde tot 408 eer in de volksvergadering besloten werd in alle staatsstukken hun voorbeeld te volgen. Dit toch moet wel de inhoud zijn geweest van het bekende ψήφισμα van Archinus, aangenomen in het archontaat van Euclides — niet, dat in de scholen voortaan het onderwijs in de Ἰωνικὴ γραμματικὴ verplicht zou zijn, zooals de reeds hierboven aangehaalde scholiast op Dionysius Thrax beweert [4]). Immers, de scholen zijn toch zeker wel minder achterlijk in dezen geweest dan het staatsbestuur — dat zich onmogelijk, als in onze dagen, het recht kon aanmatigen partij te kiezen; het is ondenkbaar, dat het onderwijs zich nog hield aan een alphabetsysteem, dat reeds door de geheele literaire wereld was verlaten.

Ik noemde reeds den naam van Archinus, dien wij ongetwijfeld als een merkwaardig man moeten beschouwen [5]), hoewel juist omtrent de merkwaardigste zijde van zijn leven bijna niets bekend is. Zeker, hij is als staatsman niet zonder beteekenis geweest; na Thrasybulus gesteund te hebben in de verdrijving der Dertig, heeft hij vooral aan de amnestie-beweging meegeholpen; hij heeft een lijkrede geschreven — dat overkwam heel veel Atheners van zijn tijd; hij heeft brochures geschreven — maar ook dat was niet ongewoon. Wèl ongewoon was de inhoud

---

[1]) Eur. fragm. 385 N.

[2]) Vgl. Meisterhans—Schwyzer, *Grammatik d. Att. Inschr.*[3] p. 4.

[3]) Vgl. Ibid. p. 5.

[4]) Ed. Hilgard p. 183 (Bekker Anecd. p. 783).

[5]) De verschillende plaatsen der auteurs, waar Archinus' naam voorkomt, vindt men bijeen bij Pauly-Wissowa i. v.; vgl. Larfeld, *Handbuch* II p. 452.

van een zijner brochures: een verhandeling, waarin, zooals blijkt uit het eenige fragment dat bewaard is gebleven, op phonetische gronden de Milesische spelling werd aanbevolen [1]: de voorbeelden van bestudeering der levende taal zijn zeldzaam in de Grieksche oudheid.

Het is de eerste en de laatste maal geweest, dat de Atheensche volksvergadering zich bemoeid heeft met een quaestie van zóó ondergeschikt belang; men kan zich voorstellen, dat ook over het ψήφισμα van Archinus weinig of geen discussie is geweest. De uitvoering van het besluit kon terstond op groote schaal plaats vinden: men was druk bezig aan het herzien van de wetgeving in haar geheel [2], ook Solon's wetten ondergingen een verjongingskuur. Vermoedelijk heeft de door Lysias in zijn dertigste oratie gehoonde Nicomachus, de ἀναγραφεὺς τῶν νόμων, juist aan de spellingwijziging zijn krachten besteed [3].

Afwijkingen van den nieuwen regel zijn hoogst zeldzaam geconstateerd; hoogstens waagde men het nog eens op een grenssteen het woordje ὅρος van een ouderwetsche hêta te voorzien [4]. Wèl heeft men zich genoodzaakt gezien een nieuw teeken aan het Milesische alphabet toe te voegen voor den spiritus asper; reeds in de vijfde eeuw wordt op inscripties het teeken gevonden, dat nog in gebruik is [5].

Toen dertig jaren na het archontaat van Euclides ook in Boeotie het Milesische alphabet het oude had verdrongen [6], was er van verschil in spellingmethode in geheel Griekenland geen sprake meer. Maar dat wil slechts zeggen, dat men het nu eens was over de waarde aan de verschillende letterteekens toe te kennen; aan spellingeenheid in den engeren zin dacht

---

[1]) Vgl. Usener, Rhein. Museum XXV p. 590 sqq.; Diels, N. Jahrbücher XXV p. 10.

[2]) Vgl. Larfeld II p. 451.

[3]) Vgl. Welcker, *Kleine Schriften* I p. 384.

[4]) Vgl. Larfeld II p. 452; Meisterhans—Schwyzer [3] p. 6, p. 85 sq.

[5]) Vgl. Meisterhans—Schwyzer [3] p. 13.

[6]) Larfeld I p. 399.

men nog niet. Men behoeft slechts vluchtig een boek als Meisterhans' *Grammatik der Attischen Inschriften* door te bladeren, om te zien, hoeveel verschil in orthographie er zelfs binnen de grenzen van Attica bleef bestaan: een toestand was geboren gelijk aan die in ons land in de achttiende eeuw: ieder veroorloofde zich in het uiterlijk kleed van zijn taal een zelfde gematigde vrijheid, als in de keuze van zijn lichamelijken tooi. En in het algemeen gesproken, paste dit uiterlijk kleed nog zeer goed voor de levensperiode, waarin de Grieksche taal verkeerde. Ik weet wel, de uitspraak, zooals men dat noemt, van het Grieksch der vijfde en vierde eeuw is niet in alle finesses aan ons bekend; maar men kan toch zonder gevaar voor ernstige tegenspraak beweren, dat de verschillende letterteekens nog ongeveer de klanken aanduidden, waarvoor zij oorspronkelijk waren aangewezen. Doch langzamerhand begon de afwijking: de taal ging voort op den weg der ontwikkeling; oude klanken stierven af, nieuwe ontstonden: vooral na Alexander den Groote, toen het Grieksch zich over bijna de geheele beschaafde wereld verspreidde, schijnt het leven der taal op phonetisch, morphologisch en syntactisch gebied zeer krachtig te zijn geweest; natuurlijk deed zich hier de invloed gelden van de talen der landen, waar de Grieksche cultuur haren weg vond. Maar het uiterlijk beeld der taal hield met die klankwijziging weinig rekening — een zeer verklaarbaar verschijnsel. Immers, het gebruik der schrijftaal had zich sterk uitgebreid; van zelf was men daardoor in den waan gekomen, dat een woord er op schrift steeds moest uitzien, zooals het er vroeger uitgezien had — behoudens de beperkte vrijheid, die men zich ook vroeger had veroorloofd. Ten minste, deze opvatting drong door in de kringen, waar men deed aan de studie van literatuur; dat de minder beschaafden zich evenmin als in onzen tijd door eenigen regel lieten binden — de Egyptische papyri zijn daar om het te bewijzen; ook de inscripties toonen, hoewel minder duidelijk, hetzelfde aan.

Doch de uitbreiding van het gebruik der schrijftaal is niet de

voornaamste oorzaak van het spelling-conservatisme, dat langzamerhand ontstaan was: van veel grooter gewicht is de bloei geweest, waarin de studie van philologie en grammatica zich ging verheugen; een der gevolgen was het streven naar spellingeenheid. Groot zijn zeker de verdiensten der Grieksche grammatici; doch wij moeten ook de schaduwzijde van hun arbeid erkennen: zij zijn door de bestudeering van de producten eener voorbijgegane periode er maar al te spoedig toe gekomen minachting te koesteren voor de levende taal van hun tijd, die zij veelal als een verbastering beschouwden; een der oorzaken van hun gebrek aan inzicht in dezen is het gemis aan kennis van vreemde talen. Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi! De vorsten der taalwetenschap waren tot de overtuiging gekomen, dat slechts in de taal en in de spelling van vroeger eeuwen het ware Grieksch te vinden was — hun leerlingen brachten deze theorie over naar de lagere school: de kinderen moesten weldra, ook voor de praktijk, gaan leeren, hoe de Attische meesters hadden geschreven.

Hoe verleidelijk het ook voor mij moge wezen op deze quaestie nader in te gaan, het is mij niet mogelijk dit te doen in den korten tijd, die mij nog overblijft: veel is er nog te bespreken, dat met mijn onderwerp meer direct in verband staat. Veel, of zeer weinig: want noch in de Alexandrijnsche periode, noch in de Byzantijnsche, noch in later tijd is er, voor zoover mij bekend is, ooit sprake geweest van een georganiseerde poging tot spellinghervorming; slechts in kleinigheden veroorloofde men zich somtijds eenige afwijking. En toch, hoe gewenscht was zulk een hervorming geweest, althans voor de Grieken zelve! Hoe zouden zij ervan geprofiteerd hebben, indien zij in hun spelling gelet hadden op de phonetische ontwikkeling van hun taal. Het is door de gelukkige vondsten der laatste jaren ons meer ad oculos gedemonstreerd, dat reeds een paar eeuwen voor Christus de schooljongens geweldige moeilijkheden hadden om te leeren, wat men hun als eigen taal geliefde op te disschen; de allerzonderlingste spellingfouten worden reeds in de derde

eeuw gemaakt [1]). De vlijtigste leerlingen zullen het ongetwijfeld wel zoover gebracht hebben, dat ze zonder al te groote afwijkingen leerden schrijven; voor de zwakkere of voor hen, die in dezen minder belangstelling bezaten, waren te vergeefs de talrijke grammaticale compendia geschreven, die ons nog slechts fragmentair bewaard zijn, doch die in de tweede eeuw na Christus door Herodianus gebruikt werden voor de samenstelling van zijn reusachtige taalkundige encyclopaedie.

Herodianus was in Alexandrie geboren, doch vestigde zich reeds spoedig te Rome: hij deed de reis, door zoovele Grieksche geleerden van zijn tijd ondernomen; Rome werd meer en meer het middelpunt der Grieksche wetenschap. Ook daar schijnt men voortdurend in gelatenheid de bezwaren te hebben gedragen, die de steeds toenemende afstand tusschen taal en spelling medebracht; dat men buiten de centra der taalkundige studiën deemoedig het hoofd boog, is uitstekend te begrijpen — en vermoedelijk kreeg men tot steun in de ellende spraakkunstige handleidingen en woordenlijsten in overvloed toegezonden.

Met Constantijn den Groote verhuist de Grieksche wetenschap weer van het moederland; ijverig werd er in de nieuwe aera gestudeerd. Doch het was vooral nawerken en uitbreiden van wat reeds vroeger gearbeid was; behoudens enkele gunstige uitzonderingen hebben de Byzantijnsche geleerden zich niet door oorspronkelijkheid onderscheiden. Ook in het onderwijs bleef alles ongeveer hetzelfde. „De streng historische spelling van de taal, die juist in haar samenstel van klanken zoo sterk was gewijzigd, offerde de beste schooljaren op aan de orthografie; zonder spelfouten schrijven, was een kunst, die de meesten niet verstonden, en waarop men 't recht gevoelde zich bovenmatig te verheffen" — in deze woorden van Prof. Hesseling [2])

---

[1]) Vgl. wat nog kort geleden Hans Lamer, in aansluiting aan Kenyon, hierover publiceerde, N. Jahrbücher XXIV p. 582 sqq.

[2]) *Byzantium*, p. 317; vgl. Krumbacher, *Byzantinische Litteraturgeschichte* [2] p. 580.

is de algemeene toestand duidelijk geteekend. En het aantal zoogenaamde taalboekjes, voor het lager onderwijs bestemd, is nauwelijks geringer geweest als in onzen tijd. Wie wel eens in Italiaansche bibliotheken gesnuffeld heeft, weet er van mee te praten: hoevele handschriften, in den catalogus codicum manuscriptorum onder een deftigen titel geregistreerd, blijken bij nadere kennismaking slechts onbeholpen ezels-bruggetjes voor de spellingleer te bevatten! Voor verreweg het grootste gedeelte zijn deze boekjes nooit in druk uitgegeven — de hemel beware ons, dat het ooit gebeurt! Slechts enkele zijn verzameld in de collecties anecdota van Boissonade, Bekker en anderen. Ik wil even stilstaan bij een ervan, de *κάνονες* van den braven Theognostus [2]), die het niet ongepast achtte zijn werk aan keizer Leo, blijkbaar Leo den Wijze (886—912) op te dragen. Hij begint zijn opdracht met een zevental Jambische trimetri, waarin hij zich o. a. aan den keizer voorstelt als *θεύγνωστος, εὔγνωστός τις ὥς, ὢν οἰκέτης*; dan volgt een flinke bladzijde vol pompeuzen onzin, waarin hij er zich o. a. op beroemt, dat hij zich al lang op de grammatica heeft toegelegd, en .... dat hij bij ieder woord de kennis van den passenden spelregel van zijn leerlingen [3]) invordert (ik gebruik zijn eigen woord, *εἰσπραττομένῳ*, staat er) hij heeft nu maar eens besloten wat hij sinds jaar en dag heeft verzameld, ten deele uit het materierijke werk van Herodianus, te publiceeren, *κανόνας κατὰ τοὺς χιλίους*, zoowat duizend spellingregels. En dan begint het! Al dadelijk 43 regels voor het verschil van *αι* en *ε*; ik wil een enkele ervan citeeren:

„Ieder woord, dat met de lettergreep *κε* begint, wordt met *ε* geschreven; b.v. *κεραυνός, κεράστης, κέρας, κέλευθος, κελύφιον, Κέκροψ, Κέναγρον* (een plaatsnaam). Speciaal genoteerd: *καινός*

---

¹) Vgl. P. Egenolff, *Die orthographischen Stücke der Byzantinischen Litteratur*. Progr. Heidelberg 1888.

²) Cramer, Anecd. Oxon. II p. 1—165.

³) Waarom Egenolff l. c. p. 23 hier *φοιτητής* in den zin van *γραμματικός* wil opvatten, begrijp ik niet; vgl. Krumbacher, *Byzantinische Litteraturgeschichte*² p. 585.

(wat nieuw beteekent), *Καινεύς* (een eigennaam), *καιρός*, *Καῖσαρ* en wat daarbij behoort: *καίριος*, *ἄκαιρος*, *εὔκαιρος*, *πρόσκαιρος*, *Καισαρεύς*, *Καισάρεια*."

Soms is het hem te machtig geworden; zoo lukt het hem niet een vasten regel samen te stellen voor de vraag of er *αι* of *ε* moet volgen na *λ*; dus geeft hij maar een lijst van afzonderlijke woorden, doch is daarbij lang niet volledig — hij besluit de opsomming met den wanhoopskreet: „en de rest laat ik ter nasporing over voor wie ze tegenkomt" [1]).

Zelfs durft hij wel eens te etymologiseeren. „De afleiding van *βίος*", zegt hij [2]), is als volgt: er is een substantivum *ἴς*, dat *kracht* beteekent, ook wel *ἴν*, want het heeft twee uitgangen. De genitivus is *ἰνός*, wat door uitstooting van *ν* en bijvoeging van *β* tot *βίος* is geworden. De samenstellingen ervan worden dus, hetzij in het begin van het woord, hetzij in het midden, met *ι* geschreven. B. v.: „*βιωφελής*, *βιοτελής*, *ἀμφίβιος*, *Πολύβιος*, *ἄβιος*, *ὑπέρβιος*."

En zoo gaat het maar voort, totdat het duizendtal al gepasseerd is. Het slotwoord is weer een beklagenswaardige poging om klassiek-Grieksche trimetri te maken:

„Aan God, den alvolbrenger van het schoone, dank.
Gelijk een bloem voor den beschouwer lieflijk is,
Gelijk een lelie ons verkwikt door zoeten geur,
Zoo geeft mijn laatste regel mij een groote vreugd!" [3]) —

Groot succes schijnt de schrijver met zijn geleerden arbeid niet gehad te hebben; anders zouden er allicht meer handschriften van bewaard zijn [4]). De concurrentie was ook zoo groot! En toch waren de resultaten, met dit soort onderwijs

[1]) Cramer l. c. p. 9: *και τἄλλα ἀφίημι τοῖς ἐντυγχάνουσιν ἐρευνᾶν.*

[2]) l. c. p. 81.

[3]) *Τῷ συντελεστῇ τῶν καλῶν Θεῷ χάρις.*
Ὡς τερπνὸν ἄνθος ἐν θεωρίᾳ πέλει,
κρῖνον δὲ πανθαύμαστον εἰς εὐοσμίαν,
οὕτως χαρᾶς πρόσληψις ἔσχατος στίχος.

[4]) Egenolff l. c. pag. 21 weet er slechts een tweetal op te noemen.

bereikt, verre van schitterend. De in het Byzantijnsche rijk geschreven handschriften zijn er om het te bewijzen, vooral die, welke niet voor den geleerden stand bestemd waren, doch voor populaire lectuur [1]; de codices der Grieksche klassieken mogen al niet zonder orthographische fouten zijn — wie zich goed in den toestand indenkt, moet zich verbazen, dat de afschrijvers het er nog zoo betrekkelijk goed hebben afgebracht, speciaal bij handschriften, die onder dictaat zijn gecopieerd.

Na de inneming van Constantinopel verspreidden de Byzantijnsche geleerden zich over de gansche beschaafde wereld; vooral in Italië en Spanje werden zij met open armen ontvangen als kenners der oude literatuur. Weldra gaat men ook in West-Europa zelfstandig het Grieksch bestudeeren — en enkele scherpzinnige philologen gaan inzien, dat er iets niet in den haak is in de verhouding tusschen uitspraak en spelling van de taal der oude Hellenen; Erasmus weet aan de hervormers de overwinning te bezorgen [2]. Maar, alweer door de algemeene minachting voor de in den renaissance-tijd levende Grieksche taal, denkt niemand er aan de zaak nu eens van den anderen kant te bekijken; wij hooren niets van voorstellen om de spelling van het zestiende- en zeventiende-eeuwsche Grieksch flink te herzien.

Toch schijnt er in de zestiende en vooral in de zeventiende eeuw kans geweest te zijn, dat het zoover zou komen; de mannen op wie ik nu het oog heb, zullen zich zeker niet bewust zijn geweest, dat hun optreden zoo vèrstrekkende gevolgen had kunnen hebben. Zij woonden op het eiland, dat al in overoude tijden zooveel nieuw leven onder de Grieken heeft gebracht, op Creta. Als in den Homerischen tijd was de *γλῶσσα* er *μεμιγμένη*, maar het waren niet meer *Ἀχαιοί*, *Κύδωνες*

[1]) De uitgevers van dit soort literatuur komen daardoor in groote moeielijkheden: moeten zij de orthographie laten zooals zij overgeleverd is, of normaliseeren? De laatste methode werd meermalen krachtig door Krumbacher aanbevolen, zie b. v. Byz. Zeitschrift VII p. 636.

[2]) Vgl. over dit alles: I. Bywater, ***The Erasmian Pronunciation of Greek and its Precursors.*** London, Henry Frowde 1908.

e tutti quanti, die er den toon aangaven: den Venetianen, die het eiland in hun bezit hadden, viel het niet moeielijk ook op taalgebied hun invloed te doen gelden: de afstand in zeden en gewoonten tusschen hen en de menschen, die zich toen als de Ἐτεοκρῆτες beschouwden, was niet zoo heel groot. Zoo ontstond er een volksliteratuur, waarin de kenners zeer duidelijk den Italiaanschen invloed kunnen constateeren [1]). De spelling was natuurlijk hoogst verward en onzeker; maar sommige van deze Cretensische schrijvers hebben een hervorming ondernomen, zoo radicaal als maar mogelijk is: zij lieten hun werken met Latijnsche letters drukken, in zuiver phonetische orthographie [2]). Misschien mag men niet zoover gaan als een Fransch geleerde [3]), die beweert, dat het maar weinig gescheeld heeft, of in de zeventiende eeuw had het Latijnsche alphabet het Grieksche verdrongen — zeker is het, dat het zoover had kunnen komen. De verdere ontwikkeling werd evenwel gestuit, doordat de Turken in den oorlog, van 1645—1669 gevoerd, Creta aan de Venetianen hebben ontnomen.

Ruim honderd jaar later begon de Grieksche stam, minder dan vroeger door de Turksche heerschappij gedrukt, weer wat op te leven; ook de letterkunde kwam tot hernieuwden bloei — doch het oude taalconservatisme was nog geenszins uitgestorven; weer gaf men er algemeen de voorkeur aan zich althans in het proza, zoover mogelijk van de „onreine" volkstaal verwijderd te houden [4]).

---

[1]) Vgl. Dieterich, *Geschichte der Byz. und Neugr. Litteratur* p. 81 sqq., Krumbacher, *Das Problem der Neugriechischen Schriftsprache* p. 39.

[2]) Vgl. H. Labaste, Byz. Zeitschrift XIII p. 389—397, die een specimen van een aldus geschreven Cretensische comedie afdrukt. — Iets geheel anders is het natuurlijk, wanneer in een Italiaansch-Grieksch vocabulaire van 1582 het Grieksch met Latijnsche karakters wordt gedrukt; de transscriptie is trouwens zoo onduidelijk, dat zelfs een kenner als Hubert Pernot er niet geheel uit wijs kan worden; vgl. de voorrede van zijn uitgave der N. Gr. Grammatica van Girolamo Germano, p. 6.

[3]) Labaste, l. c. p. 396.

[4]) Vgl. Krumbacher, *Das Problem* p. 42 sq.

Slechts van één ernstige poging tot spelling-verandering heb ik de sporen kunnen ontdekken, n.l. van de ongelukkigerwijze door niemand overgenomen hervormingsvoorstellen van Johannes Vilarás (1771—1823), [1]) een arts, die niet alleen de therapie van het menschelijk lichaam had bestudeerd. Reeds de titel van zijn grammatica zegt genoeg omtrent zijn systeem; hij noemt de taal van zijn volk de *Ρομεηκη γλοσα*. Ook elders laat hij zich zeer verstandig uit over de verhouding van taal en spelling. „In iedere taal", zegt hij [2]), „behoort het aantal letters van het alphabet overeen te komen met dat der klanken, die er het wezen van vormen..... ieder, die anders spreekt dan hij schrijft, heeft geen orthographie." — Nog 70 jaar na Vilarás' dood vond Roïdis, overigens een man van kennis en smaak, het noodig tegen hem te polemiseeren — op alles behalve gelukkige wijze! Men hoore slechts het volgende: „Evenals het oor, zoo wordt ook het oog beleedigd door iedere sterke afwijking van wat wij gewoon zijn, zooals men kan opmaken uit de vermoeienis en de kwelling, die de lectuur der zoogenaamde phonetische spelling veroorzaakt, b. v. die van de *Ρομεηκη γλοσα* van onzen Vilarás. Doeltreffender dan iedere orthographische nieuwigheid is daarom practische formuleering van uitspraakregels, als inleiding tot de grammatica" [3]). — Is het niet, als hoorde men hier de spellingdebatten uit onze Tweede Kamer citeeren? —

Vilarás heeft de stichting van het Grieksche koninkrijk niet beleefd; maar hij zou er voor zijn taalòpvatting weinig pleizier van hebben gehad. Van haar eerste optreden af heeft de nieuwe regeering, evenals de Grieksche kerk, in hare officieele organen uitsluitend het bestaansrecht der zoogenaamde zuivere taal,

---

[1]) Dieterich, l. c. p. 171 geeft als zijn geboortejaar 1773 op; zie verder over hem: Legrand et Pernot, *Chrestomathie Grecque moderne* (Paris 1899), préface p. XIII, Krumbacher, *Das Problem* p. 55.

[2]) In het fragment uit zijn werken, opgenomen door Legrand et Pernot, l. c. p. 171.

[3]) *Ε. Δ. ΡΟΪΔΟΥ ΤΑ ΕΙΔΩΛΑ*, *Γλωσσικὴ μελέτη* (Athene 1893), p. 167 sq.

der καθαρεύουσα, erkend; het Nieuw-Grieksch bleef verbannen uit parlementsgebouw en school, uit staatscourant en catechismus. En waarom zou men wijziging brengen in de spelling van een taal die immers reeds in den tijd van Pericles evenzoo geschreven en gesproken werd als thans — altijd, volgens vele Grieksche geleerden, die slechts noode het bestaan van velerlei afwijkingen toegeven, ook in de „zuivere" taal. Men behoeft slechts een enkele maal met een ontwikkeld Griek, b. v. met een priester in aanraking te komen, om een betoog in dezen trant te hooren; aanstonds wordt er dan de plaats uit Thucydides (II, 54) bijgehaald, waar gesproken wordt van verwarring in een orakelspreuk tusschen λοιμὸς en λιμὸς. Ja, men durft zelfs betoogen, dat het βῆ βῆ uit het bekende Cratinusfragment wel degelijk *wi wi* moet worden uitgesproken, want, dat daarmede niet het schapengeblaat is weergegeven doch een kinderwoord voor schaap [1]).

Doch er zijn, vooral in de laatste 25 jaren, ook wel verstandige menschen in Griekenland, mannen, die door hun gezonde begrippen omtrent taal, ongetwijfeld inzien, dat de nog steeds gehandhaafde spelling slechts antiquarische waarde bezit. Voorshands evenwel hebben zij te zwaren arbeid in den eigenlijken taalstrijd, dan dat zij zich met de questie der orthographie ernstig kunnen bezig houden. Aan den anderen kant achten velen het doelloos zich voortdurend te plagen met de groote moeilijkheden van het overgeleverde systeem. Het gevolg is, dat de kern der zaak onaangetast blijft, doch dat er een hopelooze verwarring heerscht in allerlei kleinigheden; een verwarring die in wetenschappelijke kringen sterke afkeuring vindt, ook onder de trouwe aanhangers van de moderne taalbeweging. Algemeen eischt men eenheid, doch gewoonlijk eenheid met de traditie tot grondslag [2]). Zelfs Krumbacher [3]), dien

---

[1]) Vgl. Bursians Jahresbericht CXX p. 20.

[2]) Zie b.v. Legrand et Pernot, *Chrestomathie Grecque moderne*, préface p. VII.

[3]) *Das Problem der Neugriechischen Schriftsprache*, p. 137.

men toch zeker niet van archaïstische bedoelingen zal verdenken, zag slechts redding in terugkeer tot het historisch principe, zoo consequent mogelijk vol te houden, met verwerping ook van de vrij onbeteekenende nieuwigheden, die b.v. Psichari heeft ingevoerd. Dat de moeielijkheden van het vijf en twintig eeuwen oude spellingsysteem niet veel beteekenen, dat ook op Franschen en Engelschen de bezwaren eener orthographie van sterk-historische kleur niet al te erg drukken — ik zou het den zoo vroegtijdig overleden geleerde niet gaarne toegeven. Daar staat tegenover, dat een grondige hervorming der Grieksche spelling zóó ingrijpende wijzigingen zou eischen, dat de twijfel gerechtigd schijnt, of de tijd ervoor niet al lang voorbij is; te sterker wordt deze twijfel, wanneer men ziet met welke onbeteekenende veranderingen in onzen tijd Franschen en Amerikanen hun orthographie trachten te vereenvoudigen, terwijl zij de ernstigste bezwaren nauwelijks aanroeren. Men heeft de spelling genoemd het uurwerk der taal, dat steeds tot achterloopen geneigd is; maar uurwerken, die zeer langen tijd hebben stil gestaan, kunnen somtijds in het geheel niet meer aan den gang gebracht worden.

Doch het past mij te eindigen. Dat ik vele belangrijke punten slechts oppervlakkig heb kunnen behandelen, vindt slechts ten deele zijn oorzaak in den korten tijd, zeer terecht door het congresbestuur aan de afdeelingsprekers toegestaan. Ook indien ik langer uwe aandacht in beslag mocht nemen, zou ik op vele onderdeelen niet dieper kunnen ingaan: ik heb het immers gewaagd mij op te houden op een terrein, door anderen slechts in transitu betreden. Dat ik op enkele plekken daarvan, mij aanvankelijk geheel duister, toch eenig licht heb kunnen werpen, is het gevolg van den steun van Prof. Hesseling, wien ik daarvoor mijn hartelijken dank betuig. — Ik heb gezegd.

Van de geboden gelegenheid tot gedachtewisseling maakt Prof. Hesseling gebruik om zijn instemming met de voordracht te betuigen en om verder een en ander er aan toe

te voegen. Hervorming van de Grieksche spelling is zonder twijfel moeilijk, maar niet onmogelijk. Hatzidakis heeft in 1889 voorgesteld evenals de Kretensers reeds in de 16^{e} eeuw (zie de lezing zelf) het Latijnsche Alfabet aan te nemen, doch is hiervan nu teruggekomen. De heer H. meent, dat verbetering van den toestand slechts denkbaar is in verband met wijziging van de taalbegrippen zelf: thans is de afstand tusschen gesproken en geschreven taal te groot, ook in vormenrijkdom. De vele homonymen vormen ook een groot bezwaar: dit adstrueert Spreker met een verwijzing naar een artikel van Papadimitriau voor eenige jaren verschenen over de Schedographie in vroeger tijden. Immers het zoogen. partes maken kwam op school eerst in de hoogste klassen aan de beurt, het spellen leverde juist om de homonymen buitengewone moeielijkheden op. Ja, uit Planudes weten we, dat men zelfs verhaaltjes uit homonymen liet ineenzetten, waarbij dan echter bijv. alle tijden door elkaar gehaspeld werden. Reeds Anna Comnena klaagt over deze praktijk der Schedographie. Ergo ook de geschreven taal moet beginnen met alle vormen, die niet meer leven, uit te werpen.

Ten slotte krijgt Prof. Dr. P. H. Damsté het woord, na het Voorzitterschap aan Prof. Dr. K. Kuiper te hebben overgedragen.

Over de beteekenis der woorden cateia, aclis en tragula.

Zeergeachte Toehoorderes en Toehoorders!

Bij vele onbeschaafde volksstammen is ook heden tendage nog een wapen in gebruik, dat reeds in mijne jonge jaren in hooge mate mijne belangstelling placht te wekken: ik bedoel het werptuig, dat bij de inboorlingen van Australië den naam „boomerang" draagt. Ik herinner mij, hoe ik niet rustte vóórdat ik een exemplaar bemachtigd had (vermoedelijk wel „made in Germany") en mij door vlijtige oefening van de wonderlijke eigenschappen van het wapen had overtuigd.

Daar het misschien niet aan allen uwer bekend is, zal ik het u in een paar woorden beschrijven.

Het bestaat geheel uit hard hout en is nagenoeg sikkelvormig: de lengte bedraagt hoogstens 3½ voet, de breedte 5—7 centimeter, de dikte 1 centimeter of iets minder. De uiteinden zijn rond of puntig, de kanten aan weerszijden scherp, het bovenvlak is gewelfd — het ondervlak geheel plat. De eigenaardigheid van dit wapen is deze, dat het, door een ervaren hand geworpen, na een kleineren of grooteren afstand te hebben afgelegd terugkeert tot den werper.

Ik zal thans niet ingaan op de oorzaken, waaraan volgens het oordeel van natuurkundigen die verwonderlijke eigenschap moet worden toegeschreven, en er alleen nog op wijzen, dat het wapen bij haast alle barbaarsche volksstammen van Australië, Afrika en Amerika wordt gevonden, evenwel met dit verschil in den vorm, dat deze bij de Australiërs ongeveer op een sikkel gelijkt — bij de Abessiniërs daarentegen een stompen hoek vertoont.

Dit wapen nu is, naar mijne overtuiging, in oude tijden, toen het gebruik van brons en ijzer nog niet tot de verstverwijderde volken was doorgedrongen, over de geheele aarde bekend en in gebruik geweest.

Voor de oude Egyptenaren laat zich dat onmiddellijk bewijzen.

In het Britsch Museum wordt een oud-Egyptische boomerang bewaard, die in vorm gelijk is aan den Australischen. Eenige jaren geleden heeft een Engelsch officier zich naar dat oude model een exemplaar laten namaken: toen hij zich daarmee eenigen tijd geoefend had, was hij in staat, het 100 passen ver te werpen, d. i. véél verder dan men een knots van dezelfde grootte en zwaarte werpen kan. Weldra kon hij ook het wapen tot zich doen terugkeeren: nadat het n. l. 70 passen had afgelegd, keerde het dienzelfden weg door de lucht terug en viel binnen 7 passen van den werper neer. Ja, het namaaksel van het oud-Egyptische wapen bleek juister en zuiverder in zijne bewegingen te zijn dan de meeste Australische boomerangs uit den tegenwoordigen tijd.

Het staat dus vast, dat het werptuig bij de Egyptenaren in gebruik is geweest vóór de historische tijden der Grieken en

Romeinen: ik zal trachten aan te toonen, dat dit ook bij vele andere volksstammen in Europa, Afrika en Azië het geval moet zijn geweest, en dat krachtens een bewijs uit het ongerijmde, zooals de mathematici zeggen.

Stelt u een Romeinsch soldaat uit den lateren Keizertijd voor, op expeditie in een voor dien tijd verafgelegen streek van Europa of in Afrika. Stelt u voor, dat hij, die nooit tevoren een boomerang gezien of daarvan gehoord heeft, daar een barbaar aanschouwt, die zijn houten werptuig afzendt en, hetzij na zijn doel getroffen te hebben of na een vergeefschen worp, tot zich doet terugkeeren. Wat moet die Romein daarvan gedacht hebben en wat zal hij bij zijn terugkeer in het vaderland ongetwijfeld aan zijne landgenooten hebben verteld?

Immers, dat hij menschen heeft ontmoet, die hunne werptuigen aan een lang touw bevestigd hadden, waarmee zij die na den worp terugtrokken! Het herinnert ons het avontuur van Hanno, die nooit menschapen gezien had en zijn eerste ontmoeting met die dieren ten zuiden van Sierra Leone in zijn *Periplus* [1]) (± 470 v. C.) aldus beschrijft: „De streek was vol wilde menschen, maar het waren grootendeels vrouwen, wier lichamen geheel behaard waren: onze tolken noemden hen Gorillae. Toen wij hen vervolgden, konden wij de mannen niet inhalen, die allen ontsnapten, daar zij vertrouwd waren met die steile plaatsen en zich met steenen verdedigden. Wij bemachtigden echter drie vrouwen, maar deze weigerden ons te vergezellen en krabden en beten hen, die haar geleidden. Derhalve doodden en vilden wij ze en namen hare huiden mede naar Carthago."

Die apen zijn op de westkust van Afrika blijven voortleven, zoodat latere ontdekkingsreizigers Hanno's dwaling hebben kunnen herstellen en uit zijn reisverhaal slechts de naam „Gorilla" in de natuurlijke historie zijn intocht heeft gedaan. Toen echter onze Romeinsche soldaat den boomerang-werper

---

[1]) *Periplus* § 18 (in *Geogr. Gr. Minores,* Vol. I. ed. C. Müller).

aanschouwde, was wellicht reeds de tijd nabij, waarin dit primitieve werptuig voor de metalen wapenen — of de geheele volksstam, die het nog hanteerde, voor de wereldveroverende Romeinen moest plaats maken, zoodat latere bezoekers van die streek het niet meer aantroffen en de ware toedracht der zaak voor de toenmalige Romeinen nimmer werd opgehelderd. En het verhaal, dat geen man van de practijk geloofwaardig zou hebben geacht, werd door de kamergeleerden grif aangenomen en deed zijn intocht in hunne commentaren op de Latijnsche dichters, vanwaar het vervolgens in onze woordenboeken is verzeild geraakt en daarin heeft het zich gehandhaafd tot op dezen dag. De lexicographen plegen dan de harpoen als een analogon aan te halen, zonder te bedenken, dat de lijn, die aan het wapen van van den harpoenier bevestigd is, volstrekt niet ten doel heeft, het na den worp weder terug te halen — reeds de weerhaak maakt dit onmogelijk! —, doch te verhinderen, dat de getroffen walvisch met harpoen en al uit het gezicht verdwijnt. Immers, zoodra hij zijn prooi getroffen heeft, heeft hij dien in letterlijken zin aan het lijntje, kan hem weer naderen, zoo hij wil, en bemachtigen, wanneer het dier tengevolge van het bloedverlies door de eerste wonde is uitgeput, of nieuwe wonden toebrengen, indien het noodig mocht zijn.

Men kan dus nimmer het wapen van den harpoenier met zijn weerhaken en ontzaglijke lijn als bewijs aanvoeren, dat de Ouden lansen of werpspietsen hebben gehad, die zij na den worp aan een touw terugtrokken.

En het gezond verstand verbiedt ons, te gelooven, dat zij die ooit hebben gehad. Het is reeds op zichzelf een kunststuk, een vijand, die een tamelijken afstand verwijderd is, te treffen met een speer, die een touw medevoert: naarmate de speer verder voortvliegt, zal de lengte en het gewicht van het zich ontwikkelend touw toenemen, de vaart van het wapen meer en meer vertragen en dit ten slotte doen neervallen. Maar ik vraag u, welke gevechtswaarde een wapen kan hebben, dat na den worp niet alleen met touw en al moet worden ingepalmd,

maar dat ook, alvorens opnieuw gebruikt te kunnen worden, vereischt, dat de lijn weer zorgvuldig wordt „opgeschoten", zooals de zeelieden zeggen. Reeds op grond van deze practische overwegingen meen ik het terughaalbare wapen der oude commentatoren naar het gebied der legende te mogen verbannen.

Hoezeer het hun aan combinatie-vermogen ontbroken heeft en hoe oncritisch zij zijn te werk gegaan bij het verklaren der Lat. dichters, die zij illustreerden, moge uit het volgende blijken.

Tot zelfs in het begin van de zevende eeuw onzer jaartelling leefde de herinnering aan den boomerang in Europa voort, zooals een plaats bij Isid. *Orig.* XVIII, 7, 7 bewijst, die aldaar over de *cateia* handelende zegt:

„Est enim genus Gallici teli ex materia quam maxime „lenta, quae iacta quidem non longe propter gravitatem „evolat, sed quo pervenit, vi nimia perfringit, quod si „ab artifice mittatur, rursum venit ad eum, qui „misit. Huius meminit Virgilius dicens:

Teutonico ritu soliti torquere cateias.

„Unde et eos Hispani et Galli teutonos vocant".

De boomerang der Australische inboorlingen van dezen tijd is dus bij de oude Egyptenaren in gebruik geweest, zooals het exemplaar in het Britsch Museum en vele afbeeldingen bewijzen, en bij de Kelten in Europa, krachtens de getuigenis van Isodorus en misschien ook van Gellius, die N. A. IX, 11, 5 een Galliër vermeldt, manu telum reciprocantem.

Laat ons nu eens de plaatsen bij de dichters nagaan, waar de woorden *cateia, aclis* en *tragula* voorkomen, die het voorwerp dier zonderlinge explicatie zijn geweest en die, naar mijne overtuiging, slechts verschillende namen zijn voor één en hetzelfde wapen, n.l. voor den boomerang.

Beschouwen wij eerst de plaatsen, waar de *cateia* wordt vermeld.

Von Domaszewski (Pauly—Wissowa s. v.) geeft ze alle aan. Het zijn de ook door Isidorus aangehaalde plaats bij Verg.

(*Aen.* VII, 741), daarna Val. Flacc. VI, 82; Sil. It. III, 277; Gell. X, 25, 2, waar het wapen naast de *rumpiae* genoemd wordt, en de u reeds bekende passage bij Isidorus.

De aanteekening nu van Servius op de Vergilius-plaats: „Teutonico ritu soliti torquere cateias" luidt als volgt: „tela Gallica unde et Teutonicum ritum dixit"; dan volgen eenige corrupte woorden, waarin over de lengte van het wapen gehandeld wordt, en eindelijk aangaande het gebruik het volgende: „quam (cateiam sc.) in hostem iaculantes, lineis, quibus eam adnexuerant, reciprocam faciebant".

Al had het duidelijker kunnen gezegd worden, toch laat het geen twijfel of Servius heeft hier bedoeld hetgeen hem in de *Dict. des Antiq.* van Darenberg et Saglio wordt nagezegd: „*On la ramenait ensuite à soi à l'aide de la courroie qui y était attachée*" en in de Duitsche vertaling van het bekende woordenboek van Rich: „*Es war dies een Speer von beträchtlicher Länge mit dünnem Schaft, an dem eine lange Schnur befestigt war, wie an einer Harpune, so dass der, welcher ihn abgeschleudert hatte, ihn wieder zurückziehen konnte*".

Deze beide omschrijvingen, hoe onzinnig ook op zichzelf, geven de verklaring van Servius vrij getrouw weer; Von Domaszewski doet dat niet, daar hij deze uitlegging geeft: „Cateia nach Serv. *Aen.* VII, 741 eine mit Nägeln beschlagene Wurfkeule von einer Elle Länge, die mit einem Riemen geschleudert in die Hand des Werfenden zurückkehrt".

Van de overige plaatsen brengt die bij Val. Flacc. ons niets verder; zij luidt: „et puer e primo torquens temone cateias", maar wèl die van Sil. It.: „pandā manus est armata cateiā". Er is daar sprake van een Libyschen volksstam. Nu vraag ik, waarop het epitheton *pandus* ooit minder passen zal dan op een lans, speer of knots? Voor al deze wapenen is het integendeel een eerste voorwaarde dat zij zoo recht mogelijk zijn. Daarentegen past het uitstekend bij het wapen, dat ik u in het begin beschreven heb, maar ook eenig en alleen op dat werptuig.

Dat Val. Fl. en Sil. It. het wapen „nach dem Vorbilde Vergils" in hunne gedichten vermeld hebben, zooals Von Domaszewski eraan toevoegt, is alleszins mogelijk en zelfs hoogstwaarschijnlijk, maar Silius heeft door het epitheton, dat hij eraan toekent, bewezen, dat hij geweten heeft, welk soort van wapen de *cateia* was, evengoed als Isidorus het vijf eeuwen later nog wist. De lexicographen kunnen zich dus, zooals u alreeds gebleken is, voor hunne onzinnige beschrijving van het wapen uitsluitend op de plaats van Servius beroepen.

Is het nu wonder, dat een zoo algemeen verbreid wapen als de boomerang onder verschillende namen is bekend geweest — wellicht ter aanduiding van verschillende soorten, zooals wij reeds gezien hebben, dat de vorm bij de Australiërs en de Abessiniërs verschillend is?

Een anderen naam voor hetzelfde voorwerp zie ik dan ook in het woord *aclis*. Droysen (Pauly—Wissowa s. v.) zegt hiervan: „aclys eine nur bei röm. Dichtern (Verg. *Aen.* VII, 730; Sil. It. III, 362; VIII, 550; Val. Flacc. VI, 99) erwähnte leichte Wurflanze, an deren Schaft ein Riemen befestigt war, und deren der Krieger mehrere führte. Servius (*Aen.* VII. 730) weiss nichts Sicheres über diese Waffe an zu geben; ob der Name barbarisch ist oder mit dem griechischen *ἀγκυλίς* zusammenhängt, muss unentschieden bleiben".

Dit is voorzichtig, doch niet in alle opzichten juist, want uit de aanteekening van Servius op de Vergilius-plaats krijgen wij wel degelijk den indruk, dat hij zich verbeeld heeft, zekere inlichtingen over de *aclis* te kunnen geven.

Vergilius heeft het op die plaats over de Osci en zegt:

teretes sunt aclides illis
tela, sed haec lento mos est aptare flagello.

Het epitheton teres past ook hier weer zeer goed bij het wapen, dat naar mijne meening met *aclis* bedoeld is en ook verder is niets op deze plaats met deze opvatting in strijd, mits wij onder *flagellum* een strik verstaan, waarin de werper de rechterhand stak om de richting van het projectiel te

verzekeren, zooals ook in Georges' lexicon geschiedt, hoewel het wapen daar minder juist „Wurfspiesse" genoemd wordt.

Hoe luidt nu echter de aanteekening van Servius op die plaats?

> „Legitur, quod sint clavae cubito semis factae, eminentibus „hinc et hinc acuminibus, quae ita in hostem iaciuntur „religatae loro vel lino, ut peractis vulneribus possint ad „dominos redire."

Ziedaar wederom de bron van al hetgeen onze lexicographen ons over de *aclis* opdisschen! In de *Dict. des Antiq.* van Darenberg et Saglio vinden wij een letterlijke vertaling van de woorden van Servius: „*Au moyen d'une courroie ou d'une corde* (loro vel lino) *on la ramenait à soi après avoir frappé l'ennemi.*" Maar Rich fantaseert er weer duchtig op los: „Es scheint eine Art Wurfspiess mit Widerhaken gewesen zu sein, denn die *aclis* bestand aus einer dicken und kurzen Stange, die mit Spitzen versehen und an einem Seile befestigt war, so dass man sie, wenn man geworfen hatte, wieder an sich ziehen konnte (Serv. zu Virg. l. c.). Aber Servius kannte diese Waffe nur durch die Tradition, sie war schon lange vor seiner Zeit ausser Gebrauch gekommen."

Het moeten voorwaar! handige menschen geweest zijn, die dien speer met weerhaken, nadat hij zijn doel getroffen had, weer naar zich terugtrokken. Waartoe echter die weerhaken mogen gediend hebben, blijft mij een onoplosbaar raadsel! Ook hier weer geven de andere plaatsen, waar het woord in het Latijn voorkomt, tot een dergelijke dwaze verklaring niet de minste aanleiding. Dit zijn dus twee plaatsen bij Sil. Ital. en éène bij Val. Flaccus.

Op de eerste plaats (III, 363) zegt Silius van één der Celtiberi:

> aclide vel tenui pugnax instare veruto.

Op de andere (VIII, 550) is sprake van de Campani, die door hun aanvoerder Scipio van Romeinsche wapenen waren voorzien, daar zij niet dan ouderwetsche, lichte wapenen van huis hadden medegebracht:

leviora domo de more parentum
gestabant tela, ambustas sine cuspide cornos;
aclidis usus erat factaeque ad rura bipennis.

Brengt hier het geheele verband niet mede, naast die houten pieken met in het vuur geharde punten en die eenvoudige, vermoedelijk steenen, bijlen, onder *aclides* de door mij bedoelde houten werptuigen te verstaan — niet het fabelachtige wapen van Servius, waarvan de vervaardiging, zoo zij mogelijk ware, althans heelwat meer kunstvaardigheid zou vereischen dan die van het Romeinsche *pilum*?

Bij Val. Flacc. (VI, 99) wordt van een volksstam aan den voet van den Caucasus gezegd:

nec procul albentes gemina ferit aclide parmas,

deze plaats brengt ons dus niet verder.

Zooals nu de *cateia* weliswaar aan verschillende volksstammen wordt toegeschreven, doch overal Germaansch of Keltisch van afkomst heet te zijn, zoo merken wij op, dat de *aclis* steeds bij die volken gevonden wordt, die min of meer onder den invloed der Grieksche beschaving, althans tot de Grieken in nadere betrekking hebben gestaan.

Walde: *aclys* „ein kurzer, vermittelst eines Riemens geschleuderter Speer". Wohl fremden Ursprungs; doch ist Entlehnung aus gr. ἀγκυλίς, -ίδος „Jagdspiess" (Saalfeld; Thes.) nicht sicher.

Neen, zekerheid bestaat daarvoor zeker niet, maar wie met mij in de *aclis* niet een lans of speer, doch een krom, gebogen, projectiel ziet, zal zeker veel voor de afleiding gevoelen van den wortel, waarvan het Gr. ἄγκυλος, curvus, aduncus, τὰ ἄγκυλα, arcus, en ἀγκαλίς, ulna, afkomstig zijn: vooral daar de ἀγκαλίς juist den vorm van de *aclis* of boomerang weergeeft.

Na u nu het wapen onder zijn Keltischen — en Griekschen naam te hebben gedemonstreerd, ga ik tot den derden naam over, die ik vermoed dat in Latium zelf ontstaan is: ik bedoel het woord *tragula*.

Walde zegt daarvan: „Wurfspiess der Gallier und Spanier" (mit einem Schwungriemen versehen, an dem er wieder

zurückgezogen werden konnte? wohl Volksetymologie): wohl kelt. Wort."

Georges: „ein Wurfspiess der Gallier und Hispanier, mit einem Schwungriemen versehen, vermittelst dessen er wieder zurückgezogen werden konnte."

Rich: „eine Art Geschoss, welches mit der Maschine geschleudert wurde, über dessen besondern Charakter uns jedoch nichts Näheres bekannt ist." [1])

Bij zooveel onzekerheid en tegenspraak zullen wij ons weer tot de bronnen moeten wenden en ziet! het woord *tragula* treffen wij reeds bij Plautus bij herhaling aan, n.l.

Epid. 690: tragulam in te inicere adornat, nescioquam fabricam facit.

Pseud. 407: et volui inicere tragulam in nostrum senem.

Cas. 297: ego pol istam iam aliquovorsum tragulam decidero.

Daar zien wij dus, dat *tragulam inicere in aliquem* hetzelfde is als *dolum struere in aliquem.* Mogen, ja, moeten wij uit dit gebruik van het woord niet de gevolgtrekking maken, dat de *tragula* een werptuig is geweest, welks baan niet was als die van andere projectielen, doch onberekenbaar, zoodat het moeilijk was, zich daarvoor te dekken of het te pareeren?

Andere plaatsen, waar het wapen genoemd wordt (Liv. XXI, 7, 10; XXIV, 42, 2; XXVI, 5, 17; Caes. *B. G.* I, 26; 3, V, 35, 6; 48, 5; Auct. Bell. Hisp. 32; Sall. *Hist.* II, 67 Maurenbr.) helpen ons niet verder, doch belangrijk acht ik de plaats bij Sil. Ital. (III, 318), waar deze dichter over Choaspes, den aanvoerder der Garamantes, zegt:

cui tragula semper
fulmineam armabat, celebratum missile, dextram.

Daar de geleerden den aard van het werptuig niet kenden, hebben zij het epitheton *celebratum* als corrupt beschouwd, zoodat wij de volgende conjecturen vinden: *libratum* (Heinsius),

[1]) Rich schijnt hierbij gedacht te hebben aan Veget. II, 15: erant tragularii, qui ad manuballistas vel arcuballistas dirigebant sagittas. Dus ten tijde van Valentinianus!

sceleratum of *celeratum* of *terebratum* (Schrader), *librandum* (Lefebure); Drakenborch verwerpt deze alle en interpreteert: telum celebre, satis notum, propter ingentia, quae inferebat, vulnera.

Terecht heeft Drakenborch hier de overlevering gehandhaafd, maar zijne interpretatie is niettemin onjuist. *Celebratum missile* wordt hier terecht het wapen genoemd, dat niet slechts éénmaal kan worden afgezonden, doch telkenmale tot den werper terugkeert en dus semper dextram eius armatam tenet, zooals Silius zegt. Zeer juist heeft Georges s. v., onder aanhaling van deze plaats, als beteekenis aangegeven „oft angewendet, häufig", maar dat hij het karakter van het hier bedoelde wapen niet heeft begrepen, bewijst zijne zonderlinge toevoeging „in Menge abgeschossene Pfeile".

Die Choaspes, over wien bij Silius sprake is, was dus aanvoerder der Garamantes. Hoort nu eens, wat Herod. (IV, 174) over dat volk bericht:

οἳ πάντα ἄνθρωπον φεύγουσι καὶ παντὸς ὁμιλίην, καὶ οὔτε ὅπλον κεκτέαται ἀρήιον οὐδὲν οὔτε ἀμύνεσθαι ἐπιστέαται.

Is het nu niet begrijpelijk, dat menschen, die geene metalen wapenen bezaten, doch slechts met een houten werptuig waren toegerust, den Grieken toeschenen van elk oorlogswapen, zoowel voor aanval als voor verdediging, verstoken te zijn geweest?

Laat mij ten slotte de hoofdpunten van mijn betoog kortelijk samenvatten.

1. De verzekeringén, dat er werptuigen bestaan hebben, die van een lang touw waren voorzien, waaraan zij na den worp werden teruggehaald, behooren uit de lexica te verdwijnen, primo, omdat zij op onvoldoende gegevens berusten (uitsluitend Servius), secundo, omdat een dergelijk wapen op practische gronden onbestaanbaar is.

2. De woorden *cateia*, *aclis* en *tragula*, waaraan die onmogelijke verklaring wordt vastgehecht, zijn slechts verschillende benamingen geweest voor den boomerang, die tot de meest uiteenloopende opvattingen hebben aanleiding gegeven, toen het wapen eenmaal door de metalen wapenen verdrongen was,

evenals de lasso, *capulus*, die door Isidorus wordt vermeld.[1]

8. Het is waarschijnlijk, dat *cateia* de Keltische naam voor het wapen is geweest (Walde: gall., wohl zu ir. *cath* „Kampf" u. s. w.) — *aclis* de Grieksche (*ἀγκαλίς*, ulna), terwijl *tragula* tot indogerm.* *trāgh* — moet worden teruggebracht, vgl. ir. *tráges* „quod refluit", cymr. *treio* „refluere ut mare."

D. en H. Een mijner vrienden zeide mij eens: „Wil men in ons vak zeker zijn, dat men iets nieuws heeft gevonden, zoo moet men zesduizend boeken hebben doorgelezen." Zóó groot is nu het aantal lexica en andere werken wel niet, die ik geraadpleegd heb, nadat ik tot de u meegedeelde gevolgtrekkingen gekomen was, maar de hoeveelheid en hoedanigheid was niettemin van dien aard, dat ik meende, mij van de prioriteit mijner stellingen voldoende zeker te mogen achten. Maar ziet, daar werd mijn aandacht op zekeren dag gevestigd op een populair artikel in *The Strand Magazine* (v. Jan. 1906 p. 87—90), getiteld: „Boomerangs and Boomerang-Throwing" door Ch. Ray. Het bevatte overigens niets nieuws voor mij, doch één zin was mij een ware verrassing, want hij luidde: „With regard to the use of the boomerang in Europe, Sir Samuel Ferguson has tried to prove that the *cateia* of the classical writers was the boomerang." Ik dacht aan het zooeven geciteerde gezegde van mijn vriend en ging nu aan het speuren naar het werk van Sir Samuel Ferguson, doch al mijn zoeken hier te lande was vruchteloos. Daar deed Dr. Renkema, die te Londen vertoefde, mij het vriendelijk aanbod, het een of ander in het Britsch Museum voor mij na te zien. Gretig nam ik dat aan, zette hem op het spoor van Ferguson en bij zijn terugkeer verblijdde hij mij met een uitvoerig excerpt van diens geschrift, dat hij had opgespoord in de *Transactions of the Royal Irish Academy* Vol. XIX, Dublin 1843, p. 22—47. Het is getiteld „On the antiquity

---

[1] Isid. Orig. XX. 16. 5: Capulum funis a capiendo, quod eo indomita iumenta comprehendantur.

of the Kiliee or Boomerang" bij Samuel Ferguson Esq., M. R. I. A., en is voorgelezen op 22 Januari en 12 Februari 1888.

Na kennisneming van dat uittreksel vond ik geen aanleiding om in mijne beschouwingen iets te doen vervallen of te wijzigen.

Ferguson heeft zijne verhandeling in tien deelen verdeeld, waarvan er zeven aan de meest fantastische etymologische, mythologische en ethnographische gissingen zijn gewijd; in de overige drie bespreekt hij *cateia* en *aclis* uitsluitend aan de hand van de overgeleverde plaatsen, die hij alle gelijkwaardig schijnt te achten, en in zijn slotwoord acht hij zelf slechts de identificatie van *cateia* en boomerang op vasten grond te staan. De *tragula* noemt hij in het geheel niet.

Ik vermoed, dat al die hypothesen over de speer van Cephalus, den knots van Hercules, den hamer van Thor, over Indogerm. invoerders van den boomerang in Australië, alsmede de vele thans onmogelijk gebleken etymologiën, die Ferguson geeft, de oorzaken geweest zijn, dat de kern van waarheid in zijn betoog tot dusverre niet meer aandacht heeft gevonden.

Dat de verschillende wegen, waarlangs wij vertrokken zijn, ons tot hetzelfde doel geleid hebben — althans voor zooverre dit de verklaring van het woord *cateia* betreft — verheugt mij van harte; immers, het is voor de wetenschap slechts van belang, dat de waarheid worde geopenbaard, — het instrument is haar onverschillig! En o n z e wetenschap herbergt nog menige onwaarheid, want zij is eene oude wetenschap, zoodat de blik harer beoefenaars veeltijds door eene eeuwenoude traditie verduisterd wordt. Eeuwenlang heeft men geloofd in de door drie verdiepingen van riemen voortbewogen trieren, totdat Dr. A. Breusing, philoloog en zeeman tegelijk, twintig jaren geleden die zaak tot klaarheid heeft gebracht. [1]) Ik heb getracht, eene andere onwaarheid, die van geslacht op geslacht is overgegaan, te ontmaskeren, te verklaren en er de waarheid voor in de plaats te stellen: aan u zij het oordeel of het mij gelukt is.

---

[1]) Die Lösung des Trierenrätsels, Bremen 1889.

Bij het debat betoogt Dr. Bierma met verwijzing naar de harpoen, dat de practische bezwaren van een speer of knots, met een lang koord of langen riem voorzien, in werkelijkheid niet zoo groot waren: de bedoeling was niet zoozeer het wapen spoedig terug te hebben als wel het dadelijk buiten het bereik van den vijand te trekken. Bij de Homerische helden vindt men een dergelijke practijk.

Prof. van Wageningen vraagt naar aanleiding van Caes. *B. G.* I, 26, hoe het mogelijk was die werptuigen *inter carros rotasque* te werpen: wièrp men van onder de karren tusschen de wielen? Voorts: werd met den boomerang slechts een kleine wond toegebracht of ook een ernstiger verwonding, kwam het wapen daarna weer terug?

Dr. Berlage stelt de vraag, of het mogelijk is, den boomerang horizontaal te werpen, zoodat hij toch weer terug keert. Hem en den zijnen mocht dit bij zomersche oefeningen nooit gelukken. Spreker oppert het denkbeeld, dat de Garamanten juist daarom als „wapenloos" beschreven werden, omdat hun wapen, de boomerang, door den vijand niet gevonden werd.

Prof. Damsté repliceerend antwoordt den heer Bierma, dat de harpoen geen goed analogon vormt, daar deze juist bedoelt verbinding met den tegenstander te houden, de werpspies met het koord juist het tegenovergestelde moet beoogen: bovendien de harpoen wordt maar éénmaal geworpen. Wat de tweede vraag betreft, spreker stelt zich de plaats bij Caesar zóó voor, dat van hooggebouwde karren een carré gevormd werd en zoowel daaruit als tusschen de wielen de boomerang geworpen werd. Dit wapen intusschen keert ook na ernstiger verwonding terug, wat met Australische records bewezen wordt. Bij dit volk is de trefkans 90% (18 maal op de 20). De heer Berlage moge zich wat langer oefenen; van succes kan hij verzekerd zijn, wat spreker met eigen jeugdherinneringen en een paar teekeningen aannemelijk tracht te maken.

Na een woord van dank aan dezen en aan de voorgaande sprekers wordt de vergadering gesloten.

Afdeeling der Germaansche en Romaansche Philologie.

Vergadering op Woensdag 30 Maart.

De Voorzitter opent te tien uur de vergadering en op zijn voorstel wordt tot secretaris aangewezen de heer A. G. van Hamel. Vervolgens verkrijgt Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen het woord tot het houden van zijn aangekondigde voordracht:

Over de bron van den Parzival van Wolfram von Eschenbach.

Het onderwerp, waarvoor ik uwe aandacht kom vragen, is, ik behoef het nauwelijks te zeggen, te uitgebreid en te ingewikkeld van aard, dan dat ik er aan zou kunnen denken, u al de vragen, die zich er aan vastknoopen, in een half uur tijds uiteen te zetten. Ik zal mij dus tot twee hoofdpunten bepalen, en ook dan nog zal ik, naar ik vrees, vaak meer kunnen beweren, dan betoogen.

Zooals bekend is, beroept Wolfram zich in zijn ,Parzivâl' (1200—1210) herhaaldelijk op een zegsman ,Kiôt', dien hij eens ,la schantiure' noemt, een ,Provenzâl', die een Fransch gedicht van Perceval en den Graal zou geschreven hebben, waaromtrent hij allerlei bijzonderheden meedeelt. Deze Kiôt zou, zoo lezen wij aan het slot, aan meester Crestien de Troyes met recht verweten hebben, dat hij de geschiedenis van Perceval niet juist had verteld. Het hier bedoelde gedicht van Crestien, de ,conte del Graal' (± 1180) is bewaard gebleven, maar van een dergelijk werk van Kiôt (Guiot?) is geen spoor te vinden, en wat Wolfram omtrent hem en zijn werk meedeelt, is zoo vreemd

en tegenstrijdig, dat men er, familjaar uitgedrukt, geen touw aan kan vastmaken. Daar komt nog bij, dat Wolframs, Parzivâl' van het 3de tot het 12de boek in de hoofdlijnen en in bijzonderheden een merkwaardige overeenkomst vertoont met het door hem veroordeelde werk van Crestien. Neemt men nu nog den sterk humoristischen trek van den dichter in aanmerking, dan is het niet te verwonderen, dat de wetenschappelijke critiek al spoedig dien ‚Kiôt' met wantrouwen bejegende. Een 15 jaar geleden was men het er vrij wel over eens, dat men met een mystificatie van den ‚Schalk' Wolfram te doen had, die het onvoltooide verhaal van Crestien met eigen vindingen had afgemaakt en aangevuld, en er dan nog een geschiedenis van Parzivâls vader bij had gefantaseerd. Van de 16 boeken van den ‚Parzivâl' zouden dus de twee eerste en de vier laatste geheel door hem verzonnen zijn, terwijl hij ook in de overige boeken heel wat veranderd en een massa feiten, namen en uitweidingen ingelascht zou hebben. Deze meening nu, en hierop wilde ik uw aandacht vestigen, is door de onderzoekingen der laatste jaren steeds meer aan het wankelen geraakt, en ik geloof, dat wij den geheimzinnigen ‚Kiôt' toch wel onder beneficie van inventaris zullen moeten aanvaarden.

Twee punten in het verhaal van Wolfram zijn het, zooals ik zeide, die ik wilde ter sprake brengen: zijne mededeelingen omtrent de genealogie van Parzivâl en die omtrent den Graal, die geheel afwijken van de Fransche traditie.

Parzivâl dan stamt volgens Wolfram van moederszijde van de Graalkoningen, van vaderszijde van de koningen van Anjou af, welke laatste weer uit Britannië afkomstig zijn en denzelfden stamvader hebben als koning Artus, n.l. ‚Mazadân'. Dat Percevals moeder de zuster van den Graalkoning is, vermeldt ook Crestien, bij wien overigens alle namen en verdere bijzonderheden ontbreken, maar van zijne afstamming uit een ‚koninklijk' huis van Anjou weet alleen Wolfram te vertellen. Dat zoo iets niet door Wolfram verzonnen zal zijn, behoeft m. i. geen betoog, maar men begrijpt heel goed, dat een onderdaan van de Plantagenets

zijn souverein heeft willen eeren en vleien door zijn geslacht in verband te brengen aan den eenen kant met de Graalkoningen, aan den anderen met koning Artus, d. w z. met de hoogste ideale figuren der me.-romantiek. Om dit te gevoelen, moet men zich de wonderbaarlijke politieke fortuin van het huis Anjou in de 12de eeuw herinneren, en den diepen indruk, dien de groote Plantagenets Hendrik II en Richard Leeuwenhart door hunne schitterende persoonlijke hoedanigheden, hunne macht, hun fabelachtigen rijkdom op de fantasie van hunne tijdgenooten maakten. Vooral Richard werd om zijn schoonheid, zijn dichterlijk talent, zijne verbazende lichaamskracht en dapperheid, zijne schatten verkwistende mildheid door de zijnen hartstochtelijk bewonderd, als een ideaal van ridder-koning. Men heeft nu (vooral Wechssler) m. i. een methodische fout begaan, door in de geschiedenis der Anjou's ,Parallellen' te zoeken met de genealogische en andere mededeelingen van Wolfram, en daaruit een bewijs voor de echtheid van Kiôt te putten. Op deze redeneering heeft Dr. Blöte, die ten opzichte van Kiôt zeer sceptisch gestemd is, met recht critiek geoefend, en het is hem niet moeilijk gevallen, aan te toonen, dat het verhaal van Wolfram in ieder opzicht, genealogisch, heraldisch, geographisch, met de feiten in strijd is, waaruit hij besluit, dat het bezwaarlijk van een Franschman afkomstig kan zijn. Ik geloof echter, dat de quaestie anders gesteld moet worden. Kiôt wilde geen dichterlijke geschiedenis van zijn tijd schrijven, maar hij had te maken met een gegeven romantisch wonderverhaal, dat reeds een vrij lange ontwikkeling had doorloopen, en dat door hem werd omgewerkt en aangevuld met een bepaalde politieke strekking, nl. ,Stimmung machen' voor de Plantagenets in hun fellen strijd tegen de Capetingers, in de fantasie der hoorders de voorstelling te wekken, dat het geslacht der Anjous het in adel en oudheid van afstamming verre won van de nakomelingen van Capet. De gebeurtenissen, die in dezen roman worden verhaald, werden geacht te hebben plaats gegrepen in een ver verleden, en Kiôt behoefde van zijn wonderzuchtige lezers en hoorders geen historische critiek te

duchten, zooals wij die oefenen. Zij dachten er niet aan, hem na te rekenen, wie de voorvaders der Anjou's vijf eeuwen geleden waren, hoe zij heetten, welk wapenschild zij voerden, of de naam van hunne residentie ‚Bealzenân' was, en wat dies meer zij. Deze opmerking geldt niet alleen voor Kiôt en zijn publiek, zij is op de geheele me. romantiek van toepassing. Ik zal dit even nader toelichten. De dwaasheden, die Wolfram omtrent zijn zegsman vertelt, mogen al voor een deel op rekening komen van zijne zeer gebrekkige kennis van het Fransch, zooveel is, dunkt mij, toch duidelijk, dat Kiôt zich voor zijn Graal beriep op een Arabisch boek uit Toledo, en voor zijne fantastische genealogie der Anjou's op een in hun land ‚gevonden' kroniek. Nu acht ik het zeer goed mogelijk, dat zulk een Latijnsche leugen-kroniek van Anjou heeft bestaan, en zelfs met het bewuste doel is vervaardigd. Ieder kenner van de me.-letterkunde weet, met welke brutaliteit toenmaals valsche stukken, kronieken en legenden werden gefabriekt, en welke ongeloofiijke dwaasheden daarin aan het naïeve publiek werden opgedischt. Juist onlangs heeft Fr. Wilhelm in een interessante inleiding tot de door hem uitgegeven critische editie van de Servatius-legende aangetoond, dat dit vrome product een ‚Schwindel' is, op touw gezet door de keizerlijke partij van het bisdom Luik in haar strijd tegen de pauselijke politiek, en dat Veldeke het in de volkstaal heeft bewerkt, om in Nederland, ‚Stimmung' te maken voor de Hohenstaufen, juist zooals volgens mijne onderstelling Kiôt voor de Anjou's deed. In dit verband mag ook wel gewezen worden op de verrassende ontdekking van Bédier, dat de Fransche chansons de geste geenszins op eeuwenoude mondelinge traditie berusten, maar door jongleors zijn gemaakt in den dienst van een kerk of abdij, en op grond van ad hoc vervaardigde Latijnsche kronieken of legenden, van hetzelfde allooi als de door Veldeke bewerkte Gesta S. Servatii. In dit licht beschouwd lijkt dan de mededeeling van Wolfram omtrent de door Kiôt ‚gevonden' kroniek van Anjou niet zoo onwaarschijnlijk. De werkwijze van dezen kroniekmaker doet denken aan hetgeen de Noorsche schrijver

van de Ragnarssaga Loðbrókar deed, toen hij het geslacht van zijn patroon, den eersten koning van Noorwegen, Haraldr hárfagri, liet opklimmen tot Sigurðr, Sigmundr en zoo verder tot Oðinn, zonder dat men daaraan aanstoot schijnt te hebben genomen. Wat nu de bedenking betreft, dat Kiôt de kaart van zijn eigen land zoo slecht schijnt te kennen, moet men niet vergeten, dat de plaatsverbeelding in de me.-fantasieverhalen al even vaag en verward is, als de historische. Men denke maar eens aan de onmogelijke geographié der Thidrekssaga, waar een niet bestaande stad Gronsport dicht bij de monding der Moezel ligt, die hier n.b. in zee uitkomt, waar men van de Moezel zuidwaarts zóó maar in Italië belandt, alsof geheel Zuid-Duitschland en de Alpen niet bestonden! En deze dingen worden kalmweg verteld door en aan menschen, die in die streken wonen! Een soortgelijke vaagheid, een noodzakelijk gevolg van de vermenging van Westersche en Oostersche wonderverhalen, heerscht ook in de localiseering der gebeurtenissen in den Parzivâl. In elk geval kunnen wij wel besluiten, dat die geographische onmogelijkheden evenmin als de historische een reden zijn, om aan het bestaan van Kiôt te twijfelen. Kunnen wij nu niet iets positiefs omtrent zijn persoon te weten komen? Paul Hagen meent, op grond van het verhaal van Trevrezent omtrent zijn tournooitocht, die geheel dezelfde route volgt, als Richard Leeuwenhart op zijn avontuurlijken rit van Aquileja naar Pettau, waarna hij door hertog Leopold werd gevangengenomen, den dichter gevonden te hebben in den clericus regis, Philips van Poitiers, later bisschop van Durham, die den koning vergezelde, maar ik betwijfel, of hij velen overtuigd zal hebben. Wel vermoed ik, dat de dichter, die dezen tocht inlaschte, in de omgeving van Richard moet gezocht worden, en van diens tochtgenooten het verhaal van zijne avonturen zal vernomen hebben; zoo is wellicht ook de vermelding door een Fransch dichter van schilders te Keulen en Maastricht te verklaren, want de koning toefde na zijne bevrijding met zijn geheele gevolg eerst eenige dagen te Keulen, waar hij de gast van den aartsbisschop was, en

keerde dan over Maastricht, Leuven en Antwerpen naar zijn land terug. Kiôt zou dus zijn gedicht tusschen 1193 en 1200 geschreven hebben. Tot dezelfde conclusie voert, meen ik, het verhaal omtrent den toovenaar Clinschôr. Volgens Wolfram heeft hij eerst over Terra de Labûr geheerscht, maar tot straf voor zijne minnarij met Iblis [1]), de koningin van Sicilië, werd hij door den koning, Ibert, op het kasteel Kalot enbolot ontmand. Nu was Calatabellota, een Arabisch rotsnest op de zuidkust van Sicilië, juist in dien tijd bekend geworden doordat Sibylle, de weduwe van koning Tancred, in December 1194 daarheen vluchtte, toen keizer Hendrik VI van uit Terra di Lavoro Sicilië veroverde. Men ziet hier, evenals in het verhaal van Trevrezent, op welk een eigenaardige wijze Kiôt gelijktijdige gebeurtenissen tot romantische ficties verwerkte. — Richard had na zijn terugkomst spoedig zijn gezag in Engeland en Frankrijk hersteld. Zijne schitterende wapenfeiten in het Oosten, zijne vriendschap met Saladijn, zijne gevangenschap en bevrijding hadden hem met een romantische aureool omgeven, die zijne populariteit ten top deed stijgen. In 1196 had te Toulouse met ontzaglijken praal het huwelijk van zijne zuster Jeanne met Ramon VI van Toulouse plaats, waardoor de geheele macht van het zuiden, het midden en het westen van Frankrijk in zijne hand vereenigd werd. Ik vermoed, dat Kiôt zijn Perceval in dien tijd heeft gedicht. Of hij identiek was met Guiot de Provins, moet ik in het midden laten.

Voorzoover de tijd toelaat, wenschte ik hieraan nog iets toe te voegen omtrent den Graal. Uit het onvoltooide gedicht van Crestien is niet op te maken, hoe hij zich dit wonderding voorstelde. In de ons bekende Fransche literatuur is de Graal een heilig vat, hetzij de schotel of de kelk van het Avondmaal, of het vat, waarin het bloed des Heilands werd opgevangen of zelfs de miskelk. Bij Wolfram daarentegen, en hierin staat hij in zijn tijd geheel alleen, is de Graal een wonderbare steen,

[1]) Is het toeval, dat *Iblis* een anagram van *Sibil* vormt?

ook *lapsit exillis* (*lapis ex celis?*) genoemd, die leven, eeuwige jeugd, voedsel enz. verschaft. Men heeft vroeger natuurlijk uit die afwijking van de bekende traditie besloten, dat Wolfram, omdat Crestien hem hier in den steek liet, dit alles zelf verzonnen zou hebben. Dit nu is na de onderzoekingen o. a. van Wesselofsky, Hagen en Iselin niet meer vol te houden. Deze drie geleerden hebben, ieder langs een anderen weg, aangetoond, dat er in het Oosten tijdens de eerste Kruistochten een menigte joodsche, christelijke, mahomedaansche en heidensche sagen en legenden omliepen van wonderbare of heilige steenen, en dat Wolframs graalgeschiedenis bijna niets bevat, wat niet in den een of anderen vorm in die Oostersche tradities voorkomt. Het schijnt mij toe, dat in de voorstelling van Wolfram twee elementen dooreenloopen: de oud-joodsche, later verchristelijkte legende van den steen, die door engelen uit den hemel of het paradijs naar Zion is gebracht, en daar in den tempel als altaarsteen diende, en de heidensche mythus van den steen des levens. Op den altaarsteen wijst o.a. de hostie, op den steen des levens de genoemde wonderkracht. Het middelpunt van die legende was natuurlijk de tempelburcht Zion, waar de koning van Jeruzalem naast de tempeliers huisde. Zoo alleen is het te verklaren, dat de tempelieren bij Wolfram den Graal bewaken. Het is duidelijk, dat in dezen vorm van Graalmythe al heel weinig echt-kristelijks en niets katholieks schuilt, tenzij men misschien de hostie daarvoor wil houden. Maar hij is zonder twijfel de oorspronkelijke vorm, een product van het Oostersche milieu, waar kristelijk-ketteresche, joodsche, mahomedaansche en heidensche elementen sinds eeuwen vermengd waren. Dat dergelijke verhalen onder de kruisvaarders in Syriё en Palestina omliepen, en met den koningsburcht en Tempel werden verbonden, werpt een eigenaardig licht op de orthodoxie van die kringen en doet vermoeden, dat de later zoo vaak tegen de tempeliers geuite beschuldiging van ketterij niet geheel zonder grond was. Hoe dit zij, in Zuid-Frankrijk, waar omstreeks het einde der 12de eeuw de ketterij der Albigenzen alom heerschte,

en vooral aan het hof van Ramon VI van Toulouse, zal de oostersche Graalmythe zeer in den smaak zijn gevallen. In het Noorden daarentegen, waar de haeresie nooit vasten voet had gekregen, en de koninklijke politiek ééne lijn trok met de Curie, moest zij wel aanstoot geven, en misschien is dit de reden, waarom de voorstelling van Crestien zoo nevelachtig is gebleven. In elk geval zien wij bij zijne opvolgers steeds meer het streven uitkomen, den Graal te verkristelijken, totdat hij eindelijk met den miskelk en de graalwinner Galahad met den Heiland wordt gelijk gemaakt. In hoever hierbij fransche legenden en keltische mythen een rol hebben gespeeld, kan ik nu niet nagaan. Maar het zal u nu wel duidelijk zijn geworden, waarom Wolfram mocht zeggen:

Ob von Troys meister Cristjân
disem maere hât unrecht getân,
daz mac wol zürnen Kyôt,
der uns di u rehten maere enbôt.

Zou deze uiteenzetting ook niet kunnen strekken ter verklaring van het zonderlinge feit, dat Kiôts meesterwerk spoorloos is verdwenen? Kort na de bruiloft te Toulouse, in 1199, stierf koning Richard, en de glorie der Anjous daalde met hem ten grave. Eenige jaren later begon de kruistocht tegen de Albigenzen, die aan de bloeiende beschaving en de welvaart van Provence en Aquitanië een einde maakte. Al wat in de rijke literatuur dezer landen aan ketterij herinnerde, werd meedoogenloos vernietigd; misschien is daarbij ook het graalgedicht van Kiôt ten gronde gegaan. Mocht ooit nog iets daarvan voor den dag komen, dan is dit het eerst in Engeland te verwachten, maar waarschijnlijk is het niet.

De Voorzitter dankt den Inleider voor diens rede en vraagt, of deze bereid is haar voor de Handelingen af te staan, waarop de heer Frantzen bevestigend antwoordt.

Van de gelegenheid tot gedachtenwisseling wordt eerst gebruik gemaakt door Dr. C. de Boer, die vraagt of het Inleider bekend

is, dat in een handschrift van Chrétien de Troyes' „Perceval" de naam „Guiot" voorkomt.

Inleider herinnert zich, dat inderdaad aan het einde van een handschrift van Chrétien deze naam voorkomt; doch het is daar vermoedelijk de naam van een afschrijver.

Dr. J. F. D. Blöte spreekt den wensch uit, dat deze voordracht in een wetenschappelijk tijdschrift worde opgenomen. Hij noemt de kwestie-Kiôt „Stimmungssache". Hij ziet er bezwaar in, Kiôt als bron van Wolfram aan te nemen, daar Wolfram toch in zoovele punten Chrétien volgt.

Inleider meent, dat de klacht tegen Chrétien bij Wolfram van Kiôt zelf afkomstig is: deze vond dat Chrétien de zaak verkeerd vertelde. Intusschen blijft het mogelijk, dat Wolfram beide bronnen gekend heeft.

Prof. Dr. J. te Winkel wijst op den invloed van Arabische bronnen: Wolfram noemt Arabische bronnen, de Graalsage bevat vele Oostersche elementen Een boek van Arabischen oorsprong kan in Latijnsche vertaling aan Wolfram en aan Kiôt bekend geweest zijn. Merlijn is een figuur, die nauw samenhangt met het Graal, een figuur afkomstig uit Manichaeistische opvattingen: nu kan ook het Graal uit zulke opvattingen voortgekomen zijn.

Inleider neemt ook in de godsdienstige opvattingen van het door Wolfram bewerkte gedicht een dualisme waar, dat overeenstemt met dat der Albigenzen.

Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave stelt den Inleider twee vragen. Is de roman van Kiôt volgens hem een avonturenroman in 't Provençaalsch geschreven? En is het wel noodzakelijk, dat de Albigenzenoorlogen alle cultuur in Zuid-Frankrijk vernietigd hebben? Daarna toch bloeit de poëzie nog in die streken.

Inleider antwoordt op de eerste vraag, dat de dichter van Kiôt's roman misschien een Provençaal was, die Fransch schreef: de eigennamen hebben doorgaans het Normandische type. Wat de tweede vraag betreft, wel bloeit de lyriek na de 12^e^ eeuw nog in Zuid-Frankrijk, maar al de literatuur van de Albigenzen schijnt spoorloos verdwenen te zijn.

De **Voorzitter** geeft nu gelegenheid aan Dr. B. **Faddegon** zijn voordracht te houden over:

De alterneerende medeklinkers in het Indogermaansch.

Inleiding.

Terwijl de rijwisseling der klinkers in de vormstelsels van vele Indogermaansche talen klaar voor oogen ligt; ja zelfs de quantitatieve gradatie der klinkers bij de Oudindische taalleeraars, eeuwen voor Christus' geboorte bekend was en benoemd; terwijl verder deze klankruil der vocalen tot de uitvoerige theorieën van taalgeleerden als De Saussure, Hübschmann en Hirt aanleiding heeft gegeven — zoo is daarentegen de rijwisseling der medeklinkers eerst heel laat ontdekt en zijn de pogingen ter verklaring alleen hier en daar in een verscholen tijdschrift-artikel te vinden. Doch hoever beide ontdekkingen ook van elkaar afstaan in ouderdom en beteekenis; in onzekerheid van uitlegging geven ze elkaar niets gewonnen. En daarom, om de moeilijkheid van het vraagstuk door wijdloopigheid mijnerzijds niet te verergeren, is het wel geoorloofd, de aanteekeningen, die ik hier ter verklaring aanbied, in eenigszins stelligen vorm voor te dragen.

Alvorens feiten en theorieën over de consonantwisseling in 't midden te brengen, moet ik in twee punten van methode kortelijk partij kiezen. Vooreerst wil ik verklaren, dat de mechanistische leer der nieuw-grammatici betreffende de strikte algemeenheid der klankwetten mij niet kan overtuigen. Wel wil ik aannemen, dat algemeen doorgevoerde klankwetten regel zijn; maar daarnaast moet erkend worden, dat ook sporadische klankovergangen mogelijk zijn. Daartoe behooren vele gevallen van ad- en dissimilatie, inzonderheid afstandswerkingen, bijv. Lat. *quercus* voor **perquus; coquo* uit **quequo* voor **pequo*. Van dien aard ook zijn overgangen door enkele klankverwantschap als in Lat. *tenebrae* met *n* tegenover *tamas* met *m* in het Sanskrit.

Somwijlen hebben dergelijke sporadische klankovergangen zoo

talrijk plaats, dat men van een onvolledige of halverweegsche klankwet zou kunnen spreken. A priori is tegen de mogelijkheid hiervan niets in te brengen. Het heerschende klankstelsel eener taal toch is de uitkomst van een voortdurend vergelijk; de oorsprong der klankveranderingen ligt in hoofdzaak in psychische gegevens: in de nawerking en overijling der voorstellingen, in acoustische en motorische klankverwantschap, in rhythme-gevoel, in psychische fusie en dergelijke factoren; de verbreiding der ontkiemende veranderingen geschiedt langs den weg der onbewuste nabootsing. Uit tal van middelpunten gaan de golvingen uit; er hebben botsingen en vereffeningen plaats. Al te gemakkelijk maakt men het zich, wil men de klankveranderingen der taal beschouwen als enkel mechanische veranderingen in de spraakorganen; of als men meent, dat de leer der strikt-algemeene klankwetten onmiddellijk zou voortvloeien uit het deterministisch grondpostulaat der verklarende wetenschap.

Het tweede methodologische punt, waarover ik hier alleen mijn meening wil zeggen, is de uitspraak van Meillet, dat praehistorische taalreconstructie alleen dan mogelijk is, wanneer eenige zustertalen gegeven zijn; maar dat de reconstructie van een vroegeren taaltoestand enkel en alleen uit één gegeven toestand van één taal onmogelijk is; dat het dus ook ongegrond is naar een verklaring van alternantie-verschijnselen te zoeken. In 't algemeen gesproken, moge Meillet's meening juist en voorzichtig zijn; er zijn evenwel gevallen denkbaar, waar vaste *regels van coëxistentie* ons met eenige waarschijnlijkheid een vroegeren toestand kunnen doen vermoeden. Ik wijs op het geval van Goethe, die uit den vorm van de slippen der rozekelk en de wijze, waarop de rozebladen in den stengel zijn ingeplant, het besluit trok, dat de rozekelk inderdaad niets anders is dan een samengedrongen stengel met vijf vergroeide blaadjes. Passen we dit voorbeeld uit de plantkunde op de taalwetenschap toe, dan kunnen we zeggen: een reconstructie van ouder Indogermaansch is op bescheiden schaal mogelijk,

wanneer we erin slagen, in 't jongere Indogermaansch vaste regels van coëxistentie waar te nemen.

Voorbeelden.

En thans ter zake. Naar de uitkomsten van de wetenschap der laatste dertig jaren bezit het Indogermaansch niet minder dan twintig explosivae, over vijf articulatie-*plaatsen* verdeeld en vier *wijzen* van articulatie vertoonend. Voor mijn doel kan ik met de onderscheiding van labialen, dentalen en gutturalen volstaan. Het feit nu, waarover ik spreken wil, is, dat op elk dezer plaatsen de articulatie-*wijzen* met elkander wisselen kunnen, 1°. tenues met tenues aspiratae, 2°. tenues met mediae, 3°. tenues aspiratae met mediae aspiratae, 4°. mediae met mediae aspiratae, 5°. tenues met mediae aspiratae.

Ad primum, *t* naast *th*, Grieksch *τέταρτος* naast Skr. *caturtha-*; *k* naast *kh*, Avestisch wortel *kan-* (graven) tegenover Skr. *khan-* in gelijke beteekenis.

Ad secundum, *t* naast *d*, Grieksch *δεκαδ-* naast Skr. *daçat-*; *p* naast *b*. Skr. *pibati* van den wortel *pā*, Idg. *pō*; *k* naast *g*, Grieksch *εἴκοσι* tegenover Lat. *viginti*.

Ad tertium, *ph* naast *bh*, Avestisch *nāfō* (de navel met *f* uit *ph*) tegenover Skr. *nābhi-*, Avestisch *zafarᵊ* (de kaak, met *f* uit *ph*) tegenover Skr. *jambha-*; *kh* naast *gh*, Skr. *nakha-* (de nagel, tegenover *nogŭtĭ* in 't Kerkslavisch met *g*, die terug kan gaan op Idg. *gh*.

Ad quartum, *d* naast *dh*, Skr. *dvār* naast Got. *daur* (met Idg. *dh*); *g* naast *gh*, Skr. *aham* met Idg. *gh* tegenover Gr. *ἐγών*, Got. *ik*.

Ad quintum, *t* naast *dh*, Av. *aota-* (koud) tegenover Ved. *ūdhar* (koude); *k* naast *kh*, Lat. *cor*, Ned. *hart* met Idg. *k* tegenover Skr. *hṛd-* met Idg. *gh*; Skr. *gharṣati* naast *kaṣati* (hij wrijft); Skr. *hinoti*, met Idg. *gh* tegenover Gr. *κινέω*.

Deze vijf gevallen van alternantie wil ik thans in volgorde beschouwen.

Ten.: ten. asp.

Wat de alternantie van tenues met tenues aspiratae betreft,

wil ik de stelling opwerpen: deze rijwisseling is 't gevolg van een jong-Indogermaansche, onvolledig doorgevoerde klankwet. Het oudere Indogermaansch kende alleen tenues; in bepaalde gevallen konden daaruit tenues aspiratae ontstaan. Dit wordt waarschijnlijk gemaakt, ten *eerste* door het geringe aantal der tenues aspiratae; blijkens de berekeningen van Whitney (*Skr. Gramm.* § 75) komen op de 100 spraakklanken van het Sanskrit ruim 14 Indogermaansche tenues, doch nog niet 1 tenuis aspirata voor — ten *tweede* door de beperkte voorwaarden, waaraan het voorkomen van tenues aspiratae gebonden is. *Ph* en *kh* komen slechts voor: aan 't woordbegin; onmiddellijk na *s*; in 't woordmidden van geluidnabootsende woorden; intervocalisch bij woorden, die in de satem-talen met sisklank beginnen; in 't woordmidden van eenige woorden, die met een vloeiende consonant aanvangen. Bijv. Skr. *khanati* (hij graaft), *phala-* (de vrucht) — *kakhati* (hij lacht), *kapha-* (slijm), *çankha-* (de schelp, het katje) — *çapha-* (hoef), *çipha-* (roede), *sakhā* (vriend), *çākhā* (tak) — de gevallen van woorden, met vloeiende letter beginnend, zullen ons later bezighouden. *Th* komt in meer gevallen voor; behalve nam. in dezelfde omstandigheden, waar ook *ph* en *kh* kunnen staan, kan men *th* verder aantreffen dáár, waar de voorafgaande lettergreep een dentalen sonoorklank bevatte, hetzij als silbedrager, hetzij als consonant gebruikt. Bijv. Skr. *atha* tegenover Got. *und* met Idg. *n* sonans, Skr. *artha-* (zaak) en Skr. *ratha-* (wagen). Verder komt de *th* in eenige persoonsuitgangen van het werkwoord voor; hierbij kunnen we denken aan den invloed van de veelvuldig gebruikte copula *es-* (zijn). Ook hier dus invloed van voorafgaande *s*. [1])

Ten.: med. Ten asp.: med. asp.

Thans komen we tot de alternanties tusschen tenues en mediae, tusschen tenues aspiratae en mediae aspiratae. Hier

---

[1]) Onvermeld blijft de *th* in eenige afleidingssuffixen. Vergelijk met de Idg. aspireering der tenues het soortgelijke verschijnsel in het classieke en jongere Latijn: Sommer, *Handbuch der lat. Laut- und Formenlehre* § 159.

wensch ik de stelling op te werpen: deze rijwisselingen zijn het gevolg van sporadisch optredende afstandsdissimilaties; bevatte een woord twee niet geadspireerde mediae, dan werd algemeen een van beide stemloos; evenzoo werd somwijlen in een woord, dat met stemhebbende consonant, hetzij explosief of nasaal of liquida, begon, een media aspirata stemloos. Omgekeerd komt het ook voor, dat van twee stemlooze consonanten ééne stemtoon verwierf. [1])

Op deze wijze kan men verklaren: Got. *qiþan* (zeggen) uit Idg. **g^v^et-* tegenover Skr. *gadati*; Got. *tekan* tegenover Lat. *tango*; Skr. *pibati* van den wortel *pā* met reduplicatie, Lat. *viginti* uit **vicinti*; Lat. *quadra* in *quadraginta* uit **quatrā*. Ook in Grieksch ἑβδομήκοντα, ὀγδοήκοντα tegenover ἑπτά en ὀκτώ zou men aan dissimilatieve werking kunnen denken. Verder zien we Got. *hatis* staan tegenover Grieksch κότος. Hier is evenwel een andere verklaring mogelijk; naast stammen op *es/os* stonden ook stammen op *se/so;* zoo Skr. *vatsa*-(jaar) tegenover Gr. ϝέτος. Onmiddellijk voor de *s* werd door assimilatie de *d* tot *t;* de zoo ontstane *t* werd door analogiewerking in den *es/os*-stam ingevoerd. Met dissimilatieve afstandswerking kunnen we verder verklaren: Lat. *scipio* naast *vibrare*; we moeten daarvoor uitgaan van een oorspronkelijk Indogermaansch *skwip* of *skwib*. Evenzoo kunnen we verklaren Ned. *wijken* met Idg. *g* tegenover Gr. ϝείκω; we dienen daartoe te onderstellen een wortel *skwik* of *skwig* in de stamtaal; in het Nederlandsch *zwijken*, *bezwijken*, dat eveneens van dezen wortel stamt, is de *k* tusschen *s* en *w* klankwettig uitgevallen.

Ook als afstandsdissimilatie kan uitgelegd worden: Avestisch *nāfō* met *f* uit *ph* en dat uit *bh;* de oud-Indische wortel *mith*-(strijden) tegenover Vedisch *medhayu*-(strijdlustig) enz.

Mijn verklaring van de beide thans besproken rijwisselingen steunt bovendien op de volgende feiten: 1°. Meillet heeft, *Introduction* blz. 146, als regel voor den Indogermaanschen wortelvorm gevonden, dat een wortel nimmer met media beginnen

[1]) Van Ginniken, *Principes de linguistique psychologique* § 572

en eindigen kan; 2°. Afstandswerkingen komen ook historisch in verschillende talen sporadisch voor. Zoo kent het Latijn een sporadische afstandsassimilatie zoowel voor den stemtoon, als voor de articulatieplaats. 3°. Van de zeven voorbeelden [1], die Wackernagel, (*Altind. Gramm.* I, § 100 b Anm. in 't begin) aanhaalt voor den overgang van tenuis in media binnen de historische grenzen van het Sanskrit, bezitten alle zeven telkens twee van elkaar gescheiden tenues; bij vijf der zeven woorden gaat één der twee tenues in media over. 4°. Van de 13 voorbeelden, welke Noreen [2]) voor den Indogermaanschen klankruil *t* : *d* en *p* : *b* voor het *stameinde*, uit het Germaansch aanhaalt, bezitten er twaalf ook aan het stambegin een explosief.

Tegen mijn verklaring zou aangevoerd kunnen worden: 1°. Voor de woorden, die Noreen aanhaalt uit het Germaansch met Indogermaanschen klankruil van *k* en *g*, gaat bovengenoemde regel niet door. We merken daar op een groot aantal stammen, waar een *n* aan de gutteraal voorafgaat; we kunnen dit verschijnsel als volgt verklaren. Vele dezer woorden hadden in het Indogermaansch een klankruil tusschen *g* en *gh*, hetgeen in 't Germaansch opleverde *k* en *γ*; daarnaast ontstond door de wet van Verner een nieuwe alternantie tusschen *γ* en *χ*; door rijmassociatie geraakten deze klankruilingen ten slotte dooreen. 2°. In het materiaal, dat Zupitza (K. Z. 37, blz. 390) voor de wisseling tusschen tenuis en media aan 't *woordbegin* geeft, is de verhouding voor mijn regel veel ongunstiger. Onder de 19 gegeven voorbeelden bevinden zich er slechts 13, die na de vocaal weder een explosief vertoonen; doch 6, die geen tweede explosief meer bezitten. Het voorbeeld daarentegen, dat Zupitza bijbrengt voor wisseling van *t* en *d* in 't *woordmidden*, houdt geen steek; immers zoowel het Oudhoogd. *undea*, Angs. *ýð*, als het Latijnsche *unda* kunnen uit een Indogermaansch *unthā*

---

[1]) AV. *gulphá* < v. *kulpha*; B. *gárta* < v. *kartá*; KS. *upolaba* < MS. *upolapa*; S. *taḍāga* < B. *taṭāka*; kl. *laguḍa* < S. *lakuṭa*; kl. *madikā* < Samh. *matyà*; kl. *uḍupa* < *ṛtupa*.

[2]) *Abriss der Urgerm. Lautlehre* blz. 182 en 183.

of *unthjā* worden afgeleid. Bij de twee Latijnsche woorden, die Noreen aanhaalt, nam. *secare* tegenover *seges*, *sucus* tegenover *sugere* staat aan het woordbegin *s*; mogen we aannemen, dat eenmaal *k* hiervoor gestaan heeft, dan zou ook hier tegen onze formuleering geen bezwaar bestaan. Grieksch *ξύν* naast *σύν*, Ned. *zullen* naast Got. *skulan* bewijzen genoeg, dat een wisseling tusschen *ks*, *sk* en *s* aan 't woordbegin kan voorkomen.

Med.: med. asp.

We komen thans tot de vierde alternantie, den klankruil tusschen media en media aspirata [1]). Deze is blijkbaar van ouden oorsprong en van alle consonantwisselingen in het Indogermaansch de meest belangwekkende. Ze komt zoowel voor aan het woordbegin als in het woordmidden en schijnt aan geen voorwaarden te zijn gebonden. De jong-Indogermaansche wisseling tusschen tenues en tenues aspiratae doet evenwel het vermoeden opkomen, dat ook de beide rijen mediae en mediae aspiratae uit één andere rij zijn voortgekomen. Twee groepen van feiten moeten bij de bespreking der Indogermaansche mediae aspiratae ter sprake komen.

Vooreerst het percentage der Indogermaansche spraakklanken. Naar de berekeningen, door Whitney op het Sanskrit uitgevoerd, mag men het aantal labiale explosivae schatten op ruim 4%, het aantal gutturalen op ruim 8%, het aantal dentalen op ruim 11%. Hieruit volgt wel, dat voor den Indogermaanschen spreker liparticulaties meer moeite kostten dan tongarticulaties; dat onder de tongstanden de voorwaartsche stand voorgetrokken werd boven den achterwaartschen. Nu blijkt het verder uit de cijfers van Whitney, dat van de stemhebbende labialen ongeveer één kwart ongeadspireerd is, van de stemhebbende gutturalen ongeveer de helft, van de stemhebbende dentalen ongeveer driekwart. Daaruit volgt dus, dat de adspiratie afneemt, naarmate de articulatieplaats veelvuldiger en dus gemakkelijker gebruikt wordt.

---

[1]) Noreen, t. a. p. blz. 187—189. Wackernagel t. a. p. § 109, § 216 b. Zupitza (K. Z. 37) blz. 391.

De tweede groep van feiten, waarvan ik sprak, zijn eenige gegevens, die er op schijnen te wijzen, dat het verschil tusschen mediae en mediae aspiratae oorspronkelijk een ander moet geweest zijn, dan bezit en gemis van aspiratie. Daarop wijst de wet van Bartholomae, volgens welke in het Indogermaansch een tenuis door den invloed van voorafgaande media aspirata zelf tot media aspirata wordt; daarop wijst de tweede regel van Meillet voor den Indogermaanschen wortelvorm (*Introduction*, blz. 146), inhoudende, dat een wortel niet met een media aspirata beginnen en met een tenuis eindigen kan. Immers beide regels laten zich verklaren, wanneer we aannemen, dat het prototype van de media aspirata afstands- en contact-assimilatie kan uitoefenen op volgende tenuis. Opmerkelijk is het verder, dat in het Sanskrit *d* voor *n* assimileert, *dh* en *t* daarentegen onveranderd blijven. Hieruit volgt dus, dat tenues en mediae aspiratae eenmaal dichter bij elkander moeten gelegen hebben, m. a. w. dat het prototype van de media aspirata in vorming eenmaal tusschen tenuis en media inlag.

Ten.: med. asp.

Daarmee is ook de bespreking van de vijfde alternantie, die tusschen tenues en mediae aspiratae, voorbereid. Deze klankruil komt in hoofdzaak voor aan het woordbegin. Wel geeft Zupitza (K. Z. 37, 389) eenige voorbeelden voor het woordmidden. Maar zoover ik dat beoordeelen kan, zijn deze gegevens hoogst onzeker. Want vooreerst zijn ze gering in aantal en ten andere in hoofdzaak ontleend aan Balto-slavisch, Germaansch en Keltisch. Blijkens de *Introduction* van Meillet nu is in geen dezer talen het onderscheid tusschen tenuis en tenuis aspirata bewaard, en alleen in 't Germaansch zijn mediae en mediae aspiratae uiteengehouden. Zupitza's voorbeelden voor deze alternantie in 't woordmidden kunnen zoodoende meestal als uitkomst eener andere alternantie worden uitgelegd. Voor het woordbegin daarentegen laten zich woorden aanhalen, die ook in Oud-indisch, Grieksch enz. zijn bewaard. Neemt men nu verder aan, dat het verschil tusschen tenuis en media aspirata oorspronkelijk in 't Indoger-

maansch geringer was, dan zou men de media aspirata hier louter als *nadruksvorm* van de enkele tenuis kunnen beschouwen.

Acht men echter de gegevens, door Noreen en Zupitza voor deze alternantie aan 't woordbegin aangevoerd, onvoldoende, dan nog behoeft men Oud-indisch *hṛd*, met Idg. *gh*, en Lat. *cor* niet te scheiden [1]; men kan immers als oorspronkelijke alternantie aannemen **ghṛd* en **gṛd*; uit dit laatste ontstond dan door dissimilatie **kṛd*.

Wat eindelijk Av. *aota-* (koud) tegenover Skr. *ūdhar-* betreft, men zou dit woord in verband kunnen brengen met Germ. *winter*, dat Idg. *d* vertoont en Skr. *vatsa-*, Gr. *ϝέτος*, welke beide dan ook oorspronkelijk „winter" zouden beteekend hebben. Aanvankelijk vertoonde dit woord de alternantie *d* : *dh*; in den *se/so*-stam, overgeleverd nog in Skr. *vatsa-*, ontstond uit de *d* een *t*, en deze werd dan door analogiewerking uitgebreid.

Meeningen van anderen.

Tot nu toe heb ik alleen eigen gissingen voorgedragen. Van de verklaringen, door anderen gegeven, wil ik beginnen de beide meest aannemelijke te vermelden.

Vooreerst zouden de consonant-alternanties gevolg zijn van oude dialectkruisingen in den Indogermaanschen voortijd. Vooral voor de alternantie tusschen mediae en mediae aspiratae staat deze onderstelling er sterk voor. Immers in de meeste Indogermaansche talen zijn deze rijen samengevallen; alleen in het Oud-indisch, het Grieksch, het Italisch en het Germaansch bleven ze gescheiden.

Volgens anderen zouden wisselingen aan het stameinde gevolg zijn van die vormen in de verbuiging of de vervoeging, waar de uitgangen met consonanten begonnen; de alternanties aan het woordbegin zouden samenhangen met de *s* mobile. Hoe

---

[1] Een verwantschap is waarschijnlijk, 1°. daar Idg. talen vele namen van lichaamsdeelen gemeen hebben, 2°. daar Skr. *hṛd*, *hṛdayam*, Got. *hairto(n)* tot één heteroclitische verbuiging elkander aanvullen; vgl. Lat. *os*, Gr. *ὀστέον*, Skr. *asthi*, *asthnaḥ*.

aannemelijk ook in enkele gevallen, als uitsluitend verklaringsbeginsel schiet deze theorie te kort.

Onbewezen acht ik Brugmann's meening, dat al de vormen van klankruil afhankelijk zouden zijn van een nasaal in hetzelfde woord.

Onwaarschijnlijk lijkt mij ook de meening van Zupitza. Volgens dezen geleerde zou er in een voortijdperk van het Indogermaansch een groote speelruimte voor de articulatie der consonanten bestaan hebben; in den historischen tijd gaat daarentegen alles in de klankontwikkeling volgens strikt algemeene wetten. De waarheid ligt hier wel in het midden. Noch de prae-Indogermaansche articulatie zóó bandeloos als Zupitza ons aan de hand wil doen, noch de klankontwikkeling in historischen tijd zoo mechanisch als de nieuw-grammatische school, in een veelszins prijzenswaardig, doch overhaast streven naar exactheid zich heeft verbeeld.

De Voorzitter bedankt den Inleider voor zijne voordracht, die in de Handelingen zal worden opgenomen.

Prof. Dr. W. Caland brengt in de thans volgende gedachtenwisseling hulde aan de scherpzinnige combinaties van den Inleider. Voorts vraagt hij, hoe men zich dan „dissimilatie" moet voorstellen in Avest. *nāfō* tegenover Skr. *nâbhi-*. In gevallen als Skr. *dvâr* tegenover Gr. *θύρα* kan men zich voorstellen, dat de adspiratie bijv. in den instrumentalis pluralis verdwijnt. Heeft men in Skr. *daçat-* Gr. *δέκαδ-* wel te doen met hetzelfde suffix? Zijn Skr. *hṛd* en Lat. *cor* wel hetzelfde woord en moet men bij *cor* niet liever vergelijken *çrad-* in *çraddadhâti?*

De Inleider plaatst hier eenige denkbeelden tegenover. Hij meent, dat de klankwetten niet algemeen zijn. Hij heeft proeven genomen, waaruit blijkt, dat er consonanten zijn, die klankverwantschap hebben en in 't memoriseeren afwisselen. De klankwetten zijn niet physisch, doch psychisch: als zoodanig vormen ze dus niet een tegenstelling tot de analogie. Volgens de wet van Meillet bezit het Idg. geen wortels, die beginnen of die eindigen met media: zulk een merkwaardige „regel van coëxistentie" is

alleen als gevolg van afstandsdissimilatie te verklaren. In *nâbhi*· heeft de *n* tongsluiting en stembandtrilling en kan dus in zoo·verre als media beschouwd worden.

Dr. N. van Wijk geeft toe, dat in 't Idg. abnormale afwijkingen hebben bestaan. Men denke bijv. aan de groep *aham*-*ego*-*ik*, die in 't Oudbulg. een *ā* heeft. Hij wil echter trachten elk woord uit zichzelf te verklaren. Misschien kan men over de alternanties iets meer te weten komen, als men 't Semitisch vergelijkt; dus aan de hand van Möllers onderzoekingen.

Inleider laat Möller buiten bespreking. Maar de door hem verkregen resultaten stemmen in vele opzichten overeen met die van Möller.

De zitting wordt tot den volgenden morgen verdaagd.

Vergadering op Donderdag 31 Maart.

Na opening der vergadering door den Voorzitter, wordt het woord verleend aan Dr. A. Beets voor zijne lezing:

Over eene Middeleeuwsche allegorie.

De middeleeuwsche allegorie voor welke ik hier uwe belangstelling vraag, is de verbeelding van de valschheid, het listig bedrog, onder de gedaante van een dier — in verreweg de meeste gevallen een paard — van vale kleur. In onderscheidene talen — de onze, het Fransch, het Engelsch, het Hoogduitsch, — bestaat er, sedert 1862 (Verwijs) [1], over dit onderwerp eene vrij uitgebreide literatuur, en als ik heden aan het reeds geschrevene nog eene verhandeling toevoeg, dan is dit niet omdat ik met belangrijke nieuwe vondsten voor U komen kan, maar

[1]) Eelco Verwijs, *Mennen met valen*, Taalgids IV, 121—131 (1862).

alleen omdat er van hetgeen verspreid te vinden is, bij mijn weten, tot hiertoe nog geen geheel is gemaakt. Wel heeft men, groepsgewijze, met name voor het Fransch en voor het Engelsch, de verschillende gegevens bijeengevoegd, met elkander in verband gebracht, en zijn voordeel gedaan met wat het Hoogduitsch over de stof opleverde; ook is er, en het eerst van alles, getracht die Hoogduitsche gegevens dienstbaar te maken aan de opheldering van de plaatsen in de Middelnederlandsche literatuur, door welke bij ons de allegorie van „de" of „den vale" is overgeleverd; zelfs heeft reeds iemand (Van Alfen) [1]) maar zeer in 't voorbijgaan, den juisten weg tot de verklaring van een onzer Middelnederlandsche gezegden aangewezen. Maar wij missen, durf ik zeggen, tot nu toe het meer of minder uitvoerig, samenvattend overzicht dat mij gewenscht schijnt, juist om de tamelijk belangrijke plaats die door sommige onzer middeleeuwsche auteurs aan Vale, Valuwe, Valuwinne is gegeven, en wel om hetgeen zulk een overzicht opleveren kan om ons aangaande deze figuur een wat duidelijker voorstelling te doen krijgen. Sommigen uwer herinneren zich wel eene vroegere poging, in kleinen kring, voor vele jaren, daartoe door mij gedaan [2]), en het Middelnederlandsch Woordenboek belooft in een zijner kolommen (Dl. 4, kol. 1424) al lang over dit onderwerp een opstel van mijne hand. Ik ben blij dat ik het schrijven van dat opstel maar lang heb uitgesteld. Want eerst uit nog weer veel later verschenen boeken en artikelen was het mogelijk de aanteekeningen te maken, waardoor — althans voor mij — het groote duistere punt van toen kon worden opgehelderd [3]). En indien mijne tegenwoordige bijdrage, wat de geraadpleegde literatuur betreft, op volledigheid aanspraak maken mag, dan heb ik daarvoor den Secretaris van dit congres

---

[1]) Zie straks beneden.

[2]) Zie Handel. Letterk. 1894—'95, blz. 92.

[3]) Namelijk, de herkomst, almede uit het Fransch, van het *rijden* op een dier van vale kleur.

te danken, die dit door zijne voorlichting en met den inhoud zijner boekerij heeft mogelijk gemaakt.

∴

Welke ook de oorsprong van onze allegorie moge zijn, voor deze beschouwingen moeten wij uitgaan van Frankrijk, omdat het symbolische vale dier — paard of ander — dat wij in de voortbrengselen der middeleeuwsch-Fransche literatuur onder den aan het adjectief *fauve* ontleenden eigennaam Fauve (Fauvain) of Fauveau, Fauvel ontmoeten, zonder twijfel het voorbeeld is geweest van de andere allegorische „valen" die wij door de populaire of literaire overlevering van andere landen kennen.

Allereerst ga ik U vluchtig den inhoud mededeelen, vermoedelijk velen uwer dien inhoud alleen opnieuw voor den geest roepen, van den Franschen Roman de Fauvel, dat zonderling dichtwerk (hoewel zooveel zonderlinger niet dan veel gelijksoortigs uit die tijden), waarin wij de allegorie in haar uitvoerigsten, maar tevens wat Frankrijk betreft in haar jongsten vorm vinden bewaard. [1])

Roman de Fauvel: de naam doet van zelf denken aan den Roman de Renard, maar een tastbare figuur, een eigenlijk persoon als de Vos Reinaert, is het paard Fauvel, in het dichtwerk dat naar haar of hem is genoemd, allerminst, althans niet in het eerste boek daarvan. Het is geen verhaal van daden of streken in Reintjes trant, maar het teekent het beeld van een verzinnelijkt begrip, een allegorisch wezen dat om zijn gunst door alle standen en rangen wordt gepluimstrijkt en

---

[1]) Deze zoogen. Roman de Fauvel is nog maar eens in zijn geheel, schoon onvolledig, immers naar één slecht hs., afgedrukt, door A. Pey in *Jahrb. f. roman. u. engl. Literatur*, VII, 316–343; 437—446 (1866); zie over deze uitg.: G.-Paris in *Hist. litt. de la Fr.* 32, 117 (1898). — Een a. s. kritische uitg. door Dr. A. Långfors (Helsingfors) is onlangs aangekondigd in *Literaturbl. f. germ. u. rom. philol.*, 1909, N°. 11, blz. 390.

gevleid [1]); en de optelling van de personen die dit doen, alsmede van de verkeerdheden en zonden waartoe dezen daardoor komen, of waarin ze daardoor blijven, vormt de inhoud. Dat vleien en fleemen wordt — vooral — voorgesteld onder het beeld van het „streelen", in zijn etymologische beteekenis van (ros)-kammen, van het beest: *étriller*, *frotter*, *torcher Fauvel* [2]), daartoe beijvert zich alleman om het meest, om toch maar het hoogst in de gunst te komen. Koningen, hertogen, graven, prinsen en ridders, hooge en lage adel, poorters en burgers, maar dorpers evenzeer; de paus, de kardinalen, prelaten, abten, monniken en nonnen, rijke prebendarissen en arme klerken, en nog allerlei personen meer, in bonte opvolging door den dichter genoemd, zijn er om 't hardst op uit, Fauvel te „torchier" (et) „paistre"; de rijken en hooggeplaatsten met het beste gevolg, maar de armeren en armsten brengen het niet verder dan tot het houden van den staart [3]).

Maar wat is dan wel die Fauvel, en hoe komt het dat men dat beest algemeen zoo vereert? Fauvel, door Vrouw Fortuin tot baas in haar huis gemaakt (éd. Pey, vers 28; 24), is nu eens, naar de woorden van den dichter, het beeld van de wereldsche ijdelheid (Pey, 229 vlg.); hij noemt Fauvel elders den „grootvorst" van het bedrog (Pey, 1055); zijn wezen is de schijn (Pey, 256); zijn naam, dien de dichter althans op die plaats van zijn werk niet met *fauve*, vaal, in verband brengt [4]),

---

[1]) Fauvel is misschien het kortst te karakteriseeren als eene geheimzinnige macht die in staat is de menschen aan al hunne begeerten te helpen, maar die er zich voor dienen laat. Eigenlijk dus, eene incarnatie van den Booze.

[2]) *Étriller*, *grater*, *torcher*, c'est à dire bouchonner Fauvel, Langlois, *La vie* etc. 277; *torche(r)*, panse(r), 291.

[3]) Ch. V. Langlois, *La vie en France au moyen âge d'après quelques moralistes du temps* (Paris, Hachette, 1908), blz. 291: les pauvres gens se tiennent modestement près de la queue *et la tressent*. Dit laatste vind ik niet in den *Rom. de Fauvel* I; wel(?) op de teekening in ms. 571 (zie beneden).

[4]) Verg. evenwel: la beste fauve, éd. Pey, vers 1134 en nog eens vers 1369.

maar met *faux*, valsch (Pey, 285) duidt dit alles aan (*de faux et de vel*, Tobler², 231) [1]), en een anagram op dien naam moet nog nader de wuftheid van dit wezen staven (Pey, 241 vlg.).

Wat dus zoeken zij die dit beest zoo aanhalen en te goed doen? De dingen dezer aarde: die immers niet anders zijn dan ijdelheid, schijn en bedrog? En waarom heeft deze macht in de wereld de gestalte van een beest? Omdat over beesten een beest alleen heerschen kan, en wat zijn de menschen van 's dichters tijd anders dan beesten? Want die als de dieren met hoofd en hart aan het aardsche kleven, zulke menschen verdienen geen beter naam, en zij zijn geen anderen heerscher waard dan Fauvel (Pey, 269 vlg.). Dan wordt de verdorven, de geheel averechtsche wereld (*bestourné*, Pey, 315 vlg.) in bijzonderheden met schelle kleuren geteekend, en het besluit is, dat, waar het zoo gaat, het rijk van den Antichrist, van Venus en Cupido gekomen schijnt, en de Dag des Oordeels nabij. De bewoording waarin de ontaarding van geestelijkheid en leeken, van onderdanen en overheid hier wordt voorgesteld, roept telkens van zelf de klachten en verwijten van Maerlant in „Kerken Claghe" en „Oversee" voor den geest, en men zou aan het denkbeeld van ontleening of voorbeeld bij den laatste willen toegeven, indien de chronologie dit niet stellig verbood. De Roman de Fauvel is door zijn maker(s) gedateerd [2]): het eerste boek werd voltooid in 1310; het tweede, dat ik als hier niet ter zake, buiten bespreking liet, is van 1314. Iets anders is het, en ik ben zeer geneigd dit te gelooven, of niet Jan Praet het besproken deel van den Fauvel heeft gekend, en is dit zoo, dan zou men van het duistere leven

---

[1]) A. Tobler, ***Vermischte Beiträge zur Französischen Grammatik.*** Zweite Reihe, (Himmelfahrt) 1894; Zweite vermehrte Aufl., (Himmelf.) 1906 (Leipzig, Hirzel), blz. 228—232 (***Fauvel***, ***Fauvain***).

[2]) Althans van het tweede gedeelte is de maker met voldoende zekerheid bekend: zie Ch. V. Langlois, ***La vie etc.***, blz. 279 vlg.

van dezen dichter althans iets naders weten omtrent den tijd waarin het ongeveer viel [1]).

***

Ofschoon vermoedelijk wel de zooeven zeer in het kort besproken Roman zal hebben medegewerkt om de figuur van Fauvel langer dan misschien anders 't geval zou zijn geweest bij 't algemeen te doen voortleven (Tobler[2], 231), het staat vast dat niet die figuur eerst aan den roman hare populariteit heeft te danken gehad, maar dat integendeel de roman eene „uitbreiding" te achten is op eene van ouds (Tobler[2], 230) en algemeen als spreekwijze gangbare uitdrukking: *étriller* of *torcher Fauveau* (*Fauvel*), die in het behandelde gedicht, letterlijk of in gewijzigden vorm, telkens en telkens, ja „tot vermoeiens toe" (Tobler[2], 231) wordt herhaald en uitgewerkt. Gaston Paris [2]), dien ik hier bij mijne mededeelingen volg, houdt het er verder voor, dat geschilderde voorstellingen op de muren van vertrekken of zalen, de figuur van Fauvel verbeeldende (*Hist. litt.* 32, 116), de meer onmiddellijke aanleiding zijn geweest tot het vervaardigen van onzen roman, wat trouwens de maker zelf schijnt te zeggen, wanneer hij, in den vijfden regel van zijn dichtwerk, spreekt van eene veelal onbegrepen „peinture", tot welker verklaring hij zich heeft gezet. Deze opvatting, dat eene aanschouwelijke voorstelling de aanleiding voor het dichten van den roman is geweest, is niet algemeen aanvaard (Tobler[2], 232 noot [1]), en zij is natuurlijk uit miniaturen in de handschriften van den Fauvel niet te bewijzen, omdat deze den tekst illustreeren en niet omgekeerd (*Hist. litt.* 32, 116 en de noot ald.). Gaston

---

[1]) Zie Jan Praet, *Speghel d. wijsh. ens.* (uitg. J. H. Bormans, 1872), vers 3262—'3, vergeleken met *Fauvel* (uitg. Pey), I, 1328—'9, of Praet 3228—3453 passim. Over Valuwe enz., Bormans *a. w.* blz. 136.

[2]) G. Paris, *Le Roman de Fauvel* in: *Histoire littéraire de la France*, t. XXXII, p. 108—153 (1898). — Verg. een vroeger art. van denz. in *Revue Critique*, 7ième année, 1er sémestre, p. 28 vlg. (1873), naar aanl. van: Séb. Brandts *Narrenschiff* in nhd. Übersetz. von K. Simrock.

Paris heeft indertijd vermoed, gegist althans (*Rev. crit.* 1873, 1er sém., p. 28 vlg.) dat in een Duitsche houtsneeprent van twee eeuwen later de voorstelling terug te vinden zou kunnen zijn, welke den dichter van den Fauvel voor de oogen had gestaan, in eene prent namelijk die naar allen schijn de illustratie is van eene eenigszins afwijkende, maar met dit gedeelte van ons onderwerp nauw samenhangende Fransche spreekwijs, die men in het woordenboek van Cotgrave (1650) vindt opgeteekend: *Tel étrille Fauveau qui puis le mord* („c'est à dire: qu'il mord ensuite", G.-P. *H. L.* 32, 115). Het is de afbeelding die dienst doet bij het honderdste hoofdstuk in het *Narrenschiff* van Sebastiaan Brant, waarin, bij de hoofsche vleiers, het „streichen" van „den fahlen hengst" gegispt wordt. Noch Zarncke, noch Simrock hebben in hunne edities die uitdrukking verklaard: G. Paris brengt haar zeker terecht tot oudfransch *torcher*, *étriller Fauveau* (*Fauvel*) terug, en wat het prentje betreft, ook in zijn latere studie over den Fauvel (*Hist. Litt.* 32, 115) handhaaft hij zijne meening, dat het, gelijk trouwens de andere prenten in het *Narrenschiff*, niet bij den tekst, maar de tekst bij het prentje is gemaakt. Men ziet op dat plaatje „een nar, met struisvederen „in de hand, [1]) op den grond liggen; een paard staat met de „voorbeenen op zijn borst, terwijl het met de achterbeenen „achteruitslaat en een' anderen nar schijnt te raken, die met „de tong een schotel aflikt" (Zarncke, Brants Narrenschiff blz. 96*a*). Boven die voorstelling leest men dan

„Wer yetz kann strichen wol den hengst,
„Und ist zu allen bschisz (*bedrog*) der gengst,
„Der meynt zu hoff syn aller lengst".

Het mag nu met de geschiedenis van de prent wezen zooals het is; dat er dergelijke afbeeldingen, en in Frankrijk, hebben bestaan, al kennen wij er deze voorstelling nu niet

---

[1]) Geen *queue de renard*, gelijk G.-Paris schrijft, *Hist. Litt.* 32, 115, evenals vroeger in zijn art. in de *Rev. Crit.* 1873, 1er Sém., p. 28 vlg.

precies, zal straks nog blijken; het zij dus met deze prent gelijk het zij, er is wel geen twijfel aan of de Duitsche zegswijze *den fahlen hengst streichen* [1]) heeft haar oorsprong in de Fransche *étriller Fauveau*, maar — doorgaans althans — met verwisseling van den typischen eigennaam (Fauveau, Fauvel) voor eene omschrijvende benaming: *der fahle hengst* [2]). Maar zoo goed als letterlijk is de Fransche spreekwijze overgegaan in het oudere Engelsch, waar zij voorkomt als *to curry Favel*, „Fauvel roskammen, „streelen" [3]); in verloop van tijd verbasterd tot de nog altijd in Engeland gebruikelijke uitdrukking *to curry favour*: „probeeren bij iemand in de gunst te komen". In dezen vorm heeft de spreekwijze ook zelfs haar Fransche voorbeeld overleefd; de aan haar ontleende samenstellingen: *torche-fauveau* (Tobler[2], 221 noot [3]) en *étrille-fauveau*, als benamingen voor een lagen vleier, die men tot in de zestiende eeuw bij enkele Fransche auteurs nog gebezigd vindt (Rabelais, Marot), schijnen sedert in het vergeetboek geraakt.

*
* *

Heeft dus voor het hedendaagsche Engelsch de oudfransche zinnebeeldige voorstelling van het „streelen" van Fauveau (Fauvel) nog hare beteekenis, voor het oudere Hoogduitsch, en nu nog voor spreekwijzen in verschillende Duitsche dialecten is hetzelfde het geval met een ander beeld waarin de Oudfransche literatuur ons het „vale paard" doet zien: ik bedoel de voorstelling van „het rijden op (Fauve) Fauvain", welke voorstelling — eenmaal aangewezen — ook aan het tot zoolang vruchteloos gebleven zoeken naar den onmiddellijken oorsprong van de figuurlijke zegswijze *met Valen mennen* bij onze eigene middeleeuwsche dichters, een einde heeft gemaakt. Wij zijn die aan-

---

1) Verg. beiersch *den Falken streichen*, Schmeller I, 529: sich einschmeicheln, sich überall zumachen, uit een Kroniek, uitgeg. in 1566.

2) Verg. nml. beiersch *der Falke*, in de vorige noot.

3) *To curry*, ofra. *correier*, uit **conreder*, ordenen, schikken; ook (paarden)haar effenen, kammen. Verg. mnl. *conreiden* (Verdam 3, 1802).

wijzing verplicht aan den Heer Herm. P. J. van Alfen, die, bij de aankondiging van eene lijst van de eigennamen in de Fransche ridderpoëzie (van Ern. Langlois), in het *Museum* van 1905 (kol. 375), terloops zijne vakgenooten opmerkzaam heeft gemaakt op de oud-Fransche spreekwijze *chevaucher Fauvain*, met eene zeer bondige verwijzing naar hetgeen bij Gaston Paris in de *Histoire Littéraire de la France* dienaangaande te lezen is[1]) maar die — bij mijn weten — sedert niet uitvoeriger is teruggekomen op zijn vondst, wat deze anders ten volle waard was geweest. Twee Fransche „chansons de geste" (de *Baudouin de Sebourc* en de *Hugues Capet*) leveren ons enkele plaatsen voor het zoolang heimelijk wel vermoede, maar altijd nog maar niet aan te wijzen voorbeeld van „met Valen mennen" of „in Valuwen riden"; op eene dier plaatsen is, bijvoorbeeld, sprake van iemand die inwendig lachen moet van pleizier, maar het voor niets ter wereld wil laten merken; die zijn heimelijk genoegen dus bedrieglijk ontveinst:

Il ne gettast un ris pour tout or de Tudele;
Ains chevauche Fauvain assis droit en le sele.
Baud. Seb. (bij Tobler [2], 230).

Op de andere plaatsen, die buiten haar meer omstandig verband minder sprekend zijn, komt evenwel krasser uit de beteekenis der uitdrukking *chevaucher Fauvain*, welke is, omschreven met de woorden van Gaston Paris „être trompeur, perfide" (*Hist. Litt.* 32, 110), of met die van Tobler (blz. 230) „Falschheit üben". Wij behoeven ons hier evenwel niet te vergenoegen met het geschreven woord en met het nagaan der beteekenis uit het onmiddellijk of uit het meer omstandig verband: wij kunnen deze allegorie, althans eene van hare zijden, voor onze oogen zien in eene reeks van (veertig) tafereelen die, bijna alle, voorstellingen geven uit het leven van Fauve (Fauvain), bewaard in een der Fransche handschriften (N°. 571) van de Bibliothèque

[1]) Zie boven noot [2]) op blz. 113.

Nationale te Parijs, en waarvan het gedeelte dat ons hier aan. gaat in het eerste kwart van de veertiende eeuw in Engeland moet zijn vervaardigd (*Hist. Litt.* 32, 111); de teekeningen hebben elk hun bijschrift, het werk van zekeren Raoul le Petit, uit het laatst van de dertiende eeuw (Langlois, *La vie etc.*, blz. 277). Ik kan U uit die reeks illustraties van „het leven en bedrijf" van Fauvain de nommers 19—20 in fotografische afbeelding hier laten zien; men heeft op de eene helft van het tafereel (gemerkt 20) Fauvain voor zich, verbeeld met een viertal personen op zijn rug: een bisschop; en tweetal „geschoren kruinen"; een man met een geesel (voor het paard) in de hand; de andere helft (gemerkt 19) laat zien, hoe zij die er niet in slagen in den zadel te geraken, zich met het vasthouden (en vlechten? zie boven noot [3]) op blz. 111) van den staart moeten tevreden stellen [1]). Wij hebben in dit dubbeltafereel dus de parallel van wat wij in den Roman de Fauvel beschreven vonden: het succes der machtigen en rijken en de teleurstelling der geringen en zwakken: het laatste verbeeld door het houden van den staart. Het is wel verwonderlijk dat de voorstelling van het „streelen" van „den vale", waarop de geheele roman de Fauvel om zoo te zeggen geborduurd is, in de rij der episoden van het Fransche handschrift N°. 571 wordt gemist, gemerkt de groote bekendheid en verbreidheid van de zegswijze *étriller Fauveau* (*Fauvel*). Of was het juist de groote populariteit, welke zulk eene voorstelling overbodig deed schijnen? Maar wij hebben eene aanvulling en zoo men wil eene completeering van deze beeldengalerij in de honderdste prent bij Seb. Brant in zijn *Narrenschiff*, en het vermoeden schijnt gegrond dat deze prent haar

[1]) De beschrijving van dit dubbeltafereel door G.-P. in *Hist. Litt*, 32, 112 is mij, bij eigen aanschouwing, onjuist gebleken. — Onder N°. 19 staat: Ceux qui nont pas tant de power / qu'il puissent sur fauveyn seoir / doivent a la kewe tenir / pour faussete mieux ensuwyr / et pour paremplir la loy / dont fauveyn est sire et roy. — Onder N°. 20: Sur fauveyn sont monte teu gent / qui loiaulte sanz iugement / ont mis amort par convoitise / qui maint mal esprent et atyse.

oorsprong heeft in eene andere collectie teekeningen als die in handschrift N°. 571; het wordt inderdaad als vrij zeker aangenomen dat er meer zulke „albums", gewijd aan het leven van Fauvain—Fauveau, hebben bestaan (Langlois, *La vie etc.* blz. 278).

*
* *

Ik kan niet denken dat iemand het betwijfelen zal, of met de Fransche uitdrukking *chevaucher Fauvain* is de oorsprong en, in den grond, de verklaring gevonden van die gansche verscheidenheid van uitdrukkingen in het oudere en latere Middelnederlandsch: *Valen mennen* (Kerken Clage), *met Valen mennen* (Hillegaertsberch), *in Valuwe(n) mennen*, *Valuwe(n)* —, en *met Valuwe(n) riden* (Praet), *met Valen voeren* (Verwijs, *Taalgids* 4, 126), en van de nog uitgebreider groep van Duitsche zegswijzen: *den falben gaul wol (können) reiten, den fahlen (falben) hengst reiten* (Grimm; Sanders), *op 'me fâlen perre riden* (Woeste), *einen antreffen, finden, spüren, treffen, erwischen, ertappen, attrapieren auf dem* —, of *auf einem fahlen (falben) gaul, hengst, pferde*, en daarnaast de variant: *man hat ihn auf einer fahlen ziege ertappt*, „in falso et mendaciis deprehensus est" [1]. Wat ze ook in 't bijzonder, of soms ook nog weer in dit of dat eigenaardig verband, beteekenen, al die uitdrukkingen hebben dit gemeen, dat daarin door het berijden van —, of het rijdende gezien of gevonden worden op een vaal paard (of ander dier), het doen van, of het betrapt worden op iets bedrieglijks of oneerlijks, en bij uitbreiding, want ook deze uitbreiding komt bij alle voor, iets onwaardigs, onbehoorlijks, of ook maar eenvoudig dit of dat verkeerds, wordt aangeduid. Het vale paard als het beeld van iets onbetrouwbaars, iets ondegelijks, meen ik ook nog te hebben aangetroffen in een Duitsch spreekwoord, dat tot hiertoe nog niet met de opgenoemde uitdrukkingen in verband schijnt te zijn gebracht. Het luidt: „Eine alte brücke,

---

[1]) Grimm op *Fahl*, *Gaul*, *Hengst* enz.

ein fales pferd, wenn sie bestehn, sind lobenswerth" (*D. Wtb.* op *Brücke*).

.˙.

Het berijden van een beest van vale kleur als de verbeelding van loosheid en verkeerdheid bij de menschen, heeft zijn oorsprong vermoedelijk in —, staat althans stellig in onmiddellijk verband met eene andere, weer wat oudere voorstelling in de middeleeuwsch-Fransche literatuur: de figuur van het gepersonifieerde bedrog, te weten Dame Guile op haar rijdier Fauve (Fauvain), bij Jacquemard Gelée in zijn „Nieuwen Reinaert". [1]) Dat rijdier evenwel is bij dezen dichter geen paard, immers hij noemt het ergens uitdrukkelijk als eene muilezelin (fransch *mule*) en is dan zeer uitvoerig in eene fantastische beschrijving van de kleur en het uiterlijk van hare huid: niet wit, niet blauw, niet paars, niet zus of zoo. Maar: *fauve*, vaal, zou men denken? Geenszins: het beest is bont geschakeerd (*tout tavelee*) en evenals wij het ook in den lateren Roman de Fauvel reeds zagen, brengt hij die bijzondere huidkleur weer op allerlei manieren met *faux*, valsch, in verband, en met *fausseté*. Het heeft er van alsof hij en de auteur van den roman, de voor de hand liggende etymologie van Fauve (Fauvain), Fauveau, Fauvel, niet kunnen of niet willen begrijpen. [2])

.˙.

De maker van den Nouveau Renard heeft dus het rijdier van Dame Guile, daar waar hij dit niet maar terloops noemt, maar er bij stilstaat om het te beschrijven, zeer bepaald als eene muilezelin genoemd (vs. 6620 vlg.), elders spreekt hij zonder meer van Fauvain et Ghille (vers 1255), maar op eene nog vroegere plaats in zijn werk vermeldt hij „la fauve asnesse" in verband met „Ghillain sa compagnesse". De verluchters der handschriften van den Nouveau Renard hebben blijkbaar aan

---

[1]) Renart le Nouvel, a°. 1288: G.-P., *Hist. Litt.* 32, 110; Tobler[2], 228, '9, Langlois, *La vie etc.* 276-'7.

[2]) Verg. Tobler[2], 228—'9, die de mogelijkheid van een kleurensymboliek oppert.

deze bijzonderheid geen aandacht geschonken, want op de schilderij die zich aan het slot dier onderscheidene manuscripten bevindt, ziet men, onder meer, de figuur van Orgueil op zijn strijdros, en rechts daarvan Dame Guile op een dier dat veel meer op eene merrie dan op eene ezelin, of (zelfs) op eene muilezelin gelijkt (*Hist. Litt.* 32, 110). Is dit eenvoudig toeval, of leeft er eene traditioneele herinnering in voort aan een paard als zinnebeeldige voorstelling van den bedrieglijken schijn? Men kan evenwel omgekeerd ook vragen: Vanwaar in dit gedicht eene ezelin, of een vrouwelijke muilezel, terwijl wij in alle latere voorstellingen van dezen aard te doen hadden met een paard? En dan is er zeker terecht gewezen op Fransche spreekwijzen, die al in geschriften van een honderd jaar vroeger zijn aan te wijzen, namelijk op *savoir de la fauve ânesse*, en *connaître la fauve ânelle* [1]), waarvan (door Gaston Paris) de beteekenis wordt opgegeven, als: zich een baas betoonen in het bedriegen („être passé maître en tromperie"). Men vindt iets overeenkomstigs in het Provençaalsch: *saber de la falveta*, maar het blijkt — bleek mij althans niet —, of *la falveta* is eene ezelin of eene merrie.

.˙.

Uit het voorafgaande is gebleken, met welke vale dieren — een paard, hetzij merrie of hengst; eene ezelin, of eene vrouwelijke muilezel, een enkele maal ook eene geit — de middeleeuwsche verbeelding het denkbeeld van loosheid en verkeerdheid verbond, maar men zou nu ook gaarne het wezen van deze opvattingen en voorstellingen willen doorzien. Juist dat men niet met maar éćne diersoort te doen heeft, maakt het gissen naar een gemeenschappelijk punt van uitgang nog te moeilijker, en de laatste schrijvers over deze stof hebben zich in pogingen om zulk een punt te vinden niet verdiept. [2]) Voor hetgeen zij beoogden, te weten eene historische behandeling van de namen

---

[1]) *Hist. Litt.* 32, 109; Tobler[2], 229—'30; Langlois, *La vie etc.*, 276.
[2]) Tobler[2], blz. 232; G.-P., *a. w.* 32, 116 en noot [1]).

Fauve—Fauvain, Fauveau—Fauvel, of eene orienteerende inleiding op den Roman de Fauvel, had de zaak ook trouwens geen overwegend belang. Maar het komt mij voor dat zij toch wel wat heel weinig aandacht hebben geschonken aan eenige niet verwerpelijke aanwijzingen, bij welke ik ten slotte nog wensch stil te staan.

Het ligt voor de hand dat ieder die door lectuur of studie met de door ons gemonsterde middeleeuwsche figuren in kennis komt, van zelf wordt herinnerd aan de figuur van „het vale paard" in vers acht van hoofdstuk zes van de Openbaring van Johannes, en toen Verwijs zijn opstel „Mennen met valen" schreef, heeft hij de mogelijkheid van een verband van deze uitdrukking met de apocalyptische verschijning vrij uitvoerig overwogen, haar evenwel verworpen, en — met geen ander gegeven dan de Kantteekening van onze Statenoverzetting op de genoemde plaats — bevreemdt ons dat niet.

Toch herkent men ook in die kantteekening, bij nader beschouwing, hetzelfde bestanddeel als waarin, voor mijn gevoelen, de kern is te zoeken voor eene redelijke verklaring van het vale rijdier als de allegorie van het bedrog, dat wil zeggen van den onwezenlijken schijn, en dan later, bij eene vrij algemeen geworden uitbreiding, van al datgene wat niet is zooals het wezen moet.

Henry Bradley, de bekende Engelsche geleerde, heeft, bij zijne behandeling van de uitdrukking *to curry favel*, in The Academy van 1894 [1]), aangewezen in welken zin door middeleeuwsche uitleggers het Vale Paard uit de Openbaring, en zijn berijder, zijn opgevat. Onder den berijder — de Dood in den tekst, wien de Helle navolgt — verstond men (met Ambrosius) al sedert de vierde eeuw, den Antichrist, en zijn vaalgekleurd ros vond Bradley bij een exegeet uit het midden van de twaalfde eeuw verklaard als „verbeeldende de geveinsden, die zich een

---

[1]) H. Bradley, *To curry favel:* The Academy, March 17, 1894, n°. 1141, p. 228*c*—229*b*.

„naam van heiligheid maken met hun door uitwendige ver-„sterving vaalbleek gelaat". De eigen woorden van die verklaring, van den beroemden Richard a Sancto Victore, luiden vertaald aldus: „En het vale paard, wat wil het anders zijn, dan het „geslachte der geveinsden, dat — om in den roep van vroom-„heid te staan — zich door vasten en allerlei andere kwellingen „voor het oog der menschen deerlijk ontstelt en een door uit-„putting en bloedarmoede vaalbleek gelaat vertoont? voor de „eenvoudige zielen een te gevaarlijker voorbeeld, omdat dit „geslacht, daar het zijn inwendige snoodheid met voorgewende „godsdienstigheid bemantelt, aan de wereld zich deugdzaam en „braaf voordoet" (Migne, *PP. lat.*, t. 196, col. 767).

Het verbaast ons niet deze symboliek verder in de bepaaldelijk kerkelijke literatuur, of in geschriften van althans zuiver geestelijken aard aan te treffen, gelijk bijvoorbeeld in een der handschriften van eene anglo-normandische berijming van de Apocalypse uit de laatste helft der dertiende eeuw (1250—1300), te weten in eene der aldaar telkens tusschengevoegde prozaglossen, en wel in de woorden *Par le chival padle* (van Openb. 6, 8) *est signefié li ypocrite* (zie *Romania* XXV, p. 174 vlg.). Of nog in de veertiende eeuw in de kantteekening op Openb. 6, 8 van een der vroege Engelsche bijbelvertalingen (de jongere Wycliffebijbel), alwaar staat *A pale hors, that is ipocritis shewing hem holie to the people though thei be not.* Maar wij verlangen, om het verband tusschen deze symboliek en de allegorie van het vale rijdier in de wereldlijke literatuur althans plausibel te maken, iets stelligs te bespeuren van een overgang er van naar, een opnemen er van in de voorstellingen van de profane wereld. Deze is, bij dezelfde gelegenheid, door Bradley gestaafd met de aanwijzing van eene plaats in den Roman de la Rose, welke in de vertaling van Chaucer (?), althans zooals zij door Bradley is geëmendeerd[1]) nog iets bijzonder sprekends heeft,

[1]) Door in vers 7392, ed. Skeat, in plaats van *that salowe hors of hewe*, te lezen *that falowe h.* etc.: The Academy, 1894, t. a. pl.

en die in de middelnederlandsche bewerking om eene andere reden zekere bekendheid heeft [1]). Het zijn de verzen waar het uiterlijk geteekend wordt van Astenance Contreinte, en waar de vaalbleeke kleur dezer gesmade figuur vergeleken wordt met, zelfs gelijk genoemd wordt aan, de kleur van het (vale) paard uit de Openbaring. De dichter [2]) noemt haar als „schoon „van gestalte, maar wat bleek van gelaat; zij — het verachte-„lijk schepsel [3]) — geleek op het paard uit de Apocalypse, dat „het boos geslacht diergenen beteekent, die vaalbleek zien door „geveinsdheid; want dat paard heeft geen (andere) kleur dan „eene vale en doode kleur. Met zulk een uitgeteerde tint was „Astenance (in 't gelaat) gekleurd."

⁂

Er is, ik erken het, hier nog veel te verklaren, en misschien zal er niet weinig wel altijd onverklaarbaar blijven. Binnen het geoorloofde tijdsbestek heb ik van dit uitgebreid onderwerp, dat voor nog meer dan één afzonderlijk onderzoek de stof in zich bevat, slechts de hoofdzaken kunnen noemen en het verspreide van hier en daar bijeenbrengen.

Maar hoe beknopt ook het overzicht en hoe vele de onzekerheden, wij hebben toch ook nog wel eenige vastigheid. In de twaalfde eeuw (Rich. a S. Victore, overl. 1173) wordt eene verklaring gegeven van het Vale paard der Openbaring die dit voorstelt als verbeeldende het bedriegelijk wezen der geveinsdelijk vromen. Deze voorstelling blijft bestaan, eeuwen lang, in de kerkelijke en geestelijke literatuur, maar dat niet alleen, wij vinden haar doorgedrongen in de wereldsche poëzie in Frankrijk omstreeks het midden van de dertiende eeuw (*Roman de la Rose*, tusschen a°. 1220 en 1270). En dan vinden wij, in 't laatste

---

[1]) Wegens het woord (of den vorm) *puterlise*: zie Mnl. Wdb.

[2]) *Rose*, éd. Michel, vers 13002 vlg.

[3]) Het Fransch heeft *la pute lisse* („die heete teef"), maar zeker om een rijm te hebben op *de l'apocalipse*. De passage nml. luidt: De bele taille la devis, Mès un poi fu pâle de vis; El resembloit, la pute lisse, Le cheval de l'apocalipse, Qui sénefie la gent male D'ypocrisie tainte et pâle (*enz.*).

van dezelfde eeuw (a°. 1288), en sedert dien, òf eene figuur die het bedrog personifieert (Dame Guile), voorgesteld en afgebeeld op een rijdier dat den duidelijk verstaanbaren naam draagt van *Fauve* (*Fauvain*), òf wij zien de geveinsdheid, de loosheid, de dubbelhartigheid, het bedrog, den valschen schijn, de ijdelheid en wuftheid van het aardsche, zelf verpersoonlijkt, om zoo te zeggen: gematerialiseerd, in de gestalte van een paard, met dienzelfden of lichtelijk gewijzigden, wel is waar door de dichters grillig uitgelegden, maar natuurlijk ook voor hen gansch niet duisteren naam *Fauve* (*Fauvain*), *Fauveau*, *Fauvel*, dien men trouwens in andere landen volkomen toont te hebben begrepen, getuige het Duitsche *der fahle Hengst* en *der Falke;* ons *Vale*, *Valuwe*, *Valuwinne*.

Ik zou wenschen dat verband krachtiger te kunnen aantoonen, maar dat er tusschen het Vale Paard der Openbaring en de allegorische voorstelling van valschheid en bedrog in de middeleeuwen, een verband bestaat, en hoe dat verklaard moet worden, het is door Bradley, al bepaalt hij zich tot de figuur van Fauvel in den roman, naar mijne overtuiging, eens voor al aangewezen.

[NASCHRIFT. Door Dr. G. J. Boekenoogen is, sedert deze voordracht werd gehouden, mijne aandacht gevestigd op een viertal prenten in het „*Speculum Cornelianum*. In sich haltent: Viel artiger Figuren, betreffent das Leben eynes vermeynden Studenten", te Straatsburg in het begin der 17de eeuw „an Tag geben durch Jacobum von der Heyden, *Chalcographum*", en waarvan hij een exemplaar der photolithographische reproductie bezit, door E. Stribeck, Neudorf—Strasbourg (z. j.). Op die prenten (f°. 17, 18, 19, 20 van het werkje) ziet men *Caro* verbeeld als een opgetooide, door zijn heer, *Homo carnalis*, rijkelijk verzorgde, en in eene ziekte zorgvuldig verpleegde ezel, terwijl *Anima* in de gedaante van eene magere schim aan haar lot wordt overgelaten of wel door *Conscientia mala* met een geesel geteisterd of door den Dood besprongen. Zoowel Dr. Boekenoogen als ik meenden

op 't eerste gezicht dat men hier kon te doen hebben met eene figuur die op de eene of andere wijze in verband zou staan met Fauvel. Evenwel, dat is zeker wel niet het geval. Wij hebben hier stellig eene aanschouwelijke voorstelling van „broeder esel" zooals St. Franciscus zijn lichaam — en het „vleesch" in het algemeen — heeft betiteld en dat eene zeer geliefde vergelijking is geworden. Men zie voor de benaming b.v. Maerlant's *Sinte Franciscus Leven*, uitg. Tideman, vers 2371, en verder voor de uitwerking van het beeld: Knuttel, *Het Geestelijk Lied*, 373—376].

De Voorzitter bedankt den Inleider, die zijn voordracht voor de Handelingen bestemd heeft.

Prof. Dr. J. Verdam brengt Dr. Beets persoonlijk zijn dank voor zijn grondig onderzoek en zegt zich te verheugen, dat, ofschoon dan weliswaar in 't *Mnl. Wdb.* het art. „Mennen" sedert lang is verschenen, een art. „Vale" nog moet geschreven worden, en dat daaraan de door den spr. bijeengebrachte gegevens ongetwijfeld zullen ten goede komen.

Thans verkrijgt Dr. A. J. Barnouw het woord voor zijn voordracht over:

The Milleres Tale van Chaucer.

Geachte Hoorders!

Chaucer's molenaar is een ruwe gast. Hij is er niet een om een blad voor den mond te nemen. Toch heeft hij zóóveel wellevendheid in zich om, in stee van te roemen in die onbedektheid, een verontschuldiging voor ze te geven. Op het punt zijn verhaal te beginnen, waarschuwt hij zijn medepelgrims met deze woorden:

„Luistert dan allen", sprak de molenaar,
„Maar 'k zeg je vast, wanneer je 't nog niet wist,
Ik hoor het aan mijn stem, ik ben besist.
En daarom, praat ik soms mijn mond voorbij,
Wijt dat het bier van Southwark en niet mij".

Ik kan (ik mag er niet bijvoegen „tot mijn spijt") mij niet van den molenaar zijn verontschuldiging bedienen voor wat ik in den loop van mijn korte bijdrage voor onbehoorlijks en voor kiesche ooren kwetsends mij mocht laten ontvallen. Ik heb op mij genomen over een middeleeuwsche boerde te spreken, en mijn zonde, zoo ik die begaan mocht, kome neer op mijn eigen hoofd, niet op dat van den Vergulden Turk in de Breestraat. Middeleeuwsche boerden zijn de uiting van een geslacht, waarin de animale lusten zich onbeschaamd botvieren. En den molenaar in zijn dronken luim over andere grappen te laten praten dan die Chaucer wist dat iederen molenaar, dronken of nuchter, het eerst in den geest kwamen, streed met zijn realistischen kunstenaarszin. Maar evenmin als het beroep van den molenaar op het Londensch bier kan ik dat van den dichter op de eischen der kunst hier tot het mijne maken ter rechtvaardiging van de keuze mijner stof. De durf, of zoo ge liever wilt, de brutaliteit om over dit onderwerp hier het woord te voeren, ontleen ik aan het bewustzijn iets nieuws te kunnen bijdragen tot het reeds veel besproken vraagstuk van de onderlinge verhouding der verschillende vormen, waarin de boerde van Chaucers molenaar gevonden is, en aan de omstandigheid dat ik dit nieuwe dank aan de kennismaking met een Middelnederlandsche boerde, waardoor mijn voordracht ook voor Nederlandsche hoorders misschien van eenig belang kan zijn. „De mogelijkheid bestaat", schrijft Prof. Kalff in het eerste deel zijner „Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde", dat voortgezet onderzoek de kennis onzer boerden en sproken zou kunnen bevorderen." In hoeverre ik, bedoelende een bijdrage tot de Chaucer-studie te leveren, ook tevens die door Prof. Kalff gestelde mogelijkheid voor één onzer boerden verwezenlijkt heb, sta aan mijn hoorders te beslissen.

De onmiddellijke bron voor Chaucers vertelling zal wel nimmer met den vinger zijn aan te wijzen. Chaucers behandeling van zijn literaire voorbeelden is vrijer, naarmate het gegeven „volkstümlicher" is. Zóó getrouw heeft hij Petrarca's Latijnsche bewer-

king der honderdste novelle uit de Decamerone op den voet gevolgd, dat, hoe weinig verschil er ook zij tusschen Boccaccio's vertelling en Petrarca's vertaling, er niet de minste twijfel bestaat welke van die twee door Chaucer berijmd is. Maar met een boerde, wellicht hem mondeling meegedeeld waar hij met zijn vrienden „atte nale", aan de bierbank, zat, met zulk een stof handelde hij naar welgevallen. De historie wordt in Engeland gelocaliseerd, situaties naar de eischen dier verhuizing gewijzigd, karakters met liefdevolle uitvoerigheid naar het leven geteekend, en uit de vaste typen der volksvertelling groeien onder zijn handen menschen op, in wie wij figuren uit paneelen van Jan Steen en Adriaan Brouwer meenen te herkennen. Chaucers oorspronkelijkste werk moet ge dan ook zoeken in een vertelling als die van den molenaar, waarvan zijn Duitsche vertaler Hertzberg getuigt:

„Der Historiker wird sie als einen der schätzbarsten Beiträge zur Sittengeschichte des Englischen Mittelalters würdigen und der Aesthetiker vom Standpunkt der komischen Technik sie als ein kleines Meisterwerk anerkennen müssen".

Toch is het oorspronkelijk gegeven niet zoozeer tot onherkenbaar wordens toe gewijzigd, dat het verband tusschen de Milleres Tale en op hetzelfde gegeven berustende vastelandsche volksvertellingen niet meer te vinden zou zijn. De bewering van Pollard in zijn uitgave der Canterbury Tales van 1894: „No original or analogue has been discovered for this story and there is no reason to doubt that it is of Chaucer's own invention", is niet langer houdbaar, neen, was het toen al niet meer. Want een jaar te voren had die onovertroffen kenner van Europeesche volksliteratuur, de Berlijnsche geleerde Dr. Joh. Bolte, het voornaamste vergelijkingsmateriaal reeds verzameld in de aanteekeningen bij zijn uitgave van Valentin Schumanns „Nachtbüchlein" (1559), dat als tweede vertelling van het eerste deel een historie bevat „von einem Kauffmann, der forchte sich vor dem jüngsten Tage", die opvallende gelijkenis met Chaucers verhaal van den molenaar vertoont. Voor hen, die

het laatste niet mochten kennen, zij hier kort zijn inhoud medegedeeld:

Een welgesteld timmerman in Oxford had op zijn ouden dag een mooi vrouwtje van 18 jaar getrouwd. Bij hen in woont een student Nicholas, die in Alisouns oogen heel wat beminlijker is dan haar oude man. Samen zetten ze een komedie op touw om den achterdochtigen timmerman ongestoord te kunnen bedriegen: Ze maken hem wijs dat de wereld spoedig vergaan zal door een nieuwen zondvloed. Het eenig redmiddel is Noah na te volgen. John moet drie troggen aan de hanebalken ophijschen, ieder met proviand en een bijl voorzien. Als de nacht aanbreekt klimmen John, Alisoun en Nicholas elk in een der bakken, om, zoo in den nacht de regen mocht beginnen te vallen en het water de hanebalken bereikte, het touw los te kappen en door een gat in het dak weg te drijven op den vloed. Als Nicholas en Alisoun den ouden zot hooren snurken in zijn geïmproviseerde ark, klimmen zij uit hun tobben en brengen samen den nacht door. Maar Alisoun heeft nog een ander bewonderaar: Absalon, de „parish clerk". Die heeft den ouden timmerman den heelen dag niet gezien, besluit daaruit dat hij van huis is, en waagt aan het venster te kloppen. Als Alisoun weigert hem open te doen vraagt hij tot troost een kus. En Alisoun krijgt den ondeugenden inval haar achteraangezicht hem door het venster toe te steken. Absalon, die de grap te laat in de neusgaten heeft gekregen, loopt naar den smid, leent een heetgloeiend ijzer van hem, loopt terug naar Alisouns raam, smeekt opnieuw om een zoen met belofte haar een ring aan den vinger te zullen steken, en... wreekt zich met zijn gloeiend ijzer niet op Alisoun maar op zijn gelukkiger medeminnaar, die de grap, door het vrouwtje hem voorgedaan, had willen herhalen. Als hij het ijzer zijn huid voelt schroeien, begint hij water! water! te gillen, en de timmerman, daarboven in zijn tobbe, denkende dat de zondvloed begonnen is, snijdt het touw door en stort met bak en al naar omlaag.

In het „Nachtbüchlein" van Schumann, die meer dan ander-

halve eeuw later schreef, is de man, die den zondvloed nabij waant, een rijke koopman. Hij wordt niet door den minnaar noch met medeweten van zijn vrouw op het denkbeeld van den zondvloed gebracht, maar hoort in de kerk een preek, waarin het naderend einde van de wereld door vuur en water voorspeld wordt. Hij laat zich een schip maken en proviandeeren, en het vervolgens ophijschen. De minnaar van de vrouw is een jonge paap, niet dezelfde die de preek gehouden had; de bedrogen minnaar, die wraak neemt als bij Chaucer, is hier een smid. Die vertelling van Schumann werd door J. Hulsbusch in 1568 in Latijnsche vertaling uitgegeven, en in de achttiende eeuw nog eens nagevolgd door Ruckard (nr. 96 van „Die Lachende Schule" 1725 en 1736). Met kleinere afwijkingen keert ze terug in een Latijnsch gedicht van den Bohemer Cropacius (1581), bij wien de pastoor, die de voorspelling doet in de kerk, dezelfde is als de minnaar van het vrouwtje, en de onnoozele echtgenoot een boer is (bij Schumann een koopman). Boer is hij ook in de vertelling zooals die voorkomt in een drietal Duitsche Schwankbücher der 17de en 18de eeuw (vgl. Varnhagen, Angl. VII Anz. 81), die blijkbaar op dezelfde bron als Cropacius gebruikte teruggaan. Dat zij niet regelrecht uit Cropacius putten bewijst het behoud van den blijkbaar oorspronkelijken trek, dat de angstige boer in een deegtrog kruipt, waarvoor Cropacius een schip heeft, daarin overeenstemmende met Schumann. Een gekuischte vorm van het verhaal, zooals het de schwankbücher geven, komt voor bij Müllenhoff in diens „Sagen, Märchen und Lieder der Herzogtümer Schleswig Holstein und Lauenburg", en bij H. Merkens in „Was sich das Volk erzählt" (nr. 273).

Varnhagen heeft in den Anzeiger van Deel VII der Anglia het eerst de juiste opmerking gemaakt, dat in deze in Engeland en Duitschland bekende vertelling twee gegevens vermengd zijn: (1) Het verhaal van den man, die voor den zondvloed vreesde, en (2) dat van den bedrogen kusser en diens wraak. Het eerste dezer twee evenwel is nooit afzonderlijk gevonden.

Een verhaal dat er heel in de verte op lijkt komt voor onder de Latijnsche novellen van Morlini (1520), die vertelt hoe een verliefde monnik zijn doel bereikt door in de kerk een aardbeving te voorspellen, waarom de heele bevolking 's nachts buiten in het veld kampeert, en de huisgenooten der schoone den leugenprofeet thuis het veld vrij laten.

Het andere gegeven daarentegen, de historie derhalve van Chaucer en Schumann ontdaan van de zondvloed-episode, is echter even verbreid geweest als de gecombineerde vertelling, doch wonderlijkerwijze niet in Engeland en Duitschland, maar in Italië en Frankrijk, waar juist de vereeniging beider motieven tot nu toe niet gevonden is. Het verhaal zonder zondvloed-episode wordt het eerst gevonden bij Masuccio (1476) als nr. 29 van diens Novellino: [1])

Viola is de vrouw van een timmerman. Zij begunstigt onder haar vele minnaars drie in het bijzonder: een koopman, een monnik en een smid. Als de timmerman eens een nacht van huis is, belooft ze alle drie achtereenvolgens toegang: de koopman komt te middernacht, maar nog vóór dat het avondmaal gereed is, waarvoor hij Viola een paar kapoenen heeft vooruitgezonden, klopt de ongeduldige monnik aan de deur. De koopman verschuilt zich in een uitbouw voor het venster, die voor bloemen bestemd is, en is daar tegen wil en dank getuige van wat volgt. 's Morgens klopt de smid aan, en het verloop der historie verschilt niet wezenlijk van dat bij Chaucer en Schumann. Op het gegil van den monnik springt de koopman, bang door het toegeschoten volk ontdekt te worden, uit zijn schuilhoek omlaag en breekt zijn been.

De onbekende verzamelaar der „Contes du monde aventureux", die zich A. D. S. D. teekent, nam ze hetzij van Masuccio, hetzij uit de Cento novelli (1561) van Sansovino over, die ze waarschijnlijk weer uit Masuccio had. Naar die Fransche bewer-

---

[1]) Cf. Varnhagen, Anglia Anz. zu Bd. VII, p. 83.

:ing vertaald verschijnt ze als N°. 27 in F. Loockmans' „LXXI ustige historien", waarover men Joh. Bolte in deel XIII van iet Tijdschr. der Msch. der Nedl. Letterk. kan nalezen.

Het valt op dat in het verhaal zonder de zondvloed-episode le minnaars drie in aantal zijn, in de gecombineerde historie ,ltijd maar twee. Slechts één vertelling der Masuccio-groep weet naar van twee minnaars, een barbier en een smid, maar daar s evenmin het afspraak-motief aanwezig [1]. De smid verschijnt ır onverwacht aan het venster, zooals Absalon bij Chaucer. Twee redenen, die gevoegd bij de omstandigheid dat deze op :ich zelf staande lezing in Engeland voorkomt, het vermoeden vettigen, dat de schrijver Tony Brewer de oorspronkelijke boerde net de voorstelling bij Chaucer heeft vereenigd. Want dat hij ıiet naar Chaucer alleen werkte bewijst zijn smid, die in de ›orspronkelijke historie thuis hoort, en alleen bij Chaucer door len parish clerk is vervangen.

De omstandigheid dat de combinatie der twee motieven in Engeland en Duitschland voorkomt maakt het waarschijnlijk, lat niet Chaucer de eerste is geweest, die de vertelling, zooals we ze uit Masuccio kennen, met het zondvloedmotief heeft ver-ijkt. Want aan te nemen dat Schumann Chaucer navolgde belet ›ns een aantal niet geringe verschillen tusschen hun beider voorstelling, en de overweging dat het literaire kunstdicht van Chaucer minder zwerfzaam was dan de vagabondeerende boerde. n Frankrijk zal waarschijnlijk de „missing link" te zoeken ijn, maar tot nog toe is het tweeledig verhaal daar niet gevonden. n het Middelnederlandsch evenwel bezitten we een boerde, die voor het vraagstuk van Chaucers bron van groote beteekenis s, niet slechts omdat ze geschreven is in een dialect van het usschen Engeland en Duitschland gelegen gebied, maar ook

---

[1]) The Life and Death of the merry Deuill of Edmonton. With the leasant prancks of Smug the Smith, Sir John, and mine Host of the George, about the stealing of venison. By T. B. 1631. Cf. Proescholdt, Nachbildung von Chaucer, Anglia VII 116 vlgg.

omdat de intrigue een overgangsvorm biedt van het Masuccio-type met de drie tot het Chaucer-Schumann-type met de twee minnaars. De versie die ik bedoel is de nog onuitgegeven boerde van Heile van Bersele, voorkomende in het zoogenaamde Thorpe-hs., eigendom der Kon. Bibl. te Brussel, waarvan Dr. H. P. B. Plomp op blz. 3 vlgg. van zijn dissertatie „De Mnl. bewerking van het gedicht Van de VII Vroeden binnen Rome" een uitvoerige beschrijving gegeven heeft [1]). De omstandigheid dat dit hs. waarschijnlijk vóór 1400 is ontstaan, dus minstens gelijktijdig met Chaucers vertelling en een kleine twee eeuwen vóór Schumanns schwanck, kan de waarde van mijn betoog achteraf versterken, maar mag het niet tot basis strekken. Want vroege overlevering is niet per se een waarborg voor hoogeren ouderdom, zoo min als uit late opteekening noodzakelijkerwijs een verdere afwijking van het oorspronkelijke type volgt. We zullen aanstonds zien dat de gang van zaken in Schumanns verhaal oorspronkelijker is dan die in Chaucers vertelling van meer dan 150 jaar vroeger.

Onze Vlaamsche boerde geeft de geschiedenis zooals we die uit Masuccio kennen, maar verrijkt met de zondvloed-episode. In de volgende drie punten stemt ze met de Italiaansche novelle overeen:

1°. De vrouw ontvangt volgens afspraak in één nacht drie bezoekers op verschillende uren,

2°. De eerste minnaar moet zich bij de komst van den geestelijke verbergen,

3°. De smid is de buurman der vrouw,

alle drie trekken, die in de Chaucer-Schumann versie niet voorkomen. Maar met deze heeft ze weer de zondvloed-episode gemeen, die Masuccio niet kent. Doch zoo primitief is dit nieuwe gegeven in de handeling ingelascht, dat de hechting ook voor den oppervlakkigsten lezer zichtbaar is, al kent hij het

[1]) Aan Dr. Plomp zij hier mijn hartelijke dank gebracht voor de welwillendheid, waarmee hij zijn afschrift der boerde mij ter lezing heeft toegezonden.

Masuccio-type niet. De bloemenbak, waarin de koopman bij Masuccio zich verschuilt als de geestelijke aan de deur klopt, is in onze boerde door een bak, die aan de hanebalken hangt, vervangen. Daarin kruipt Heile's eerste bezoeker weg, zoodra de paap op de proppen komt. Dus niet om zijn leven in den naderenden zondvloed te redden, maar om niet gezien te worden neemt hij plaats in den bak. Tot zoover is de boerde nog gelijk aan de Masuccio-versie. Maar dan vervolgt de Vlaamsche dichter:

„Heile dede den pape te ghemake
En*de* alsi die wiekewake
Driewerf hadden gheslaghen
Ghinc die pape ligge*n* ghewaghen
Vter ewangelien menech woert.
Oec soe seidi dit bat voert
Dat die tijt noch soude comen
Dat God die werelt soude doeme*n*
Beide met water en*de* met viere
En*de* dat soude wesen sciere
Dat al die werelt v*er*drinke*n* soude
Grote en*de* clene ionge en*de* oude.
Dit hoerde Willem d*aer* hi sat
Boue*n* hoge in ghenen bac
En*de* peinsde het mochte wel w*aer* wesen
Sidermeer dat papen lesen
En*de* dewangelie gheeft getughe."

Ge ziet hoe onhandig de lap er is ingezet. Wat een situatie, die pape, die me onder zulke omstandigheden daar aan het preeken slaat. Zoo de dichter der boerde den natuurlijker loop van zaken der Chaucer—Schumann versie gekend had, zou hij toch zeker niet dit er van gemaakt hebben? Het verder verloop is als in alle andere versies: de smid wordt op de bekende wijze door den paap voor den gek gehouden, en wreekt zich op hem met zijn gloeiend ijzer. Als dan de geschroeide om water,

water! gilt, meent de man in den bak dat de zondvloed inderdaad is aangebroken, en snijdt het touw door waarmede de bak is vastgesjord.

We zien hier dus het verschuilmotief uit de Masuccio-groep met het zondvloed-motief uit de Chaucer—Schumann-groep vereenigd. „De vraag mag gesteld worden", schrijft Prof. Kalff, „of Chaucer onze boerde heeft gekend?" (Dl. I 504). Mij lijkt de mogelijkheid niet groot. Dat hij Dietsch gekend heeft is, voorzoover ik weet, nimmer gebleken. Maar van meer gewicht is de bedenking, dat we, met die mogelijkheid te onderstellen, aan Schumann een talent zouden toekennen, dat hem, onafhankelijk van den Engelschen dichter, op bijna dezelfde gedachte bracht, als waarop deze kwam bij het omwerken der geleende stof. Veel waarschijnlijker is het dat beiden een gewijzigden vorm onzer boerde kenden, vermoedelijk een Fransch fabliau, waarin reeds het aantal der nachtelijke bezoekers tot twee was teruggebracht en het zondvloedmotief op natuurlijker wijze was verwerkt. Het is licht te erkennen hoe die herziening in haar werk is gegaan: De eerste bezoeker, die zoo onnoozel was de zonder eenige bedoeling gesproken woorden van den paap in onze boerde als een voorspelling op te vatten, en in het geroep van water, water! een jammerkreet over haar vervulling te zien, was een kostelijk type voor een bedrogen echtgenoot. De eerste gast werd dus tot den man van het vroolijke vrouwtje gemaakt, en daarmee het aantal minnaars tot twee verminderd. Maar nu kon er van een verschuilen van dezen bij de komst van den tot eersten bezoeker bevorderden paap niet langer sprake zijn. Het verschuil-motief werd daarom opgegeven, en de voorspelling van den paap der Vlaamsche boerde de aanleiding tot 's mans overnachten in den trog. Het lag voor de hand die voorspelling nu niet langer als iets toevalligs voor te stellen, maar als een list om den onnoozelen echtgenoot van den vloer te krijgen. Toch vinden we bij Schumann den ouden trek onzer boerde bewaard, dat de voorspelling in vollen ernst en zonder listige bedoeling gedaan wordt, want de pastoor die ze profeteert

in zijn preek is daar een andere dan de nachtelijke bezoeker van het mooie vrouwtje. Nog in een ander punt vertoont Schumanns verhaal een blijkbaar aan het oorspronkelijke verhaal eigene bijzonderheid, die verder alleen in onze boerde voorkomt: in deze voorspelt de pape

„Dat God die werelt soude doemen
Beide met watre ende met viere",

en volgens Schumann hoort de onnoozele koopman in de kerk „das der predicant saget, wie es zur zeyt des jüngsten tags wurde zugehen, das es da wurde feür regnen und verbrennen alles, was auff erden were, und was das feür wurde uberlassen, das wurde das wasser erseüffen."

Dat de veronderstelde Fransche fabliau niet een herziening onzer boerde, maar van het Fransche origineel dier boerde geweest moet zijn, blijkt overtuigend uit de overeenstemming van enkele bijzonderheden in Masuccio eener — en in Chaucer en Schumann andrerzijds, blijkbaar oorspronkelijke trekken, waarvan onze Vlaamsche dichter is afgeweken. Bij den laatste is Heile ongetrouwd, een afwijking van de waarschijnlijk oorspronkelijker voorstelling bij Masuccio, waardoor echter in de intrigue niets veranderd wordt, daar bij Masuccio de echtgenoot hoegenaamd geen rol speelt. Bij Masuccio is die echtgenoot een timmerman, de eerste minnaar van Viola een koopman. Het is mogelijk dat van ons hypothetisch Fransch fabliau twee verschillende versies hebben bestaan, één, waarin de uit den eersten minnaar ontstane echtgenoot het bedrijf van den oorspronkelijken echtgenoot had overgenomen, de andere, waarin het koopmanschap van den eersten minnaar op den uit hem omgevormden echtgenoot was overgegaan. De eerste versie zou dan de bron van Chaucer geweest zijn, bij wien de onnoozele John een timmerman is als Viola's echtgenoot bij Masuccio, de andere versie zou door Schumann gebruikt zijn, bij wien de suffer, die den zondvloed vreest, koopman is gelijk Masuccio's eerste minnaar. Bij onzen Vlaamschen dichter is de eerste bezoeker

van Heile molenaar van zijn ambacht, een bijzonderheid die nergens anders voorkomt. In de drie genoemde Duitsche Schwankbücher en bij Cropacius heet hij een boer.

Nog op andere gronden moeten we aannemen dat Chaucer en Schumann naar verschillende versies werkten. Die Schwankbücher toch, en ook Cropacius, stellen het zoo voor, dat de voorspelling van den zondvloed met volkomen kennis bij den prediker van haar onwaarheid gedaan wordt, alleen met het doel den onnoozelen man onder de hanebalken te doen overnachten, en in de Schwankbücher, doch niet bij Cropacius, keert de oorspronkelijke bijzonderheid terug, dat hij in een kneedtrog slaapt, waarvoor bij Cropacius en Schumann een schip in de plaats is gekomen. De Schwankbücher en Cropacius stemmen dus nauwer met Chaucer dan met Schumann overeen, en berusten dus waarschijnlijk op een versie, nauw verwant aan die Chaucer kende. Cropacius wijkt van de Schwankbücher dus alleen daarin af, dat hij van een schip in plaats van een bak of deegtrog spreekt, daarin overeenstemmende met Schumann. Maar die verandering lag voor de hand: In onze Dietsche boerde, die alleen van een bak weet, zegt de molenaar in den trog:

Nu wouds God en*de* goed geual
Ochte Wille*m* Hoeft iet zeile*n* sal,

en bij Chaucer, die ook van „knedyng tubbes" spreekt (3564, 3594, 3836), is toch ook sprake van „entre into shippes bord."

De slotsom van mijn betoog is derhalve deze:

In de Vlaamsche boerde van Heile van Bersele, waarschijnlijk berustend op een Fransch fabliau, bezitten we het vroegste en oorspronkelijkste type van de verbinding der historie zooals we die uit Masuccio kennen, met de zondvloed-episode. De *drie* minnaars, en het verschuilen van den eersten bij de komst van den tweeden, beiden trekken, die aan de andere versies der tweeledige vertelling vreemd zijn, stemmen nog met het Masucciotype overeen. Van dit Heile van Bersele-type is, waarschijnlijk in Frankrijk, een kunstvoller wijziging gedicht, waarin de eerste

minnaar tot den echtgenoot gemaakt was, en dientengevolge het verschuilingsmotief was opgegeven en vervangen door de overnachting van dien echtgenoot in een tobbe uit vrees voor een zondvloed hem voorspeld door een geestelijke (bron van Schumann). Een daarvan weer verbeterde versie vereenzelvigde den voorspeller met den minnaar, waardoor de bij den echtgenoot gewekte angst voor het komende water niet langer een toevallige begunstiging is van een ander zijn booze plannen met zijn vrouw, maar de kunstige motiveering gewonnen wordt, dat het slapen van den echtgenoot in de tobbe het beoogde resultaat der nu als bedrieglijk voorgestelde profetie is (bron van Chaucer, Cropacius en de Duitsche Schwankbücher).

Door deze ontwikkeling aan te nemen van het zondvloedmotief bij Chaucer en Schumann uit het verschuil-motief in het Masuccio-type, wordt tevens een verklaring gewonnen voor den vreemden trek, die, behalve bij Chaucer, aan alle andere ter sprake gebrachte vormen der historie eigen is, dat de echtgenoot, bekommerd als hij blijkt om zich zelf in den naderenden vloed te redden, geen oogenblik denkt aan de redding van zijn vrouw. En bij de voorstelling door Cropacius en de Schwankbücher gegeven, die immers voorspeller en minnaar vereenzelvigen, moet zich de lezer verzoenen met het onwaarschijnlijk geval, dat de leugenprofeet in dien toch zoo natuurlijken angst van den dommen boer voor het leven van zijn vrouw geen onoverkomelijk beletsel ziet voor het lukken van zijn plan. De kunstenaar Chaucer zag de onmogelijkheid dier voorstelling en wist er raad op: drie tobben worden aan de hanebalken opgeheschen, voor John, voor Alisoun en voor hun commensaal, en de man, die in de Duitsche versies alleen om zijn eigen hachje denkt, bejammert bij Chaucer het lot van zijn lief vrouwtje:

„D'onnoozle timmerman begint te beven.
Hij meent waarachtig dat hij Noahs vloed
Net als de zee ziet rollen, om zijn zoet
Honigjelief, zijn wijfje, te verdrinken."

Buiten Chaucer is slechts in één vorm der historie van drie bakken sprake: in een Zuid-Hongaarsch Zigeunersprookje, door Heinrich von Wlislocki in Kochs Zeitschrift für Vergl. Litteraturgesch. N. F. II, 191 meegedeeld. Maar om meer dan één reden geloof ik dat we hier te doen hebben met een verhaal dat op Chaucers Canterbury Tale berust, hoe wonderlijk zulk een ontleening ook schijnen moge. Want ook slechts in dit Zigeunervertelsel keert de alleen aan Chaucers tale eigene trek terug, dat de minnaar met medeweten der vrouw aan haar man de bewuste poets speelt. En Zupitza wijst ten slotte op deze derde overeenstemming, die evenmin in eenige andere versie weerkeert, dat de minnaar aan het echtpaar diep stilzwijgen gedurende den nacht oplegt [1]). Zoolang de opvallende gelijkenis van het door von Wlislocki meegedeeld Roemeensch verhaal der beide vrienden met het verhaal van den ridder bij Chaucer, en van het Slovakisch vertelsel uit Noord-Hongarije met Chaucers „Summoner's Tale" geen andere verklaring heeft gevonden dan in ontleening aan den Engelschen dichter, mogen we zulke ontleening evenzeer blijven aannemen voor het onderhavige geval.

Hoe dit eenvoudige grove gegeven onder Chaucers handen tot

---

[1]) Wat Zupitza Arch. 94, 444 met de volgende bedenking bedoelt, is mij niet heel duidelijk: „Dass aber das Märchen nicht aus Chaucer geflossen sein kann, wird nach meiner Ansicht dadurch bewiesen, dass es einen Zug mit den übrigen Fassungen gemein hat, der bei Chaucer fehlt. In allen anderen Darstellungen ist der Pfarrer Schuld daran, dass der einfältige Ehemann sich vor der Sündflut fürchtet, mögen nun Pfarrer und Liebhaber verschiedene Personen sein oder identisch. In dem Zigeunermärchen sagt aber der Liebhaber zu dem Ehemanne: „Der Herr Pfarrer hat mir es anvertraut und gesagt, dass heute in der Nacht ein grosser, grosser Regenguss kommen wird" u. s. w. Wir müssen nach alle dem für Chaucer und das Zigeunermärchen eine gemeinschaftliche Quelle ansetzen, aus der die übrigen Darstellungen nicht geflossen sind". Mij dunkt, juist uit het feit dat de minnaar niet pastoor is, volgt de waarschijnlijkheid der ontleening uit Chaucer, en wat is natuurlijker dan dat de leek, die den dommen boer de profetie op de mouw wil spelden, ze geloofwaardig hoopt te maken door te spreken op gezag van een geestelijke?

een kunstwerk is geworden, staat hier niet te onderzoeken. Elk uwer kan door de lezing der historie van den molenaar zich zelf het antwoord geven op die vraag. En ik ben overtuigd, dat die lectuur u meer genot verschaffen zal, dan het aanhooren van dit al te lang geworden onderzoek naar de geschiedenis der door Chaucer gebruikte stof u kan geweest zijn. — Ik heb gezegd.

Van de gelegenheid tot debat maakt Dr. A. Borgeld gebruik, die van het Masuccio-type een representant heeft gevonden in eene Fransche bewerking, die ook in een Nederlandschen vorm voorkomt in de 18de eeuw, en in een Vlaamsch vertelsel. Ook wijst hij op eene redactie bij Hans Sachs („Der Schmit im Pachdrog"), die ouder is dan die van Schumann; evenzoo moet er een redactie bestaan van een Meistersinger van 1557.

Inleider noemt nog meer redacties; hij bedankt Dr. Borgeld, dat deze hem op Hans Sachs gewezen heeft.

Vervolgens houdt de Heer P. Valkhoff zijne lezing:

Een en ander over de evolutie van de beeldspraak in de moderne Franse letterkunde.

Met zijn ideeën, met de wijze waarop de kunstenaar de natuur en zichzelf beziet, wijzigt zich ook de artistieke uitdrukking, de vorm. De uitdrukking van de Hugo der *Contemplations* is niet die der epiese *Légende des siècles*. Individueel is er dus verschil, maar ook de literaire taal in 't algemeen evolueert. Die evolutie is heel weinig onderzocht, wat het woord en het beeld betreft, ook niet in beperkter zin de evolutie van *dichter*taal. Evolutie van metrum en ritme wèl.

Spreker wil een en ander meedelen over de evolutie van 't dichterlike woord en beeld in de moderne Franse letterkunde.

In 't eind van de 18de en 't begin van de 19de eeuw bloeit

nog 't pseudo-classicisme. De grote mannen zijn Le Brun, Delille en Parny. De poëzie is voor hen een „bewuste leugen". Er is een aparte dichtertaal, met allerlei figuren, mythologiese herinneringen, personificaties, perifrazen enz. Chateaubriand wordt een „vernieuwer." Het karakteristieke direkte detail komt in plaats van de vage gemeenplaats. Maar hij zit nog vol van 't oude. Lamartine eveneens. Bij alle romantici voelt men in 't begin nog voortdurend de invloed van 't pseudo-classicisme. De vernieuwing van de romantiese stijl dateert van 't drama *Cromwell*. Het juiste, direkte woord, ook de kleur vooral, komt in de taal van 't drama, later ook in de lyriek.

De schone vorm is een noodzakelik element geworden van de kunstuiting, en wordt 't voortdurend meer, ook onder invloed van de romantiese schilders.

Voor Gautier is het dichterschap vóór al de worsteling met de moeilike materie, en hij vertoont in zijn gedichten 't resultaat van die worsteling. Evenzo Banville, en de Parnassiens, Leconte de Lisle, de Heredia e. a. Maar er zijn verschijnselen die op verandering wijzen. Baudelaire voelt reeds 't gevaar van de plastiek („*Cet affreux mot me donne la chair de paule!*") 't Is ook Baudelaire die door zijn gevoel der „correspondances" een ander geluid brengt in de poëzie. Maar de plastiek houdt hem nog gevangen.

Sully Prudhomme waarschuwt tegen de verwarring van poëzie met schilder- en beeldhouwkunst. Hij vóórvoelt een nieuwe poëzie, maar zijn eigen filozofiese verzen brengen die niet. Verlaine is een „vernieuwer." Hij wil de nuance en de muziek, hij strijdt tegen de macht van 't rijm. Hij brengt 't innige familiare woord, de eenvoud. Die eenvoud van 't woord vinden we bij velen na hem, bij Maeterlinck, Elskamp, Jammes, Vielé—Griffin.

In de moderne poëzie zijn ook veel motieven van volkspoëzie. 't Symbool van de zogenoemde „symbolisten" is niet dat van de Vigny of Baudelaire. De vizie van veel der tegenwoordige dichters is een „centrale"; de beschrijvingen van Verhaeren

b. v. zijn kosmiese zielstoestanden. De moderne dichter wil suggereren, zijn vorm is daarom anders: niet één vers wekt de bedoeling, maar een gehele strofe, dikwels 't gehele gedicht, door een reeks van beelden.

Van 't pseudo-classicisme is de poëzie door romantiek en realisme geëvolueerd tot zijn tegenwoordige vorm, en in de verzen van een Verhaeren vinden we de kenmerken van die merkwaardige wording.

Zijn poëzie is die van een Ziener. Zijn taal is muziek, en kleur, en lijnen.

De Voorzitter dankt den Heer Valkhoff; deze kan niet de lezing in haar geheel voor de Handelingen afstaan: voor een uittreksel zal hij zorgen.

Aan de gedachtenwisseling neemt deel Dr. Knuttel, die begrijpen wil wat de oorzaken van de veranderingen zijn in de Fransche poëzie: hij betwijfelt, of 't woord evolutie wel juist gekozen is.

Inleider hoopt later een en ander nader uit te werken.

De Heer Sunier geeft ook nog eenige wenken.

Ten slotte verkrijgt het woord de Heer William Davids voor eene vrijwillige

Bijdrage tot de studie van het Spaansch en Portugeesch in Nederland naar aanleiding van de overblijfselen dier talen in de taal der Portugeesche Israëlieten te Amsterdam.

Dit onderwerp, dat, voor zoover ons bekend, nog nimmer de aandacht der Nederlandsche filologen heeft getrokken, is toch belangrijk genoeg om eene kleine studie te verdienen. Ja, men mag zelfs zonder overdrijven beweren, dat hier *periculum in mora* is. Mocht men van ons verlangen deze bewering te staven of te verdedigen, zoo zouden wij kunnen verwijzen naar de kort geleden opgerichte *Revue de dialectologie romane*, welke onder de rubriek „castillan" ook een plaats toekende aan het

Joodsch-Spaansch (judéo-espagnol). In de tweede plaats zouden we ons op een antecedent kunnen beroepen, nl. de studie van den Franschen Jezuïet Cirot, getiteld *Les vestiges de l'espagnol et du portugais dans le parler actuel des Juifs bordelais*, en verschenen in het *Bulletin Hispanique* van 1906 (Tome VIII, N°. 2). Het is mij des te aangenamer deze studie te vermelden, daar ze mij herhaaldelijk gelegenheid gaf tot belangwekkende vergelijkingen tusschen de taal der Israëlieten van de Amsterdamsche en der Bordeaux'sche gemeenten. Te Bordeaux was het onderzoek natuurlijk eenigszins moeilijker, omdat niet altijd eene besliste scheiding tusschen Gaskonsch en Spaansch kon worden vastgesteld en dus allicht een zuiver dialektische term aan den invloed der Spaansche Joden werd toegeschreven. Inderdaad, wat ons al dadelijk treft is, dat terwijl te *Bordeaux* het *Spaansch* heeft gezegevierd, te *Amsterdam* bijna al de woorden die wij mochten opteekenen zuiver *Portugeesch* zijn. De historie geeft ons de verklaring van dit feit. Zoowel te Amsterdam als te Bordeaux waren de gemeenten gemengd, d. w. z. zij bestonden zoowel uit Portugeezen als Spanjaarden — daarvan getuigt o. a. te Amsterdam de aanvankelijk twee-talige administratie — doch het spreekt vanzelf dat de taal der eerstaangekomenen of die der meerderheid overwegend werd. Te Bordeaux nu waren de Spanjaarden voòr geweest, en wel in 1492, na eene eerste verdrijving; eerst later volgden de Portugeezen. De Joden uit 't Iberisch schiereiland, die zich van 1590—1602 (of 1603) te Amsterdam vestigden, waren, zooals Koenen aangeeft in zijne *Geschiedenis der Joden in Nederland*, allen afkomstig uit Portugal. Mochten zij ook vroeger in Spanje gewoond hebben, sedert lang was het Portugeesch voor hen de verkeerstaal geworden, en zij zou dit nog lang blijven.

Het is misschien weinigen bekend, dat de Amsterdamsche Portugeesche Israëlieten zich tot in de 19de eeuw van het Portugeesch bedienden, dat eerst na 1850 met het openbaar onderwijs geheel verdwijnt; zij spraken het vooral onder elkaar des Zaterdagsmiddags in den familiekring of bij dergelijke

gezellige bijeenkomsten op de feestdagen. In 1816 verscheen nog een spel- en leesboekje ten behoeve van de leerlingen der Ned. Port. Isr. armenschool. Het zijn, voor zoover ons bekend, de eenige studieboekjes voor het Portugeesch ten onzent, totdat in onzen tijd de uitvoerige en degelijke „Handleiding" van Penning verscheen (2de druk, 1892). Ziehier de titels: 1°. *Elementos de soletrar da lingua portugueza of Gronden der Portugeesche spelkunst ten gebruike der Armenschool, van de Nederl. Portugeesche Israëlieten, te Amsterdam door M. C. Belinfante*, te Amsterdam bij Am. Belinfante, 1816; 2°. *Licões de Leitura Portugueza para uso da escola dos pobres, dos Israelitas Portuguezes en Amsterdam — Portugeesch Leesboekje ten gebruike der Armenschool van de Nederlandsche Portugeesche Israëlieten te Amsterdam door M. C. Belinfante, eerste stukje*, te Amsterdam bij A. Belinfante 1816 [1]). Eerstgenoemd boekje bevat twee voorredenen, eene Hollandsche en eene Portugeesche, beide gelijkluidend. Wij schrijven hier het begin der Hollandsche, ter wille van hare historische belangrijkheid, af. „De herstelling des koophandels, een der voornaamste gevolgen van den algemeenen vrede, dien wij, dank zij der Goddelijke voorzienigheid, thans

[1]) Wij vonden ook nog op de secretarie der Port. Isr. gemeente te Amsterdam, waar men ons op de meest welwillende wijze allerlei inlichtingen verschafte, een Portugeesch-Fransch Woordenboek uit 1812, getiteld: *Novo Diccionario portatil portugues e francez Collegido dos melhores das duas nacões* . . . .
Por huma Sociedade de Literatos — Bordeaux, 1812. Dat de kinderen der armenscholen zich in dien tijd, vlak na de Fransche overheersching van Fransche studiemiddelen bedienden, zal zeker niemand verwondering baren. Voor zoover ons bekend, verscheen het eenige Portugeesch—Hollandsche Woordenboek in 1714. De titel daarvan luidt: *Tesóuro dos Vocábulos das dúas linguas Portuguéza e Bélgica*; *em que circumstanteménte se demōstrão as sinificaçoēs das Palávras Portuguézas segúndo a abundáncia da Belgica siencia da Linguágem*; *Hūa obra, geralménte, Péra tódos os amadóres das ámbas Linguas, et Principalmente Péra os ensinadóres e discípulos das mésmas grandeménte proveitósa.* Por Mtre Abrahamo Alewyn, e Joāo Collé. Amsterdamo, Pélo Pedro van den Berge, 1714.

genieten, maakt het aanleeren van de talen dier vreemde volken, die met elkander handel drijven, noodzakelijk; met zulk een oogmerk hebben verscheidene lieden, in verschillende tijden en plaatsen, taalkundige boeken, als spraakkunsten, woordenboekjes en dergelijke onontbeerlijke geschriften, zoo hier als elders vervaardigd, om de vreemde en noodzakelijke talen te leeren. *Dan, tot dusverre, heeft men geen werk aangetroffen, om, door middel der Nederlandsche taal, Portugeesch te leeren* [wij cursiveeren]: in weerwil van den uitgebreiden handel, dien de Hollanders ten allen tijde met Portugal gehad hebben; dat men in de Nederlandsche Oost-Indiën de Portugeesche taal heeft ingevoerd, en dat er zich in dit land en voornamelijk binnen deze stad, sedert meer dan twee eeuwen eenige honderd Israëlitische huisgezinnen bevinden, van Portugal afstammende; zij bedienen zich van die taal, zoo onderling, als in hunne handelingen en in hunne briefwisseling, bijzonder met de Nederlandsche West-Indische volksplantingen, ten deele door diezelfde afstammelingen bevolkt. *Echter hebben zij die taal alleen door gebruik en niet door leering behouden, zoodat dezelve reeds sedert lang niet meer zuiver gesproken wordt, en op geenerlei wijze, ja nooit werd zij taalkundig geleerd; in het tegendeel, hebben zij die met uitheemsche woorden, met oneigene uitdrukkingen vermengd, naarmate der noodzakelijkheid, en des verloopen tijds der verdrijving van de Israëlieten uit het schiereiland, zoodat zij werkelijk eene bastaardtaal geworden is*". [Wij cursiveeren].

Het Portugeesch verdween, gelijk gezegd, als omgangstaal, met het neutraal onderwijs om slechts nog in enkele woorden voort te leven, doch ook deze zullen het waarschijnlijk niet lang meer maken en spoedig het lot deelen van het vele dat reeds, zooals ons bij onze onderzoekingen bleek, onherroepelijk verloren is gegaan. Onder de ouderen zijn er velen, die woorden kennen, welke anderen, ofschoon ze tot dezelfde generatie behooren, zich niet meer herinneren en al mogen ook enkelen, eenigszins door studie met het Portugeesch vertrouwd of door vergelijking met het Latijn of het Fransch, soms den oorsprong van een woord

vinden of raden, meestal kunnen zij slechts weinig inlichtingen verschaffen in twijfelachtige gevallen. Wat de jongere generatie betreft, men mag veilig beweren, dat bij deze het gebruik dier ouderwetsche woorden geheel verdwenen is. Ze kent soms nog wel een paar woorden en gebruikt die — dan meestal schertsend — in den familiekring.

Wat de verhouding van 't Spaansch tot het Portugeesch betreft willen wij, aan hetgeen wij reeds boven opmerkten, nog toevoegen, dat het Spaansch steeds als voornamer schijnt te hebben gegolden en vooral „boekentaal" was. Men vindt het dan ook in de gebedenboeken voor de vertaling van den Hebreeuwschen tekst gebruikt. Trouwens, het beste bewijs daarvoor is wel het geringe aantal sporen van het Spaansch in de gesproken taal. De preeken daarentegen zijn overwegend in het Portugeesch gesteld, van welk idioom men zich in al die gevallen bediende, waar men zich rechtstreeks tot het volk — ook de minder ontwikkelden — wendde. Zelfs de beschaafden kenden de taal van Camões beter dan die van Cervantes. Zoo vonden wij b.v. in gebedenboekjes van 1732 en 1824, die een Spaansche vertaling der Hebreeuwsche gebeden bevatten, op het schutblad familiegebeurtenissen [overlijden der ouders] in 't Portugeesch vermeld en, naar men ons verzekert, was dit altijd de gewoonte. De formule, die aan het overlijden herinnert, is b.v.: *Faleceu o Bem aventurado* (meestal verkort *B. A.*) *meu pay corroa de mea cabeça* em ..... [volgen maand en jaar in het Hebreeuwsch] *que corresponde a* ..... [volgen *id.* in het Hollandsch]? [1]).

Wij willen thans in 't kort de overblijfselen van het Portugeesch bij de Port.-Isr. te Amsterdam nagaan en wel 1°. in de *liturgie*, 2°. in de *omgangstaal*, 3°. in enkele *spreekwoorden*.

I. *Liturgie*. In de eerste plaats dienen hier eenige voorwerps-

[1]) Voor eene moeder *a minha mãe* etc. etc. De uitdrukking *corroa de mea cabeça* is de letterlijke vertaling van de herhaaldelijk in den Bijbel voorkomende hebreeuwsche uitdrukking *ngateret rôsji* = kroon van mijn hoofd.

benamingen en ritueele verrichtingen vermeld. De zitbank met gelegenheid tot berging, in de kerk, [1]) heet *gaveta*, dat „lade" beteekent. De familiare hollandsche uitspraak is *gewete*. De *poenteiro* is de zilveren hand (bij de Hoogduitsche Joden door den naam *yad* aangeduid) waarmede bij het lezen der Heilige Wetsrol wordt aangewezen. Het woord, dat te Amsterdam „poenteiro" [2]) wordt uitgesproken, wordt in het mod. Port. *ponteiro* geschreven en met nasalen *o* uitgesproken; o. a. beteekenissen heeft het daar ook nog die van „stokje" om voorwerpen aan te wijzen. Onder *fán(t)še* verstaat men een „band" of „windsel" om de wetrol. Dit is het Port. *faixa* dat ook „band" enz. beteekent. Het loswikkelen van zoo een band heet *deezenfan(t)šár* van het Port. *desenfaixar*. De *portas de* „hegál" zijn de deuren van de „hegal" of arke waar de wetsrol bewaard wordt.

Het opheffen van de wetsrol heet *levantár*, hij die 't doet *levantadór*. De omgangen om de verhooging in het midden der kerk (Hebr. *tebá*) heeten *arrodiamentos* van het mv. *arrodear* = *rodear*. Het door ons genoemde Woordenboek van Alewijn geeft *rodeaménto* en verwijst naar *ródeo* [de caminho], dat het door „een kromme omweg" vertaalt. Kayserling [3]) vermeldt te Bordeaux den vorm *arrogamientos* in de beteekenis van de zeven *Hakafót* of omgangen om de lijkkist. Deze is thans, zooals Cirot vernam, niet meer bekend. [4])

Meldadura (uitgesproken: *mildadoere*) is ook te Amsterdam

---

[1]) De Portugeesche Israëlieten noemen de synagoge: *snoge*, eene verkorting van het Port. *esnoga* en spreken de *g* als in 't Hollandsch uit.

[2]) Wij bedienen ons voor de fonetische transkriptie gemakshalve van de gewone hollandsche letterteekens. Alleen wordt de *sj*-klank als in *meisje* (ongeveer Fransch *ch*) door *š* weergegeven. De *a* in den uitgang *ar* is altijd *helder* en heeft den toon, evenzoo de *o* in *or*; *ee* = open *e*; *en* als *kenteren*; als uitgang is het stom; g als in holl. gaan, *g* als in Fransch *gant*.

[3]) *Un vocabulaire espagnol*, T XXII, p. 123–4, geciteerd door Cirot *loc. cit*, p. 173.

[4]) Eigenaardig is het, dat men te Amsterdam daarentegen — de jongeren althans — weer een woord als *capa* (te Bordeau *la cape*) „manteau de la *Torah*" niet kent.

bekend. Van de voorgestelde etymologieën lijkt ons *meditari* de juiste, zoowel op fonetische als semantische gronden. De beteekenis van dit woord verschilt te Amsterdam van die welke 't in Bordeaux heeft; zij is, in eerstgenoemde stad: „*herdenking* van een doode voor wiens zielsrust men bidt". Zoo zegt men b.v. „eene *mildadoere* koopen" dat is de kerk een som vermaken voor dit doel.

Vermelden wij nog, in denzelfden gedachtenkring, de woorden *lavadores*, *companhia de lavadores*, lijkenwaschsters, gilde (= *irmandade*, letterl. *broederschap*, doch wordt ook veel voor vrouwenvereenigingen gebruikt) der lijkenwaschsters.

Het woord *rogativas* = smeekgebeden is ook te Amsterdam bekend. *Cantares* voor psalmen is Spaansch (vgl. hetgeen wij boven opmerkten over de boekentaal). De Portugeesche vorm zou *cánticos* zijn.

Belangrijk zijn ook de *saudes* of „heilwenschen", enk. *saude*, lat. **salutate(m)*. In een zoogenaamd *seder gazanoet* of formulierboek voor den voorlezer lezen wij: „Als een voorvaderlijk gebruik bezigt men nog steeds de Portugeesche taal: *a.* Bij de Wetlezing en *b.* bij de onderscheiden afkondigingen zoowel bij de Gebeden als anderszins..... Men is gewoon om na de lezing van iedere kapittel voor den geroepene de door hem verlangde geldofferingen uit te spreken met een welzijn of saude naar verkiezing". Wij kunnen uitteraard slechts enkele voorbeelden geven. Voor een knaap die ter gelegenheid van zijne meerderjarigheid voor de eerste maal *soebiert*, dat is de „tebah" beklimt (van het Port. *subir*, stijgen) om den zegen over de Wetsrol uit te spreken, zegt men b.v.: *pela mercer que Deos lhe fez chegar* (*a*) *esta idade e o fasso seu servo* = voor de genade dat God hem dezen leeftijd liet bereiken en [nu] van hem zijn dienaar maakt; voor ouders: *pela saude dos SS^res seus pais, que Deos lhes concede Velhice descançade* = voor het welzijn zijner ouders, aan wien God een zorgeloozen ouderdom schenke; een vader voor zijne kinderen: *de Seus filhos que D^s les engrandesse para Seo Santo Servicio* = voor het welzijn van zijne kinderen, die God voor zijn heiligen dienst moge laten opgroeien.

Als bijzonderheid mag zeker vermeld, dat te Amsterdam het gebed voor de overheid nog steeds in het Portugeesch wordt gezegd. Wij schrijven het hier af zooals het luidt sedert den heugelijken datum van 30 April 1909. Nadat de voorlezer in het Hebreeuwsch het gebed „hanotén" (= hij [God] *geve* of verleene) heeft ingeleid, luidt het in het Portugeesch voor wie de te verleenen zegen wordt afgesmeekt:

A sua Majestade a Rainha dos Paises Baixos, a sua Alteza a princeza sua filha & su Real consorte; a rainha Viuva Madama Sua mai; aos descendentes da Caza Real de Orange-Nassão; aos Illustres Membros que concorrem no Governo destas Terras e aos nobres e veneraveis Senhores Burgamestre e Magistrados desta cidade de Amsterdam = „H. M. de Koningin, de prinses haar dochter en haar koninklijke gemaal; de doorluchtige afstammelingen van het Koninklijke huis van Oranje; de doorluchtige leden die meewerken tot het bestuur van deze landen en de edele en eerbiedwaardige heeren Burgemeester en bestuurderen van de stad Amsterdam".

Er is in den laatsten tijd sprake van geweest, dit gebed voortaan in het Hollandsch of het Hebreeuwsch te zeggen, doch dit voorstel vond heftige tegenstanders en dus zal het Portugeesch vooreerst hier nog niet verdwijnen.

II. *De gesproken taal.* In de eerste plaats vermelden wij hier enkele wenschformules, bij feesten of andere gelegenheden vaak gebruikt. Dit zijn b. v.: *boas festas*, ook wel *bos festas* uitgesproken = port. *bõas festas* = prettig(e) feest(en); *boas entradas* (bv. de „šabáth" [1]) = goed begin van den sabbath en de formule *bom saliente* (met nasale *õ*) = prettig einde (letterl. „uitgang") van den sabbath of een feest is minder gebruikelijk. Eene kraamvrouw wenscht men *bon* (h)*ora* = een goed uur [van verlossing].

Wij laten thans alfabetisch enkele woorden volgen. De stam is Portugeesch, de uitgang meestal verhollandscht:

[1]) Ook *de jejum* = van het vasten.

abatare(n) — „iemand abataren" = in de war brengen, zenuwachtig maken, van *abater* dat den uitgang van de eerste vervoeging heeft gekregen.

aboefare(n) — „iemand overstelpen", „te veel tegelijkertijd" geven. Dit ww. bestaat niet meer in 't modern Spaansch, wel nog 't verleden deelw. *abuhado*, dat „gezwollen", „opgezet" beteekent. Dit stemt overeen met de vertaling „swillen", die wij vinden in 't eenige ons bekende oud-Spaansch-Hollandsch Woordenboek, getiteld: *Den nieuwen Dictionaris oft Schadt der Duyts en Spaense Talen* door A. de la Porte, Antwerpen, 1659. Nebrija, in zijn *Diccionario de romance en latin* (1492) vertaalt *abuhado, ò abuetado* door *Cacochylos, G.* [1])

affenade — „behaf", „doodelijk vermoeid". Port. *afanar, afanado*, zich (erg) vermoeien, enz.

afflite — bedroefd. Port. *afflicto.*

attordide — „versuft", „verbijsterd". Port. *aturdir, aturdido.*

beber = drinken, aan den drank verslaafd zijn. Port: *bebêr* = drinken, zuipen.

borraatje = dronken. Port. *borracho*, dronkaard.

boratjáng = „ Moet fonetisch beantwoorden aan **borrachão*, zelfde beteekenis; de transkriptie der port. nasaal *ão* door *ang* is alleszins begrijpelijk. Vgl. *petišangs* (= verzoekschriften) voor *petiçães.*

(*ch* — zie *š*).

deiše = „zwijgen", „ophouden te spreken", vooral in de thans uitgestorven, doch vroeger, naar men ons verzekert, veel gebruikte uitdrukking „*deiše* voor de *pikéenes*" (= *pequenos* = kleintjes, (kleine) kinderen) of „de *kreatúras* (= *creaturas*, schepseltjes). *Deiše*, dat de beteekenis van „zwijgen", „den mond houden" heeft gekregen en dat op het Port. *deixar* = ophouden, (na) laten enz. teruggaat, hoorden wij vaak in 't Amsterdamsch „argot" o. a. door artisten gebruiken.

---

[1]) Dit woord behoort o. i. evenals het Fransche *bouffer* enz. tot den door Körting in zijn *Wörterbuch* vermelden onomatopeïschen stam *buf(f)* en die volgens hem nader onderzocht moet worden (art. 1398).

deskonfiade — „wantrouwig". Port. *disconfiado*.

despatšare — „(iem.) afschepen". Port. *despachar*.

fielje de vielje — „zoon van een „oude", d. i. die het een of ander voorrecht had, als opvolger van zijn vader. Port. *filho de velho*.

galjófe — „gezellig". Port. *galhofa*, vroolijkheid, uitgelatenheid. B.v. „daar moet je heen gaan; 't is er een echt galjofe boel".

gazaljáde — zelfde beteekenis. Port. *gasalhado*, *herberg*, plaats waar men vriendelijk en gastvrij wordt ontvangen. Vgl. *gasalhoso*, gastvrij.

gravidade (uitgesproken *g*) — „ernst, dezelfde delftigheid". Port. *gravidade* (waarnaast *graveza*).

goeape (uitgesproken *g*) — knap, fier, trots, enz. Port *guapo*.

goeapidade (uitgesproken *g*) — fierheid, trots, enz.

kabeese — „hoofd". Hij heeft geen kabeese (= is een domoor. Port. *cabeça*.

kamienjade — „lange wandeling". Port. *caminhada*.

karatielje — „kwaadspreekster".

katjereire.

Dit zijn verschillende afkortingen van den naam eener vroeger om hare kwaadsprekerijen te Amsterdam beruchte Port.-Isr. dame, *Caratilha Ereira*.

konsogres — „wederzijdsche schoonouders". Port. *consogres*.

kavalone — „groote vrouw". Augmentatief van *cavallo* paard. Vgl. Hendrik VIII, die een zijner vrouwen eene „cavale flamande" noemde.

malánes — „ongeluk", „narigheid". Wat heeft ie weer een malanes verteld. Etym. Misschien malos + annos.

matánses — „hevige ruzie", „moord en doodslag". Port. *matança* = bloedblad. Vgl. *Matanzas* naam eener stad op Cuba.

mešeere — „knutselen", „iets uitvoeren". Wat mešeer je nou weer? Port. *mexer*, mengen.

mešedoór — „knutselaar", „iem. die iets uitvoert". Port. *mexedor*.

mòfiéne — „ongeluk".

mefiéne. Werd gebruikt als uitroep (*ki*) *ay mefine*! = o wee!

Port. *mofina*, ongeluk. De woordjes *ki ay* durven wij niet beslist te verklaren. Misschien moet men er 't Spaansch *qué hay*? = „wat is er" in zien.

mòfinóere — (in de *vestides*) = armoedigheid in de plunje, sjofelheid. Afleiding van *mefine* met het suffix: *oere* (= *uru*).

oeljes — „oogen". B.v. „wat een oeljes zet ie op!" Port. *olhos*.

palabres — woorden, holle woorden. Sp. *palabras*.

parentes — „ouders". Port. *parentes*.

pasmáde — „verbluft", „versuft". Port. *pasmado*.

patja — „hard" (vulg.) Hou je patjaas voor je. Port. *pata*.

patjoóre — „langzaam", „peuterig", „langzaam mensch".

patjóorente „langzame vrouwspersoon". Port. *pachorra*, geduld, kalmte, flegma. *Patjoorente* lijkt ons naar analogie van het Joodsch-Duitsch gevormd, waar veel vrouwelijke vormen op *te* met inlassching van en doorgaans fysiologisch verklaarbare konsonant voorkomen. Wij achten het niet waarschijnlijk, hoe verleidelijk ook de hypothese is, dat we hier met 't Port. adjektief *pachorrento*, „kalm", „flegmatisch" te doen hebben. Cirot geeft den vorm *patioje* en wijdt een uitvoerige bespreking aan verschillende analoge vormen. *Signor Patioje* wordt te Bordeaux gezegd van iemand die alles op zijn elf-en-dertigst doet. C. vertaalt dit door „Père tranquille". Eigenaardig, uit een semantisch oogpunt, is de in een noot door hem vermelde mededeeling van den heer George Millardet, leeraar aan het „lycée" te Bordeaux, volgens wien de *Dictionnaire béarnais* van *Lespy—Raymond*, tegelijkertijd de beteekenissen „lambin et maladroit" geeft. Dus dezelfde beteekenis-schakeeringen als in Amsterdam.

patienjes — eenden. B.v. „We hebben vanmiddag patienjes met rijst", Pert. *pato*, eend + suff. *inho*.

pikade — „beleedigd", „gepikeerd". Port. *picar—picado*.

pontieljade — „erg nauwkeurig", „in de puntjes".

pontieljes (maken) — „komplimenten maken". Vgl. Port. *pontilha* = scherpe punt; *pontilhoso*, angstvallig nauwkeurig.

poešare — „de kaarten schudden". Port. *puxar* schuiven, stooten, enz. Het woord heeft ook een obscene beteekenis.

stokkade — „steek onder water". Port. *estocada.*

stripade — „doodelijk vermoeid", „uitgeput". Port. *estripar—ado* = de ingewanden, de darmen halen uit (van 't een of ander dier).

šoflade — „teleurgesteld"; een weinig beleedigd" (?). Hierin zien wij het Port. *chofrado*, dat Alewijn vertaalt door „bedroogen, bespot, misleid".

šakeekes — „schele hoofdpijn". Port. *(en)xaqueca.* Het woord komt komt van 't Arabisch en wordt dan ook vermeld in het *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe* van Dozy en Engelmann (2e edit., Leyde, 1869, p. 217).

tedesk mv.
tedeske
tudeske.

Vroeger scheldwoord voor de Hoogduitsche joden. Port. *tudesco.* Vgl. Fransch *tudesque, teuton* in verachtelijke beteekenis.

vapóres — „dampen". De vapores stijgen me na 't hoofd. Port. *vapores.*

Eindelijk zouden nog enkele losse zinnen en uitdrukkingen genoemd kunnen worden als *agradeesiéde*, Port. *agradecido!* dank U, ook *obligade*, Port. *obrigado*; *digo mismo*, letterl. „ik zeg hetzelfde", „insgelijks", als antwoord op een wensch, *que me importa a mi*, „wat kan 't mij schelen".

III. *Spreekwoorden.* Ook uit een paremiologisch oogpunt is het door ons te Amsterdam ingestelde onderzoek van belang, al mochten wij slechts een paar spreekwoorden kunnen verzamelen. In hoeverre zij specifiek *Joodsch*-Portugeesch zijn, zouden wij niet durven zeggen. Waar de „proverbes judéo-espagnols" met zoo veel ijver verzameld zijn [1]), rekenden wij het ons tot eene

---

[1]) Na die, welke *Kayserling* uitgaf verschenen: *Proverbes judéo-espagnols*, Revue Hispanique (1895), t. II, pp. 312—352; (1897), t. IV, p. 82; (1902), t. IX, pp. 440—454; R. Foulché—Delbosc, *Proverbes judéo-espagnols*, 1895; *Proverbes judéo-espagnols de Turquie*, verzameld door A. Danon, *Ztschr. f. roman. Phil.* (1903), t. XXVII, pp. 72—96.

plicht de enkele nog bekende spreekwoorden, die wij mochten vernemen uit den mond van den thans bijna 86-jarigen heer David Montezinos, zorgvuldig op te teekenen.

Van algemeenen aard zijn:

Mais casos que leyes = „Meer gevallen dan wetten" — een spreekwoord dat elk jurist zal beamen.

Het rijmpje:

„Mundo, mundo
Quem não sabe nadar
Vae no fundo."
„De wereld (is) de wereld
Wie niet zwemmen kan
Gaat naar den bodem".

Sahiu de Egypte e entrou en Mizrajiem = „Hij toog uit Egypte en kwam in Mizrajiem (= de Hebr. naam voor hetzelfde land). Dus: Hij kwam van den regen in den drup.

Engulir un boi con cornes = „een os met de horens [= met huid en haar inslikken] inslikken, — Iets onmogelijks willen.

Eindelijk een spreekwoord, dat door een speciaal Amsterdamsche toestand verklaarbaar is.

A gallinha da minha vizinha é melhor que a minha = „de kip van mijn buurvrouw is [veel] beter dan de mijne" en dat familiaar aldus luidde: a gallienje de mi vezienje è meljor ka mienje.

De arme vrouwen, die tot de Port.-Isr. gemeente behoorden, werden n. l. ter gelegenheid van sommige feesten bedeeld en kregen dan ook o. a. een kip. Daags na het feest hoorden de heeren van 't kerkbestuur geregeld deze klassiek geworden klacht.

De Voorzitter brengt den Inleider den dank der vergadering over. Deze voordracht zal in de Handelingen worden opgenomen.

De heer Van Doorn vraagt den Inleider, of de syntactische vorm *„hij groet aan me"* onder Spaanschen invloed staat?

Inleider antwoordt, dat zulks mogelijk, doch niet noodzakelijk is.

Ook Dr. Knuttel richt eene vraag tot den Inleider: is de woordenschat bij de Portugeesche families afzonderlijk gebleven en niet door andere Joden overgenomen?

Hierop antwoordt Inleider bevestigend: de afscheiding tusschen Portugeesche en andere Joden is zeer sterk.

De Voorzitter sluit hierna de vergaderingen der afdeeling met hartelijken dank aan de sprekers, aan de hoorders en aan den secretaris.

Afdeeling der Geschiedenis en Archaeologie.

Vergadering op Woensdag 30 Maart.

De Voorzitter, Prof. Dr. C. H. Th. Bussemaker, opent de vergadering met een woord van welkom aan de aanwezigen, deelt mede dat de heer R. D. Baart de la Faille het secretariaat der afdeeling op zich heeft genomen, en geeft het woord aan Dr. J. S. Theissen voor zijn voordracht over:

De Fransche Regeering en de Fransche Revolutie.

Enkele jaren geleden, in 1902, deed Prof. Adelbert Wahl het eerste deel verschijnen van z'n *Vorgeschichte zur französischen Revolution*; in 1905 volgde het tweede en laatste deel. Een zorgvuldige verkenning van het terrein in vele richtingen was voorafgegaan; de resultaten daarvan had de schrijver neergelegd in een reeks van studiën, in het groote boek verwerkt en vereenigd. Het geheel draagt een sterk martiaal karakter; het is bedoeld als een oorlogsverklaring aan alle tot op dat oogenblik bestaande voorstellingen van de oorzaken van de Fransche Revolutie. Ongetwijfeld is er iets groots, iets imponeerends, in de gansche onderneming, in die onvermoeide uitvallen naar alle kanten; dat de schrijver hoogelijk ingenomen moet zijn met z'n arbeid is licht te begrijpen, want hij toont zich een bewonderaar bovenal van de kracht en z'n werk is verpletterend in menig opzicht.

Dat er bij zóóveel slagen enkele in het ijle vallen, dat de brandende strijdlust tot wat Donquichotterie nu en dan verleidt,

ligt evenzeer voor de hand. Met dat al, Wahl's boek heeft groote verdiensten; dat de Fransche Revolutie niet is opgeweld uit diepten van ellende, Jaurès heeft het met klemmende argumenten betoogd, maar Wahl heeft het nog eens dik onderstreept, en heeft andere feiten, die min of meer op den achtergrond waren gedrongen, en die toch als oorzaken van de Revolutie van niet te onderschatten beteekenis zijn geweest, weer in het volle licht geplaatst: o. m. den slechten staat der middelen van verweer, die 't Ancien Régime ten dienste stonden; allereerst den brutalen tegenstand der Parlementen; den invloed ook der buitenlandsche politiek op den gang der zaken in het binnenland. En toch, ondanks de gulle erkenning van de vele voortreffelijke eigenschappen van het werk, ging het mij als de recensenten wier beoordeelingen ik las, als Theodor Ludwig, als Friedrich Luckwald, als Glagau in z'n boek *Reformversuche und Sturz des Absolutismus in Frankreich:* van den eersten schrik bekomen vond ik mij er niet van overtuigd dat mijn voorstelling geheel of zelfs ook maar grootendeels onjuist was geweest. De regeering en de regeeringsvorm van Frankrijk achtte ik schuldig aan het ontstaan van nieuwe of het herleven van oude denkbeelden op politiek gebied, die machtigen steun vonden in een algemeene geestesrichting van den tijd; zij, de regeering miste de tact, om daaraan leiding te geven, om de kracht, die er school in het jonge, dienstbaar te maken aan de regeneratie van den afgeleefden staat, om het opbloeiende, dat eens volwassen zou zijn, en dan geen voogdij meer zou dulden, bij voorbaat door vriendschapsbanden aan zich te binden. En ellende werd er ook toen meer dan te over geleden, om het niet moeielijk te doen vallen de machten uit de diepte op te roepen voor het vernielingswerk noodig.

Zóó, in hoofdlijnen, had ik het mij voorgesteld; maar „nichts wäre verkehrter, nichts wäre verfehlter" als een dergelijke opvatting te handhaven. De regeering is, zwakheid uitgezonderd, maar weinig schuldig; veel minder nog de regeeringsvorm; de oorzaken der Revolutie, verklaarde Wahl in een voordracht,

die hij in Februari 1908 hield in de „Kulturwissenschaftliche Gesellschaft" in Freiburg, zijn:

1°. een voor den Staat hoogst gevaarlijke, op het „diesseitige" gerichte, sterk individualistisch getinte, onhistorische denkrichting en stemming, wortelende vooral in de literatuur, en waaruit de vage idee der „vrijheid" geboren zou zijn;

2°. een groote eenstemmigheid van alle Franschen, wat betreft die denkrichting en

3°. een wilde opgewondenheid en prikkelbaarheid; alles gepaard met onvoldoende uiterlijke en innerlijke weerbaarheid der regeering.

Nu zal ongetwijfeld een groote prikkelbaarheid licht voeren tot heftige uitbarstingen; maar ze is in dezen tijd mèt de sentimentaliteit, den tranenrijkdom, die er de symptomen van zijn, internationaal; en de prikkel, die wordt aangebracht, bepaalt toch de richting der uitbarsting; op zich zelf ligt die stemming niet verder van het „Hosanna!" dan van het „Kruisigt hem!" Bovendien, de wilde opgewondenheid, waarvan sprake is, wordt pas geconstateerd in 1787 en volgende jaren, d. w. z. op of over den drempel der Revolutie: een omwenteling, die zoo eenzijdig telkens en dan zoo geheel beslag legt op de aandacht en daardoor zoovele factoren, die onder andere omstandigheden remmend op de handeling zouden hebben ingewerkt, uitschakelt, kàn toch haast niet in alle kalmte verloopen. — Dan resteert dus alleen de voor den staat zoo hoogst gevaarlijke denkrichting, aan alle Franschen gemeen, en wortelende in de literatuur. „Diesseitig" is zij; maar revolutie's zijn toch ook wel voorgekomen bij een sterk op het „Jenseits" gerichte denkwijze en Rousseau staat in dezen op de schouders van zijn Hugenotenvoorgangers. Sterk individualistisch is ze getint; ik kom daarop straks nog terug. Veel eerbied voor het historisch gewordene toont ze zeker niet; de vaag is maar of het subject daarvan oorzaak is, dan wel het object. Verder lijkt het mij juister „staat" door „bestaanden staatsvorm" te vervangen; dat de Franschen der 18e eeuw ontkenden, dat de stààt een èigen roeping had, b.v. „den Schutz seiner Macht und seiner Ehre,

oder die Ausdehnung seiner Macht", is toch kwalijk te rijmen met den nadruk door Wahl en na hem nog eens weer door Glagau gelegd op het échec der regeering in de buitenlandsche politiek, als mede-oorzaak van de ontevredenheid binnenslands. En wat de stemming dàn zelve betreft, ze is m. i. al weer even onafscheidelijk van en noodzakelijk voorafgaande aan elke omwenteling, als het worden aan het zijn, als b.v. de zoogenaamde juridische phase van den Amerikaanschen vrijheidsoorlog aan de gewapende. Geen doel — om met de woorden van Dr. Colenbrander te spreken — dat ooit wordt bereikt, als het niet te voren, in een toestand van onhistorisch voelen, vurig begeerd is geworden; of — met Lamprecht — revolutie's worden pas doorgezet als de menigte door een fanatiek geloof aan ideale voorstellingen wordt aangegrepen. — Eindelijk, de mate van algemeenheid dier stemming is, zoo mogelijk, eerst nog nader vast te stellen.

Bedoelde gevaarlijke denkrichting en stemming, die al is de wòrdende handeling, moet dus verklààrd worden, niet geconstateerd, wil men de diepste oorzaak van het doen zelf kennen. Zij wortelt in hoofdzaak in de literatuur, meent Wahl. Maar de lessen der 18de-eeuwsche schrijvers en wijsgeeren zijn zeer verschillend en bieden voor velerlei, zelfs tegengestelde richtingen een uitgangspunt; Edmé Champion's pas verschenen studie over den invloed van Jean Jacques Rousseau op de Fransche Revolutie heeft althans dàt wel bewezen. Dan moet dus een keuze worden gedaan op grond van een weer nader te verklaren voorliefde; het publiek moet — zooals Taine het uitdrukt — zich willen laten overtuigen, in een zekere richting gepraedisponeerd zijn daartoe, en althans van de 18de eeuw geldt het: „l'esprit d'examen, l'esprit de critique etaient dans l'air", woorden van Sorel, die ook Wahl moet onderschrijven. Immers, hoe groote minachting hij ook, om haar afhankelijkheid en onbepaaldheid, heeft voor de publieke opinie, zij volgde de encyclopedisten niet in hun uitgesproken atheïsme, heet het hier, en elders: „Auch von den Physiokraten nahm die öffentliche

Meinung lange nicht alles an" of, sterker nog, van Rousseau's werken: „Sie sprachen aus, wie so viele Bücher, welche groszen Erfolg erzielen, das, was jeder schon halb gedacht und was jeder hören wollte". Dat beweren strookt volkomen met Aulard's conclusie: „Tous ces écrivains sont plutôt les interprètes que les auteurs d'un état d'esprit qui se manifesta, dès le milieu du XVIIIe siècle, parmi les personnes cultivées". 't Komt ook met Sorel's opmerking overeen: „Les philosophes ne créent pas les causes de cette revolution, ils les manifestent, ils les animent, ils les passionnent, ils les multiplent, ils en précipitent le développement". Maar bij Wahl blijft dan het vraagteeken staan, dat de beide laatstgenoemde schrijvers althans gedeeltelijk wegnemen, de een als hij vervolgt: „ce sont les fautes et les vices de Louis XV, qui amenèrent l'opinion dirigeante, vers 1750, à critiquer librement la monarchie", en de andere als hij zegt: „les philosophes apportent à la révolution, *que les fautes du gouvernement ont préparée*, des chefs, des cadres, une doctrine, une direction, l'entrainement des illusions, l'irrésistible élan des espérances". En Jaurès nog meent, dat zonder achtergrond „les clartés éblouissantes de la philosophie du XVIIIe siècle et le voltairianisme même, si rapide et si aisé, n'auraient été que des flammes légères, courant à la surface de la société".

Eindelijk, de vrijheid, de „libertas", die de vrucht der laat-achttiende-eeuwsche stemming zou zijn, ze is niet toen voor het eerst de leus geweest, waaronder de strijd tegen het absolutisme werd aangebonden.

Zeer sterk geldt van Wahl's werk: „C'est le ton qui fait la musique"; ondanks scherpe kritiek nu en dan is de grondtoon van zijn boek een apologie van de Fransche regeering in de 18[e] eeuw. De verdediging betreft koning en hof; binnenlandsche- en buitenlandsche politiek.

De tijd laat niet toe retouche en lijst weg te nemen van de beeltenissen der personen om de oorspronkelijke opname meer

duidelijk aan het licht te brengen; evenmin om na te gaan, in hoeverre in de buitenlandsche politiek toch ook andere zeer ernstige fouten zijn begaan; genoeg zij het, wat dit laatste betreft, te constateeren dat ik mij met de verdediging van Frankrijks houding bij den Renversement des alliances ganschelijk niet kan vereenigen.

Iets uitvoeriger wensch ik stil te staan bij de beschouwing der binnenlandsche politiek. Frankrijk werd, heet het, in de 18^{e} eeuw, na Lodewijk XIV, niet despotisch geregeerd! 't Bewijs daarvoor is het feit, dat ieder, de hooge ambtenaren voorop, ondanks regeering en wetten, steeds meer doet wat hij zelf goedvindt. Volgens deze bewijsvoering zou despotisch dus regeeren, wie zich tegen elken prijs, hardhandig desnoods, doet gehoorzamen, wie daarbij voor geen geweldmaatregelen terugdeinst. In de handelingen ligt het karakteristieke. Dit is echter van wat het Fransche woord „despotisme" beduidt slechts de ééne en misschien minst essentieele helft; Wahl staat ze voornàmelijk voor oogen, een verschijnsel, licht te verklaren uit zijn onvoorwaardelijke onderschrijving van het „quid vanae sine moribus leges". Om nu tot de andere beteekenis te komen: „das „Wort Absolutismus ist in die französische Sprache nicht übergegangen" — zegt Reinhold Koser — „es kann hier nur mit „despotisme" wiedergegeben werden". En van dat despotisme heeft Jean Bodin de definitie gegeven; het is de summa in cives legibusque soluta potestas. Toch zeker niet los van wetten in dien zin, dat ze zonder zelf bepaalde regels zou regeeren; ook niet zóó, dat ze tegen die door haar zelve gestelde ordeningen, zoo lang zij ze laat bestaan, ingaat; ze kan ze immers intrekken, wijzigen, vervangen door andere. Montesquieu heeft de bedoeling duidelijk gemaakt; despotisme is die regeeringsvorm, waarbij een enkele regeert, niet naar vàste wetten, maar naar eigen luim en goedvinden. Liggen wel vàste wetten aan de regeering van den enkele ten grondslag, dan hebben we met een „monarchie" te doen. En in Frankrijk, meent Montesquieu, bestaan zulke „lois fondamentales". Waarin, wordt dan de vraag, bestaat de

bedoelde vastheid, waardoor ze fundamenteel kunnen worden? Niet in absolute onveranderlijkheid; die is ondenkbaar en ze zouden er dus op zich zelf reeds door veroordeeld zijn; maar hierin, dat ze niet éénzijdig gewijzigd kunnen worden. Een brochure, die verscheen even voor het samenkomen van de Notabelen, en die onder heftig protest tegen het „despotisme' een lofzang aanheft op de „monarchie" in den zin, door Montesquieu aan het woord gehecht, kan uitnemend tot illustratie dienen. Hierin wordt met zooveel woorden gesproken van grondwetten, die de monarch niet allèèn veranderen kan. Hierin ligt de kiem òòk van Montesquieu's deeling der regeeringsmachten, het nieuwe moment, dat tot een nieuwe orde van zaken zal uitgroeien. De adel, maar vooral het parlement is volgens hem de wachter, maar het parlement beschouwt zich als de representant der Staten-Generaal, als de vervanger van de vertegenwoordigers der natie. Nu is ongetwijfeld het parlement een wonderlijke vertegenwoordiging van het volk, en de strijd door eigen ambtenaren, in zóó scheeve positie, tegen de kroon gevoerd, is buiten kijf weerzinwekkend. Maar hoe men het recht der regeering om eenvoudig ook nog dezen vijand van het despotisme op zij te schuiven bij eigen wilsbesluit samen wil rijmen met de bewering dat Frankrijk toch eigenlijk niet despotisch geregeerd werd, is mij een raadsel. Door een beroep op de quasi-committenten alleen van het parlement lijkt mij dat mogelijk, maar de strijd tegen de politieke bemoeiingen van het opperste rechterlijke college wordt de gansche 18e eeuw door gevoerd, het toegeven aan den drang naar bijeenroeping van Staten-Generaal komt pas aan den vóóravond van de revolutie. En dàn nog is dit het standpunt der regeering, door Lamoignon vertolkt: de koning alleen heeft de souvereine macht in het rijk, de wetgeving berust ongedeeld bij hem, zonder dat hij daarbij van iemand, wien dan ook, afhangt. Sterk verzet de vorst zich tegen eenige beperking der monarchie: „die Idee dauernde Generalstände zu schaffen, ist umstürzlerisch gegen die Monarchie, welche nur deswegen *absolut* ist, weil ihre Autorität

nicht geteilt ist". Om de regeering te redden staat hier dan aan den voet der pagina: „wobei natürlich mit Bossuet, den Parlementen, Montesquieu u. v. a. scharf zwischen Absolutismus und Despotismus unterschieden wurde"; ik meen aangetoond te hebben dat „Absolutismus" „Despotismus" is, terwijl de „monarchie" van Montesquieu, hier eigenlijk bedoeld, juist toen in den strijd met het parlement op zijn heftigst aangetast werd. In het gevaar toch bijzonder aangewezen op zijn vermeende committenten, was dit college tot steeds bepaalder leuzen gekomen, tot een program nu à la Montesquieu, door Duval d'Esprémenil straks openlijk geuit: een „Verfassung", waarin als grondlijnen o.a. erfelijke, maar door vàste wetten beperkte monarchie, en het budgetrecht der natie, toch wel door haar vertegenwoordiging. De regeeringsvorm van Frankrijk is dus een despotische gebleven tot aan den ondergang van het Ancien Régime toe. Nu en dan, in tijden van capituleeren der regeering, hooren we ook uit haar mond een toespeling op zekere „lois fondamentales", die niemand precies zou kunnen bepalen, of op natuurlijke menschenrechten, nog niet geformuleerd, maar nergens ontmoet men een poging om een nieuw systeem voor het oude in de plaats te stellen, om vorm en gestalte te geven aan de nieuwe denkbeelden, die nu in vaagheid doorgroeien tot wilde fantasieën. — De lettres de cachet werden, onder Lodewijk XVI, maar in enkele gevallen meer gebruikt, en door de drukpers werd verspreid wat men thans niet meer zou durven uitgeven. Maar intusschen in principe bestond dan toch nog steeds de mogelijkheid tot willekeurige inhechtenisneming en bestond nièt de vrijheid van uiting der gedachte. En om van de Franschen, die wisten wat Lodewijk XIV en Lodewijk XV geweest waren, die vreesden voor den mogelijken terugkeer van misbruik van koninklijke macht, die door het vaderlijk karakter van het despotisme van Lodewijk XVI niet allen gerustgesteld werden, om van hen tevredenheid te eischen bij slappe praktijk alleen, zonder verandering van grondslag, het is m. i. te veel gevergd. Wahl ziet niets positiefs in de opkomende ideeën, geen beginsel, dat alleen nog zoekt naar een bepaalde formuleering; ze zijn,

volgens hem, niet anders dan negatief reageerende tegen het bestaande, destructief voor den staat; hij ziet niet, of althans hij legt er niet genoeg den nadruk op, dat ze de kiem van een andere toch ook bestaanbare orde van zaken in zich bergen. En als enkel destructtief hebben ze geen reden van bestaan, want er valt maar matig te kritiseeren, veel meer te waardeeren; „der alte Staat war kein absterbender, verfaulender Körper". Op dat laatste moge 't een en ander zijn af te dingen; Wahl heeft tal van feiten bijgebracht, die geneigd maken tot groote reserve, vergeleken bij het vroegere oordeel over het Ancien Régime. Maar over de kern van z'n redeneering kan men toch zeer afwijkend van hem oordeelen. De vrijheidsidee, waar ze triumpheerde, heeft toch herhaaldelijk de vaagheid van haar negatieve phase afgelegd voor de positieve belichaming in zeer bruikbare staatsvormen; ze is meer dan eens een plant gebleken vol groeikracht, die alleen, als al wat jeugdig is, leiding en beperking noodig had in haar eerste, al te weelderige opschieten; dat ze beloften voor de toekomst in zich kan bergen, bewijzen de vruchten, die er aan gerijpt zijn: onze republiek, ook in de dagen harer grootheid, is er een van; evenzoo, maar op een ander terrein, het protestantisme, en variëteiten zijn de vele constitutioneele staatsinrichtingen van het heden en het verleden. Dat de groei der vrijheidsidee samengaat met een neiging tot individualiseering, ligt in den aard der zaak; dat ze veel zal moeten zoeken, wikken en wegen om te komen tot een stelsel, dat velen, liefst zeer velen zal voldoen, is natuurlijk; maar ik zou willen vragen welke idee is op den weg naar de toestanden, die er de practische toepassing van zijn, niet tastend voorwaarts gegaan? En nu kom ik tot mijn onderwerp terug. Is niet ook in dezen de Fransche regeering ijverig werkzaam geweest om de catastrophe van het einde der 18 eeuw in de hand te werken? Het zaad was ook in Frankrijk, zoo goed als overal elders, aanwezig; dat bewijzen de cahiers der états-généraux van de 14de tot de 17de eeuw. Zij, de regeering, heeft den akker toebereid. „Assurant au peuple les principaux

résultats qu'il attendait de la liberté, elle lui fit, pour un temps, oublier le principe"; maar terwijl haar matiging als despote haar krachtig had gemaakt, wekt ze scherpe kritiek, d. i. doet ze de idee der vrijheid, van het niet-despotisme, ontkiemen door haar overmaat. „La conclusion générale" — zegt Lavisse aan het slot der regeering van Lodewijk XIV — „où toutes les autres aboutissent et se résument, est donnée par le fait que la monarchie ne survécut à Louis XIV que de soixante-quatorze ans, à peu de chose près la durée de son règne. Louis XIV a usé la monarchie française". Zij was gebracht uit den staat van evenwicht; Frankrijk had den stoot gekregen naar de ééne zijde, waarop de terugval naar den anderen kant moest volgen; en meer dan gewone handigheid zou er noodig zijn, om het op te vangen in z'n vaart en in balans terug te brengen. — Dat zóó de toestand was, toen de zonnekoning heenging, daarvan is ook Wahl overtuigd. En alles, ook dat erkent hij, hangt in een absoluut geregeerden staat af van den persoon des konings. Dan hadden de opvolgers van Lodewijk XIV bouwmeesters moeten zijn, geen oplappers; meer moest van hen geëischt worden dan de durf en de kracht om de bijl te leggen aan den wortel van het jonge leven, dat zoo machtig begon op te groeien; er moest geleid en besnoeid worden met tact, opdat het nieuwe vorm zou krijgen en doelmatig worden in plaats van hinderlijk. En daarin, in tact vooral, waarin de heerscherskunst bestaat, zijn de regeeringen der 18de eeuw te kort geschoten. Niet dat ze te veel geluisterd hebben naar de publieke opinie, moet men haar verwijten, maar dat ze er niet goed naar geluisterd hebben; dat ze, bij het al luider opklinken van de stem der kritiek niet bijtijds getracht hebben naar het scheppen b.v. van een orgaan, waarin zich die openbare meening in al hare, ook minst brutale uitingen, kon doen hooren.

En nog in een ander opzicht is de houding der regeering van invloed geweest op het uitbreken van de Revolutie. Een der bedenkelijke eigenaardigheden van de voor den „staat" zoo

gevaarlijke denkrichting van de 18e eeuw, nauw samenhangende met het veldwinnen der vrijheidsidee, is het individualistische, dat haar eigen is. En wat hebben nu niet juist de Fransche koningen met alle macht dat individualisme in de hand gewerkt. Wahl ook heeft er den nadruk opgelegd dat, voor zoover het den strijd tegen den adel als gesloten stand betreft, de Revolutie slechts het werk van het koningschap heeft voortgezet. Een reeks van overwinningen op het ultramontanisme heeft een op grond van afhankelijkheid volgzame geestelijkheid gekweekt, die in haar afhankelijkheid haar esprit de corps gedeeltelijk moest inboeten. — En eindelijk, wat den 3den stand betreft: geen états-généraux meer; gewestelijke staten in een klein en steeds slinkend getal van provincie's, alleen om belastingen om te slaan over de gemeenten; de gemeentebesturen met die der provincie's in alles afhankelijk van de vertegenwoordigers van het centraal gezag: de intendanten en hun sub-délégués. „Tout est devenu peuple devant lui", zegt St. Simon te recht, sprekende van Lodewijk XIV en het is onder Lodewijk XV en een groot deel der regeering van Lodewijk XVI niet anders geworden. Gaat het dan aan het Fransche volk, als oorzaak der revolutie, te verwijten gebrek aan politieken zin, aan organisatorisch talent? Des te gemakkelijker moest het de regeering vallen, zelve als organisator succes te hebben, had ze er maar de geschiktheid, de noodige takt toe bezeten. In tijden van sterk individualisme is het mogelijk banden te vlechten, die men anders te vergeefs zal zoeken te knoopen: Luther en Calvijn hebben zeldzaam trouwe en moedige aanhangers gehad, Cromwell is machtig geweest onder de Independenten; dezelfde Fransche troepen, van zóó inferieur gehalte, dat ze dààrom den troon niet konden schragen, streden in Amerika met voorbeeldige dapperheid. En hier had de regeering nog bovendien voor het prestige van haar eigen historische wording; zij heeft er geen gebruik van gemaakt om te hereenigen, wat zij zelve had ontbonden.

Geen star conservatisme van de zijde der regeering, wordt gezegd, is mede-oorzaak van de Revolutie; die regeering is

bijzonder toegankelijk voor stemmen uit de diepte; zij kenmerkt zich door een grooten, soms te grooten reformijver; de tijd van Lodewijk XVI...... maar dat is het h'm juist; aan den tijd van Lodewijk XVI gaat, nadat het vertrouwen op de absolute monarchie geducht was geschokt door de nalatenschap van Lodewijk XIV, de regeering van Lodewijk XV vooraf, en die regeering is, ondanks enkele zwakke pogingen, er niet in geslaagd het geschokte vertrouwen te herstellen, het beginsel, waarvan men heil verwachtte, te doen vergeten door zelf het heil te brengen; en hoe kon zij slagen, waar zij de haat niet wegnam en minachting zaaide bovendien? Het principe raakte dus niet in vergetelheid, integendeel het dijde uit tot een theorie; uit de vrijheidsdrang groeiden, als elders, de rechten van den mensch, hier de natuurlijke, zooals bij een andere gelegenheid de door God gegevene, en dan krijgt ten slotte de vraag om hervorming een ondergrond, die de regeering niet straffeloos meer kàn negeeren. Als dan op het uiterste nippertje, met het mes op de keel, ièts slechts in de richting van de hoofdvordering wordt toegegeven, kan het toch niet verbazen dat de eischen niet op eens verstommen, te meer niet daar een wèloverwogen en vastbesloten tegemoetkomen, ook volgens Wahl's meening, zelfs nog in 1788 de uitbarsting der Revolutie had kunnen voorkomen. „Wenn er, d. i. Necker, ein festumrissenes Verfassungsprogramm gleich in September 1788 vorgelegt hätte, so wären die Aussichten der Monarchie wohl gar keine so schlechten gewesen". Dat is erkennen, dat de regeering, hoe hervormingsgezind ook, behoudend is gebleven in de hoofdzaak.

Mijn vroegere voorstelling van de oorzaken van de Fransche Revolutie heb ik, na de lectuur van Wahl's boek, in details hier en daar aanmerkelijk moeten wijzigen; niet echter in dit opzicht, dat ik ook nu nog de regeeringsvorm en de regeering van het 18e eeuwsche Frankrijk voor een niet gering gedeelte en niet uit zwakheid alleen, schuldig acht aan het uitbreken van de omwenteling op het einde dier eeuw.

Aangezien geen der aanwezigen met den spreker van gedachten wenscht te wisselen, bedankt de Voorzitter hem met een woord van groote waardeering, en geeft hierop het woord aan Prof. Dr. J. Huizinga voor zijn voordracht:

Over de bronnen der geschiedenis van den Middeleeuwschen scheepsbouw.

De bronnen, waaruit wij onze kennis van den scheepsbouw in de Middeleeuwen putten moeten, liggen zoo uitermate verspreid, dat het geen nut heeft, in korten tijd een eenigszins uitvoerig overzicht te willen geven. Het verdient de voorkeur, aan de hand eener algemeene classificatie, door enkele voorbeelden te illustreeren, van welken aard de informaties zijn, die de verschillende categorieën van bronnen ons opleveren. Men kan onderscheiden: Overblijfselen, Afbeeldingen, Literaire berichten (dichtwerken en kronieken), Bescheiden en Taalkundige gegevens.

Door overblijfselen zijn wij het best ingelicht omtrent de praehistorische en Oud-germaansche periode, vooral wat betreft den Skandinavischen scheepsbouw. Hierbij wil spreker echter thans niet stilstaan. Het onderzoek van een onlangs in de provincie Groningen bij 't Waar aan het licht gekomen schip moest tot later worden uitgesteld, wanneer men het voorloopig weder bedekte vaartuig opnieuw kan uitgraven.

Tot het afbeelden van schepen waren allerlei aanleidingen aanwezig, zoowel in de kerkelijke kunst alsook op zegels, wapens enz. — Al deze afbeeldingen vertoonen echter vaste gebreken, hoofdzakelijk te omschrijven als: 1 slaafsche reproductie van traditioneele iconografische typen, die niet aan de werkelijk in zwang zijnde scheepsvormen beantwoorden. 2 schematiseering van het scheepsbeeld met verwaarloozing van alle détails. 3 opoffering van de juistheid in de weergeving der afmetingen ter wille van de eischen eener behoorlijke vakvulling. Eerst de perspectief brengt hier verbetering. — In het laatst der 15de eeuw krijgt men opzettelijke afbeeldingen van verschillende scheepsvormen

(Meester W. A.). Dit alles wordt door lichtbeelden toegelicht. Door nauwkeurige vergelijking van een groot materiaal aan afbeeldingen onderling en met jongere en juistere afbeeldingen, kan men de evolutie van het scheepsmodel en de tuigage althans in hoofdzaak nagaan.

Bij de bespreking der literaire berichten wordt de beteekenis behandeld van het bericht in Reigersbergh's Kroniek van Zeeland en Velius' Kroniek van Hoorn omtrent den eersten bouw van karveelschepen hier te lande.

Onder de bescheiden nemen de rekeningen de eerste plaats in. Er wordt gewezen op de groote belangrijkheid van de gegevens in de rekeningen der Grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis; in het bijzonder wordt stilgestaan bij de posten, die een „colzwijn" en „grontwaghers" vermelden.

Een kritische behandeling van den zeer internationalen taalschat aan scheeps- en zeevaarttermen kan nog de gewichtigste diensten doen voor de kennis van de geschiedenis van den scheepsbouw.

Prof. J. W. Muller maakt van de gelegenheid tot debat gebruik door de aandacht te vestigen op de volledige beschrijving van een schip in Cornelis Everaert's Spel van Maria ghecompareirt bij den Scepe.

Mr. Bouricius vraagt inlichtingen over de uitdrukking schraveelders, bij Delftsche veren.

Dr. Posthumus brengt het verschil tusschen schepen voor de zee- en binnenvaart ter sprake.

Dr. Boekenoogen wijst op afbeeldingen in Parijsche handschriften en doet een nadere vraag omtrent de etymologie van den dorpsnaam Assendelft, welke door den spreker wordt beantwoord.

Prof. Blok herinnert hierbij aan de praedones in deze streken in de 11de eeuw en later, en tevens aan de belangrijke scheepvaart van het dorp, welke onder meer uit tolvoorrechten blijkt.

De Voorzitter wekt ten slotte de aanwezigen op, gegevens omtrent dit onderwerp, waarop hun aandacht valt, aan Prof. Huizinga te zenden.

Daarna verkrijgt Mr. Dr. N. W. Posthumus het woord voor zijn rede, getiteld:

Bevolkingsverhoudingen in een Hollandsche stad op het eind der zestiende eeuw.

De bevolkingsstatistiek heeft tot heden in Nederland weinig beoefenaren gevonden, hoewel de bronnen in genoegzamen getale aanwezig zijn. De reden ligt in de onbekendheid met de groote waarde dezer registers voor onze kennis der sociale verhoudingen. De mededeelingen van oudere schrijvers zijn meestal onbetrouwbaar, daar het ruwe schattingen zijn. Slechts die opgaven mogen gebruikt worden, die op preciese tellingen berusten.

De bevolkingsstatistiek eindigt niet met de bepaling van de grootte der bevolking, maar moet ook de samenstelling der bevolking duidelijk maken. In het buitenland is dit reeds gedaan, o. a. door Bücher, wiens werk over dit onderwerp baanbrekend is, en in België door Pirenne.

De bevolkingsverhoudingen, door spr. te behandelen, zijn die van Leiden uit de eerste jaren van den tachtigjarigen oorlog. Het geldt hier dus verschijnselen in een der belangrijkste steden van Holland. Geput is uit een register van 1581, dat den stand van de geheele bevolking op een bepaalden datum aangeeft. Het is zeer volledig, daar de telling uiterst nauwkeurig geschied is. Huis aan huis werden de personen door een commissie beschreven volgens een instructie door het gerecht opgemaakt. Opgeteekend werden alle personen van het gezin, de plaats van herkomst, beroep, waarbij onderscheid tusschen meester en knecht gemaakt werd, dienstboden, studenten en andere inwonenden. Het register vertoont ons Leiden in een overgangsperiode; wel vestigen zich vele vluchtelingen, met name Zuid-Nederlanders, na het beleg

in Leiden, maar toch is het accres der bevolking sinds 1574 niet bijzonder sterk, daar in 1581 slechts 700 personen meer in de stad blijken te wonen; zij bedraagt in dit laatste jaar 12192 personen. Dit cijfer verschilt niet veel met het middeleeuwsche bevolkingsaantal, toen Leiden ongeveer 12000 zielen telden. Zoo blijkt uit het register ten duidelijkste, dat eerst later, in elk geval na 1585 de bevolkingstoename belangrijk is geweest.

Uiterst belangrijk is het register van 1581 voor de kennis van de samenstelling der bevolking, die in vele opzichten met de vijftiende-eeuwsche verschilt. De gegevens over de verhouding der geslachten zijn zeer merkwaardig. Op elke 1000 mannen blijken in Leiden 1333 vrouwen voor te komen; voor 1899 zijn deze cijfers voor geheel Nederland 1000 m.: 1024 vr., voor Leiden 1000 m.: 1135 vr. Noodzakelijk moet bij dit teveel aan vrouwen een zeer brandend vrouwenvraagstuk bestaan hebben, waarvan de oorzaken voor een deel gelijk zijn aan die van tegenwoordig. Bijzondere oorzaken hebben dit overschot aan vrouwen te Leiden nog in de hand gewerkt, n.l. het verlies aan mannelijke levens, dat het beleg en de opstand eischte, blijkende uit het groote aantal weduwen — 898 tegen 60 weduwnaars — en de vele tot de wereld terugkeerende geestelijke zusters. Het wil spr. voorkomen, dat een zeer nauw verband bestaat tusschen de opkomst van de textiel-nijverheid omstreeks 1585 en dit groote overschot aan vrouwen, daar het den ondernemers hierdoor mogelijk was voor de lichtere werkzaamheden de goedkoope arbeidskracht der vrouw te gebruiken.

Het aantal kinderen is 2,2 per man tegen 2,6 in 1899. Het kinder-percentage blijft dus beneden dat van het moderne Leiden. Dit verklaart ten deele het geringe accres der bevolking sinds 1574.

Bij het nagaan der grootte van de huishoudens valt het groote aantal afzonderlijk levende personen op, hetwelk dat van Leiden in 1899 met niet minder dan 16 % overtreft. Dit frappante verschijnsel houdt verband met de talrijke categorie van zelf-

standige vrouwen, ongehuwde of weduwen, wier verlatenheid, zooals gezegd is, voor een groot deel door den oorlog te verklaren is. Het aantal huishoudens blijkt verder het aantal huizen te overtreffen, zoodat in dit opzicht Leiden het middeneeuwsch aspect verloren heeft, daar tijdens de middeleeuwen in het algemeen in elk huis niet meer dan een huishouden werd aangetroffen.

Bij het nagaan van de herkomst der bevolking blijkt, dat 42 % der mannen niet uit Leiden afkomstig is, een percentage, dat het moderne verhoudingscijfer nog met 6 % overtreft. De mannen onderscheidende in zelfstandige mannen, knechts en studenten blijkt, dat de twee eerste groepen zich voornamelijk recruteerden uit den onmiddellijken omtrek van Leiden en uit Vlaanderen, de laatste in hoofdzaak uit Noord-Nederlandsche steden. Wat zich in deze cijfers vooral manifesteert zijn de twee belangrijke factoren, die op het geheele sociale leven van Leiden in die jaren hun stempel gedrukt hebben, n.l. de trek uit de Zuidelijke Nederlanden naar het Noorden en de bestaande onzekerheid op het platte land. Onder de nieuwe poorters bevonden zich vele Zuid-Nederlanders, die door hun industrieele kennis niet weinig tot den bloei der stad hebben bijgedragen. Uit een naar het register samengestelde statistiek, loopende over 2919 personen, blijkt de beroepsstructuur een geheel andere te zijn dan in de middeleeuwen. Vooral frappant is, hoezeer Leiden haar industrieel karakter verloren had; terwijl de groep der landbouwende bevolking gestegen was tot 8 % tegen 1 % in 1498, is de industrie sterk achteruit gegaan. De wolindustrie, die in de middeleeuwen aan Leiden haar bijzonder karakter gaf en waarin in 1498 ± 40 % van allen die een beroep uitoefenden werkzaam waren, verschaft in 1581 nog slechts aan 28 % een bestaan. Het opkomen van de linnenweverij is waarschijnlijk toe te schrijven aan het opkomen van den landbouw, het binnentrekken van vele boeren, en misschien ook aan de mode. Verkeer en handel zijn vooruit gegaan, detailhandel daarentegen verdrongen.

Ten slotte de sociale verhouding der verschillende personen in het productieproces. Het aantal knechts blijkt zeer gering, 1 op elke 5,6 zelfstandigen meester, een groot verschil met de middeleeuwen, waar vijf of zes knechts o. a. bij de vollers geen uitzondering waren. Het klein bedrijf blijkt dus overwegend te zijn. Uit dit alles blijkt de groote waarde van het register van 1581, dat niet alleen een blik geeft op de sociale structuur van Leiden in de eerste jaren van den opstand, maar waarvan waarschijnlijk de gegevens in het algemeen ook op de toestanden in de andere Hollandsche steden in deze periode van toepassing zijn. Zoo verkrijgt dit register eene meer algemeene waarde.

Spr. hoopt, dat historici en economen niet zullen aarzelen, het tijdroovende werk van de bearbeiding van soortgelijke gegevens op zich te nemen, waardoor onze kennis van de economische verhoudingen in vroegere eeuwen zeer zal worden gebaat.

Dr. Gosses vraagt thans naar de oorzaak van het geringe kindergetal, waar Bücher ook bij groote vruchtbaarheid op kleine gezinnen wijst, brengt de immigratie als tegenwicht ter sprake, en verschilt overigens met Dr. P. van meening over het geringe kindergetal als oorzaak van malaise.

Dr. Posthumus acht het onjuist, middeleeuwsche gegevens met die uit de 16e eeuw te vergelijken, en wijst op de moeilijkheid Leiden met een andere, sociaal gelijke stad te meten, vergelijkt slechts met den tegenwoordigen tijd, met Leiden in 1899.

Prof. Knappert vraagt naar den predikant Koolhaes, naar de verhouding in getalsterkte tusschen Katholieken en Protestanten, en naar het verband tusschen het register 1581 en dat van Rijnland 1602, en wijst op groote vrouwensterfte wegens slechte verloskundige hulp, waar Dr. P. juist de grootere mannensterfte heeft besproken.

Inleider antwoordt, wel iets over Koolhaes maar niets over de gezindten te hebben gevonden en bevestigt nog eens de grootere

mannensterfte met cijfers uit de 16e eeuw en vroeger. Eenig verband tusschen de twee registers kent hij niet, vermoedt wel dat 1581 een weerkrachtsonderzoek is blijkens het opgeven der schutters.

Dr. Colenbrander verwondert zich over het hooge migratiecijfer in 1581, dat juist in onzen tijd van verkeer voor Leiden aanzienlijk lager is, waarna Dr. P. opmerkt dat de stad naar verhouding veel sterker invloed in 1581 van immigratie ondervond dan geheel Nederland.

Dr. Haak vraagt naar de betrouwbaarheid van de bevolkingscijfers bij Orlers en anderen, welke blijkens antwoord van Dr. P. slechts gedeeltelijk op officieele gegevens berusten.

Nadat Dr. Burger mededeelingen over Koolhaes ten beste heeft gegeven, maakt de Voorzitter ten slotte opmerkzaam op de veel te weinig gebruikte verpondingskohieren van 1632 en 1732.

Hierna verkrijgt Dr. N. Japikse het woord voor zijn voordracht over:

De aard der volksbewegingen van 1747 *en* 1748 *in Nederland.* [1])

Spreker begon met er op te wijzen, dat er in de jongste literatuur over den aard dezer merkwaardige bewegingen geen eenstemmigheid bestaat; het wordt beweerd, maar ook betwist, dat er van democratie sprake in zou zijn. Om tot een bevredigende voorstelling te geraken, noemde de spreker het noodig, om, meer dan tot dusverre geschied is, kennis te nemen van de bedoelingen en wenschen der beide staatkundige partijen, die elkander in 1747 en 1748 bestreden; hij deed dit vooral aan de hand der pamflet-literatuur uit het tweede stadhouderlooze tijdperk. De regenten-partij, wier ideaal altijd in de handhaving eener zoo groot mogelijke stedelijke zelfstandigheid bestaan

[1]) Deze rede zal in haar geheel gepubliceerd worden in de *Gids*.

had en die dit ideaal na 1702 ten naaste bij bereikte, wilde niets dan het behoud van den bestaanden toestand, tot de rechtvaardiging waarvan ze zichzelf op het droit divin beriep. Hare regeerwijze had echter een volslagen vervreemding tusschen regeering en volk ten gevolge. De Oranje-partij, met verreweg het grootste deel der bevolking achter zich, ijverde voor het herstel van den vroegeren, volgens haar wettigen regeertoestand, waarbij zij een zeer groote macht aan den stadhouder toekende; in hare bedoeling lag vooral de versterking van het provinciaal gezag. Inderdaad mikte zij, hoewel onbewust, op het scheppen van een nieuwen toestand met monarchaal gezag voor het Oranje-huis; groot was de bewondering van verscheidene harer woordvoerders voor den Engelschen regeeringsvorm, terwijl bij sommigen dezer ook reeds de invloed van nieuwe schrijvers (Locke, Montesquieu, Voltaire) merkbaar was. In deze vermenging van oud en nieuw meende spreker den aard der volksbeweging van 1747 en 1748 het duidelijkst uitgedrukt te vinden. Deze gedachte werkte hij verder uit in een kort overzicht dier bewegingen zelf, die hij ten deele ook als democratisch van aard schetste, er ten slotte de aandacht op vestigende, dat bij Willem IV de wensch naar het herstel van het oude of de handhaving van het bestaande, voor zoover mogelijk, overwegend was; hij zag van het nieuwe niets en toch waren 1747 en 1748 bovenal te beschouwen als het voorspel van 1813.

Dr. Colenbrander betuigt zijn instemming met spreker's opvatting over het belang der pamfletten, welke echter weinig staatkundige overwegingen geven; in de bewegingen van 1747 en 1748 blijkt duidelijk dat de zuivere staatkundige plastiek in ons volk nog weinig is ontwikkeld.

Tot verdere gedachtenwisseling kan de Voorzitter wegens gebrek aan tijd geen gelegenheid geven.

Gecombineerde vergadering der Klassieke en Geschiedkundige Afdeelingen.

De Voorzitter, Prof. Dr. K. H. Th. Bussemaker opent de vergadering en geeft het woord aan Dr. A. Rutgers van der Loeff voor zijn voordracht, getiteld:

De Messeensche mysteriën.

In het jaar 1904 heeft Vollgraff in Argos een steen opgegraven, bevattend een orakel, dat Apollo *Πυθαεύς* omstreeks honderd jaar voor 't begin onzer jaartelling op aanvrage van den hierophant Mnasistratos ten behoeve van den staat der Messeniërs gegeven had met deze woorden:

„Den Grooten Karneïschen Goden brengen zij volgens oud gebruik een welgevallig offer; maar ik zeg den Messeniërs, dat zij ook de mysteriën moeten vieren".

Indien de Messeniërs den raad van den Argivischen god hebben opgevolgd, zullen zij niet lang daarna van staatswege mysteriën zijn gaan vieren voor Groote Karneïsche Goden, die door den staat Messene te voren alleen met een offer werden geëerd. Doch wij behoeven hun gehoorzaamheid niet te *veronderstellen*, wij kunnen ze *bewijzen*.

In het jaar 1858 heeft een gelukkig toeval in den Messeenschen demos Andania de aaneenpassende helften van een steen aan het licht gebracht, waarop het laatste gedeelte van een uitvoerig reglement is gebeiteld, door een ongenoemde staatkundige eenheid in het jaar 94 v. Chr. uitgevaardigd voor een mysteriënviering in een Karneisch heiligdom, waarbij Groote Goden waren betrokken, en in de laatste helft der tweede eeuw na Chr. verklaart Pausanias, de Grieksche Baedeker, dat hij in een Karneïsch heiligdom, een goed kwartier van de oude Messeensche stad Andania, waarvan in zijn tijd nog slechts ruïnes over waren, in mysteriën was ingewijd, die hij alleen bij die van Eleusis achterstelde.

Zoolang men alleen Pausanias en het reglement kende, kon men twijfelen en heeft men getwijfeld, of de staatkundige eenheid, die dit laatste heeft uitgevaardigd, Messene was dan wel Andania, waarover Strabo spreekt, alsof het in zijn tijd, omstreeks 't begin onzer jaartelling, nog een bewoond stadje was. Sauppe, Foucart en Dittenberger hebben zich voor Andania verklaard, Meister en Ziehen op betere gronden voor Messene. Het Argivische orakel bewijst, dat de twee laatstgenoemden juist hebben gezien, en daarom spreek ik ook niet over „de mysteriën van Andania", maar over „de Messeensche mysteriën".

Uit het orakel blijkt, dat vóór de mysteriën in den staatsgodsdienst werden opgenomen, Mnasistratos zich hun hierophant noemde. In het reglement wordt gesproken van een bus en van geschriften, die Mnasistratos voor de mysteriënviering had afgestaan en van een eergeschenk ter waarde van 6000 drachmen, dat de staat aan Mnasistratos had toegekend. Bovendien wordt bepaald, dat Mnasistratos voorop moet gaan in de processie, dat hij met vrouw en kroost deel mag nemen aan het officieele offermaal, dat hij gekend moet worden in de keuze van zekere ondergeschikten der feestcommissie, dat hij levenslang zorg moet dragen „voor de bron, die in de oude opschriften den naam van Hagna draagt, en voor het beeld, dat bij de bron gekomen is", en dat hij niet alleen op gelijken voet met den feestraad der hieroi mag deelnemen aan de offers en mysteriën, maar ook recht heeft op alles, wat bij die bron op een offertafel wordt gelegd, op de huiden der daar geofferde dieren en op een derde van het daar gebeurde geld.

Reeds dadelijk had Sauppe uit het reglement opgemaakt, dat Mnasistratos particuliere mysteriën aan den staat had overgedaan, en het orakel bevestigt die voor de hand liggende conclusie ten volle. Want twijfel aan de identiteit der verschillende Mnasistratoi is niet wel te rechtvaardigen; en al nemen wij aan, dat Mnasistratos de mysteriën van zijn voorvaderen geërfd had, zooals hij ongetwijfeld heeft voorgegeven, dan behoeven wij het toch niet, met Vollgraff, een ongrieksche goddeloosheid

te noemen, zoo hij ze aan den staat in plaats van aan zijn erfgenamen overdroeg. Had hij echter geen manlijk oir, dan was hij zelfs verplicht de voortzetting van zijn erfelijken dienst op andere wijze te verzekeren, en dan was overdracht aan den staat verreweg het veiligst. En dat hij daartoe reeds bij zijn leven de hierophantenwaardigheid feitelijk aflegde, verbaast ons niet, als wij zien, hoe hij daarbij alle eer behield en een geldelijk voordeel verwierf, te opmerkelijker, waar de staat voorloopig van de mysteriën nog geen batig saldo verwachtte en zij dus uit een financieel oogpunt weinig beteekenden voor de staat zich er mee bemoeide.

Vroeger heeft men wel eens verondersteld, dat Mnasistratos tot deze transactie zou zijn gedwongen. Dit is echter uitgesloten, nu wij weten, dat hij den staat met orakelspreuken er toe bewerkt heeft.

De boeken, die Mnasistratos voor de mysteriënviering had afgestaan, zijn ongetwijfeld dezelfde, waarvan Pausanias vertelt, dat zij het afschrift waren van een tinnen rol in een bronzen kan, die in het Karneisch heiligdom bewaard werd. Het valt ons niet moeilijk die bronzen kan te herkennen in de bus, die Mnasistratos gegeven had. Dat de daarin gesloten rol bladtin het origineel der liturgische boeken bevatte, zal Mnasistratos verzekerd en niemand gecontroleerd hebben.

Pausanias vertelt verder, dat die bus met bladtin bij de bevrijding van Messenië in 369 door den Argivischen veldheer Epiteles op den berg Ithome gevonden en aan een repatrieerend Messeensch priestergeslacht was ter hand gesteld, dat onmiddellijk den inhoud van de tinrol in leesbaarder geschriften overbracht. Laat Mnasistratos dat reeds zoo verteld hebben, zich zelf tot afstammeling dier oude priesters verklarend, laat de bus werkelijk een bij 't grondwerk voor de stichting der stad Messene opgegraven oudheid zijn, wij hebben hiervan slechts dit vast te houden, dat Mnasistratos zelf of een zijner voorvaders op een gegeven oogenblik tusschen 369 en 94 v. Chr. de boeken heeft geschreven of verworven en de mysteriën volgens de daarin opgeschreven liturgie is gaan vieren.

Dat het tinnen orgineel der mysteriën-boeken bij den ondergang der Messeensche vrijheid door Aristomenes, den held van Andania, was teruggevonden op aanwijzing van een droomgezicht, waarbij Kaukoon verschenen was, de verpersoonlijking van het West-Peloponnesische oervolk der Kaukonen, die bij den aanvang der geschiedenis de mysteriën geleerd had aan Messene, de als heroïne in 't grijs verleden geprojecteerde verpersoonlijking van den Nieuw-Messeenschen staat, dat de mysteriën reeds voor de Spartaansche overheersching in het geslacht van Mnasistratos waren erfelijk geweest, al die verhalen van Pausanias moesten wel ontstaan, zoo niet reeds vóór, dan althans onmiddellijk nádat de staat Messene den mysteriëndienst had overgenomen. Zij bevestigen eer de nieuwheid dan de oudheid der geheimenissen en leeren niets omtrent de motieven, die Mnasistratos of een zijner voorouders als hierophant hebben doen optreden.

De man, die de Karneïsche mysteriën stichtte, moet op lange reizen veel wijsheid hebben opgegaard en in veel mysteriën zijn ingewijd, maar hij moet zich ook door hechte banden verbonden hebben gevoeld aan de plaats, die hij aldus tot een godsdienstig centrum maakte. Waarschijnlijk had hij er grondbezit, dat door samenkomsten van eenige beteekenis in waarde toenam, terwijl hij er ook overigens materieel voordeel van kon verwachten. Maar in zijn geest moet ook een kracht tot en een behoefte aan concentratie hebben geleefd en hij moet opgegroeid zijn in erfelijken eerbied voor Oud-Andania, de voor-Dorische koningsstad, en voor het Karneïsch heiligdom, dat wegens de doodenoffers, die er aan Eurytos gebracht werden, aanspraak kon maken op den naam der veel bezongen mythische stad Oichalia, en dat voor de omwonenden sinds menschenheugenis *de* plaats was van godsdienstig bedrijf.

Liefst denken wij hem ontsproten uit een van oudsher in die buurt woonachtig geslacht van landbouwers, die met minachting de jonge hoofdstad aanzagen, van wier menschelijke en goddelijke bevolking niemand er oorspronkelijk thuis was behalve Zeus Ithomatas, de hemelgod, dien 't omwonend volk zeker

wel altijd gelocaliseerd had op den steilen top, die de Messeensche vlakte beheerscht.

Wij kunnen ons zoo goed begrijpen, dat de landbouwende bevolking van Andania, die in 369 door Epaminondas van het juk der hoorigheid was bevrijd, tegenover het om strategische redenen gekozen middelpunt van den nieuwen staat een zekere oekonomische en godsdienstige zelfstandigheid heeft willen handhaven, en dat zij zich geestdriftig geschaard hebben om den man, die hun Karneïsch heiligdom tot een godsdienstig centrum van beteekenis wilde maken, door er geheimenissen uit 't roemruchtig verleden aan te verbinden, zooals die de toenmalige godsdienstige behoeften het best bevredigden.

Eerst toen de Romeinsche heerschappij rust en vastheid waarborgde en de staat zich niet meer achter de muren der stad Messene behoefde op te sluiten, heeft dit locale streven in de overneming der Karneïsche mysteriën door den staat een bevrediging kunnen vinden, waarbij de staatkundige eenheid eerder versterkt dan verzwakt werd.

Wij komen thans tot de Groote Karneïsche Goden, die de staat Messene reeds voor de overneming van mysteriën met een offer placht te eeren. Pausanias, die zich als een ingewijde voordoet, noemt hen niet en toch kunnen wij bezwaarlijk aannemen, dat in zijn tijd hun het offer niet meer zou gebracht zijn, waarop zij volgens het „voor altijd geldig" reglement recht hadden; en evenmin kunnen wij hun tempel spoorloos verdwenen achten, waarin volgens dat zelfde reglement een der twee officieele offerbussen geplaatst moest worden, te minder, daar wij uit het reglement den indruk krijgen, dat dit het eenige tempelgebouw was op het terrein dat *ἱερὸν τοῦ Καρνείου*, *ἱερόν* of *Καρνειάσιον* en bij Pausanias *Καρνάσιον ἄλσος* wordt genoemd.

Waren nu deze Groote Goden, afgezien van het adjectivum Karneïsch, dat hen alleen in 't Argivisch orakel kenmerkt en ook daar niet, wanneer men Volgraff's vertaling volgt, geen

andere dan de beroemde mysteriëngoden der Thracische eilanden, die ook wel Kabiren worden genoemd, dan is het verzuim van Pausanias onbegrijpelijk; toch heeft men dat algemeen aangenomen en voor het merkwaardige feit dan ook nog geen aannemelijke verklaring kunnen vinden.

Blijven wij echter bij ons vermoeden, dat de tempel der Groote Goden ook nog in Pausanias' tijd *de* tempel van het Karneïsch heiligdom was, en merken wij op dat de periëgeet in het *Καρνάσιον ἄλσος*, behalve het ons reeds bekende beeld van Hagna slechts twee godenbeelden vermeldt: Apollo Karneios en Hermes een ram dragend, dan moeten wij deze twee godenbeelden en geen andere in dien tempel denken en worden zoodoende genoodzaakt den naam Groote Goden voor een samenvatting te houden der twee godheden, die afzonderlijk Apollo Karneios en Hermes Kriophoros worden genoemd.

Om deze conclusie te aanvaarden moeten wij ons geheel los maken van de algemeen Grieksche gestalten van Apollo en Hermes en vast stellen dat de godheid van een heiligdom, dat Karn(ei)asion heet, natuurlijk Karn(ei)os is, de hoorn-god, die in Sparta, ondanks zijn vereenzelviging met Apollo, toch ook als een afzonderlijk, van Apollo onderscheiden, godheid bleef vereerd worden, en dat wel in het huis van Krios. Nu moeten wij er niet op letten, dat die Krios een sterfelijk waarzegger wordt genoemd; want als *Κριοῦ οἰκία* = ramshuis de naam van een tempel is, dan is *Κριός* = ram, zooals trouwens de meeste namen van Titanen, de naam van een god geweest. En wanneer wij dan zien, dat in het Karneïsch heiligdom bij Andania met Karneios een god vereerd werd, die een ram droeg, en daarom met Hermes werd gelijkgesteld, dan valt het ons niet meer moeilijk in Karn(ei)os en Krios een in tweeën gesplitst manlijk godsbegrip te erkennen.

Zooals de verdubbeling van een vrouwelijk godsbegrip een Moeder en Dochter oplevert, zoo levert de verdubbeling van een manlijk godsbegrip Tweelingbroeders. Want de engste natuurlijke verhouding tusschen twee vrouwen is die van moeder en

dochter, maar de engste natuurlijke verhouding tusschen twee mannen is die van tweelingbroeders, al moge dit soms in tijden van sterke vadermacht anders schijnen.

Een manlijk godsbegrip, dat als eenheid of, wat op hetzelfde neerkomt, als onbepaalde hoeveelheid gedacht wordt, vindt zijn natuurlijk symbool in den phallos, maar bij splitsing in tweeën doet zich een andere voorstelling gelden, bijzonder duidelijk bij de *Μολίονε Ἀκτορίωνε*, waarvan een den naam Eurytos draagt, dien wij ook in 't Karneïsch heiligdom vereerd hebben gevonden, doch ook onmiskenbaar bij de Tyndariden—Dioskuren, die evenals 't Karneïsch tweetal *Μεγάλοι θεοί* worden genoemd; en deze beide analogieën toonen ons, hoezeer juist in het Zuid-Westen van de Peloponnesus het godsbegrip der manlijke tweelingen inheemsch was.

Ik resumeer dus, dat in 't Karneïsch heiligdom van oudsher de tweelinggoden Karnos en Krios werden vereerd, die van elkander los raakten door vereenzelviging met de algemeene voorstellingen van Apollo en Hermes, doch daartegenover werden samengevat onder den naam van Groote Goden, waarbij dan patriotten tevens vagelijk aan de Dioskuren, cosmopolieten wellicht werkelijk aan de Kabiren gedacht kunnen hebben.

In het reglement houden de onderscheiding en de samenvatting elkander zoo in evenwicht, dat Apollo, Hermes en de Groote Goden als drie afzonderlijke godheden drie afzonderlijke offers ontvangen. Maar in Pausanias' tijd was de scheiding volkomen, de samenvatting geheel in onbruik, waartoe ongetwijfeld de Attische invloed had meegewerkt, die twee, tijdens het reglement nog volstrekt gescheiden, vrouwelijke godheden onder den naam Groote Godinnen had doen samenvatten.

Een van die twee is Demeter, die wellicht reeds sedert de stichting der mysteriën, doch zeker sedert hun overneming door den Staat, er een eerste, doch blijkbaar een gastrol bij vervulde. Bij de processie van het mysteriënfeest is voor haar het eerste en kostbaarste offer en drie priesteressen van haar nemen er met hun dienaressen aan deel. Maar geen van die drie is in

het Karneïsch heiligdom te huis, en den offermaaltijd, die de processie besluit, wonen zij niet bij. De eene vertegenwoordigt „Demeter bij de renbaan" d. i. waarschijnlijk die van het Lykaiongebergte bij Lykosoma, de tweede komt uit de Laconische grensstad Aigila, waar door vrouwen een geheim Demeter-feest als de Attische Thesmophoria werd gevierd, de derde is de opperspijsbereidster (θοιναρμοστρία) van Demeter uit de stad Messene, de beschermgodin van den Messeenschen staat. *Zoo geeft de gastrol van Demeter aan het locale mysteriënfeest een nationaal en een internationaal karakter.*

De tweede vrouwelijke godheid der Karneïsche mysteriën is Hagna. Vürtheim spreekt in zijn opstel over de Karneia het vermoeden uit, dat zij oorspronkelijk het vrouwelijk evenbeeld van Karneios was. Ik wil dit niet ontkennen, maar in het reglement is zij niet meer dan een brongodin, die overeenkomstig haar zuiver locaal karakter zich bij het officieele offer met de laatste plaats vergenoegt, doch voor die bescheidenheid bij de bron, waarin zij huist en waarbij haar beeld wellicht door Mnasistratos zelf eerst was opgericht, met particuliere offeranden rijkelijk beloond wordt.

Pausanias besluit een opsomming van de godenbeelden in 't Karneïsch heiligdom met deze woorden: „Hagna is een bijnaam van Kore, de dochter van Demeter, en water welt op uit een bron bij haar beeld". Hier is de bron bijzaak geworden en Hagna de naam en de godheid van een beeld. Dat nu Hagna, met Demeter als eenige vrouwelijke godheid in een dienst vereenigd en van haar bron meer en meer losgeraakt, met Kore werd vereenzelvigd, en dat er neiging ontstond om dit vrouwelijk tweetal als hoofdgodheid der mysteriën te beschouwen, vindt toereikende verklaring in de macht, die Eleusis over de geesten uitoefende. Daarom heeft ook Kaukoon, de mythische stichter der Messeensche mysteriën, ze uit Eleusis naar Messenië moeten brengen en daarom ook moeten de Messeensche priesters, waarvan Mnasistratos een afstammeling heette, van den val van Ira tot de stichting van Nieuw-Messene in Eleusis hebben vertoefd.

Wanneer zoo een godinnenpaar den voorrang had gekregen boven het godenpaar der *Μεγάλοι Θεοί*, dan lag het wel zeer voor de hand dit godinnenpaar samen te vatten onder den naam *Μεγάλαι Θεοί* of *Μεγάλαι Θεαί*, ook al was dit in Eleusis niet de gewoonte. Wij kunnen echter nog een specialen invloed aanwijzen, die daartoe heeft medegewerkt.

Het Attische geslacht der Lykomiden vierde namelijk in den demos Phlya zijn particuliere mysteriën, waarbij een Groote Godin was betrokken, en kenmerkte zich, door een eerzuchtige bemoeiing met andere mysteriëndiensten. Hun indringen in Eleusis bewijst een sinds lang bekende Attische inscriptie (C. I. A. III 895), hun bemoeienis met den Thebaanschen Kabirendienst vermeldt Pausanias, en met de Messeensche mysteriën toonen zij zich verbonden door het onderschrift bij het standbeeld van een zekeren *Μέθαπος*, dat in hun vergaderlocaal te Phlya was opgesteld.

Zooals dat onderschrift in den overgeleverden tekst van Pausanias staat, hebben minstens twee van de zes hexámeters een corrupt einde, wat het einde der andere vier ook eenigszins verdacht maakt, doch de authenticiteit van het geheel eerder bevestigt. Methapos, die volgens Pausanias een Athener van geboorte en een reizend propagandist van mysteriëndienst was, verklaart daarin ten genoege der Lykomiden, hetzij hij dan een der hunnèn, of, waarschijnlijker, hun werktuig was:

„Ik heb de woning van Hermes geheiligd....”

Dat is in bescheidener taal: ik heb den tempel van Hermes (en Apollo in het Karneiasion) bezocht.

„.... de paden van Demeter en haar eerstgeboren Meisje (Πρωτογόνου Κούρας), waar men zegt, dat Messene voor de Groote Godinnen een wedstrijd heeft ingesteld”.

Bij de paden van Demeter kan men aan de feestprocessie denken en wedstrijden zullen wel tot de openbare vermakelijkheden behoord hebben, die het feest opluisterden; maar de woorden „paden” en „wedstrijd” staan op het einde van hexameters en zijn daarom een weinig verdacht. *Κόρη Πρωτογόνος*

werd door de Lykomiden vereerd en daarom verbaast het ons volstrekt niet, dat Methapos haar herkent in de Hagna of Kore-Hagna van het Karneïsch heiligdom. Ook het noemen der Groote Godinnen bewijst geenszins, dat die naam toen reeds in Messenië gebruikelijk was.

De volgende hexameter is corrupt, doch door Pausanias blijkbaar zoo verstaan, dat Kaukoon, de mythische stichter der Messeensche mysteriën er een afstammeling werd genoemd van Phlyos, den eponymos van den demos Phlya en van Κέλαινος, waarmee volgens Töpffer (*Attische Genealogie* p. 217) Κόλαινος bedoeld is, de heros der met Phlya en de Lykomiden verbonden Myrrhinousiërs.

Daarop volgen de twee verzen, waarop de Lykomiden het meest trotsch zullen zijn geweest:

„Het heeft mij verwonderd, hoe Lykos, de zoon van Pandion, alle heilige handelingen van Attica bij het eerwaardig Andania heeft ingevoerd".

Die heilige handelingen zijn de mysteriën der Lykomiden en Lykos hun stamvader. De mysteriën van Andania en van Phlya zullen trouwens werkelijk wel veel overeenkomst gehad hebben, als alle mysteriëndiensten; en de naam van Λύκος = Wolf is overal te vinden en vooral ook in de buurt van het Lykaion-gebergte, dat Rhianos in een door Pausanias geciteerd vers δρύμος Λύκοιο, het eikenbosch van Lykos noemt.

Op de vraag, wanneer Methapos geleefd heeft, heeft Sauppe reeds geantwoord, dat het in geen geval voor de bevrijding van Messenie in 369 kan geweest zijn. Töpffer (p. 218) schijnt zelfs zijn bestaan te betwijfelen, en ik zou dat ook maar liever buiten spel laten. De bedoeling toch is klaarblijkelijk hem in een ver verleden te plaatsen, waarin hij zeker niet thuis hoort. Vragen wij dus alleen, wanneer de Lykomiden zich met de Messeensche mysteriën zijn gaan bemoeien, en dan twijfel ik niet, of het kan eerst na het jaar 94 v. Chr. geweest zijn, want in het reglement is van hun invloed nog geen spoor te ontdekken.

Het mysteriënfeeet in het Messeensche Karneiasion had elken zomer plaats in de 11de maand volgens de in Messenië gebruikelijke telling van het Achaeisch verbond, die beantwoordt aan de Attische Metageitnion en de Laconische Karneios. Het was dus ongeveer gelijktijdig met de Spartaansche Karneia. Het zou ook zelf wel dien naam kunnen gedragen hebben. Maar in het reglement heet het eenvoudig *θυσίαι τε καὶ μυστήρια* en wanneer wij het Argivisch orakel met Vollgraff vertalen „aan de Groote Goden bij het feest Karneia", dan zouden wij de offers en de mysteriën als toevoegsels moeten beschouwen bij een ouder feestcomplex. Doch bij mijn vertaling „aan de Groote Karneïsche Goden" behoeven wij ons in deze vraag niet verder te verdiepen.

Sedert de overneming door den Staat werd het een groot landelijk volksfeest, waarbij men in tenten kampeerde, en waaraan een jaarmarkt, een badhuis en andere publieke vermakelijkheden waren verbonden.

Wel moesten staatsambtenaren als de marktmeester zich er mee bemoeien, maar de leiding van het geheel berustte bij een commissie van tien mannen, die vijf maanden te voren in een volksvergadering uit de ingewijde burgers boven de veertig jaar werden gekozen, niet direct herkiesbaar waren, en als kenteeken een purperrood lint droegen, en bij een veel talrijker raad van zoogenaamde *ἱεροί*, die iets later door loting uit elke phyle werden aangewezen en als kenteeken een witvilten muts droegen. Voor de financiën echter werd door het volk op voordracht der gezamenlijke overheidspersonen onder de pijnlijkste waarborgen een afzonderlijke commissie van vijf rijke heeren benoemd.

De jaarlijks wisselende hieroi zijn het democratisch evenbeeld der adellijke Eumolpiden en Keruken van Eleusis. Zij bewaren de van Mnasistratos afkomstige liturgische boeken en hun tinnen origineel; uit hun midden wijzen de tienmannen de mystagogen aan; tegenover de gemeente der *τελούμενοι* staan zij als *τελοῦντες*.

Door Pausanias weten wij, dat voor de mysteriën een doodenoffer aan den boogschutter Eurytos werd gebracht, waarschijnlijk

door de vaste priesteres van Karneios. Het eerste reglementaire offer der hieroi zijn twee witte lammeren, vermoedelijk voor de Karneïsche Tweelingen; daarop volgt een algemeene reiniging met een ram van fraaie kleur.

Het uitvoerigst worden wij ingelicht over de processie (*πομπή*). Voorop ging, zoolang hij leefde, Mnasistratos. Daarna kwam de door de hieroi onmiddellijk na hun aanstelling beëedigde priester der mysteriëngoden, wien zijn vrouw als priesteres ter zijde stond. Daarop volgde de staatswedstrijdhouder (*ἀγωνοθέτης*) met de staatsofferaars (*ἱεροθύται*) en een corps fluitspelers. Op hen volgden de vrouwen en dochters der hieroi in een door 't lot vastgestelde volgorde onder toezicht van een beëedigd vrouwenhoeder (*γυναικονόμος*). De meisjes trokken een wagen, waarop een gesloten korf (*κίστη*) stond met geheimzinnige heiligheden (*ἱερὰ μυστικά*), zooals die bij alle mysteriën voorkomen. De vrouwen, die den titel hierai droegen en evenals hun echtgenooten met een witvilten muts waren getooid, begeleidden de reeds vroeger genoemde Demeterpriesteressen. De stoet werd gesloten door de hieroi, zooals de tienmannen hen rangschikten, medevoerend de offerdieren, die onderweg geslacht werden: voor Demeter een drachtige zeug, voor de Groote Goden een tweejarig varken, voor Apollo Karneios een manlijk zwijn, voor Hermes een ram en voor Hagna een ooi.

Aan het hierop volgend heilig offermaal namen al deze personen deel, vermeerderd met de familie van Mnasistratos, de kunstenaars die bij de *χορεῖαι* hadden meegewerkt met hunne dienaren en de vaste priesteres van Karneios, die de processie zeker moest ontvangen en er daarom niet in meeliep. De staatsambtenaren echter en de Demeterpriesteressen, die den stoet opluisterden, zaten niet mede aan, zeker meer omdat zij er te deftig, dan omdat zij er niet heilig genoeg voor waren.

Opmerkelijk is de vermelding van vrouwen of poppen, die als god(inn)en verkleed moesten worden. Wij kunnen daarbij denken aan een opluistering van de processie of aan een godsdienstige voorstelling in het theater, dat daarvoor met een

offer van drie biggetjes werd gereinigd; maar wij behoeven die verkleeding volstrekt geen integreerend deel te achten van den geheimen dienst, waarover moest worden gezwegen.

Een hoogere graad van inwijding, als die der epopten in Eleusis, schijnt niet te hebben bestaan. Maar wel worden de nieuwelingen, die voor 't eerst de mysteriën zouden bijwonen, van de anderen onderscheiden met den naam van πρωτομύσται, die Sauppe en Foucart tot merkwaardige misvattingen heeft geleid, waarvoor zij behoed zouden zijn, als zij de plaats van Achilles Tatius (III, 22), waar dit woord ook voorkomt, niet slechts uit den Thesaurus van Stephanus hadden overgenomen doch ook nauwkeurig hadden gelezen. Die fout is trouwens reeds door Meister hersteld.

De nieuwelingen betalen een extra entrée (ὑποστατικόν) boven de vergoeding, die allen voor hun reiniging verschuldigd zijn, voor hen wordt een extra offer van 100 lammeren geslacht en zij dragen een kam (στλεγγίς) in het haar, totdat zij die op bevel der hieroi afleggen en alle mysten zonder onderscheid zich met een lauwerkrans tooien.

Na deze plechtige aanneming en bevestiging zal het eigenlijk mysterie gevierd zijn in de open lucht op een door de hieroi afgepaald terrein, waarbinnen geen ongewijde mocht doordringen. De vrouwen der dienstdoende hieroi zaten daarbij op gevlochten stoeltjes met witte kussens, maar de gemeenteleden woonden staande den dienst bij onder leiding der mystagogen en onder toezicht van twintig door de tienmannen uit de hieroi aangewezen ordebewaarders (ῥαβδοφόροι). De mannen waren barrevoets en in het wit gekleed, den vrouwen was schoeisel van vilt of leer van offerdieren en een garneering niet breeder dan een halven duim toegestaan, doch doorschijnend gewaad, kunstige haartooi, rouge, poudre en gouden sieraden waren streng verboden en een maximale prijs was vastgesteld voor de kleederen van vrouwen en meisjes, hierai en slavinnen.

Er zijn dan zeker liederen gezongen uit de liturgische boeken van Mnasistratos, terwijl de hieroi met plechtige gebaren en

tooverachtige woorden de *ἱερὰ* uit de *κίστη* namen en aan de gemeente toonden.

Ons echter blijft dit alles verborgen, en dat is ook misschien maar beter, want aan veler onheiligen speurzin zou zinneloos voorkomen, wat de aandacht der ingewijden concentreerde, hun bijzonder bewustzijn ophief tot een algemeen bewustzijn en hen dus *werkelijk* in nadere betrekking bracht tot den eeuwigen ondergrond van hun eindig bestaan.

Van de gelegenheid tot debat wordt gebruik gemaakt door Dr. Vürtheim. Hij wijst op een onlangs gevonden godenbeeld met ramshorens, dat naar men meent Apollo Karneios voorstelt. Hij vindt zijn vermoeden bevestigd, dat het Thessalische volk der Minyers den Karneien-dienst over zee verspreid heeft, en ziet in de Groote Karneïsche Goden zeegoden, evenals in de Dioskuren en Kabiren. Hij wijst op het chthonisch karakter van Hagna-Kore-Alcestis. Immers de herleving der dooden is de kiem aller mysteriën.

Dr. v. d. Loeff hecht er niet veel aan of men dat hem onbekende beeld Karneios of Krios noemt. Het beeld van Hermes-Krios bij Andania was in elk geval niet ramkoppig maar ramdragend en aan dezen, doch niet aan Karneios werd een ramsoffer gebracht. Over de Minyers-hypothese wil hij slechts opmerken, dat de Groote Goden der landbouwers van Andania moeilijk zeegoden kunnen geweest zijn en niet met Kabiren of Dioskuren mogen worden vereenzelvigd, die trouwens ook geen zeegoden zijn.

Dr. Bierma vraagt verklaring van de verdubbeling van goden.

Dr. v. d. Loeff verschuilt zich achter de onbeperkte mogelijkheden van den menschelijken geest.

Prof. Kuiper vraagt of de naam Hagna niet hier, als elders, een bijnaam van Kore of Alcestis is.

Inleider antwoordt, dat de naam Hagna zeker mede oorzaak was van de vereenzelviging der Karneïsche brongodin met de dochter van Demeter, doch ontkent, dat aan den naam

Hagna = Heilige iets chthonisch eigen zou zijn en dat het gemeenhebben van zulk een epitheton een bewijs zou zijn van oorspronkelijke identiteit.

Prof. Kern licht ten slotte de verdubbeling van goden toe met de voorbeelden van dag en nacht, donder en bliksem, die wel als eenheid, maar evengoed als tweeheid gedacht kunnen worden, zooals duidelijk blijkt uit de Indische godenleer.

Hierna sluit de Voorzitter de vergadering met een woord van dank aan den spreker en de hoorders.

Afdeeling der Paedagogiek.

Vergadering op Woensdag 30 Maart.

Daar Dr. P. V. Sormani door ongesteldheid verhinderd is het voorzitterschap dezer afdeeling waar te nemen, wordt zijn plaats ingenomen door Dr. E. Bessem. Deze opent de vergadering met den wensch, dat Dr. Sormani spoedig hersteld mag zijn en geeft daarna het woord aan Mej. Dr. Chr. Ligtenberg, die als volgt spreekt:

De plaats van de esthetika in het onderwijs.

Zoals bekend is, is de filologie zo oud als de wereld.

Stel u dus voor dat enige duizenden jaren geleden een filologekongres was bijeengeroepen in de stad Pompeji, en dat daar in de pedagogiese afdeling velen waren samengekomen die belangstelden in de opvoeding van de Romeinse jeugd. Stel dat verschillende sprekers waren uitgenodigd: is het wel denkbaar dat aan iemand de vraag ter beantwoording zou zijn gegeven, waardoor tegelijk de betwistbaarheid van het te verwachten antwoord was erkend: of werkelik aan de esthetika een plaats moet worden toegekend in het onderwijs? Ondenkbaar, nietwaar? Immers het zou geheel onnodig geweest zijn hiervan een vraagpunt te maken bij een kultuur, die schoonheid vanzelf insloot, in een tijd dat schoonheid een noodzakelik bestanddeel uitmaakte zelfs van het meest alledaagse leven, zonder dat men er ooit om behoefde te roepen of ernaar te verlangen. Het spreekt van zelf, de tietel van mijn voordracht wijst het al uit, dat

hier met schoonheid uitsluitend die schoonheid bedoeld is, die door de zinnen waargenomen kan worden; ook het goede b. v. is schoon en het wijze, maar dat laat ik hier geheel buiten beschouwing.

Het is er verre vandaan dat onze kultuur op één lijn te stellen zou zijn met die van het oude Pompeji, waar alles, tot het kleinste gebruiksvoorwerp toe, harmonies was van lijn en van grondstof, waar ten opzichte van het uiterlik aanzien van de dingen een volkomenheid bereikt was, zoals wij die ons tegenwoordig nauweliks meer kunnen voorstellen. En toen de uitnodiging van het kongresbestuur mij bereikte om in deze kring te spreken over de esthetika in verband met het onderwijs, heb ik helaas geen ogenblik kunnen twijfelen, of het uitlokken van diskussie over dit onderwerp hier wel nodig of nuttig zou kunnen zijn, ofschoon ik er mij ten volle van bewust ben hier niets nieuws of buitengewoons te zullen vertellen.

De naam Pompeji noemende, die de Grieks-Romeinse kultuur in zich besluit, heb ik u al midden in de kwestie geplaatst. Aan onze maatschappij ontbreekt ten enenmale het esthetiese dat een onderscheiden kenmerk is van een waarlik hoogstaande kultuur. Van onze maatschappij is kunst geen integrerend bestanddeel, en ze kàn dat ook niet zijn, waar de harmonie gemist wordt zonder welke geen grote kunst kan opbloeien. Immers ook de macht van de mensen om zich te uiten in schoonheid is van de maatschappelike toestanden afhankelik; zo iets, dan heeft de geschiedenis toch zeker dit wel geleerd. De bekende Engelse tekenaar-schrijver Walter Crane drukt dit in het eerste hoofdstuk van zijn Kunst en Samenleving met beter woorden uit dan ik ervoor zou kunnen vinden, en die ik daarom in de vertaling van Jan Veth aanhaal: „Men kan met gelijk recht bloemen verwachten bloeiend te vinden zonder wortel of stengel, zonder licht, warmte en lucht, als meenen mooie schilderijen of beelden, of de geest die hen voortbrengt of doet genieten, aan te kunnen treffen, daar waar geen schoonheid is in dagelijksche dingen, waar geen

aanleiding tot gedachten-harmonie is om ons heen, of waar men geen oogenlust kent in mooie kleuren en vormen uit onze omgeving". Maar dit is niet aan ieder duidelik, voegt hij erbij, en „het schijnt velen nog noodig geopenbaard te worden, hoe schoonheid, in kunst en leven beide, niet maar iets toevalligs of hersenschimmigs is: weelde en wit van enkele droomers en misleiden; maar hoe de schoonheid een organisch bestaan heeft, met eigen hoezeer ook verscheiden wetten, en eigen orde van oorzaken en gevolgen; hoe zij, gelijk alles, voortkomt uit dien voortdurenden hevigen strijd om het leven, die heel de natuur vervult; een levend organisme, en daarom eeuwig wisselend in hare vormen — eigen altoos keerende seizoenen vertoonend van opbloei, volmaken, verzinken en herleven, wanneer wij haar volgen door den stroom der tijden heen, en letten op hare vele woningen van geslachte tot geslachte".

Houden wij ons voor het ogenblik aan deze vergelijking van de kunsttijdperken bij seizoenen, dan rijst vanzelf de vraag, welk van de vier nù het heersende is. Het liefst zou ik zeggen: dat van herleven, maar ik waag dit toch nog niet van harte, als ik bedenk, dat van een herleven van de meest eigenlike grote kunst, maatstaf voor alle andere, van de bouwkunst, toch nog moeilik gesproken kan worden, als zelfs aan een Vredespaleis, dat ideëel gesproken daar zou moeten staan als een monument uit onze tijd van de zin voor eendrachtig samenwerken van vele volkeren, geen eigen stijl gegeven wordt, maar een oude vreemde stijl ten voorbeeld hiervoor werd gekozen. Maar aan de andere kant is het feit dat dit in ruimere kring wordt betreurd, een verblijdend verschijnsel, evenals het zoeken van onze jongere architekten, onder wie Berlage met ere genoemd mag worden, naar een eigen oorspronkelike stijl. Te meer verblijdend, waar met dit streven een hernieuwde eerbied gepaard gaat voor wat vroegere eeuwen ons als monumenten van hùn kunst hebben nagelaten, een streven dat ook reeds door de regering officiëel wordt gesteund. Intussen bewijst het toch altijd min of meer kunstmatige, altans niet

vanzelfsprekende van dit alles weer, hoe vèr wij van de schoonheid waren afgedwaald. En al vindt men heden ten dage bij een kleine groep van mensen wel weer de zin voor mooie dingen, bij de grote massa is van een herleving van de schoonheidszin nog niets te bespeuren. In de nijverheidskunst zowel als in de kleding heerst oppermachtig de mode, die wel eens een enkele keer mooi, maar veel vaker bizar en lelik is, zonder dat het grote publiek er iets van merkt of er zich om bekommert. Wordt iets moois werkelik mooi gevonden, dan is dit dikwels slechts toeval, en zo kan het b.v. gebeuren dat mensen die nu de bekende Binnenhuismeubels bewonderen, omdat ze „zo modern" zijn, over een paar jaar op gezag van een welbespraakte winkeljuffrouw voor diezelfde meubels hun neus optrekken, omdat het „geen smaak" meer is. Het is hier de plaats niet om op de oorzaken hiervan dieper in te gaan.

Wanneer ik hier nogmaals bijvoeg, dat de toestand op het ogenblik onmogelik anders zou kunnen zijn, omdat er geen maatschappelike bodem bereid is, waarop een leven vol schoonheid zou kunnen ontluiken, dan zal men mij misschien voor een echte pessimist houden en verwachten dat mijn konklusie zijn zal, dat waar de school toch in het algemeen genomen altijd slechts de weerspiegeling is van de maatschappij, wij de esthetika voorlopig ook gerust buiten het onderwijs kunnen laten. Maar dat wil ik allerminst beweren.

Want in ieder mens leeft toch, bewust of onbewust, sterker of nauweliks voelbaar, iets van het verlangen naar dat éne, dat de ziel volgens het mooie beeld van Plato ééns gezien moet hebben, eer zij van haar wagen neergestort haar vleugelen verloor en waarvan slechts één ding op aarde het visioen weer kan oproepen zonder haar te verpletteren: de schoonheid. Wie dit zielsverlangen miskent, kan nooit ten volle opvoeder zijn, want hij zal ook in de zielen van zijn leerlingen veel van het beste voorbijzien, dat vaak alleen in kiem aanwezig was. Veeltijds worden die kleine kiemen dan ook verstikt, maar de hand van een kundig tuinman had ze tegen het voortwoekerend

onkruid moeten beschermen en er door nooit falende zorg flinke planten van kunnen maken. Wat moeten opvoeders anders zijn dan bekwame tuinlieden? Wat moeten zij doen dan de goede kiemen verzorgen en het onkruid uitroeien, dan leiden en buigen of de plantjes ruimte en zonnelicht laten om tot volle wasdom te komen?

En zo kom ik dan, waar ik heen wil. Niet om haar zelfs wille en niet op zichzelve als schoonheidsleer hebben wij de esthetika in de school nodig, maar als een van de middelen om een hoger kultuur voor te bereiden. Wij moeten zoveel mogelik het schone laten zien en laten horen om die sluimerende gevoelens te wekken, wij moeten de schoonheid zozeer maken tot de gewone atmosfeer van de school, dat schoonheidsverlangens ontwaken en dat vanzelf een afkeer ontstaat van het lelike. Dit juist zou ik gaarne bereiken, dat begeerte naar schoonheid niet meer beschouwd werd als een mooi vernisje van fijne beschaving alleen, maar als een noodzakelik gevolg van elke goede opvoeding. Wie dageliks door de modder van een kleiweg waadt, weet ten slotte niet meer dat er ook nog schone straten bestaan. Maar wie ééns gewend is net schoeisel als een noodzakelikheid te beschouwen, die mijdt de modderpoelen en zoekt vanzelf de droge plekjes op. Is niet opvoeden voor een groot deel ook het zich doen eigen maken van een reeks van goede aanwensels? Zou het zoveel meer moeite kosten zich te wennen aan het schone dan aan het lelike?

Ziehier mijn uiteenzetting van het *waarom*; nu over het *hoe*, over de praktiese uitvoerbaarheid van deze wens om het hele onderwijs estheties te maken. Ik wil dan eerst iets zeggen over de schoolomgeving. Gelukkig begint al meer en meer het besef door te dringen, dat het geen luxe is alle zorg te besteden aan de architektuur van een schoolgebouw en dan niet alleen wat het uiterlik en de indeling betreft, maar ook ten opzichte van de keus van de steensoorten, en de kleuren waarin muren en houtwerk geschilderd worden. In scholen waarvan de bouw nog alles te wensen overlaat, kan men ook al veel bereiken

met een eenvoudige, rustige wandversiering: goede reproprodukties naar kunstwerken, etsen, lithografieën in eikehouten lijsten, konsoles met gipsafgietsels, en met het plaatsen van wat bloemen en wat groene planten in de vensterbanken. Men moet vooral ook letten op de reinheid en netheid van banken en lokalen, eerste voorwaarde om de leerlingen eerbied voor hun omgeving te leren, en men kan ook wel enige zorg aan eigen uiterlik besteden; het dragen van min of meer àfgedragen schooljasjes b. v., waar men zich niet meer mee op straat durft vertonen, is m. i. zeer af te keuren: de kleding van onze tijd is tòch al zo weinig mooi.

Heeft men voor een behaaglike omgeving gezorgd, dan dient men er in de eerste plaats op te letten dat ook de manier waarop men zijn lessen voordraagt, zoveel mogelik estheties moet zijn. Aan de stemvorming van a. s. leraren moest eigenlik de meeste zorg besteed worden en men moest niet uitgaan van de stelling dat ieder vogeltje zingt zoals het gebekt is. Want er zijn wel middelen tegenwoordig om zulke slecht-gebekte vogeltjes zoal niet tot nachtegalen, dan toch tot vrij goede zangertjes te maken. Weliswaar is een goede voordracht niet voor elk docent van even veel belang; de letterkundeleraar heeft die veel meer nodig dan zijn kollega in wiskunde b. v., maar slechte aanwensels bij het spreken zoals een slordige of platte uitspraak, het kiezen van min of meer ruwe woorden, het telkens afbreken van zinnen, moet en kan ieder leraar vermijden.

Men zal niet van mij vergen, trouwens de mij toegestane tijd zou het in geen geval toelaten, dat ik breedvoerig voor U ging uiteenzetten, hoe men te werk zou kunnen gaan om het estheties element in het middelbaar en gymnasiaal onderwijs te brengen. Is men goed van het beginsel doordrongen, dan wijst in de meeste gevallen de weg zich vanzelf aan, die voor ieder vak gevolgd moet worden. Eén leidende gedachte zou ik willen laten gelden: praàt niet over schoonheid en over kunst, maar laat de schoonheid, laat de kunst zèlf spreken. Het is

eer schadelik dan bevorderlik voor de schoonheidszin, als men telkens weer: „o wat mooi!” en „o zo prachtig!” moet horen. Wees daarom spaarzaam met epitheta maar vrijgevig met schoonheid. En er zijn maar weinig vakken die geen gelegenheid daartoe bieden.

Als de meest bevoorrechte in dit opzicht noem ik de letterkunde, de geschiedenis met als onderdeel de kunstgeschiedenis, die in ons land alleen aan meisjesscholen onderwezen wordt, de aardrijkskunde, de plant- en dierkunde, het tekenen, voor meisjes nog het handwerken, de gymnastiek waarbij ik graag ook algemeen het dansen of liever de zgn. gymnastique rhythmique onderwezen zou zien, en.... de muziek, die bij ons voortgezet onderwijs helaas geen schoolvak is, behalve dat op sommige meisjesscholen zangles wordt gegeven. Sta mij toe over enkele vakken iets naders te zeggen, te beginnen met het lees- en letterkunde-onderwijs, waarover ik uit eigen ervaring kan spreken.

Ik probeer dit zo te geven, dat de leerlingen er werkelik ook in estheties opzicht enigszins door ontwikkeld kunnen worden, en tracht dus dadelik in de eerste klas alles, ook de meest eenvoudige leesstof, goed voor te dragen. Ik luister zelf naar het rythme van alle, zelfs van de meest kunsteloze taal om het ook de kinderen te laten horen. Het is maar al te waar, dat het gros van de mensen in het lezen geen kunst ziet en dan ook jammerlik slecht leest. Ik heb eens een voordracht gehoord van een professor die telkens verzen aanhaalde, maar hoegenaamd geen blijk gaf te weten dat een vers toch een vers is en niet als proza gelezen moet worden. Ik moet er bijvoegen, dat het een professor was in.... esthetika.

Men versta mij niet verkeerd: ik wil niet proberen jonge kinderen al kunst te laten genieten, maar ik wil dat de voordracht van wat binnen hun verstandelik en estheties begrip ligt, harmonies zal zijn en dat zij er het leven in voelen trillen, dat in alle natuurlike taal zit. Als langzamerhand de leesstof moeiliker wordt, kan zich aan de praktijk ook wat theorie aansluiten.

Ik vind het zeer nodig dat iedereen leert er zich rekenschap van te geven, waarom een gedicht mooi is, waarbij dan b. v. gelet moet worden op de uiterlike middelen die door de dichter zijn aangewend om het verkregen effekt te bereiken. Hiervoor is in de eerste plaats bekendheid met versmaten nodig; skanderen en nog eens skanderen moet, en niet alleen bij het lezen van Romeinse en Griekse dichters, een tijdlang het wachtwoord zijn, om zo langzamerhand te komen tot het begrip van wat rythme is. Uitvoerig en systematies dient gehandeld te worden over alliteratie en eindrijm, over klankverloop en beeldspraak, evenals over volkspoëzie en kunstpoëzie. Ik weet wel dat er velen zijn, die dit overbodig vinden, aan de ene kant de proza-mensen die zeggen: „wat hèbben de kinderen daar nu aan? ze hoeven toch geen verzen te maken", aan de andere kant degenen die betwijfelen, of poëzie niet beter gevoeld zal worden, niet onmiddelliker en zuiverder tot de jonge zielen zal spreken, als ze onbewust de schoonheid ervan ondergaan. De eerste groep, die van de skeptici, zal ik hier maar niet beantwoorden en tot de tweede zeg ik: Maar is niet bewust genieten van poëzie van een hogere orde dan een onbewust zich laten voortdrijven op de klank van een vers, wat maar al te vaak in een dwepen in 't wilde ontaardt? — Wij mogen in de school nooit, en op kunstgebied allerminst, verwarring en vaagheid laten bestaan, maar moeten altijd ons best doen om juiste begrippen bij te brengen, zo klaar en eenvoudig dat ze ook in het later leven bijblijven. Wanneer b. v. iemand mij verzekert te dwepen met de Mathilde-cyklus van Perk, maar gevraagd wat een sonnet is, het antwoord daarop schuldig moet blijven, dan komt mijn hele schoolmeestershart daartegen in opstand. Vreest men misschien door te veel nadruk te leggen op de uiterlike middelen, waardoor een dichter zijn schoonheid bereikt, de indruk te wekken, alsof niets anders nodig zou zijn, dan wijde men maar eens enige lessen aan de „Const van Rhetoriken" van Matthijs de Casteleyn om te laten zien wat het gevolg is, als men het middel als doel gaat beschouwen.

Wat de inhoud van het op school gelezene betreft, het spreekt vanzelf dat men van jonge kinderen geen bewondering kan eisen voor hoge kunst, voor poëzie die niet alleen vèr boven hun verstandelik begrip gaat, maar waarin ook een gevoelsleven tot uiting komt, dat hun, en gelukkig maar, nog volkomen vreemd is. Wie dit eist, kweekt napraters en geen mensen die later in staat zullen zijn zelfstandig te oordelen, zoals de maatschappij ze toch nodig heeft. Ik ben b.v. altijd heel blij, als mijn leerlingen van de hoogste klas, nadat ze de lektuur van Vondels Lucifer met moed begonnen zijn en van het eerste bedrijf ook wel echt hebben genoten, aan het eind eerlik bekennen dat 't haar toch wel wat te kras werd en ze 't slot zelfs vervelend vonden. Toch laat ik niet na de Lucifer ten minste met de goede klassen te lezen, niet àl te veel uitleggende, niet àl te lang bij onderdelen stilstaande, niet àl te veel van de leerlingen zelf eisende. Dat ik grammatiese beschouwingen hierbij geheel weglaat, behoeft nauweliks gezegd te worden. Ik hoop op die manier toch de indruk na te laten dat ze in aanraking geweest zijn met iets heel moois en hoogs, wat haar misschien later nog wel eens naar Vondel zal doen grijpen. Ik weet niet, of ik me hier wel duidelik genoeg heb uitgedrukt; ik zou er niet graag op aangezien worden dat ik bij de inhoud het aanbrengen van juiste begrippen zou willen verwaarlozen, wat ik bij de vorm daareven zozeer heb bepleit, maar wie verlangt dat zijn leerlingen alles zullen begrijpen van kunstwerken, kan even goed geen letterkundeonderwijs geven.

Hoe jonger de leerlingen zijn, hoe verder ze van hoge kunst afstaan; daarmee moeten we bij de keuze van de stof altijd rekening houden. Zo is de leeftijd van 14, 15, 16 jaar bij uitstek vatbaar voor het sentimentele. Nu is sentimentaliteit over 't algemeen geen prijzenswaardige of schone eigenschap, maar toch zeg ik niet: laten we aan die leeftijd als tegengif enkel frisheid en kracht geven, nee, ik geef even graag wat sentimenteels, als het in zijn soort maar goed is, en ik ben heel blij, als ze in de 3de klas b.v. „Het Lied

van de Zee" van Hélène Swarth prachtig vinden. Als ik daar zo iets voorlees, onthoud ik mij ook altijd geheel van kritiek, want nog erger dan kritiekloos bewonderen vind ik in jonge mensen 't bekritiseren van allerlei dingen op gezag van anderen.

Hoewel ik over de letterkunde natuurlik nog lang niet uitgepraat ben, dwingt de tijd me wel tot iets anders over te gaan. In aansluiting hieraan alleen nog het volgende.

Er is al herhaaldelik op gewezen, o. a. op het 4e Filologe-kongres te Utrecht door Dr. Brakman, dat bij het onderwijs in letterkunde en geschiedenis aanschouwingsmiddelen niet gemist kunnen worden, en dit geldt natuurlik in gelijke mate voor de letterkunde van de moderne volken en voor de nieuwe geschiedenis als voor de klassieke letterkunde en de oude geschiedenis, waar hij toen op doelde. Het is noodzakelik het gelezene en vertelde te verduideliken door afbeeldingen. Om weer een voorbeeld te geven uit mijn eigen praktijk: voor ik overga tot de behandeling van de middeleeuwse geestelike poëzie, laat ik altijd eerst reprodukties van miniaturen en schilderijen zien, waarop dezelfde naïeve geest tot uiting komt als in de gedichten, en waarop vooral dezelfde anachronismen dadelik in het oog vallen. Lezen we de novelle „Een nacht in een armstoel" van Bosboom—Toussaint, dan laat ik afbeeldingen zien van de beruchte hoge kapsels uit 't eind van de 18e eeuw; horen we hoe Abraham Blankaart en Saartje Burgerhart de petits-maîtres hekelen, dan neem ik modeprenten mee, waarop „dat lastig beslissent welopgepronkt Jan Hagel" ten voeten uit afgebeeld staat. Maar dit noem ik met Dr. Brakman eenvoudig zaakonderwijs, of met de al even germanistiese term van de lagere school aanschouwingsonderwijs. Ook dit kan echter tot verhoging van de schoonheidszin bijdragen, als men maar mooie afbeeldingen van mooie dingen kan laten zien; tot deze laatste behoren b.v. de zoeven door mij genoemde kapsels op zichzelf niet, maar wel weer als ze voorkomen op een mooie gravure of schilderij. Bezit ik voor dit aanschouwingsonderwijs geen goede reprodukties, dan laat ik

minder mooie zien, als ze maar tot beter begrip van het gelezene bijdragen, maar ook hier moeten wij liefst veeleisend zijn en voor de school zoveel mogelik die afbeeldingen zien te krijgen, die óók estheties genot kunnen geven.

Leren zien is hierbij een noodzakelike eis en gelukkig wordt op de H. B. S., maar helaas nog niet op het gymnasium, altans één vak onderwezen, dat dit voor een groot deel beoogt: het tekenen. Ook dit moet op school v. n. l. zaakonderwijs zijn, bestemd als het is om hand en oog te oefenen en niet om de leerlingen tot beeldende kunstenaars op te leiden, maar evenals een bespreking van versvormen het genieten van poëzie kan bevorderen, zo kan goed tekenonderwijs dit doen voor de beeldende kunst.

Over het handwerkonderwijs zal ik in deze kring maar liever zwijgen, om over te gaan tot de gymnastiek, die in 't biezonder aan de ontwikkeling van de schoonheidszin dienstbaar gemaakt zou kunnen worden en die ook weer wel op de H. B. S. maar nog niet op alle gymnasia onderwezen wordt. Dient deze in de eerste plaats tot bevordering van gezondheid en lichaamskracht, met kracht kan en moet ook sierlikheid gepaard gaan. Dat sierlikheid van beweging ook schoonheidsontroering geven kan, bewijzen danskunstenaressen als Isidora Duncan, en al behoeft nu niet iedereen naar Duncans volmaaktheid te streven, wat meer sierlikheid kunnen wij best gebruiken. Deze kan bevorderd worden door het onderwijs in gymnastiek en vooral ook door dat in dansen, wat dan niet het springen moet zijn, waar wij aan gewoon zijn, maar de zgn. gymnastique rhythmique, in systeem gebracht door de Zwitser Dalcroze, volgens wiens methode men met jonge kinderen wonderen van lichaamsbeheersing kan bereiken door systematiese ontwikkeling van het rythmies gevoel. Bij deze methode staan wij op de grens van het onderwijs in muziek, waarin les genoeg wordt gegeven, naar men oppervlakkig oordelen zou, veel te veel zelfs naar het oordeel van mensen die in eigen huis of uit dat van hun buren dageliks de piano-oefeningen van onmuzikale kinderen

moeten aanhoren. Maar is er hier werkelik een te veel, er is aan de andere kant ook een te kort, want even waar als het is, dat niemand gebaat is bij een muziekonderwijs dat de leerlingen nooit ver genoeg brengt om eens werkelik iets mooi ten gehore te brengen, even zeker is het dat het gros van de mensen leren kan van goede muziek te genieten zo goed als van poëzie of van beeldende kunst, als men ze in hun jeugd maar leert horen. Op dezelfde manier als men het letterkundeonderwijs dienstbaar kan maken aan het leren genieten van poëzie, het tekenonderwijs aan het beter leren waarderen van beeldende kunst, zo kan men ook het muziekonderwijs dienstbaar maken aan het leren begrijpen van de goede, de klassieke muziek. Zo opgevat kan dit onderwijs ook heel goed klassikaal gegeven worden, en het behoeft niet vermoeiend of inspannend te zijn, wanneer het, zoals ik 't mij voorstel, voor een groot deel bestaat uit het doen horen van eerst zeer eenvoudige, later ingewikkelder komposities. Iedereen weet, hoe er door de muziekonderwijzers altijd op wordt aangedrongen dat hun leerlingen naar koncerten zullen gaan, en zij hebben van hun standpunt hierin volkomen gelijk, maar zij vergeten daarbij dat koncertprogramma's nu eenmaal niet mèt pedagogiese bedoelingen worden samengesteld, zodat de kinderen daar een massa muziek te horen krijgen, die òf over hun hoofden heengaat, òf wat erger is, hun zinnen veel te veel prikkelt, nog gezwegen van het ongezonde van het late naar bed gaan, dat er onafscheidelik aan verbonden is. Ook de ouders schijnen hier zelden aan te denken. Daarom zouden schoolkoncerten, met zorgvuldig gekozen programma's, altijd op namiddaguren gegeven, voor mij het ideaal zijn.

Maar men zal mij verwijten, dat ik de laatste minuten de vaste bodem onder mijn voeten verloren heb om mij te begeven naar sferen waar wij, in naam van de filologie vergaderd, niet thuishoren. Ik nader onze eigen sfeer al weer meer, als ik er ten slotte op wijs, dat ook het toneel een plaats in kan nemen bij de esthetiese opvoeding van de jeugd. Het gebeurt

hier en daar in Duitsland dat voor de oudere leerlingen goede toneelvoorstellingen gegeven worden om ze met de stukken van Schiller b.v. vertrouwd te maken. De bedoeling hiervan is v.n.l. hun liefde in te boezemen voor de eigen klassieken, maar welk een kracht ten goede kan hiervan ook voor de ontwikkeling van de schoonheidszin uitgaan! Ook dit zal voorlopig in ons land nog wel een illusie blijven, evenals het tot regel maken van wat hier en daar als uitzondering wel gebeurt: dat de leerlingen zelf een toneelstuk instuderen, waarbij met ze gesproken wordt over de voordracht, het gebaar, het kostuum en de mise en scène. Dit laatste is echter voor een groot deel ook weer aanschouwingsonderwijs en zal alleen dan momenten van schoonheidsontroering kunnen geven, als er onder de leerlingen zijn met talent voor het toneel en aangeboren gevoel voor het schone. Zegt misschien iemand: „Ach ja, maar op dat aangeboren gevoel komt het bij alles wat hier gezegd is, toch maar aan, en dat hééft men, of men heeft het niet", dan wijs ik hem nog weer eens op de Grieks-Romeinse kultuur, tijdens welke stellig ook niet iedereen individueel evenzeer begiftigd geweest zal zijn met schoonheidszin, en waar niettemin tot in de kleinste kleinigheden schoonheid als iets vanzelfsprekends kon heersen.

Er zijn stellig onbegaafde, maar er zijn ook heel veel domme kinderen en ziekelike en slechte. Zullen wij daarom de geestelike, de lichamelike en de zedelike opvoeding ook maar verwaarlozen en zeggen: ze zijn nu eenmaal dom of ziekelik, of ze willen toch het goede niet? Voor die gevolgtrekking zou zelfs de meest verstokte determinist terugdeinzen. Laten wij dan in de school naast de geestelike en de zedelike, ook de esthetiese opvoeding als noodzakelik erkennen, want wie in zijn leven geen plaats gunt aan de schoonheid, kan een zeer goed mens en een nuttig burger van de maatschappij zijn, maar hem zal de macht ontbreken om ooit datgene te bereiken, men kan het evengoed harmonie noemen als geluk, waarnaar ten slotte toch alles streeft.

Bij het applaus der vergadering en den dank door den Voorzitter Mej. Ligtenberg gebracht sluit Prof. te Winkel zich gaarne aan. Hij wenscht echter op één punt met inleidster van gedachten te wisselen. Mej. Ligtenberg heeft gesproken van een hoogleeraar in de aesthetica, die verzen als proza voordroeg. Prof. te Winkel meent dat die hoogleeraar daar verstandig aandeed. Immers er zijn twee wijzen van voordragen, één voor het dagelijksch leven, een tweede met verhoogden toon, zooals men in het publiek spreekt. Op dien laatsten toon moeten èn verzen èn proza worden voorgedragen, waarbij dan het vers van zelf zich als zoodanig manifesteert. Wel worden verzen dikwijls op onnatuurlijken toon voorgedragen, maar daarmee zou men den smaak der leerlingen bederven.

Inleidster blijft met Prof. te Winkel van meening verschillen. In alle natuurlijke taal is een zeker rhythme. Laat men nu het sterkere rhythme dat het vers kenmerkt, niet uitkomen, dan doet men daardoor den dichter onrecht. Ook in rhythmisch proza dient men dat te laten uitkomen.

Prof. te Winkel verklaart zich nog niet overtuigd. Wanneer dat rhythme werkelijk behoorlijk in het vers zit, dan zal dat ook zonder een bijzondere wijze van voordragen wel aan den dag komen.

Daarna geeft de Voorzitter het woord aan Dr. A. H. Kan, voor het houden van de volgende rede over:

De oude geschiedenis in de 4e klasse der gymnasia.

D. en H. Toen ik ongeveer een jaar geleden de uitnoodiging ontving een onderwerp in de paedagogische sectie van dit congres in te leiden, heb ik niet lang geaarzeld mij bereid te verklaren. Het kwam mij namelijk voor, dat een moeilijkheid, die zich aan mij gedurende mijn loopbaan als docent had voorgedaan, waarover ik meermalen had nagedacht en waarvoor ik hoopte eindelijk een eenigszins aannemelijke oplossing te hebben gevonden, verdiende onder de aandacht van mijn collega's te

worden gebracht. Actueeler zouden wellicht mijn beschouwingen zijn, indien ik rekening had kunnen houden met de voorstellen der aaneenschakelingscommissie. Ik acht het echter zeer onwaarschijnlijk, dat daarin voor de oude geschiedenis meer uren zullen worden beschikbaar gesteld, en dan nog: als wij bedenken, hoe lang het pleegt te duren, eer op het gebied der onderwijswetgeving een ontwerp in een wet is omgezet, mogen we gerust aannemen, dat de tegenwoordige toestand nog menig jaartje zal bestendigd blijven.

Zooals u bekend zal zijn, eischt het Kon. Besl. van 21 Juni 1887, dat in de 4e klasse zal worden behandeld „de geschiedenis der oudheid, in het bijzonder van Griekenland en van Rome (en in verband daarmede de oude aardrijkskunde)", en is op de daarbij behoorende tabel 3 uur voor dit vak uitgetrokken. Oppervlakkig beschouwd zou men meenen, dat het aantal uren nog al ruim was toegemeten. In de praktijk blijkt het omgekeerde. Mij is het tenminste tot nu toe niet gelukt aan de eischen van het Kon. Besl. te voldoen. Ofschoon ik nu wel wist, dat sommige collega's evenmin het geheele programma afwerkten, wilde ik toch onderzoeken hoe het aan *alle openbare* gymnasia hiermee gesteld was. De bijzondere moest ik buiten beschouwing laten, daar deze inrichtingen, wat de verdeeling der uren over de verschillende klassen betreft, niet gebonden zijn aan bovengenoemde tabel.

Met de meeste welwillendheid beantwoordden nagenoeg al de betrokken leeraren mijn vragen, waarvoor ik hun hier nogmaals hartelijk dank zeg. De overgroote meerderheid verging het als mij. Op allerlei manieren tracht men zich te behelpen. Op sommige gymnasia wordt de oostersche geschiedenis óf niet óf terloops en zeer beknopt behandeld, op andere wordt de diadochentijd opgeofferd. Erger in het gedrang komt de geschiedenis van Rome. Soms blijft men steken in de geschiedenis der republiek, soms ook in die van den eersten keizertijd. Geheel afgehandeld wordt ze slechts aan twee gymnasia. Omgekeerd zijn er ook twee, waar de Romeinsche geschiedenis geheel, of

nagenoeg geheel, voor de 5de klasse wordt bewaard, en andere (o. a. het Middelburgsche, waarvan ik zelf rector ben), waar ze in die klasse wordt voortgezet. Dit heeft natuurlijk het groote nadeel, dat, aangezien in de 5de klasse alleen in de afdeeling A een uur aan Romeinsche geschiedenis kan besteed worden, de B leerlingen geheel of gedeeltelijk daarvan verstoken blijven. (Reeds opgemerkt door Dr. Van IJzeren in zijn artikel: *De geschiedenis in de vierde klasse van het gymnasium*, Weekblad voor gymnasiaal en middelbaar onderwijs, 21 Jan. 1909).

U ziet: bij deze wijze van handelen schiet óf het begin der oude geschiedenis, óf het einde der Grieksche, óf ook dikwijls een meer of minder aanzienlijk gedeelte der Romeinsche geschiedenis er bij in.

Nu wilde ik de vraag stellen: Zou het niet beter zijn, dat de leeraar zich vooraf voornam bepaalde onderdeelen wat minder uitvoerig te behandelen om de aandacht der leerlingen te concentreeren op de meest gewichtige gebeurtenissen en toestanden? En zou het niet tevens mogelijk zijn van den daardoor gewonnen tijd partij te trekken door een vrij volledig overzicht te geven van den loop der antieke beschaving, van haar eerste gloren in het Oosten af tot haar verwording in het zinkende Romeinsche rijk? Volgens de tot nu toe vrij algemeen toegepaste methode blijft de geschiedenis der Oudheid voor de leerlingen der meeste gymnasia een torso. Laat ik mijn denkbeeld verduidelijken en wat uitvoeriger aangeven, hoe het in de praktijk ten uitvoer kan worden gelegd.

De oostersche geschiedenis zou ik tot elken prijs willen handhaven. Het gaat niet aan de leerlingen plotseling in medias res te plaatsen, wat toch eigenlijk gebeurt, als men met de historie van Griekenland begint. Het is voor hen een openbaring, wanneer hun de beteekenis van Egypte, Babylon, Syrië en Judaea door woord en beeld tot bewustheid gebracht wordt. Zijn de jongens niet juist op den leeftijd, dat de geest van onderzoek over hen vaardig wordt? En is het dan voor hen geen intellectueel genot, tevens een heilzame prikkel, als zoo de wortels

onzer beschaving worden blootgelegd? Dit is geen grauwe theorie. Bij ondervinding weet ik, dat de oostersche geschiedenis uitstekend bij de leerlingen inslaat, beter dan de Grieksche en Romeinsche, al moeten zij nog zooveel wonderlijke namen onthouden, en al kost het hun heel wat moeite een beetje in die vreemde omgeving thuis te geraken.

De meesten uwer zullen zich herinneren, dat Dr. van IJzeren ruim een jaar geleden in het weekblad de kwestie der oostersche geschiedenis heeft aan de orde gesteld, en dat dit tot een geanimeerd en belangwekkend debat tusschen hem en Dr. Bolkestein heeft aanleiding gegeven. De tijd verbiedt me daar zeer diep op in te gaan. Toch mag ik enkele punten niet onbesproken laten.

Dr. van IJzeren meent, dat slechts hij de oostersche geschiedenis goed kan onderwijzen, die de oostersche talen verstaat, wat natuurlijk van geen docent te vergen is. Hem voert zijn tegenstander te gemoet, dat hij te veel de talenkennis naar voren schuift, en houdt vol, dat een goed historicus, „die vertrouwd is met de algemeene vraagstukken, die het historisch onderzoek beheerschen," kennis van de landstaal niet absoluut noodig heeft. Ik ben het volkomen met Dr. B. eens en durf nog verder gaan door te beweren, dat men nog niet eens een historicus van professie behoeft te zijn om met behulp van goede boeken en platen een voldoend overzicht der oostersche geschiedenis te geven. Dr. B. stelt de geschiedenislessen aan een gymnasium wel op een heel hoog niveau. Laten we bedenken, dat we geen college geven, waarin we de vruchten van eigen onderzoek aan leergierige jongelingen voorzetten en nog veel minder hen zelf tot geschiedvorschers willen opleiden. Onze toehoorders zijn nog halve kinderen, die met open mond en oor luisteren naar wat hen boeit, en die men moet dwingen te leeren, wat hun niet aanstaat, bijv. jaartallen; maar ik dwaal af.

Dr. B. wijst er verder op, dat, als men de oostersche geschiedenis over boord werpt, ook de Israëlietische meegaat, waarvan het groote belang omnium consensu vaststaat en ook door

Dr. van IJzeren erkend wordt. Maar deze vindt het voor een leeraar bij het openbaar onderwijs bedenkelijk zich te wagen „op een terrein, waarop door een enkel woord een gevaarlijk odium theologicum kan worden opgewekt," en hij probeert zijn tegenstander uit het veld te slaan met de sombere profetie „dat, zoo hij ooit er toe zal komen in een hoogere klasse de Israëlietische historie te behandelen, hij ten spoedigste in conflict zal raken met ouders, die de ons opgelegde neutraliteit geschonden zullen achten". Ik kan hier de verzoeking niet weerstaan iets uit mijn persoonlijke ervaring mee te deelen. Acht jaar achtereen heb ik de Israëlietische geschiedenis gegeven, en nu zou moeten volgen: „Nog nooit heb ik eenige moeilijkheid ondervonden". Helaas! die triomf is niet voor mij weggelegd. Eens is mij het volgende overkomen. Ik had den leerlingen verzocht in een proefwerk iets te vertellen over de Israëlietische koningen. Hierbij werd Salomo het struikelblok. Een mijner discipelen schreef wel op wat ik hem geleerd had, maar steeds voorafgegaan door: „ze zeggen". En dat die „*ze*" het volgens 's mans opinie niet bij het rechte eind hadden, bleek maar al te duidelijk. Een ander gaf met opzet juist het omgekeerde van hetgeen hem in de les gedicteerd was. Beiden waren, zooals u zult begrijpen, jongelui van orthodoxen huize. Maar in dit geval lag de schuld aan mij zelf. Ik had niet moeten vertellen, afgaand op mijn bron, dat Salomo een soort van roi fainéant is geweest, wetend, dat Salomo om zijn spreuken rechtzinnigen protestanten voor een toonbeeld van wijsheid geldt. In het vervolg heb ik die klip ontzeild en, ofschoon ik nog dikwijls jongelui van streng orthodoxe richting (ook Israëlieten) onder mijn leerlingen telde, nooit verder eenigen last gehad. Wel blijft de Joodsche geschiedenis een kiesch onderwerp en pleeg ik, voordat ik er mee begin, steeds te zeggen, dat ik mij over het meer of minder geloofwaardige van den bijbel niet uitlaat en nog minder in debat treed.

Als hoofdzaken der Grieksche historie zou ik bijv. willen uitkiezen het Myceensche tijdvak, vooral ook omdat het de tast-

bare bewijzen levert, hoe de geest van Griekenlands bewoners op de invloeden uit het Oosten reageert. Daaraan kan gevoegelijk worden vastgeknoopt een bespreking der Homerische gedichten en naar aanleiding daarvan der Grieksche godenwereld en dat wel uitvoeriger dan de leerboeken het noodig oordeelen. Vervolgens kan men al spoedig overgaan tot de Perzische oorlogen, de eeuw van Perikles en den Peloponnesischen oorlog; ten slotte Alexander en de Diadochentijd als cultuurperiode. Voor den Spartaanschen *κόσμος*, de Grieksche kolonisatie, de wetgeving van Solon en Clisthenes, is een korte uiteenzetting voldoende. De 4e eeuw voor Christus (tot Alexander) blijft ondanks alle moeite van den leeraar toch voor den leerling *ἀκρισία καὶ ταραχή*, ten minste wat de staatkundige geschiedenis betreft. Op de opkomst van Thebe en Macedonië moet natuurlijk de aandacht worden gevestigd.

Nu de Romeinsche geschiedenis: Hiervan kan en moet de aanvang aanzienlijk bekort worden. Wie kennis gemaakt heeft met Pais' Storia di Roma, is huiverig — de koningstijd nog daargelaten — zelfs van de eerste eeuwen der republiek meer te verhalen dan strikt noodig is om de verdere historie te begrijpen. Al is Pais misschien wat al te radicaal in zijn kritiek op de overlevering en al is zijn bewering, dat de oorsprong van het Romeinsch-Sabijnsche volk niet hooger opklimt dan tot de eerste helft der 5e eeuw voor Christus, tegenover de resultaten der opgravingen op het Forum Romanum zeker moeilijk vol te houden, — toch geloof ik, dat een docent, die met zijn tijd moet woekeren, verstandig doet hier het „in dubio te abstine" toe te passen. De strijd tegen Pyrrhus en de Punische oorlogen, vooral de tweede, de verovering van Griekenland en Klein-Azië, de gewichtige sociale en oeconomische gevolgen daarvan en de revolutietijd der Gracchen kunnen dan beter tot hun recht komen. De geschiedenis der eerste eeuw voor Christus dient in haar hoofdlijnen geschetst te worden. Van haar kan hetzelfde gezegd worden als van de 4e eeuw bij de Grieksche geschiedenis. De détails, die later bij de antiquiteiten te pas

komen, moeten in de 5e klasse, in het uur voor de A-leerlingen bestemd, meer naar voren worden gebracht, evenals die van den standenstrijd. Dit is trouwens geheel in overeenstemming met de bepaling in het Kon. Besl. daaromtrent.

Vergunt mij wat breedvoeriger het goede recht der geschiedenis van den Romeinschen keizertijd te bepleiten (tenminste loopend tot het jaar 180 na Christus), juist omdat ze aan verreweg de meeste gymnasia zoo geducht in de knel raakt — althans in de 4de klasse. Krijgen de jongens eenig idee van de grootschheid van het imperium Romanum, als de tijd verdaan wordt aan Vejentenoorlogen en historische hoogst onzekere kibbelpartijen tusschen patriciërs en plebejers, als ze verder alleen vernemen, hoe dat wereldrijk tijdens de republiek even onbeholpen als baatzuchtig werd geadministreerd? „Groot waren de Romeinen", zoo heet het, „als organisators". Ja, dat waren veel geniale Romeinsche keizers, ter zijde gestaan door hun zorgvuldig geschoold beambtenpersoneel. Zij hebben Rome's heerschappij eeuwen lang tot een zegen gemaakt voor de toenmalige beschaafde wereld. Zegt Mommsen niet: „Noch heute giebt es manche Landschaft des Orients wie des Occidents, für welche die Kaiserzeit den an sich sehr bescheidenen, aber doch vorher wie nachher nie erreichten Höhepunkt des guten Regiments bezeichnet; und wenn einmal ein Engel des Herrn die Bilanz aufmachen sollte, ob das von Severus Antoninus beherrschte Gebiet damals oder heute mit grösserem Verstande und mit grösserer Humanität regiert worden ist, ob Gesittung und Völkerglück im Allgemeinen seitdem vorwärts oder zurückgegangen sind, so ist es sehr zweifelhaft, ob der Spruch zu Gunsten der Gegenwart ausfallen würde". Daarbij levert de keizertijd met zijn staande legers en grensforten, Rijks- en gemeente-universiteiten, openbare bibliotheken, postdienst, armenzorg, waterleidingen en publieke badinrichtingen, intensieve landbouw (bijv. in Syrië), grootindustrie, wereldhandel op Indië, mijnwezen enz., menige analogie met onze moderne maatschappij. Het is voor de kinderen van onzen tijd van eminente beteekenis te zien,

dat, hoe herrlich weit wij het in het practische leven hebben gebracht, toch de oude wereld ook op dit gebied zeer dikwijls niet voor haar behoeft onder te doen.

Ten slotte: Welke historische gebeurtenis heeft verder strekkende gevolgen gehad dan het ontstaan en de uitbreiding van het Christendom? Maar ik vrees, dat daarvan in de 4de klasse niet anders dan terloops gerept wordt. En toch kan, dunkt me, geen leeraar er iets op tegen hebben te wijzen op de innerlijke waarde van het Christendom tegenover de heidensche godsdiensten, te schilderen het milieu, waarin het zich een weg moest banen, en den strijd, dien het had te voeren tegen de wereldlijke macht des keizers en de geestelijke der oostersche godsdiensten, met name de Mithrasreligie.

Dat er verschillende argumenten tegen mijn voorstel kunnen worden aangevoerd, ben ik mij ten volle bewust. Al dadelijk dit: „in plaats van een torso, zooals vroeger, maakt ge van de Oudheid iets, dat men een „Keur van gedenkwaardige tafreelen" zou kunnen noemen, zonder verband. Is het geraden die zoogenaamde monumentale geschiedbeschouwing te huldigen, waartegen nog onlangs Dr. Colenbrander in zijn intreerede heeft gewaarschuwd? Immers zoo worden geheele brokken geschiedenis vergeten en de rest wordt in een bedriegelijk licht geplaatst". In de tweede plaats kan ik mij zeer goed voorstellen, dat menig collega, die zich met mijn principe kan vereenigen, mijn wijze van uitvoeren afkeurt. Het eerste bezwaar, dat ik allerminst wensch weg te cijferen, kan zooveel mogelijk verholpen worden, doordat de leeraar de tusschenperiodes zeer in het kort bespreekt en òf een beknopt overzicht dicteert òf althans de gewichtigste jaartallen laat memoreeren. Dezelfde stof is toch ook al in de 1^{e} klasse doorgewerkt. En dan: een dergelijke manier van geschiedenis behandelen moge niet aan de strenge eischen der wetenschap voldoen, daarmee is nog niet gezegd, dat ze ook voor de praktijk van het gymnasiale onderwijs ongeschikt is. Wat het tweede bezwaar aangaat, ligt het volstrekt niet in mijn bedoeling iemand mijn schema op te dringen. De

collega, wien het niet bevalt, heeft het volkomen in zijn macht veranderingen aan te brengen, waar het hem goeddunkt; maar ik hoop, dat de meeste deskundigen zullen toegeven, dat de genoemde periodes der Grieksch-Romeinsche historie een behandeling overwaard zijn.

De hevigste oppositie verwacht ik tegen mijn voorstel om de 4e eeuw voor Christus bij de Grieksche, en de 1e eeuw bij de Romeinsche zeer summier af te doen. Men zal mij voorhouden, dat voor de lectuur der meest gelezen schrijvers zooals Xenophon, Demosthenes en Isocrates, Caesar, Cicero en Sallustius een vrij volledige kennis van de geschiedenis dier tijdvakken onontbeerlijk is. Ik geef dit volmondig toe, maar beweer tevens, dat het niet de taak van den *geschiedenis*leeraar is, of liever in de gegeven omstandigheden kan zijn, de geschiedenis zoo in den breede uit te spinnen, als bijv. tot recht begrip van een redevoering van Demosthenes of Cicero noodzakelijk is. De leeraar in het Grieksch of Latijn heeft gelegenheid in overvloed om de levensomstandigheden van die redenaars te bespreken en hij zal toch zeker elke redevoering inleiden met een min of meer uitvoerige verhandeling over politiek of rechtswezen. Waarom zou hij ook niet zijn geschiedeniscollega een beetje ontlasten? Hij behoeft gelukkig niet zoo pijnlijk zuinig op zijn tijd te letten.

Maar op den verdediger van een stelling rust, meer nog dan de plicht eventueel te opperen bezwaren te ontzenuwen, de bewijslast, dat hetgeen hij voorstaat, positieve voordeelen biedt. Eerst wil ik echter even opmerken, dat hetgeen ik voorstel, strookt met de bedoeling van het reeds eenige malen geciteerde Kon. Besl. Er wordt daar namelijk in de toelichting uitdrukkelijk verklaard, dat „Met opzicht tot de geschiedenis" men getracht heeft „den leeraar zoo weinig mogelijk in zijne inzichten omtrent de inrichting van zijn cursus te belemmeren". Nu de positieve voordeelen: een, dat zeer voor de hand ligt, noemde ik al terloops: dat de leerlingen een overzicht krijgen over de *geheele* Oudheid, als afgesloten cultuurperiode tegenover de Middeleeuwen en den Nieuweren Tijd; dat ze verder zien, hoe het kennen en

kunnen der Egyptenaren en Babyloniërs, door de Voor-Aziatische volken naar Griekenland overgebracht, daar vermeerderd en gelouterd, in het Hellenistisch tijdperk zich als wereldbeschaving over het oostelijk bekken der Middellandsche zee verbreidt; hoe eindelijk de Romeinen haar overnemen, ze technisch en practisch nog hooger opvoeren en er ook het barbaarsche West-Europa in laten deelen. Wordt dit grandiose brok wereldgeschiedenis in een helder licht geplaatst tegenover de veelal zoo duistere Middeleeuwen, dan eerst zullen onze leerlingen dankbaar beseffen, dat wij modernen voor een heel groot deel slechts op de grondslagen der Oudheid hebben voortgebouwd.

Een tweede voordeel van hetgeen ik voorstel, is gelegen in de groote vrijheid, die aan de persoonlijkheid van den leeraar gelaten wordt. Hij heeft het nu in zijn macht wat meer tijd te besteden aan die stof, die hem aantrekt en waarin hij zich bijzonder thuis gevoelt. Dit argument klemt te sterker, omdat aan verscheiden gymnasia de geschiedenisleeraar in de 4de klas geen vakman is, maar een oud-literator, die overigens Latijn en Grieksch doceert. Nu zal de een bijv. van archaeologie speciaalstudie hebben gemaakt, een ander is kenner der Grieksche tragedie, een derde is meer wijsgeerig aangelegd. Welnu, als zij niet zoo haast je, rep je behoeven voort te maken, kan de eene, bij het bespreken van het Perikleïsche Athene, zijn leerlingen rustig door de galerij der Grieksche beeldhouwkunst rondleiden, de tweede hun eenige der onvolprezen treurspelen van Sophocles of Aeschylus doen genieten, de derde Sokrates schilderen en zijn even geweldigen als verklaarbaren invloed op het menschelijk denken en zedenleer. Men onderschatte dit voordeel niet! Pectus est quod disertum facit, en juist bij het geschiedenisonderwijs hangt het vooral van een welsprekende en boeiende voordracht af, of het meegedeelde ook bij de hoorders beklijft.

D. en H. Eigenlijk is hetgeen ik ter verdediging van mijn stelling zou kunnen aanvoeren, hiermee uitgeput. Staat mij echter toe nog een klein pleidooi te houden voor het onderwijs in de oude geschiedenis in het algemeen. Prof. Winkler heeft

eens de klacht geuit: „De gymnasia kweeken een zonderling versteend geslacht van menschen, die blind zijn voor natuuraanschouwing en nieuwe geschiedenis en *de moderne samenleving niet meer begrijpen*. Ongetwijfeld hebben wij niet het recht deze uitlating van een man, bij uitstek bezadigd en tot oordeelen bevoegd, als zoo menige tegen het gymnasium gerichte boutade van den eerste den beste eenvoudig te negeeren. Toch meen ik, dat vooral op de laatste woorden nogal het een en ander valt af te dingen. Ik, wat mij betreft, ben er van overtuigd, dat alleen degeen, die eenigszins in de Oudheid thuis is, de moderne samenleving kan begrijpen. Één uiterst eenvoudig bewijs volsta. Ieder mensch aanvaardt thans het stelsel van volksvertegenwoordiging als iets, dat vanzelf spreekt. Maar wat eigenlijk de groote beteekenis er van is, beseft slechts hij, die weet, dat Athene evenmin als Rome volksvertegenwoordiging heeft gekend en dat die onbekendheid met iets, dat schijnbaar zóó bij iedereen moet opkomen, voor beide staten de schromelijkste gevolgen heeft gehad. Het is de taak van den leeraar in de oude geschiedenis hierop opmerkzaam te maken.

Ook met de versteening, die volgens Prof. Winkler, de leerlingen onzer gymnasia dreigt, zal het zoo'n vaart niet loopen. Ja, indien het napluizen van oude schrijvers alleen ter wille van de grammatica, thema's maken en Latijn spreken, zooals vroeger aan de Latijnsche scholen, de spil was, waar het onderwijs om draaide, dan zou het gevaar zeker niet denkbeeldig zijn. Maar dit stadium zijn wij toch al lang gepasseerd. Wij, leeraren aan de gymnasia, vleien ons den jongen menschen iets te kunnen meegeven op hun levensweg, afgezien van de kennis, die hen in staat stelt de colleges aan de Universiteit te volgen, iets, dat hun een onuitputtelijke bron van waarachtig geluk kan zijn. Wij trachten hun bij te brengen, dat hooger soort van beschaving, dat ik met een ietwat vage term een levendige belangstelling in geestelijke dingen zou willen noemen. En nu zijn weinig vakken zoo geschikt om die belangstelling te wekken als juist de oude geschiedenis, gelijk ze in de 4de klasse kan

gegeven worden. Al dadelijk werkt het bijzonder „anregend", als de docent den leerling even een blik gunt in de werkplaats van den historicus en hem — al is het maar voor enkele oogenblikken — van het opbouwen der historie uit allerlei heterogene brokstukken, monumenten, beelden, inscripties, in de geschiedwerken opgeteekende traditie, laat getuige zijn. De oude geschiedenis leent zich daartoe uitstekend, beter, wil het mij schijnen, dan die der Middeleeuwen en den Nieuweren Tijd. Verder komt de leerling met tal van uitingen van het hoogste menschelijke denken en kunnen in aanraking; hij krijgt ten minste eenig denkbeeld van nagenoeg alle terreinen, waarop 's menschen geest heeft gearbeid, en als hij later in het volle leven staat, zal hij de uitingen daarvan met die belangstelling gadeslaan, die alleen uit historisch begrijpen geboren wordt. Dan nog dit: U zult het allen met mij eens zijn, dat het van groote beteekenis is, wanneer de mensch zich in zijn jeugd zuivere, scherp omlijnde voorstellingen eigen maakt:

Quo semel est imbuta recens, servabit odorem
Testa diu.

Nu is het uiterst moeilijk onzen discipelen, bij wie het intellect eerst begint te ontwaken, juiste denkbeelden te geven omtrent oeconomische of politieke verschijnselen, zooals zij zich heden ten dage voordoen. Maar in de oudheid zijn die verschijnselen zoo veel minder gecompliceerd, dat ook een zeer jong mensch ze kan doorzien, zoodat hij, uitgaand van die kennis, kan opklimmen tot een recht begrip van onze meer ingewikkelde toestanden. Ik bedoel hiermee dit: Het is betrekkelijk gemakkelijk den jongens de fundamenteele beteekenis van het socialisme te demonstreeren aan de Spartaansche maatschappij, waar de bodem het eenige productiemiddel is; en de Romeinsche republiek in haar goeden tijd levert een, ook voor den jeugdigen geest duidelijke, illustratie, hoe voor een heilzaam staatsbestuur een juist evenwicht tusschen een meer conservatief, aristocratisch element aan den eenen kant en een vooruitstrevend, democratisch aan den anderen de onmisbare voorwaarde is. Daarom

zou ik haast de paradox tot de mijne willen maken, die ik kort geleden in de Neue Jahrbücher für das klassische Altertum onder de oogen kreeg en die zich aldus laat formuleeren: „Si l'histoire ancienne n'existait pas, il faudrait l'inventer".

Er is nog een en, naar het mij voorkomt, sterk sprekend bewijs voor de absolute noodzakelijkheid van *goed*, en liefst eenigszins uitgebreid, onderwijs in de oude geschiedenis, wil de geheele klassieke opleiding niet nuttelooze ballast worden. U zult allen wel in uw omgeving jongelui kennen, die het examen voor de staatscommissie hebben afgelegd, en u zult tevens hebben opgemerkt, dat zij, als ze tenminste niet van alle zelfkennis zijn ontbloot, zich onbevredigd voelen, al hebben zij nog zoo conscientieus gewerkt, over de verworven kennis der Oudheid; met welk gevoelen hun examinatoren gewoonlijk maar al te zeer accoord gaan. Ik schrijf dit in hoofdzaak daaraan toe, dat hun nagenoeg altijd de tijd ontbreekt om gezette studie van de oude geschiedenis te maken.

Vraagt men mij ten slotte: „Zijt ge er al in geslaagd het middel, dat ge aanprijst om de oude geschiedenis in de 4de klasse vruchtbaarder te maken aan de praktijk te toetsen?" dan moet ik tot mijn spijt antwoorden: „Neen; wel ben ik bezig er een proef mee te nemen en heb ik vertrouwen, dat die niet al te ongunstig zal uitvallen." Maar ook al mocht ze niet met een volkomen succes bekroond worden, toch meen ik in de ingeslagen richting te moeten voortgaan, en ik zal mij troosten met Lessing's schoone gedachte, dat niet het *bezit* der Waarheid gelukkig maakt, maar de eerlijke inspanning om zoo dicht mogelijk tot haar te naderen.

Prof. van Gelder, die den inleider hulde brengt voor zijn rede, is het vrijwel met hem eens. Alleen zou hij, daar er verband moet bestaan tusschen de te behandelen capita selecta en het heden, onder die hoofdstukken ook den tijd derDiadochen willen zien opgenomen, omdat daar duidelijk de kiemen aanwezig zijn van wat zich later in de Romeinsche keizerperiode

verder heeft ontwikkeld. Mocht zich daardoor het bezwaar voordoen dat er voor de andere hoofdstukken geen tijd overblijft, dan zou men nog de behandeling van den alleroudsten Rom. tijd kunnen weglaten en misschien ook de behandeling der Myceensche en Homerische tijden nog kunnen inkrimpen en deze overlaten aan den leeraar voor het Grieksch.

Inleider zegt dat hij wel den Diadochentijd als kultuurperiode heeft genoemd; hij heeft er echter niet zooveel nadruk op gelegd, misschien wel omdat hij zich daarin zelf niet zoo goed thuis gevoelt. Bij overlating van de Myc. en Hom. periode aan den leeraar voor het Grieksch vreest hij dat diens tijd daardoor al te veel zou worden beperkt.

Prof. van Gelder heeft niet bedoeld de Myc. en Hom. periode in elk geval te bekorten. Is er tijd voor, des te beter.

Dr. Leendertz wil alleen mededeelen dat de uitlating van Prof. Winkler, door inleider aangehaald, door dien hoogleeraar is teruggenomen, toen zijn eigen kinderen het gymnasium bezochten.

Dr. Bolkestein merkt daarna het volgende op: er zijn in hoofdzaak twee wijzen om de oude geschiedenis te behandelen: ééne die het geschiedenisonderwijs ondergeschikt maakt aan de behandeling der oude schrijvers, een andere die vooral let op hetgeen van belang is met het oog op onzen tijd. Ook deze laatste behandelingswijze heeft één bezwaar; men meent nl. wel eens (in Duitschland blijkt dat tegenwoordig meermalen), dat men uit hetgeen vroeger is geschied, conclusies kan trekken, die voor onzen tijd geldig zijn. Dit is echter een dwaling; de omstandigheden van toen en nu verschillen daarvoor veel te veel.

Dr. Kan meent dat de heer Bolkestein hem niet goed heeft begrepen, toen hij over Sparta sprekend daarmee het tegenwoordige socialisme ter sprake bracht. Hij heeft daarin volstrekt geen staatkundig-paedagogische strekking willen leggen maar alleen willen zeggen: op die wijze kan men duidelijker laten

zien wat het tegenwoordige socialisme *is*, niet waartoe het leiden zal.

Ook tegen deze opvatting teekent Dr. Bierma protest aan. Men kan uit de oude geschiedenis nooit tegenwoordige toestanden verduidelijken, daarvoor zijn de omstandigheden van toen en nu veel te verschillend, en ook de bedoelingen. Het hedendaagsche socialisme is zooveel meer gecompliceerd, dat het met toestanden uit het oude Sparta niet kan worden vergeleken.

Dr. Kan kan echter het onmogelijke daarvan niet inzien; wel zijn de verschijnselen in de oudheid veel minder ingewikkeld, maar het is juist gemakkelijk om van het minder gecompliceerde tot het meer gecompliceerde op te klimmen.

Eenige opmerkingen van practischen aard maakt Dr. Theissen. De inleider heeft niet gesproken over het feit dat de oude geschiedenis in de 1ste en in de 4de klasse wordt behandeld. Toch is dat een punt van belang, daar door een goed contact tusschen die beide klassen tijd kan worden bespaard. De heer Theissen, die in beide klassen de geschiedenis doceert, houdt dan ook bij zijn onderwijs in de 1ste klasse reeds dat in de 4de in het oog. Op die wijze kan het samen één geheel vormen. In I kan dan de behandeling meer monumentaal, in IV meer kritisch en antiquarisch zijn, waarheen in de 4de klasse de leerlingen reeds meer worden getrokken.

Dr. Kan, die in hoofdzaken met Dr. Theissen meegaat, vindt echter beter dat in de 1ste klasse een schema van het geheel wordt gegeven met de jaartallen, die terdege moeten worden geleerd, waarop Dr. Theissen antwoordt dat naar zijn meening het onderwijs in de 1ste klasse dan wel vervelend moet worden. Hij wil in beide klassen kiezen, naar den aard en den leeftijd der leerlingen, zoodat in de 1ste klasse bijv. kunnen worden besproken de groote botsingen, biographiën, sagen enz., in de hoogere klasse allerlei dingen op het gebied der aesthetica, philosophie en kunstgeschiedenis.

Hoewel Dr. Kan meent dat het geschiedenisonderwijs, zooals hij dat voor de laagste klasse aangaf, niet vervelend behoeft te

zijn, erkent hij, dat hij over deze zaak misschien anders zou denken, wanneer hij evenals Dr. Theissen in beide klassen de oude geschiedenis onderwees.

Met een woord van dank aan de sprekers sluit de Voorzitter de vergadering.

Vergadering van Donderdag 31 Maart.

Daar Dr. R. van Oppenraay door ongesteldheid verhinderd was zijn aangekondigde rede over *Onpopulaire voorstellen* te houden, sprak alleen Dr. Bessem over:

De grammatica in verband met de lectuur.

De taak, mij voor heden opgelegd, op dit Philologencongres te spreken over het verband, dat tusschen de behandeling der grammatica en de keus der te lezen schrijvers bestaan moet, is zoo ergens, dan *hier* wel een lastige. Immers, wil ik me nauw aansluiten aan en uitgaan van de op 't gebied der oude talen bestaande leerboeken, en zie ik hier wèl rondom mij heen, dan bevind ik me, wat het Grieksch betreft, in een leelijke impasse. Hier toch concurreeren de grammatica's van den Voorzitter van ons Congres en van den Voorzitter onzer Sectie: en tot overmaat van ramp nog die van den vorigen spreker in deze Sectie er bij!

Geen mogelijkheid hier te ontkomen aan 't geven van aanstoot, en zelfs het gevaar van persoonlijk te moeten worden dreigt met grimmige kaken! Gij zult het me dus vergeven, dat ik niet eens een blik sla op het wellicht veiliger gebied der Latijnsche grammatica's, maar liever mijn aangezicht omhul, en vol schrik de vlucht neem naar een ander terrein.

En gelukkig, de schrijvers bieden hier een ἄσυλον.

Zéér ligt het voor de hand, dat zoowel voor 't Grieksch als voor het Latijn de grammatica de vormen vaststelt en de regels

leert, die schijnen te heerschen in het *proza* van een bepaalden tijd, en wel van dien tijd, welken men om verschillende redenen den voortreffelijksten vindt. Bij beide talen wordt die periode de klassieke genoemd, en voor het genoemde doel heeft in elk geval de taal van dit tijdperk vóór, dat zij eenvoudig is, en nog vrij, of nog niet al te zeer onder den invloed van wat ik zou willen noemen „vreemde smetten".

Het nationaal karakter zoowel van 't Grieksch als van 't Latijn openbaart zich op de edelste en zuiverste wijze in de geschriften uit den klassieken tijd, gesteund als het werd door krachtige uitingen van nationaal gevoel op politiek terrein. Wanneer eene natie zich krachtig voelt, en zich van haar macht als volk naar buiten goed bewust is, en naar binnen er voor het particulier initiatief en het talent op allerlei gebied ruimte en vrijheid genoeg overblijft, dan zal ook de taal, het voertuig der gedachten, de vleugels vrij uitslaan, vrij en vooral zelfstandig.

Nimmer toch treft men een sterker reactie aan tegen hetgeen buitenlandsch is of zelfs schijnt te zijn, dan in dergelijke omstandigheden. Wij mogen nu rekenen, dat deze gunstige omstandigheden voor het Grieksch aanwezig waren in den tijd van een Thukydides en een Platon, en een man als Demosthenes als wegstervend, en voor 't Latijn in den tijd van een Cicero en Caesar. Het kennis nemen van de literarische voortbrengselen dier mannen en hunner tijdgenooten zal dan ook altijd een absolute noodzakelijkheid blijven voor ieder, die zich ook maar eenigermate wil inwerken in geest en karakter der volken, die hen voortbrachten.

En enkel het feit, dat men in later jaren, in zoo totaal veranderde omstandigheden, tot hen heeft willen terugkeeren, zich als 't ware met hun veeren tooien, bewijst al voldoende, wat kracht er uitging van hun woorden, dat men het daarin schijnt gezocht te hebben, en in eene navolging hunner zuivere en zelfstandige wijze van spreken de fouten van den lateren tijd wilde verbeteren of doen vergeten.

Doch ook zij, hoe hoog zij stonden, waren kinderen van hun

tijd, en men zou hun onrecht aandoen, als men hen niet als zoodanig beschouwde.

De poëzie, oudere zuster der ongebonden rede, had reeds eene periode van een grooten bloei bezeten, toen de laatste als kunstvorm opkwam.

Van de oude logographen sluit zich *Herodotos* nauw aan 't epos aan door zijn gemoedelijke breedsprakigheid en woordenkeus, zoodat de schrijver *περὶ ὕψους* hem dan ook terecht *ὁμηρικώτατος* noemt. Wie echter Herodotos beschouwt als een echt natuurkind op stilistisch gebied, vergist zich. De *σχήματα Γοργίεια*, die in zijn tijd zooveel opgang maakten, althans de antithese, 't homoioteleuton en de woordspeling, komen bij hem wel degelijk voor, al is de wijze waarop hij er zich van bedient, dan ook nog verre van geraffineerd. Reeds twee van de drie eischen, die door de sophisten aan goed proza werden gesteld, 't voorkomen van oratorische figuren en het nastaan aan de poëzie, zijn in Herodotus' kalme parataktische zinnen eenigszins vervuld: blijft nog over de eisch van rhythmische indeeling en plaatsing der woorden.

Thukydides staat nog duidelijker onder sophistischen invloed, hij verwaarloost geen hunner voorschriften, zonder toch ook maar eenigermate hun slaaf te zijn: hiervoor bewaren hem zijn diepe gedachten, in weinige woorden gecomprimeerd, zijn verhevenheid, die zijn woordenkeus als vanzelf leidde van 't alledaagsche en gewone àf, de originaliteit en genialiteit van zijn blik op de historische feiten: kortom, de inhoud staat bij hem zoo geweldig hoog boven den vorm, dat deze er geheel door beheerscht schijnt, en ook de volgens onze denkbeelden in een geschiedwerk zoo eigenaardige gefingeerde redevoeringen de imposante eenheid van zijn werk nog des te meer doen uitkomen. En toch doen bij andere historici dezelfde oraties door haar rhetorisch doel en gebrek aan inhoud ons zoo vaak onaangenaam aan. Stof en behandeling zijn bij Thycydides in volkomen harmonie: ernstig en verheven verdient hij den lof der *σεμνότης* ten volle. Wel zien en voelen we nog duidelijk bij hem, hoe

hij als 't ware worstelt met de taal, en hier en daar haar geweld schijnt aan te doen om haar te dwingen zijn denkbeelden te vertolken — wat vaak leidt tot duisterheid en hardheid.

Ook bij *Xenophon* vinden we niet den eenvoud en natuurlijkheid, waarom zijn *γλυκύτης* zoo vaak is geprezen: ook hij staat onder sophistischen ban, al heeft zijn gezonde blik op zijn stof en de natuur rondom hem ook bewaard voor de excessen van velen zijner tijdgenooten, zoodat zijne geschriften een harmonisch geheel vormen; hij heeft van de richting van zijn tijd geprofiteerd om zijn stijl te verfraaien, maar voelde te natuurlijk om hem erdoor te laten bederven.

In *Platon*, wiens dichtersgeest veel te hoog gestemd was om zich af te geven met 't zoeken naar uitwendige stijlversieringen, bij wien inhoud en gedachtengang alles beheerschen, moeten wij erkennen, dat als 't ware een voorbeeld voor alle eeuwen den menschen verschenen is. Terwijl hij Gorgias en de zijnen somtijds bespot en parodieert [1]), is het dichterlijke in zijn stijl, dat hij met de Sophisten schijnt gemeen te hebben, louter een uitvloeisel van zijn innigste wezen, hij moest zoo zijn, zoo schrijven, omdat hij Platon was, het zijn geen dichterlijke bloempjes, waarmee hij zich tooit, zijn hooge gedachtengang is natuur, is echt, rhythmisch; niet zooals die van de stijlkunstenaars van zijn tijd, maar in een hoogere beteekenis, zou men zijn zinnen kunnen vergelijken, zooals Croiset het zegt, met „een vlucht heilige vogels, die met rustigen kalmen wiekslag zich verheffen naar het licht" [2]). Men heeft wel eens beweerd, dat wij Grieksch leeren om Platon te lezen; hij die deze gedachte heeft uitgesproken, moet Platon gekend hebben in al zijn majesteit.

Een belangrijken stap vooruit — ter voorbereiding als 't ware van Demosthenes — deed de redenaarskunst door *Isokrates*, in

---

[1]) Bijv. in den *λόγος ἐπιτάφιος* in den Menexenos; cf. den *λόγος ἐρωτικός* in den Phaedrus.

[2]) Croiset, *Manuel d'histoire de la littérature grecque* pag. 484.

zooverre als deze de half-metrische, korte κῶλα van Gorgias langer maakte en ze meer een rhythmisch karakter gaf — voor 't overige versmaadde hij geen der uitvindsels van de voorgangers totaal, en voerde zelfs een nieuw voorschrift in, nl. de vermijding van den hiaat. Was de stijl van Thrasymachos en Gorgias ultra-pikant door hun korte zinnetjes, precies aan elkaar beantwoordend als kleine versregels, die van Isokrates toonde door langere κῶλα een krachtiger golfslag, als van een gelijkmatig bewogen zee. Ook vermeed hij wat te klein en te kunstmatig leek. Gorgias en zijn stijl zou men hebben kunnen vergelijken met de golven van een Schaukelbad!

De *Attische redenaars*, de een in hoogere mate, de ander minder, hebben zich van hun voorgangers niet los kunnen maken, in de λόγοι ἐπιδεικτικοί bleven die van Isokrates het voorbeeld, in de gebruikte kunstmiddelen overschreed men de voegzame maat althans niet. Veel origineels bieden zij overigens niet aan: *Lysias* bijv. herinnert aan Xenophon, de uiteenzetting zijner pleidooien is glad en glashelder, zijn woorden stroomen voort als een kalm beekje, maar inwendige kracht en gloed dient men bij hem niet te zoeken.

Als een geweldige bergstroom ruischen de meesleepende woorden van *Demosthenes* [1]). Alle stijlversieringen zijn hem middel, geen doel, hij gebruikt ze zeer spaarzaam, en verbergt ze als 't ware, wanneer ze te veel in 't oog zouden vallen, door een wijziging der constructie in het tweede zinsdeel of een andere woordenkeuze. Groote kracht en geestdrift kunnen niet met gezochte mooisprekerij tot uiting gebracht worden, zij kiezen vanzelf andere middelen; er is een geweldig verschil tusschen den forschen gang van een krachtig man, die welbewust op zijn doel afgaat, en het getrippel van een ijdel en pretentieus juffertje! Ook al weten we, dat Demosthenes zijn redevoeringen, vóór hij ze uitgaf, zorgvuldig stilistisch perfectionneerde [2]), en al

---

[1]) Over de Grieksche redenaars cf. Cicero's *Brutus* cap. 7—9 en 12—13.
[2]) cf. Wyttenbach ad. Plut. *de educatione puerorum* pag. 105 Animadv.

zal hij niet alles hebben gezegd, zooals wij het geschreven vóór ons hebben [1]), toch kunnen we zien, dat hij een man was van de daad, uitwendige praal versmadend, op wien werkelijk past het woord van Justi: „Die mächtigste Beredsamkeit ist die, welche eigene Leidenschaft in ihre Worte hineinwirft, und doch die Leidenschaft mit kalter Berechnung als Mittel verwaltet" [2]).

Bij *Aristoteles*, den genialen veelweter, zijn tijd eeuwen vooruit, gelijk hij eeuwen lang de wereld van 't denken is blijven beheerschen, moeten we, wat zijn stijl betreft, niet vergeten, dat 't grootste deel zijner werken, gelijk wij die hebben, eenvoudig aanteekeningen bevatten van technischen inhoud, gemaakt voor zijn mondelinge voordrachten, en door hem zelf zeker niet zóó voor de publicatie bestemd: zoo beknopt mogelijk en vaak duister. De *Ἀθηναίων πολιτεία*, die wèl door hem zelf in 't licht gegeven is, vertoont dan ook een geheel ander uiterlijk voorkomen en is helder als glas; meer volgeling van Isokrates dan Platon was, kunnen we Aristoteles in zijn schrijftrant wel 't naast vergelijken met Cicero.

Na 300 is het uit met de Grieksche oratorie, 't was gedaan met Griekenlands natie en haar roemrijke idealen, en hoe ver zich ook de grenzen uitzetten van 't gebied, dat Griekenlands kultuur met graagte aan- en overnam, een tijd van vooruitgang was het niet. Met *Demetrios Phalereus* trad een soort van welsprekendheid op, die niet de hoorders meesleepte, maar hen als 't ware met weeke zoetheid overgoot en op deze wijze een prettige herinnering achterliet. De welsprekendheid trok zich van de markt terug in de rhetorenschool en de *διατριβή* met haar moraliseerenden inhoud en haar pompeuse critiek op het dwaze gedoe der menschen, verving de redenaarskunst, die de groote lijnen der politiek aangaf.

---

[1]) We mogen van Demosthenes immers wel datgene veronderstellen, wat we zeker weten van zijn grooten tegenstander Aischines.

[2]) K. Justi, *Winckelmann, sein Leben, seine Werke und seine Zeitgenossen*. II pars 2, pag. 4.

Maar de eigenlijke corruptie kwam uit Azië, het door zijn *levitas* beruchte land, en het zijn dan ook weekelijke wulpschheid aan den eenen kant, en ijdele woordenpraal aan den anderen, die in de schrijverij van de volgende $1\frac{1}{2}$ eeuw de overheerschende karaktertrekken zijn. De schoone rhythmen van een Demosthenes, voorgedragen op eene wijze, die slechts in de hartstochtelijkste passages het midden hield tusschen spreken en zingen, verdwenen voor de weekelijk gezongen, huppelende zinnetjes, waarin deze tijd behagen schepte. De zinnen werden in kleine stukken gehakt, de beeldspraak verliep in spitsvondigheid, nieuwe, ongehoorde woorden werden gevormd, gemaniëreerde omschrijvingen vervingen voor den verslapten smaak den ouden eenvoud. Kortom we nemen waar een terugval tot de oude sophistische kunsten, waartegen een Sokrates en Platon zoo hadden gestreden. Ook de historiographie werd erdoor aangetast [1].

Reeds omstreeks 200 v. Chr. trad echter een reactie op, van Egypte en Azië zelf uitgaande, en in 150 schijnt al in geleerde kringen de Aziatische welsprekendheid te hebben afgedaan [2]. Toch was de strijd hiermee niet beslist, immers een kunstvorm moet, wanneer hij algemeen opgang maakt of gemaakt heeft, zich aansluiten aan iets, dat in 't volk leeft, moet beantwoorden aan wat die tijd wenscht en wil — zoo iets laat zich door geen geleerdenkring terugdringen: in de school handhaafde zich het Azianisme, en den zoogenaamden Atticisten, die wilden teruggrijpen naar de Attische *εὐρυθμία*, is het dan ook niet gelukt den loop der zaken tegen te houden. Andere tijden eischten hun recht op, het groote verleden was voorgoed voorbij.

De imposante figuur van *Polybios* trekt in dezen tijd vooral

[1] Cic. *Brutus* cap. 95. In 't algemeen heb ik in mijne beschouwingen over de Aziaten mij aangesloten bij de denkbeelden ontwikkeld door Norden in zijn *Antike Kunstprosa* 2de druk, die mij meer overtuigen, dan Wilamowitz' *Asianismus und Attizismus*, Hermes XXXV (1900) pag. 1—52.

[2] Norden l. c. I² pag. 149.

de belangstelling tot zich. Met zijne opvattingen over historiographie, die niet zoo heel veel verschillen van die van onzen tijd, treedt hij krachtig op tegen het panegyrisch karakter der historische geschriften van zijn tijdgenooten, en spreekt klagend er zijn afkeuring over uit dat bij al den lof, dien ze voor hun helden hebben, de waarheid bij hen op den achtergrond raakt [1]. In de *κοινή* geschreven, en zich eenigermate aansluitend aan den officieelen stijl van zijn tijd [2]), toont zijn werk, bij alle inwendige voortreffelijkheid in opvatting van historiographie, uitwendig schijnbaar gebrek aan samenhang, een bezwaar, dat grootendeels verdwijnen zou, wanneer we zijn terloopsche opmerkingen en uitweidingen in noten onderaan de pagina mochten plaatsen. Rijk aan anakoluthen, en in lange, niet gemakkelijk te volgen zinnen zijne gedachten uitend, vermijdt hij toch zorgvuldig alle hiaten als een waardig scholier van Isokrates en gelijkt in breedheid en woordenrijkheid op de historiographen, tegen wie hij zoo kras optrad — een eigenaardig mengelmoes!

Polybios, zelf groot bewonderaar van Rome's volk en staatsinstellingen, wiens ideaal 't was Griekenland en Rome nader tot elkaar te brengen, die zelf vele jaren in Italië doorbracht, kan onze brug wezen om te komen tot de Romeinsche schrijvers.

Wat er van de oudste tijden tot ons is gekomen aan Latijnsche literarische producten, is ruw en hard als het volk zelf, men denke maar aan de fragmenten der XII tafelen en hun eigenaardigen zinsbouw. Hoe Rome, toen het in aanraking kwam met de Grieksche kultuur, hierop heeft gereageerd, kan sprekend blijken uit den ouden Cato zelf, die in 't eerst van zijn leven zijn banbliksems ertegen slingerde, getuige zijn beroemd woord „*Quandoque ista gens suas litteras dabit*, *omnia corrumpet*" [3]), maar die onder den invloed van de Scipiones vooral, ten slotte toegaf en op zijn ouden dag nog Grieksch ging leeren: het verzet

---

[1]) Zie bijv. Pol. I, 14; II, 56; XII, 25 sqq.
[2]) Wilamowitz l. c. pag. 38.
[3]) Plinius, *Nat. Hist.* XXIX. 14.

tegen den geest zijns tijds werd hem ten slotte te machtig. Erkend moet worden, dat het gevaar, waarvoor de conservatieve oude Romein vreesde, niet zoo groot was, als het hem toescheen.

Cato's stijl was krachtig en kort, raak zouden wij zeggen, en toch zien we soms ook al bij hem, ofschoon nog op onbeholpen wijze, een volgen van de voorschriften der Grieksche rhetorika. Meer en meer gingen de Romeinen dezen kant uit, en daar het immers de Aziatische welsprekendheid was, die nog steeds in de scholen overheerschte, is het te begrijpen, dat deze onder hen vele navolgers vond, of dat althans vele hunner kunstmiddelen gaarne werden overgenomen ook in de historiographie, zij het met gepaste matiging. Maar nog waren de meesters niet verschenen, die eenheid zouden brengen, en 't harde Latium en Griekenland tot een harmonisch geheel doen versmelten. Een sterk nationaal bewustzijn deed het dialect van Rome worden tot wat het Kastiliaansch voor Spanje en 't Parijsch voor Frankrijk is, de *urbanitas* scheidde zich af, niet alleen van wat *rusticum* kon worden genoemd, maar ook van 't gebruik van vreemde, speciaal Grieksche woorden. De groote bezwaren, die dit opleverde voor een tijd, die reeds geheel stond onder den invloed der Grieksche cultuur, springen in 't oog, want vorming van nieuwe woorden of 't geven van nieuwe beteekenissen aan reeds bestaande, was noodzaak geworden. Iets dergelijks hadden in Griekenland de sophisten gedaan, en in nog sterker mate de Aziaten, waartegen eerst een man als Aristophanes en later de Atticisten zich hadden verzet. De te Rome uitgebroken reactie tegen deze neologismen werkte den Atticisten dus in de hand, maar verarmde de Latijnsche taal zelve door veel uit den woordenschat als vulgair te verbannen, en aan flexie en syntaxis strakkere teugels aan te leggen. Verhinderen kon men toch niet, dat Grieksche constructies in 't spraakgebruik zich indrongen. Een zeer eigenaardige positie neemt *Varro* in: typische Romein van den ouden stempel in zijn sympathieën voor 't landleven en wat ermee samenhangt, meer compilator dan oorspronkelijk in

zijn wetenschappelijke werkzaamheden, schrijft hij zoo slecht als 't haast maar mogelijk is en daarnaast zien we in zijn satiren het bontst denkbare mengelmoes van fijn en grof. Toch lag zijn liefde wel eigenlijk in het verleden van zijn volk [1]).

Sallustius had zich Thukydides tot voorbeeld gesteld, en volgde dezen na, trachtend door de in zijn stijl opvallende kortheid van uitdrukking de verhevenheid van dezen zoo goed mogelijk weer te geven, het rhythmische vermijdend, vaak in kernachtige uitspraken opmerkingen van algemeenen aard invlechtend, zoekt hij naar oude woorden en zinswendingen mede als uitvloeisel van zijn streven naar σεμνότης. Ook Thukydides deed zulks. Eveneens is de invloed van zijn Grieksch voorbeeld in zijn constructies goed merkbaar. Dat hij zinsversieringen als iets zijner onwaardigs vermijdt, vloeit almede voort uit den hoogen ernst zijner opvattingen, slechts hier en daar vlamt een scherpe antithese op [2]). Welk een verschil tusschen zijn zorgvuldig vermijden van alle concinniteit en den stijl van een Cicero!

Een mannetje als *Nepos* met zijn plattegrondsche rhetorische kunsten en gebrek aan inhoud had in de Romeinsche rhetorenscholen moeten blijven, waar zijn *Vitae* wel op hun plaats waren, en niet in onze gymnasia moeten doordringen!

Caesar is een groot man, die zich weet te beheerschen. Zijn *Commentarii de bello gallico,* zijn, zooals Mommsen in 't einde van deel III zijner Römische Geschichte ze karakteriseert „eine in der Form eines Militärberichts entworfene Gelegenheits- und Parteischrift" en even verder: „Die Darstellung ist immer knapp und nie karg, immer schlicht und nie nachlässig, immer von durchsichtiger Lebendigkeit und nie gespannt oder manierirt. Die Sprache ist vollkommen rein von Archaismen wie von Vulgarismen, der Typus der modernen Urbanität. Über die Schrift vom Gallischen Krieg ist eine helle Heiterkeit, eine einfache Anmuth ausgegossen, welche nicht minder einzig in der Litteratur

---

[1]) Varro, *de re rustica* II, 1, 1.
[2]) bijv. *Coni. Cat.* 5, 4; 7, 6; 13, enz. Vooral in de redevoeringen.

dastehen, wie Caesar in der Geschichte". Den indruk van echte natuur maken zijn gespierde asyndeta, nooit en nergens streeft hij naar effect, en slechts een zeer enkele maal laat hij zich wat meer gaan. In zijn soort is Caesar's geschrift onverbeterlijk.

Een man als *Cicero* kort te karakteriseeren, is niet gemakkelijk, op enkele dingen slechts zij 't mij veroorloofd te wijzen. In zijn jeugd voelde hij zich 't meest aangetrokken tot de Aziatische school, het pompeuse en sterk pathetische, dat hij ook in zijn concurrent Hortensius zoo bewonderde, had hem geheel ingepakt; uit de redevoeringen zijner jeugd kan dit voldoende met voorbeelden worden bewezen [1]). De rijpere leeftijd (en wellicht de invloed van Molon van Rhodos, die zelf een middelman was) bracht echter hierin matiging, en grondige studie der Grieksche oratoren in 't algemeen, en speciaal van Demosthenes, zijn ideaal, gaf hem ten slotte zóóveel gevoel voor den waarachtig schoonen vorm, dat hij, zonder in starre navolging te vervallen, zich ontwikkelde tot den redenaar, dien wij in hem bewonderen, den man die het volk imponeerde en boeide en speelde met zijn gehoor, die als bij instinct voelde waar schrille kleuren pasten, en zijn natuurlijke kracht mocht opzwellen tot pathos, maar ook wist waar schaduw diende gelegd te worden om door het eene 't andere des te heller te doen uitkomen.

Man van groot talent en werkkracht, en hartstochtelijk republikein, heeft hij de oogenblikken, waarin de politieke toestand hem gedwongen had zich terug te trekken, nog benut om zijn tijdgenooten in te leiden in de Grieksche philosophie, en hen te leeren, hoe z. i. de redenaar moest wezen, hoe zijn opleiding en vorming. Hij eischt dat de redenaar algemeen, vooral philosophisch ontwikkeld, door ernstige studie zijn onderwerp geheel meester moet trachten te worden, het totaal te beheerschen, uit zijn gansche optreden moet blijken wie hij is, en hoe hij gevormd is [2]). Zelf versmaadt Cicero alle rhetorische

---

[1]) bijv. in de *oratio pro Roscio Amerino.*

[2]) *De oratore* I § 73.

versieringen waar kracht moet worden ontwikkeld, in de andere deelen der redevoering gebruikt hij ze wel [1]).

Dat hij vijanden heeft gehad, spreekt wel vanzelf, niet ieder erkende hem naar verdienste zoo min in zijn eigen tijd, als in de volgende 150 jaar (eerst Quintilianus [2]) begint hem weer naar waarde te schatten, en 't is sedert dezen, dat hij zijn leidende rol in de literatuur ten slotte krijgt), doch alleen reeds het feit dat de Petersburger Hoogleeraar Zielinski Cicero's invloed heeft na kunnen gaan „im Wandel der Jahrhunderte", bewijst wel, welk een man Cicero geweest is. Terecht verklaart deze dan ook van hem, dat „seine eigentliche Biographie erst mit dem Todestage beginnt" [3]).

Livius was een groot bewonderaar van Cicero, en heeft zeker beantwoord aan de eischen, die deze een geschiedschrijver stelde [4]), breed als Cicero zelf, vormt hij een sterk contrast met Sallustius en Tacitus, en ook met Cicero zelf in den bouw zijner perioden, men kan het Madvig [5]) volkomen toegeven: Cicero's perioden moesten *gehoord*, die van Livius *gelezen* worden, dat is hun eisch.

De vermenging van Rome's kracht en Griekenlands schoonheid was een voldongen feit geworden, een feit, waarvan ook de Grieken voordeel hadden: het bewijs was geleverd, dat in de navolging der Grieksche klassieken een goed beginsel lag, dat ook practische resultaten kon opleveren — en de Atticisten behaalden nog nieuwe overwinningen!

De veranderde tijdsomstandigheden brachten andere levensopvattingen: was het in den grooten tijd van Griekenland eisch geweest, dat ieder burger opging in het politieke leven, en treden de groote schrijvers van dat volk in hun geschriften dan ook weinig *zelf* op den voorgrond om meer den feiten het woord te laten (ook te Rome gaf tijdens de republiek deze

---

[1]) Cic., *Orator* § 209.
[2]) Quint. X, 1, 112.
[3]) Op pag. 2 der 2de druk.
[4]) *De oratore* II §§ 54 en 62—65, *Orator* § 66.
[5]) Madvig, *Kleine Philol. Schriften*, pag. 358 en 359.

belangstelling in de algemeene zaak frischheid aan 't geschreven woord), thans, nu de zorg voor den staat op één persoon rustte, en de burgers zorgeloos konden wezen, trad in de geschriften de persoonlijkheid meer op den voorgrond — en de redenaarskunst ging ongeveer geheel teloor. Haar verval dient dan ook eerder gezocht te worden in de gewijzigde omstandigheden, dan in de toenemende zedeloosheid, die veelal de schuld kreeg: in tijden van krachtig nationaal gevoel opvlammend, zinkt zij in kalmere perioden weer naar beneden. Wij zagen hetzelfde in Griekenland omstreeks 300.

De *eloquentia* werd tot *declamatio*, en het aanzien der vroeger verachte rhetoren steeg geweldig.

De twee vroeger reeds gesignaleerde richtingen, de archaïseerende en de meer moderne, bleven bestaan. De eersten stellen zich de klassieke Grieken en de oudere Romeinen ten voorbeeld en vinden steun in de Atticisten, de laatsten staan in meerdere of mindere mate onder den invloed der rhetorische kunsten, en onder hen komen zoowel volgelingen voor der Aziatische richting met haar gezwollenheid en woordenpraal, alsook meer gematigden. Ook middelmannen vindt men er, onder wie *Augustus* zelf [1]), wiens geheele leven één poging is geweest om oud en nieuw te verzoenen — later bijv. *Quintilianus*.

Waar het doel der rhetorika thans niet meer was het *vincere*, zocht zij het in 't *placere* [2]), het doel werd door mooie woorden applaus te verwerven: arm aan inhoud, opgeschroefd van toon, ziedaar 't karakter der moderne *declamatio!* Vooral in scherpe, korte *sententiae* zocht men zijn kracht, hoe minder woorden hier, hoe liever, terwijl men juist gaarne lange beschrijvingen invlocht van allerlei bijzaken — als in den tekst opgenomen illustraties —, dichterlijke woorden en uitdrukkingen werden schering en inslag, de rhythmen drongen meer en meer overal in 't proza door, de rhetorische figuren werden gecombineerd om 't oor meer te

[1]) Anders oordeelt Wilamowitz pag. 45.
[2]) Seneca, *Controv.* IX praef. § 1.

prikkelen, en de voordracht ging gelijken op gezang! Begrijpelijkerwijze verdween de kunst der mooie perioden: de vroegere kracht ging op in geaffecteerde zinnetjes!

Curtius Rufus behoort tot de besten van dezen tijd, hij onthoudt zich van excessen, en is daardoor goed te lezen, de rhetorische kunsten van bijv. *Velleius* en *Valerius Maximus* staan tegen.

Seneca heeft meer door zijn diepe gedachten dan door de voortreffelijkheid van zijn stijl zijn roem doen voortduren tot ver in de middeleeuwen. Als leerling der rhetorenscholen kunnen we het in hem begrijpen, dat hij Cicero aanviel en van de ouderen niets wilde weten [1]). Vreemder is het, dat hij Sallustius berispt om zijn korte (en duistere) zinnen, terwijl hij zelf in pakkende *sententiae* zijn schitterende gedachten heeft neergeschreven. Het is dan ook de inhoud zijner werken, die hem tot een aantrekkelijk schrijver maakt, die steeds bewondering zal blijven wekken. Hij hield de eischen der deugd voor aan een tijd, die waarschijnlijk weinig naar hem heeft geluisterd. Was de praktijk van zijn eigen leven er wellicht mede in tegenspraak? Men denke aan zijn satire op Claudius' dood.

Een schril contrast met Seneca's hooge moraal vormt het schreeuwend realisme in *Petronius*, die ons leven en streven der lagere volksklasse beschrijft, talentvol en schilderachtig: zijn typen zijn prachtig en moeten uit 't leven gegrepen zijn, dubbel jammer daarom, dat het scabreuse van vele der scènes, die hij beschrijft, de waarde van zijn boek zoo doen dalen.

Plinius de oudere herinnert aan Varro, ook in zijn slechten stijl, waarin slechts hier en daar rhetorische bloemetjes geuren. Compilator en geleerde, leefde hij voor de wetenschap en stierf voor haar den heldendood [2]). Aan Varro en Plinius zijn wij veel verschuldigd, omdat zij ons van den stand der kennis in de oudheid een beeld hebben trachten te geven, zij het dan ook op hunne wijze.

---

[1]) Gellius XII, 2 en Seneca, *Epist. mor.* XIX, 5 (114).
[2]) Plinius, *Epist.* VI, 16.

Plinius de jongere is een representant van de heerschende moderne richting. Hij hoort zichzelf gaarne, zouden wij zeggen, en toont dat met een beminnelijke ijdelheid. Toch neemt hij een kalmer standpunt in dan velen der toenmaligen: hij bleef bewondering voelen voor de schrijvers der republiek [1], maar *is* kind van zijn tijd, hij streefde naar volle, rijke uitdrukkingen, verzorgde zijn stijl met groote voorliefde en zocht zijn kracht vooral in kernachtige *sententiae*.

Tacitus steekt ver boven zijn tijdgenooten uit, hij domineert zijn tijd en den heerschenden smaak. Bij hem, navolger van Sallustius en Demosthenes, zijn ernst, waardigheid en hoogheid de meest opvallende eigenschappen en de inhoud van zijn geschiedwerk is daarmee in volkomen harmonie. Hij wil niet *delectare*, een hooger motief bracht hem tot schrijven, hij verklaart psychologisch, en geeft wie hem volgen kan een diepen blik in den tijd, dien hij behandelt. Voor 't *profanum vulgus* schrijft hij niet. Terwijl hij vermijdt al wat gewoon en alledaagsch is, en 't aanbrengen van stijlversieringen beneden zich acht, wil zijn breken met alle concinniteit zoowel zich onderscheiden van den gewonen parallelen zinsbouw, alsook de lengte ervan vermijden. Koene beelden en dichterlijke taal voeren hem nog hooger, terwijl hij uit de richtingen van zijn tijd alleen dàt koos, wat paste bij zijn natuur.

Na de 1ste eeuw na Chr., die zoo interessant is om den inhoud harer schrijvers, komt in het Rom. rijk een tijd van behaaglijke rust, en op literair gebied een mengelmoes van oud en nieuw, waarin 't vaak moeilijk is de archaïseerende en de moderne richting te onderscheiden — een man als *Suetonius* bijv. is vrijwel kleurloos.

Wat de Grieksche literatuur van vóór Christus' geboorte en de eerste eeuw daarna betreft, in de eerste helft dezer periode vinden we weinig origineels. Alles draait om Rome en keert den blik dáárheen.

---

[1]) Plin., *Epist.* VI, 21, 1.

Diodorus (*Siculus*) bedoelt een résumé te geven van de geschiedenis tot zijn tijd toe, is zeer weinig oorspronkelijk, excerpeert eenvoudig zijn bronnen, die niet altijd van de beste zijn en toont weinig historischen zin, hoewel hij ons een belangrijk feitenmateriaal levert. 't Zelfde kan haast gezegd worden van *Strabon*, die voor het beschaafde publiek van zijn tijd een exposé geeft van wat op aardrijkskundig gebied wetenswaardig is. Beiden schrijven in een drogen, maar helderen stijl. *Dionysios* van Halicarnasse heeft dezelfde geringe verdiensten, maar verveelt nog meer door zijn rhetorische pedanterie.

In de tweede helft dezer periode komt een hernieuwde bloei der letterkunde, en daarmee een weer scherp tegen elkaar over staan van de twee oude richtingen. De meer moderne, welbewust zich aansluitend aan de rhetorika der oude Sophisten, was een voortzetting van de Aziatische oratorie, en de archaïseerende richting sloot zich niet alleen aan bij de Attische klassieken, maar copieerde zelfs hun dialect, en streefde ernaar de *κοινή* (het toen algemeen gebruikte Grieksch, dat zich inmiddels vrij ver van het oude Attisch had verwijderd) te vervangen door het dialect van Attika uit den bloeitijd. Het gezochte en onnatuurlijke hiervan ligt voor de hand: zoo'n taal is geen levende, maar een boekentaal. Met geheele verwaarloozing van 't bruikbare, dat de nieuwere tijd had gebracht, en met minachting van de soepelheid der Grieksche taal, die zoo heerlijk zich leent voor 't creëeren van nieuwe woorden, gebruikten de starre drijvers onder deze Atticisten geen zinswending of uitdrukking, die niet bij de Attische klassieken voorkwam: geen wonder dat de werkelijk vrije geesten van dien tijd zich ook niet aan zoo knellende banden wilden laten leggen!

Een beminnelijke figuur is *Dion van Prusa:* in zijn eersten tijd de modernen volgend, kwam hij later, door moeiten en strijd gelouterd van hun overdrijving terug. Een schitterend stilist is hij echter niet, al bekoort ons zijn pikante spreek- en denkwijze. Dat hij als rondreizend moralist zijn hoorders

ongemeen heeft geboeid, bewijst wel de bijnaam *Chrysostomos*, dien ze hem gegeven hebben.

Een man als *Plutarchos*, geheel levend in den geest der klassieke schrijvers, en erin thuis als geen ander, stootten de excessen der richtingen van zijn tijd beide af. De middelen eener gezonde kunst versmaadt hij niet, zonder echter ooit tot geaffecteerde schrijverij te vervallen. Hij is een edele, hoogstaande figuur, dien wij met sympathie kunnen beschouwen.

Lukianos schrijft om te amuseeren, als een journalist. In zijn latere jaren (na de 40) ging hij meer en meer naar de gematigde richting over, en haalde zich scherpe aanvallen van zijn vroegere medestanders op den hals, waartegen hij zich krachtig verdedigd heeft. Al zijn geschriften vertoonen geen bewijzen van ernstige studie en ademen een geest als die van het bekende Witzblatt Simplizissimus. Een levendige phantasie maakt nog veel bij hem goed, maar vermag niet al het verkeerde weg te doezelen.

Arrianos heeft op niet onverdienstelijke wijze Xenophon en Herodotos nagevolgd, den laatsten zelfs in zijn Ionisch dialect. Vrijer staat *Appianos*, hij is navolger der ouden, maar volgt geen bepaald model. Ofschoon weinig zijn stijl verzorgend, schrijft hij goed en duidelijk, en is beter verteller dan geschiedvorscher.

Cassius Dio weet eveneens aardig te vertellen en vermijdt de overdrijving der nieuwe richting, zonder haar bepaald vijandig tegenover te staan.

De strenge archaïsten van dezen tijd en later hadden het in imitatietalent zoover gebracht, dat zij nu eens dezen, dan genen auteur konden copieeren, al was wat zij gaven dan ook een doode vorm zonder inhoud. Noemen we van de lateren enkel den rhetor *Libanios*, die in 't Oosten de Atticisten vertegenwoordigde (± 350 na Chr.), terwijl merkwaardigerwijze in Athene zelf *Himerios* de moderne school krachtig voorstond. De weekelijke zoete, rhythmische zinnetjes der modernen, vol dichterlijke beelden, vinden we ten slotte ook terug in de eerste

Grieksche romans met hun gezwollenheid, fantastisch verloop en mixtum van proza en poëzie.

Het opkomende Christendom trad door zijn geheele wezen principiëel op tegen de cultuur der oudheid: aan het zoeken naar de waarheid was een einde gekomen, gansch andere levensopvattingen vervingen de antieke moraal, de hooge uitingen van het oude nationale bewustzijn, grootendeels niet geschreven voor den *homo de plebe*, werden teruggezet voor de prediking, die met haar eenvoud van vorm zich richtte tot het gansche volk. Toch is een compromis gevonden tusschen deze elkaar zoo geheel uitsluitende levensbeschouwingen: de *δόγματα* der philosophen hadden die der Christelijke kerk als 't ware voorbereid, de Stoïcijnsche wijsbegeerte had woorden gesproken en eischen gesteld die, van buiten af gezien, Christelijk lijken: is het wonder, dat ook de Kerk van de ouden overnam in haar uitwendigen eeredienst en zelfs de prediking onder den invloed der sophistiek kwam? Voor de bekoring der oudheid bleef de kerk niet ongevoelig, en we kunnen er dan bijv. ook op wijzen dat mannen als *Lactantius* en *Hieronymus* groote bewonderaars waren van Cicero, die door zijn philosophische werken sterken invloed op 't Christendom kreeg (men denke aan Augustinus! [1]) De *Octavius* van *Minucius Felix* toont zelfs een stilistische navolging van Cicero!

In de 3[de] eeuw werd ook aan den stijl der predikaties groote zorg gewijd en in de kerken werden goede sprekers toegejuicht, juist als vroeger de sophistische rhetoren. Natuurlijk verdween deze slechte gewoonte, die echter een terugval was naar de oude tijden, precies als we 't bijv. bij sommige kettersecten, gelijk de Gnostici waarnemen.

De literatuur in 't Westen zakt aanmerkelijk in waarde en vorm door 't indringen van steeds meer barbaarsche elementen, die 't uiterlijk der taal geheel veranderen, en de reactie die opkwam zoowel tegen 't Christendom als 't indringende barbarisme, bracht geen voldoende redding. Overal trad de ontaarding

---

[1]) Augustinus, *Conf.* III, 4.

op, en merkwaardigerwijze gaat zij voort in de richting van wat de oude rhetoren al hadden gedaan, 't waren dezelfde gemaniëreerdheid, hoogdravendheid en gezwollenheid, dezelfde stijlkunsten, die op den voorgrond traden en alles overwoekerden.

In de 2de eeuw en 't begin der 3de speelt Africa een leidende rol in de Latijnsche letterkunde, wat te verklaren is uit het feit, dat in dien tijd de kennis van 't Grieksch dáár 't grootst was, en Griekenland toen op literarisch gebied hooger stond dan Rome. Ook de rhetorenscholen bloeiden er buitengewoon en aan haar danken wij een woordgoochelaar als *Apuleius*, bij wien woorden van alle tijden naast elkaar voorkomen, die elk zijner werken in een anderen stijl heeft geschreven, en Grieksch en Latijn, proza en poëzie door elkaar haspelde — een typische profetie van wat er van de literatuur worden zou! In 't eind der 3de eeuw trad Gallië meer naar voren, doch geen beterschap trad in.

En zoo komen wij aan den dageraad der middeleeuwen. Toen Italië, Gallië en Germanië door oorlogen werden verwoest, en de barbarenstammen de wereld beheerschten, openbaarden zich ook in de letterkunde hiervan natuurlijk duidelijk de sporen: men kende ternauwernood goed Latijn, al schreef men erin, en een man als *Gregorius van Tours* (geb. 538) mist alle gevoel voor syntaxis en woordplaatsing, ja, weet zelfs niet eens meer welke naamvallen de praeposities regeeren, en kent de geslachten der woorden niet, zooals hij in zijn *Historia Francorum* zelf bekent — en zijn werk toont de waarheid ervan aan!

Geen van de beide machten, die in den aanvang de antieke kultuur schenen te bedreigen (Christendom en barbarisme) bleken op den duur haar vijand te zijn, integendeel, zij brachten haar nieuw bloed aan, en hielden haar in 't leven. De barbaarsche veroveraars, zelf geen kultuur bezittend, namen de Romeinsche gaarne over.

Een rustpunt in dezen woeligen tijd vond de studie in Ierland en Engeland, de kennis van 't Grieksch bleef daar bewaard, terwijl zij in 't overige van West-Europa zoowat verloren was.

Naar de *Scotti* (zooals de Ieren in de Middeleeuwen heetten), zagen hun buren de *Angli* (Angelsaksen) met hooge bewondering op, (de tijden zijn sedert veranderd!), en profiteerden van hun geleerdheid. Een van de Angelsaksische schrijvers uit dezen tijd is *Beda* (geb. ± 672), beter ontwikkeld dan Gregorius van Tours, en ook beter stilist. Toen Karel de Groote in rustiger tijd de literarische studiën weer begon aan te wakkeren, was het *Alcuinus* (geb. 735), dien hij hiervoor uit Engeland liet overkomen en benoemde tot abt van St. Martinus van Tours. De kring van geleerden, waarmede Karel zich omringde en met wie hij op vrijen voet verkeerde, bewerkte als een renaissance in Frankrijk. Een hunner was *Eginhard* of *Einhart* (geb. ± 770), een uitstekend nabootser van den stijl van Suetonius, die 't geheele leven en streven van zijn keizer op uitstekende wijze beschreef. Hij is wel de sierlijkste auteur der middeleeuwen.

Een voorlooper der humanisten in de 9de eeuw is *Servatus Lupus*, geestdriftig geleerde en kenner der oudheid: dat een schat van handschriften uit diens tijd stammen, is zeker te danken aan hem en zijn kring. Zoo heeft iets later *Gerbert* [1] (laatste helft der 10de eeuw) zich voor Cicero zeer verdienstelijk gemaakt.

De twee volgende eeuwen, die der scholastiek, toonen op stijlgebied eene grootere erkenning van 't middeleeuwsche, trots de bemoeiingen van mannen als *Johannes van Salisbury* (geb. begin 12de eeuw, † 1180), die de lectuur der klassieke schrijvers zeer bevorderden. De andere partij, die haar kracht zocht in de meest dwaze en spitsvondige redeneeringen, zegevierde ten slotte, en hun dialectiek zwaaide bijna overal den scepter, vooral te Parijs.

In het onderwijs zijn volgens deze richting de *artes liberales* (*grammatica*, *rhetorica*, *dialectica*, *arithmetica*, *geometria*, *musica en astronomia*, m. a. w. de geheele heidensche cultuur) voor de opvoeding alleen maar in zooverre nuttig, als zij de kerk kunnen helpen, hooger staat de *theologia*, deze is de meesteresse. Juist zoo had in den ouden tijd Platon voor de *philosophia* het recht

---

[1]) Later Paus Silvester II (± 950—1003).

opgeëischt de jeugd te vormen, terwijl de sophisten van de ἐγκύκλιος παιδεία, de practische vorming, zooals ieder beschaafd man die moet hebben doorgemaakt, alles verwachtten. Later combineerde Isokrates beide, maar liet aan de *philosophia* den hoogsten rang, en zoo bleef het ongeveer in de oudheid. Thans echter bestond gevaar, dat men de schrijvers zou gaan verwaarloozen, en zich tevreden stellen met een compendium der antieke kultuur, in handboeken verzameld (en werkelijk ging het dien weg op), maar gelukkig heeft het nooit ontbroken aan wetenschappelijke mannen, die ook aan de klassieke schrijvers aandacht schonken, en in 't algemeen toont deze tijd reeds een enormen vooruitgang, wanneer men hem vergelijkt met dien van Gregorius van Tours.

In den strijd tusschen *auctores* en *artes* overwonnen ten slotte de *auctores*, nog een stap verder en de humanisten verdringen het monnikslatijn.

Met *Petrarca* (geb. 1304) begint een nieuwe aera. Cicero vooral, dien hij zeer bewonderde, maar ook Vergilius en de andere *auctores* der oudheid treden opnieuw naar voren. Hij, de voorlooper van 't humanisme, is weer helder en sierlijk in zijn stijl. Hoe dwaas en fantastisch het monnikslatijn, dat men in dien tijd schreef, en waarin men dacht, ook was, hoezeer het 't gezwollene en onnatuurlijke ook vereerde, en den ouden eenvoud in den ban had gedaan, het was een levende taal, die den smaak en 't karakter der middeleeuwen uitdrukte. En de humanisten der renaissance, die, met de beste bedoelingen vervuld, het Latijn uit 't moeras wilden ophelpen door terugkeer tot de taal van de klassieke periode, en het tot de internationale taal der beschaafden maken, gaven wel het monnikslatijn den doodsteek, maar vermoordden ermee een levende taal, die in breede kringen gesproken en begrepen werd, een taal, die zich aan de nieuwe toestanden geheel had geassimileerd, wat het klassieke Latijn niet meer *kon* doen — en gelijk vanzelf spreekt, kregen de moderne volksidiomen een gelegenheid om zich te ontwikkelen, gelijk ze tot dusver nooit hadden gehad, tot zij

eindelijk het Latijn beperkten tot den kring van geleerden, daar de taal van den bloeitijd der Romeinen met zijn ingewikkelde syntaxis te moeilijk was voor de groote schare der armeren van geest. De minachting der eerste humanisten voor 't monnikslatijn was niet minder groot, dan die voor 't gedegenereerd Latijn, zooals ze Fransch en Italiaansch noemden, en voor de barbarentalen Duitsch en Engelsch. In geen tijd is meer gescholden!

Petrarca wilde nog slechts den geest der ouden te hulp roepen, en eerst na hem kwam de eisch van grootere stilistische volmaaktheid. 't Parool werd *imitari*, maar wien? Onder de bewaard gebleven schrijvers blonk vooral Cicero uit (reeds de in 1380 geboren *Poggio* bracht dezen geweldig naar voren), en op hem richtten zich dan ook aller blikken: de dwaasheid van het Ciceronianisme kwam op.

Vragen we naar wil en bedoeling der Ciceroniani: hun ideaal was spreken en schrijven als hij, zorgvuldig vermijdend alle woorden en constructies, die bij Cicero niet voorkwamen. Ons lijkt dit dwaas, daar men op die wijze steeds een clavis Ciceronianus bij zich zou moeten hebben, maar toch vond deze mode verwoede voorstanders. Toen *Valla* het waagde Cicero en Quintilianus te vergelijken, en den laatsten de voorkeur gaf, veroorzaakte dit een groot schandaal. In 't eerst bleef de kerk nog bevrijd van 't antieke gewaad van Cicero, maar *Bembo* hulde er haar ook in, en paganiseerde dus feitelijk het kerklatijn.

Longolius (*de Longueil*), te Mechelen geboren in 1488, zij hier genoemd als specimen der starre richting. Te Rome verwierf deze, niettegenstaande de jaloezie der Italianen op den „barbaar" van de andere zijde der Alpen, den titel van *civis Romanus*. Schoon van vorm, maar zonder inhoud, kan hij niet lang bloeien.

Vooral in de school heerschte het Ciceronianisme, bekend is, dat het speciaal onder de Jezuïeten vele aanhangers vond.

Uit het Noorden echter in de eerste plaats kwam een afkoelend woord op: *Erasmus* (geb. 1467) zette in zijn in 1528 uitgegeven *Ciceronianus* zich scherp, maar geestig partij tegen de Cicerovereerders, en bestreed hen vooral op 3 gronden:

1°. Cicero is te persoonlijk, dan dat men hem zou *kunnen* nabootsen, men zou er zich door verlagen tot 't worden van zijn schaduw;

2°. Cicero's hoofddeugd, het vinden van 't *aptum*, de passende spreekwijze voor alle omstandigheden, kan men niet navolgen in een tijd, zoo veranderd als de Christelijke aera, voor allerlei nieuwe begrippen en zaken zijn bij Cicero geen woorden te vinden;

3°. nabootsing voert ten slotte tot karikatuur [1]).

Maar bij lange na was de strijd niet uit, een groote halve eeuw later maakte bijv. *Lipsius* (geb. 1547) tegen de Ciceroniani en vooral tegen Bembo front, en niet zonder succes [2]). Hij zelf stelde Tacitus en Seneca zeer hoog, zelfs boven Cicero, en toonde in zijn eigen stijl een typische samensmelting van 't oude Latijn met dat van mannen als Apuleius. Zelfs maakte hij een school (de *Lipsiani*), die hierin nog verder gingen dan hun meester.

Ten slotte eindigde het gekijf in het einde der 17de eeuw.

Vooral de reactie der Anti Ciceroniani bracht andere schrijvers op den voorgrond, wij zien dan ook schitterende stilisten als *Muretus* (geb. 1526), bij wien geen navolging van een bepaalden auteur is aan te wijzen, naast anderen, die om persoonlijke voorliefde of om andere redenen wèl een bepaald schrijver imiteerden, van onze landgenooten bijv. *Hugo Grotius* (geb. 1583), die in zijn *Annales* en *Historiae* Tacitus navolgt, en *Vossius* (geb. 1610) wiens *Annales Hollandiae et Zeelandiae* een uitstekende imitatie van Livius vertoonen.

Aan interessante figuren zijn deze eeuwen overrijk, ook de Latijnsche literatuur is aantrekkelijk door vorm en inhoud, om één voorbeeld te noemen, niets is aardiger dan den Belg *Clenardus* (geb. 1493), die 't grootste deel van zijn leven in Spanje en Portugal doorbracht, te hooren beschrijven [3]), hoe hij in de Portugeesche stad Braga een gymnasium opende, en hem allerlei

---

[1]) Zielinski, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, pag. 229 der 2de druk.
[2]) Zie bijv. Lipsius, *Epist. sel. misc. centur.* II. N°. 57.
[3]) In de *Epistula ad Christianos*.

leerlingen toestroomden, ouders met hun kinderen, jongens van 5 jaar en oude negerslaven, ook priesters. Dat heterogene auditorium doceerde hij op practische wijze Latijn met toepassing van de zuiverst denkbare directe methode!

Hadden de humanisten zich scherp gesteld tegenover de moderne talen, toen de vormvereering meer en meer verdween, en men zich 't inleven in den geest der ouden ging ten doel stellen, veranderde dit, en hoorde men een man als den Spanjaard *Vives* (geb. 1492) den raad geven de Romaansche talen te zuiveren en te verrijken uit den grooten schat der ouden [1]), later gingen ook in Duitschland en Engeland soortgelijke stemmen op. Dat dan ook de invloed der oude talen op de ontwikkeling van de volksidiomen (om ze zoo maar te noemen), geweldig is geweest, blijkt alras natuurlijk te zijn, als men bedenkt, hoe verbroid in de 16de en 17de eeuw de kennis der oude talen was. Spoedig gevoelde men ook op dit gebied, na de geweldige worsteling der humanisten, dat de vrienden der oudheid in den goeden zin des woords niet exclusief kunnen zijn!

Slechts nog op één ding wil ik wijzen: doet het humanisme, met 't Ciceronianisme als uitlooper, sterk denken aan den strijd der Atticisten tegen de *κοινή*, ook in dezen tijd was de invloed van Gorgias en zijn stijlversierselen nog te gevoelen, de Aziatische welsprekendheid, met haar gemaniereerdheid en bombast, had zich gehandhaafd, taai en niet uit te roeien tot in de middeleeuwen toe, in de scholen inwerkend op heidenen en christenen gelijkelijk, geen verzoening tusschen haar en de eenvoudige kracht der klassieke Grieksche schrijvers, als Cicero ze had weten tot stand te brengen in zijn persoon en werk, hield stand, en ook in den tijd der humanisten hield men, met voorbijgaan van Cicero zich *weer* veel bezig met Isokrates, die de praktijk van Gorgias had verdiept en tevens verzacht, zoodat zij in grooter kring aanhangers kreeg. De invloed van Isokrates, ook op de moderne talen, is groot geweest en duidelijk aan

---

[1]) In zijn *trahendis disciplinis.*

te wijzen. Zoo had de man, die jaren noodig had om een redevoering te poetsen en te vijlen, na eeuwen nog 't grootste succes, dat ooit een practische middelmatigheid wellicht gehad heeft!

Thans aangeland aan de periode, waarin de studie der Oudheid begint, zult gij mij vragen: En wat heeft hiermede de grammatica te maken? Het antwoord, dat ik U geven wilde, vondt gij reeds in mijn woorden zelve. Met de bewerking van twee in 't buitenland verschenen bloemlezingen, die van Prof. Wilamowitz voor 't Grieksch en die van den Gentschen Hoogleeraar Thomas voor het middeleeuwsche en 't latere Latijn, meende ik den gymnasia hier te lande een dienst te hebben gedaan, en 't was dan ook met opzet, dat ik in 't overzicht, dat ik U trachtte te geven, niet sprak over de dichters, en enkel de aandacht vestigde op de algemeen gelezen schrijvers, en die welke men in deze boeken aantreft, gelijk gij weet enkel prozaschrijvers. Het nagaan van de stroomingen, die in de Oudheid zich hebben vertoond, het steeds weer opduiken van dezelfde mode door zoovele eeuwen heen, is een zóó interessant verschijnsel, zóó leerend, dat ik meende er de aandacht wel eens op te mogen vestigen, welk een ruim veld zich hier uitbreidt, en hoezeer de literaire smaak erdoor kan worden ontwikkeld en de blik verruimd!

In mijne rede heb ik getracht U te doen zien, welk een rijk gebied zich voor ons ontsluit, wanneer deze twee bloemlezingen als uitbreiding aan de gewone schoollectuur worden toegevoegd, en men dus de genoemde stroomingen met zijn leerlingen als 't ware kan nagaan en duidelijk aanwijzen. Dat het bestudeeren van de lectuur uit zoo verschillende tijden het grammaticaal onderwijs zou schaden en in den weg staan, geloof ik evenmin als ooit iemand er eenig bezwaar in gezien heeft zijn leerlingen, naast prozaschrijvers, ook dichters met hun vrije opvatting der grammaticale regels, in handen te geven. Ik heb dan ook gaarne de gelegenheid aangegrepen om mijn standpunt in deze zaak uiteen te zetten, toen ik meende, dat mij die geboden

werd, en heb alleen bij het mij opgegeven onderwerp de vrijheid genomen de lectuur op den voorgrond te stellen.

Niet enkel de schitterende modellen der klassieke schrijvers moeten m. i. 't object der gymnasiale studiën zijn, naast hen dient ook den *dii minores* een plaats te worden gegund.

Toen ik de laatste maal 't Rijksmuseum bezocht, vond ik tot mijn spijt de Rembrandtzaal ontruimd, en de Nachtwacht en de Staalmeesters in 't midden eener galerij met groote Doelenstukken. Maar weldra begreep ik, hoe kortzichtig ik was geweest: hoe heerlijk kwam, naast de op zichzelf zeer goede kunst van die officierenstukken de superioriteit van Rembrandt uit! Hoe vlak waren die andere schilderijen, en welk een actie en leven, wat een relief in die twee onvolprezen doeken!

Gij begrijpt mij: ik zou een uitbreiding der stof wenschen, die gelegenheid geeft tot aesthetische, historische en stilistische vergelijking, na een degelijke behandeling der grammatica in zoo beknopten vorm mogelijk (een stap in die richting lijkt mij gedaan te zijn door Dr. Sormani in zijn onlangs verschenen beknopte Grieksche grammatica), en daarnaast voor elk der schrijvers, wier idioom of stijl belangrijk verschilt van hun voorgangers, korte inleidingen in den geest van Dr. Warren's „Kort overzicht der voornaamste bizonderheden van het dialect van Homerus en Herodotus".

En gij, mijnheer de Voorzitter, wil het mij vergeven, dat ik

Rerum tantarum fastigia summa secutus
Serius ad finem propositum venio.

Ik heb gezegd.

Op de rede van Dr. Bessem volgde geen debat; de tijdelijke voorzitter Dr. Rogge sloot de vergadering met een woord van dank aan den spreker.

BIJLAGE.

Dr. R. van Oppenraay, die door ongesteldheid verhinderd was zijn rede uit te spreken, heeft op verzoek van het Bestuur welwillend het volgende résumé voor de Handelingen afgestaan.

Onpopulaire voorstellen.

Ons gymnasium lijdt aan een dubbel euvel: alle gymnasiasten moeten *even* hard en zelfs de vlugste moeten nog *te* hard loopen. Het gaat hiermede als met vele kwalen: de diagnose wordt dikwijls genoeg gesteld, maar de zieke gaat achteruit. Nu ook het groot-consult der Aaneenschakelings-commissie geen redding schijnt te beloven, ga ik trachten althans eenige verlichting aan te brengen.

De titel van mijn kleine voordracht zegt duidelijk genoeg, hoe weinig ik reken op donderend applaus. Och, het gebeurt zoo zelden, dat een patient het flikkerend lancet begroet met Körners geestdriftig: „*Hab' meine Freude dran*" en het oude woord „bitter in den mond maakt het hart gezond" is nóg juister, als het wordt omgekeerd: „Wat het hart gezond maakt bitter in den mond smaakt". Om echter mijn voorstellen te beveiligen tegen al te onstuimig opdringende impopulariteit, omhein ik ze met het dubbele prikkeldraad van twee onaantastbare waarheden.

1. Een geneesmiddel mag desnoods nadeelig zijn: als het nieuwe nadeel maar aanmerkelijk geringer is dan het oude, dat er door wordt weggenomen.

2. 't Is zeer moeilijk verbetering aan te brengen en alles te laten zooals het is.

Het eerste euvel dan is, dat de middelmatige leerlingen hetzelfde program moeten afwerken als de meest begaafde. (Van de *minus habentes* spreek ik niet eens: die hooren op een

gymnasium niet thuis. *Quamquam o . . . !*) Tegen deze kwaal, onafscheidelijk verbonden aan alle ongetemperd klassikaal onderwijs, zijn slechts twee middelen denkbaar: òf niet evenveel van elk vak, òf niet evenveel vakken aan alle leerlingen te leeren geven. In afwachting, dat iemand een bruikbare methode vindt om de eerste operatie toe te passen, zou ik de tweede willen aanprijzen. Waarom zouden we aan de zwakkere leerlingen geen vrijstelling geven van één of meer vakken? — „Ja maar, dat heeft toch ook zijn bezwaren!" — Voorzichtig, prik U niet. De vraag is alleen, of die bezwaren even hinderlijk zijn als de kwaal. — „Ja maar, wie zal die vakken uitkiezen? Zullen de meer begaafden gedwongen worden ze te volgen? Zullen de minder begaafden geweerd worden? Wie zal die minderwaardigen aanwijzen? En de rooster? En de leeraren?" — Indien eenmaal het beginsel wordt aangenomen, dan zullen deze en dergelijke praktische bezwaartjes de uitvoering misschien wat bemoeilijken, maar toch zeker niet verhinderen. Me dunkt zelfs, dat het antwoord op nagenoeg al deze vragen voor de hand ligt. Die facultatieve vakken — de naam is eigenlijk niet juist — worden natuurlijk uitgekozen door hetzelfde gezag, dat het geheele program vaststelt. De meer begaafden zullen natuurlijk die vakken moeten volgen. De minderwaardigen zullen natuurlijk worden aangewezen door dezelfden, die thans reeds in veel ingrijpender mate elk jaar beslissen over het lot der leerlingen. Die minderwaardigen zullen natuurlijk ...... neen, hier aarzel ik, of de verantwoordelijkheid niet gelaten moet worden aan onverstandige ouders, die tegen het advies der leeraren hun uiltje willen laten vliegen met de valken. De rooster kan zeer gemakkelijk zoo worden ingericht, dat de facultatieve uren 's morgens of 's middags de eerste of de laatste plaats krijgen. En de rampzalige leeraren van die niet voor allen verplichtende vakken zullen het genot hebben van alleen aan knappe leerlingen les te geven.

Neen, hier is slechts één *ernstige* moeilijkheid. En dat is de moeilijkheid van Huibert en Klaartje: welke vakken zullen we kiezen?

Met de onbaatzuchtigheid, die past aan een weldenkend mensch, zou ik terstond het Grieksch kunnen voorslaan. En uit eenigszins minder edelaardig tijgergenoegen zou ik er dan een zeer groot stuk van de wiskunde bijnoemen. Wat een opluchting voor de zwakkelingen, als die twee zware porties geheel of gedeeltelijk van het verplichte menu verdwenen! — En eerlijk gesproken, ik zou het Grieksch veel liever zien vallen voor alle zwakke leerlingen dan voor alle toekomstige medici. Nu gaan de vluggen iets moois verliezen en de zwakken zullen niet eens verlicht worden, want de vrijkomende uren worden terstond bezet door andere nuttigheden. — Wat weerhoudt me dan om dit voorstel in allen ernst te doen? Het belang der begaafde leerlingen. Te recht of ten onrechte — daarover loopt thans het geding niet — achten wij classici het behoud van Grieksch althans voor de vlugge gymnasiasten van groot gewicht. Welnu, bij ons meer Amerikanistisch dan idealistisch aangelegd volkskarakter en bij de felle campagne thans tegen het Grieksch gevoerd is het ondoenlijk alleen voor sommige leerlingen een vak te handhaven, dat bijna uitsluitend idealistische voordeelen oplevert. Hebben we zelfs intellectueelen niet triomfantelijk zien aantoonen, hoe weinig er later van het Grieksch blijft hangen! (O nuttelooze moedermelk, waarvan geen atoom meer in ons is terug te vinden!)

Om dezelfde reden kan hier ook van de wiskunde geen sprake zijn.

We zullen dan een vak moeten kiezen, waarvan de vrijstelling een groote verlichting is, dat door de zwakkere leerlingen desnoods kan worden gemist en dat begeerlijk genoeg is voor de knappere of tenminste voor hunne ouders. Aan deze drie vereischten voldoet.... Ach, verwondert U niet, dat ik huiver: ik ga een lievelingsvak slachtofferen! — Aan deze drie vereischten schijnt te voldoen.... Voorzichtig voor het prikkeldraad! — schijnt te voldoen het Engelsch .. — Hé, nu valt het me ten slotte toch nog tegen, dat er geen applaus komt.

Dat vrijstelling van een der drie vreemde talen een groote verlichting zou zijn, behoeft geen betoog. Dat het Engelsch

begeerlijk genoeg zal blijven voor de knappere leerlingen, de beschermers van dit vak zullen de eersten zijn om het te erkennen. Niet zoo gereedelijk zullen zij toegeven, dat het gemakkelijk gemist kan worden. Nu dit is dan ook niet noodig, als ze maar toegeven dat het *desnoods* gemist kan worden. Laten zij dan vooreerst bedenken, dat we niet over de H. B. S. spreken maar over het gymnasium, over knapen dus, die niet voor handel of handelscorrespondentie met Engeland zijn bestemd, maar voor de Academie en een Academische loopbaan. En dan durven we met vertrouwen vragen: Zal een verstand, waarvoor het volledig programma te zwaar is, voor de verdere studie en den lateren werkkring beter worden gevormd met of zonder Engelsch? — „Ja maar, een beschaafd mensch zoo heelemaal zonder Engelsch!" Och, er zijn misschien wel enkele Duitschers, Franschen en Italianen, die zonder Engelsch even beschaafd zijn als een middelmatig gymnasiast met zijn Engelsch. Maar bovendien: wat belet een jongen man om dit ontzettende tekort later in te halen? Zou het niet verkieslijker voor hem zijn het gymnasium rustig en geregeld af te maken en daarna nog een jaar Engelsch te leeren dan zeven jaar te tobben over de zes klassen? — „Ja maar, de zwakken winnen er toch niets bij: de morgenuren, die vrij komen, zullen in de zachte pluimen en de middaguren op het voetbalveld worden doorgebracht". Waarde Heer Jamaar, dat zou ik jammer vinden, maar niet vreeselijk: voor zwakke hoofden is het niet zoozeer een kwestie van meer tijd als van meer plaats. Overigens kunnen de leeraren der andere vakken van de zwakkeren meer eischen, wanneer ze van het Engelsch zijn vrijgesteld.

De tweede kwaal onzer Gymnasia is, dat het programma zelfs voor de vlugste leerlingen te zwaar is. Het eenige afdoende middel daartegen durf ik niet eens noemen, evenmin als Demosthenes dorst reppen van de afschaffing der theorica. Verbeeldt u eens, dat iemand achterlijk genoeg was om te meenen, dat de uren, door A's aan de natuurkunde besteed, vrijwel verloren uren zijn en zonder schade voor de wetenschap vervangen konden worden door een flinken cursus in natuur- en

scheikunde *aan de universiteit*; dat daarmede dan tevens een kleine thans bestaande disproportie eenigszins zou worden opgeheven, de disproportie tusschen de medische studenten, die zeven, acht jaren hard moeten werken, voordat ze ons de pols mogen voelen en de juridische studenten, die vier jaar student moeten zijn, voordat hun gewichtige sociale belangen worden toevertrouwd! Maar zooals ik zeg, ik heb mijn leven te lief om hiervan te reppen. — Ik wilde dan ook alleen maar een heel klein lapmiddeltje aanprijzen.

Zou het niet mogelijk zijn, met behoud van alle vakken, de aandacht beurtelings op een kleiner getal dezer vakken te concentreeren? Een voorbeeld moge duidelijk maken, wat en hoe ik het bedoel. Op de 3e klas vind ik uitgetrokken 2 uur voor Nederlandsch, 2 uur voor Fransch, 2 uur voor Duitsch en 3 uur voor Engelsch: samen 9 uur voor de vier talen. Als we nu eens begonnen met gedurende een maand (of twee maanden) 6 uur aan het Engelsch te geven en 1 uur aan elk der drie andere vakken om het reeds geleerde bij te houden en te herhalen; daarna gedurende een maand (of twee maanden) 5 uur aan het Duitsch, 2 aan het Engelsch, 1 aan de beide andere vakken enz. enz. Feitelijk worden de leerlingen dan telkens maar met één vak geducht bezig gehouden in plaats van slapjes met vier.

De samenstelling van den rooster wordt er zeker niet gemakkelijker op. Het zal echter meevallen; men regelt het natuurlijk zóó, dat dezelfde leeraar weinig uren heeft te geven op de 4e klas, wanneer hij er veel heeft te geven op de 3e.

Met Latijn en Grieksch heb ik vroeger wel eens de proef genomen en met uitstekend resultaat: de leerlingen vonden het prettig en beide vakken wonnen er bij.

Mocht dit voorstel inderdaad zoo impopulair blijken als ik vrees, laten wij dan eendrachtig zoeken naar andere middelen om te ontkomen aan de noodlottige gevolgen van het middeleeuwsche maar gezonde axioma: „quo pluribus intentus eo minor est ad singula sensus”.

Lijst der Genoodigden en Leden.

LIJST DER GENOODIGDEN.

Mr. Th. Heemskerk, Minister van Binnenlandsche Zaken.

Mr. J. G. Patijn, Commissaris der Koningin in Zuid-Holland.

Mr. J. B. Kan, Secretaris-Generaal van het Departement van Binnenlandsche Zaken.

Jhr. Mr. C. Feith, Referendaris aan de afdeeling Onderwijs.

Burgemeester en Wethouder van Onderwijs te Leiden.

Curatoren en Secretaris van Curatoren der Rijks-Universiteit van Leiden.

Rector Magnificus en Abactis van den Senaat.

Voorzitter en Secretaris van de letterkundige faculteit.

Voorzitter en Secretaris van het Genootschap van leeraren aan Nederlandsche Gymnasia.

Voorzitter en Secretaris van de Vereeniging van leeraren bij het Middelbaar Onderwijs.

Dr. C. J. Vinkesteijn, Inspecteur der Gymnasia.

Dr. J. Campert, Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs.

De Heer K. ten Bruggencate, Inspecteur van het Middelbaar Onderwijs.

LIJST DER LEDEN.

NAAM.	WOONPLAATS.
J. Aalbers	Groningen.
Mej. A. Ahn	's-Gravenhage.
Dr. C. Albers	Leeuwarden.
Dr. L. Alma	Utrecht.
Mej. J. Anema	Arnhem.
Mej. Dr. M. J. Baale	Assen.
R. D. Baart de la Faille	Haarlem.
W. A. Baehrens	Groningen.
H. G. Baints	Alkmaar.
Dr. W. A. F. Bannier	Utrecht.
Dr. A. J. Barnouw	's-Gravenhage.
Mej. G. C. la Bastide	Haarlem.
W. L. van Beekom	Arnhem.
Dr. A. Beets	Leiden.
A. van der Belt	Schiedam.
J. F. Bense	Arnhem.
Mej. J. Berdenis van Berlekom	Haarlem.
Dr. J. Bergsma	Groningen.
Dr. J. Berlage	Gorinchem.
Dr. E. Bessem	Utrecht.
C. Bethe	Groningen.
G. C. C. Bethe	Groningen.
Dr. N. J. Beversen	Zwolle.
Dr. J. W. Bierma	Leiden.
J. Bitter	Schiedam.
Dr. J. F. D. Blöte	Tilburg.
Prof. Dr. P. J. Blok	Leiden.
Dr. M. Boas	Amsterdam.
Dr. G. J. Boekenoogen	Leiden.
Prof. Dr. R. C. Boer	Amsterdam.
Dr. C. de Boer	Groningen.
Prof. Dr. T. J. de Boer	Amsterdam.

Naam.	Woonplaats.
Dr. Z. C. de Boer.	Tiel.
Dr. P. A. A. Boeser	Leiden.
Dr. A. C. H. Boissevain	Winschoten.
Dr. J. W. Boissevain	Amsterdam.
Prof. Dr. U. Ph. Boissevain . . .	Groningen.
Dr. H. Bolkestein	's-Gravenhage.
Dr. A. Borgeld	Amsterdam.
E. Th. Borlé	Rotterdam.
F. D. K. Bosch	Leiden.
P. Bosch van Oud-Amelisweerd . .	Katwijk a/d. Rijn.
E. Boulan	Amsterdam.
Mr. L. G. N. Bouricius	's-Gravenhage.
J. Bouten	Amsterdam.
Dr. W. L. Bouwmeester	Doetinchem.
Dr. C. Brakman Jz.	's-Gravenhage.
Dr. J. Breen	Tiel.
J. van Breukelen	Amsterdam.
H. H. Breuning	Leiden.
C. Brevée	Utrecht.
M. J. H. Brinkgreve	Utrecht.
B. J. ter Brugge	Amsterdam.
Dr. D. Bruins	Zutfen.
Dr. J. A. Bruins	Amsterdam.
Mej. M. C. de Bruyn	Leiden.
Ch. J. Bryce	Leiden.
Dr. C. P. Burger Jr.	Amsterdam.
Prof. Dr. K. H. Th. Bussemaker . .	Leiden.
A. W. Bijvanck	's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. Caland	Utrecht.
Dr. H. Cannegieter	's-Gravenhage.
A. Cohen	Leiden.
D. Cohen	Deventer.
Dr. H. T. Colenbrander	Voorburg.
R. J. Dalhuizen	Dordrecht.
Prof. Dr. P. H. Damsté	Utrecht.
W. Davids.	Amsterdam.
Dr. Chr. Deknatel	Zutfen.

Naam.	Woonplaats.
Dr. Th. Dokkum	Sneek.
A. van Dokkum	Amsterdam.
Dr. H. J. de Dompierre de Chaufepié .	's-Gravenhage.
W. van Doorn.	Zaandam.
F. E. G. C. Doucet	Leeuwarden.
P. J. C. Ed. Douwes Dekker . . .	Gouda.
W. Draaijer	Leiden.
Dr. A. Drost	Tiel.
C. F. H. Dumont	Oegstgeest.
Dr. B. Dijksterhuis	Tilburg.
Dr. J. Dyserinck	's-Gravenhage.
Dr. D. A. H. van Eck.	Leiden.
M. Edie	Rotterdam.
D. van Eek	Steenwijk.
Dr. A. J. Egelie	Nijmegen.
Mej. E. C. Engelbrecht	Deventer.
Dr. G. Engels	Rotterdam.
M. Engers	Hilversum.
P. J. Enk	Dordrecht.
S. Eringa	Rotterdam.
A. Evelein	Leiden.
Dr. M. A. van Everdingen.	Amsterdam.
L. P. H. Eijkman	Amsterdam.
Dr. B. Faddegon	Amsterdam.
A. J. Fehr	Arnhem.
Prof. Dr. J. J. A. A. Frantzen . .	Utrecht.
Prof. Dr. P. Fredericq	Gent.
P. Fijn van Draat	Utrecht.
Dr. W. van der Gaaf	Amsterdam.
Mej. Dr. D. Gaastra	Amsterdam.
K. R. Gallas	Amsterdam.
Dr. A. H. Garrer	Haarlem.
Dr. A. W. van Geer	Groningen.
Mevr. C. J. M. van Gelder — van de Water	Utrecht.
Prof. Dr. H. van Gelder	Utrecht.
Dr. P. J. M. van Gils	Rolduc.
J. H. Goedhart	Rotterdam.

NAAM.	WOONPLAATS.
S. Th. A. Goetze	Utrecht.
Mr. L. J. C. van Gorkum	's-Hertogenbosch.
Dr. I. H. Gosses.	Amsterdam.
J. C. G. Grasé	Amsterdam.
Prof. Dr. J. J. Salverda de Grave . .	Groningen.
Dr. C. A. A. J. Greebe	's-Gravenhage.
Dr. J. W. Le Grom	Gouda.
L. Th. de Groot	Nijmegen.
Dr. J. H. Gunning Wz.	Amsterdam.
M. Gijlswijk	Nijmegen.
Dr. S. P. Haak	Arnhem.
Dr. B. ter Haar	Delft.
J. H. van Haeringen	Amsterdam.
A. G. van Hamel	Amsterdam.
Dr. P. Hamelius	Luik.
J. C. A. Havinga	Amersfoort.
J. W. van Heeswijk	Voorhout.
Dr. J. Heinsius	Leiden.
A. Hengeveld	Utrecht.
Prof. Dr. D. C. Hesseling	Leiden.
J. N. Hessling Ezn.	Dordrecht.
C. Heijman	Haarlem.
Dr. G. E. W. van Hille	Zwolle.
Dr. P. Hoekstra	Breda.
Dr. J. W. A. de Hoest	Zetten.
Prof. Dr. A. E. J. Holwerda . . .	Leiden.
Dr. J. H. Holwerda	Leiden.
Dr. S. S. Hoogstra	Gouda.
Dr. J. Hooykaas	Zutfen.
M. Horn	Schiedam.
Mej. J. G. H. Hovens Gréve . . .	Leiden.
M. Hovingh	's-Gravenhage.
Dr. J. Huges	Gouda.
J. P. Huibers	Voorhout.
Prof. Dr. J. Huizinga	Groningen.
C. W. B. Ingenhoes	Amsterdam.
J. Janssen.	Groningen.

NAAM.	WOONPLAATS.
Dr. N. Japikse.	's-Gravenhage.
Dr. D. G. Jelgersma	Amsterdam.
J. de Jong Tzn.	Groningen.
J. de Josselin de Jong	Leiden.
J. Kamerbeek	Rotterdam.
Dr. A. H. Kan	Middelburg.
J. M. N. Kapteijn	Enschede.
Prof. Dr. H. T. Karsten	Amsterdam.
J. W. Kempen	Katwijk a./d. Rijn
Prof. Dr. H. Kern	Utrecht.
Prof. Dr. G. W. Kernkamp . . .	Utrecht.
B. Keulen	Leiden.
Dr. H. J. Kiewiet de Jonge . . .	Dordrecht.
A. M. C. G. Knottnerus	Utrecht.
Dr. J. A. N. Knuttel	Leiden.
Dr. C. Th. G. W. Koch	Tiel.
Chr. Koks	Leiden.
A. Kolkman	Amsterdam.
J. C. Koopman	Utrecht.
Dr. J. R. Koopmans van Boekeren .	Groningen.
Mej. M. Korff	Leiden.
Dr. E. F. Kossmann	's-Gravenhage.
A. Krekel	Rotterdam.
H. W. J. Kroes	Rotterdam.
J. Kroon Jr.	Dordrecht.
Dr. E. Kruisinga	Amersfoort.
S. A. Krijn	Amsterdam.
Prof. Dr. K. Kuiper	Amsterdam.
Dr. P. A. van der Laan	Kampen.
Dr. K. Later	Utrecht.
C. Lecoutere	Leuven.
Dr. P. Leendertz Jz.	Amsterdam.
Prof. Dr. J. van Leeuwen Jr. . . .	Leiden.
Mej. C. Lely	Amsterdam.
S. A. Leopold	Goes.
Dr. J. Lhoneux	Gent.
C. van Liere	Zalt-Bommel.

Naam.	Woonplaats.
A. Lievegoed	's-Hertogenbosch.
Dr. J. L. Liezenberg	Schiedam.
Mej. Dr. Chr. Ligtenberg	Leiden.
Dr. A. Lodewycks	Stellenbosch.
Prof. Dr. H. Logeman	Gent.
Mej. Dr. M. E. Loke	Groningen.
A. J. Luyt	Leiden.
Dr. J. Mansion.	Luik.
F. Marescot	's-Gravenhage.
A. N. A. Marinus	Leiden.
H. G. Martin	Leiden.
S. Mauritz	Amsterdam.
Dr. M. J. van der Meer	Heidelberg.
J. Mettrop.	's-Gravenhage.
Dr. A. J. van der Meulen	Utrecht.
A. Meuwese	Amsterdam.
Dr. H. P. Meijer	Amsterdam.
Mej. Th. J. M. L. Meijer	's-Gravenhage.
Mej. F. de Meyier	's-Gravenhage.
N. van Milligen	's-Gravenhage.
L. C. de Milleret	's-Gravenhage.
Mej. A. Moret	's-Gravenhage.
J. M. Müller	Amsterdam.
J. H. Mulder Jr.	Haarlem.
F. Muller Jzn..	Zwolle.
Mej. G. J. Muller	Utrecht.
Prof. Dr. J. W. Muller.	Utrecht.
Prof. Dr. S. A. Naber	Amsterdam.
Prof. Dr. H. M. van Nes	Leiden.
Mej. E. Neurdenburg	Utrecht.
Dr. J. Niemeijer	Kampen.
G. F. Nierstrasz	Rotterdam.
Dr. R. van Oppenraay.	Katwijk a/d. Rijn.
Dr. W. J. Oudegeest	Winschoten.
R. van Oven	Amsterdam.
Mr. Dr. J. C. Overvoorde	Leiden.
K. J. Pen	's-Gravenhage.

Naam.	Woonplaats.
Prof. Mr. P. Pet	Groningen.
A. Picnot	Middelburg.
Dr. G. Piepers	Nijmegen.
Dr. H. P. B. Plomp	Hoorn.
Dr. H. A. Poelman	Leiden.
M. A. P. C. Poelhekke	Nijmegen.
Dr. L. Polak	Haarlem.
J. H. G. van Poppel	Rolduc.
J. W. Post	's-Gravenhage.
Mej. A. Posthumus	Amsterdam.
Mr. Dr. N. W. Posthumus	Amsterdam.
J. Pot	Zierikzee.
Dr. A. Poutsma	Amsterdam.
A. H. Preller	Amsterdam.
Dr. J. Prinsen	Nijmegen.
G. S. Reehorst	Amsterdam.
Dr. E. H. Renkema	's-Gravenhage.
Mej. M. Renkema	Utrecht.
Dr. R. T. F. Reudler	Rotterdam.
E. Ribbergh	Rolduc.
Mej. J. M. E. van de Rivière	Deventer.
J. H. F. Rodenburg	Amsterdam.
Jhr. Mr. J. Roëll	's-Gravenhage.
Dr. Y. H. Rogge	Amsterdam.
Mej. W. E. van Roggen	Arnhem.
Dr. A. G. Roos	Groningen.
J. W. van Rooyen	's-Gravenhage.
Dr. A. Rutgers van der Loeff	Nijmegen.
J. W. Ruinen	Haarlem.
A. A. van Rijnbach	Alkmaar.
Dr. W. H. van de Sande Bakhuyzen	Utrecht.
Dr. J. Sassen	Zwolle.
Mej. G. van Schaick Avelingh	Leiden.
J. A. S. van Schaik	Culemborg.
Dr. M. A. Schepers	's-Gravenhage.
J. H. Scholte	Amsterdam.
Dr. W. van Schothorst	's-Gravenhage.

Naam.	Woonplaats.
Dr. J. Schrijnen	Roermond.
Mej. B. Schultz	Heemstede.
M. A. Schwartz	Aerdenhout.
Dr. N. J. Singels	Utrecht.
Prof. Dr. J. Six	Amsterdam.
A. Slijpen	Amsterdam.
Dr. E. Slijper	Utrecht.
Dr. L. J. W. Smit.	's-Hertogenbosch.
Dr. K. Sneijders de Vogel. . . .	Leiden.
Dr. P. V. Sormani.	Nijmegen.
Prof. Dr. J. S. Speyer.	Leiden.
G. W. Spitzen.	's-Gravenhage.
Dr. W. J. M. van Stockum . . .	Dordrecht.
H. Straub	's-Gravenhage.
J. H. W. Strijd	Utrecht.
A. Sunier	's-Gravenhage.
Dr. P. H. Suringar	Assen.
Prof. Dr. B. Symons	Groningen.
Dr. H. A. van Swaay	Roermond.
J. G. Talen	Zwolle.
Mej. J. L. A. Terpstra	Amsterdam.
Dr. W. Meerum Terwogt Jr. . . .	's-Gravenhage.
Dr. J. S. Theissen	Groningen.
Mej. J. Thomése	Leiden.
Prof. Dr. I. M. J. Valeton. . . .	Amsterdam.
Dr. M. C. Valeton	Arnhem.
P. Valkhoff	Zwolle.
H. E. J. M. van der Velden . . .	Zwolle.
Prof. Dr. J. Vercoullie.	Gent.
Prof. Dr. J. Verdam	Leiden.
Dr. H. D. Verdam.	Leeuwarden.
J. Verwer.	Leiden.
Dr. J. van Vessem	Amsterdam.
Dr. M. W. de Visser	Leiden.
Mej. M. M. Vogel	Haarlem.
Prof. Dr. C. W. Vollgraff . . .	Groningen.
Prof. Dr. J. C. Vollgraff . . .	Utrecht.

NAAM.	WOONPLAATS.
Prof. Dr. W. de Vreese	Gent.
M. de Vries	Amsterdam.
M. de Vries	's-Gravenhage.
Prof. Dr. S. G de Vries	Leiden.
G. Vrind	's-Gravenhage.
Dr. J. Vürtheim	Utrecht.
Prof. Dr. J. van Wageningen . . .	Groningen.
H. Wagenvoort	Utrecht.
Dr. W. G. C. Wagner	Middelburg.
Mej. A. J. Walther	's-Gravenhage.
L. Waters	Nijmegen.
Dr. M. A van Weel	's-Gravenhage.
P. Werkman	Leiden
W. H. A. Wesselink	Veendam.
J. Wielinga	Winschoten.
Dr. C. Wilde	Mariëndaal (bij Grave)
Prof. Dr. G. Wildeboer	Leiden.
Prof. Dr. J. te Winkel.	Amsterdam.
H. Wismans	Rolduc.
J. H. Witte	Nijmegen.
Dr. N. van Wijk	's Gravenhage.
Dr. C. J. Wynaendts Francken . .	Leiden.
Dr. J. van IJzeren	's-Gravenhage.
A. Zeller	Amsterdam.
A. Zijp	Tiel.
Mej. A. W. C. Zuidema	's-Gravenhage.

